

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

O. Nagy Gábor: Milyen lesz a készülő Magyar Szinonimaszótár?

Fónagy Iván: Viccel a bácsi

Kálmán Béla: Az Egyesült Államok államneveinek kiejtése

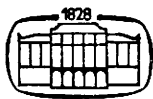
Utasi Zita: Kölcsey Ferenc érdeklődése a lapok iránt

Herczeg Gyula: Sajátos kérdő mondatok újabb prózánkban

Zsilka Tibor: Képvers és az olvasó

Plaszkony László: Mondatok elemzése mondatábrákkal

Gregor Ferenc: A szaknyelvi *galyhó*, *pucka* és *garac*

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

. ÉVFOLYAM 1970. JANUÁR—MÁRCIUS I. SZÁM

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEÉMIA NYELVMŰVELŐ MUNKABIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872—1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896—1919), BALASSA JÓZSEF (1920—1940), BEKE ÖDÖN (1946—1953)

FELELŐS SZERKESZTŐ: LŐRINCZE LAJOS

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BÁRCZI GÉZA, FÁBIÁN PÁL, GRÉTSY LÁSZLÓ, GULYA JÁNOS,
ILLYÉS GYULA, O. NAGY GÁBOR, RÁCZ ENDRE, TOMPA JÓZSEF

SEGÉDSZERKESZTŐ: SZENDE ALADÁR

A szerkesztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
Budapest V., Szalay utca 10—14. V.

Imre Samu

(1817—1888)

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

<i>O. Nagy Gábor</i> : Milyen lesz a készülő Magyar Szinonimaszótár?	1
<i>Főnagy Iván</i> : Viccel a bácsi	16
<i>Kálmán Béla</i> : Az Egyesült Államok államneveinek kiejtése	44
<i>Utasi Zita</i> : Kölesey Ferenc érdeklődése a lappok iránt	46

Íróink nyelve

<i>Herczeg Gyula</i> : Sajátos kérdő mondatok újabb prózánkban	49
<i>Zsilka Tibor</i> : A képvers és az olvasó	58

Nyelv és iskola

<i>Plaszkony László</i> : Mondatok elemzése mondatábrákkal	65
<i>Balassa László</i> : Tanári segédkönyv a kifejezőképesség fejlesztéséről	89
<i>T. J.</i> : Mondatelemzés	92

Nyelvjárásaink

<i>Végh József</i> : Hangjelölési útmutató az önkéntes nyelvjárási gyűjtők számára....	94
--	----

Szó- és szólásmagyarázatok

<i>Gregor Ferenc</i> : A szaknyelvi <i>galyhó</i> , <i>pucka</i> és <i>garac</i>	99
<i>Kiss Jenő</i> : Sükebóka	104
<i>Reuter Camillo</i> : Szurkoseresznye	108
<i>Schram Ferenc</i> : Három szólásunk eredetéhez	108
<i>Kondássy Imre</i> : Három névicikkecske margójára	110
<i>F. G.</i> : A <i>noah</i> ~ <i>noha</i> ~ <i>nova</i> kérdéséhez	111

Szemle

A magyar nyelv szóvégmutató szótára (Ismerteti: <i>Kiss Lajos</i>).....	112
--	-----

Milyen lesz a készülő Magyar Szinonimaszótár?

1. A beszédtevékenység egyik legfontosabb mozzanata azoknak a kifejezőeszközöknek a kiválasztása, amelyeket az ember éppen felhasználna gondolatai közlésére. A leíró nyelvtudománynak pedig a legfőbb feladatai közé tartozik azoknak a hallatlanul gazdag grammatikai és szókincsbeli lehetőségeknek a számbavétele és rendszerezése, amelyek a nyelvben mindenki számára adva vannak, amelyek közül bizonyos szabályrendszer korlátain belül mindnyájan szabadon választhatunk, de amelyeket a maguk teljességében és a részek bonyolult összefüggésében egyidejűleg mégsem tudunk áttekinteni. A grammatikai kifejezőeszközöket a nyelvtan, a szókincsbelieket pedig a szótár, közelebről véve az egyidejű nyelvállapotot tükröző, leíró jellegű nyelvtan, illetőleg az ilyen szótár regisztrálja.

A pusztán számbavétel, felsorolás kívül azonban mind a nyelvtan, mind pedig a szótár arra is rámutat, hogy a benne leltározott nyelvi kifejezőeszközöknek mi a funkciója, milyen kifejezendő tartalom nyelvi megformálására használjuk őket.

A nyelvtan és a tudományos célú, leíró szótáraknak a legközkeletűbb típusa, az értelmező jellegű szótár között a nyelvi anyag feldolgozásának módját tekintve az a legszembetűnőbb különbség, hogy a nyelvtan az egyes grammatikai jelenségeket a maguk külső vagy belső összefüggéseiben, alakai vagy funkcióbeli kapcsolataiban vizsgálja, az értelmező szótár ellenben mindenkéltől a szóegyedekre van tekintettel, a szókincs elemeit lényegében individuumnak tekinti, azaz nem vagy csak alkalmilag mutat rá arra, hogy ugyanazt a funkciót, amelyet egy-egy szó vagy állandósult szókapcsolat betölt, elláthatja-e egy másik vagy éppen több szóegyed vagy (állandósult) szókapcsolat is, és nem foglalkozik azzal, mi a hasonlóság és mi a különbség a között a funkció között, amelyet egy-egy szóképzleti egység és a vele rokon funkciójú szóegyedek betöltenek. (Más vonatkozásban azonban természetesen az értelmező szótári munkálatokban is érvényesülnie kell a nyelv rendszerszerű szemléletének; ehhez vö. A lexikográfia és viszonya a lexikológiához c. cikkemet: MNy. 65 : 257 s. köv.)

E vázlatos gondolatmenet alapján is világos, hogy a nyelv szóképzletbeli feldolgozása, az egy nyelvű szótárírás csakis akkor válhat módszerben hasonlóvá a nyelvi kifejezőeszközöket mindjárt rendszerükben tárgyaló grammatikai kutatásokhoz, ha megalkot egy olyan munkát, amely a szókincs elemeinek a funkcionális — elsősorban jelentésbeli — kapcsolatait is feltárja, azaz a nyelv szemantikai rendszerére vagy pontosabban: a szavaknak és az állandósult szókapcsolatoknak a jelentésviszo-

nyaiából adódó részrendszerekre is tekintettel van, sőt éppen ezeknek a bemutatását tekinti tulajdonképpeni feladatának.

2. Ezzel lényegében meg is határoztam az egyik célját annak a magyar szinonimaszótárnak, amelynek — mint az MTA Nyelvtudományi Intézete egyik tervmunkájának — az elkészítéséhez A magyar nyelv értelmező szótára utolsó (hetedik) kötetének a megjelenése (1962) után kezdtem hozzá. Ez az időpont nem véletlenül adódott. Addig ugyanis, amíg az Értelmező Szótár el nem készült, amíg nem állt rendelkezésre egy olyan munka, amely a magyar irodalmi és köznyelv törzsállományát szakszerűen leltározza, a szavakat és az állandósult szókapcsolatokat egyedi sajtáságaik — sajátos jelentésük (jelentéseik), nyelvtani és stilisztikai jellegük — szempontjából vizsgálja és jellemzi, szó sem lehetett igényesebb magyar szinonimaszótár megalkotásáról. Az egyetlen jelentősebb ilyen magyar műnek, Póra Ferenc szótárának (A magyar rokonértelmű szók és szólások kézikönyve. Bp., 1907.) is az az egyik alapvető fogyatkozása, hogy szerzője nem támaszkodott, nem is támaszkodhatott olyan értelmező jellegű szótár eredményeire, amelyből kiindulva a szókinés elemeinek az egymáshoz való jelentésbeli viszonyát megállapíthatta volna.

A készülő magyar szinonimaszótár másik célja a mindennapi élettel, a gyakorlati nyelvhasználattal van közvetlen kapcsolatban. Fogalmazás és szövegjavítás során — ide értve az írói és szerkesztői munkát éppúgy, mint a dolgozatírást és -javítást — lépten-nyomon előfordul, hogy a tudatunk előterében levő, éppen eszünkbe ötlő szavak nem fedik pontosan azt a gondolati tartalmat, amelyet ki akarunk — vagy amelyet a javítandó szöveg szerzője ki akart — fejezni. Az sem ritkaság, hogy egy-egy olyan szó, amelyet éppen le akarunk írni, vagy amely a nyelvi átfésülésre szoruló fogalmazványban előfordul, hangulati velejárója, stilisztikai értéke miatt nem felel meg a szöveg jellegének. Olykor meg némely szó vagy kifejezés sorozatos ismétlődése csúfítja el, teszi egyhangúvá vagy dárabossá, döcögőssé a fogalmazványt. Ilyen esetekben, de még általában akkor is, ha a szavak jelentései között levő árnyalati eltérésekre vonatkozólag merülnek fel bennünk kérdések, olyan kézikönyvhöz szeretnénk fordulni, amelyben a lehető leghamarabb megtaláljuk a szükséges felvilágosítást, a közölni kívánt gondolatnak a leginkább megfelelő és a szövegbe éppen beleillő szót, esetleg állandósult szókapcsolatot vagy azt a kifejezést, amellyel az értelem lényeges megváltoztatása nélkül felcserélhetjük a stílusbeli egyhangúságot okozó, elkerülhető ismétlődéseket. Magától értetődő, hogy a készülő szinonimaszótárnak ilyen, a gyakorlati igényeket közvetlenül kielégítő kézikönyvnek is kell lennie.

A készülő munkának a sajátosan nyelvtudományi és az imént bemutatott gyakorlati célja azonban csak elméletileg különíthető el egymástól. Valójában — és ez az eddig elkészült mintegy 17 000 szinonimaszótári szócikk megírásának az egyik legérdekesebb és legfontosabb tanulsága: — minél inkább sikerül a szótárban a szókészlet egységei jelentésviszonyainak a feltárása és a mai magyar — zömmel köznyelvi — szókinés szemantikai részrendszereinek a bemutatása, annál használhatóbb lesz a szinonimaszótár a mindennapi életben is mint olyan nyelvi segédkönyv, amely kielégíti a nem sajátosan nyelvészeti érdeklődésű, de szabatos, pontos fogalmazásra, igényes és változatos stílusra törekvő írók és minden rendű tollforgatók kívánalmait.

Éppen ezért a következőkben a készülő szótárnak néhány — magát a mű jellegét meghatározó — sajtáságát úgy szeretném ismertetni, hogy arra is

fény derüljön, mennyire szolgálja az elméleti cél a gyakorlatit, és fordítva: mennyire csak a gyakorlati cél megvalósítására törekedve érhető el a szótár szakmai-tudományos célja.

3. A szinonimaszótárak írásának egyik legfontosabb problémája a címszavak elrendezésének a kérdése: Kövessék-e egymást a címszavak a más szótárakban is szokásos betűrendben, vagy igyekezzünk már a címszavak egymásutánjában is valamilyen belső rendet érvényesíteni, azaz fogalomkörök szerint csoportosítsuk-e a szótár anyagát?

A gyakorlati szempont vitathatatlanul az alfabetikus elrendezés mellett szól, hiszen ha bármilyen más rendszert alkalmaz a szótár, tartalmaznia kell egy olyan betűrendes szómutatót is, amely egyjelentésű szó esetében utal a keresett szó szinonimáit tartalmazó fogalomkörre, többjelentésű szavak esetében pedig mindazokra a szótárban szétszórtan található szócsoportokra, amelyek a keresett szó valamely jelentésével rokon értelmű szavakból és kifejezések-ből állanak. Ha tehát nem a betűrend a szinonimaszótár címszóelrendezésének az alapja, a szótárhasználónak legalább két, de olykor tíz-tizenöt helyet is fel kell lapoznia a szótárban ahhoz, hogy a keresett szó legközelebbi szinonimáját vagy szinonimáit megtalálja. Ha ellenben betűrendes a szótár, ugyanez az eredmény egyetlen kereséssel is elérhető.

Ami a kérdés tudományos vonatkozását illeti, nem ilyen egyszerű a helyzet. Kurt Baldinger (*Die Gestaltung des wissenschaftlichen Wörterbuches. Romanistisches Jahrbuch* 5, 1952., 65—94) számos tekintélyes nyelvtudósnaik olyan nyilatkozatát idézi, amely mind tudománytalannak minősíti a szemantikai rendszerezéssel foglalkozó szótárak betűrendes elrendezését, és — mint maga Baldinger is — csupán a fogalomköri csoportosítást tekinti tudományosnak és korszerűnek. (Baldingeren és az idézett tanulmányában említett szerzőkön kívül hasonló felfogással találkozunk a következő művekben is: Л. В. Щерба: Опыт общей теории лексикографии. Известия АН СССР. Но. 3. Отд. литературы и языка, 1940.; Julio Casares: *Introducción a la lexicografía moderna*. Madrid, 1950.) Más jelentős nyelvészek viszont (például St. Ullmann: *Descriptive Semantics and Linguistic Typology*. Word 9 : 227; J. Malkiel: *A Typological Classification of Dictionaries on the Basis of Distinctive Features*. Problems in Lexicography. Bloomington, 1962. 17—18; G. Wahrig: *Neue Wege in der Wörterbucharbeit*. 2. Aufl. Hamburg, 1968. 11—46) arra mutattak rá, hogy mindazok a szótárak, amelyek fogalomköri beosztással kísérleteznek, nyelven kívüli és a tapasztalattól független megfontolásokon alapulnak, nem pedig magából a nyelv szemantikai anyagából indulnak ki, és mivel aránylag kevés szócsoport illik bele valamely világosan elhatárolható sémába, a szótárak anyagának fogalomköri elrendezésétől csak kevés reális nyelvészeti eredményt várhatunk.

Meggyőződésem szerint föltétlenül ez utóbbi felfogás képviselőinek van igazuk. Ugyanis mindazok, akik az alfabetikus elrendezés tudománytalanságát hangsúlyozzák, figyelmen kívül hagyják, hogy a szóképzleti egységek jelentésbeli kapcsolatát, belső összefüggését nemcsak azzal érzékeltethetjük, hogy a rokon jelentésű szavakat egymás mellett vagy egymáshoz közel, egyetlen szinonimacsoportban közöljük, hanem úgy is, hogy valamilyen jellel — a legegyszerűbben egy nyíllal (→) — utalunk arra, hogy az ilyen jellel ellátott szó vagy szavak szócikkében a címszó további szinonimái, mégpedig a címszóval másodfokon rokon értelmű szavak és kifejezések foglalnak helyet. Az ezek

szócikkeiben megnyilazott szavak pedig olyan címszavai a szótárnak, amelyekhez a kiindulásul vett szót tekintve már harmadfokú szinonimák kapcsolódnak, és így tovább. Ez a rendszerezés azért is sokkal előnyösebb a fogalomköri elrendezésnél, mert az ennek alapján felépített szótár egyszerre, egy helyen mutatja be a címszó különböző jelentéseivel rokon értelmű szavakat, ami fogalomköri csoportosítással nem valósítható meg. A sorozatos utalásokkal pedig rávilágít a szavak között fennálló legtávolabbi jelentésbeli kapcsolatokra is, mégpedig úgy, hogy egyszerre mind az utalások számának megfelelő rokonértelmiségi fok is kiderül belőle. Joggal föltehető ugyanis, hogy valaki nem csupán a keresett szó legközelebbi szinonimájára vagy szinonimáira kíváncsi, azaz nemcsak olyan szavakat és kifejezéseket keres a szótárban, amelyekkel az illető szó valamely szövegösszefüggésben az értelem jelentős megváltozása nélkül fölcserélhető, hanem látni akarja a címszóval jelentésük tekintetében összefüggő szavak és kifejezések egész családját is. Aki ilyen céllal lapoz a szótárban, az a sorozatos és szerteágazó utalásokat nyomon követve feltárhatja azt az olykor több száz vagy olykor esetleg több ezer szót és kifejezést magába foglaló szókészletbeli részrendszert, amely sokadmagával együtt a nyelvnek a szótárban feldolgozott szókincsbeli törzsanyagát alkotja.

A szóban forgó kérdésnek a gyakorlatilag célszerű és elméletileg helyes megoldási módját a következő hasonlattal szemléltethetjük. Akik a szinonimaszótárak fogalomköri elrendezése mellett kardoskodnak, úgy járnak el, mint azok, akik azt állítják, hogy valamely könyvtárban csakis akkor van igazán belső rend, ha a hasonló tartalmú, hasonló jellegű könyvek egymás mellett és egymással meghatározott jellegű csoportokat alkotva foglalnak helyet. Kisebb és nem nagyon szétágazó szakterületek műveit magukban foglaló könyvtárak vagy magángyűjtemények esetében ez az elrendezés valóban megfelelő is lehet. A nyelv szókészleti egységeinek a sokasága és sokfélesége azonban csupán a legnagyobb, az ún. nemzeti könyvtárak könyvanyagának a tömegével vehető össze. Ilyen könyvtárakban azonban már nem akkor van igazán rend, ha a könyvek tartalmuknak megfelelően helyezkednek el a polcokon, hanem akkor, ha jól elkészített szakkatalógusa van a könyvtárnak, olyan, amelyben hamar és hiánytalanul megtalálhatók a keresett könyvek. Az a körülmény, hogy ezek a könyvek — szótári vonatkozásban a betűrend külsőleges voltához hasonló módon — valamely ugyancsak nem tartalmi rendben, hanem például külső méretük szerint vagy beszerzésük időrendjében kerülnek egymás mellé, a legkevésbé sem zavarja a könyvtár belső rendjét, ha az olvasóktól keresett könyvek számozásuk alapján gyorsan megtalálhatók és használatba vehetők. Véleményünk szerint éppúgy *belső rendre* — mintegy a nagykönyvtárak szakkatalógusainak megfelelő rendszerezésre — kell törekednie a szinonimaszótár szerkesztőjének is, és ennek a megteremtését a legkevésbé sem akadályozza, sőt a szótár használatát csak megkönnyíti és meggyorsítja a címszavaknak a hagyománytól szentesített, mindenkitől jól ismert, legraktikusabb külsőleges rendje, a betűrend.

4. A szinonimaszótárak készítésének egy másik alapvető kérdése a lexicográfiai információk problémája, vagyis az, hogy mennyi és milyen magyarázattal, megjegyzéssel, sőt esetleg szemléltető példával világítsa meg a szótár a feldolgozott szavak és állandósult szókapcsolatok jelentését és használatát.

Ismeretes, hogy vannak olyan szinonimaszótárak, amelyek csak azt tekintik feladatuknak, hogy közöljék a címszavakhoz kapcsolódó rokon értelmű

szavakat és kifejezéseket, de semmi további felvilágosítást nem tartalmaznak. Az ilyen, felsoroló jellegű szinonimaszótáraknál mind gyakorlati, mind pedig elméleti szempontból értékesebbek az összehasonlító vagy megkülönböztető (diszkriminatív) szinonimaszótárak. Ezek egy-egy szócikkükben a címszónak rendszerint csak a legközelebbi szinonimáit adják meg, de jelentésmagyarázatokot is közölnek, és olykor szövegrészletekkel szemléltetik a szavak beszédbeli életét, stilisztikai és grammatikai sajátosságait. Egyrészt tehát hozzájárulnak a helyes szóhasználat kialakításához, s ezzel a korszerű, pozitív — azaz nem helytelenítő, hanem konkrét tanácsokat adó — nyelvművelés ügyét szolgálják, másrészt pedig — a nyelvi jelenségek alaposabb megismeréséhez hozzájárulva — azt szemléltetik, hogy a szókészlet rendszerszerűségében a jelentés- és használatbeli különbségeknek, kisebb-nagyobb eltéréseknek is éppen olyan fontos szerepük van, mint a hasonlóságoknak, azaz mint a jelentést meghatározó jegyek részleges megegyezésének. Ha tehát a készülő magyar szinonimaszótár a gyakorlati és az elméleti igényeket is ki akarja elégíteni, diszkriminatív jellegűnek kell lennie.

Ez azonban még korántsem jelenti azt, hogy szótárunknak is ugyanolyan információkat kell tartalmaznia, mint amilyeneket az ilyen típusú idegen nyelvű szinonimaszótárakban találunk. Ezek ugyanis (például: R. Bailly: *Dictionnaire des synonymes de la langue française*. Paris, 1947.; Webster's *Dictionary of Synonyms*. Springfield, 1951.; В. Н. Ключева: *Краткий словарь синонимов русского языка*. 2. изд. Москва, 1961.; Duden *Vergleichendes Synonymwörterbuch*. Mannheim, 1964.) úgy építik fel szócikkeiket, hogy — rendszerint a szinonimák közös jelentésmozzanatának a meghatározása után — helyet kap bennük a címszó alapjelentésének vagy más, olyan jelentésének az értelmezése is, amelyben a címszónak szinonimái vannak. Ezt követi azután a szinonimák jelentésmagyarázata, a használatukra vonatkozó sajátosságoknak az ismertetése és néha az ezeket szemléltető példamondat vagy idézet. Az így megszerkesztett szócikkek tulajdonképpen összesítik, egyetlen címszó alatt közlik azokat az információkat, amelyeket az értelmező jellegű szótárakban is megtalálhatunk, ha a szinonimáknak a betűrendi helyüknek megfelelően besorolt szócikkeit, illetőleg az ezek megfelelő jelentéseihez fűzött magyarázatokat elolvassuk.

A szócikkek ilyen felépítése azonban mind elvi, mind gyakorlati szempontból joggal kifogásolható. Elméleti vonatkozásban azért, mert az értelmező szótárak és a szinonimaszótárak műfaji különbségének a szótári információk jellegében is tükröződnie kell. Az igazi szinonimaszótár éppen ezért nem a szavak és szókapcsolatok jelentéseit ismerteti, mint az értelmező szótár, hanem azokat a **j e l e n t é s v i s z o n y o k a t** — egyezéseket és különbségeket — mutatja be, amelyek a rokon értelmű szókészleti egységek között vannak, és amelyek abban nyilatkoznak meg, hogy amikor gondolataink nyelvi megformálásakor több ilyen egység — több szó és állandósult szókapcsolat — között választhatunk, a különböző szavak és kifejezések használata a közlés tartalmának vagy stilisztikai jellegének az árnyalati megváltozásával jár. Más szavakkal kifejezve azt jelenti ez, hogy a szinonimaszótárnak egy lépéssel tovább kell mennie az értelmező szótárnál, azaz a szinonimáknak nem az önmagukban vett jelentését és használati sajátosságait kell leírnia, hanem elsősorban azokra a jelentés- és használatbeli **e l t é r é s e k r e** kell rámutatnia, amelyek a szinonimákat a címszótól megkülönböztetik.

Ugyanezt kívánja meg egyébként a szótár gyakorlati célja is. Szinonima-

szótárhoz ugyanis akkor fordulunk felvilágosításért, ha rokon értelmű szavakat keresünk, tehát ha nem arra a szóra vonatkozó felvilágosításokra van szükségünk, amely éppen a tudatunk előterében van, és amely alatt a szinonimákat keressük. Föl kell ugyanis tennünk, hogy a keresett szó jelentését ismeri a szótárhasználó, hiszen ha ezt nem ismerné, értelmező jellegű szótárhoz folyamodna. Épp ezért fölösleges a szinonimaszótárnak a címszót illető tudnivalókat közölnie, megelégedhet a szótár azzal, hogy ilyen vonatkozásban csak annyi megjegyzést tartalmaz, amennyi hozzásegíti a szótárhasználót ahhoz, hogy a többjelentésű címszó egyes jelentéseit egymástól elkülöníthesse, és hogy közvetlenül a jelentésszámok után közölt megjegyzés alapján rátaláljon a címszónak arra a jelentésére, amelyhez az általa keresett szinonimák kapcsolódnak. (Ha maguk a szinonimák alapján is szembetűnően és egyértelműen elkülönülnek a jelentések, még az ilyen megjegyzésekre sincs szükség.)

Minthogy a szinonimák közötti különbségek részint jelentésbeliek, részint stilisztikai, részint pedig nyelvtani jellegűek, az eltérésekre való utalásoknak is ilyeneknek kell lenniük. Célszerű, ha e megjegyzések valóban csak rövid utalások, nem pedig terjedelmes magyarázatok vagy éppen fejtegetések. Ezt egyrészt a szótárszerű tömörségre törekvés igénye, másrészt pedig az a körülmény kívánja meg, hogy a szótárhasználónak gyorsan megszerezhető felvilágosításra van szüksége, mert fogalmazás vagy fogalmazásjavítás során nem ér rá hosszadalmas szótári fejtegetéseket olvasni. Ezt pedig azért kell itt kiemelni, mert az idegen nyelvű diszkriminatív szinonimaszótárak erre a szempontra nincsenek tekintettel: utalások helyett kifejtő magyarázatokat közölnek.

A jelentéskülönbségekre való utalást < >-ben közli a készülő szinonimaszótár, és ezt a lehető legrövidebben, külön utánanézés nélkül is könnyen feloldható rövidítéseket alkalmazva úgy igyekszik megadni, hogy magát a megjegyzésbe beleértendő címszót, amelytől a szinonima jelentését elkülöníti, nem ismétli meg a megjegyzésben. Például a *szemtelen* melléknév szócikkében így utal a szótár a *pimasz* szinonimának a címszótól való jelentésbeli eltérésére: „<nagyobb mért., ill. erősebben rosszalló ért.>”. (Ha ezt magyarázattá akarnánk feloldani, a következő szöveget kapnánk: „A *pimasz* melléknév szóban forgó jelentésében a *szemtelen* szóval jelölt tulajdonságnak a nagyobb mértékű meglétére utal, és akkor használható a *szemtelen* helyett, ha erősebb rosszallásunkat akarjuk vele kifejezni.”)

Ebben a példában egyetlen megjegyzésbe sűrítettük bele az említett két szó között levő tulajdonképpeni szemantikai és a beszélő egyéni állásfoglalását tükröző, tehát már stilisztikainak is tekinthető különbséget. A legtöbb esetben azonban külön — ()-ben — közli a szótár a szinonimák stilisztikai minősítését. Például ugyancsak a *szemtelen* melléknév szócikkében — minthogy a címszó és egyik szinonimája, az *arcátlan* melléknév között nincs említésre méltó jelentésbeli eltérés — csupán a „(vál)” stílusminősítéssel utal a szótár a szinonima választékos voltára. A stílusminősítés a jelentésmegkülönböztető megjegyzés után, de még a szinonima előtt áll, és alakilag megegyezik az Értelmező Szótárban használt rövidítésekkel. (A nyelvhelyességi szempontból kifogásolható, általában kerülendő szavakat is az ÉrtSz.-hoz hasonlóan, a szó megcsillagozásával jelöli a szótár.) Ha a címszó valamely sajátos stílusrétegbe tartozik, viszont az a szó, amely alatt a címszó további szinonimái találhatóak, stilisztikailag közömbös jellegű, a szótár erre is felhívja a figyelmet. Például az *arcátlan* melléknév szócikke az *orcátlan* alakváltozaton kívül csupán ezt a minősítéssel átutalást tartalmazza: „(közny) → *szemtelen*”. Sok — más jellegű —

esetben azonban olyan bonyolult formulákat eredményezett volna a címszó és a szinonimák között levő stilisztikai különbségre való utalás, hogy a szótár könnyen használhatósága érdekében le kellett erről mondanom, és meg kellett elégednem azzal, hogy nem a címszó és a szinonima közti stilusbeli eltérést, hanem csupán a szinonimák önmagukban vett stilisztikai értékét jelölöm. Abban az esetben, ha a jelentésmegkülönböztető, a stilisztikai értékre vonatkozó vagy a grammatikai megjegyzés nem csupán egyetlen, hanem valamennyi utána következő és külön megjegyzés nélkül felsorolt szinonimára vonatkozik, a megjegyzés után kettőspont áll. Például a *pöffeszkedik* szócikkében a „(ritk:)” stílusminősítés azt jelenti, hogy az utána következő *dölyfösködik* és *gögösködik* szinonima egyaránt csak ritkán használatos. A nyelvtani megjegyzéseket egyébként []-ben közli a szótár, sokszor azonban az ilyen jellegű megjegyzések megtakaríthatók azzal, hogy megadjuk a szinonimáknak a címszótól eltérő vonzatát. Például a *büszke* melléknév 2. jelentésében: „(vkire, vmire:) *nagyra* v. *sokra tart vkit, vmit*, (nép) *nagyra van vkivel, vmivel* . . .”

Eddig csak a szinonimáknak a címszótól való megkülönböztetéséről esett szó. A szinonimaszótár szerkesztőjének azonban arra is gondolnia kell, hogy a szócikkben felsorolt szavak és szókapcsolatok, valamint a címszó összetartozását, szinonimikus kapcsolatát is igazolja, de csak akkor, ha ez nem magától értetődő, nem első tekintetre nyilvánvaló. Évégett — ha erre szükség van — olyan szabad szókapcsolatot vagy ritkábban olyan példamondatot közöl a szótár, amely arra hívja fel a figyelmet, hogy a címszó helyett a példakapcsolat előtt álló szinonimát vagy szinonimákat a megadott kapcsolathoz hasonló szövegkörnyezetben használhatjuk vagy szoktuk használni. Például azt, hogy a *biztos* melléknévnek a *magabiztos* szó is szinonimája, ezzel a jelzős szerkezettel igazolja a szótár: „pl. ~ fellépés”. Itt a tilde (~) a *biztos* címszót helyettesíti, de mint szinonima behelyettesíthető a kapcsolatba a *magabiztos* melléknév is.

A szótári információk kérdéskörével kapcsolatban meg kell végül jegyezni, hogy írói, költői idézeteket nem tartalmaz a készülő szinonimaszótár. Mint-hogy a szótár jelentésviszonyokkal, nem pedig az önmagukban tekintett szavak jelentéseivel foglalkozik, idézetek közlése csakis akkor volna helyénvaló benne, ha olyan írói vagy költői szövegrészleteket állíthatnánk egymás mellé, amelyek közül az egyik a címszót, a másik pedig a szóban forgó szinonimát teljesen azonos szövegkörnyezetben tartalmazza, s így a két idézet együtt azt szemléltetné, hogy a címszónak a vele rokon értelmű szóval való fölcserélése nem változtatja meg lényegesen valamely szöveg — pontosabban: egy bizonyos kontextustípus — jelentését. Minthogy azonban ilyen idézeteket csak sok millió szövegrészletet tartalmazó és csupán évtizedek alatt óriási költséggel összegyűjthető cédulaanyagban találhatnánk, szinonimaszótárunknak le kell mondania az idézetek közléséről.

5. A szótár készítése során fölmerülő tömérdek probléma közül — szinte minden szócikk kidolgozása új meg új kérdések egész sorát veti fel — még csak azt említeném meg, hogy különöse... sok gondot okozott a szótár sajátos jellegének, „profiljának” a kialakítása során annak az eldöntése, vajon viszonylag kicsiny, de a szóképzlet legfontosabb, leggyakoribb elemeiből álló címszóanyag szócikkeibe sűrítsem-e a szinonimák aránylag nagy tömegét, s ily módon a szavak nagy többsége csak mint ezekre a szócikkekre utaló címszó kerüljön bele a szótárba, vagy a valóságos jelentésviszonyoknak megfelelően, de a szavak szóképzletbeli értékét figyelmen kívül hagyva, kevésbé fontos, kevésbé

gyakori szavak is kapjanak részletesen kidolgozott szócikket. Mint a szótár-írás számos más területén, itt is kompromisszumos megoldást kellett választanom. A gyakorlatban azt jelenti ez, hogy a kétségtelenül az alapszókincsbe tartozó, tehát a leggyakoribb, legközkeletűbb szavak szócikkeit úgy igyekszem összeállítani, hogy az itt megadott szinonimák, de főleg az itt található utalások alapján ezeknek a szavaknak az egész szemantikai rokonsága könnyen földe-
 ríthető legyen, de azért minden szócikk tartalmazza az illető címszó legközelebbi szinonimáját vagy szinonimáit még akkor is, ha az a címszó a szókészletnek csak viszonylag periferiális eleme.

Elméleti vonatkozásban úgy fogalmazható meg ez a követelmény, hogy a szótár lexikográfiai rendszere a lehető legjobban fedje a nyelvnek az objektív — a szótározás munkájától független — szemantikai rendszerét. Minthogy azonban a szókészleti elemek gyakorisága nem föltétlenül jár együtt szinonimagazdagságukkal, hiszen néha az olyan alapszókincsbeli szavaknak, mint amilyen például az *asztal*, *gomba*, *hal* főnév, egyáltalán nincsen is szinonimájuk, és mivel így a szavaknak a nyelvbéli és a szinonimaszótárbéli szerepe („fontossága”) korántsem esik mindig egybe, szükségyszerűek a két rendszer közötti kisebb-nagyobb eltolódások. (Ebből persze az is következik, hogy a szinonimaszótár csak a saját szempontjából — szinonimikai szempontból — ábrázolhatja a szókészlet jelentéstani rendszerét, és más, olykor szintén fontos vonatkozásokat figyelmen kívül kell hagynia.) Az említett kompromisszumos megoldás megpróbálja mégis — természetesen csak a rugalmas, de a sematizálhatatlan valóságot mégis kényszerű sémákba szorító szótári elrendezés lehetőségein belül — a szavak önmagukban vett szókészletbeli értékét („fontosságát”) összeegyeztetni szinonimikai jellegükkel, vagyis azzal a tulajdonságukkal, amely a más szavakhoz való jelentésbeli viszonyukból adódik.

Helyénvalónak látszik az említett kompromisszumos megoldás a szótárhasználó szempontjából is. A szinonimák jelentős hányadának az alapszókincsbeli címszavak szócikkébe való felvételét ugyanis az teszi megokolttá, hogy az ilyen szavak hamarabb jutnak az ember eszébe, mint a ritkábban használatosak, tehát föltehetőleg gyakrabban is keresik a szinonimáikat. Nem elhanyagolható szempont ezenkívül az sem, hogy leggyakoribb szavaink rendszerint általánosabb jelentésűek és színtelenebbek, kevésbé kifejező erejűek, mint azok, amelyeknek szűkebb a használati körük, s ez rendszerint csak egy bizonyos stílusrétegre korlátozódik. A nyelv művelés szempontjából is kívánatos tehát, hogy a szótár a tágabb jelentéskörű szavak szócikkeiben felhívja a figyelmet a ritkább, de a jelöltet közelebről meghatározó és rendszerint színesebb szinonimák használatára. Másrésztől viszont mégsem volna helyes, ha csupán viszonylag kevés, de részletesen kidolgozott, azaz olykor már távoli szinonimákat is felsoroló szócikket tartalmazna a szótár, s a többi címszó alatt csupán utalna ezekre, mert így egy-egy gyakori alapszókincsbeli szó szócikke olyan terjedelmessé és bonyolulttá válna, hogy a szótárhasználó aligha igazodna el a címszó különféle jelentésmozzanataihoz kapcsolódó szinonimák tömegében, vagy éppen visszariadna a szócikk végigolvasásától. Továbbá az is a szinonimák viszonylag kevés szócikkbe való tömörítése ellen szól, hogy gyakorisági szótár híján a „főcímszavaknak” a kiválasztása, azaz a szavak „fontosságának”, sőt olykor még az alapszókincsbe való tartozásának a megállapítása is csak többé-kevésbé egyéni megítélés eredménye lehet.

Éppen ezért az látszik a leghelyesebbnek, ha a kétségkívül gyakoribb szavak testesebb szócikkeket kapnak ugyan, mint a ritkábbak, úgy azonban,

hogy mégse ezek alá kerüljön az a szinonima, amelynek a jelentése közelebb áll egy aránylag ritkább szó jelentéséhez. Hogy azonban az is megtalálja ezt a szót, aki a gyakoribb szó alatt keresi, az ilyen címszó szócikkében utalnia kell a szótárnak azokra a címszavakra, amelyek alatt további, az illető címszóval közelebbi jelentésrokonságban levő szinonimák találhatók. Ez a gyakorlatban úgy oldható meg, hogy — amint már fentebb is említettük — a szótár nyilat (→) tesz azok elé a szinonimák elé, amelyek a rokon értelmű szavak és kifejezések keresése során mintegy tovább vezetik a szótárhasználót. Helyénvaló, ha az ilyen megnyilazott szinonimák előtt álló megjegyzés arra is rámutat, hogy ezek szócikkében milyen jellegű szinonimák találhatók. Például a *felülvalkodott*, *pöffeszkedő*, *kevély*, *fennhéjázó*, *dölyfős* stb. szinonimákat a *gőgös* szócikkében közli a szótár, mivel ennek a legközelebbi szinonimái, de a *büszke* „főcímszó” cikkében utal arra, hogy az ezzel a szóval kifejezett tulajdonság nagyobb mértékét a *gőgös* és ennek a szinonimái fejezik ki: „**büszke I.** . . . <nagyobb mért.> → *gőgös*; . . .” Ugyancsak a *büszke* szócikkében megfelelő hivatkozással utal a szótár a *rátarti*, az *öntelt*, a *hetyke*, a *főlényes* stb. szinonimák megint más jellegű rokon értelmű szavakat és kifejezéseket tartalmazó szócikkeire is, s ezekben természetesen visszaütalás található a *büszke* címszóra. Így akármelyik szócikkből indul is ki a szótár használója, eljut az éppen keresett szóhoz vagy kifejezéshez.

6. Az alábbiakban a szótár alkatának, rendszerének szemléltetése végett három szócsoport (szinonimikai részrendszer) szócikkeit mutatom be úgy, hogy helykímélés végett nem közlöm a pusztán átutalást tartalmazó címszavak szócikkeit (kimarad például: „**durmol** (közny) → *alszik* (1)”), valamint azokat, amelyek nem tartalmaznak az alábbi szócikkekben megadott szinonimákhoz képest többletet. (Itt jegyzem meg, hogy a „(rég)” és a „(ritk)” minősítésű szinonimák, a szólások (szól) és a szóláshasonlatok (szh), valamint a legdurvább szavak a szótárban sem kapnak utaló szócikket, a „(táj)” és az „(argó)” minősítésűek közül is csak azok, amelyek gyakoribbak és szélesebb körben ismertek.

A szótár kéziratából önkényesen kiemelt három szócsoport közül az igei a legkisebb, ennek a fentebb említett megszorítással valamennyi szócikkét közlöm. (Lásd alább az *alszik* igének és az ebben megnyilazott szinonimáknak a szócikkeit!) Ezenkívül egy-egy bonyolultabb összefüggéseket szemléltető és egymással részben már csak lazább kapcsolatban levő tagokból álló, nagyobb, főnévi és melléknévi szinonim szócsoporthoz is szeretnék példát bemutatni. Az ezekben a részrendszerekbe tartozó szócikkeket úgy állítottam össze, hogy ha a *fiatalember* és a *fősvény* címszó szócikkéből indul ki az olvasó, és minden esetben megkeresi a megnyilazott szavak szócikkeit, áttekintheti az említett szavak viszonylag széles körű rokonságát. Minden megnyilazott szóhoz tartozó szócikk azonban — terjedelmi okokból — nem található meg ebben a kis összeállításban. Nem közlöm itt azokat a szócikkeket, amelyekre a *fiatalember* és a *fősvény* szócsaládjával kapcsolatban nem levő szójelentések alatt utal valamelyik szócikk, és minthogy valahol meg kellett húznom a közlemény határát, a következő megnyilazott szavak szócikkeit sem tartalmazza az alábbi szócikk-összeállítás: *agglegény*, *bakfis*, *bandita*, *ember*, *falánk*, *gyermek*, *ingyenlő*, *jassz*, *kisfiú*, *kutya*, *nőtlen*, *potens*, *rideg*, *serdülő*, *sóvár*, *telhetetlen*, *tőkfilkő*, *úriember*. Ezeknek, valamint a sorozatos további utalásoktól érintett szócikkeknek a közlése már szétfeszítette volna egy folyóirateikk kereteit. Az utalások sorának a példaszócikkekben való megszakadására azért kellett felhívnom

a figyelmet; mert a szinonimaszótárt — és természetesen az alább közölt részletet is — nem a szócikkek betűrendi egymásutánjában, hanem a bennük megadott utalásoknak megfelelően, ezek sorrendjében lehet és kell olvasni, használni. (L. a 14. lapon közölt vázlatokat!) Hiszen a betűrendet csupán a keresés megkönnyítése végett alkalmazza a szótár.

A szócikkek felépítésével kapcsolatban megjegyzem, hogy a számok (1., 2. stb.) a címszó különböző jelentéseihez, a betűk (a, b stb.) a jelentések egyes mozzanataihoz, a sajátos, kiemelt jelentéselemekhez („szémákhoz”) kapcsolódó szinonimákat különítik el. Az egymással közeli jelentésrokonságban levő, rendszerint közös elkülönítő megjegyzéssel összefoglalható szinonimák között vessző áll, a távolabbiakat pedig, különösen azokat, amelyek más tekintetben különböznek a címszótól, mint az előzőek, pontosvessző választja el egymástól. Ha egy-egy jelentésen belül igen eltérő szempontból tekintett szinonimák kerülnének egy csoportba, ezeket || választja el egymástól. Ugyanez a jel áll a címszó ragos alakjának vagy kapcsolatának a szinonimája (vagy szinonimái) előtt is. A szótár egyébként a szinonimáknak nem az egymással, hanem mindig csak a címszóval való rokonértelműségére van tekintettel. Ezért nem szinonimasorok, hanem szinonimacsoportok találhatók benne. (Fokozati különbségek alapján összeállított szinonimasor ugyanis kezdődhet például a *dermesztő* vagy a *jéghideg* szóval és a közbeeső tagok — *langyos, meleg* stb. — felsorolása után végződhet az *izzó*-val vagy a *lángoló*-val, de az ilyenféle összeállítások nem valók gyakorlati célokat is szolgáló szinonimaszótárba.) A csoportokon belül a szinonimák a címszóval való jelentésbeli rokonsági fokuknak megfelelően helyezkednek el: minél közelebb áll a jelentésük a címszóéhoz, annál inkább a csoport elején van a helyük, és fordítva. A besorolás másik, a jelentésstaninak alárendelt szempontja a szinonimák stilisztikai értéke, vagyis az, hogy ebben a tekintetben mennyire távolodnak el a címszótól. Végül az azonos stilisztikai jellegű szinonimákat gyakoriságuk sorrendjében közlöm.

Mínthogy a szótárnak még csak mintegy a fele készült el, és mivel a szinonimagyűjtés és ennek alapján a szinonimák pótlása mindaddig tart, amíg csak valamennyi címszót ki nem dolgoztam, a közölt szócikkek semmilyen vonatkozásban nem tartanak igényt a teljességre. Éppen ezért arra hívom fel azoknak a figyelmét, akik a szinonimaszótárnak akár az elvi kérdéseihez, akár a mintaszócikkeihez megjegyzéseket kívánnak fűzni — kérem és várom is olvasóim szíves javaslatait, tanácsait —: ne tekintsek a szócikkeket befejezett, kész egészeknek, hanem csak olyanoknak, mint amelyek a szótár jelenlegi állapotáról adnak képet. (A készülő magyar szinonimaszótár elvi és szótártechnikai kérdéseihez l. még tőlem: MNy. 60: 16—31, uo. 61: 312—322 és Szótártani tanulmányok. Szerkesztette Országh László. Bp., 1966. 99—121. Nézeteimet nagyrészt elfogadja és felhasználja egy készülő német szinonimaszótár szerkesztője is; ehhez vö. G. Kempcke: Probleme des Synonymwörterbuches. Wissenschaftliche Zeitschrift der Karl-Marx-Universität Leipzig. 17. Jahrgang. 1968. 229—233.)

alszik 1. (biz) *durmol*, (argó:) *brum-mol*, *szunyál*. **a** <mélyen, jóízűen:> [rends. -t ragos mértékhatózóval] *húz* pl. ebéd után ~ egyet; (szh:) ~, *mint a bunda* v. *mint a mormota* v. <nagyon nyugodtan> *mint a tej*; <tiszta lelkiismerettel> (szól) *az igazak álmát alussza*; <annyira, hogy alig lehet felébredzeni:> (szól:) *úgy ~, hogy ágyúkat süthetnek* v. *süthetnek el a füle mellett*, (nép) *mind a két fülére ~*; <hangtalanul> (szól, nép) *húzza a csendest*; <hangosan szuszogva> (szól) *fújja a kását*; <horkolva> (szól, nép) *húzza a lóbört (a fagyon)*. **b** <könnyű álomban v. félálomban:> <rends. hosszabb ideig> → *szendereg*; <rends. rövidebb ideig> → *szundikál*; <rends. ültében és úgy, hogy a feje le-lebukik> → *bóbiskol* || <kisgyerek> → *hajcsizik* || <lustálkodva> (durva) *döglök* pl. délig szeretne aludni || <az éjszakát vhol töltve> *hál* pl. a szabadban ~. — **2.** (átv) <nyugalomban van:> *nyugszik*, *pihen* pl. ~ a város || <csak halott-ról> (kevésbé színes és kevésbé sépítő) *fekszik* pl. idegen földben ~.

anyagias <mohón, a harácsolástól sem visszariadva> (rosszalló) → *kapzsi*; <aki szenvedélyesen ragaszkodik anyagi javaihoz, és nem juttat belőlük másoknak> (rosszalló) → *fösvény*.

bóbiskol <úgy, hogy a feje le-lebukik:> *bólogat*, (táj:) *bókol*, *gyökint*, *pócsikél*; <tág. ért.> → *alszik* (1).

dendi <divatosan öltözködő, jó felépésű, társaságbeli> (elavulóban, vál) → *gavallér* (1); <fiatal, előkelősködő és nyegle> (rosszalló) → *ficsúr*.

donzsuan (vál) *donhuán*; <nőket lelkiismeretlenül elcsábító> (kissé rég) *nőcsábító*; <szerelmi kalandokat hajhászó> → *szoknyavadász*.

fajankó <ostoba és tehetetlen:> [kül. ha állítmány:] (biz:) *mafla*, *mamlasz*, (gúny) *mulya*, (ritk) *pupák* pl. hogy lehet valaki ilyen ~?!; <nyegle v. ügyefogyott> (elavulóban, biz) → *filkó* (1) pl. éretlen ~; <ostoba>

→ *tökfilkó*; <durva, érzéketlen és nehézkés> (ritk) (*fa*) *tuskó* pl. szívtelesen ~.

férfi (vál, tréf is) *férfiú*; <a másik nemmel nyomatékosabban szembeállítva> (nép) *férfiember* pl. ~nak való munka ez, nem nőnek; <nemi vonatkozásban tekintve> (ritk, vál) *hím* || <nemző erejének birtokában levő> [állítmányként:] → *potens* pl. már régóta nem ~ || <fiatal> → *fiatalember*; <tág. ért.> → *ember* || ~**ak**: <a nőekkel, hölgyekkel szembeállítva> (elavulóban) *urak* pl. a hölgyeknek balra, a ~aknak jobbra van a mosdó.

fiatalember (vál) *ifjú*, (biz) *fiú* pl. egy húszéves ~; <nőtlen, rendsz. falusi> (kissé nép) → *legény* (1); <félig még gyermeknek tekintett> *gyereke-ember* pl. még csak ~ volt, de már sok mindenre keresztülment; <kül. ellenszenvvel v. fölényes jóindulattal tekintett> (biz, rosszalló) → *fickó*; <éretlen, nyegle v. hetyke> (tréf. v. rosszalló) → *ifjonc*; <lányos arcú, a kamaszkorban alig túl levő> (ritk, fin) *pubi*; <serdülőkorban levő> → *kamasz* (a) || <tág. ért.> → *férfi*.

fickó (táj) *finak*; <kamaszosan megnyúlt, nagyobb> → *siheder*; <gyermekkorban levő v. gyermekként kezelt (és ingerülten v. megvetéssel megnevezett)> (biz v. rosszalló) → *kölyök* (2); <ügyefogyott, ostoba v. nyegle> (biz, elavulóban) → *filkó* (1) pl. ostoba ~; <megvetésre méltó, (felnőtt)> (rosszalló) → *fráter* (1) pl. szemtelen ~ || <a beszélő számára közömbös> → *fiatalember* pl. ez a ~ gyanús nekem.

ficsúr (rég, gúny) *uracs*; <mulatni vágyó, gondtalan v. léha életű> (szoc e, gyak. gúny) *aranyifjú*; <finomkodó modorú és választékos öltözködésű> (gyak. gúny) → *dendi*; <főleg az udvarlásnak élő> (rég) *arszlán*; <a nőket (érzelmesen, epekedve) hódító> (rég, irod.) → *szeladon*; <kínos eleganciával v. rikító módon, a legújabb divat szerint öltözködő> → *piperkőc*;

<éretlen, nyegle v. hetyke> (tréf. v. rosszalló) → *ifjone*.

filkó 1. <esetlen, hasznavehetetlen> (tréf. v. rosszalló) → *fajankó*; <ellen-szenvvel tekintett> → *fickó*. — **2.** <kártyában> *felső*.

fiú 1. (argó:) *srác, krapek*; <a leány-gyermektől való hangsúlyozott megkülönböztetésül:> (vál) *fiúgyermek* (v. *fiúgyerek*), (táj) *gyermek* pl. eddig csak lányaik voltak, de most végre fiuk született; <kül. az apához való viszonyában> (táj) *inas*; <pajkos v. huncutul jó kedélyű> (biz, kedvesk) → *lurkó*; <gyak. megvetéssel v. bosszúsán megnevezett> (biz v. rosszalló) → *kölyök* (2) || <10—12 évesnél fiatalabb> → *kisfiú* (1); <serdülőkorú v. annál vmivel fiatalabb> *gyerkőc*; <serdülőkorban levő> → *kamasz* (a). — **2.** <(már-már) férfikorban levő> → *fiatalember* pl. egy húszéves ~ vette feleségül || <aki udvarol vkinnek> → *udvarló* pl. új ~ja van || ~k. <vmely családias közösség, együttes tagjainak a megszólításaként> (biz) *gyerekek* pl. na, ~k, lássunk most már munkához!

fösvény (kissé vál) *fukar*, (tréf) *skót*, (táj:) *kupori, faszari, facsari*, (durva) *faszarágó* (v. *faszarági*); (táj, szól) *kutyaszíjjal* v. *ebszíjjal van bekötve az erszénye*; <aki javaiból, kül. pénzből nehezen és keveset ad másoknak> (vál, szépítő) → *szűkmarkú*; <kicsinyes módon> → *krajcároskodó*; <kül. magasabb rendű v. egyetemesebb szempontokat önzően v. korlátoltan nem méltányolva> (vál) → *szűkkeblű* (2); <aki - hogy minél többet gyűjthessen — a szükséges dolgokat is megvonja magától és másoktól> → *zsugori* || <aki csak a saját anyagi boldogulásával törődik> → *anyagiás*.

fráter 1. [kül. becsmérő jelzővel] *alak* pl. züllött ~; [rends. a következő jelzők vmelyikével: díszes, finom, gyalázatos] (biz, gúny) *firma*; <rends. megvetést, nagyfokú lebe-

csülést kifejezve> (biz) → *kutya* (2) pl. a komisz ~ || <kül. fiatalabb> (biz, rosszalló) → *fickó* pl. ez a haszontalan ~ már megint nem tanulta meg a leckéjét || <rosszallás nélkül megnevezett; tág. ért.> → *ember* (kül. le) pl. modortalan ~. — **2.** <a kat. egyházban; tág. ért.> → *szerzetes*.

gavallér 1. <külsejére sokat adó, finomkodó modorú, rendsz. fiatalabb> (rég, vál; ma rendsz. gúny) → *dendi*; <az életet élvezni szerető és tudó, rendsz. anyagi gondoktól mentesen élő> (elavulóban) → *világfi*; <tág. ért.> (szoc e) → *úriember* pl. a Duna-korzón sétálgató hajdani ~ok. — **2.** <nőnek a társasági partnere v. hódolója> → *udvarló* (II). — **3.** [jelzői és állítványi haszn.] → *bőkezű* pl. ~ ember.

hajcsizik (gyerm.) *hajcsikál, csicsikál, tentél, tentikél, alukál*, (táj:) *csucsul, csucsukál*; <tág. ért.> → *alszik* (1).

haszonleső (vál, rosszalló, gúny) *koncleső*; <könnyen megszerezhető anyagi értékekre mohón, türelmetlenül váró> (vál) → *prédaleső*; <mohón, a harácsolástól sem visszariadva> → *kapzsi* || <aki csak a maga javát nézi, és másokra nincs tekintettel> → *önző*.

huligán <galeriba tartozó> *galeritag* || **a** <a nagyvárosi alvilághoz tartozó> (elavulóban, rosszalló) → *jassz*. **b** <elvetemült, minden gonosz-tetre kapható> → *bandita*. **c** <léha és feltűnően öltözködő> (biz, rosszalló) → *jampec*.

ifjone <előkelősködő, piperkőc> (rosszalló) → *ficsúr*; <tág. ért.> → *fiatalember*.

jampec (argó) *jampi* || **a** <kínos eleganciával öltözködő> (vál) → *piperkőc*. **b** <rends. öltözködésével is, de kül. garázdaságával v. botrányokozással feltűnő> → *huligán*.

kamasz a <fiúról:> *serdülő fiú, süldő legény*, (táj v. biz, kedvesk) *legényke*, (ritk, irod) *gyermekifjú*, (táj:) *suttyó* (*legény*), *fattyú, surbankó*; <éret-

len viselkedése miatt v. más okból ellenszenvesnek tartott) → *siheder*; <kül. ha idősebb) → *fiatalember*; <tág ért.) → *fiú* (1). **b** <lányról> (biz) → *bakfis* || [ha jelző v. állítmány] → *serdülő*.

kapzsi *pénzsóvár, pénzéhes, (rég, irod) bírvágyó*; (szól, nép) *kitolná a kecskét egy krajcárért v. egy garasért a sárból*; <mindenáron nyereségre törő> → *nyereségahajhászó*; <akinek a tetteit csak a várható haszon irányítja> → *haszonleső*; <aki csak a saját anyagi boldogulásával törődik> → *anyagias* || <aki mindenáron igyekszik vmit megszerezni> → *mohó* (b).

kölyök 1. kölyke: <állaté; tág. ért.) (vál) *kicsinye* (→ *kicsi* II) pl. a párduc kölykei. — **2.** <felelőtlen> (gúny) *tacskó*; <megvetést kifejező és sértő megnevezésként v. megszólításként> (nép, rosszalló, kissé durva) *takonypóc*; <lenéző megszólításként> (biz) *bikfic*; <rendsz. kisebb ellenszenvvel v. lenézéssel megnevezett> (biz, rosszalló) → *fickó* || <rosszallás nélkül megnevezett:> → *fiú*; <tág. ért.) → *gyermek*. — **3.** <korára, ill. éretlenségére, tapasztalatlanságára utalva> → *fiatal* (I) pl. ~ még, és máris mire képes!

krajcároskodó garasoskodó, (ritk:) *krajcáros, garasos*; <tág. ért.) → *fösvény*.

legény 1. <tág. ért.) → *fiatalember* || <nőtlen férfi> → *legényember*. — **2.** <inaskodás után felszabadult> (szoc e) → *segéd* (I) pl. a mester nem dolgozott, minden munkát a ~ek végeztek. — **3.** <a felszabadulás előtti hadseregben> (szoc e) → *tisztiszolga* pl. a főhadnagycs *~e*.

legényember [kül. ha állítmány] → *nőtlen* pl. akkoriban még ~ volt; <aki túl van azon a koron, amikor általában nősülni szoktak> → *agglegény*; <tág. ért.) → *legény* (I) pl. a házasemberek és a ~ek.

lurkó (kedvesk) *kópé*; <nagyon csináltan, pajkos> (biz, tréf:) *ördögfióka*,

ördögfajzat pl. mit csinált már megint ez a kis ~?!; <tág. ért.) → *fiú*.

mohó a <az evésben> → *falánk* pl. ~n eszik. **b** <a harácsolásban, pénzszerzésben> → *kapzsi* pl. ~uzsorrás || <erősen vágyakozó> → *sóvár* pl. tekintet; <akit, amit nem lehet kielégíteni> → *telhetetlen* pl. ne légy olyan ~!

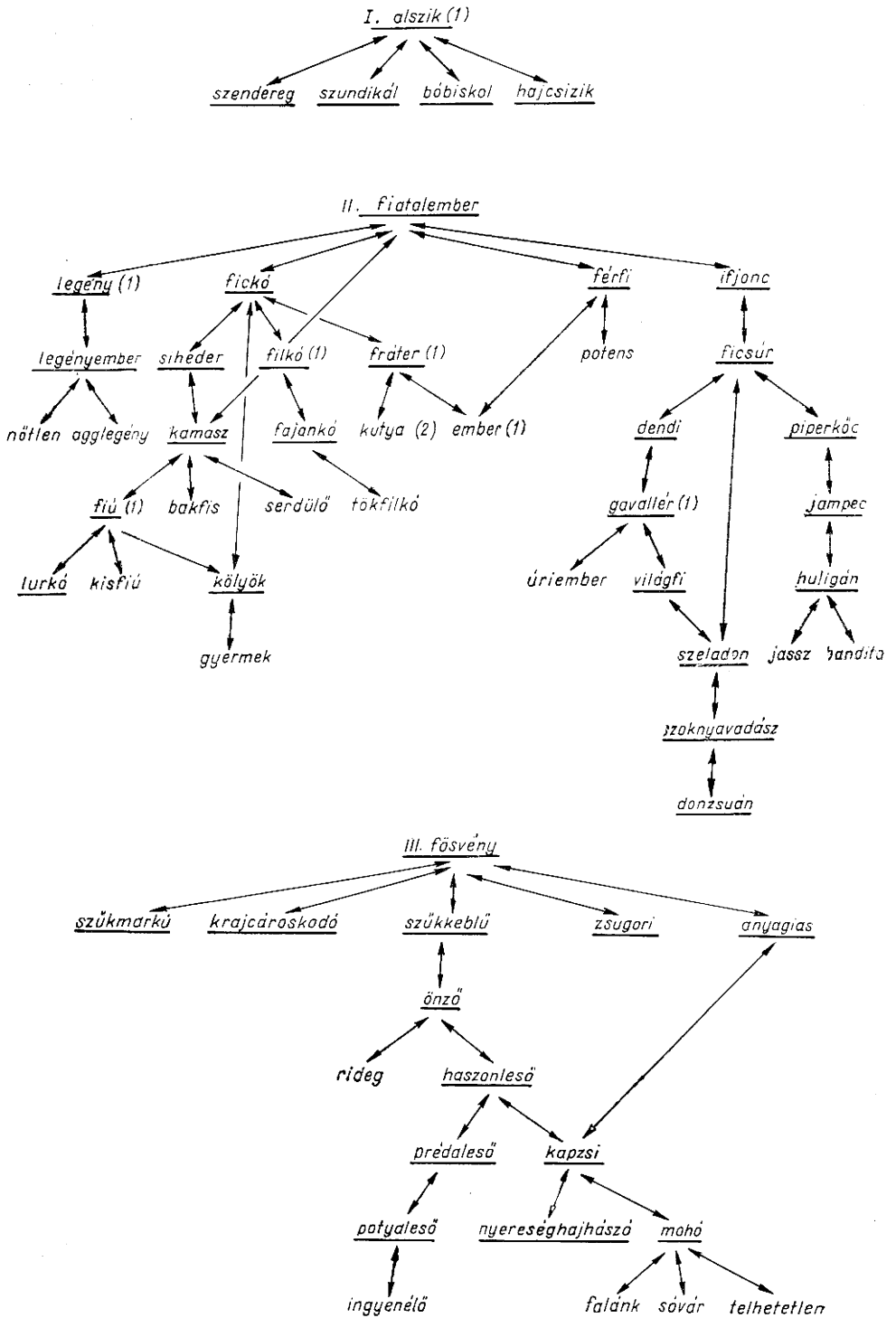
nyereségahajhászó nyereszkedő; <ki-sebb mért.) *nyereségvágyó*; <tőkésről szólva> (sajtó:) *profitahajhászó, profitéhes*; <tág. ért.) → *kapzsi*.

önző (vál) *egoista, (rég) önös* || <kül. ha fösvény is> (vál) → *szűkeblű* (2); <aki a saját tulajdonát, kedvező helyzetét úgy félti, hogy másokra nincs tekintettel> *irigy* pl. adj nekem is belőle, ne légy olyan ~ || <minden melegebb érzésből fakadó emberi kapcsolatot nélkülöző> (vál) → *rideg*; <a társaságot, az emberekkel kerülő, az emberi közösségekbe beilleszkedni nem tudó> (vál) *aszociális* || <akinek a tetteit csak a várható haszon irányítja> → *haszonleső*.

piperkőc fn (rég, vál, kissé gúny) *divatfi, (rég) gigerli*; <ha túlzottan divatos öltözködésével nevetségessé teszi magát:> (gúny:) (*divat*) *majom, divatbolond*; <ha minden szellemi értéknek híjával van; nőről is> (rosszalló) *divatbáb*; <hódító szépségként viselkedő> (gúny) *bájjúnár* <ha üresfejű és semmirekellő is> (biz, rosszalló) → *jampec*; <jómódú polgári v. nemesi származású, finomkodó modorú, gondtalan v. léha életű> (rosszalló) → *ficsúr*.

potyaleső <aki él is a potyázási lehetőségekkel> (biz) *potyázó*; <aki addig megy a potyázásban, hogy másokat kihasznál, mások munkájából él> → *ingyenélő*; <könnyen megszerzhető anyagi értékekre mohón, türelmetlenül váró> (vál) → *prédaleső*.

prédaleső <akinek a tetteit a várható haszon irányítja (közny)> → *haszonleső*; <aki olyan alkalmakra vadászik, amelyek a vmihez fizetség

nélkül való hozzájutást teszik lehetővé) (biz) → *potyaleső*.

siheder <gyak. rosszalló> *suhanc*, (nép, biz, kissé rosszalló) *süvölvény*, (táj) *surbankó*; <ellenszenvvel v. főlényes jóindulattal tekintett> (biz, rosszalló) → *fickó*; <rosszallás nélkül, sőt es. kedveskedve megnevezett> *legényke* || <életkora szempontjából> → *kamasz*.

szeladon <szerelmi kalandokat hajhászó> (tréf v. rosszalló) → *szoknyavadász*; <az életet élvezni szerető és tudó, rendsz. anyagi gondoktól mentesen élő> (elavulóban) → *világfi*; <fiatal, előkelősködő és nyegle> (rosszszalló) → *ficsúr*.

szendereg (vál) *szunnyad*, <el-el-szenderedve> (vál) *szunnyadozik*; <tág. ért.> → *alszik* (1).

szoknyavadász (tréf) *nőcsábász*; <ézelmes, epekedő v. piperkőc> (rég, irod, ma rendsz. gúny) → *szeladon*; <aki bolondul a nők után> (tréf v. gúny) *szoknyabolond*; <aki az utcán ismeretlen nőket molesztál> (rosszszalló) *aszfaltbetyár* || <ha nagy hatása van a nőkre:> → *donzsuán*.

szundikál (biz) *szundít*, (kedvesk:) *szundizik*, *szunyókál*; (színtelenebb) *félálomban van*; <tág. ért.> → *alszik* (1).

szűkkeblű 1. <tág. ért.; a lényeges dolgokat figyelembe nem vevő> (közny) → *kicsinyes* (1) pl. ha ilyen fontos kérdéstről van szó, nem szabad ~nek lenni. — **2.** <aki csak a maga javát nézi, és másokra nincs tekintettel> (közny) → *önző* pl. annyira ~, hogy nem tud felülemelkedni a saját anyagi érdekein || <aki szenvedélyesen ragaszkodik anyagi javaihoz, és nem juttat belőle másoknak> (közny) → *fősvény* pl. mikor adakozásra szólítják fel, sohasem ~.

szűkmarkú (biz, rosszalló:) *smucig**, *sóher**; <akiben nincs gavalléria> (biz, elavulóban) *snassz**; <azért, mert szenvedélyesen ragaszkodik anyagi javaihoz> (közny) → *fősvény*; <azért, mert az életnek csak az apró (anyagi) gondjaival törődik; tág. ért.> (közny) *kicsinyes* pl. amikor a lánya esküvőjéről volt szó, egyáltalán nem volt ~.

világfi (biz) *lébemann**, (rég) *bonviván*; <akinek életeleme a nők körül való forgolódás> (rég, irod; ma rendsz. gúny) → *szeladon*; <tág. ért.> → *gavallér* (1).

zsugori (táj) *zsebrák*; <kisebb mért.> → *fősvény*.

O. Nagy Gábor

Viccel a bácsi

Humor és költőiség a nyelvben

Lévy Kata gyermekpszichológus
emlékének

Ha nem tekintjük a gyermekeket kisméretű felnőtteknek, és egymás között beszélgetve is tudomást veszünk jelenlétükről, önkéntelenül módosítjuk beszédstílusunkat. Komolyabbakká válunk. Ezt akkor vettem észre, amikor gyermektelen barátaink megjegyzéseit sokszor kommentálnunk kellett a gyermekek érdekében. Ilyenkor ismételten visszatért egy mondat: „Viccel a bácsi.”

Nem jegyeztem fel, sajnós, azokat a megjegyzéseket, melyek ezt, az idővel hagyományossá vált mondatot előidéztek. Jól emlékszem azonban a jellegükre. Teszem fel, kétéves fiam, Péter, éppen ebédel, elmélyül a spenótban. Arcán is, kezén is ott viseli a nyomait. Megérkezik B. L. barátunk és a gyerek-szobán átmenve megállapítja: „Jó az, ha az ember beletenyere a spenótba. Így kell csinálni (mutatja tenyerével egy könyvön). Azután beletörli a pi füzetébe. Jó lesz dokumentumnak.” A füzet a félig teleírt gyereknapló, mely egyebek között a gyerek rajzait is tartalmazza. B. L. bejön a szobámba, ahol éppen egy végtelennek tetsző tekercesen igyekszem a hangnyomásgörbék alá írni a szöveget. „Maga megint lóg.” (Bizalmas magázás, mely egy időben szokás volt az egyetlen és környékén.) Mire feleségem teszi hozzá magyarázólag, Éva (négyéves lányom) megnyugtatóan, hogy „Laci bácsi viccel”. Ugyancsak „viccel a bácsi”, amikor elektromérnök barátunkkal kapcsolatban jegyzi meg, hogy „ki hitte volna, hogy ilyen jó anya lesz”.

Az első epizód alig igényel magyarázatot. Rejtettebb eleme talán az a célzás, mely a „dokumentum”-gyűjtésre utal, arra a gyengémre, hogy igyekeztem megőrizni mindazt, ami a gyerekekre vagy életkorukra jellemző volt, és később, éppen ennél fogva, érdekessé válhatott. Nem jutott volna eszembe, természetesen, fiam spenótos tenyeréről lenyomatot készíteni, B. L. szándékosan lépett túl a realitás keretein. „Viccelt.”

A könyvtárszobába képzelt — alighanem valóságos emléken alapuló — jelenetnek előzményei vannak. B. L. komolytalannak tartja a méricskéléseket, fonetikus tevékenységemet, és az a meggyőződése, hogy személyesebb jellegű, lényegesebb munkák elől térek ki, amikor rutinmunkával töltöm az időt. A feleségemnek itt már közbe kellett lépnie — a spenót esetében kis valószínűsége volt annak, hogy fiam „komolyan vegye” a családunkban nagy tiszteletnek örvendő személytől kapott tanácsot — és meg kellett magyaráznia, hogy Laci bácsi „igazában” nem gondolja, hogy lusta vagyok.

A továbbiakban érkező barátaink egyre kevésbé gondoltak a két- és a négyéves gyerekekkel, egyre sűrűbben kellett odahajolnunk Évához és Péterhez: „Viccel a bácsi.”

Veszélyesebbek voltak a gyerekeknek szánt „viccek”. Például a házmeszterné pedagógiai célzatú fikciói: „Ha nem töröd meg rendesen a lábodat, bizony isten, levágom.” „Látod azt a bácsit? (A házalóra mutat.) Elvisz a zsákjában, ha rossz leszel.” B.-nének esze ágában sem volt tettelegesen bántalmazni a gyereket. Jól ismerte a házalót, aki különlegesen jámbor ember volt, ami B.-né számára még „viccesebb” tette mondását, a valóságtól való távol-

ságának arányában. A gyerekek nagyot nevettek a spenóttal kapcsolatos javaslat hallatán, mind a ketten, a négyéves lány és főleg az érdekelt, a kétéves fiú. Legkevesébé sem érezték viccesnek a házmesterné tréfás fenyegetéseit. A „viccel a néni”, „viccel a bácsi” sem hat ilyenkor. (Ideje lenne megszüntetni azt a tanfolyamot, ahol a házmestereket, kalauznókat ezekre a tréfákra tanítják.)

Minket azonban a dolog formai része foglalkoztat most. Mi az, ami ezekben a tréfákban közös, mi a „vicces megjegyzések” képlete? milyen fokú rokonságban állnak a műfajjá vált viccekkel? vannak-e a viccek körén túl más, hasonló szerkezetű nyelvi megnyilvánulások? minek köszönhetik népszerűségüket, esztétikai hatásukat?

Annyi biztos, hogy a tréfás vagy tréfásnak szánt megjegyzések futótűzként terjednek. Előbb-utóbb közkinccsé, nyelvi készletünk elemeivé válnak. Valaki heves mozdulattal lép be a szobába: „A bútor marad.” A megjegyzést tevő úgy tesz, mintha azt hinné, hogy a belépő személy lendületével el akarná sodorni a berendezési tárgyakat. Csak felületes képzettársítással vonható ide a „Hogy oda ne rohanjak”, melyet egy álszent vagy álnaiv megjegyzés válthat ki. Úgy teszünk, mintha az illető rendkívüli érdeme, jósága, szerénysége mágnesként vonzana. A tréfás megjegyzések nyelvenként, koronként változnak. A második világháború előtt Párizsban egy leejtett pénzdarab szinte automatikusan kiváltotta az „Ügysem nő ki [Cela ne pousse pas]” megjegyzést. Mintha feltételeznénk, hogy ismerősünk aprópénzzel kertészkedne.

A legutóbbi időben kezd elterjedni Budapesten az *előfordul* szónak egy viccszámba menő, áttételes használata. „Máma még nem *fordult* elő Géza” — mondja valaki a hivatalban, ahol egy kolléga T. Gézát keresi. A *fordul*, *megfordul* szót személyekre is alkalmazhatjuk, az *előfordul*-t nem. A szabálysértés mintegy azt jelzi, hogy T. Géza szinte eseményszámba megy. Minél gyakoribb azonban a *vicc*, annál jobban veszít *viccjellegéből*. Néhány év múlva a szó jelentésének módosulásához, kibővüléséhez vezethet.

Néha — sőt, alighanem az esetek többségében — a 2—3 éves gyerek jelenlétében vesszük csak észre, hogy „viccelt a bácsi”, olyan természetesszámunkra, hogy bizonyos helyzetekben a „Jaj de aranyos vagy” azt jelenti, hogy az illető várakozáson felül barátságatlan volt. A „Na, ezt jól megcsinálta!” nem is jelentheti azt, amit szó szerint jelent, csak az ellenkezőjét. Néha rosszról jóra kell átértelmezni a mondatot: „Te gazember” kedveskedő megjegyzés is lehet, a „Te csibész” nem is igen lehet má más. A „viccel az anyi” akkor is elhangzik, amikor a bevásárlás nélkül hazajövő papát és gyereket azzal fogadják, hogy „az égvilágon semmi sincs itthon”. A kétéves gyereket akkor is meg kell nyugtatni, ha a jelenlétében hangzik el, hogy „ezek után nincs más hátra, felköt-hetem magam”.

A valótlan ság mint valótlanság

Azt hiszem, mindenki könnyedén kiegészítheti további példákkal az eddigieket, hiszen nyilvánvaló, hogy olyan esetekről van szó, amikor valaki mást mond, mint amit gondol. Nem azzal a szándékkal, hogy bárkit is félrevezessen. Ez különbözteti meg a „viccelést” a hazugságtól. A viccelő azt akarja, hogy leleplezzék, hogy ne szó szerint értelmezzük a kijelentését, hanem rejtett értelmé szerint. Tudjuk, hogy ez a „rejtett” értelem gyakran olyan közel van a felszínhez, hogy — mint az utóbbi példák esetében

— észre sem vesszük, hogy a mondat értelme „rejtett”. (Csak a rejtettség ténye rejtett.)

Ez a meghatározás meglehetősen tág. Nem csoda, hogy példáink játszva beleférnek, különféleségük ellenére. A tág meghatározás egyúttal felszínes is. Mielőtt azonban megkísérelnénk konkrétabb meghatározást keresni, felvetnénk egy könnyebben megválaszolható kérdést. Hogyan olvasunk mások gondolataiban? miből tudjuk, hogy valaki mást gondolt, mint amit mondott?

A beszéd meghatározott fizikai, lélektani, társadalmi helyzetekben folyik. A közlés beleépül ebbe a helyzetbe, eleve nem szükséges mindent szavakba foglalni, hiszen a helyzet maga is „beszédese” lehet. Kisebb-nagyobb mértékben mindig az. Adott helyzetben a hallgatás is sokatmondó lehet. K. Bühler a helyzetet a közlés mutatómezejének nevezi,¹ mivel éppen a mutató esetében a legnyilvánvalóbb a helyzet alapvető fontossága. Az „itt” vagy „ott” vagy a pusztaság önmagában semmit sem jelent, de az adott „mutatómezőben” világosan kifejezi mondanivalónkat. A gyerekek még bizonytalanul kezelik a mutatómezőt. Gyakran a harmadik szobából mondja, hogy „ez itt”, és nem érti, hogy ebben az esetben miért nem értik meg, mire gondol. „Én!” -- feleli a telefonban, ha megkérdezzük, ki beszél.

A mutatómező szembe is kerülhet a mondottakkal. Legegyszerűbb esete ennek a naiv hazugság. Amikor például a gyerek teli szájjal közli, hogy nem eszik. Szándékosan fordítja szembe a helyzettel a mondatot, aki „viccel”. Tudjuk, hogy józan ember nem hiheti, hogy a leejtett 10 centime-os pénzdarabból 100 frankos termést hordó fa nőhet ki. Tudja, hogy a házaló nem gyerekeket visz a zsákban. A gyerek még nem ismeri eléggé saját környezetét, a felnőttek világát, nem látja, hogy eleve lehetetlen, amit mondtak neki. Nem tanulta még meg, hogyan lehet őszintén „hazudni”, hogyan lehet ’feketé’-t mondani, úgy, hogy az ’fehér’-et jelentsen. A „viccelés”-t, a közvetett közlést is el kell sajátítani, akárcsak az igeragozást. Könnyebb is, nehezebb is annál.

A mutatómező segítségével tehát mást mondhatunk, mint amit gondolunk, anélkül, hogy meghamisítanánk ezt a gondolatot. A kérdés inkább az, vajon érdemes-e. Nyilvánvaló módon egyszerűbb ’fehér’-nek nevezni azt, ami fehér, és nem ’feketé’-nek. Eleve feltehető, hogy a „viccelőt” valamilyen sajátos körülmény készítteti arra, hogy ne ezt a legegyszerűbb megoldást válassza.

Hadd térjünk itt vissza B. L.-hoz. „Jó az, ha az ember beletenyere a spenótba . . . Azután beletörli a pi füzetébe.” B. L. világviszonylatban elsőrendű szakember, esze ágában sincs spenótba tenyeregni. Ha hirtelen megszűnne a „viccelés” lehetősége, B. L. senkinek sem adna ilyen tanácsot, legkevésbé egy két éves gyerekeknek. Minthogy azonban a „viccelés” konvenciója adva van, sőt egyetemes érvényű, ártalmatlanul javasolhatunk olyasmit, amit magunk is helytelennek tartunk. Helytelennek tartunk, de szívesen foglalkozunk a gondolattal, kacérkodunk a megvalósítás lehetőségével. Péter nagyot nevet, de nem tenyere bele (még jobban) a spenótba.

¹ K. Bühler: Sprachtheorie. Jena, 1934.

Az udvari bolond és a komikum világa

A nevetés titkát nem ismerjük. Tudjuk, hogy jóleső állapotot tükröz. Sejtjük, hogy felszabadult szellemi energia csap át ilyenkor értelmetlen, céltalan mozgásba, melynek lényege a rekeszizom ritmikus rángása.¹ Gátlásenergia szabadul fel azáltal, hogy egy tilalmat felfüggesztünk. Szabad abszurd tanácsot adni, szabad szóban-gondolatban beletenyerezni a spenótba. Szabad kimondani, hogy barátunk látszólagos szorgoskodása csak ügyesen leplezi lustaságát, azt a tényt, hogy nem akar hozzáfogni nehezebb, fontosabb, problematikusabb feladatokhoz. Szabad olyan abszurdumot állítania, hogy R. P. elektromérnök jó anya. Egyfelől azért, mivel a túlzás eleve ártalmatlan ná tette, formává szelídítette a megjegyzést. Másfelől azért, mivel (meghökkenítő élességgel) világít rá egy ki nem mondott igazságra: „R. P. felesége szerepét is átvette a gyerek mellett, és R. P.-né inkább az apai szerepkört tölti be.”

A „viccelő” fontos társadalmi funkciót teljesít. A középkori udvarban a bolond töltötte be hivatásszerűen ezt a szerepkört. Bonyolult szervezetek folyamatos működtetése nem könnyű feladat. Nehéz biztosítani az ember, az emberi társadalom belső egyensúlyát. Úgy látszik, hogy a „viccelés” egyike a legfontosabb feszültségcsökkentő védőberendezéseinknek. Az udvari bolond személye szinte sérthetetlen volt, bármit mondott is bárkinek. Éppen a z é r t volt sérthetetlen, mivel b á r m i t m o n d h a t o t t, azaz olyat, amit más nem mondhatott volna ki. Például azt is, hogy a király országszerte megcsodált inge pusztá fikció, hogy a király meztelenül jár. Az Andersen-mesében gyerek mondja ki ezt. A gyerek, aki még kívül áll a felnőttek hallgatólagos egyezményén. Az udvari bolond voltaképpen gyerekszáj. (Amikor Ránki György opera formájában közölte ezt a kegyetlen igazságot [„A császár új ruhája”], Kossuth-díjat kapott, de az operát hamarosan levették a műsorról.)

Az udvari bolond sérthetetlen, csodált és egyúttal mélységesen megvetett személy volt. Nem tudták nélkülözni, és restellték, hogy szükség van rá. Az udvari bolond szerepét játszotta az udvaron kívül a tréfás történeteket éneklő vagy mondó jokulátor. A nyelv ironiája, hogy nevéből a *zsonglőr* szó adódott. Mindenkor nagy egyensúlyzó művészet kellett ahhoz, hogy valaki se kevesebbet ne mondjon a szükségesnél, se többet a lehetségesnél. A XII—XIII. századi Franciaország legnépszerűbb komikus műfaja a *fablel*, fabulácska volt. A fablelek gyűjteményes kötete² megbízható keresztmetszetét adja e két század francia humorának. Lemérhetjük — az egyes fablelek népszerűségét is tekintetbe véve —, min nevetett legjobban a jokulátorok közönsége. Elsősorban a városi polgárságnak szólnak a fablelek, de — amint ezt egyebek között éppen az elmondott történetekből tudjuk — a jokulátor nemegyszer hercegi udvar hölgyeinek és urainak mondta meséit.

Miről szólnak a mesék? Voltaképpen a valóságról. Ugyanarról a világról, mint a verses udvari regények, de ennek a valóságnak másik rétege kerül felszínre. Talán nem is abban különbözik elsősorban a két irodalmi világ, az udvari regényeké és a fableleké, hogy a fablelekbe bevonul a polgár, a klerikus, a paraszt, hanem inkább abban, hogy a szereplők gyökeresen eltérő módon viselkednek. Az udvari verses regényben a lovag egy szál ingben vívja pár-

¹ Spencer, H.: The physiology of laughter (1860). Essays II. London 1901.

² Montaiglon & Raynaud. Fabliaux. Paris 1872—1890.

viadalait, hölgye ingében — abban a reményben, hogy a hölgy, akinek nevéért vív, végül mosolyával jutalmazza.¹ A fablelek világában az asszony férje frissen hantolt sírján csábul el. Pontosabban: maga kéri a lovagot, akivel a temetőben találkozik, hogy ölelje halálra (Montaignon & Raynaud 70, De celle qui se fit foutre sur la fosse de son mari). Ha három asszony összejön, arról vitatkoznak, ki csalta meg kegyetlenebbül a férjét (M.—R. 15, Des trois dames). Az egyetlen frigid asszonyról kiderül, hogy csak a férjével szemben tartózkodó, az inassal szemben annál kevésbé (M.—R. 21, Du fevre de creeil). A fablelben nem az okoz gondot a férfiaknak, hogyan nyerheti el az asszonyok kegyét, hanem az, hogy hogyan tehetnek eleget a végtelen női mohóságnak (M.—R. 78). Nem kivétel az a lány sem, aki elájult, amikor a „szeretkezés” szót hallotta (M.—R. 65). Másképpen fest itt a lovagi párbaj. Dame Anieuse harcol a férjével, Sire Hainnel a nadrágért. Egy másik harcos feleség páncélt ölt és „Hosszúfenekű Beranger” lovag képében rémítgeti férjét (M.—R. 93). Itt is szó esik áldozatvállalásról, hősi tettekről. Egy asszony hazafias felbuzdulásból száz lovagot lát el egymaga. A fablel nem hagy semmi kétséget afelől sem, hogy milyen módon. Általában a dolgokat nevükön nevezik. Az egyik fablel, a „virágok vetélkedése” néven ismert udvari jellegű műfajjal a testrészek vetélkedését állítja szembe (Le débat du con et du cul, M.—R. 39). A fablelek 57%-a (a Montaignon & Raynaud szerkesztésében megjelent 152 fablel alapján) testi szerelemről szól, a technikai elemek erős kidomborításával. A szerető az esetek 85%-ában egyházi személy.

Nemcsak a szerelem földi jellege különbözteti meg a fablelek világát a lovagregények szférájától. A lovagregényekben legfeljebb a varázsló gonosz. A lovagok mind bátrak, nemesek, önfeláldozók. A fablelek szereplői, ahol csak lehet, becsapják, meglopják, kifosztják egymást. A fablelek 26%-a az erőszak diadalát ünnepli.² A kárvallottakon nyíltan és jóízűen nevet a jokulátor. Vagy nevet a fablelekben szereplő közönség, mert nem egy fablel szerepelteti a mesemondót és hallgatóit. Watriquet egyik fableljében három apáca jokulátort hív, hogy szórakoztassa őket, miközben esznek és fürdenek. Nem akarnak sem balladát, sem rondelt hallani. Borsos fablelt mondjon a jokulátor (Des. III. chanoinesse, M.—R. 72). Így legalább filológiai bizonyítékunk van arra, hogy min is nevettek a hallgatók. Erre a bizonyítékra nem egyszer szükség van. Különböztetést hihetnénk, hogy a legnépszerűbb történetek véletlenül kerültek a gyűjteménybe. Nem érezzük humorosnak az állandóan visszatérő meggyilkolt szerzetesről szóló fablelt (M.—R. 5, 89, 123), a púpos ember háromszoros meggyilkolásáról, zsákba varrásáról, folyóba vetéséről szóló történetet (M.—R. 2). Valójában három különböző púpos embert öl meg a fablel hőse, amikor kísértetet vél látni. De még ez sem teszi számunkra mulatságosabbá a mesét. Ahogyan nem tudunk nevetni a „Vak vezet világtalant” című Breughel-kép vízbe eső vakjain sem. A „vicejel”, a vice felelőtlenége morális exteritorialitása számunkra nem elegendő már ahhoz, hogy megkönnyebbülten ne vessünk fel, amikor az agresszió legelemibb formái megengedetté válnak. Azt sem tűri belső cenzúránk, hogy a nemi étellel és az anyagcserével kapcsol-

¹ Az idézett kötetben egyetlen elbeszélés tartozik a lovagi etika körébe. Az asszony ingében harcoló lovag végül hölgyét arra kényszeríti, hogy a párviadalokban véresre festett inget viselje, mintegy viszonzásként, egy ünnepélyen. (Des. III. chevaliers et de chaine. Montaignon & Raynaud 71.)

² Ebbe a kategóriába soroltam mindazokat a fableleket, melyekben megölnék, megcsónkítanak vagy súlyosan bántalmazznak valakit

latos testrészek néven nevezésén mulassunk (M.—R. 39, 58, 64, 69, 83, 92, 101). A gyerek — bizonyos korig, körülbelül 2—3 éves koráig — még nem élvezheti a viccelésnek ezt a formáját, mivel a dolgok néven nevezését még nem érzi tilosnak. A fablel közönsége már ismerte a tilalmat, de még vígan áthághatta a viccjel védelme alatt, a jokulátor segítségével.

Érdemes gondolatban Bocaccio novelláival egybevetni a fableleket. A szerelem technikája Bocaccionál már nem áll előtérben. A dolgokat az író nem nevezi meg közvetlenül, csak céloz rájuk. Bocaccio kortársai másképpen egyeztek ki a belső cenzúrával. Szívesen hallgatták meg ugyanazokat a történeteket (Bocaccio novelláinak jó része fableltémán alapul), de elvárták a gondosabb csomagolást, a szemérmertlenségeknek szófátyóval való leplezését. A fő, hogy a meztelen formák áttessenek a fátyolon. A könnyen leküzdhető nehézség csak fokozta a feszültséget, a feszültség feloldásának örömét. A trágár szó lemeztelenít, a célzás fel-fellebbenti a fátylat.

A fablel is játszik a ruhával, a valóságot takaró illúziókkal. De sokkalta durvábban, egyszerűbben. Letépi a nőről az irodalmi és társadalmi konvenciókból szőtt díszes ruhát. A papról a stólát, a szerzetesről a esuhát. Jólesik kimondani, a szigorú, társadalmi, erkölcsi követelményeket le r á z v a, hogy enni, inni, szeretkezni mindennél élvezetesebb. Hogy a nő nem önmegtartóztatást vár a férfiaktól, hanem férfiasságot, a szó legközvetlenebb értelmében. Hogy a pap is ember — a szónak legkevésbé fennkölt értelmében. Megkívánja a paraszt feleségét, barmát. Jólesik megfeledezni az illendő számalomról, könyörületről, és felszabadultan nevetni a kárvallottakon.

A hatálytalanítás

Amíg a mese szól. Néhány gyorsan múló percig, amíg vissza nem térünk a mindennapi valóságba. A két világ közötti távolság áthidalhatatlan. Óvatosságból bevezető és lezáró formula is jelzi a határt, mely a szabadosság világát a mindennapi élettől elhatárolja. „Hallgassátok meg a mesét!” Itt kezdődik a farsang, a közönség pünkösdi királysága. Lehull a függöny, amikor a jokulátor kijelenti, hogy „Itt szólt a mese”.

Hamlet anyja és az új király nyugtalanokodva hallgatják azt a szindarabot, melyben tulajdon öccse mérgezi meg a királyt, hogy elfoglalja helyét a trónon és a hitvesi ágyban. Hamlet megnyugtattja őket: „... hiszen csak tréfálnak, tréfából mérgeződnek; semmi bántó a világon” (Hamlet III. 2, Arany János ford.).

Ezek a formulák mágikus erejűek. Ártalmatlanná teszik, hatálytalanítják a kimondott istentelenségeket. A mindennapi életben, ma is, gyakran élünk ezzel a fogással. „Micsoda egy utolsó fráter vagy.” És ha az illető, akinek ezt mondták, elsodálkodik: „Csak vicceltem.” Többnyire nem is kell már az elhárító formulát alkalmazni. A sértett fél eleve feltételezi, hogy a másik „csak viccelt”, amikor meglepő nyíltsággal közölte, hogy „jaj de utállak”, „akaszd fel magad!”, „Leginkább semmit szeretek csinálni” (itt a szabálytalan szerkezet is jelzi a „viccelő” szándékot), „A rosszabbat mindig a vendégeknek adjuk” (háziasszony a vendégeknek), „Addig itt hagyom a feleségemet zálogban, ha egy órán belül nem jövök vissza, eladhatjátok”, „Jobb, ha elrakod a kulcsot, tudod, hogy K. (aki persze jelen van!) milyen lopós”. Figyeljük meg, hogy az esti baráti, társasági együttlét folyamán vagy akár délelőtt a hivatalban milyen gyakoriak ezek a „vicejeles” mondatok, Alkal-

manként, társadalmi körönként kisebb vagy nagyobb teret kap ez az időszaki nyelvi farsang. Aligha akad azonban olyan társadalmi réteg, melyben ismeretlen volna.

A „viccjel” terminust idézőjelben használtam. Van-e valamiféle viccjel a beszédben? A viccjel elemi, alapvető formája a helyzet és a mondat ellentétessége. Ez az ellentmondás elengedhetetlen, csak így kerülhető el a félreértés. Gyakran így sem sikerül elkerülni. A mondatot „komolyan veszik”. Akkor jön az elhárító „csak vicceltem” mondat, mint explicit, szavakból álló viccjel. Az implicitás és explicitás között áll, átmeneti kategória a g ú n y o s, i d é z ő j e l e s h a n g l e j t é s. A gúnyos hanglejtés lényege a túlzás. Fokozott hangsúlyt kap a mondat, a hanglejtés ívelőbb, a tempó vontatottabb. Egy gúnyosan elhúzott *Jó*-ban vagy *Tényleg*-ben a hang igen mélyről indul. Az eleve fenyegető mély hangot vészjósoló „morgás” (préselt zöngé) kíséri. A hang azonban hamarosan magasba lendül, a sötét mellregisztert világos, éles fejhang váltja fel, és gyermekded, édeskés, jóságos attitűdöt színlel. Mindezt csak azért teszi, hogy utána annál mélyebbre zuhanjon az, akit a fellegekbe emelt. A gúny hangjátékának utolsó felvonásában lehull az álarc, leplezetlenül áll előttünk a fenyegető agresszor. A gúnyos hanglejtés m o d e l l j e l e h e t n e az illúziót leromboló, a piedesztálra emelt személyeket, intézményeket sárba rántó s z a t í r á n a k.¹

Az írásban a „...” jel pótolja a gúnyos hanglejtést. A szómágián alapuló elhárítás tipikus formája. Az idézőjel eredetileg azt jelenti, hogy a két macskaköröm között szereplő szöveg nem a sajátunk, valakinek egy vagy több szavát, mondatát idézzük. Az idézőjel, mint viccjel, kitágítja az idézőjel alapjelentését. Azt jelzi, hogy ami a két macskaköröm között áll, nem a mi véleményünk, nem igazi véleményünk, nem gondoltuk komolyan, igazában. Lehet, hogy van, aki komolyan gondolja, mi semmi esetre sem. Távol álljon tőlünk.

Egy időben különösen gyakorivá, népszerűvé vált az i d é z ő j e l, éppen jelentéskörének kiterjesztése következtében. A szerző pajzsként tartotta maga elé, jelezve, hogy „nem ér a neve”, ezáltal eleve biztosítani akarván, hogy az idézőjelben álló szövegért ne lehessen felelősségre vonni. Így került idézőjelbe minden pozitív jelző, ami velünk nem azonos nézetet valló írókra, közösségekre vonatkozott. Így került idézőjelbe még az *elmélet* szó is, ha idealista vagy idealistának tartott elméletről írt a szerző.

A viccjel elhárító jel, az utólagos érvénytelenítés, részleges visszavonás jele, eszköze. A „viccelés” maga, ennek megfelelően, egy kijelentésünk é r - v é n y t e l e n í t é s e, részleges v i s s z a v o n á s a. De úgy is mondhatnánk: egy kimondhatatlan gondolat k i m o n d á s a, részletes e l f o g a d t a t á s a. Viccjelben bejelenthető a hitvesi hűtlenség. Idézőjelben bevallhatjuk, hogy olcsó süteményt adunk a vendégeknek. A vendégek mosolyogva tudomásul veszik a bejelentést. Örülnek, hogy túltehetik magukat egy többé-kevésbé terhes konvención, hogy feloldódott a hagyományos vendég-vendéglátó viszony és mindaz a hazugság, ami ehhez fűződik. A jóleső mosoly ezúttal is szellemi energia felszabadulását tükrözi. Nem kell úgy tennünk, mintha azt hinnénk, hogy a vendéglátó saját szájától vonja meg a falatot, csak hogy nekünk kedveskedjék. Nekünk sem kell ennek következtében úgy tennünk, mintha soha ilyen ellátásban nem lett volna részünk. Ami pedig a szóban elhagyott feleséget

¹ Synthesis of Irony: In Memoriam Pierre Delattre. Előkészületben.

illeti: mindez a szavak szintjén történik. Ha pedig a valóság szintjén is megesett valami szabálytalanság, mindkét fél számára megkönnyebbülés, hogy a dolog átlényegül, s a tárgyi világból átkerül a pusztá szavak világába.

Szavak és dolgok

A gyerek számára nem mulatságos a házmesterné vagy a kalauznó tréfája („levágom a lábad”, „elvisz az ószeres”, „kilukasztom a nyelved”), mert nem tudja, hogy tréfáról van szó. De miért nem szűnik meg a félelme akkor sem, ha a szülő — akiben megbízik a gyerek — megnyugtatta, hogy a néni „csak viccelt”? Mintha ez a megnyugtató léperegne a gyerekről, nem érne el addig a réteggig, ahol a félelme kialakult. Így érthető csak, hogy ezek a fenyegetések sokszor kitörölhetetlen nyomot hagynak.

A gyerek számára hasonlíthatatlanul nagyobb súlya van a szónak. Komolyan veszi a nyelvi jeleket. Közelebb áll még ahhoz a nagy élményhez, amikor a szavak megjelenése rendet teremtett a káoszban. Az egyéni nyelv kialakulásának erről az ősi szakaszáról nem sokkal többet tudunk, mint az emberi nyelv keletkezéséről. Amikor a gyerek már közölni tudná élményeit, rég megfeledkezett a szavak kialakulásának hősi korszakáról, egyebek között éppen azért, mivel a szó az élmények megragadásának, tárolásának nélkülözhetetlen eszköze. Kivételes egyéni szerencsétlenségnek kellett történnie ahhoz, hogy betekinthessünk ebbe a gomolygó, keletkező verbális világba. Helene Keller egyéves korában elvesztette a hallását, látását.¹ Hétéves volt már, amikor nevelőnője segítségével rátalált a szavakra. A nevelőnő vizet csorgatott Helene kezére, és ugyanakkor ritmusban kopogott a lány tenyerén. Ugyanez a kopogás kísérte a vízivást. Helene még évtizedek múlva is izgalommal emlékszik vissza arra a percre, melyben megvilágosodott számára, hogy a kopogás valahogyan összefügg az élménnyel, s hogy a keze fejét érintő nedves hűvösség és az ivás között éppen ez a kopogás teremt kapcsolatot. Felfedezte a jelet és felfedezte a jel révén a vizet, a víz fogalmát is. Lázasan folytatta a kísérletet. Egymást követték a felfedezések. Az érthetetlenül bonyolult és kusza élményvilág fokozatosan elrendeződött.

A nyelv biztosítja a dolgok feletti uralmat. A 10–12 hónapos csecsemő számára a szó varázscsodaszó. A beszédszervek játékos működtetése folyamán kiderül, hogy néhány hang elegendő ahhoz, hogy az éhséget csillapító, biztonságot hozó valaki megfogható közelségbe kerüljön, hogy a ledobott, elvesztett babát ismét birtokába vehesse.

Évek múlva — amikor a gyerek szinte már a felnőtt biztonságával kezeli a nyelvet — még mindig láthatóan más a viszonya a szóhoz, mint a felnőtté. Számunkra tökéletesen érdektelen, hogy két különböző dolog neve hasonlít-e, vagy sem. Szinte észre sem vesszük, hogy a sírhantot ugyanaz a szó jelöli, mint a sírást. A két-hároméves kisgyerek nehezen fogadja el a homonímia tényét. Mintha abból indulna ki, hogy azonos nevek csak azonos dolgokat jelölhetnek. A nyelvi jelek önkényességének elve sokáig idegen marad a számára. Egyik legrégebbi emlékem, hogy az *ég* szó valamiképpen egybevonta számomra az *égboltot* és az *égés* folyamatát. „Temetőbe mennek — mondja egy három és negyed éves kislány —, virágot visznek a *sírra*. Most már nem *sír* a M. bácsi.”

¹ Keller, H.: Die Geschichte meines Lebens. Stuttgart s. d.

Éva lányomat 5—6 éves korában nagyon elszomorította, ha a nagyapja inhalált, mivel az *inhalálás*-t a *halál*-lal hozta kapcsolatba.

Amikor a gyerek azonos hangalakú szavakból kiindulva azonosítja vagy legalábbis összekapcsolja a szavakkal jelölt tárgyakat, súlyos határsértést követ el. A hangok szintjén tapasztalt valamit és átvitte a jelentés szintjére. A hangok hasonlóságából a dolgok közötti megfelelésre következett. A *következtet* azonban itt csak a felnőtt szemszögéből nézve indokolt. A gyerek nem „következtet” az egyikből a másikra, hanem elmosza a kettő közötti határt. Nem vesz tudomást a nevek és tárgyak közötti határról.

A gyerekes magatartásról ezúttal sem könnyű letenni. A *s z a v a k v a r á z s e r e j é b e* vetett hit — ráolvasás, szóval való rontás, varázsné — általánosnak tekinthető a társadalmi fejlettség ösközösségi fokán és azon túl is. A név a névvel jelölt személy vagy dolog leglényegesebb tulajdonsága. Jákób addig birkózik az angyallal, míg az angyal végül is kénytelen elárulni a nevét. A furfangos Isis istennő csak azzal a feltétellel hajlandó Rét, az öreg egyiptomi napkirályt a kígyóméreg ellen megvédeni, ha Re elárulja titkos nevét. Isten igazi neve ezért nem szerepelhet az Ószövetségben. De célszerű eltitkolni az újszülött valódi nevét is, nehogy gonosz szellemek vagy gonoszabb emberek nevének keresztül árthassanak neki. A nyelvészek értetlenül álltak egy ideig bizonyos állatok, testrészek nevének szabálytalan hangfejlődésével vagy a név hirtelen eltűnésével szemben, amíg rá nem jöttek, hogy kimondási tilalommal sújtott szavakról van szó. Ez magyarázza, hogy a totemállatként tisztelt medve nevét tapintatos körülírással helyettesítették egyes indoeurópai nyelvekben. A germánok „barná”-nak nevezték (ózsász *bera* 'a barna', német *Bär*), a szlávok „mézevőnek” (óbulgár *medved*). A farkast jelölő görög *lukosz*, latin *lupus* szó azt tanúsítja Meillet szerint,¹ hogy a görögök és itáliaiak hangátvetéssel igyekeztek felismerhetetlenné tenni az eredeti szót (kikövetkeztetett indoeurópai alak *ulkos* szabályos leszármazottja a német *Wolf*). Mely már eleve is körülírás, a farkas szóval illetését óvatosan megkerülő jellemzés: „az, aki széttép”. Ugyanilyen babonás tisztelettel hallgatták el a mágikus hatalommal rendelkező testrészek nevét, a szemét, a nyelvét, az ujját. A szótabu mai nyelvjárási nyomait Hegedűs Lajos gyűjtötte össze.² A köznyelv nem kevésbé babonásan kerüli a kellemetlen igazságok, előnytelen tulajdonságok, „szemérmetlen” testrészek néven nevezését. A civilizált szótabu a halált eltávozássá, álomná szelídítette (*elment, eltávozott, elhunyt*), az öreg ember csak *koros*. A XVII. század párizsi szalonjainak látogatói nem ejthették ki a nadrág szót, a franciában ma is 'szívfájdalom' (*mal au coeur*) jelzi tapintatosan a hányingert. Az udvariassági formák a tisztelt személyt a közvetlen megszólítástól, megérintéstől védik. A magázás abban áll, hogy a megszólított személy helyett mást vagy másokat szólítunk meg (olasz *lei*, német *Er*, a magyar *Őn*; francia *vous*, angol *you*, német *Ihr*), vagy csak valamelyik megszemélyesített tulajdonságához szólunk (a *Nagyságá*-hoz, a *Kegyelmé*-hez).³

A szavak mágikus erejébe vetett hittel játszik Caroll, amikor az Eger „száraz” történetet mesél Alice-nak — „Hódító Vilmos, akinek ügyét a pápa

¹ Meillet, A.: *Linguistique historique et linguistique générale*. Paris, 1921. 281 és kk. — Havers, W.: *Neuere Literatur zum Sprachtabu*. Wien, 1946.

² Hegedűs Lajos: *Beiträge zum Problem des sprachlichen Tabu und der Namenmagie*. Orbis 7 (1958): 79—96.

³ Kertész Manó: *Szállok az úrnak*. Budapest, 1932.

is felkarolta, hamarosan elfogadtatta uralmát az angolokkal, annál is inkább, mivel . . .” — abban a naiv hiedelemben, hogy a kislány ruhái megszáradnak majd a „száraz” történet hallatán. Alice ugyanis, az előző fejezetben, abba a könnytóba pottyant, amelyet ő sírt össze (Alice Csodaországban. Ford. Kosztolányi Dezső. Budapest, 1958. 22 és köv.).

A viccből kiindulva ellentétes előjelű nyelvi kettősséghez jutottunk. A szó ezúttal is önmaga ellen fordul, a helyzet segítségével rácsafol önmagára. Ezúttal azonban nem a meztelen igazságot állítja elénk. Ellenkezőleg: leplezni akarja az igazságot s nem leleplezni. Elfordul a tárgytól, kerülő úton nevezi meg. A szépítés, az eufemizmus a viccelés inverz művelete. Az eufemizmus vénasszonyra gondol és *koros hölgy*-ről beszél. A viccelő vén *szivar*-nak nevez öreget és fiatal. Az eufemizmus tiszteletet erőltet a beszélőre, szóban túlértékel. A viccelő tiszteletlenséget tettét és devalvál, leértékel a nyelvi kifejezés szintjén. Az eufemizmus gátlást, elfojtást tételez fel, és ezáltal feszültséget teremt. A viccelés gátlásoldó, hirtelen csökkent a feszültséget.

A két ellentétes irányú művelet egyaránt a kifejezés érvénytelenítésén s egyúttal a nyelvi kifejezés gyerekes tiszteletén alapul. Pontosabban talán: a nyelvi kifejezés ambivalens értékelésén. Az eufemizmus a megszelídített, civilizált nyelvi tabu. Érvényteleníti ugyan a nyelvi kifejezést, de a kontextus, a helyzet segítségével megérteti a hallgatóval a ki nem mondott gondolatot. Világosan elválasztja a nyelvi kifejezést a tartalomtól, a látszólagos jelentést a valóságos mondanivalótól. De jól tudjuk, hogy a kifejezésnek a tartalomról való leválasztására éppen azért került sor, mert a beszélő korántsem tekinti még a szót „puszta szó”-nak, mivel — a tudattalan szintjén — még azonosítja a szót a tárggyal.

A nyelvi kifejezés ambivalens értékelése alapfeltétele a viccelésnek is. A kalauz viccére sárással felelő gyerek még „komolyan veszi”, kizárólag eredeti jelentésében értelmezi a mondatot.

A non-sense irodalom egyik játékszabálya megkívánja, hogy az író „bedőljön” a szónak. Morgenstern a nyelvi tudat számára tökéletesen homogén *Purzelbaum* 'bukfenc' szót szételemzi, a *Kirschenbaum*, *Apfelbaum* szavak mintájára, míg végül is terebélyes fa nő ki a bukfencből. A szó mítoszt teremt a non-sense irodalomban, akárcsak a helyneveket, a törzsek, népek nevét naivan értelmező (etiologikus) regékben, népmesékben. Morgenstern versének magyar fordítója a *tréfa* szóval játssza ugyanazt a játékot:

Egy fa lépett egyszer élém
s szólt: „Bútól az ördög elvisz!
A tré-fa vagyok — kérem — én.
Hogy vagyok is: merő vice!
Nincs gyökerem, se koronám,
gyümölcsöt sohse adtam,
s csak addig élek — tudom én —
míg csattanóm elcsattan.”

(Benoschofsky Imre ford.)

Robert Southey az orosz tábornokok nevéből olvassa ki Napóleon császár elkerülhetetlen vereségét non-sense ódájában:

The Russians they stuck close to him
 All on the road from Moscow —
 And Shouvaloff he *shovell'd* them off,
 And Markoff he *mark'd* them off,
 And Krosnoff he *cross'd* them off,
 And Touchkoff he *touch'd* them off,
 And Kutousoff he *cut* them off,
 And Parenzoff he *pared* them off,
 And Worrzonoff he *worried* them off,
 And Doctoroff he *doctor'd* them off, . . .
 (The March to Moscow)

A költő úgy olvas itt a nevekből, mint a jósnő a kávézacsból. Mintha a magyar olvasó *Markov* nevéből arra következtetne, hogy a tábornok alaposan megmarkolja, *Parencov* elparentálja a császárt. A költő és olvasó számára mindez játék, játék az orosz és angol szavakban rejlő közös elemekkel, játék az abszurd etimologizálással.

Nyirő professor szkizofrén betege — Nyirő professor közlése alapján idézem az esetet — hasonlóképpen igyekezett következtetéseket levonni orvosai nevéből, és a levont következtetések alapján kivonta magát az orvosi vizsgálat alól. Később elmagyarázta, hogy azért nem mert jelentkezni, mivel tudta, hogy *Szabó* professor fel akarja szabadalni, *Nyirő* professor kinyírja, *Tanka* doktor tankkal gázolja el, *Tokaji* doktor pedig kábító italokkal segítené át a másvilágra. A szkizofrén beteg számára a szójáték véres valóság. Nem képes a szót a valóságtól elválasztani. Ha a *Nyirő* szóban felfedezhető a *nyír* ige, akkor Nyirő professor olyan ember, aki kinyírja a beteget.

A viccelésnek, viccmondásnak és viccértésnek alapfeltétele, hogy tudatunk elég erős legyen ahhoz, hogy a szavak súlyát elviselje, hogy a kifejezést leértékelje, érvénytelenítse. A viccben azonban nem volna semmi vicc, ha ugyanakkor — egy mélyebb lelki szinten — nem tudnánk a szóban történeteknek gyerekesen örülni. Azaz a szavakat a dolgokkal azonosító gyerek örömet átélni. A viccelés — akárcsak az eufemizmus — két világon elhatárolt tudatszintet tételez fel. Két „rejtjelfejtőt”, s a kettő ugyanazt a mondatot gyökeresen eltérő módon értelmezi.

A költői szójáték

Egy elfogadhatatlan gondolat kimondása és utólagos érvénytelenítése a „viccelés” legelemibb formája. Sokféle módon, sokféle irányban nő túl rajta a szavakkal való játék.

Az *allegorizálás* a szó szoros értelmében véve „mást mondás”. A *metafora* szó is a szavak alkalmi átvitelére utal. *Tropus*-nak nevezik a klasszikus retorika a metaforát is, az allegóriát is, általában a költőnek azt a szokását, hogy látószólag szabadon, önkényesen tologatja ide-oda a szavakat, a jelentésmezőben. A költőt magát *tropator*-nak, azaz *trubadur*-nak nevezték a gallo-román nyelvterületen. A hangokkal, szavakkal, mondatokkal való szabadabb játék különbözőteti meg elsősorban a versek nyelvét a nyelvi elemek szigorúbb, tudományosabb használatától. A költő kétségtelenül gyakrabban „viccel”, mint a tudományos közlemények szerzője, és másképpen „viccel”, mint ahogyan hétköznapi szoktunk.

Mégis megengedhetőnek látszik, hogy ezt a magasrendű játékot összefüggésbe hozzuk a házmesterné tréfás fenyegetésével. Az *allégoein*, a mászt mondás jellemzi egyiket is, másikat is. Ha Weöres Sándor Bóbitájából olvassunk fel a gyerekeknek, vagy esetleg József Attila Medvetáncára kerül sor, óhatatlanul fel-felmerül időnként a magyarázó, mentető „viccel a bácsi”.

A feje a néninek
Éppen jó lesz pemzlinek.

Ezúttal is elkel a megnyugtató. A mackó csak tréfál. Eszébe jutott, hogy a pemzlinek is van voltaképpen feje. Nem olyan igazi, de szór, „haj” van a végén, fekete vagy szőke „haj”. Lehet, hogy a néni nagyon sovány volt, mint az eset szára.

A hétköznapi beszélgetésekben is, a költeményekben is a mászt mondás voltaképpen t ö b b e t m o n d á s: „egyet mondok, kettő lesz belőle”. A bácsi, aki viccel, mond valamit, de tudja, hogy úgy se veszik komolyan, hogy a mondatot érvényteleníti a helyzet. A helyzet alapján a hallgató maga konstruálja meg, hogy voltaképpen mit is gondolt a vicces bácsi.

A költő is szembe kerül a kontextussal, a helyzettel. Valami abszurdumot állít:

Szeme kökény, csillag fénye . . .
(Faludi Ferenc: Kísztő ének)

Az olvasó nehézség nélkül korigálja a szöveget: „A szeme kék, a szeme csillog.”

Az eredeti, érvénytelenített kijelentés egyik esetben sem tekinthető pusztá selejtnek. Szinte lényegesebb szerepet játszik, mint a rekonstruált értelmes mondat. Az érvénytelenített kijelentésnek köszönheti a vicces megjegyzés felszabadító erejét, humoros hatását. De az is bizonyos, hogy ö n m a g á b a n nem volna humoros (legfeljebb kellemetlen). A közvetlenül adott (manifeszt) és a rekonstruált (látens) mondat e g y m á s r a vonatkoztatva válik csak érthetővé és hatásossá. Ugyanez áll a költői tréfára, a metaforikus kijelentésre. A tréfás vagy metaforikus mondat csak látszólag egyetlen mondat, csak látszólag lineáris (egyvonalú). A hallgató tudatában szükségképpen két vagy több mondatra, több szólamra bomlik. Ennyiben azonos a vicces megjegyzés és a költői metafora szerkezete.

Ezt a lényeges egyezést már csak azért is érdemes kiemelni, mivel könnyen elleplezhetnék a nyilvánvaló eltérések. A metaforikus mondatok struktúrája, működése lényegesen bonyolultabb, változatosabb. A vicces kijelentés esetében viszonylag egyszerű a manifeszt és a látens mondat viszonya. A kikövetkeztetett látens mondat tartalmazza a „komoly” mondanivalót, a beszélő tudatos állásfoglalását. A manifeszt (felszíni) mondatba kerülnek a „komolytalan” elemek, melyekért a tudat nem vállalja a felelősséget. Ennek tudható be, hogy a belső cenzor kivételt tesz, és átengedi szűrőjén ezeket az eleve érvénytelenített kijelentéseket.

Hogyan viszonylik a manifeszt és a látens mondat költői közlésekben? Szinte felesleges előrebocsátani, olyan nyilvánvaló, hogy a csoportosítás, tipizálás többé-kevésbé önkényes. Az egyszerűség kedvéért a *metafora* szót eredeti értelmében használom, metaforának tekintve minden lexikális jelentésátvitelt, alkalmi jelentésátvitelt, nem téve különbséget metafora, metonímia, szinek-

doché között. Eltekintek a metaforikus szó mondatbeli szerepétől is (hogy alanya-e vagy állítmánya a mondatnak é. í. t.).

A metafora többnyire közvetlenül é r z é k e l h e t ő jelenséggel helyettesíti az érzékeink számára elérhetetlen jelenségeket. Arisztotelész óta ismételtén kiemelték ezt a retorikák, poétikák szerzői.¹

Lényegében ma is ez az általános tendencia, bár a XIX. század óta egyre gyakoribb az ellentétes irányú mozgás, mely az érzékelhetőtől a közvetlenül nem érzékelhető felé vezet. Csokonai költeményeiben is találkozunk már ilyen modern metaforákkal:

Hatalmas völgyeinket
Örömbe öltözteted . . .
(A Nap innepe)

Különböző értekek körébe tartozó jelenségek egymás helyére lépnek

Napsugarak zúgása, amit hallok,
Számban nevednek jó íze van,
Szent mennydörgést néz a két szemem,
Istenem, istenem, istenem, . . .
(Ady E.: Köszönöm, köszönöm, köszönöm)

Az érzékelhető jelenségek körén belül is tapasztalhatók bizonyos tendenciák. A pusztán hallható jelenségek helyére látható s a hallható, látható jelenségek helyébe gyakran tapintható tárgyak lépnek. Trakl költeményeiben ismételtén megfagy, megfoghatóvá válik a napsugár (Winterdämmerung, Menschliche Trauer). Kosztolányi „Boszorkányos esté”-jében a „hűvös, vékony őszi holdfény” a költő szétázott kalapjára csurran.

Ugyancsak ősi tapasztalat, hogy a költő az élettelen tárgyak megelevenítésére, a személytelenek m e g s z e m é l y e s í t é s é r e törekszik. A tárgyi világ az ember felé közeledik a költeményben (antropomorf szemlélet). A hold, a szél, a visszhang a költeményben élő személy. Csokonai „egy vén tölgynek aljában” eleven valóságában látja a „sápadt időt” (Gróf Erdődyné öngyóságához).²

Ezúttal sem volna nehéz ellenpéldákat találni. Személy helyére más élőlény vagy élettelen tárgy is léphet. Ezek az átvitelek gyakran lekicsinylőek, gúnyosak. De gyakoriak a szerelmi költészetben is, ahol különösen értékes ásványi anyaggá alakulhatnak át élő szervek: „Az orcái rózsák, nyaka alabastrom” (Gyöngyösi: Thököly Imre és Zrínyi Ilona házassága).

¹ Huguet, E.: Les métaphores et les comparaisons dans l'oeuvre de Victor Hugo. I—II. Paris, 1904—1905. — Aisch, D.: La métaphore dans l'oeuvre de Stéphane Mallarmé. Paris 1938. — Adank, H.: Essai sur les fondements psychologiques et linguistiques de la métaphore affective. Genève, 1939.

² Egy amerikai pszichológus kísérlete szerint mindannyiunkban ott lappang ez a költői tendencia. Amikor színes háromszögecskéket mozgattak egy táblán és a kísérleti alanyoknak szavakba kellett foglalniuk, hogy mit látnak, a kérdezettek rendszeresen megszemélyesítő metaforákkal éltek: „az A követi a B-t”, „A üldözi B-t”, „A és B összehalálkoztak”, „B menekül A elől” é. í. t. vö. A. E. Michotte: The emotions regarded as functional connections. Mooseheart Symposium Ed. M. L. Reymert. New York—Toronto—London, 1950. 114—126.

A metaforikus ábrázolás alkalmi és szubjektív, szemben az objektív, társadalmi jellegű fogalmak segítségével történő ábrázolással. Petőfi arcképében a lélek az érzéki jelenségek egész sorával azonosul pereceken belül:

Lelkem egy könyv, a mely mindig nyitva, ...
 Lelkem gyűrű, egy acélgyűrű, de
 Láthatsz benne drágaköveket ...
 Lelkem oszlop, egy kősziklaoszlop, ...
 Lelkem felhő, egy haragvó felhő, ...
 Lelkem Illés proféta, a mennybe
 Száll a dicsőség lángszekerén ...
 (Arcképpemmel)

A magánvaló tárgy (Ding an sich) „értem való” tárgyvá (Ding für mich) alakul át. A napsugár objektív spektrálanalízisétől merőben eltér a naplemente metaforikus elemzése.

Victorieusement fui le suicide beau
 Tison de gloire, sang par écume, or, tempête!
 Győztesen megfut az öngyilkosság, a vad
 Tajtéknő vér, arany, vihar, üszkös dicsőség!
 (Mallarmé, Victorieusement fui ... Weöres Sándor ford.)

A metafora gyermekkori optika szerint alakítja át a tárgyi világot. Victor Hugo metaforáiban¹ a természet gyerekszobává alakul át, az éjszaka óriási fekete ajtó, melyen a lenyugvó nap izzó vörös kulcslyuk. A háztetőből kalap lesz, a hajóból halacska, a folyó kígyó, a szó szoros értelmében „kígyózik”. Ebben a gyermekkori perspektívában a távoli hajó legfeljebb papírból készült játékhajócska lehet („A látóhatár alján papírhajók rezegtek”, Apollinaire: L’émigrant de Landor Road). Heym egyik költeményében a közel álló földműves pedig óriás, és két óriás ökröt hajt maga előtt (Printemps), másutt a vak asszony kezét a napba döfi (Die blinden Frauen). „A lég finom üvegét megkarcolja pár hegyes cserjeág” (József Attila: Téli éjszaka), mivel a levegő — a szférákról, a „levegőégről” alkotott ókori világgépünknek megfelelően — kristállyá alakult át, az optikai csalódás pedig valósággá. A költő gyerekként járkel a világban. Csokonai arra kéri az estét, hogy lágy árnyékkal szője be (Az estvéhez); meleg dunyha a felhő is, melyet fülére húzhat a magas (József Attila: Holt vidék). Az altató megszemélyesítő képei — az alvó villamos, a szunnyadó hasadás — gyermekiek és egyúttal költőiek.

Metaforiában

Ha elfogadjuk a metaforikus fikciót, mesében, mítoszban járunk. Az örömök, mint jól nevelt nimfákhoz illik, „összekapcsolt karral vígan mulatgatnak” (Csokonai: Vig élet a Parnasszuson). A rigó füttyére a hófoltok halni készek, „A nyírfák körül szellő-szűzek cicéznek”, arany szital mogyoróbokrokrol (Áprily: Most szólj, rigó). Az elvetett jókedv magja kikel a földből, és rózsát terem (Petőfi: Egri hangok). A költő vállára „nagy csöndes csigaházat” épít az alázat (Tóth Árpád: Erdőszeél). Az erdőben az ősök lelkei laknak, mint

¹ H. Huguet: Les métaphores et les comparaisons dans l’oeuvre de Victor Hugo. Paris, 1904.

a belső ausztrál törzsek mítoszaiban (Áprily: Királyasszony kertje). József Attila metaforabirodalmában az erdő vajúdik és zörgő időt szül, a csattogó fagy kiköti lovát legelni (Holt vidék), a tőkés országok hatalmas szörnyekké változnak át, fogaikat csattogtatják (Munkások), a tömeg erdőrengeteggé, talpa s tenyere a termőföld (Tömeg). A csillagos égbolt voltaképpen hatalmas háló, a csillagok a háló bogai. S ez már a második metamorfózis, hiszen a háló a költő idegeiből szövődött (Háló).

Egyszer-egyszer szinte filológiai bizonyítékunk is akad a metaforamese gyermekkori eredetére. A hold fénye Kosztolányi költeményében tallérrá alakul át (Szeszélyes futamok a holdról). A „szegény kisgyermek” még hitt a mindennapos csodában, a holdfény, a napfény metamorfózisában:

s a nap — óriás aranypénz —
hirtelen ölembe roskad.
(A játék)

Kosztolányi egy másik kisgyerekre is átruhazza a napsugarak tárgyiasítását.

Külvárosi kapuban kisgyerek
száraz kenyeret majszol, ám — igézet —
az édes, ikrás napfény rápereg,
s ő nyalni kezdi ezt az égi mézet.
(Mézes kenyér)

Ha tündérvilágnak képzeljük s Metaforiának nevezzük el a verbális fikciónak ezt a birodalmát, azt tapasztaljuk majd, hogy Metaforiának sok-sok különféle tartománya van. A metaforák tartalma koronként változik, és a költő sajátos szellemi világát tükrözi.

A metafora struktúrája, alaptörvénye független a tértől és időtől. Minden metafora különböző — a tudatunkban valamilyen okból összekapcsolódó — dolgok azonosításán alapul. Ez az önkényes eljárás különbözteti meg a metaforát a racionálisabb hasonlattól. A tudat számára önkényes azonosítás többé-kevésbé tökéletesen megfelel a lelki mechanizmus mélyrétegeiben uralkodó törvényszerűségeknek. (Ézen az eljáráson alapul egyebek között az álmok képes jelbeszéde.) Nem kevésbé archaikus a metafora szubjektívizmusa. A kisgyerek mindent önmagára vonatkoztatva értelmez. Éva lányom 14 hónapos korában a *gomb* szóból kiindulva egy ingadozó alakú és tartalmú *momp*, *bomp*, *lomb*, *mompu* szót formált, mely mindenre vonatkozhatott, ami kerek volt, és szájba lehetett venni, egyebek között gombokra is. A fogalomalkotás szubjektivitása jellemzi a mitikus fogalmakat is. A kora-indiánok a *wawiri* szóval jelölik a kukoricapálinkát, az éjszakai égboltot, az alvilági tengert, a felhőket, a kukoricaszáron csillogó esőcseppet, a termékenységi szertartások alkalmával fontos varázsszerepet betöltő tollas botokat. A mítosz körén kívül is gyakori jelenség, hogy egy szó sokfélélt, néha igen különféle dolgokat jelöl. A kora-indiánok számára azonban nem véletlenül azonosan hangzó szavakról van szó, hanem tökéletesen homogén fogalomról. A közös nevező azonban nem a tárgyi világban, hanem csak a mitikus gondolkodásban keresendő (az alvilág tenger, folytatása az ég, mindkettő összefügg a másvilággal, az ősök világával, akár csak a termékenységet hozó eső, a felhővel azonosított tollasbot, a termékenységet jelképező kukoricából készült ital é. i. t.).

A mitikus gondolkodásra és a tudat fejlődésének korai szakaszára jellemző a projekció is. A világgal való ismerkedésnek az a sajátos formája, amikor magunkon keresztül látjuk még a tárgyakat, részben önmagunkat látjuk bennük.¹ Ehhez a korai világszemlélethez tér vissza a tárgyat az előre visszavezető, a személytelen megszemélyesítő metafora. Ugyancsak a tudat fejlődésének korai stádiumához tér vissza az érzékeserén alapuló „modern” metafora. Scupin kisfia rászól az anyjára, aki lehuny szemmel hallgatja a gyereket: „Nyisd ki a szemed, különben nem hallod, mit mondok!”² A korai élmény a fejlődéslelektani irányhoz tartozó pszichológusok szerint „diffúz”, szétsugárzik a különböző érzékszervekre, átsugárzik egyikről a másikra.³

Az absztrakció, az elvonatkoztatás a fogalmi gondolkodás és szóalkotás alapja. Ez az elvonatkoztatás *m u n k a* a szó eredeti értelmében is, kínos, terhes. Annál terhesebbé válik, minél messzebbre jutunk a megfogható valóságtól. Egy két éves kisfiútól megkérdezték, hogy jó-e a mamája. „Nem jó, savanyú”, felelte a gyerek.⁴ Tudjuk, hogy a nyelvi készség és a fogalmi gondolkodás kezdeti szintjére visszacsúszó afáziás betegek elsősorban az absztrakcióval küszködnek. Goldstein egyik nőbetege képtelen a mintákat színek szerint csoportosítani, mivel számára mindegyik minta más színű: nem tud a konkrét jelenségtől elszakadni, az árnyalati különbségektől eltekinteni, s így nem jut az absztrakt realitáshoz, nem tudja azonosítani, egybefogni a különböző árnyalatú piros mintákat.⁵ Ismeretes, hogy sok tekintetben korai gyermeki fokra visszacsúszó, szkizofrén betegek mennyire vonzódnak a szemléletes kifejezési formákhoz. A képes kifejezéseket, közmondásokat éppen ezért gyakran nem is tudják helyesen értelmezni: a szavak közvetlen, érzéki jelentéséhez tapadnak.⁶ Egy orvos ismerősöm hibernált beteget arra a kérdésre, hogy házas-e, azt feleli, hogy nincs háza. Jól tudjuk, milyen későn jut el a gyerek, milyen későn jutnak el az egyes nyelvek a tárgyakról tökéletesen leválasztott számfogalomig. A társadalmi fejlődés korai fokán álló népek nyelvében gyakran a *kéz* szó jelöli az ’öt’-öt.⁷ Mai társadalmakban élő egészséges felnőttek is konkrét képnnyelven beszélnék álmaikban, amikor a lélek legmélyebb rétege, a tudattalan jut szóhoz.⁸

¹ Ferenczi S.: Entwicklungsstufen des Wirklichkeitssinnes: Bausteine zur Psychoanalyse. Leipzig—Wien—Zürich 1927. 62—83.

² Bubi im vierten bis sechsten Lebensjahr. 1910. 134

³ H. Werner: Einführung in die Entwicklungspsychologie. Leipzig, 1933. 77. — E. Bleuer—K. Lehmann: Zwangsmässige Lichtempfindungen durch Schall und verwandte Erscheinungen. Leipzig 1881. — O. Fenichel: The psychoanalytic theory of neurosis. London, 1955. 38.

⁴ H. Werner: Einführung in die Entwicklungspsychologie p. 69.

⁵ Goldstein, K.: Analyse de l’aphasie et essence du langage: Journal de psychologie 30 (1933)

⁶ Language and thought in schizophrenia. Collected papers. Szerk. J. S. Kasanin. Berkeley Los Angeles 1946.

⁷ Fabricius-Kovács F.: A konkrét → absztrakt jelentésfejlődés. Ny.Ért. 61, Budapest 1968. — Lévy-Bruhl L.: Les fonctions mentales dans les sociétés inférieures. Paris, 1910. 209 és kk.

⁸ Freud, S.: Das Unbewusste. Gesammelte Schriften. London 1946. X. 296. A szóhoz jut kifejezés éppen ezért nem valami szerencsés. Az álom képhez jut, szavakat, mondatokat közvetlenül érzékelhető jelenségek segítségével fejez ki. Például kerítéssel övezett kert segítségével fejezi ki, hogy az álmodó kerítónőnek tekinti azt a hölgyet, akit éber állapotban mélységesen tisztel.

Ez a hosszú kerülőút ahhoz a kellemetlen konklúzióhoz vezet, hogy a költői nyelvre alapvetően jellemző metafora szellemi, érzelmi fejlődés túlhaldott fokához való visszatérést tételez fel. A metafora tartalmában és formájában egyaránt regresszív. Ez a levont következtetés ellentétben áll a költői teljesítmény iránt érzett nagyrabecsülésünkkel. A hangot a színekkel felcserélő, a tetőt kalapnak néző, az optikai csalódásnak áldozatul eső költő gyerekesen viselkedik. Tudjuk, persze, hogy ő is „csak viccel”, csak megjátssza, hogy képtelen nevén nevezni a dolgokat, hogy a szavakat még nem ismerő gyerek (latinul *in-fans* 'nem beszélő') szintjére siklott vissza. Ezért azonban legfeljebb elnézést érdemelne.

Ha jobban meggondoljuk azonban: a költő nem mond le a fogalmi gondolkodás vívmányáról. Az olvasó a kontextus segítségével, az elhallgatott szavakat, az elhallgatott mondatot is helyreállítja. Az elmebeteg a téveszméjének rabja. A költő a formába zárja téveszméjét, és ezáltal fölébe kerekedik. Nem rabja annak a gondolatnak, hogy a szeretője valamikor a lánya volt (Ady „Valamikor lyányom voltál”), hogy maga is nő volt:

„Messze és mélyen az Időben
Én asszony voltam: természetes,
Szerelmemes.”

(Ady: Ha fejem lehajtom)

Nem hiszi, hogy lelke ódon vár, kísértet jár benne, és ez az asszonykísértés olykor kitekint a szemén („A vár fehér asszonya”).

Kosztolányi élesen megvonja a határt játék és valóság között. Est Kornél az ismeretlen Özvegyet fogadja, aki egyik „verseskönyvét olvasta” Estit bosszantja a költői és a személyes szint azonosítása. Így monologizál (miközben az özvegy panaszait és kéréseit terjeszti elő): „Ne keverjük össze a dolgokat. Ez irodalom. Borzasztó volna, ha mindaz, amit írtam, megvalósulna. Egyszer azt írtam, hogy gázlámpa vagyok. Mégis élénken tiltakozni az ellen, hogy valaki gázlámpává változtasson. Azt is említettem valahol, hogy mennyire szeretnék beleveszni a tengerbe. Mikor azonban az uszodában háromméteres vízben uszkálok, mindig eszembe jut, hogy ott nem tudnék leállni, s bizonyos megkönnyebbülést érzek, mielőtt a sekély vízbe érek” (Kosztolányi Dezső Elbeszélései. Budapest 1965. 723).

A regresszió igen mély, de csak pillanatnyi. Amikor a költő elveti, megsemmisíti a fogalmi gondolkodás sok ezer éves munkájának eredményét, hirtelen védtelenül állunk szemben — ő is, mi is — a valósággal. A szavak felparcellázzák, megcímkézik, kalitkákba zárják a világot.

A *naplemente* szó lehetővé teszi, hogy könnyedén, akár hűvös tárgyilagossággal beszéljünk egy megrendítő természeti jelenségről. Megszelídíti, tisztaságban tartja. Amikor a költő eltávolítja a szavak rácsát, hatalmas energiák szabadulnak fel. Tudatossá válnak a szával jelölt tárgyhöz, például a naplementéhez fűződő élmények: a győztes megfutamodás, az öngyilkosság a vad, tajtékzó vér, arany, vihar, üszkös dicsőség (Mallarmé: *Victorieusement fui*). Közvetlenül hozzáférhetünk a jelenségekhez, melyektől elválaszt a jelen ségeket jelölő szó. Balázs Béla így mond köszönetet a költőnek intellektuális bátorságáért:¹

¹ A versről: Nyugat 1 (1909.): 539 és k.

„...közvetlenül áll előttünk egy táguló öntudat vajúdása éppen 'homályos és érthetetlen' strófáiban, melyektől megborzongva érezzük meg, hogy tulajdonképpen valamennyien első emberek vagyunk ezen a világon, akár Ádám apánk . . . És ha a lélek először eszmélvén valamire, gondolat és fogalom előtt megéri a dolgok titkos közét egymáshoz, akkor metaforával szól, mert az elsőbb, kezdetlegesebb a névnel.”

Fiam talán ötéves lehetett, amikor a Kis-Svábhegy oldalán, egy fejjállás után csodálkozva nézett körül: „Olyan szép volt. Tenger volt.” Ez az élmény drasztikus — a szó legszorosabb értelmében vett — metaforán, átfordításon, átfordulásra alapult. A felfordult világ ismét érzékelhetővé vált, nem leplezte el a megszokás, a hagyományos szemlélet.

A szó félretolásával, a preverbális korba való alászállással függ össze alighanem, hogy a metafora *tudattalan* képzeteket, képzettársításokat szabadíthat fel. Baudelaire céltudatosan kutatta ezeket a láthatatlan „összefüggéseket” (Correspondances). Egyik költeményében a női haj titkos képzetkörét szabadítja fel. (La chevelure), a hajban rejlő emlékeket támasztja fel metaforák segítségével („emlékrajt kelteni, mely szunnyad benne renyhén”, Tóth Árpád ford.), lehatol a messzi múltba, megtalálja a hajban a történelmi múltat, a lázas Afrikát s a bús Ázsiát. A haj ében tengerré alakul át:

Részeg főm e setét haj-óceánba rejtem,
melyben bezárva él a másik óceán . . .

s ez a haj, ez a tenger a költő végtelen ringatója. A metamorfózist nem is érezzük meglepőnek, hiszen a „hajtenger” közkeletű kifejezéssé vált. De ez nem magyarázat, inkább magyarázatra szoruló tény. A haj objektív adottságaiból még kevésbé következik, hogy a költő egyúttal „zengő kikötő”-nek érzi, melyben a lélek mohón ihatja, szívhatja magába az illatokat, hangokat, színeket („Un port retentissant où mon âme peut boire | A grands flots les parfums, le son et la couleur”). A közös nevező, a „tertium comparationis” ezúttal a tudattalanban keresendő. Baudelaire több költeményében is óriásnak képzei szeretőjét, vagy szeretőjének képzel egy óriás nőt. A herculesi méretű hölgyön úgy pihen el, mint egy hatalmas szép hajón (Le beau navire). Az óriás nő teste lankás táj.

Bolyongtam volna a sok dús pompájú formán,
felkúszva néhanap hatalmas térde ormán;
és olykor, délidőn, míg elterül hanyatt
a lusta lány a nap emésztő, vak hevében,
aludtam volna hűs, árnyas keble alatt,
mint békés tanyaház a nagy hegyek tövében.

(Baudelaire: Az óriásnő — Tóth Árpád fordítása)

Ezt a mitikus női tájat megint csak a messzi múltban látja, „midőn az ifjú Föld, az ős láb gyönyörében, | fogant naponta még száz roppant csodalényt”. Ha az élet keletkezését az egyéni élet keletkezésére szűkítjük le, az eleven, ősi táj nemigen lehet más, mint a magzatát hordozó, majd csecsemőjét szoptató, ölében ringató anya. A gigantikus méretek is erre a kapcsolatra, erre a legkorábbi korszakra látszanak utalni. Ebben az összefüggésben a haj és a tenger azonosítása mélyebb értelmet (vagy egyszerűen: értelmet) kap. Elsősorban Hermann Imre elméletére gondolhatnánk, aki az embernél is feltételezi

a főgerinceseknél kétségtelenül kimutatható kapaszkodási ösztönt.¹ Az anyába kapaszkodó, vele szinte egy testté forró csecsemő kikötőre talált, ismét elmehet képzeletben a végtelen óceánban, melyből nemrég lépett elő. A haj, a tenger, a kikötő más és más aspektusát idézi az elveszett paradicsomnak. A tenger az egyéni álmokban és a mitológia kollektív fantáziájában egyaránt a halál és a születés szimbóluma.

A hegy, a föld és az anya azonosítása sem egyedülálló. Benne foglaltatik már az *anyaföld* szóban is. Ezt a gondolatot emeli ki a szóból Illyés Gyula:

A szép földről lebukva
nem hazámba, anyám hű
ölébe hulltam vissza, mint
végső percemben súgták.
(Halott)

A halál és az asszony, a halál és az anya képzete csak tudattalan mélységekben olvad egybe. Burkoltan kifejezésre jut ez az azonosság a mítoszban. Az egyiptomi halott fölé Nu, az égbolt istennője hajlik, őt festették a szarkófág tetejének belsejére. A görög Perszephoné a föld, a termékenység istennője a halál birodalmában él. Meglepő nyíltsággal, játékos nyíltsággal vetődik fel a költeményben a halál és az anya titkos azonossága.

Egymás fölött feküdtek ők,
nyílt szemmel, árva csecsemők,
ki szülte őket, ottan áll
kegyetlen anyjuk, a halál.
(Kosztolányi: Együgyű ének)

A költeményben a „puszta forma” mélyen eltemetett igazságok kifejezése. A költő a metafora segítségével többet mondhat annál, mint amit tud.

Vicc és metafora

A tudatos közlést a tudattalan kommunikációval egyesítő költői „tréfa” kétségtelenül többet nyújt a közönségnek a kétélű, vicces megjegyzésnél. Mindkettő túlmutat önmagán, többet tartalmaz az elhangzott mondatnál. A vicces megjegyzés implicit tartalmát egyetlen mondat segítségével, játszva meghatározhatjuk. Mallarmé költeményeinek hallgatólagos mondanivalóját sok-sok kötetben próbálták már kifejteni az irodalomtörténészek, és még mindig bőven maradt anyag a költeményekben későbbi interpretátorok számára. Ez a hatalmas mennyiségi eltérés már eleve minőségi különbség. Talán még lényegesebb ennél, hogy a tréfáló alig távolodik el a tudva-tudott igazságtól. Ambivalens magatartásának kevésbé szociális, kevésbé tetszetős felét rejti a formába, és a társadalomképes, az erkölcsös felét tünteti fel tartalmának, ténylegesnek. A közlés tartalmában is, formájában is meglehetősen elemi, primitív.

Ez a magyarázat plauzibilisnak látszik. De sok mindent nem magyaráz meg. Például azt, hogy miért nevetünk a vicces megjegyzésen, és miért nem

¹ Az ember ősi ösztönei. Budapest, 1943. 26 és kk.

nevetünk a hasonló, de sokkal tömörebb költői eljárásom. A szép metafora legfeljebb jóleső mosolyt kelt. Azaz enyhébb látható hatása fiziológiai szinten.

A nevetést főként a vicces megjegyzésnek fejlettebb, szervezettebb formája kelti: a vicc. Ezúttal nem kell sötétben tapogatódnunk. A vicc mechanizmusát Freud behatóan elemezte és felfedte. A viccet más nyelvi műtől két lényeges tulajdonsága különbözteti meg Freud szerint. A kifejezés szintjén, nyelvi szinten a sűrítés, azonos elemek többszörös felhasználása, azaz tudatos szellemi erő kifejtés megtakarítása.¹ Tartalmi szinten: őszinteségével, szókimondásával felszabadítja a tiltott gondolatok, kívánságok, attitűdök elfojtására fordított energiát. A vicc hatásához hozzájárul, hogy a kifejezés és a tartalom szintjén egyaránt az abszurditással, az értelmetlenséggel kacérokodik (szóferdítés, félreértés, illogikus magatartás, abszurd konklúziók). Freud nagy anyag gondos elemzésével és — az érzelkléptani vizsgálatokban is nagy szerepet játszó — torzítási kísérletekkel, a viccek átalakításával, kiegészítésével (kifejtésével) jut el ezekhez a több évtized távlatából is megalapozottnak látszó konklúziókhöz.

Találomra idézek Freud példáiból. Heine dúsgazdag nagybátyjával kapcsolatban megjegyzi: „Nagyon közvetlen volt velem, egész familionáris (R. behandelte mich ganz wie seinesgleichen, ganz familionär)”. A kifejezés szintjén: a német *familionär* és a *Millionär* szó összeolvad, és ezáltal két mondatot sűrít a szójáték: „Familionaris (családias) volt velem” + „Ügy viselkedett mint egy milliomos”. A költő igyekszik a kellő tisztelettel, jóindulattal beszélni a gazdag rokonról, ugyanakkor „akaratlanul”, mintegy nyelvbtlás formájában átüt a visszafojtott hátsó gondolat („igazi milliomos”). A valóságos nyelvbtlás is két gondolat — a tudatos és a háttérbe szorított — interferenciája, kereszteződése nyomán jön létre. A nyelvbtlás is nevetést kelt, ha a hallgató rátalál a rejtett mondatra, s ha őszítja a beszélő önkéntelenül megnyilvánuló véleményét. Csak komikusnak nyilvánul, mivel önkéntelen, akaratlan produkció. Viccessé akkor válik, ha a beszélő vállalja, szándékosan produkálja a nyelvbtlást. A nyelvbtlást a jó szójátéktól a beszélő tudatos állásfoglalása különbözteti meg. Kinevetjük a beszélőt, ha énje akaratlanul alulmaradt a tudatos és tudattalan gondolatok küzdelmében. Hálásan, felszabadultan együtt nevetünk vele, amikor bátran vállalja, ügyesen csempészi be mondatába a kockázatos igazságot.

A viccmondó nemcsak a gyermeki őszinteségnek, a tiltott gondolat kimondásának kockázatát vállalja. A vicc formájában is gyerekes. A Heine-féle viccben a *familionär* szó voltaképpen értelmetlenség, két szó összekeverése. A gyerekek, főként 2–5 éves korukban, csak úgy ontják az ilyen keverékszavakat. Ezek azonban nem tudatos, művészi termékek. Félreértésen, helytelen képzésen alapulnak. „Soha nem utazott még el egy *szülőtagom se*” — mondja egy hét és fél éves kislány, miután elutazott az anyja. I. Klára két és fél éves korában a *ronda és csúnnya* szó összevonásával *csundá*-nak nevezi mindazt, ami nagyon nem tetszik neki.

A szójátéknak, a szó vagy egyes elemei kétszeres felhasználásának is megvan a gyerekkori előzménye. A vicc szándékosan produkálja a gyerektéves szóelemzéseit, naiv etimológiáit. Egy öt és fél éves kislány így értelmezi például a *vakmerő* szót: „Ha valaki nagyon gyorsan, vadul hajt és ott áll egy

¹ Eltekinthetünk itt olyan tipikus, de nem általános szerkezeti sajátosságoktól, mint az eltolás, a célzás a dolgok lekicsinylése, ellenkezőjére fordítása.

vak ember és el meri gázolni.” Egy kétéves kislány megkérdezi, hogy mi a nagymama foglalkozása. „Tisztviselő vagyok.” „Mit tisztítasz?” — kérdezi érdeklődve a gyerek. Mindez, tudjuk, hogy a szó „komolyan vevésén” alapul, a gyerek számára a szó még nem önkényes jel. A felnőttnek általában nem jut eszébe a *csavargó* szót elemeire bontani és a *csavar* igére visszavezetni. A kisgyerek számára az etimologizálás még természetes kényszer. Egy két és fél éves kislány a *csavargó* szót a *csavar* főnévből vezeti le (eltérve a történeti igazságtól, de következetesen ragaszkodva a levezetés, az eredeztetés elvéhez). Egy kitűnő tudósunk gyerekkorában az *anyatej*, az *anyaméh* szavak alapján titkot sejtett az *anyacsavar* szó mögött. (Megerősítette őt ebben a hitében, hogy a felnőttek összenevettek, amikor a kérdéssel előhozakodott.)

A viccelő gyermeki szintre ereszkedik vissza, amikor — szemmel látható élvezettel — félreérti a szavakat, a „felnőttek beszédét”. A szójáték minden esetben gyerekes, komikus félreértésen alapul. A félremagyarázás legegyszerűbb fajtája az összetett szavak vagy idiómák elhalványult elemeinek revalorizálása. A viccelő vagy viccbeli szereplő „bedől” a szónak, akárcsak a gyerek, szó szerint értelmezi például a *jólesik* kifejezést. „Miért jöttél zuhogó esőben?” — „Azt mondta, jöjjenek, ha jólesik.” Ezen a viccen a harmincas években még sokan nevettek. Egyike volt a sorozatosan gyártott arisztokrata vicceknek. Világosan lemérhető ma, mennyit őriz meg humoros hatásából a szójáték, ha megfosztják tartalmától, ha már nem oldhat fel gátlási energiát.

Veszített elevenségéből egy alig húszéves politikai szójáték is. A párt-szervezet vezetősége megbeszélésre hívja a cigány gazdát, a termelőszövetkezet elnökjelöltjét. „Mit csinálna, elvtárs, ha igen jó lenne a szilvatermés?” „Szilvóriumot.” „Helyes. És ha jó az almatermés?” — „Almáriumot.” Ez a válasz már kevésbé kielégítő. A párttitkár beveti a döntő kérdést: „És mit csinálna, elvtárs, ha semmi sem terem?” „Semináriumot.”

A vice verbális mechanizmusa ezúttal is a szavak gyerekes, mechanikus elemzésén, és az ugyancsak mechanikus válaszokon alapul. A gépies attitűd komikumát Bergson állítja előtérbe.¹ A leegyszerűsített program így fogalmazható meg: „Tégy hozzá egy *-árium*, ill. *-orium* képzőt a termés nevéhez!” Ez a program elfogadható választ produkál az első esetben (szilva + órium). Helytelen választ ad a második (*alma* + *árium*) és a harmadik esetben (*sem|m/i* + [*n*]árium). A sorrend megfelel a fokozás elvének. A harmadik válasz komikusabb a másodiknál. Egyfelől azért, mivel a válasz még gyermekegebb. Hiszen a *semmi* nem termés, tehát a cigány a már eleve túlegyszerűsített (gépies) programot helytelenül gépiesen alkalmazza. Másfelől azért, mivel az almáriumhoz nem fűződtek elfojtásra ítélt gondolatok, érzelmek. A párt-oktatással kapcsolatos feszültség a vice keletkezésének időpontja óta lényegesen csökkent, s így a vice sokat veszített hatásából.

A nyelvi kifejezéshez való gyerekes viszonyulás jellemzője a szójátéknak, de egyúttal a szavakkal való költői játékokra is áll. Ebben az általános megfogalmazásban tehát nem magyarázza a kettő eltérő esztétikai hatását.

A szójáték ismert szavakkal ügyetlenkedő, helytelen analógiák alapján szavakat képző gyerek attitűdjét reprodukálja. A költői szójáték, a metafora messzebb megy vissza a múltban. A szót még nem ismerő, a jelenséget először megragadó verbális kísérlet megismétlése, aki az elhunyt nagymama fényképét látva azt mondja, hogy „a nagymama bele-

¹ Bergson, H.: *Le rire*. Paris, 1904.

halt a képbe”, vagy az elszibbadt lábára mutatva megállapítja, hogy szódavíz van a lábában. A gyerekes kifejezés gyerekes szemlélet adekvát kifejezése.

A viccelő csak a másodperc tört részéig száll le a tudat felszíne alá. Ezzel hozható összefüggésbe a vicc egy másik jellemzője: egyértelműen kétértelmű. Pontosan két értelme van a mondatnak, és a viccen akkor nevetünk csak, ha mindkettőt felfogtuk és egybevetettük. *Almárium* = *alma* + *árium*, *szemínárium* = *semmi* + *árium*. A vicc tehát pontosan körülhatárolt szemantikai térben zajlik le, z á r t folyamat. A „dunnába bújt fönn a havas” egyszerű metafora. Mégsem tudjuk két mondattal helyettesíteni. Minél szebb, minél mélyebb a metafora, annál nyilvánvalóbb, hogy kimeríthetetlen, mert lezáratlan, pontosan körül nem határolt szemantikai térben folyik, n y í l t nyelvi forma.

Ezzel a nyíltsággal, illetőleg zártsággal magyarázható, hogy a metafora nem „robbant ki” nevetést. A r o b b a n á s bizonyos feszültséget tételez fel, mely szétfeszíti az adott kereteket. Ez a feszültség azonban csak zárt térben jöhet létre. Ha komolyan vesszük modellünket, a zárt és nyitott szemantikai tér modelljét, akkor el kell fogadnunk ezt a következtetést is. De még ha nem tekintjük is elég teherbírónak, a modelltől függetlenül is magyarázható a vicc és metafora eltérő dinamikája. A vicc váratlanul töri át az én és a társadalom által egyetértésben kiépített frontot. Egy elítélt attitűdre hirtelen teljes élességével vetül rá a tudat fénye. Felszabadultan nevetünk, és utána ismét lehull a tudat függőnye, helyreáll a rend.

A kifejezés robbanásszerűsége jól megfelel a viccelő attitűdjéből sosem hiányzó a g r e s s z i v i t á s n a k. A vicc hatása, tartalmi szinten, magas erkölcsi értékek hirtelen devalvációjából adódik. Ez a devalváció gátlásenergiát szabadít fel. Egy pillanatra ledobhatjuk a magunkra erőltetett álarcot, megkönnyebbülten lélegezhetünk fel. Ez a devalváció óhatatlanul valakinek — egyénnek vagy jogi személynek — a leértékelésével egyértelmű. V a l a k i e l l e n i r á n y u l. A kifejezés szintjén lejátszódó folyamat — szótorzítás, szavak eredeti jelentésének kifacsarása, szó vagy két mondat egybepréslése, a mondanivaló felének elharapása, lenyelése — jól megfelel a vicc destruktív jellegének. A vicc csak közvetve lehet konstruktív, építő jellegű, ha a fejlődés útjában álló akadályokat robbantja fel.

A versolvasó attitűdje merőben különbözik a hétköznaptól. A versforma már eleve arra int, hogy rezervátumba lépünk, mesevilágban, betűvilágban járunk, a valóság „égi mását” látjuk. A nyelvi kifejezés szabályosabbá váló ritmusa (egyszerűbb periodicitása, nagyobb redundanciája) nyilvánvaló módon a tudat elringatásának szolgálatában áll. Ez az elengedett — a hétköznaptól eltérő — attitűd már eleve csökkenti a belső feszültséget. A tudat elringatása következtében nem vetül éles fény a felmerülő fantáziákra. Baudelaire költeményében ugyan a női haj tapintása ősi élményeket kelt fel, a haját szinte eltakarják ezek, a fogalmak éles elhatárolódását megelőző korszakból való képzetek (kikötő, tenger), de tudatunk nem elemzi a közöttük levő kapcsolatot, nem hatol be ennek az ősi világnak mélyére. Túri csak, hogy az elszabadult szellemek körüllebegjék, jóleső félhomályban, az ébenfekete leomló hajfürtöket. Minél kábultabb a tudat, annál mélyebbről jöhetnek a fantáziák. Mallarmé költeményeiben sokszor tökéletesen el is fedik a versbeli mondat „eredeti” tudatos jelentését. Ezáltal azonban ártalmatlanná, megfejthetetlenné válnak. Ez az önszabályozás, ez a homeosztázis biztosítja, hogy a tudat sohasem kerül szembe a számára elfogadhatatlan gondolatokkal. Minél erősebben érvényesül

a vers zsongító hatása, annál szabadabban törnek fel a tudattalanba szorított képzetek. Annál kevésbé képes azonban a tudat arra, hogy ezeket a felmerülő képzeteket helyesen értelmezze.

Ebből a szemszögből tekintve a metaforákban gazdag költemény határesetete az álom, melynek központjában egy elfojtott, tudattalan gondolat áll, s mely a tudat teljes kikapcsolásához, az alváshoz van kötve. Az álomban minden közölhető, hiszen a közlés nem szól senkinek sem, magának az álmodónak sem.¹

A rímes, furcsa játékot nemcsak ezek a most felsorolt jegyek különböztetik meg a vicctől, a „viccelő bácsi” megjegyzéseitől. De talán már ez a néhány sajátosság is elfedheti a köztük levő analógiát. A gyerekeink számára kialakított „viccel a bácsi” hatalmas fogalmi területen mozog, és igen különféle értékű és jellegű nyelvi művekre utalhat. A közös nevezőt mindezek után így fogalmazzhatjuk meg talán: mást mondani (allégorein) azért, hogy a m e g e n g e d e t t n é l t ö b b e t m o n d h a s s a k. A mechanizmus bonyolultságát tekintve különféle fokozatokat, állomásokat különböztethetünk meg.

A legelemibb módja a kihágásnak az elítélt gondolatnak m á s s a l v a l ó k i m o n d a t á s a, az udvari bolond intézményének kialakítása. Megengedjük, hogy valaki nyíltan, bárkinek a szemébe mondhassa mindazt, amit senki sem mondhat ki. A kimondott igazságot eleve érvényteleníti, hogy az igazság kimondója bolond. Olyan ember, aki „nem tudja, mit beszél”. Az érvénytelenítés látható jele a csörgősipka.

Az alkalmi bolondok megjegyzéseiben lelhető fel még olykor ez az ősi struktúra. A csörgősipkát ilyenkor a *csak vicceltem* megjegyzés képviseli. A kimondhatatlannak ítélt igazság egyébként teljesen változatlan formában jelentkezik.

Ez a megjegyzés elmaradhat, hogyha a beszélő mondatát olyan sikeresen állítja szembe az adott helyzettel, hogy a hallgató magától is kitalálja, hogy a partnere „csak viccel”. Ezúttal már szellemi ráfordítást, rendezői tevékenységet igényelt a kimondás és az egyidejű érvénytelenítés.

Határesetete ezeknek a megjegyzéseknek az *irónia*, melyet a megformálásnak kisebb vagy nagyobb mértéke különböztet meg egyéb hasonló esetektől. A megformálás kétszeres átalakításból, két alakzatnak — a túlzásnak és a megfordításnak — egyidejű alkalmazásából áll.

A továbbiakban egyre nehezebbé válik a rangsorolás. Elvben, a szó által megtett szemantikai úttal, talán mérhető volna a metafora komplexitása, egyelőre azonban nem tudjuk ezt az „utat” mérni. Kérdés az is, hogy az így kapott szám megfelelné-e a metafora szubjektív értékelésének: szépségének, gazdag-

¹ A belső cenzúra, a felettes én azonban éjjel sem alszik. S így a titkos gondolatot még álomunkban sem mondhatjuk ki nyíltan. A titkosításra ezúttal is szükség van. Az eredeti álomgondolatot át kell alakítanunk, felismerhetetlenné kell tennünk a hangsúly áthelyezésével lényegesről lényegtelen elemekre, a szereplők felcserélésével, több személynek, több mozzanatnak egymásra fényképezésével, az előjel megcserélésével, azaz a dolgok ellenkezőjére fordításával, a metonímiára emlékeztető, főként a *pars pro toto* elvének alapján történő eltolásokkal. Az álom „anyanyelve”, a képnyelv már eleve titkosít, egyfelől képrejtvény, másfelől (nyelveken túli, ősi) szimbolikán alapuló hieroglifa. Az álom technikája egyfelől a költői technikára emlékeztet (képnyelv, metonímia, sűrítés), másfelől a vicceteknikára (megfordítás, eltolás, sűrítés, *pars pro toto*). Az álom, a vicc, a költemény kifejezőmódjának sajátos vonásai egyaránt a tudattalanban megőrzött archaikusabb gondolkodási mechanizmusból adódnak.

ságának. Valószínűleg hozzájárul a metafora jellegének meghatározásához mélysege is, a sejtetett gondolat távolsága a tudattól. Egyértelműbben kifejezve: a gondolat elfojtására fordított és a metaforával részben felszabadított szellemi energia mennyisége.

A *részben* szót nem óvatosságból teszem ki. Azt hiszem, hogy a vicc és a metafora eltérő hatása abból is ered, hogy a metafora óvatosabb a viccnél. A vicc egyértelműen kétértelmű, azaz félreérthetetlenül kifejezésre juttatja a titkolt igazságot. A versmagyarázók véget nem érő vitái (például Mallarmé költeményeiről) világosan példázzák a lexikális és grammatikális metaforák sokértelműségét. Ez lelki háztartásunk szempontjából azt jelenti, hogy a költői metafora — a viccel ellentétben — nem szabadít fel egyszerre és teljes mértékben az elfojtás terhes kötelezettsége alól. Csak fokozatosan jutunk hozzá a feszültség feloldódásának öröméhez. Szinte harcolnunk kell érte, mint a rúd-mászónak, aki a síkos rúdon vissza-visszacsúszva ér fel végül is a rúd tetejéig, ahol megtalálja jutalmát. A költeményt újra meg újra olvasva, nem ugyanazt olvassuk ismételten. Minden alkalommal valami újat fedezünk fel, és úgy érezzük, joggal, hogy egyre mélyebben járunk. (A rudas hasonlatot itt már csak a latin *altus* kétértelműsége mentheti, mely 'magas'-t és egyszersmind 'mély'-et is jelent.) A titok fokozatos megfejtésének — a megfejtés nem lehet teljes, a metafora, akárcsak a szimbólum, kimeríthetetlen —, a feszültség fokozatos csökkenésének felelhet meg a nevetést helyettesítő mosoly.

A viccet is meghallgatjuk olykor háromszor-négyszer is. Minden alkalommal nevetünk rajta (negyedszer nyilván kevésbé). De minden alkalommal ugyanazon nevetünk. A vicc egy bizonyos hazugságot lepez le.

A vicc és a metafora mást, más mértékben és másképpen sűrít kevés szóba. Éppen ez a minőségi különbség nehezíti meg az összemérést.

Voltaképpen el is tekinthetünk a rangsorolástól. Beérhetjük azzal, hogy meglehetősen világosan látjuk a nyelvvel folytatott játék (a „viccelés”) különböző válfajait és a közöttük levő kapcsolatot, melynek alapján rekonstruálhatónak látszik az *ösvicc*: a nyelvi kifejezés érvénytelenítése, *fel-függesztése* (Aufhebung) a tudat szintjén, megőrzése tudatelőttés vagy tudattalan szinten. Ezen a kettősségen, *önellentmondáson* alapul mind a vicc, mind a metafora.

Az esztétikum végső soron etikum. Így válik érthetőbbé, hogy az őszintétlenség összeférhetetlen a jó viccel is, az igazi költészettel is. A humoristák és költők számára igen régi igazság ez. Arany János így ír erről levelében Erdélyinek: „Ha valami, a költészet meggyőződés dolga — vezércikket lehet írni meggyőződés nélkül is, de jó verset nem” (Arany János levelezése. Budapest, 1889. 2: 101).

A nyelv is viccel

Ezek után már csak azt kellene indokolni, miért éppen nyelvészközönségnek igyekeztem elmondani azt, amit a viccelésről tudunk vagy tudni vélünk. Ez talán azzal is indokolható, hogy túlságosan ritkán esik szó a viccelés nyelvi vonatkozásairól. Érdeemesnek látszik arra biztatni az esztéták, pszichológusok érdekében a nyelvészeket, hogy behatóbban foglalkozzanak ezekkel a jelenségekkel.

De fel kell figyelnünk a „viccelésre” már csak azért is, mivel nem a nyelvre ráerőltetett szokással, a nyelvvel való visszaéléssel van dolgunk, hanem a

nyelv alaptermészetéből következő, a nyelv által sugallt eljárásról. Voltaképpen maga a nyelv viccel.

Ezt a költői képet kétféleképpen válthatjuk át egyszerű szavakra, egyesenes bezúrára. Szófejtő szótárakban lapozgatva, a szavak jelentésváltozását követve igen gyakran bukkanunk viccekre. Óvatosabban fogalmazva: a szavak jelentésváltozása erőltetés nélkül viccebe sűrítendő. Esztétikai igényeinket természetesen eleve le kell csökkentenünk az esetek többségében. A francia argószótárakban található *mûr* 'részeg' szó a köznyelvben még 'érett' jelentésben használatos. A jelentéstérben követve a szó mozgását, a következő vicc bontakozik ki: „Látod, olyan, mint az érett gyümölcs, folyton lepotyog.” Komikus hatású metaforával, a vicc és a metafora határán elhelyezkedő nyelvi alkotással van dolgunk. A vicc leértékelő tendenciájának felel meg a gyakran megfigyelt nyelvi devalváció, melyet Nietzsche és nyomában Mauthner a „nyelv pesszimizmusá”-nak tulajdonít.¹ A magas erkölcsi értékeket jelentő szavak, például a jóságot jelölők, szinte rendszeresen devalválódnak. Az „igaz ember”-re utaló germ. *alauāri* az ófelnémetben még 'jóságos, barátságos' jelentésben használatos. A középfelnémet már az 'együgyû, ostoba' jelentést vette fel, s ezt mindmáig megtartotta (*albern*). Az ófranciában *débonnaire* 'jóságos, kegyes' embert jelöl, az egyik Lajos király díszítő jelzője lehetett. Még a középkor folyamán azonban ez a szó is az 'együgyû' jelentést veszi fel. Az erotikus viccek és a fablelek ideológiáját követik a 'leány'-t, 'hajadon'-t jelölő terminusok, melyek könnyen sodródhatnak a 'prostituált' jelentés felé, így a francia *fille* szó esetében.²

Etimológiai szótárak őrzik a legősibb, mintegy 3—4000 éves viccet. Ismeretes újlatin és germán nyelvészek körében, hogy a fejet jelölő hivatalos *caput* megjelölésénél lényegesen népszerűbbek voltak a népi latinban illyenszerű vicces elnevezések: *testa* 'cserép fazék' (francia *tête*), *cupa* 'kupa' (német *Kopf*), *cucullus* 'süveg, kapucni' (spanyol *cogollo*). Megint csak a metafora és a vicc határán mozgó ferdítésekkel van dolgunk. Ezek a szóferdítések azonban alig 1800—1700 évesek. A fej „eredeti” nevének — a latin *caput* vagy a német *Haupt* szónak — történetét rekonstruálva azonban csaknem ugyanarra a viccre bukkanunk, mely a francia *tête* szóban rejtett. A *caput* és *Haupt* szó indoeurópai őse ugyanis minden bizonnyal 'edény'-t jelentett, és kiszorította az „eredetileg” — mintegy négyezer évvel ezelőtt — a fejet jelölő szót.

De vajon indokolják-e ezek a — könnyen szaporítható — példák metaforánkat, mely szerint maga a nyelv viccel. Hiszen inkább arról van szó, hogy a nyelv bizonyos esetekben megőrzi a társadalmi érvényűvé vált szójátékokat. Ez azonban csak azért lehetséges, mivel a nyelv eleve hajlamos erre a játéokra. Megengedi, lehetővé teszi, hogy a szavakat szótári jelentésüktől eltérő értelemben használjuk. Intézményesen biztosítja, hogy — bizonyos feltételek mellett —

¹ A nyelvészek közül Jaberg foglalkozott behatóan ezzel a jelenséggel, francia nyelvű anyag alapján. *Pejorative Bedeutungsentwicklung im Französischen*. Z. romani-sche Philologie 25 (1901.), 27 (1903.), 29 (1905.).

² A tudatos és tudattalan állásfoglalás ellentéte talán még azokban az esetekben is közrejátszik, amikor az „átcsapás” fokozatos, és a tudat szintjén is tökéletesen indokolható, mint például a *parázna* szó esetében, mely egy 'szûz'-et jelentő szláv szóból ered, ('szûz' — 'gyernektelen' — 'meddő' — 'prostituált', vö. Bárczi Géza: Magyar szófejtő szótár. Budapest, 1941.), vagy a francia *tuer* 'ölni' esetében, mely a latin *tutari* 'megvédeni, oltalmazni' igére vezethető vissza, és feltehetőleg az *extinguere* vagy *tutari famem*, *sitim* 'éhséget, szomjat olt' kifejezésen keresztül vette fel az 'elolt, kiolt' jelentést. Később az 'életet olt ki, öl'.

eltérhessünk a szótári és nyelvtani szabályoktól. Nemcsak azt engedi meg, hogy a fejet más tárgyak nevével jelöljük, de eltűri azt is, hogy jelen időt használjunk jövő idő helyett vagy múlt idő helyett, ha ezzel azt akarjuk kifejezésre juttatni, hogy a pillanatot nagyon is jelenlevőnek érezzük. Eltűri, hogy a költő rossz vonzatot használjon, akár a költeménye címében is, mint például Ady Endre: „Legyetek emlékezéssel hozzám.” Ez a nyelvtani hiba nem pusztán negatívum, ahogyan a metafora sem a szó jelentésének nem ismeréséből következik. Egy szabály szándékos tagadása, célzatos elvétése: grammatikai metafora. A metaforáról pedig tudni véljük, hogy ellentmondáson alapul, mégpedig a szónak és szövegkörnyezetének ellentmondásán. A kísérlet alapján megállapítható, mit tekintenek a magyar anyanyelvű olvasók az 'emlékezéssel' természetes környezetének, hogy másfelől, mivel egészítenék ki a szó jelenlegi környezetét.

A következő három kérdést tettük fel gimnazista kísérleti alanyainknak (93 harmadikos és negyedikos válaszolt a kérdésekre): (1) Mi lehetne a költemény nyelvtani szempontból tökéletes címe? (2) Egészítsék ki a *Legyetek ... -val/-vel hozzám!* mondatot. (3) Egészítsék ki a *Legyetek ... hozzám!* mondatot.

Az első kérdésre a kérdezettek 89%-a az *Emlékezzetek rám!* mondatot, illetőleg ennek a *máig, sokáig, majd* határozóval kiegészített formáját javasolta. 11% pedig az *Emlékezzetek meg rólam!* mondatot. A cím értelemezésében ezekből a mondatokból indulhatunk ki. Ez a „magmondat” azonban további mondatokkal interferál. Hogy melyek ezek a mondatok, az a 2. és 3. kérdésre adott válaszokból adódik. A 2. mondat kipontozott részét a következő szavakkal töltötték ki a kérdezettek: *jóindulattal, jó szívvel, elnézéssel, rokonszenvvel, együttérzéssel, kegyelettel* (a gyakoriságuk sorrendjében). A 3. kérdés esetében: *hűek, jók, kedvesek, irgalmasok* (gyakorisági sorrendben).

A helytelenül szerkesztett mondat többszörösen szerkesztett — sűrített — mondatnak tekinthető.

A költői szabadság a klasszikus tévhiedelem szerint arra szolgál, hogy a költő dolgát megkönnyítse — „elég gondot okoz neki a metrum” — ellenkezőjére fordítani: a költő arra használja fel a neki biztosított szabadságot, hogy kevés szóba igen sok mondanivalót sűrítsen, és ennek a varázslatnak technikájához tartozik hozzá elengedhetetlenül a szabálysértés. Ezúttal is „viccel a bácsi”, de a szavak helyett a nyelvtani szabályokkal játszik. (A szavak és szabályok között különben is nehéz megvonni a határt.) A grammatikai metafora technikája nem különbözik lényegesen a szó szoros értelmében vett metafora szerkesztésétől.¹

Azért hozom még egyszer szóba a költői metaforát, hogy általános érvényére utalhassak, hogy két irányban is kiterjesszem a költői metafora hatáskörét. Minden nyelvi elem — hang, lexéma (lexikális jellegű jelentéselem), morféma (grammatikális jellegű jelentéselem), írásjel, szórendi szabály — átvihető (a *metafora* szó eredeti jelentésének megfelelően), eltávolítható eredeti funkciójától. Másfelől: az ilyen átvitel legkevésbé sem korlátozódik a költeményekre. Mindenki számára biztosítva van ez a „költői” szabadság. Mindenki eltérhet a szabálytól, feltéve, hogy ez az eltérés „költői”, tehát a kifejezés, a közlés szolgálatában áll. Roman Jakobson a költői funkciót a nyelv egészére kiterjeszti.²

A beszéd, az élőszó például nyilvánvaló módon nem a költő rezervátuma. Ellenkezőleg: a költőt az írott formához kötöttsége kirekeszti erről a területről.

¹ A hang és szó értéke a költői nyelvben. NyK. 62 (1960.) — A beszéd dinamikus leírásának elveiről: NyK. 66 (1964.).

² Linguistics and poetics: Style in language. New York — London, 1960.

A költeménynek voltaképpen nincsen hangos dimenziója¹. Ugyanakkor minden beszélő rendszeresen él a hangos beszéd adta kifejezési lehetőségekkel, és a semleges ejtismód célzatos torzításával fejezi ki érzelmeit. Megfeszíti izmait, és az *i* felé tolja el az *é*-t, hogyha dühösen, fojtott gyűlölettel kérdezi vissza az *Eén?* -t, és — ellenkezőleg — nagyon is lazán artikulálja az *igen i*-jét, ha közönyét vagy erkölcsi undorát akarja ezzel is demonstrálni. Ezt a torzítást nem kifogásoljuk, sőt, nem is halljuk torzításnak. Önkéntelenül helyreállítjuk az eredeti „szöveget”, az eredeti „betűt” (fonémát), és az eltérést második, másodlagos közlésként értelmezzük.² Elfogadjuk a játékos torzítást is. Karinthy egy ízben megkérdezte Kosztolányi Dezsőtől, hogyan fordítja németre, hogy *beteg*. Erre nem volt nehéz felelni. „És azt hogy *breteg?*” — kérdezte Karinthy.

A nyelvtani hibát is elfogadja a társaság, a szűkebb nyelvközösség, hasonló feltételek mellett. Ha nem kevesebbet, hanem többet mond, mint a helyesen szerkesztett mondat. Így például nagyon is örömmel fogadtuk el, budai baráti körünkben, amikor K. Erzsí vagy T. Eszter azt mondta, hogy *Táskácskában van cigarettácska*. Mit tesz hozzá a mondathoz a kétszer is elhagyott határozott névelő? A névelő hiánya élő személyekké varázsolja át a táskát, a cigarettát. Hiszen a névelő elhagyása személynevek elől szabályos, tulajdonnevek idéz, egyénít. „Becéző-megszemélyesítő fordulat, mellyel a helyek, tárgyak stb. még cinkosabban sajátjainkká váltak” — írja erről a grammatikai metaforáról húsz év távlatából T. Eszter. Egyúttal gyerekes attitűdöt ad a mondatnak, a beszélőnek, hiszen a határozott névelő elhagyása igen gyakori a gyereknyelvben.

A hanggal, a szavakkal, szerkezetekkel való játék természetes és általános jelenség. A kész nyelvi formuláknak ez a játékos torzítása teszi a beszédet kifejezővé, elevenné. És a beszédnek ez a — kifejező, értelmes torzításra alapuló — elevensége teszi lehetővé, elkerülhetetlenné a nyelvek állandó változását, a hangokét, a szavakét, a szabályokét. A nyelvnek ezt a játékoságát tévesztette szem elől Sztálin, amikor pusztán költői kérdésként vetette fel A nyelvtudomány néhány kérdéséről szóló cikkében: „Ugyan mire is lenne jó megváltoztatni a *víz*, a *föld*, a *hegy*, a *fa*, a *hal*, az *ember*, a *megy*, a *tesz*, az *alkot*, a *kereskedik* szót? Ugyan mire is lenne jó a nyelv szabályait módosítani?”

A beszédől szinte elválaszthatatlan kifejező torzításról nem feledkezhetünk meg a nyelvvédelem keretein belül sem. Sőt, főleg a helyes beszéddel foglalkozó nyelvészeknek kell számolni ezzel, a munkáját teszi bonyolultabbá, izgalmasabbá. Miért liberálisabb a nyelv, mint a hagyományos (század eleji) nyelvművelő? Miért tűri, hogy időnként, értelmetlenül, szükségtelenül, megváltozzanak a nyelvtani szabályok, a *víz*, a *föld*, a *hegy* szó, nem is szólva a *fej*-ről?

Ami ma torzítás, nyelvvel való játék, az eredetileg alighanem maga volt a nyelv vagy a közlési eszköz, mely a nyelvet megelőzte. Ez talán így nem világos. Úgy gondolom, hogy a torzítás, a szabálytól való eltérés azért közérthető, mert az egyes nyelvtanoknál mélyebben fekvő, az egyes nyelveken túlnövő univerzális nyelvtanon alapul. A szabályos szórend minden nyelvben

¹ Jakobson szerint közvetve, kerülő úton azonban mégis visszaszerzi a költő ezt a teret (A költői nyelv hangtanából. Budapest, 1959.; A költői mű ritmusairól. Magyar Műhely 7 [1968]).

² A stílus hírtéke. Általános nyelvészeti tanulmányok I. Budapest, 1963.

más és más. Szabályait meg kell tanulnunk ahhoz, hogy megértessük magunkat ezen a nyelven. A szabályos szórend kifejező torzításának szabályai viszont nyelveken túli szabályok. Így például a számunkra fontos elem előrevetése. Vagy, ellenkezőleg, a fontos elem visszafogása, a feszültség fokozása. Vagy: a mondat agresszív széttördelése. Az ízekre tépett mondatot rekonstruáljuk, összeillesztjük, az ízekre tépés tényét pedig a heves indulatra vezetjük vissza. Ugyanígy léteznek és feltehetőleg minden nyelvben azonos irányban hatnak a hangok kifejező torzítását meghatározó — és ezáltal a kifejezést, az érzelmetükrözést lehetővé tevő — szabályok. Feltehetjük például — amíg az ellenkezője be nem bizonyosul —, hogy az izmok erős kontrakciója minden nyelvben az erős indulat, és nem a szelidség vagy melankólia kifejezése.

Nehezebben igazolható vagy cáfolható az a feltevés, hogy a magatartásnak akaratlagosan produkált szimptomák vagy szimbolikus mozgások segítségével való kifejezése az emberek közötti érintkezésnek ősi módja volt. Bizonyítani csak azt lehetne, hogy az önkényes jel, mint például az *l* és *ó* hangokból álló szó — mely a magyarban a 'ló', a franciában a 'víz' jele — nem lehetett az emberek közötti érintkezés ősi (első) eszköze, hiszen az önkényes jelek létrehozása már eleve feltételezi az emberek közötti eszmecserét, s ennek eszközét, a nyelvet.

Annyit tudunk csak bizonyosan, hogy a nyelvet minden mai nyelvi közösségben egy másik, egyes nyelvekhez nem kötött kifejezésmód egészíti ki, melynek közérthetősége lehetővé teszi és lehetővé tehetette elementáris tudattartalmak kifejezését a konvencionális nyelvrendszerek kialakulása előtt.

A vicc, a metafora a kifejezésnek ezzel az ősi eszközeivel él, amikor tudatelőttes (még megformálatlan) vagy a tudattalanba visszaszorított — tehát bizonyos értelemben ősi, archaikus — tartalmakat kell kifejezni. A nyelv engedékeny a vele „viccelőkkel” szemben, hiszen keletkezését a múltban és állandó újjátermelődését a jelenben, a ma „kifejező torzítás” formájában továbbélő kommunikációs rendszernek köszönheti.

De nem ítélné el a nyelv a vicceléstől elválaszthatatlan formális őszintétlenséget sem. A viccelő bácsi és a költő mást mond, mint amit gondol. Ez az őszintétlenség, ez a csalás még a nyelvnél is ősi. Minden jelrendszer „csaláson” alapul. Yerkes csimpánza a számára elérhetetlen banán felé tesz két-három lépést és közben a semmit rágja. Csal, hogy megértesse magát. Úgy tesz, mintha cselekedne, hogy mások tényleges cselekvését provokálja. Ez a cselekvés azonban érvénytelenített cselekedet. Azzal válik jellé, hogy nem veszünk róla tudomást, hogy átnézünk rajta, és csak azt a tárgyat látjuk, mely re a jellé átlényegült, felfüggesztett cselekvés utal. Amikor viccjel segítségével vagy a költői szabadság jegyében felfüggesztünk, érvénytelenítünk egy állítást, magasabb szinten, a jel kialakításának ősi aktusát reprodukáljuk. A szónak ebben a tágabb értelmében minden jelről elmondhatjuk, hogy viceből nőtt ki. Ebben a perspektívában az is érthetőbb, hogy a cselekvésből jellé átminősült puszta szó csökkenteni képes a lelki feszültséget, szenvedélyeket vezet le, cselekvést pótol.

Fónagy Iván

Az Egyesült Államok államneveinek kiejtése

Tágul a világ. Egyre többet utazunk, egyre több hírt hoznak az újságok, a rádió és a televízió távoli országokból is. Amerikáról is számos hír érkezik el hozzánk. Angolul nem tudhat mindenki. Az angol nyelv hangjai közül csak kevés egyezik teljesen valamelyik magyar hanggal. Ezért ha beszélgetésünkben előfordul valamelyik amerikai állam vagy nagyváros neve, az angol neveket nem föltétlenül angolosan ejtjük. De a közepesen művelt ember is igyekszik némileg közelebb hozni az angol helynév kiejtését az eredeti kiejtéshez. Egy kicsit furcsán néznénk az olyan emberre, aki New York nevét *neviork*-nak mondaná.

Ugyanakkor azt sem lehet elvárni mindenkitől, hogy tökéletesen tudja az angol-amerikai kiejtést, és nem is hangzik valami jól magyar beszédben az angolos hangsúly. Az európai nagyvárosok nevét is magyarosan ejtjük, az első szótagra eső hangsúllyal és az írásképet megközelítve. Nem *Bealin*-t, hanem *Berlin*-t mondunk, nem *Landn*-t, hanem *London*-t. Az alábbiakban felsorolom az Egyesült Államok ötven államának, és több mint félmillió lakosú városainak nevét, angol kiejtését Országgh angol—magyar szótárai alapján, majd a javasolt magyar kiejtést.

Meg kell jegyezmem, hogy nem lépek fel olyan igénnyel, hogy javaslataimat mindenkivel elfogadtassam. Az is valószínű, hogy az angol tudás szélesebb körű elterjedésével a kiejtés jobban fog majd közeledni az angolhoz. Nyelv-helyességi szempontból nem is tartom nagyon lényegesnek e helységnevek kiejtését. Csak azt akarom igazolni velük, hogy nem a műveletlenség jele, ha magyar hangsúllyal ejtjük a neveket, és jobban ragaszkodunk kiejtésünkben az írásképhez. A felsorolt helynevek egy jelentős része egyébként nem angol, hanem indián vagy spanyol eredetű.

A javasolt kiejtésben jelzem a zárt *ĕ*-t, de ez természetesen nem vonatkozik azokra, akik nem ismerik ezt a hangot. Az angol kiejtésben *-gal jelzem, ahol eltérek az Országgh-szótártól megadott kiejtéstől, ahol az amerikai ejtés — tapasztalataim szerint — eltér a brit angoltól. Az angol fonetikus jelek pontos értelmezése megtalálható az említett szótárakban, itt csak a magyartól eltérő betűjeleket közlöm: *æ* = nagyon nyílt *e*; — *ə* = redukált hang, nagyon bizonytalan hangszínnel, és igen röviden ejtett hang; — *s* = magyar *sz*; — *f* = magyar *s*; — *dʒ* = magyar *dzs*; — *o* = a nyelv hegyének a felső fogsorhoz érintésével képzett zöngétlen réshang; — *w* = két ajakkal képzett zöngés réshang; — *ŋ* = mint a magyar *hang* vagy *munka* szó *n*-je; — a dőlt magánhangzó jelöli a hangsúlyt.

Az ötven állam neve

leírva	angol kiejtés	javasolt magyar kiejtés
<i>Alabama</i>	æləbæ:mə	alabama
<i>Alaska</i>	əlæskə	alaszka
<i>Arizona</i>	ærizounə	arizona v. arizóna
<i>Arkansas</i>	a:kənso:	arkanzasz
<i>California</i>	kælifo:njə	kalifornia
<i>Colorado</i>	koləra:dou	kolorádó
<i>Connecticut</i>	kənɛtikət	konéktiköt
<i>Delaware</i>	dələweə	delavár

leírva	angol kiejtés	javasolt magyar kiejtés
<i>Florida</i>	floridə	florida
<i>Georgia</i>	dʒo:dʒiə	georgia
<i>Hawaii</i>	ha:wai:	havaji
<i>Idaho</i>	aɪdəhou	idahó
<i>Illinois</i>	ilinoi	illinoisz
<i>Indiana</i>	indiænə	indiána
<i>Iowa</i>	aioʊə	iova ~ ájova
<i>Kansas</i>	kænzəs	kanzasz
<i>Kentucky</i>	kentaki*	kentuki
<i>Louisiana</i>	lu:i:ziænə	luiziána
<i>Maine</i>	mein	mén ~ méjn
<i>Maryland</i>	mæɹilænd	mérilénd
<i>Massachusetts</i>	mæsetfʌ:səts	meszecsúszéc
<i>Michigan</i>	mɪʃɪgən	micsigén
<i>Minnesota</i>	minisoutə	minészota
<i>Mississippi</i>	misɪsɪpi	missziszippi
<i>Missouri</i>	mizuərə	misszuri
<i>Montana</i>	montɑ:nə	montána
<i>Nebraska</i>	nɪbræskə	nébraszka
<i>Nevada</i>	nevɑ:də	névada
<i>New Hampshire</i>	nu:hæmpfiə*	nyuhempsir
<i>New Jersey</i>	nu:dʒə:zi*	nyudzszörzi
<i>New Mexico</i>	nu:meksikou*	újmekszíkó
<i>New York</i>	nu:jo:k*	nyujork
<i>North Carolina</i>	no:ə kærəlɑɪnə	észak-karolina
<i>North Dakota</i>	no:ə dəkoutə	észak-dakota
<i>Ohio</i>	ouhɑiɪou	ohió ~ ohájó
<i>Oklahoma</i>	oukləhoumə	oklahoma
<i>Oregon</i>	orɪgən	orégon
<i>Pennsylvania</i>	pensilveɪnjə	penszilvânia
<i>Rhode Island</i>	roudaɪlənd	rodizland
<i>South Carolina</i>	sauəkærəlɑɪnə	dél-karolina
<i>South Dakota</i>	sauədəkoutə	dél-dakota
<i>Tennessee</i>	tenesi:	ténész
<i>Texas</i>	teksəs	tekszasz
<i>Utah</i>	ju:tɑ:	juta ~ utah
<i>Vermont</i>	və:mənt	vermont
<i>Virginia</i>	vədʒɪnjə	virzsinia ~ virdzsinia
<i>Washington</i>	wofɪŋtən	vasinkton
<i>West Virginia</i>	westvədʒɪnjə	nyugat-virzsinia
<i>Wisconsin</i>	wɪskənsɪn*	viszkonszin
<i>Wyoming</i>	waioumɪŋ	vájoming ~ vioming

A félmilliónál népesebb városok

<i>New York (New York)</i>	nu:jo:k	nyujork
<i>Chicago (Illinois)</i>	fika:gou	csikágó
<i>Los Angeles (California)</i>	losæŋgɪli:z ~ losændʒɪli:z	loszandzsélész ~ loszangélész

<i>Philadelphia</i> (Pennsylvania)	filædelfjə	filadelfia
<i>Detroit</i> (Michigan)	ditroit	dëtroit ~ ditroit
<i>Houston</i> (Texas)	ju:stən*	huszton ~ juszton
<i>Baltimore</i> (Maryland)	bo:ltmo:*	baltimor
<i>Washington</i> (D. C.)	wofɪŋtən	vasinkton
<i>Dallas</i> (Texas)	dæləs	dallasz
<i>Cleveland</i> (Ohio)	kli:vlənd	klivland ~ klivlend
<i>San Francisco</i> (California)	szenfrænsɪskou	szanfranciszko
<i>Milwaukee</i> (Wisconsin)	milwo:ki:	milvóki
<i>Saint Louis</i> (Missouri)	sntlu:is ~ sɛntlu:i	szënlu:is
<i>San Antonio</i> (Texas)	sənæntouniου	szanantónió
<i>New Orleans</i> (Louisiana)	nu:orlienz*	nyuorlinsz
<i>San Diego</i> (California)	sændieigou	szandiégó
<i>Boston</i> (Massachusetts)	bastən	bosztón
<i>Memphis</i> (Tennessee)	memfis	mëmfisiz
<i>Seattle</i> (Washington)	siætl	szie:tl
<i>Kansas City</i> (Missouri)	kænzəs siti	kanzasz sziti
<i>Pittsburgh</i> (Pennsylvania)	picbə:g	pidzburg
<i>Columbus</i> (Ohio)	kələmbəs*	kolombusz
<i>Phoenix</i> (Arizona)	fɪ:niks	főniksz
<i>Indianapolis</i> (Indiana)	indianəpolis	indiánapolisz
<i>Atlanta</i> (Georgia)	ætlæntə	atlanta
<i>Denver</i> (Colorado)	denvə	denver

Kálmán Béla

Kölcsey Ferenc érdeklődése a lappok iránt

Talán kevesen tudnak arról, hogy a lappok iránti érdeklődés hulláma, mely Európában már a XVII. században, hazánkban pedig a XVIII. század második felében jelentkezett, Kölcsey Ferencet is magával ragadta. Nemrégiben jelent meg Szauder József szerkesztésében egy válogatás, mely Kölcsey eddig kiadatlan írásait tartalmazza az 1808 és 1811 közötti időből. Ebben a kötetben található Regnard „Le Voyage en Laponie” c. művének néhány részlete a költő fordításában. E részletek, valamint a francia szerző munkáját méltató bevezető sorok meggyőzően bizonyítják, hogy Kölcsey alaposan ismerte Regnard terjedelmes lappföldi útleírását. Vajon mi volt az, ami leginkább megragadta figyelmét Regnard könyvének tanulmányozása közben, s milyen indítékai lehettek a lappok iránti érdeklődésének?

1833. március 20-án a következőket írja Szemere Pálnak: „Tudod, hogy 1810-ben még egészen francia valék, mert első ifjúságom stúdiumai valának a franciák, . . .”; „Akkortájt tanultam franciául, s olvastam a Henriadeot, Fridrich verseit, Boileaut stb.” Nem véletlen tehát, hogy az akkoriban egyik legismertebb és legdivatosabb francia írónak, Regnardnak a munkáit is szívesen forgatta. E XVII. századi francia vígjátékíró kalandos élete folyamán a lappokhoz is elvetődött, s színes útleírásban számolt be északi élményeiről, szórakoztatón, a vígjátékíró Regnard könnyedségével.

Kölcsey ebben az időben Debrecenben élt. Köztudomású, mennyire nyomasztóan hatott rá a város elmaradottsága, sivár szellemi élete. Regnard

útleírásának olvasása közben — mint ahogy ez egy Kazinczyhoz írott leveléből is kiderül — elsőként a francia szerző Lappföldön írott verseihez fűzött sorai tesznek rá mély benyomást: „*Je laissai couler ces vers d'une veine qui avait été longtemps stérile*, mint Regnard szövege az ő Lapponieban készült, nem derék derék verseiről” (1809. december 8., Debrecen). Vigasztaló párhuzamot talál Regnard lapponiai „sterilitása” és saját debreceni magánya között. Kölcsey ifjúkori barátja, a későbbi összehasonlító nyelvész Kállay Ferenc is így ír a költő Regnard-élményéről: „Azok boldog idők voltak elhunyt barátom! mikor szíved' teljességéből ismertetél meg kis könyvtárodban Regnard a!; mikor a' világot össze kalandozóznak az éjszaki tenger' kösziklás szirteire bevészett verseit több ízben felolvasád előttem” (Kállay Ferenc: Kölcsey Ferencz' gyermek- s ifjúkori életrajza v. l.).

Regnard elsősorban arra törekszik, hogy mindaz, amit leír, különösnek, egzotikusnak lássék az olvasók előtt. Ez az igyekezete leginkább a lapp hitvilág bemutatásában érvényesül. Fantasztikus szertartások, babonák, mágiák — ez az, ami megragadta a korabeli olvasóközönség képzeletét, s ez az, ami Kölcsey Ferenc érdeklődését is felkeltette. Regnard művéből egy rövid, földrajzi jellegű ismertetésen kívül csak két részletet fordított le, s mindkettő a hitvilág témaköréből való. Az első „A 'Lapponok' babonáikról”, a második „Magiájokról” szól. Csodálkozással vegyes érdeklődéssel fordítja Regnard megfigyeléseit a lapp szokásokról, arról, hogyan tisztelik istenként a különféle alakú sziklákat, miképpen mutatják be áldozataikat, hogyan igyekeznek hatalmukba keríteni a jó és a rossz szellemeket, a szelet, a vizet stb. Így egyetérthetünk Szauder Józseffel, amikor azt állítja, hogy „... Kölcseyt ekkor — úgy tetszik — egyedül a lapp vallás, babona és mágia érdekelte” (Kölcsey Ferenc kiadatlan írásai 407).

Kölcseynek a lappok iránti érdeklődése azonban francia műveltségén, romantikus elvágyódásán és az egzotikum iránti vonzódásán kívül más forrásból is táplálkozhatott. Mint már bevezetésként említettem, Európában a XVII. század folyamán egyre többen fordulnak növekvő érdeklődéssel a lappok élete, szokásai felé. Sokan el is látogatnak hozzájuk, s néhányan közülük útleírásban is beszámolnak ott szerzett tapasztalataikról, élményeikről. Ezeknek az utazó íróknak a sorába tartozik például a svéd Johannus Schefferus is, akinek Lapponia c. művét 1678-ban franciára is lefordították. Nagyon valószínű, hogy ezt az útleírást Regnard is elolvasta, így tehát ő is már bizonyos előzetes ismeretek birtokában szállt partra Lappföldön. Méginkább megnő a lappok iránti érdeklődés, amikor többen is felfigyelnek arra, hogy néhány lapp szó erősen emlékeztet nemcsak finn, hanem magyar szavakra is, s hogy ezek a nyelvek külön csoportot alkotnak a már ismert európai nyelvekkel szemben. Ilyen megfigyelést tett már a svéd Stienhielm is a XVII. század második felében. 1770-ben pedig a magyar Sajnovics János kiadja Koppenhágában „Demonstratio. Idioma Ungarorum et Lapponum idem esse” című munkáját, melyben szakítva a hazai tudomány romantikus tévelygéseivel, elsőként igyekezett bizonyítani, hogy a magyarság rokonait nem a héberek és törökök között kell keresni, hanem északon, a lappok országában. Munkájának jelentőségét azonban nagyon kevesen ismerték fel — hazájában alig néhány történettudós. Az ország vezető tudósainak többsége felháborodva utasította vissza Sajnovics elméletét, s továbbra is hű maradt a keleti rokonság délibábos tanaihoz. Csupán néhány író nyúlt szívesen az északi rokonság témájához — hiszen a távoli, hóborította Lappfölddel azonosított őshaza az újdonság varázsával hatott. Itt elsősorban Dugonics

András Etelka-ciklusára, valamint Perecsényi Nagy László Szakadár című eposzára gondolok.

Érdemes felderíteni azt is, mi lehetett Kölcsey véleménye a lapp—magyar rokonságról, hiszen — ahogy ez közismert — a költő nyelvészettel is foglalkozott. Nyelvészeti vonatkozású tanulmányai, elsősorban a Szókurtitásról és a Szószármaztatásról című munkák, valamint néhány, ezzel a témával foglalkozó levele (ezek közül legfontosabb az 1815. júl. 5-én Kazinczyhoz és az 1836. aug. 27-én Kerekes Ferenchez írott) arra engednek következtetni, hogy ő is igyekezett állást foglalni a magyar nyelv hovatarozását illető kérdésben. A korabeli nyelvtudomány első tapogatózásai még nem győzték meg a magyar és a lapp nyelv rokonságáról, s nem csodálható, ha a tudós költő Kölcsey így foglalja össze véleményét: „... a magyar nyelv semmi mostan élő keleti vagy nyugoti nyelvhez nem hasonlít, legalább nem hasonlít úgy, mint a *némethez*.” „A magyar nyelv, valamint a német egy míveletlen nemzetnek eredeti nyelve vala ...” (Kazinczyhoz írt levele, 1815. júl. 5.).

Visszakanyarodva a Regnard-fordításhoz: ha azt nem állíthatjuk is, hogy a rokon nyelvű nép iránti kíváncsiság miatt forgatta a francia szerző útleírását, azt teljes joggal feltehetjük, hogy a nagy műveltségű költő, még ha nem olvasta is Sajnovics művét, a *Demonstratio* kavarta viharról mindenképpen tudott, s ha csak torzítva is, de eljuthattak hozzá Sajnovics tanai. Így megállapíthatjuk, hogy már Regnard útleírásának olvasása előtt is voltak bizonyos elképzelései a lappokról. S francia műveltségén, romantikus elvágódásán, valamint az egzotikum iránti vonzódásán kívül talán ez is oka lehetett annak, hogy ilyen érdeklődéssel tanulmányozta Regnard művét, s néhány részletet le is fordított belőle.

Utasi Zita

Sajátos kérdő mondatok újabb prózáinkban

I. Olvassuk el az alábbi idézetet:

... akkordikus és dallami foltokon kívül csak bizonyos szekvenciális elemeket és (gyakran csak önkényesen beleértett) dinamikai hullámvázakat vagyunk képesek fel-fogni. Ezért támad fel bennünk a gondolat, hogy ez a stílus az első „élvezeti” szinten túl (melyet a hangszínek irracionálisága, túlfűtöttsége ad) inkább matematikai rendszer, mintsem művészet.

Pedig fel kellene végre tenni a kérdést: Mit adhat pszichikusan az alapanyag ilyen fokú és jellegű túlszervezése a zenehallgatás folyamatában? Úgy-e a mai szerző arra, hogy formaképző elvei egybeessenek a hallgató pszichikai adottságaival? (Parlando. Zenepedagógiai folyóirat, 1969. 3. szám, március 29; Biernaczky Szilárd: A Budapesti Kamarazenekar bemutató hangversenyének műsorához c. cikkből. A kiemelés tőlem, H. Gy.)

A kiemelt rész két kérdő mondatot tartalmaz: az első kiegészítendő, a második, amely mellékmondatlal is bővül, eldöntendő vagy kételkedő kérdés.¹ Figyeljük meg, hogyan szerkesztett a szerző. Tárgyilagos, értekező prózáját, amelyben egy sor tudományos közlés fordul elő, mintegy lezárja azzal, hogy kijelenti: kérdést kellene feltenni. Bejelenti tehát, hogy kérdezni fog, majd pedig szavát állva, megalkotja szabályos kérdéseit, a hagyományos nyelvtan minden kellékét magában hordozó kérdő mondatok segítségével.

Mindkét mondatra érvényes az, amit Rácz Endre a kérdő mondatok jellemzésére előad az idézett műben. Az idézetben a cikkíró tudásvágyának adott kifejezést; az olvasó volna hivatott azt kielégíteni. Élőbeszéd esetében a beszélgető társé ez a feladat. Az olvasó az első példában az író hiányos ismeretét tartozik kiegészíteni, a második példában pedig felhívják: erősítse meg vagy vesse el azt a feltevést, amelyet a cikk szerzője kérdő formában fejezett ki. A kérdő mondat — főként tudományos műben — ilyen és ehhez hasonló. A kérdést a szerző teszi fel, de előzetesen jelzi, megmondja, hogy kérdést fog feltenni. Gyakran egy-egy fejtegető rész, egység lezárásaként következik a kérdés, hogy újabb fejtegetés indulhasson. A választ az olvasó nevében és az olvasó helyett az értekező próza szerzője adja meg; az olvasóhoz intézett kérdés voltaképpen fiktív személyhez szól, valójában önnönmagát kérdezi.

Az oldottabb, elevenebb értekező prózában a bevezetés elmaradhat, és a szerző úgy kérdez, hogy nem jelzi előre kérdezési szándékát. Az azonban a szövegösszefüggésből nyilvánvaló, hogy ő kérdez. Az előzményekben is ő beszél; a kérdés is az ő szájából vagy tollából származik.

¹ L. a két típus korszerű leírását, kitűnő példákkal Bencédy – Fábíán – Rácz – Velcsov: A mai magyar nyelv. Tankönyvkiadó, 1968. 219–21 (Rácz Endre munkája).

Eötvös nem a középnemességre támaszkodik, mint Kossuth. Bázisát inkább olyan értelmiség képezhetné, aminőt Tengelyi alakjában ábrázol —, ez azonban vékonyka réteg még a hazában. De mivel Eötvös programjában a nép döntően fontos szerepet játszik, — művei elhagyják a Kossuth kívánta „érdekegyesítést” is.

Hogyan alakul ki Eötvös politikai programja? És hogyan fonódik össze ez a program írói működésével? (Sötér István: Eötvös József. Akadémiai Kiadó 1967. 103).

A kijelentő mondatokból álló közlésből a szerző közvetlenül tért rá a kérdésre. Elhagyta ugyanis a bevezetést, amely ilyenforma lehetett volna: „Most pedig jogosan merül fel a következő kérdés: Hogyan alakul ki Eötvös politikusi programja?” stb.

Hasonló példák az idézett műből:

Mind Eötvös, mind pedig nyugaton megfordult társai észrevették a kapitalizmus elrettentő negatívumait, — észrevették a munkásosztály nyomorát. „A karthausi” a proletárság kétségbeesésének őszinte és mély kifejezést is adott.

Hogyan tudták tehát Eötvösök nyugaton szerzett tapasztalataikkal összeegyeztetni azt a szándékukat, hogy jellegzetes, polgári demokráciát hozzanak létre, — iparpártoló törekvéseiket miként egyeztetették össze a nyugati országokban található pauperizmus képével? (i. m. 117)

A kérdésfeltevést erőltettség nélkül vezethetné be egy ilyen mondat (különös tekintettel a kérdésben foglalt közléstartalomnak az előzményhez viszonyított ellentétes voltára) „Ezek után feltétlenül fel kell vetnünk az alábbi kérdéseket: Hogyan tudták hát Eötvösök . . . összeegyeztetni azt a szándékukat . . .”.

A forradalom témája már „A karthausi”-ban vonzotta. Rokonszenve, mellyel 1514-et bemutatja, elsősorban a felkelés indítékainak szól. A jobbagyság kétségbeesett megmozdulását jogosnak látja Eötvös. *De milyennek látja magukat a forradalmárokat? (i. m. 178).*

Itt is elképzelhető egy bevezető közbevetés ilyenformán: „Ugyanakkor megkérdezhetjük: De milyennek látja magukat a forradalmárokat?”

A Madách színház amelynek a Páter fontos szerepét játszó Dégi István tagja, egyike a filmgyárral szemben leglojálisabb magyar színházaknak. *Mégis, mi történt? Szénási Ernő megbetegedett. Szakonyi Károly darabjában valakinek át kellett vennie a szerepét, bemutató előtt. A valaki Dégi lett. Az „Imposztorok” gyártásvezetője a haját tépte. Dégi már, ahogy filmes nyelven mondják, „be volt fotografálva”. Eljátszotta a Páter szegedi nagy jelenetét. Három nap múlva ismét felvevőgép előtt kellett állnia. Halasszák el a felvételt? Lehetetlen. Mire ő ráér, a jelenet többi szereplője foglalt a maga színházában. Megismételni, nagy költséggel, másik színésszel, a nagy statisztériát igénylő szegedi képet? Akkor meg a több milliós, mégis fillérekre megszabott költségvetés dől össze. A megoldást a történelem kínálta. A Páter osztódással ismét két személyé szaporodott. Páter II. kis szerepét Izsóf Vilmos vállalta (Máriássy Judit: Kik „szólnak bele” a filmbe? Élet és Irodalom, 1968. okt. 18. 3).*

Három kérdés van az idézetben. Ki teszi fel az elsőt? Minden bizonnyal az író, aki így is mondhatná: „Felmerül a kérdés: Mégis mi történt?”

A második és harmadik kérdéssel nem ilyen egyszerű a helyzet. Ezt a két kérdést nem az író teszi fel, hanem az írói közlésben megemlített gyártásvezető, az Imposztorok gyártásvezetője. Csakhogy ez nem fejeződik ki egyértelműen, mert nem az történik, hogy a szereplő „szót kap”, önálló életet kezd élni, mint a korábban idézett Móricz-novellák szereplői, akik egymással beszélgetve kérdeznek és felelnek egymásnak. Itt a közlő, illetőleg kérdező személy, a gyártásvezető nincs kiemelve az írói közlés sodrából, hanem része

annak, megmarad beleágyazva abba. Hogy kellett volna kiemelnie az írónak? Az alábbi módok egyikén.

A főként szépirodalmi prózában a kérdő mondat szerepe némileg megváltozik. Míg az értekező stílusban szinte mindig a szerző teszi fel a kérdést feltételezett olvasójának, voltaképp azonban önnönmagához, a regényben vagy novellában rendszerint a szereplők közti párbeszédet rögzíti az író; a szereplők beszélgetnek egymással; természetes, hogy gyakran esik kérdés, arra pedig nyomban jön a válasz.¹

A kérdés bevezetése történhet konvencionális módon, tehát olyan vagy hasonló bevezetéssel, amelyet cikkünk első példájában láttunk.

— *Hol a tehén?* — *kérdem egyszer a kisiútól (Móricz Zsigmond: Elbeszélések IV., Szépirodalmi, 1955. 273).*

Sokkal gyakoribb azonban az olyan bevezetés, amely külső, belső mozzanathoz, például kézmozdulathoz, tekintetehöz, érzelmi, fiziológiai megnyilvánuláshoz fűződik.

A jegyző csendesen nézett.

— Kérem szépen — bocsánat —, miért tetszik ezt így megbeszélni a nagyságos asszonnyal?

— Hát kivel beszéljem meg? A kávéházi főúrral?

— Inkább (uo. 273).

A jegyző bámult.

— A férjük? Ez az ő dolguk. stb.

A jegyző nevetett.

— Miért nem tetszik a nagyságos asszonyt küldeni el, hogy intézze el magának? (uo.).

Konkrét, a kérdésben kifejezésre jutó közlési anyaggal összefüggő cselekvés is bevezetheti a kérdést:

A jegyző felütötte a nagy könyvet s mindjárt *megcsinálta a kivonatot.*

— A Boriskáét is? (ua. 274).

Nem ritka a tiszta párbeszédes forma; ilyenkor az író már a megindulás-
kor egészen világos helyzetet teremt. A párbeszédben résztvevő konkrét, jól meghatározott két szereplő nem szorul arra, hogy nyilatkozataikat bevezető, illetőleg utaló mondatok előzzék meg; az olvasó ugyanis tudja a helyzetből: ki következik, ki közöl tudástartalmat kijelentő mondatban és ki az, aki kérdez.

... *már tudta, mért jön a pap, mert ő maga szólította meg múlt vasárnap, hogy mért nem teszi nála is tiszteletét, úgy, mint a Keszi sógornál.*

— No bátyám, erre jártam, hát mondok, nem megyek el a kapu előtt.

— Nagyon jól tette, tiszteletes uram.

— Hát hogy vannak, mi újság?

— Semmi különös.

— Hogy sikerült a tavalyi termés?

— Meglehetősen.

— Hát jövőre mit számít?

— Vagy így, vagy úgy (uo. 331).

Móricz különösen mestere volt a drámai lüktetésű párbeszédnek, amikor a szereplők az író közbelépése, megjegyzése nélkül úgy beszélgetnek egymással novellában vagy regényben is, mintha a színpadon állnának. Az idézett karco-

¹ A kérdésre adott válasz jellegére nézve i. m. 220, ill. 211—2 és 225.

lat, négy lap, nagyrészt ilyen, az írói közbelépést nélkülöző párbeszédéből áll; az író a megindításkor teremti meg a világos szituációt.

2. A hagyományos vagy szabályos kérdést tehát az értekező prózában többnyire az író teszi fel; az olvasótól (vagy saját magától) vár választ. A szépirodalmi prózában már a szereplők egymáshoz intézett kérdésfeltevése van előtérben; többnyire egymástól várják a választ is. Természetesen az író is kérdezhet, olvasójától vagy saját magától. A kérdés jellegére nézve jellemző az, amit Rácz Endre tudakolásnak, a hiányos ismeret kiegészítésére törekvésnek nevez, vagyis jellemző az intellektuális érdeklődés. Ennek az a következménye, hogy a kérdések többnyire bővített mondatok, esetleg mellékmondatokkal egészülnek ki. Főként persze az értekező prózában, de az idézett irodalmi példákban sem ritka az összetett mondat.

A kérdésfeltétel és a kérdezés stiláris rendjét, úgy, ahogy azt nyelvta-
nainkban, sőt stilisztikáinkban tárgyalják, megbontja az olyan váratlan kér-
dezés, amikor az olvasó bizonytalanságban marad afelől, valójában ki is kér-
dezett. Az eddigi példák értelmében ugyanis vagy az író kérdez, vagy a sze-
replők kérdezik egymást. De vannak olyan esetek, amikor nem az író kérdez,
és látszatra nem is a szereplők, például nincsenek is konkrétan idézett szerep-
lők, viszont mégis van kérdés, esetleg több is.

A Madách Színház, melynek a Páter fontos szerepét játszó Dégi István tagja, egyike a filmgyárral szemben leglojálisabb magyar színházaknak. *Mégis, mi történt?* Szénási Ernő megbetegedett.

Akkor a gyártásvezető azt kérdezte: Halasszák el a felvételt? Lehetetlen — vála-
szolták. Mire ő ráér, a jelenet többi szereplője foglalt a maga színházában. Tovább kérde-
zett: Megismételni, nagy költséggel, másik színésszel, a nagy statisztériát igénylő szegedi
képet? Azt mondták erre: Akkor meg a több milliós, mégis fillérekre megszabott költség-
vetés dől össze.

Nyilván másként is ki lehetne emelni a kérdésbevezetést; másként is lehetne érzékeltetni, hogy a gyártásvezető közbeszól, kérdez, pl. úgy, hogy tipográfiailag új bekezdésben említjük a gyártásvezetőt:

Három nap múlva ismét felvevőgép előtt kellett állnia.

A gyártásvezető: Halasszák el a felvételt? Stb.

A gyártásvezető: Megismételni, nagy költséggel, másik színésszel, a nagy statisztériát igénylő szegedi képet? Stb.

Kézenfekvő a következő lépés, az egyenes beszéd:

A gyártásvezető: *Halasszuk* el a felvételt? Stb.

A gyártásvezető: *Ismételjük meg*, nagy költséggel, másik színésszel? Stb.

Látjuk tehát, hogy a példában a két kérdő mondat, amellyel foglalkozunk, jó néhány problémát rejt magában. Érezzük, hogy a kérdező nem a szerző, hanem valaki más: a közlésbe foglalt szereplő. De bevezetése nincs; ez nem volna sajátságos, ha az előadásban ezáltal nem jönne létre bizonyos törés. A hagyományos szerkesztés szerint ugyanis a bevezetés akkor maradhat el, ha — ahogy az értekező prózában láttuk — a kérdést feltevő nyilvánvalóan azonos az íróval, aki a kérdésfeltétel percéig beszélt. Feltétlenül szükséges a bevezetés akkor, amikor két szereplő kérdez és felel egymásnak; az író, hogy világossá tegye, ki kérdez (és azt is, hogy ki felel), bevezető mondatában kiemeli azt, hogy épp melyik szereplője lép a színre és kérdez. A bevezetés, mint

láttuk, sokféleképpen történik; a lényeg az, hogy az írói közlési folyamat megszakítása és valamelyik szereplő kérdezése nem lehetséges másként, mint bevezetéssel. Két külön közlési síkról van szó: eladdig az író beszélt, most a szereplője beszél, illetve kérdez. Nem mond ellent ennek az, hogy drámai hangvételű párbeszédben nincs minden kérdés előtt bevezető mondat. Van azonban a dialógus megindítása előtt olyan pontos körvonalazás, szituációteremtés (láttuk a példát), amiből az olvasó kétséget kizáróan megérti, hogy az írói közlési síkról a szövegtartalom átcusúszott a szereplők síkjára.

Példánkban azonban másként van. Az írói közlést nem szakítja meg bevezetés, mégis észrevétlenül áttértünk a szereplői közlés síkjára, amely jelen esetben egy-egy kérdő mondat. Első olvasásra nem is tudjuk, ki kérdezt: az író vagy a szereplő, vagyis a gyártásvezető. Főként azért nem tudjuk, mert a kérdés nem egyenes beszédben van; az állítmány nem egyes vagy többes szám első személyben áll, hanem harmadik személyben.

Az írói közlési sík és szereplői közlési sík összevegyítése, az igei állítmány transzponálása, a bevezető mondatok elmaradása jelzi, hogy itt a megelevenítő vagy szabad függő beszéd vagy átképzeléses előadás vagy lát-szólag egyenes beszéd egyik, még nem elemzett jelenségével találkoztunk.

A szakirodalom a kérdő mondatokat v a g y m i n t a z e g y e n e s b e s z é d , v a g y m i n t a f ü g g ő b e s z é d t a r t o z é k á t t á r g y a l t a ; e z u t ó b b i a f ü g g ő k é r d ő m e l l é k m o n d a t , a m e l y e l n e m f o g l a l k o z u n k , m e r t e l e m z é s ü n k h ö z n e m s z o l g á l t a t s z e m p o n t o t .¹ A két típusú kérdő mondat m e l l é h a r m a d i k k é n t f e l k e l l v e n n i a z t a k é r d é s t , a m e l y e t s e m e g y e n e s , s e m f ü g g ő k é r d é s n e k n e m f o g a d h a t u n k e l , s a m e l y a k k o r f o r d u l e l ő , a m i k o r m e g e l e v e n i t ő (vagy szabad) függő beszéd váltja fel az egyenes vagy függő idézetet.

3. A probléma azonban távolról sem egyszerű. A megelevenítő (vagy szabad) függő beszéd sajátosságait ma már elég jól ismerjük.² Segítségével az író léletszerűvé teszi hőse rendszerint ki nem mondott gondolatait; az író tehát általában nem egy-egy mondatot, hanem többnyire jelentős terjedelmű szakaszokat ír meg megelevenítő függő beszédben. Hiszen éppen azért van rá szüksége, hogy a hosszasan húzódó közlést megszabadítsa attól a tárgyilagos-ságtól, néha kimértségtől, amely velejárója minden írói előadásnak, s amely csak a szereplők közvetlensége révén kaphat lendületet, nyelvi szint. A mai olvasó számára nem nehéz az átváltás; akkor, amikor terjedelmes eszmefuttatás kezdődik a hagyományos szerkesztéstől eltérő módon, tehát bevezető mondat és kötőszó nélkül, úgy, mint a szereplő saját gondolatsora, még megüt a stílus ereje, szemléletessége (ez is az író célja), de a megértés könnyű.

Jóska elszédülten, komoran ment el. Szeretett volna most rögtön, ebben a pillanatban meghalni. *Mit ér az élet, ha a lánynak már más is kell, más is van.*

Istenverte céda lány: hisz ő eleget szidta pajtásai előtt ezt is és az összes lányokat: de a szíve fenekén azt hitte, csak üres beszéd az efféle istenkáromlás. Zsuzsika más, Zsuzsika angyal, Zsuzsika csak őt szereti . . .

Vigasztalni, gyógyítani kezdte magát. Jó isten, lány ez! és pedig szép lány . . . Azért lány, hogy mindenkinek tessenék. Mindig így volt az a lányokkal, hogy mindenki udvarol nekik. Ő pedig még csak két vagy három napja és máris tart-

¹ L. MMNyR. 2: 362–3. Egy példa onnan: „Azért megkérdezte, hogy nem a Belatiny-villáról van-e szó” (Móricz: Rokonok 91).

² Elsősorban saját tanulmányomra utalok: Móricz Zsigmond stílusa c. értekezésemben (Stiliztikai tanulmányok, Gondolat, 1961. 240–329) behatóan foglalkoztam ezzel a stílárius jelenséggel.

ja a jussát? ... De kik udvarolnak? ... Az öreg? a banda-vezér? Az minden lányt megfogdos, de nem tesz kárt. Meg a gépész? ... Ez is gazda, a Zsuzsika mindnyájukért szólott ... Még ugyan derék, ha így helyén van a szíve ...
De lassan keservesen zsi bongott a vére. *Igen; semmi baj: igen. De mégis, nem kellett volna.* (Móricz Zsigmond: Pillangó, Szépirodalmi 1954. 21; Herczeg Gyula i. m. 263).

Az idézetben az író Jóska nyiladozó szerelmét mutatja be, az önmagával vitatkozó ember izgatott, még kiforratlan, még nem állapotodott modorában. Az idézett részben (és folytatásában, amelyet elhagytunk) a szerkezetlen mondatrészek, illetve mondatok, néhány felkiáltás, továbbá az általunk kiemelt kérdések a szemelvénynek sajátos drámai lüktetést adnak. A hős gondolatai meglevenítő függő beszéd formájában állnak; egy-egy mondatdal az író jelzi, hogy most ugyan ő beszélt, de nyomban átadja a szót Jóskának.

Szeretett volna most rögtön, ebben a pillanatban meghalni. Aztán meg: *Vigasztalni, gyógyítani kezdte magát.* Végül pedig: *De lassan keservesen zsi bongott a vére.* Ezek a bevezető írói mondatok: ezekhez kapcsolódik a szereplő gondolatvilága. De hogyan? Nem egyenes beszédben, hanem csak az egyenes beszéd látszatával; a szubjektivitás, a csapongó szerkesztés ugyan az egyenes beszéd jellegét jól nyomatékosítja, ám az is igaz, hogy az alany harmadik személyben van, és ennek következtében az állítmány is. Ez a nagyon fontos körülmény arra mutat, hogy a szakasz mégis „függőben marad” az írói előadástól. Része valamiképpen annak a cselekménysorozatnak, amelyet az író m a g a beszél el. Jelen esetben például a hős gondolatai kiegészítik azt, amit az író saját maga róla elmond.

Az ilyen és ezekhez hasonló jól megszerkesztett, gondos munkát tükröző idézetekben, bár írói előadás és a szereplők vélekedése, szavai összefolynak, és a közlés két síkja egymásba fonódik, mégsem okoz nehézséget a kérdés, a kérdő mondatok személyhez rögzítése. A nagyobb egységekben helyet foglaló, a szaggatott, az élő beszédet utánzó meglevenítő közlésnek csak egyik alkat-eleme a kérdés. Rendszerint már akkor kerül rá sor, amikor egyéb beszélt nyelvi sajátóságot tükröző nyelvi elemek, például a szerkezetlen mondatok, felkiáltás stb. eléggé nyomatékosították az író szándékát, tehát azt, hogy ő átadta a szót szereplőjének. Az ilyen kérdések, minthogy a közlés síkja rendszerint már korábban megváltozott, és már előbb megtörtént az átcsúszás az írói mondanivalóról a szereplő előadására, csak annyiban hatásosak, meglepők, amennyiben az egész idézet az.

Hatékonyságuk és erejük nem hasonlítható azokhoz a példákhoz, amelyekben a meglevenítő függő beszéd voltaképpen csak magára az egyetlen, esetleg egy-két kérdő mondatra korlátozódik. Ebben az esetben — az idézett Élet és Irodalom-cikk megfelelő szakasza is ilyen volt — a meglevenítés és a vele járó minden emotív töltés hordozója a kérdés, a kérdő mondat, hiszen egymagában áll, egyéb szubjektív szerkezeti elem nem kíséri.

A közlési síkok megváltozása adhat erőt és szint terjedelmes szakaszoknak is (mint láttuk a Móricz-idézetben). Még nagyobb azonban a stilisztikai hatás akkor, amikor a közlési síkok hirtelen megváltozása egy-egy kérdésre szorítkozik csupán, tehát olyankor, amikor a kérdést feltevő nem azonos az íróval, aki eladdig beszélt; amikor a szereplő kér szót, de kérdezése nem válik el az előzménytől, az alany és az állítmány megmarad harmadik személyben (mintha még mindig az író beszélne). Azt, hogy a kérdés nem válik el az előzménytől, azon is lehet látni, hogy hiányzik a bevezető mondat vagy a szereplőre való utalás.

4. A szerepcsera a megelevenítésnek más módját is lehetővé teszi. Az írói közlés síkjának megváltozása úgy is történhet, hogy nem a közlésben foglalt szereplő veti fel a kérdést, hanem a közvélemény kérdez. Előfordulhat, hogy az írói közlés teremtette szituáció megkívánja a közvélemény kommentárját, amely például kérdés formájában jut kifejezésre.

Derék házakban lakott akkortájt a módos emberiség, nem takarékoskodtak sem telekkel, se a téglával. És, mint a következőkből kiderül, a régieknek volt igazuk. Az értelmetlen utódok fontoskodva kérdezték, vajon minek építettek az utcai szobák mellé udvarra nyíló hosszú, setét folyosót. *No, minek? Hát hol kaphatta volna el a ház ura Mariskát, ha nem itten? Tán a világos vendégszobában, ahol Mariska varrt, és ahová bármikor benyithatót a csodálatos szimatú feleség?* Bizony elkapta, borízú, meg szivarízú csókokkal halmozta, izmos karjával magához szorította, alaposan megtapogatta. (Féja Géza: Bresztováczy és az ördög. Magvető, 1957. 85).

A dőlt betűvel szedett, kiemelt kérdések származhatnak az írótól vagy éppen az írói közlésben megemlített szereplőktől, az „értelmetlen utódoktól”. A figyelmes olvasás azonban nyilvánvalóvá teszi, hogy egy láthatatlan kórus, az eseményeket figyelő közvélemény az, amely kérdez, és a kérdésben egyúttal kommentál, észrevételez. Erre mutat a kérdés ironikus hangvétele, amely elűt a tárgyilagos írói közléstől; de a kérdés az utódoktól sem származhat, hisz azok „értelmetlenek”, és nem értik a hosszú, setét folyosó szerepét.

Hasonló példa az alábbi. Itt a közvélemény hangja nem annyira ironikus, mint inkább rosszalló, megvető. A kérdés itt nagyobb egységben fordul elő, és a megelőző, majd a kérdést követő két kijelentő mondat is a „communis opinio”.¹

A Zalánszki-had azonban résen volt, s egy eseménytelen őszi délután három berkocsi kocogott a vasút felé megrakva a Zalánszki-haddal, az utolsó kocsin Kata és Vilma feszített, combjaik közé szorulva, a kisülésen pedig Gábor kucorgott. A had vitte zsákmányát Budapestre, esküvőre. S ezzel Mariska néni csillaga is lefutott az égről. *Nem tudta megrendezni a nagy drámát a templomkapu előtt, hát akkor hallgasson. Ugyan ki kíváncsi a lamentálására? Város szégyene az efféle vénasszony, aki pákosztoskodni szeretne, ahelyett, hogy olvasót morzsolgatna, és bűneit vezekelné. Pedig van mit vezekelnie.* Így múlt ki a Zalánszki-legenda. Vagy csupán tetszhalálba dermedt? (I. m. 215; az utolsó kérdést az író tette fel.)

Nemigen vitatható, hogy a közvélemény szavát tükröző kérdések, amelyek az írói közlés síkjába váratlanul és előzmény nélkül ékelődnek be, erősebben emotívak, mint azok, amelyek szintén váratlanul változtatják meg a közlési síkot, de mégis köthetők az írói előadásban előforduló valamelyik szereplőhöz. Gyakran szerkezetlen mondat, vagy éppen egyetlen főmondat hordozza a communis opiniót; a kifejezés intenzitása ily módon még inkább telítődik, mint az alábbi példában:

Utoljára tegnap este kelt át a komp a folyón. Előfordulhat, hogy ma nem is indul. Persze, előfordulhat. A Mester el is tűnt a színről. Már három kompra való ember és jármű vár rá, hiába. A kód se lett sűrűbb, se nem ritkult. Idegbaj. A motorkezelő aztán, néhány órai távollét után, ismét felbukkan. Társaságában egy vékony fiatalember, aki izgatottan magyaráz és mutogat neki valamit. *Borravaló? Már Vietnámban is?*

¹ A közvélemény, a „communis opinio” jelentkezésére és stílusalakító szerepére nézve l. Herczeg Gyula: A népies prózastílusnak egy sajátos közlésmódja. Nyr. 87 [1963]: 203 kk.

A Mester most nem vág vissza. Úgy látszik, jó pénzt kapott. Betessékeli a kompra a fiatalembert és a legközelebbi várakozókat, aztán többszörösen megrántja az indítókart. (Népszabadság 1969. május 27. 6; A riport egyébként azzal a csattanóval végződik, hogy a „Mester”, a komp motoros vontatójának vezetője nem borraivalóért kísérelte meg az átkelést a megáradt folyón, hanem azért, mert „a vékony fiatalember” szülész orvos volt, aki szülészeti szerszámait mutatta meg neki. Azt nézte a közvélemény borraivaló-adásnak.)

5. Végezetül meg kell vizsgálni a kérdésekre adott válaszok stilisztikai jelentőségét, ha olyan egyáltalában van. Az értekező prózában rendszerint az író kérdez; a kérdés összefoglalást vezet be (esetleg megindít egy új elme-futtatást). A választ az olvasó, illetve nevében az író adja meg. A válasz értelem-től mentesen felvilágosító, tájékoztató jellegű, mert például a hiányos ismereteket akarja kiegészíteni. A szépprózában meghatározott szereplő ad felvilágosítást meghatározott szereplő kérdésére akár úgy, hogy az író bevezeti a választ adót és a választ, akár pedig úgy, hogy egy dialógus kezdetén tisztázódik a kérdező és a választ adó személye, illetve a kérdezős síkja és a válaszoló-síkja.

A megelevenítő függő beszéd kérdésére adott válasz azonban nagyobb figyelmet érdemel.

Gyakran nincs is válasz. Amikor a közvélemény veti fel a kérdést, általában nem várunk választ, mert már benne van a kérdésben. A leíró nyelv-tanok foglalkoznak az olyan kérdező mondatokkal, amelyek felkiáltást, felszólítást, nyomatékos állítást, ill. tagadást fejeznek ki.¹ Ezekre sem szoktunk általában választ várni.

Amikor a közlési sík megváltozásával a szereplő kérdez, többnyire van válasz. Ahogy azonban a kérdező közlési síkját nem vezette be semmilyen jelzés, ugyanígy a válaszadót sem vezeti be az író kommentárja. Az olvasónak kell kitalálni, mi történik, ki beszél. A választ adó, de a kérdezőtől eltérő szereplő általában éppúgy előfordul az írói közlésben, mint a kérdező; vagy ha nem fordult elő, akkor értelemszerűen „kikövetkeztethető”.

Az Élet és Irodalom cikkében: *Lehetetlen. Mire ő ráér, a jelenet többi szereplője foglalt a maga színházában*; az első válasz. *Akkor meg a több milliós, mégis fillérekre megszabott költségvetés dől össze*: a második válasz. Érezhető, hogy a két válasz a gyártásvezetővel vitatkozó, tárgyaló beosztottaktól, különféle szakemberektől ered. Az idézett cikkben tehát a közlésnek három síkja van, bár mind a három egybeolvad, nyelvileg nem válik szét. A három sík: a kérdező, a válaszoló és az őket összefogó írói közlés síkja.

A következő újságcikkben a két közlési sík — az írói és a kérdező és válaszoló sík — nem válik el, mert az kérdező, aki nyomban választ is ad. A három kérdés és a csattanós, rövid válasz erőteljes ironiát hordoz; mutatja, hogy az átképzeléses kérdés milyen jelentős stilisztikai szerepet tölt be.

És a helyzet semmit sem javult. A karhatalmi erők azóta is durván rátámadnak a baloldali tüntetőkre — mindegy nekik, hogy anarchisták vagy kommunisták —, miközben a bátorságra kapott fasiszta rohamcsapatok háborítatlanul végezhetik provokációs tevékenységüket. *Ki akarják füstölni (szó szerint) a római egyetemistákat? Rajta! Föl akarják robbantani a genovai színházat, ahol Melina Mercouri mondana beszédet a „fekete ezredesek” rendszere ellen? Csinálják! Megrohazzák a baloldali pártok és szervezetek vidéki székházait? Csak nyugodtan.* A karhatalmat ez nem zavarja. Ha már el kell tartóztatni valakit, akkor inkább a kommunistákat, mint a fasisztákat. (Magyar Hírlap 1969. március 25. Todero Frigyes Nyugtalan Olaszország c. cikkéből.)

¹ Bencédy — Fábíán — Rác — Velesov i. m. 215 — 6, 218 — 9 és 225.

A kérdést feltevő mindhárom kérdés esetében: a karhatalmi erők és a választ is ők adják. Az első kérdésre a válasz: *rajta*; a másodikra: *csinálják*; a harmadikra: *csak nyugodtan*. Vagyis rövid, tömör, kifejezésében ironikus választ olvasunk, amelyet nyomatékosít az, hogy milyen kérdésre jön a válasz. Három terrorakcióra buzdít az olasz karhatalom, úgyhogy megkérdik: „Akarjátok-e csinálni?” Figyeljük meg a mondatokat a hagyományos stílussá történő átalakítás után:

... a bátorságra kapott fasiszta rohamcsapatok háborítatlanul végezhetik provokációs tevékenységüket. *A karhatalmi erők megkérdik tőlük*: Ki akarjátok füstölni a római egyetemistákat? A válasz: *Rajta; Tovább kérdezik*: Föl akarjátok robbantani a genovai színházat (. . .)? *Csináljátok!* *Újabb kérdés*: Megrohamozzátok a baloldali pártok és szervezetek vidéki székházát? *Csak nyugodtan*. Most lép fel újra az író a maga kommentárjával: A karhatalmat ez nem zavarja.¹

Nehézkes stílus volna ez; a hagyományos szerkesztés ilyen bevezetéseket vett igénybe, másként nem tudta a közlési síkot megváltoztatni. A cikkíró kiküszöbölte a riport intenzitását és erejét fékező, felesleges töltelékmondatokat. De mégsem maradhatott meg az egyenes beszéd: a váratlanul jelentkező, az írói előadástól eltérő közlési sík a megelevenítő függő beszéd alkalmazását tette szükségessé. Jól látszik ez az igei állítmányok személymódosulásán: az egyenes beszéd közvetlenségét, a többes szám második személyét felváltja a többes szám harmadik személye, úgyhogy ezáltal a közlés részben, úgy tetszik, kapcsolatban marad az írói közlési síkkal.

*

Az ismertetett sajátos kérdő mondatok stilisztikai szerepe az elmondottak alapján világos: a töltelékmondatok, amelyek csupán a szerkezeti váz szerepét töltik be, azért tűnnek el, hogy megkönnyítsék a kifejezés hatását. A váratlan és sokszor — úgy tetszik — logikailag nem köthető kérdő mondatok *i n k á b* felkeltik az olvasó figyelmét, mint a szabályos szerkezetűek, éppen azért, mert meglepnek látszólagos kapcsolódásnélküliségükkel. Így aztán az érdeklődés fokozottan irányul a bennük foglalt tartalomra, és az író elérte célját: plasztikusan, hatásosan hoz olvasója tudomására fontosnak ítélt közölnivalót. Idézzük fel a Todero-féle cikket; mennyire leleplezőbb, maróan ironikus az a mód, ahogyan a cikkíró eljár, mint az, amit mi a magyarázat kedvéért alkalmaztunk, amikor a cikket áttettük a hagyományos eszközökkel megvalósítható stílusba.

Az ismertetett technikai eljárások részei a közlésformák hagyományos rendszerében bekövetkezett változásoknak, amelyek több más módosulással egyetemben a mondatfűzés könnyebbé, oldottabbá tételét szolgálják. Általuk a modern magyar próza hajlékonyabbá, egyúttal színesebbé, elevenebbé vált.

Herczeg Gyula

¹ A három kérdő mondat eldöntendő kérdést tartalmaz. A válasz nem egészen igenlés, hanem csak határos az igenléssel. L. Bencédy stb. i. m. 220.

A képvetség és az olvasó

— Illyés Gyula „Újévi ablak” című versének interpretációja —

1. A költői nyelv mindig is tartalmazott olyan tulajdonságokat és sajátosságokat, amelyek az adott szöveg jellegzetes struktúrájából következtek, de megfejtésüket, illetőleg az átvevő (olvasó) által való befogadásukat a természetes nyelv szavainak és mondatainak a megértése még nem biztosította. Ma már köztudomású, hogy a költemény(ek) immanens struktúrájában számos „nyelven” kívüli velejáró és tartalmi többlet fedezhető fel; s ezek jobbára nem kommunikációs (gondolatközlő) funkciót töltenek be, hanem elsősorban esztétikai információt közvetítenek és sugallnak. Igaz ugyan, hogy a költői mikro- vagy makrostruktúrát konkretizálni¹ és interpretálni csak természetes nyelven lehet. A strukturalizmusnak nagy érdeme, hogy a kutatók figyelmét a nyelv esztétikai funkciójának felderítésére, mibenlétének feltárására irányította. Az úgynevezett prágai iskola és különösen Mukařovský fellépése előtt a művészi alkotás funkcionális összetevőiről ritkán esett szó; a kutatás és elemzés a „szép” keresésére korlátozódott. Ugyanakkor a „szép” mint esztétikai kategória nemegyszer — egyes kutatók felfogásában is — majdnem egyéolvadt a vers zeneiségével, ritmikái és egyéb tulajdonságaival. Rendszerint az a költemény számított szépnek, amelynek a hangzása kellemes volt. Nem véletlen az sem, hogy az epigonizmus is főként a példakép költeményeinek zenei-ritmikái utánzásában mutatkozott és jelentkezett. Nem tartjuk most feladatunknak e kérdések tisztázását, azt azonban okvetlenül le kell szögeznünk, hogy a régi, túlnyomórészt a „szép”-re alapozott ízlés nem elegendő a modern költészet értékeléséhez, sőt még megértéséhez sem. A XX. századi esztétika ennél fogva nem is támaszt normatív követelményeket az alkotásokkal szemben. Kissé kellemetlen érzéssel gondolunk azokra az esztétákra, akik sokszor hiányosságaikat leplezve vetettek el jelentős műveket csak azért, mert az alkotás tematikai és nyelvi struktúrája nem felelt meg esztétikai szabályrendszerüknek. Felfogásunk élesen különbözik azokétól is, akik a „szép” mellett további esztétikai minőségeket emlegetnek (rút, groteszk, tragikum, komikum stb.). A valóságban a művészet sokkal bonyolultabb, semhogy az ilyen általános fogalmak segítségével minősíteni lehetne.

Érdeemes lesz már itt felvetni az úgynevezett formalizmus problémáját, hiszen tanulmányunkban éppen e kérdéskomplexum tisztázásához kívánunk saját adalékunkkal és elemzésünkkel hozzájárulni. Még nem is olyan régen a művészi alkotás legalapvetőbb és legfontosabb kritériumának az eszmei mondanivalót tekintették. Feltehetőleg abból indultak ki, hogy minden alkotásnak megvan a megfelelő tartalma, ami többé-kevésbé igaz is. Csakhogy a művész a tartalmat olykor éppen a formába, vagyis a szöveg formai struktúrájába rejti el s kódolja bele. Így a *tartalom* szót a művészi termékkel kapcsolatosan sokkal tágabb értelemben szükséges használni: értjük ezen a kifejezőeszközökkel végzett esztétikai játékot is, tehát érvényes az olyan

¹ A „konkretizál” szót szakkifejezésként Roman Ingarden használja. Szerinte az olvasó a művészi alkotás tárgyát saját emlékei és tapasztalatai alapján rekonstruálja és művészi élménnyé változtatja; s tulajdonképpen ez a konkretizálás. Vö. Roman Ingarden „O poznávání literárního díla”. Československý spisovatel. Praha, 1967. 45–56.

szövegekre is, amelyek látszólag értelmetlenek, mégis hathatnak az olvasóra. A mai ember kusza és kaotikus gondolatait és érzelmeit a formalizmus jegyében született alkotások sok esetben jobban kifejezik, mint a realiztikus ábrázolásmóddal írottak, mert adekvátábban tükrözik a kor szellemét és atmoszféráját. Természetesen az ilyen alkotások dekódolhatók, tartalmuk is van, de a „tartalom” szót nem szűkíthetjük le a szavak és mondatok grammatikai értelemben vett szemantikájára, jelentésére. Ha csupán a szavak és a mondatok jelentése szolgálna alapul, nehezen tudnánk a XX. századi irodalom jó néhány jelentős alkotását interpretálni és értékelni. S ha az egyes elemeknek egy adott struktúrában betöltött funkcióját vizsgáljuk meg, arra is rádőbbsenhetünk, hogy a költészet fejlődését a formai kellékek és sajátosságok további variálása és gazdagodása is elősegítheti. Ez okozhatja az innovációt, aminek korunkban roppant nagy szerepet tulajdoníthatunk.

A formai kellékek közül a zeneiség olyan sajátossága a költészetnek, amely igen-igen régi, a költészettel egykorú. A zenei-ritmikai tulajdonságok a költészet hosszú évszázados fejlődése során gyakran innoválódtak (megújultak); bizonyos verselési eljárások koronként és időszakonként ciklikusan ismétlődtek, és magasabb fokon újra előfordultak. Elég itt csupán az antik és a reneszánsz, illetve az antik és a klasszicizmus költészetének zenei-ritmikai hasonlósága között megvonni a párhuzamokat. A zeneiségre épülő költészet mintha a szimbolizmusban érné el tetőfokát. Ez a stílusirányzat a szavakból áradó zenét helyezi előtérbe; s képviselői a versek zeneiségébe, zenéjébe rejtik el mondanivalójukat, élményüket. A formalizmus tehát már itt is érvényesül, hiszen a szavak csak eszközül szolgálnak a zenéhez, amit Verlaine híres Költészettanában ki is fejtett: „Ha szókat írsz, csak légy hanyag, | és megvetőn dobd a zenének, | mert édes a tétova ének | s a kétes, olvadó anyag.”¹

2. A XX. században a költészet új, eddig nemigen ismert formai tulajdonsággal gazdagodott. G. Apollinaire igyekezett szakítani a meglévő hagyományokkal; s konvencióellenes törekvései a vers zeneiségének mellőzésére ösztönözték. Az egyik leghíresebb újítását calligramme-jai jelentik. Őt tartjuk a képvérs megteremtőjének, mert hiszen a költemények szövegének grafikai elrendezését ő használja fel először esztétikai információ közlésére, bár kísérletek (Mallarmé) előtte is történtek. A képvérs keletkezése óta eltelt időszak azt bizonyítja, hogy a költészet formai fejlődése előtt új lehetőségek tárultak fel, s ennek folytán a képzőművészeti sajátosságokat tartalmazó irodalom a jövőben szaporodhat. A vizuális költészet, illetőleg a képszerű információátadás egyre inkább tért hódíthat azért is, mert az újszerű ritmus megteremtésének lehetőségei mindinkább csökkennek; a régi és bevált ritmikai sorok viszont fokozatosan elhasználnak, automatizálódnak, s ezért az olvasó számára már nemigen nyújtanak esztétikai élményt, nem keltenek erősebb benyomást.

A nyomdatechnikai eszközök felhasználása a költészetet a képzőművészet irányában fejleszti; ugyanakkor kissé megszabadítja a zene, illetve zeneiség közvetlen hatásától. Ez már önmagában is innovációt jelent, hiszen szokatlan, újszerű jelenség. Az innováció viszont elengedhetetlen feltétele a művészet fejlődésének és hatáskeltő erejének.

¹ Lásd Verlaine Költészettan c. versét. Paul Verlaine Válogatott Versei. Szlovákiai Szépirodalmi Könyvkiadó. Bratislava, 1965. 145.

kevésbé saját fantáziájára van utalva, amikor a költeményt konkretizálni próbálja; s előállhat az is, hogy az interpretáció egyénenként és esetenként a konkrét mondanivalót illetően más-más eredményeket hozhat, de ez elsősorban a vers természetéből adódik. Persze az alapérzést, az élmény jellegét a költemény adja meg, ellenben az olvasó élményének mélységi fokát, konkretizálódását az emlékek és tapasztalatok növelik és töltik ki, ami viszont már se nem irodalomelméleti, se nem esztétikai kérdés, s ezért erre csak mellékesen, alkalmilag térünk ki. Ebből következik, hogy az „Újévi ablak” című költemény témájának megfejtésén túl főként az egyes kifejezőeszközök esztétikai funkciójának megállapítását és meghatározását szükséges megkísérlni.

Az Illyés-vers megértését csak a sajátos konstelláció megfejtése teszi lehetővé; annál is inkább igaz ez, mert a nyelv itt csupán eszköz az élmény ábrázolására. Valójában még a szavak jelentését sem kellene ismernünk, a költemény egy jelentéktelen információ közlése után így is kelthet valamilyen benyomást az olvasóban. Ehhez hasonló tulajdonságokkal rendelkeznek a szimbolista költemények is, csak hogy azokban az esztétikum hordozója a zeneiség. Persze a hatás és a benyomás nagymértékben függ az olvasó intellektuális felkészültségétől és a művészetben való jártasságától is. Meggyőződésünk, hogy egyébként is csak a k t í v olvasással (Ingarden terminusa) lehet úgy-ahogy konkretizálni Illyés Gyula költeményét.

A kifejezőeszközök elemzéséhez bizonyos támpontokat adhat Roland Barthes azon véleménye, amely szerint a szemiológiában ugyanannak a formának két szubsztancia is megfelelhet.¹ Az ilyen jellegű megkülönböztetés végeredményben nem új keletű a költészetben. Az olvasó mint információátvevő mindig is kétféleképpen élvezhette a költészetet: vagy olvasással, vagy egy-egy szavalat meghallgatásával. A tapasztalt olvasó azonban olvasás esetén is társítja a vizuális képzetet az auditív képzettel, illetve sokszor a vizuális képzetet is auditív képzetté „dolgozza” át. Erre főleg az iskolai oktatás készíti elő; vagyis nem pusztán véletlen, hogy az ilyen befogadásra a legfejlettebb az érzékünk. A grafikai kompozíció alkalmazása a költészetben szakítást jelent ezzel a hagyománnyal, mindazonáltal az olvasó kénytelen az esztétikai információt is főképp vizuális csatornán keresztül befogadni, ha esztétikai élményhez akar jutni.

Az „Újévi ablak” az első látásra felidézi az ablakot, vagyis vizuális képzetet kelt. Már ez is gyökeres változás a szokványos költői formákkal szemben. Az így elének táruuló „kép” azonban tovább is dekódolható: az ötödik sor után ablaklécc következik, majd három-három sor után újra, s a végén szintén. A vers strukturális magvát és alapmotívumát tehát egy ablakot ábrázoló szabályos téglalap fejezi ki, amelyet betűkből szerkesztett „ablaklécek” metszenek. Az élmény képpel való ábrázolása kétséget kizáróan Apollinaire calligramme-jaira emlékeztet, vagyis a használt kód egyáltalán nem ismeretlen, az irodalomban megfelelő előzményekhez kapcsolódik. Ráadásul a calligramme-ok komplikáltabbak, képzőművészetiileg bonyolultabbak; s a lettrista alkotásokra meg mindez fokozottabb mértékben érvényes. Illyés költeményének értékét azonban nemcsak ez a külső keret, nyers és kézzelfogható „tartalom” szabja meg, hanem a benne elhelyezett és felsorakoztatott kifejezőeszközök harmonikus összetartozása is.

¹ Vö. Roland Barthes „Základy semiologie”. Československý spisovatel. Praha, 1967. 84–5.

3. A legtöbb olvasó az ablak képének tudomásulvétele után nem is folytatja a verselemzést, mert eddigi empiriája nem elegendő a költemény „nyelvi” struktúrájának dekódolásához. Esetleg még megfejtetheti azt, hogy a *hó* szó ékezei a hulló havat ábrázolják, de többre már nemigen képes. Mi a virtuális (feltételezett) olvasó szemszögéből próbáljuk a vers „tartalmát” a legapróbb részletekig végigelemezni. Mert ha a verset jobban megnézzük, akkor egyéb grafikai tulajdonságait is felfedezhetjük: a *hó* szó szabályos és többszöri ismétlődését az *oh* indulatszó ismétlődése egészíti ki, s ez tulajdonképpen a *hó* szó ékezet nélküli és fordított változata. A vizuális képezőn e szavak együtt, egységesen érzékeltetik a *hó* hullását: összeolvadnak, azonos jelenséget alkotnak. Az első 5 verssorban csak a *hó* fordul elő, összesen 50-szer. A hópihéket az *o* feletti ékezetek jelenítik meg, de ezek olyan erős benyomást kelthetnek az olvasó képzetében, hogy még a lentebbi sorokban is a hulló „*hó*” ábrázolását láthatja; ebben persze közrejátszik a *h* betű alakja, különösen függőlegesen emelkedő szára is. A „kép” megszerkesztését az azonos szavak és betűk ismétlése teszi lehetővé, ami viszont sajátos monotóniát teremt a struktúrában. A monoton ismétlődés a betűk szokatlan eloszlásának és egyes betűk túlzottan gyakori frekvenciájának a következménye: 358 betű közül a *H* 150-szer, az *O* és az *Ó* együttvéve szintén 150-szer fordul elő. Az utóbbi két betű között viszont nem is vonhatunk éles határt, mert — és itt megint csak az irodalmi kontinuitásra hivatkozunk — Rimbaud „A magánhangzók szonettje” című versében, valamint Nezval *A B C*-jében szintén nem szerepel külön a két betű.

A betűk ismétlődésével függ össze az egyes szavaknak a vártnál és feltételezettnél jóval nagyobb frekvenciája is. Az adott struktúrában természetesen az ismétlődések grafikai-stilisztikai szerepét tartjuk elsődlegesnek, primérnek; ennél fogva még az anafora és az epifora funkciója is innoválódik. Köztudomású ugyanis, hogy eleddig a verssor eleji és a verssor végi szóismétlések kiváltképp a költemények zenei effektusának felerősítésére szolgáltak. Az azonos szavak többszöri ismétlődése mind lexikai, mind szófaji szempontból szegénnyé teszi a szöveget.

Már az „Újévi ablak” eddigi felsorolt tulajdonságai is arról tanúskodnak, hogy a költő saját élményét statikus módon jeleníti meg, az ábrázolásban a statikát¹ helyezi előtérbe. A szöveg statikus jellegét, ily nemű „tartalmi” többletét egzakt vizsgálataink is bizonyíthatják.

A főnevek előfordulása megfelelne a várakozásnak: összesen 52-szer szerepel a szövegben szubsztantívum, ami a vers szavainak 33%-át teszi ki. A sztochasztikus (valószínűségi) sor váratlanságát így végső fokon a *hó* szó 50-szeri ismétlődése okozza; s e lexéma szemantikája, szótári jelentése szintén az ablakon át látható hóesést idézi fel képzeletünkben. A *hó* szó ismétlődése és szemantikája egyaránt a grafikai „kép” statikus természetű hatáserejét hatványozza a költeményben; de egyúttal különféle asszociációkat szülhet: a tisztaság és szépség iránti vágyat ébresztheti fel bennünk; az idő végeláthatatlan múlását is eszünkbe juttathatja; stb. Ezek az asszociációk viszont egyénekenként és esetenként változhatnak; ezért véleményünk szerint e kérdések tisztázása inkább a lélektan körébe tartozik.

¹ A *statika*, *dinamika* és a *kontraszt* szakkifejezéseket F. Mikótól vettük át. Vö. František Miko: „Expresivny živel v Hečkovom románe Červené víno” (Z historickéj poetiky II. Litteraria. Vydavatelstvo SAV. Bratislava, 1965. 26).

Hasonló asszociatív hatásuk van a jelzőknek is, amelyek a már nem éppen fiatal költő „újévi” hangulatát tükrözik. A *hány* és a *mennyi* névmások minden bizonnyal arra utalnak, hogy a költőnek tömérdek bukást, csalódást, késő bánatot kellett megélnie; s a befejezett év kielégítetlen vágyait, reményeit a particípiumok sejtetik: *elsikoltott*, *végső késő*, *hiábavaló*. A melléknévi igenevek számunkra azonban más szempontból fontosak: sajátosan funkcionális feladatkörük főleg abban rejlik, hogy cselekvésre, történésre vonatkoznak. S ezt a valóságmozzanatot tulajdonképpen a versben előforduló szavak közül már egy sem fejezi ki. Értéküket még az is növeli, hogy a szövegben mindössze két melléknév (*néma*, *halál-tiszta*) található.

A névszókkal szembe kell állítanunk az igéket, amelyek a stílust dinamikká teszik. A jelen esetben a költemény statikus jellegének a kidomborítását éppen az igék teljes hiánya idézi elő. Az élményábrázolásban észlelt eltolódás a dinamizmus felől a statika irányába az olvasó megnyugtatóján túl lelki egyensúlyt is teremt. A lelki nyugalom és egyensúly azonban sajátosan pesszimista alapélménnyel korrespondál, azzal alkot kontrasztot. A szomorú és fájdalmas élménytartalmat már részben a jelzők szemantikája is kisugározza, de még jobban kifejeződik az *oh* indulatszóban.

A sztochasztikus sor váratlanságának egyik oka és forrása az *oh* indulatszó többszöri ismétlődése. Összesen 96-szor fordul elő, vagyis a szöveg összes szavainak 60%-át teszi ki. Ez annál is inkább váratlan és meglepő, mert egyéb költeményekben az indulatszók még a korpusz 1%-át sem alkotják. S az elmondottak nemcsak Illyés Gyula költészetére vonatkoznak, hanem általános érvényű igazságként könyvelhetők el. Az indulatszók többnyire általános jelentésűek: egyénenként és szubjektíve más-más képzeteket szülhetnek. Az *oh* történetesen jelölhet fájdalmat, szomorúságot vagy kétségbeesést; de bárhogyan hat is, mindenképpen felzaklatja az olvasó lelkivilágát. Ebből arra a következtetésre juthatunk, hogy tulajdonképpen az *oh* szó expresszivitása fejezi ki legpontosabban és legközvetlenebbül a költő újévi érzéseit. A monoton ismétlődés itt az elmúlás érzésével, gondolatával asszociálódik; és nyugtalanító, fájdalmas élményt közvetít az olvasóhoz is. Éppen ezért nem véletlen, hogy az *oh* indulatszó e költeményben kulcsszó; sok ki nem mondott és elhallgatott érzés és gondolat koncentrálnak benne. Jelentőségét azonban főként abban kell látnunk, hogy a költemény eredetileg békésnek, szinte idillikusnak tetsző élménytartalmában kontrasztot idéz elő. A kontraszt viszont feszültséget hoz létre a struktúrában, ami fokozza a szöveg entrópiáját és esztétikai értékét.

4. Végül szeretnénk kitérni a vers ritmikai tulajdonságainak a tárgyalására is, bár kétségtelen, hogy e sajátosságok funkcionális szerepe teljesen eltörlődik az eddig elemzett grafikai és szójelentéstani tulajdonságok mellett. Az „Újévi ablak” ritmusának tisztázása eszerint másod-, sőt harmadrendű kérdés, de érdemes vele foglalkozni, mert bizonyossá és érthetővé teszi a strukturalizmusnak azt az állítását, hogy az irodalmi alkotásban — a legkisebb nyelvi egységektől a legnagyobbakig — a mű minden tulajdonsága és sajátossága egyetemesen, önálló egésszé összeállva közvetíti és sugározza ki a költő élményét s az esztétikumot. E költeményben például a vers ritmusa szintén az egyhangúság, a monotonia kidomborítását és felerősítését segíti elő. Erről tanúskodnak s ezt példázzák az azonos szótagszámú verssorok, valamint az, hogy a 17 verssor közül 13-nak egyforma a hangsúlyeloszlása. Valójában tehát

a ritmus is statikus irányban funkcionál. Ilyen szerepet tulajdoníthatunk a *h* mássalhangzónak is, amely a konsonánsok 82%-át alkotja a versben. A *h* lágy és kellemes hangzású; ezért a csend és a nyugalom fejeződik ki vele, esetleg a kinti természetből beszűrődő neszt érzékelteti.

A költemény fonémaösszetételét illetően egyébként azt tapasztaljuk, hogy a magánhangzók és a mássalhangzók arányosan fordulnak elő benne. Ugyanezt nem mondhatjuk el viszont a mély és a magas magánhangzók eloszlásáról. Az *o* és az *ó* szokatlanul nagy frekvenciája folytán a veláris magánhangzók erősen túlsúlyba kerülnek. A köztük levő arány ilyen: 1 : 11,5. Az eltolódás, az egyirányú felerősödés már önmagában is jelez, sőt jelent valamint; persze csak akkor, ha elfogadjuk azt a tudományos feltevést, amely szerint a mély magánhangzók inkább a komor, fájdalmas, mélabús hangulatot visszatükröző költeményekben gyakoribbak, míg a magasak a frivol, könnyed, játékos versekben nagyobb frekvenciájúak.¹ Az „Újévi ablak” Fónagy Iván és mások ezen véleményét igazolja. Ezek szerint arra a következtetésre juthatunk, hogy már a hangok (fonémák) szintjén is észlelhető a kontraszt, ami a struktúrában belső, immanens feszültséget kelt. Végeredményben tehát a költemény fonémaösszetétele és hangzása is olyan irányban funkcionál, mint a nagyobb egységek és egyéb sajátosságok.

*

Eredményeinket röviden így foglalhatjuk össze: Illyés Gyula „Újévi ablak” című költeményében az esztétikum hordozói a következő kifejezés-módok:

a) A formalizmus, vagyis a nyelvi eszközök formalizálódása olyannyira, hogy a nyelv (langue) már-már elveszti kommunikatív (gondolatközlő) funkcióját, és a lehető legnagyobb mértékben szubjektívizálódik.

b) A statika, ami itt az élmény szubjektív ábrázolásából adódik, annak törvényszerű következménye.

c) A kontraszt, amely a nyugalmat sugalló újévi ablak „képének, a *hó* szó szemantikájának és hangulati értékének stb. a fájdalmat, szomorúságot, esetleg kétségbeesést „jelentő” kifejezőeszközökkel (az *oh* indulatszóval, a veláris magánhangzók túlsúlyával stb.) való ellentétén alapszik.

d) Az innováció, amely az előző három kifejezés-mód túlfokozásának, exponálásának az eredménye.

Persze ez nem azt jelenti, hogy a versben egyéb kifejezés-módokat nem fedezhetnénk fel; csak hogy azok szerepe, jelentősége jóval kisebb. Ebből következik, hogy az esztétikai élményt mindig is az egyes kifejezés-módok felerősítése és kidomborítása kelti és idézi elő; ugyanakkor az ezekkel ellentétes pólusú kifejezés-módok háttérbe szorúlnak, hatáserejük a zérus fok felé közeledik. Az Illyés-versben például a dinamika teljes hiányát kézzelfoghatóan is bizonyíthatjuk azzal, hogy a szöveg egyetlen ígét sem tartalmaz. Interpretációnk tehát végeredményben arra is fényt derített, hogy a szépirodalmi struktúrában belül valóban léteznek olyan törvényszerűségek, amelyeket egzakt módszerekkel felfedhetünk, levezethetünk.

Zsilka Tibor

¹Vö. Fónagy Iván: A költői nyelv hangtanából. Budapest, 1959.

Mondatok elemzése mondatábrákkal

1. A mondat felépítésének vizsgálata által jobban megérthetjük a gondolkodás törvényszerűségeit. Az ilyen elemzés segíti a tudatos, a célnak legmegfelelőbb nyelvhasználatot, melynek során állandóan fejleszthetjük az emberi érintkezés legfotósabb eszközét: a nyelvet. „A mondattani elemzés kétségtelenül a legváltozatosabb összefüggéseket vizsgáló s a gondolkodás szempontjából is leghatékonyabb elemzésfajta. Azért elemeztetünk mondatokat, hogy a tanulók eligazodjanak a gondolatközlés szövedékében, és »e boncolgató művelet közben maguk is megtanulják a helyes kifejezés módját«. Ez a munka nagymértékben alkotó értelmi művelet is: a mondat elemeinek vizsgálata voltaképpen a beléje foglalt gondolat újraépítését is jelenti.”¹

A magyar nyelvtan tanításában igen sok módszertani eljárás ismeretes. A mondattani elemzésre vonatkozóan is — csak 1941-től számítva — tucatnyi elemzési módot találhatunk. Ezek ismertetésére ezúttal nem térek ki, mivel egy későbbi dolgozatomban szándékozom velük foglalkozni.

Az elemzést kísérő eljárások között legismertebb, legerterjedtebb a mondatrészeknek különböző vonalakkal való aláhúzása. Ez az elemzési mód egysíkúan szemlélteti a mondatot, nem enged betekintést a mondatrészek összefüggéseibe, a mondatstruktúrába. A tanítás gyakorlatában többnyire mechanikusan történnek az ilyen elemzések, nem alkalmasak a gondolkodtatásra. Különösen akkor nehéz feltárni a mondat szerkezetét, ha testesebb mondatokat elemeztetünk, s a mondat nem fér el egy sorban. Ilyenkor az ún. „kivetítéses” eljárás is gondot okoz, sokat kell írni, sok időbe telik, és még így sem férnek el a hierarchikus felépítésnek megfelelően a mondatrészek. Bizonyára ennek köszönhető, hogy tanulóinknak jelentős része úgy kerül ki még a gimnáziumból is, hogy nem látja világosan az egyszerű és az összetett mondatok közötti különbséget, a mondatrészek mondatbeli szerepét, szinteződését. Ez igen sok helyesírási bizonytalanságot eredményez. Az egyetemi felvételi előkészítőn is tapasztaltam ezeket. Szeretnék az említett hiányosságok megszüntetéséhez hozzájárulni azzal, hogy ismeretessé teszem a mondattani elemzések során általam már évek óta alkalmazott és jól bevált elemzési módot, talán előbbre juthatunk általa.

2. Már 1954-ben gondoltam arra, hogy a mondatrészeket a kémiai elemekhez hasonlóan szimbólumokkal jelöljem, hogy a tanulók a mondatot egyszerre több dimenzióban, térben elrendezve, vizuálisan is láthassák. Lényegében ettől kezdve alkalmazom az ún. „kivetítéses” szimbólumrendszert, a mondatábrákat. Ennek az a lényege, hogy minden mondatrészeknek megvan — az illető mondatrész kezdőbetűje, ill. — betűiből alkotott — saját jelzése, sőt a mondatrészek alfajtainak a jelzése is. A mondatrészek jelzése nagybetűs, az alfajtáké kisbetűs. Az alany és az állítmány szintben a többi mon-

¹ Szemere Gyula: A magyar nyelv tanítása (Egyetemi egységes jegyzet. Tankönyvkiadó. Bp., 1960. 88). A belső idézet Szende Aladártól való (A mondatelemzések kérdéséhez. AnyIsk. I. [1953]: 84).

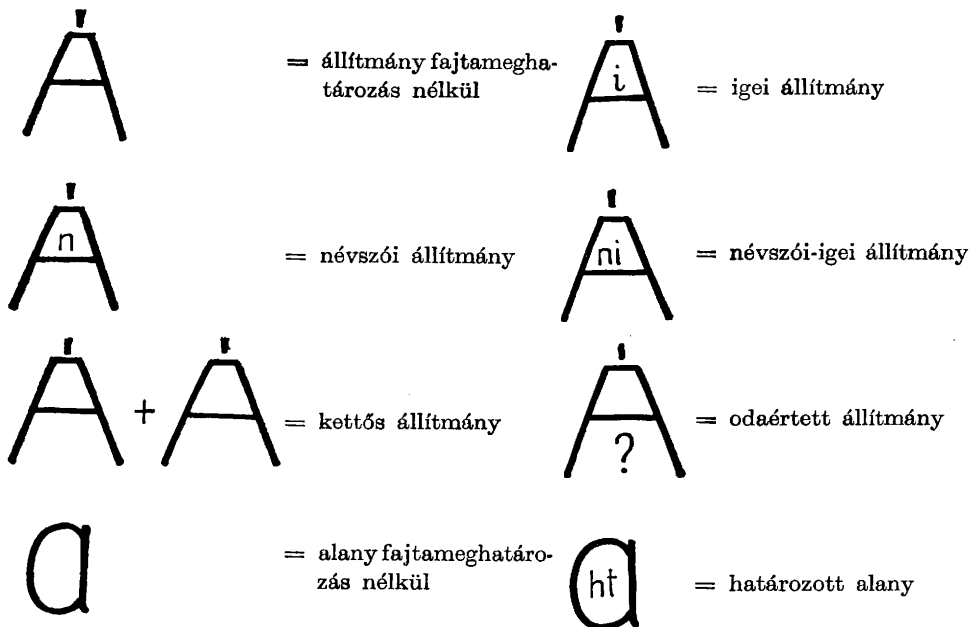
datrész fölött áll. Ezekhez csatlakozik a többi mondatrész közvetlenül, ill. közvetve vagy többszörösen közvetve. Az egy szinten levők egyenrangúak. Az a mondatrész, amely szintben lejjebb van, a fölötte levőnek közvetlenül van alárendelve. Munkám közben nagy támogatást kaptam Deme László két értékes tanulmányától: Szinteződés és tömbösödés az egyszerű mondatban (Nyr. 90. [1966.]: 275–87, Szinteződés és tömbösödés az összetett mondatban (uott. 392–404).

Azzal, hogy mondatrészek alá-, ill. mellérendelését, a mondatrészek egymáshoz való kapcsolódását térben is szemléltethetővé teszem, a tanulók a gondolat megformálásának a szerkezetébe is behatolnak. A rejtvénytyszerűség, játékoság pedig növeli a tanulók aktivitását, megszeretik a nyelvtant.

1967-től kezdve kísérletképpen egy hetedik osztályban ezzel a módszerrel, két párhuzamos hetedik osztályban a hagyományos, de egyben „kivetítéses” eljárással tanítottam a mondattant. Természetesen mindhárom osztályban egyforma igyekezettel dolgoztam. Az osztályok összetétele hasonló volt, sőt az egyik kontroll osztály szerencsésebb összetételűnek minősült. Az eredmény a kísérleti osztály javára szembetűnőnek bizonyult. Ebben az osztályban fejlődött legtöbbet a helyesírási készség is. E tekintetben összehasonlítottuk a kísérleti osztályt három budapesti és két egri hetedik, ill. egy budapesti nyolcadik osztállyal. Ezekben az osztályokban igen intenzíven végezték, ill. végzik is a helyesírás tanítását.¹

A felmérésből annyi bizonyítottnak látszik, hogy a mondat struktúrájának feltárása kedvezően hat a tudatos helyesírási készség fejlődésére, logikailag értelmet adhat olyan helyesírási tényezőknél, melyek eddig „értelmetlennek” látszottak. Úgy gondolom, ez önmagában is figyelemre méltó.

3. Az alábbiakban ismertetem a mondatábrákban alkalmazott szimbólumokat.

¹ Itt köszönöm meg Szende Aladárnak, hogy óralátogatásaival, a helyesírási felmérés irányításával, értékes észrevételeivel, javaslataival támogatta, elősegítette a kísérletet és e tanulmány elkészítését.

$\overset{\cdot}{\text{hn}}$ = határozatlan alany

$\overset{\cdot}{\text{a}}$ = általános alany

$\overset{?}{\text{a}}$ = odaértett alany

$\text{a} + \text{a}$ = kettős alany

$\overset{\cdot}{\text{i}}$
 ht
 = az igei állítmány személyragja fejezi ki a határozott alanyt

$\overset{\cdot}{\text{i}}$
 hn
 = az igei állítmány személyragja jelzi a határozatlan alanyt

$\overset{\cdot}{\text{i}}$
 $\overset{\cdot}{\text{a}}$
 = az igei állítmány személyragja mutatja az általános alanyt.

T = tárgy fajtameghatározás nélkül

T_{ht} = határozott tárgy

T_{hn} = határozatlan tárgy

HT = határozói értékű tárgy

$\text{T} + \text{T}$ = kettős tárgy

$\text{T}_{\text{ö}}$ = összetett tárgy

H = határozó fajtameghatározás nélkül

$\text{H} + \text{H}$ = kettős határozó

A határozók fajtáit a nagy H -t követő kisbetűs jelzések szimbolizálják, ha a tárgy határozói, ill. jelzői értékű, a nagy H -t, ill. J -t nagy T -vel is megtoldom. A tárgynál nem különböztetem meg az irány- és az eredménytárgyat, az iránytárgyhoz tartozó részleges (partitivusi) tárgyat; a részleges, a lappangó, az összetett és az alárendelt alanyt; a jelzőknél is megelégszem a minőség-, mennyiség- és a birtokos jelzők felsorolásával. A kihagyott mondatrészek fajtáit is bemutatathatjuk a kettős funkciójú mondatrészekkel együtt, ha magasabb szintű elemzést végzünk. Pl. az összetett alanyról a mellékjelzés alá kis ö betűt, a lappangó alanyról l -et, a részlegesnél r -et, az alárendeltnél a -t kell írunk, s ez utóbbit szintben annak a mondatrésznek rendeljük alá, amelyikhez tartozik.

A határozott iránytárgyat így jelöljük: *Thi*, a határozatlan iránytárgyat: *Thni* stb.; a minőségjelző értékű tárgyat: *JmiT* és így tovább. A határozói értékű tárgynál a határozó fajtáját az utána tett kisbetűs jelzés mutatja. Pl. *HiT* = időhatározó értékű tárgy stb. A kettős mondatrészek alfajtaát a szimplákéhoz hasonlóan kell jelezni.

<i>Hh</i>	= helyhatározó	<i>Hesz</i>	= eszközhatározó
<i>Hi</i>	= időhatározó	<i>Hf</i>	= fokhatározó
<i>Hsz</i>	= számhatározó	<i>Hfk</i>	= következményes értékű fokh.
<i>Hm</i>	= módhatározó	<i>Hmrt</i>	= mértékhatározó
<i>Hmk</i>	= következm. ért. módhatározó	<i>HmrtT</i>	= mértékhatározói értékű tárgy
<i>Hmh</i>	= hasonlító ért. módhatározó	<i>Ho</i>	= okhatározó
<i>HoT</i>	= okhatározói tárgy	<i>Hte</i>	= tekintethatározó
<i>Homó</i>	= megengedő értelmű okhatározó	<i>Ht</i>	= társhatározó
<i>Hc</i>	= célhatározó	<i>HtJ</i>	= jelzői értékű társh.
<i>HcJ</i>	= jelzői értékű célh.	<i>Heny</i>	= eredményhatározó
<i>Há</i>	= állapothatározó	<i>Henym</i>	= módhatározóval érintkező eredményhatározó
<i>Hámó</i>	= megengedő ért. állapoth.	<i>Het</i>	= eredethatározó
<i>Háh</i>	= hasonlító értelmű állaph.	<i>HetJ</i>	= jelzői ért. eredethatározó
<i>Hász</i>	= számállapot-határozó	<i>Henyá</i>	= komplex eredmény- és állaph.
<i>Hájt</i>	= feltételes ért. állapoth.	<i>Henyf</i>	= fokhatározóval érintkező eredményhatározó
<i>Hákny</i>	= körülményhatározóval érintkező állapothatározó	<i>Henymrt</i>	= mértékhatározóval érintkező eredményhatározó
<i>Hkny</i>	= körülményhatározó	<i>Hr</i>	= részeshatározó
<i>Hknyte</i>	= tekintethatározóval érintkező körülményh.	<i>Háo</i>	= állandó határozó
<i>HrJ</i>	= jelzői értékű részesh.		

J = jelző fajtameghatározás nélkül

J_{mi} = minőségjelző

J_{me} = mennyiségjelző

J_b = birtokos jelző

E_{mij} = minőségjelzői értelmező

E_a = azonosító értelmező

E_{mej} = mennyiségjelzői értelmező

E_j = értelmező fajtameghatározás nélkül

E_{bj} = birtokos jelzői értelmező

A mondattani elemzések alkalmával sem lépheti át a tanár a tantervszabta követelményeket, de a tanár számára mindenképpen hasznos, sőt elkerülhetetlen, hogy a mondatrészek összefüggéseit minél alaposabban feltárja. A későbbiekben bemutatandó mondatvariációkat szemléltető példamondat nélküli ábrák is elsősorban ezt a célt kívánják segíteni.

Az ábrák között levő kisbetűs jelzések a mondatrészek közötti viszonyt jelzik. Pl. a halmazott mondatrészeknél a tisztán mellérendelő, mindkét tagra kölcsönösen (reciprok is) vonatkozó viszony szintagmafajtaát így jelezhetjük:

--- *k* --- = kapcsolatos,
 --- *e* --- = ellentétes,
 --- *v* --- = választó.

A tagmondatok közötti viszonyok szemléltetésére nagybetűs jelzést alkalmazunk. Pl. --- *K* --- = kapcsolatos, --- *E* --- = ellentétes, --- *V* --- = választó, --- *KV* --- = következtető, --- *M* --- = magyarázó.

A halmazott mondatrészek fontosabb osztályozási szempontjaival, ill. azzal, hogy meddig egyszerű s mikor összetett mondat a halmazott mondatrészes mondat, behatóan foglalkozik Benkő László (Nyr. 92. [1968] 446–52).

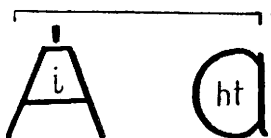
Az ismertetett jelölési móddal nem egyszerre ismerkednek meg a tanulók, hanem fokozatosan, az egyes mondatrészek megtanításával együtt. Előbb az egyszerűbb szerkezetű mondatokból indulunk ki, s fokról fokra közelítjük meg a bonyolultabb felépítésűeket. Ha így járunk el, sok izgalmas, érdekesítő nyelvtanórát tarthatunk, a tanulók örömeiket lelik a rejtélyesnek látszó – valójában a gondolkodás mechanizmusát feltáró – mondatábrákkal való elemzésekben, s mivel az emberi gondolkodás és az azt kifejező mondatvariációk kifogyhatatlan gazdagsága áll rendelkezésünkre, újabb és újabb meglepetéseket szervezhetünk tanítványainknak és magunknak egyaránt.

Bizonyos idő eltelte után – ami osztályonként változó lehet, de semmiképpen sem hosszú – a tanulók olyan jártasságra tesznek szert, hogy kifejlődött elvonatkoztató képességükkel könnyűszerrel eligazodnak a legbonyolultabb mondatművelekben is, felismerik az anyanyelvükben rejlő törvényszerűségeket, ami nagymértékben megkönnyíti az idegen nyelvek tanulását, sőt hatékonyabbá teszi matematikai tevékenységüket is.

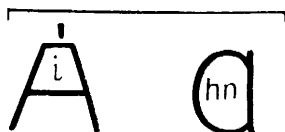
4. Nézzük most már a módszert példamondatokkal és mondatábrákkal.

a) Egyszerű mondat. Tőmondatok kitett alanyal és állítmánnal:

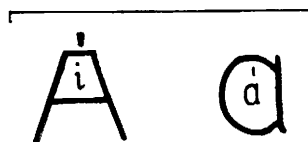
1. Virágzik a rózsafa.

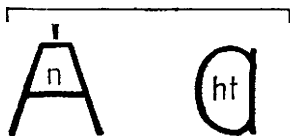
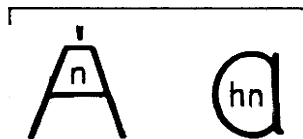
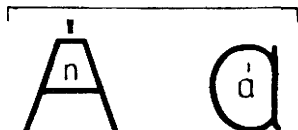
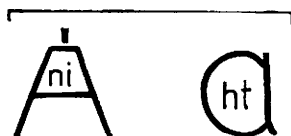
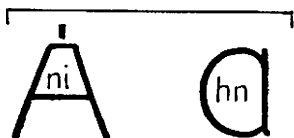
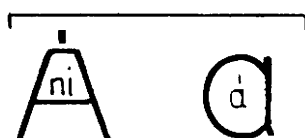

2. Valaki eljön.

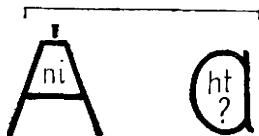
3. Mindenki dolgozik.

4. *Kék az ég.*5. *Valami súlyos.*6. *Mind szép.*7. *Jó volt az ebéd.*8. *Némelyik húszéves múlt.*9. *Bárki egészséges marad.*

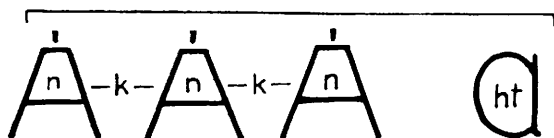
A fenti kéttagú mondatokban – így ábrázolva – világosan kitűnik a predikatív szerkezet, mégpedig az alanyok és az állítmányok fajtáival bemutatva. A mondatokat a szokásos aláhúzásokkal is elláthatjuk. Ez megkönnyíti az átmenetet, hosszabb mondatoknál pedig jelzi, hogy melyik mondatrészt elemeztük már.

Tartalma szerint ugyancsak kéttagú egyszerű mondatoknak kell tekintenünk az olyan mondatokat, amelyekben az alanyt az állítmány személyragja fejezi ki, vagy már az előzményekből ismeretes az alany. Pl.:

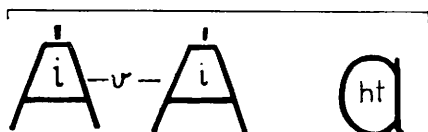
10. *Várom (ti. én).*11. *Elmész (ti. te)?*12. *Újságíró is volt (ti. Ady, az alany az előző mondatban).*

Egyszerű mondat két vagy több állítmánnyal, egy alannyal:

13. *A kő érdes, kemény, rideg.*

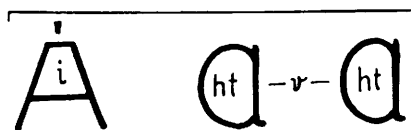

14. *Vagy virágzik, vagy nem virágzik az akác.*

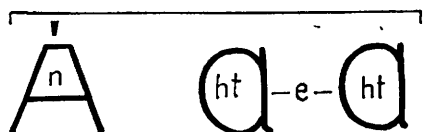

Egyszerű mondat két vagy több alannyal és egy állítmánnyal:

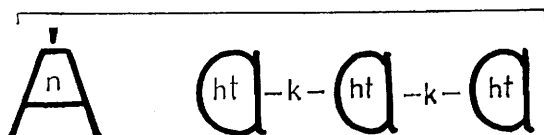
15. *Dénes vagy Kálmán jön el.*

16. *Nem a szalma, hanem a széna kevés.*

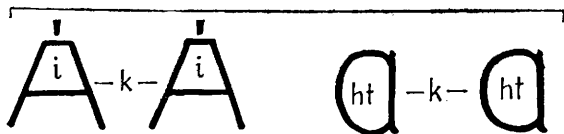

17. *A veréb, a cínke és a pacsirta madár.*

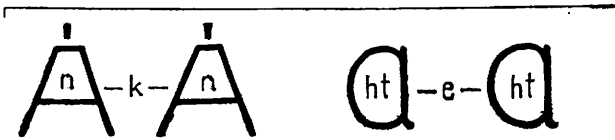
Egyszerű mondat két alannyal és két állítmánnyal:

18. *Virágzik, illatozik a szegfű és a rózsa.*

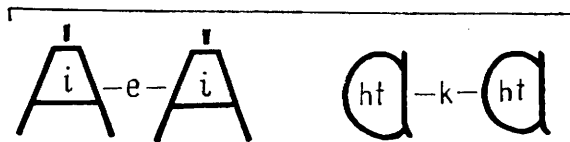
Kapcsolatos viszonyban van egymással a két állítmány. Az alanyok között is kapcsolatos mellérendelés van. A két alany közösen tartozik a két állítmányhoz. Ez így van a továbbiakban is az egyszerű mondatokon belül.

19. *Nehéz és fárasztó a várakozás, nem az utazás.*

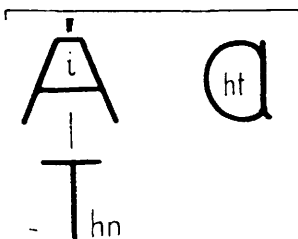
Kapcsolatos viszonyban vannak az állítmányok, az alanyok között ellentétes viszony található. (Ez a típusú mondat, mivel a második alany után odaérthetjük még egyszer a már kimondott állítmányt, mellérendelő összetett mondatnak is felfogható.)

20. *Szárad, nem ázik a szalma és a széna.*

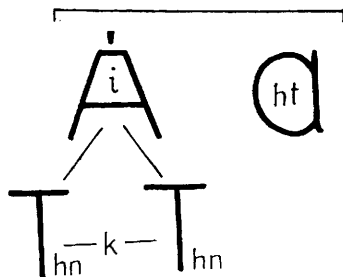
Ellentétes viszonyban vannak az állítmányok, és kapcsolatos viszony van az alanyok között.

21. *Péter vizet hoz.*

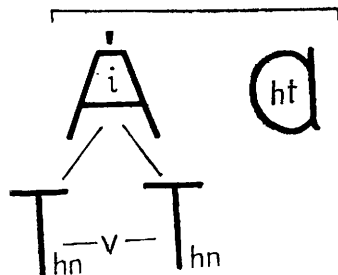
Az igei állítmányhoz tartozik egy határozatlan tárgy. Az alany határozott.

22. *Katalin kenyeret és zsírt vásárolt.*

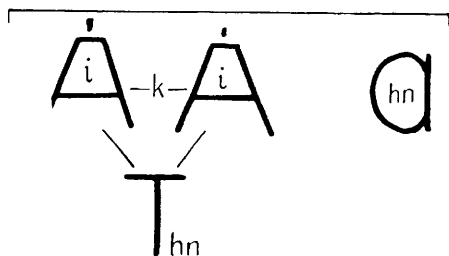
Az igei állítmánynak két egymással kapcsolatos viszonyban levő határozatlan tárgya van. Az alany határozott.

23. *A halász harcsát vagy csukát fogott.*

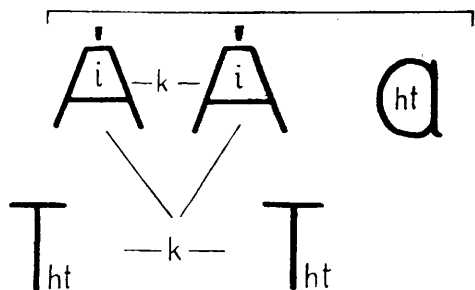
Határozott alany van a mondatban. Az igei állítmánynak van két határozatlan tárgya, melyek között választó viszony van.

24. *Valaki nefelejcset keresett és talált.*

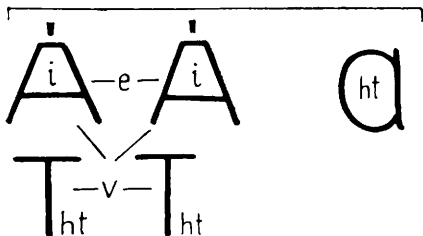
Kapcsolatos viszonyban van a két igei állítmány, ezekhez járul közösen egy határozatlan tárgy. Határozatlan alany van a mondatban.

25. *A vadőr óvja és gondozza a vadakat és a vadcsapást.*

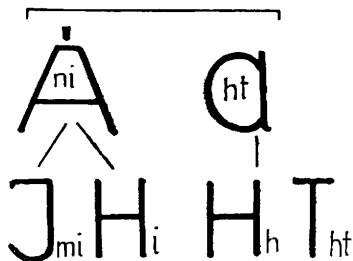
Egy határozott alany, két, egymással kapcsolatos viszonyban levő igei állítmány van a mondatban, ezekhez tartozik közösen két határozott tárgy, amelyek között kapcsolatos viszony van.

26. A vadász nem óvja, csak pusztítja az őzeket vagy a szarvasokat.

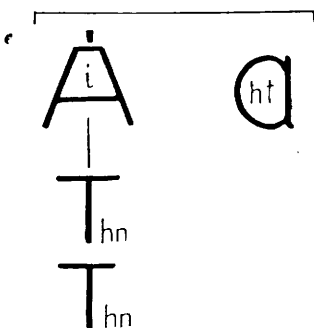
Ellentétes viszonyú állítmányok, ezekhez közösen tartozik két határozott tárgy, választó viszonyban vannak. Az alany határozott.

27. Hazatérve első dolga lesz bejárni az erdőt.

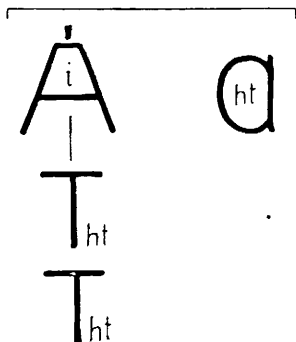
Névszói-igei állítmánya van a mondatnak. Ehhez tartozik egy időhatározó, a névszói-igei állítmány névszói részéhez egy kijelölő jelző, tágabb értelemben véve minőségjelző. Az alany főnévi igenévvel kifejezett határozott alany, ez rendelkezik egy határozott helyhatározói tárggyal.

28. Kálmán szeretett volna vaddisznót lőni.

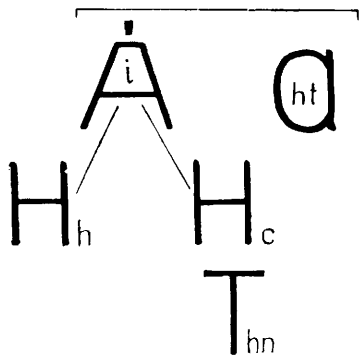
Igei állítmány van a mondatban. Ehhez egy főnévi igenévvel kifejezett határozatlan tárgy, ehhez pedig főnévvel kifejezett határozatlan tárgy kapcsolódik. Határozott alanyú mondat.

29. *Az intéző kizavarta az igazságot keresőket.*

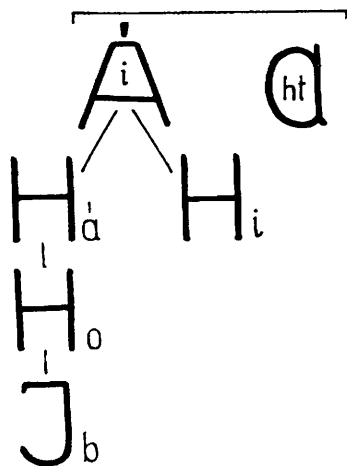
Határozott alanyú, igei állítmányú mondat. Az állítmányhoz tartozik egy melléknévi igenévvel kifejezett tárgy, ehhez pedig egy határozott főnévi tárgy.

30. *Az öregember elment az erdőbe fát vágni.*

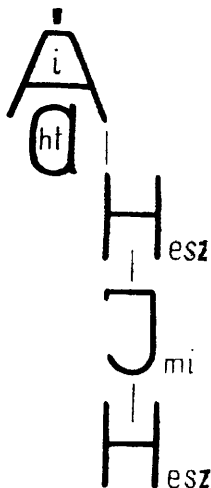
Az igei állítmánynak hely- és célhatározója van, ez utóbbinak egy határozatlan tárgya. A mondat alanya határozott.

31. *Huszedikán petárdák tüzetől csillagozva ragyogott az égbolt.*

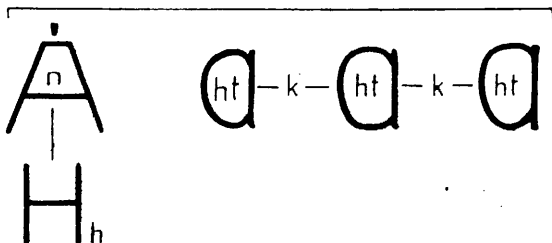
Egy igei állítmány határozott alanyal. Az állítmánynak van egy szinten levő állapot- és egy időhatározója, az állapothatározónak egy okhatározója, ennek egy birtokos jelzője. (A *csillagozva* esetleg módhatározónak is felfogható, de inkább állapothatározó.)

32. Szénával rakott szekérral mentünk.

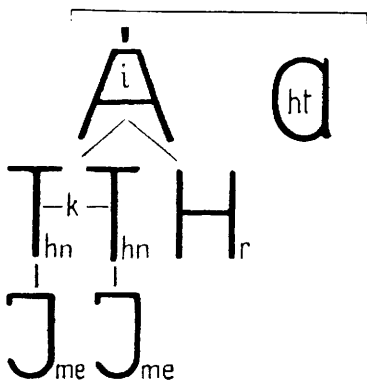
Igei állítmány határozott rejtett alannyal. Az állítmánynak van egy eszközhatározója, ennek egy minőségjelzője, ennek pedig egy eszközhatározója.

33. Féri, Jóska és András Szegeden diák.

Egy névszói állítmány helyhatározóval, három kapcsolatos viszonyban levő határozott alany.

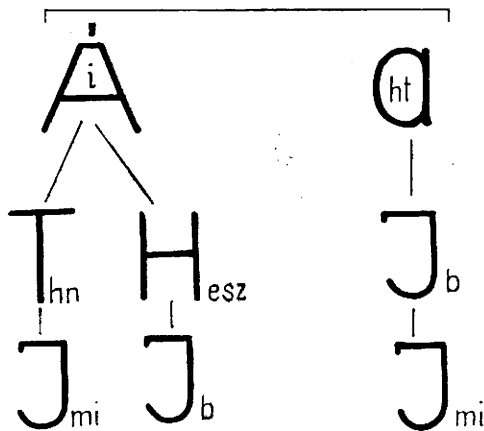
34. Pista vásárolt két horgászbotot és két orsót kettejük számára.

Határozott alany és egy igei állítmány van a mondatban. Ez utóbbinak van két egyszintű, kapcsolatos mellérendelt viszonyú határozatlan tárgya, ezeknek egy-egy mennyiségjelzője. A tárgyakkal egyenrangú részeshatározó járul még az állítmányhoz.

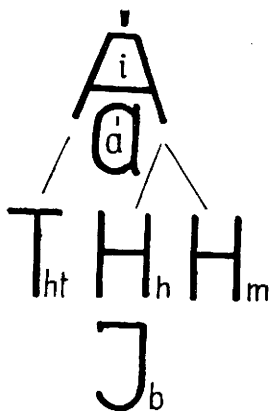
(A két mennyiségjelző között nincs viszony, csak a jelzett szavuk között.)

35. A repülő rovarok többsége szárnyuk mozgatása által zümmögő hangokat hallat.

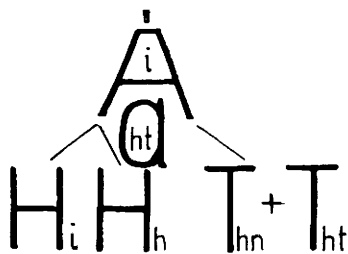
Egy igei állítmánya és egy határozott alanya van a mondatnak. Az alanyhoz egy birtokos jelző, ehhez pedig egy minőségjelző tartozik. Az állítmányhoz közvetlenül kapcsolódik egy eszközhatározó és egy határozatlan tárgy. Az előbbihez egy birtokos jelző, az utóbbihoz egy minőségjelző járul.

36. A színeket legjobban a látótér középpontjában érzékeljük.

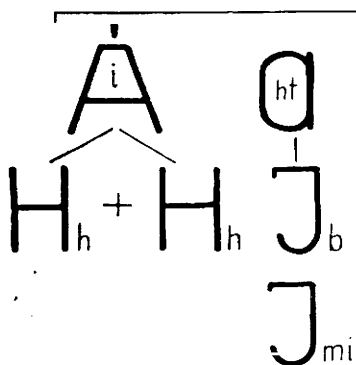
Az igei állítmánynak rejtett általános alanya van. Az állítmányhoz közvetlenül, egy szinten tartozik egy határozott tárgy, egy mód- és egy helyhatározó, ez utóbbihoz járul egy birtokos jelző.

37. Tegnapelőtt a kertek alatt dalolni hallottam Pistát.

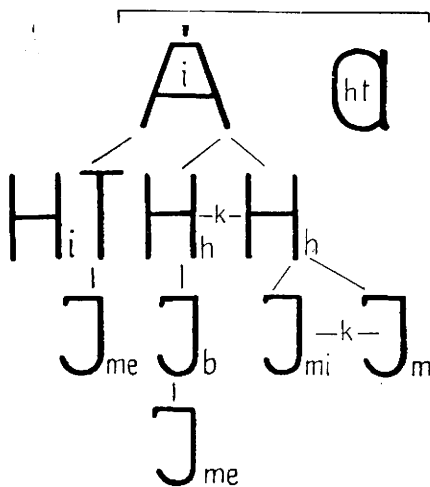
Igei állítmány határozott rejtett alannyal, az állítmánynak kettős tárgya van, az igenévi határozatlan, a főnévi határozott. A kettős tárggyal egy szinten van egy idő- és egy helyhatározó.

38. *A zaklatott ember gondolata helyről helyre röpköd.*

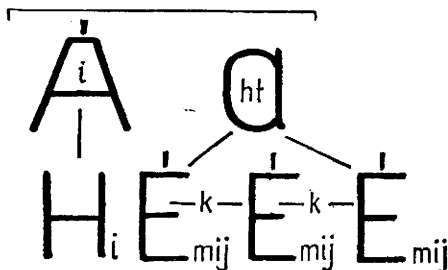
Hatarozott alany és igei állítmány van a mondatban. Az állítmányhoz tartozik egy kettős helyhatározó, az alanyhoz pedig egy birtokos jelző, ehhez meg egy minőségjelző.

39. *Hepehupás, vén Szilágyban, — Hét szilvafa árnyékában — Szunnyadt lelkem ezért éve*
(Ady: Hepehupás, vén Szilágyban)

Határozott alanyú és igei állítmányú mondat. Az állítmánynak van egy időhatározó értékű tárgya, ezzel egy szinten két kapcsolatos viszonyú helyhatározó, ezek is az állítmányhoz tartoznak. A tárgyat mennyiségjelző bővíti, az egyik helyhatározót egy birtokos jelző, ezt egy mennyiségjelző; a másik helyhatározónak van két, egymással kapcsolatos viszonyban levő minőségjelzője.

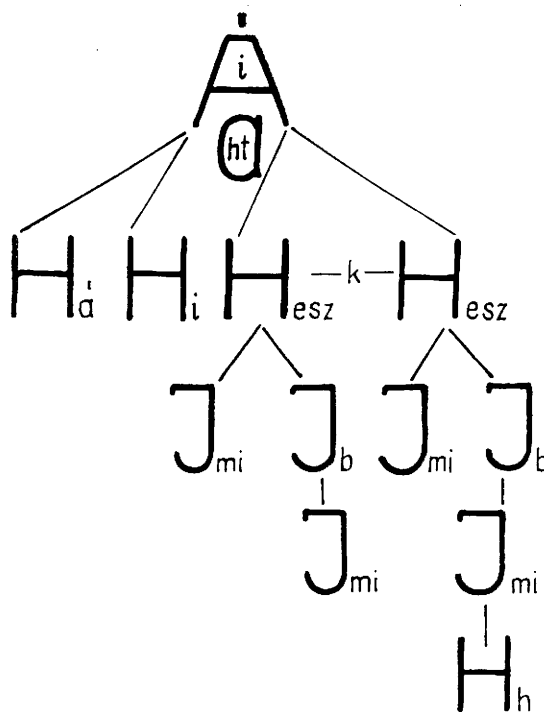
40. *Az erdő, a sűrű, az árnyékos, a sötét, reggelre látszik.*

Az igei állítmánynak időhatározója van. A határozott alanyhoz három, egymással kapcsolatos viszonyban levő minőségjelzői értelmező csatlakozik.

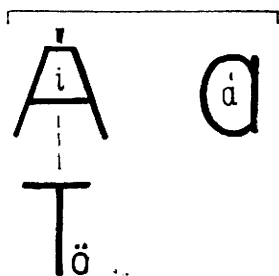
(A négy minőségjelző között nincs semmi viszony, csak a jelzett szavaik – a négy határozó – között.)

43. *Örökre verve vagyok
vándorló madarak őszi énekével,
dérben reszkető gyalogutak
kéklő kökénybokraival.* (Boda István: Mint a vándorló madarak)

Igei állítmány határozott rejtett alannyal. Az állítmányhoz tartozik egy állapot-, egy idő- és ezekkel egy szinten két kapcsolatos viszonyú eszközhatározó. Az első eszközhatározónak (*énekével*) van egy minőség- és egy birtokos jelzője, a birtokos jelzőnek pedig egy minőségjelzője. A másik eszközhatározót (*kökénybokraival*) egy minőségjelző és egy birtokos jelző bővíti. Ez utóbbihoz egy minőségjelző, ehhez pedig egy helyhatározó tartozik.

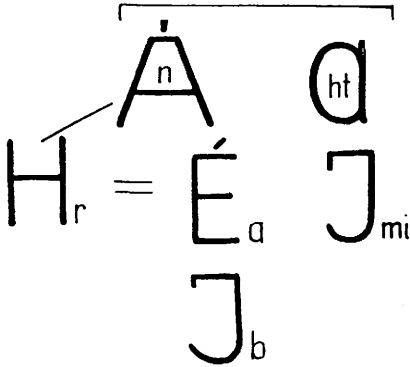
44. *Mindenki szeretne boldog lenni.*

Igei állítmány és általános alany van a mondatban. Az állítmányhoz ún. összetett tárgy tartozik. A *boldog lenni* szókapcsolat szintaktikai egység ugyanúgy, mint ahogy a *boldog vagyok* szókapcsolat összetett állítmány. Ezért nem minősítem a *boldog* szót a *lenni* igenévi tárgy ragtalan állapothatározójának.

Erről vita folyt a szakirodalomban (Nyr. 77 [1953]: 114–21; 78 [1954]: 42–3; 79 [1955]: 195–203). Én Tompa Józseffel értek egyet e tekintetben (Nyr. 79 [1955]: 303).

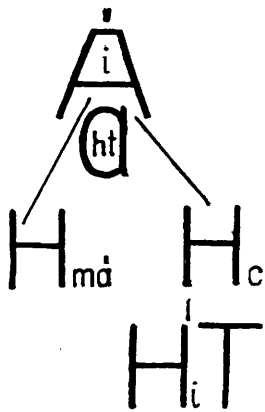
45. *A jó fogás Varsa Zsigának, a halászbrigád vezetőjének köszönhető.*

Határozott alanya van a mondatnak. Az állítmány névszói, mert a *köszönhető* igenév igenévi jelentése már gyengülőben van, közelebb áll a melléknévhez.

Az alanynak minőségjelzője, az állítmánynak egy részeshatározója van. Ez utóbbihoz tartozik a *vezetőjének* azonosító értelmező. Ehhez járul egy birtokos jelző.

46. *Hanyatt-homlok rohant delet harangozni.*

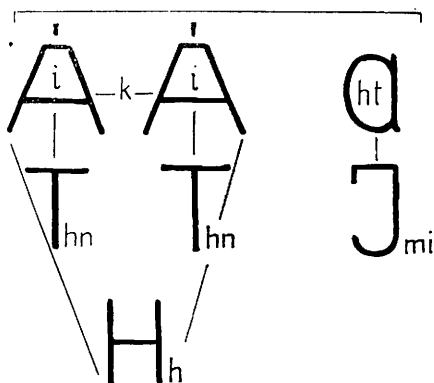

Igei állítmány határozott rejtett alannyal.

Az állítmánynak van egy komplex mód- és állapotahatározója és ezzel egyenrangúan egy célhatározója. Ez utóbbihoz tartozik egy időhatározó értékű tárgy.

Az eddigiekből kiderült, hogy az egyszerű mondatban lehet akárhány alany, állítmány és bővítmény, ha az alanyok, ill. a bővítmények közösen tartoznak valamennyi állítmányhoz, tehát az állítmányok egyikének sines külön alanya vagy bővítménye. Az alábbi egyszerű mondat olyan felépítésű, melyben az állítmányoknak külön-külön bővítményük van, de a két állítmány egy közös bővítménnyel is rendelkezik.

47. Az öreg csősz az erdőben fát vág és gombát szed.

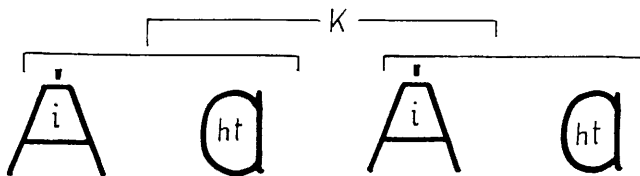
Az ilyen típusú mondatokkal részletesebben foglalkozik Szűcs József (Nyr. 82 [1958]: 280).

b) Összetett mondatok

Ez az elemzési eljárás az összetett mondatok elemzése során is alkalmazható. A tagmondatok közötti viszony ábrázolása mellett a mondatrészek hierarchiáját is szemléltethetjük.

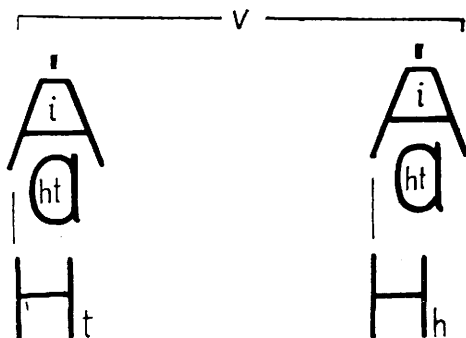
Az alárendelő összetett mondatokban a mellékmondatot vagy mellékmondatokat szintben lejjebb ábrázolom a főmondat- vagy főmondatoknál.

48. Múlik a tavasz, jön a nyár.

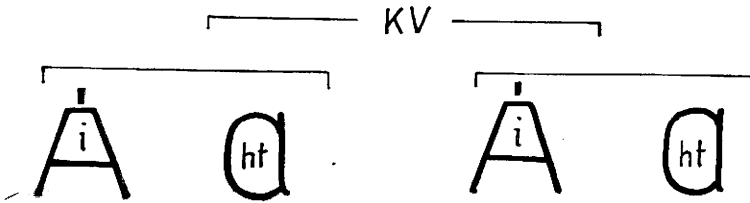
Mellérendelt kapcsolatos összetett mondat. Mindegyik tagmondatban egy-egy igei állítmány és egy-egy határozott alany van.

49. Vagy velem jössz, vagy itt maradsz.

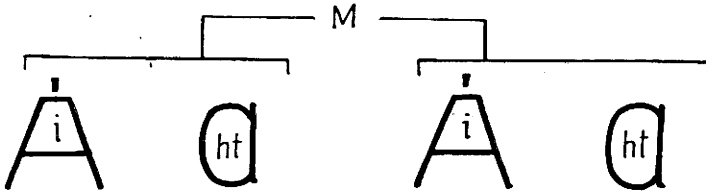
Kapcsolatos választó viszonyú mellérendelő mondat. Mindegyik tagmondatban van egy-egy igei állítmány, ezekben egy-egy rejtett határozott alany. Az egyik tagmondat állítmányát társ-, a másikat helyhatározó bővíti.

50. *Süt a nap, tehát meleg van.*

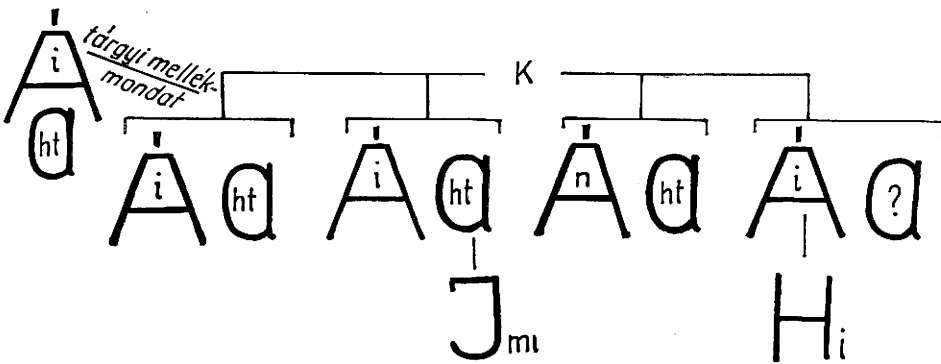
Következtető viszonyú mellrendelt összetett mondat. Mindegyik tagmondatban egy-egy igei állítmány és egy-egy határozott alany van.

51. *Meleg van, ugyanis süt a nap.*

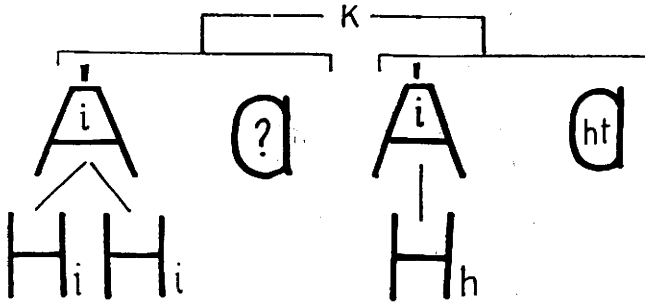
Ez a mondat felépítése is olyan, mint az előzőé, de a tagmondatok között magyarázó viszony van.

52. *Látod: a fecske útrakél,
hull a sápadt diólevél;
deres a szőlő, észre jár ...* (Mihail Eminescu: Ó, jössz-e már? Képes Géza fordítása)

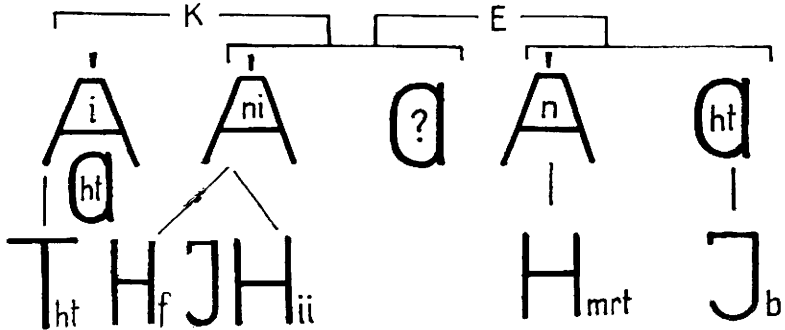
A főmondat az első tagmondat. Ez egy igei állítmányból és egy határozott rejtett alanyból áll. A főmondathoz tartozik négy, egymással kapcsolatos viszonyban levő tárgyi mellékmondat. Az első tárgyi mellékmondatban és a másodikban is igei állítmány és kitett határozott alany van. A második tagmondat alanyához járul egy minőségjelző. A harmadik tagmondat névszói állítmánnyal és egy határozott kitett alannyal rendelkezik. A negyedik tagmondatban igei állítmány van egy időhatározóval, alanytalan mondat.

53. *Korán őszült az idén, csillagok
bujdokolnak szempilláid alatt.*

A mondat mellérendelő kapcsolatos viszonyú. Az első tagmondatban igei állítmány van, ehhez kapcsolódik két, egyszintű időhatározó, ezek között nincs viszony. A mondatban nincs alany. A második tagmondatban határozott alanyt és igei állítmányt találunk. Az utóbbihoz járul egy helyhatározó.

54. *Arcodat nézem, ily szép sohse volt,
az én arcom meg mind magányosabb.* (53–54.: Boda István: Fényszilánkok)

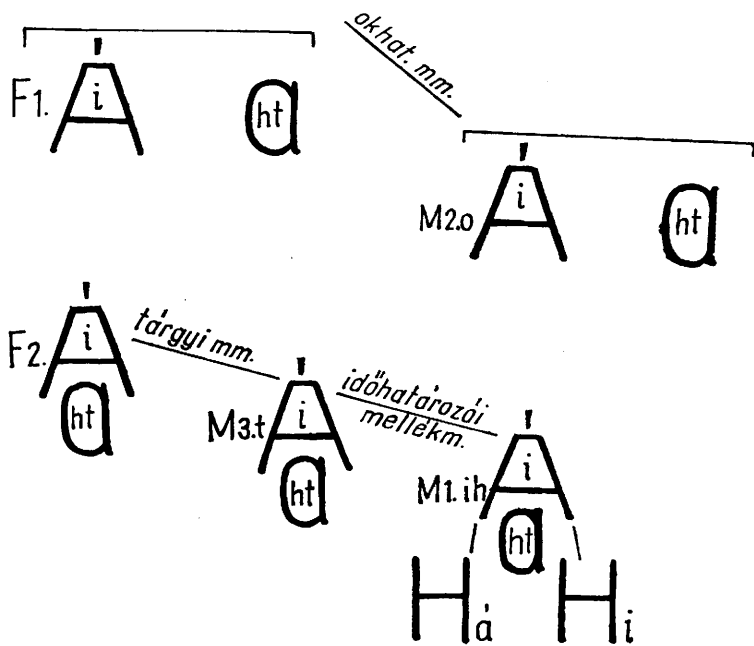
Az 54. mondat többszörösen összetett. Az első tagmondatban van egy igei állítmány határozott rejtett alanyval. Az állítmánynak egy határozott tárgya. A második tagmondat az elsővel mellérendelő kapcsolatos viszonyú. Névszói-igei állítmánya van, tartozik hozzá egy időhatározó és a névszói-igei állítmány névszói részéhez egy fokhatározó értékű minőségjelző. Az alany rejtett, az előző mondatban tárgy (*arcodat*) volt.

A harmadik tagmondat ellentétes viszonyban van a másodikkal. Névszói állítmányt találunk benne, melyhez egy mértékhatározó tartozik. A kitett határozott alanyt birtokos jelző bővíti.

5. Az eddigiekből is látszik: nagyon hosszadalmas, körülményes elmondani szóban vagy írásban a mondat felépítését. De elmondani, leírni egészen más dolog, mint megérteni, látni is. Ábra nélkül nem tekinthetünk bele a mondat szerkezetbe, legalábbis erre nem mindenki képes. Az ábrás elemzésben jártas ember már ábra nélkül

is képes felfogni az összefüggéseket, mert mintegy maga elé képzel ia megfelelő szimbólumokat. A mondatábrák tehát feltárják a mondat szerkezetet, egyszerre áttekinthetővé válik a mondat, hiszen három dimenzióban tárul fel előttünk a mondat struktúrája.

Nagyon hasznos a gondolkodtatás gyakoroltatására és a tantárgyak közötti koncentrációra az olyan eljárás, amikor tanult irodalmi vagy más szöveg egy-egy mondatát csak ábrával mutatjuk be, és feladatul adjuk, hogy a kijelölt részből keressék ki az ábrához a megfelelő mondatot. Pl. az alábbi mondatábrákhoz keressük ki a megfelelő mondatokat Petőfinék a Reszket a bokor, mert... című verséből!

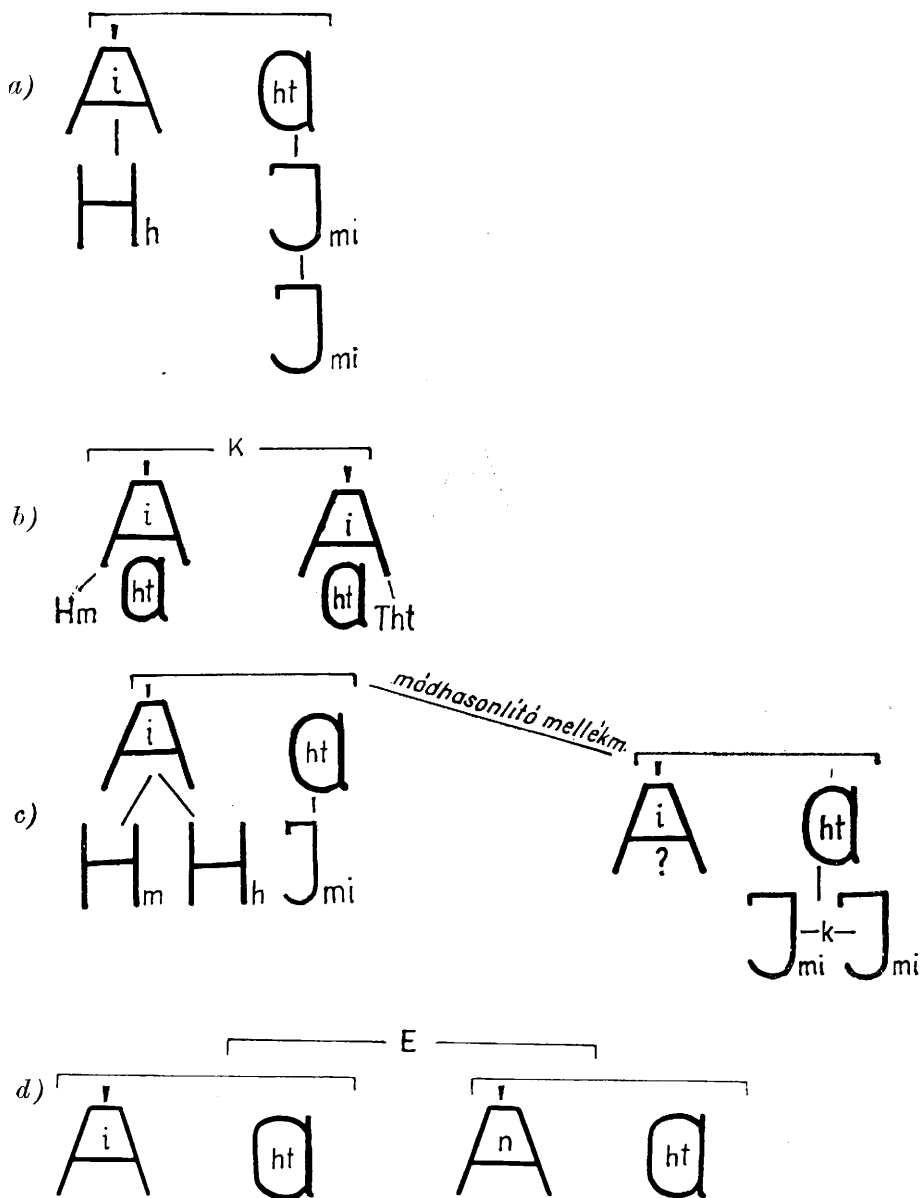

(Reszket a bokor, mert | Madárka szállott rá; – Mikor együtt voltunk, | Tudom, hogy szeretted.)

Az ábrák mellett található nagy *F*, ill. *M* jelzés a főmondat, ill. a mellékmondat jele. Ezt tehetjük az állítmány fölé a kapcsolójelen kívül is. A mellettük levő sorszámok a tagmondatoknak a mondatban elfoglalt sorrendjét mutatják. Ha valamelyik tagmondatot egy másik megszakítja (beékelődés), a megszakított tagmondat második felére is ki kell tenni azt a számot, amelyik az első részén van. Az *F*, ill. *M* kiegészítő jelzésnek a többszörösen összetett mondatban hasznát vehetjük.

Egy másik hasznos gyakoroltatási forma az, amikor megadjuk a példamondatokat is és az ábrákat is, de összekeverve a sorrendet.

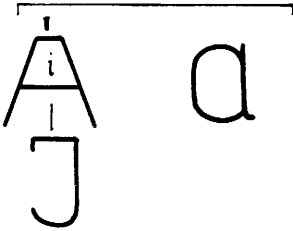
1. *Esik a hó, mégis fekete az utca.*
2. *Elöttem széles erdei nyílás fut.*
3. *Gyorsan elhúzódtam, s vártam őket.*
4. *Úgy hullott a vízre a lelőtt sas, mint egy nagy, fekete takaró (ti. hullott).*

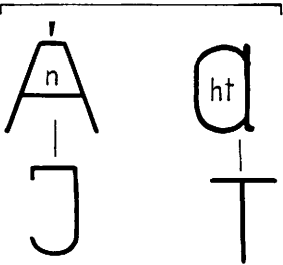
(Megoldás: 1. mondatra a *d*) ábra; 2. mondatra az *a*) ábra; a 3. mondatra a *b*) ábra; s végül a 4. mondatra a *c*) ábra vonatkozik.)

Ugyancsak a változatosságot, az egyes nyelvtani problémák más és más oldalról való megközelítését szolgálja az az eljárás, amikor megadott ábrákhoz alkottatunk példamondatot. Ilyenkor tudatosodnak talán legjobban a nyelvtani törvényszerűségek. Ez már az elemzés elvontabb, magasabb foka, de módjával alkalmazható az általános iskolában is. Lássunk erre is néhány példát.

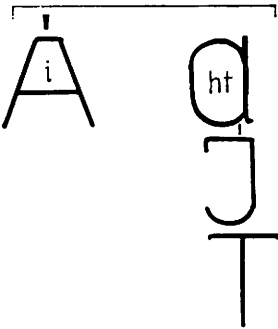
Van-e a magyarban olyan mondat, amelynek felépítése megegyezik az ábrákon feltüntetett szerkezettel, ill. alkotunk-e ezekhez az ábrákhoz példamondatokat?

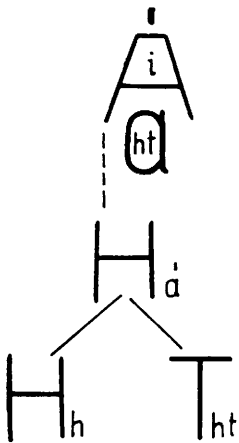
Ilyen mondat nincs a magyarban, ezért nem is lehet alkotni, hiszen az igei állítmánynak nem lehet közvetlenül jelzője.

Ilyen mondat van, tehát alkotunk is ilyet, mivel a névszói, ill. a névszói-igei állítmány névszói részéhez kapcsolódhat jelző; tárgya nemcsak tárgyas igének lehet, hanem igenévvél kifejezett más mondatrésznek is, határozói értékű tárgy pedig névszói alaptaghoz is járulhat.

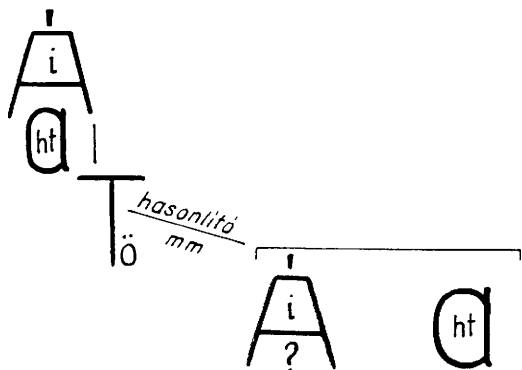
Ehhez az ábrához is szerkeszthetünk példamondatot, mert névszói alaptaghoz járulhat jelző, az igenévvél alkotott jelzőnek is lehet tárgya. Pl. *A vadakat nyomozó vadőr eltáradt.*

Ilyen mondatunk is van, ezért szerkeszthetünk is ilyet, mert az ige állítmányhoz közvetlenül tartozhat állapothatározó, akkor is, ha az állapothatározó az alany vagy a tárgy állapotára vonatkozik. Az igenévvél kifejezett határozónak pedig lehet határozója és tárgya. Pl. *Arcát tenyerébe temetve zokogott.*

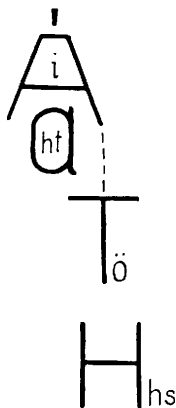
A fogalmazás tanításában is segíti a tanárt ez a módszer, hiszen az ábrák segítségével azt is szemléltethetjük, hogy ugyanazt a gondolatot más és más formában is kifejezhetjük, és fordítva.

Pl. ezt a mondatot, ill. gondolatot: *Szeretnék olyan lenni, mint te*, így is kifejezhetjük: *Szeretnék hozzád hasonló lenni*. (Ha szórendi változtatással is élünk, többféle variáció lehetséges.) Nézzük az első mondat formáját.

Az első tagmondat a főmondat. Igei állítmány van benne határozott rejtett alannyal. Az állítmányhoz tartozik egy összetett tárgy (*olyan lenni*), ennek az előtagját (*olyan*) fejt ki a szerkezetileg hiányos hasonlító mellékmondat. Határozott alany van benne (*te*), a hiányzó állítmány (*vagy*).

A második megoldás egyszerű mondatban tartalmazza ugyanazt a gondolatot. Ez a szerkezete:

Az igei állítmánynak van egy határozott rejtett alánya. Az igei állítmányhoz összetett tárgy tartozik, ehhez pedig egy hasonlító határozó.

Mivel a mondatelemzés lényege a viszonyok jelentésének feltárása, annak a vizsgálata, hogy egy-egy szófaj a mondatban milyen mondatrész szerepét töltheti be, a mondatelemzés során a szófaji elemzést is el kell végeznünk, ún. komplex elemzést alkalmazunk.

Igen sok szempontból és különféle célokkal felhasználható még a mondatábra, pl. a stílusvizsgálatokban, de ezekről egy másik alkalommal írok. *Plaszkony László*

Tanári segédkönyv a kifejezőképesség fejlesztéséről*

A pécsi nyelvművelő konferencia óta öröndetesen megélenkült az érdeklődés anyanyelvünk tanításának módszertani kérdései iránt. A magyar nyelvtudomány az 1960-as években elének tárulók különösen gazdag eredményeit felhasználva, egyre többen működnek közre abban, hogy az általános iskola és a középiskola új tantervi igényeinek megfelelően életszerűvé és hatékonyá tegyék anyanyelvi oktatásunkat.

Ez a szándék vezette Fajsek Magdát is. Célja a 10–18 éves tanulók kifejezőképességének fejlesztésére alkalmas módszeres eljárások elméleti és gyakorlati kidolgozása volt. Ezt a munkát jórészt már el is végezte az előző évek folyamán: 1964-ben jelent meg *A kifejezőképesség fejlesztésének módszereiről* című elméleti összefoglalásának sokszorosított kézírata, 1964 és 67 között pedig gyakorlat- és feladatrendszere az általános iskola 5–8. osztálya számára. Most ismertető kötetének öt OPI-kiadványának egybeolvasztásával jött létre.

A kötet öt fejezetre tagolódik. Rövid bevezető után (3–12) a kifejezőképesség fejlesztésének alapelveit sorolja fel a szerző (13–5). Legrészletesebben a kifejezőképesség fejlesztésének módszereit fejtegeti (16–117). Külön fejezetet kap a bibliográfia (118–33). Végül a kifejezőképesség fejlesztésének az évi tanmenetbe beépülő gyakorlat- és feladatrendszere következik az általános iskola 5–8. osztálya számára (135–225).

A bevezető abból indul ki, hogy „az új tanterv megvalósítja az anyanyelvi képzés egységes koncepcióját a tizenkét éves oktatás folyamatában” (3). Az általános iskola alsó tagozatában nyújtott fogalmazási alapismeretekre épülve, a felső tagozatban az irodalmi és a nyelvi órákon egyaránt folyik a kifejezőképesség fejlesztése. A tantervi cél: képessé tenni a tanulókat „gondolatainknak szóban és írásban nyelvi helyes és szép kifejezésére”. A gimnáziumi tantervben a magyar nyelv tanításának hat feladata közül három ugyancsak ezt szorgalmazza: 1. Emelje a tanulók szóbeli és írásbeli kifejezőképességét művelt köznyelvi szintre; az irodalmi tanulmányokkal szerves egységben alakítsa ki bennük mondanivalójuk világos, szabatos, szabályos és alkalomhoz illő kifejezésének képességét. 2. Fejlessze bennük a helyes és szép magyar beszéd képességét. 3. Tegye őket jártassá a közkeletű beszéd- és írásművek megszerkesztésében, kidolgozásában és előadásában (Tanterv és utasítás a gimnáziumok számára. Tankönyvkiadó, 1965. 59). Új tanterveink tehát határozottan szembefordulnak az öncélú grammatizálással, s a tanulók nyelvhelyességi-stilisztikai nevelését teszik a magyar nyelv tanárainak feladatává.

Fajsek Magda az ún. *l o g i k a i - s t i l i s z t i k a i* irányzat szellemében vállal-kozik feladatának megoldására. (A kifejezőképesség fejlesztésének ezt a módszertani irányát nálunk Tihanyi Andor és Csoma Vilmos dolgozta ki az általános iskola alsó tagozata részére: Fejezetek a kifejezőképesség fejlesztése köréből. PTI, 1959. Kézirat.) Szerzőnk előjáróban röviden a gondolkodás és a nyelv viszonyát vizsgálja, majd vázolja a gondolkodás és a nyelv fejlődését a 10–18 éves életszakaszban. „A gyermekre jellemző, hogy a gondolatok nyelvi burokba öltöztetésének, vagyis az áttételnek nehézségeivel küzd” (8). E nehézségek „a gondolkodásnak meg szemléleti, képszerű, nem fogalmi jellemből, a szókincs szegényesebb voltából és a fejlettebb, tagolt mondatalkotás gyakorlatlanságából származnak” (8). A nevelő feladata: nyolc év alatt lehetőleg teljesen kialakítani a tanulóban a fogalmi gondolkodást és az ennek megfelelő nyelvi formákat.

* Fajsek Magda: *A kifejezőképesség fejlesztésének módszereiről*. A kifejezőképesség fejlesztésének gyakorlat- és feladatrendszere az általános iskola 5–8. osztálya számára. Országos Pedagógiai Intézet, 1968. 228 lap.

E munka tervszerűségének biztosítására nyolc alapelv szolgál: 1. „A nyelvi eszközök használatának fejlesztése csakis az értelmi erők, a gondolati formák fejlesztésével együttesen és adott tantárgyak ismeretanyagához... kötötten történhet” (13). 2. Rá kell nevelnünk a tanulót a gondolat tartalomnak legmegfelelőbb nyelvi eszközök kiválasztására, a beszédtársnak és a beszédhelyzet körülményeinek figyelembevételére. 3. Szükséges az irodalmi és tudományos nyelvi hatások befogadásának tudatosítása, érvényesítése a kifejezőképesség fejlesztésében oly módon, hogy általa az egyén kifejezőképessége megtalálja a maga egyéni formáját. 4. Kívánatos az élőszóbeli és az írásbeli kifejezés harmonikus fejlesztése. 5. „A kifejezőképesség fejlesztésének — hasonlóan minden egyéb oktatási tevékenységhez — az elmélet és gyakorlat egységére kell épülnie” (14). 6. Az irodalom és a nyelvtan tanítását össze kell kapcsolni. 7. Minden tanuló maximális tevékenységét kell biztosítani a gyakorlás lehetőségeinek és képességfejlesztő hatásának felhasználásában. 8. Szükséges a közlés motiváltságának biztosítása, a téma és a műfaj helyes megválasztása.

Az alapelvek kifejtése, tisztázása után a mű gerincét alkotó III. fejezetben kerülnek sorra a módszer főbb kérdései: az interpretáló képesség fejlesztése, az anyaggyűjtés és a szókincsfejlesztés módszerei, az anyag elrendezésének és a mondanivaló nyelvi megformálásának módjai.

A kifejezőképesség fejlesztésének legegyszerűbb feladata: kész szöveg felolvasása vagy emlékezetből való előadása. Módszerei: a dramatizálás, valamely tanuló folyamatos előadása, a karban olvastatás. Jól felhasználhatók a művészi hanglemezek és a mágnefon is.

Az anyaggyűjtés módszereiről szóló részben különösen a megfigyelőképesség neveléséről olvashatunk értékes gondolatokat. Meggyőző a szerző fejtegetése a közösségi élmény értékéről a kifejezőképesség fejlesztése szempontjából nézve. A tankönyvet és a szöveggyűjteményt a tanulók elsőrendű forrásmunkájának tekintik; felhasználására rá kell nevelni őket.

A szókincs fejlesztését az alsó tagozatban megkezdett három irányban kell folytatni: a szókincs gyarapítására, aktivizálására és helyesbítésére kell törekedni (28). A szókincs bővítésének tervszerűsítésére a szerző — az irodalmi olvasmányok és a nyelvtani anyag figyelembevételével — témaköröket javasol osztályonként. A szókincs mennyiségi gyarapítását össze kell kapcsolnunk alkalmazásukkal, ezért mondatokban gyűjtessük a szavakat, vagy legalábbis szoros egységet alkotó szókapcsolatokban. Gimnazistáinkat rá kell eszméltetnünk a rokon értelmű szavak értelmi, érzelmi és hangulati árnyalataira, fokozati és expresszív különbségeire. A rokon értelmű szavaknak mondatokba illesztésekor derülnek ki a szóismeretbeli fogatkozások („A részeg ember *fortyog*.” — „*Esendő* volt már ez a dolgozatjavítás”). Kitér a szerző a szómagyarázat fontosságára és módjaira, s ezzel kapcsolatban az ÉrtSz. felhasználási lehetőségeire is (33).

„A mondanivaló anyagának elrendezési módjai” című alfejezetben a vázlatkészítés módjait elemzi. Baranyai Erzsébet és Lénárt Edit gondolkodáslélektani vizsgálódásaira támaszkodva a szerkesztés logikai vonásait és az ellentéteikként felbukkanó hibákat ismerteti. Ezután évfolyamok és műfajok szerint, az egyszerűbből a bonyolultabb felé haladva, jól megválasztott példák szemléltetésével tárgyalja az időrendi, térbeli és logikai elvű vázlatkészítés lehetőségeit. Ez a fejezet különösen tartalmas.

Az anyag nyelvi megformálásának módjairól szóló alfejezetben részletesen foglalkozik a bekezdés és a tételmondat szerepével. Majd a kifejezés két fő tendenciájára: a részletezésre és a tömörítésre tér át. A tömör előadás kiemeli a lényegyet, hézagtalan, és mentes a tartalmi torzulástól. Gyakorlására fokozatos, nem egyszer ötletes feladatokat olvashatunk (például egy fontos eseményről először levélben, másodsor levelezőlapon,

harmadszor táviratban kell beszámolnia a tanulónak). — A részletezés formáit főként a műfaj szabja meg. Eseménysorokat részletezhetünk a történetnek apró egységeire bontásával: a mozzanatosítással, de gyakran párbeszéd vagy monológ formájában is (például: hogyan monologizált a „balga” szolga, miközben gazdája távollétében főlhabszolta annak minden ételét-italát). Részletező eljárást kíván a leírás, a jellemzés, továbbá valamely fogalom kifejtése az értekező és a meggyőzést szolgáló műfajokban, így a verselemzésben. Magas értelmi fejlettséget kívánó részletezés: önálló gondolat-tartalom, állítás boncolgatása, például a hazaszeretet értelmezése.

A stílus tárgyalása az iskolai stíluseszemlényből indul ki. Meggyőzően fejtegeti a szerző, hogy az általános iskolában sem mondhatunk le a stílus szépségének követelményéről.

A helyes stílus kérdésével mindössze 31 sorban foglalkozik (77–8), arra hivatkozva, hogy a szókincsfejlesztés és a mondatszerkesztés módszereiben tárgyalta vagy érintette.

A szemléletesség eszközei közül nagy figyelmet fordít a jelzőkre. Részletesen fejtegeti azt a fontos és vitatott kérdést, mennyit, mit és hogyan vegyen át a tanuló az eredeti szövegből, ha irodalmi műről számol be. — A stílus élénkségének eszközei közül a hangnyújtás, a mondatformák változatossága, az igeekötők megválasztása, végül az igei és a névszói stílus alkalmazása kerül sorra.

A következő alfejezetben (Az értelmi képesség, az érzelem és a képzelet szerepe a kifejezőképesség fejlesztésében) sajnálattal állapítja meg Fajcsek Magda, hogy a felső tagozatban és a középiskolai fokon még hiányzik a lélektani vizsgálatok eredményeinek rendszeres és módszeres tantárgypedagógiai alkalmazása. Ezt egyébként erősen megnehezíti az a körülmény, hogy a gondolkodás-lélektani szakirodalomban még nem alakult ki egységes terminológia. Ezután osztályonként részletezi, milyen logikai műveletek gyakorlására nyílik alkalom. — Emlékeztet arra, hogy van logikai érzelem is, ilyet él át a tanuló például egy jól elvégzett bizonyítás, következtetés után. — A képzelet működését szolgálják a beleéléses megoldások; történeti tárgyú beleképzéletes előadásban azonban a kor kellő ismeretének hiánya folytán bántó anakronizmusokba tévedhet a tanuló. („Hát elvtársak, senki sem köszönt engem?” — kérdezi Edvárd király egy tanuló szerint.) — Helyénvaló olykor teljesen kötetlen témájú alkotásra alkalmat adni.

A kifejezőképesség fejlesztésének szervezési kérdései közül a fogalmazási tanmenettel, a dolgozatírási és -javítási órával, továbbá a csoportfoglalkozás módszerével foglalkozik. Végül — mintegy összefoglalásul — áttekinti a fogalmazástanításban sorra kerülő műfajok rendszerét.

A IV. fejezet a kérdés irodalmát adja: 1954 óta megjelent önálló műveket, cikkeket és tanulmányokat — szám szerint mintegy 350-et. Azt is feltünteti a jegyzék, melyik idegen nyelvű közlemény olvasható magyarul is az Országos Pedagógiai Könyvtár dokumentációs anyagában.

Az V. fejezet: „A kifejezőképesség fejlesztésének gyakorlat- és feladatrendszere az általános iskola 5–8. osztálya számára” közvetlen segítséget nyújt a folyamatos munka megtervezéséhez. A magyarórák 4 évi tanmenetét tartalmazza, a képességfejlesztő munka formáinak és lehetőségeinek feltüntetésével. Ez a részletezés nagyon megkönnyíti a tanár tervszerű és eredményes munkáját.

E vázlatos ismeretéből is látható, hogy Fajcsek Magda igen tekintélyes anyagot dolgoz fel művében. Körültekintő gondossággal igyekszik kiaknázni és rendszerbe foglalni minden hasznosítható eredményt. Pontosan hivatkozik forrásaira, s ezzel megkönnyíti olvasóinak a részletkérdések további tanulmányozását. A rendszerező ismertetésen túlmenően több helyen újszerű eljárásokat is közöl. A kifejezőképesség fejlesztésének módszereiről szólva jól megválasztott dolgozatokon mutatja be a javasolt tételek kidolgoz-

sának módját. E példák többnyire igen szép teljesítmények; a kedvezőtlenebb körülmények között működő pedagógusokra való tekintettel jó lett volna megemlíteni, hogy a budapesti V. ker. Apáczai Csere János Gyakorlóiskola növendékeinek munkái.

Nem pusztán módszertani érdeklődés vezeti a szerzőt: fejtegetéseiben a nevelői szándék is érvényesül. Legfőbb törekvése — a tanulók gondolkodási képességének nevelése a fogalmazás által — végigvonul egész művén. Emellett nemegyszer utal a szocialista emberformálás lehetőségeire (31, 44, 98).

A szakszerű és tömör stílusú munka okfejtése logikus, szerkezete pedig szilárd: a II. fejezetben előadott alapelveket és a didaktika klasszikus elveit érvényesíti módszeres eljárásainak kidolgozásában, ugyanakkor felhasználja a metodika újabb eredményeit is, pl. a csoportfoglalkoztatást.

Hiányolnivaló alig akad a kötetben. Bizonyára a szép stílus fejlesztésének gondja szorította háttérbe a helyes stílussal való részletesebb foglalkozást. A szerző szerint ahhoz, hogy valaki helyesen fejezze ki magát, helyes szóhasználat és helyes mondat-szerkesztés szükséges (76). Ennyi nem elég: a tanulók nyelvhasználatában mutatkozó alaktani hibák — a suksükölés, a *tudnák, írnák*-féle első személyű alakok — kiküszöbölése mindenképpen hozzátartozik a kifejezőképesség fejlesztéséhez.

A tömörségre való törekvésből olykor zsúfoltság származik. Az alárendelő szó-szerkezetek halmozása szövevényessé teszi például ezt a mondatot: „A tantervi követelmény igen mértéktartóan alkalmazza a fokozatosság elvét: az 5. osztályban először látott prózai szöveg értelmes olvasásának követelményétől tárgyalt szövegek érzelmi kifejező olvasásán keresztül jut el a 8. osztályban előzetes önálló tanulmányozással előkészített prózai és verses szövegek kifejező (érzelmileg is interpretált) felolvasásának követelményéig” (16). Alighanem a szerző által ismertetett mű nehézkes fogalmazását tükrözi a következő mondat: „A közvetett minősítés (nagyobb jelentéskomplexus figyelembe vétele) és a bizonyításos minősítés magasabb szintű, nehezebb feladat” (99). — Könnyen elkerülhető lett volna néhány felesleges idegen szó, mint *implicite* (68), *involvál* (35), *forszíroz* (72). Nyilván nyomdahibából ered ez a szerkezet: „a szóértelmezésnek erre a . . . megoldásaira” (94), *garmadát garmadáját* helyett (77) és még néhány hasonló. Ezek az apróságok eltörpülnek a mű értékei mellett.

Fajcsék Magda az eddigi eredmények sok szempontú, alapos és megbízható feldolgozásával, továbbá a készségfejlesztő gyakorlatok rendszerének összeállításával közvetlenül hasznosítható eredményeket tár a magyar nyelv tanárai elé, ugyanekkor egyes megoldatlan kérdések határozott felvetésével további vizsgálódásra készíteti a kutatókat. Műve nélkülözhetetlen munkaeszköze lesz mindazoknak, akik a kifejezőképesség fejlesztésén fáradoznak.

Balassa László

Mondatelemzés

Dr. F. M. budapesti tanár kartársunk Madách Imre Tragédiájának „De mindegy, hisz *nem boldogságot esdtem, | Dicsőséget csak s az megnyílt előttem*” mondatában a dőlt szedésű rész elemzésére kért megnyugtató tanácsot. Azt kérdezte ugyanis, hogy „a *dicsőséget csak* tagot minek lehet inkább tekinteni: mellérendelő (ellentétes) szószervezet egyik tagjának, vagy külön mondatnak (ellentétes tagmondatnak)?”

A két egység valamiképp valóban mellérendelő, pontosabban kizáró ellentétes viszonyban van egymással. Az első, szerkezetében is teljes, tagadó rész (*nem boldogságot esdtem*) után a várható *hanem* elhagyásával az újabb tárgy (*dicsőséget*) a mögéje vetett módosító ízű s a beszélő keveslését éreztető *csak* határozószóval valóban mutat valamilyes rokonságot a hiányos szerkezetű tagmondatokkal is.

A *csak* azonban eredeti jelentésfunkciója megtartásával mindinkább átveszi ilyenkor még a ki nem tett *hanem* kötőszó szerepét is, s 'hanem mindössze; helyett pusztán' értékben használatos. A MMNyR. megfelelő részének szerzője, Farkas Vilmos, 1962-ben nem említett ilyen példát a kizáró ellentétes viszonyú mellérendelő szószerkezetek tárgyalásakor (2:321–2), de a megfelelő mellérendelő mondatokban ő is számolt vele (423–4); az 1968-ban kiadott egyetemi tankönyv (*A mai magyar nyelv*) mondat-tani egységének szerzője, Rácz Endre pedig a halmazátszeli használatra is idézett irodalmi adatot: „Nem a kezük, *csak* a szemük jár” (Illyés Gyulából, i. h. 362). Bár itt a *csak* az ellentétes tag előtt, a *jár* állítmány meg a két tag végén áll, s ez a főnti példához képest határozottabban kiemeli a halmazásos (mellérendelő szószerkezeti) jelleget meg a *csak* szócskának kötőszói szerepét, úgy gondolom: a középiskola III. osztályos, tehát már magasabb fokán — a kérdés erre vonatkozott — a Madách-idézetben is inkább ezt a viszonyt kellene kiemelnünk, nem pedig a (szerkezete szerint hiányos) tagmondat felé húzó mozzanatokot hangsúlyoznunk. A nyelvi fejlődés sejthető irányához szintén ez a szemlélet jár közelebb.

A Madách-idézet kiemelt szedésű egységében tehát beszéljünk szintén inkább két, egymással ellentétes viszonyban levő tárgyról, s a *csak* szót vegyük már kötőszói szerepű határozószónak, még e hátravetett szórendjében is.

T. J.

Hangjelölési útmutató az önkéntes nyelvjárási gyűjtők számára

1. Bevezető

A nyelvjárási anyaggyűjtésbe a szakképzett nyelvészekon kívül örvendetes módon egyre többen kapcsolódnak be. Főleg a földrajzi nevek feljegyzésében, továbbá a hagyományos paraszti gazdálkodás ismeretanyaga és szókincese tárgykörű anyaggyűjtésben vesznek részt közép- és általános iskolai tanárok, egyetemi és főiskolai hallgatók, gimnazisták és más önkéntes munkatársak.

A földrajzi neveket gyűjtők számára az egyes megyék hosszabb-rövidebb kiképző tanfolyamokat rendeznek. De tapasztalataink szerint ezek a tanfolyamok sem elegendők arra, hogy a hangtani feljegyzés bonyolultabb kérdéseit megmagyarázzuk és kellő módon gyakoroltassuk is.

A nyelvjárási anyag feljegyzésében — ez idő szerint — két szintet célszerű megkülönböztetnünk.

A felső szint a nyelvész kutatók számára kidolgozott, a hangtani finomságok feljegyzésére alkalmas egyezményes hangjelölési rendszer (*Deme—Bárczi*: MNyj. II. 18—42.) Ezt a hangjelölést tükrözi a magyar nyelvatlasz anyaga. Egyöntetű kívánalom, hogy ezt a hangjelölési rendszert használják mindazok, akiknek ehhez a megfelelő elméleti ismeretük és feljegyzési gyakorlatuk megvan. Köztudomású ugyanis, hogy a hangszínárnyalati különbségek pontos jelölése sok esetben régi, eltűnt vagy eltűnőben levő hangtani jelenségekre figyelmeztet, néha egészen érdekes tanulságok levonásához ad ötletet vagy bizonyító anyagot. (Nagyobb gyűjtemények, pl. földrajzi nevek szerkesztői és kiadói viszont ügyeljenek arra, hogy a hangjelölés egyöntetű legyen az egész kötetben. Tehát ha egyetemi hallgatók vagy nyelvészek is jegyeznek fel bizonyos anyagot a hangtani finom árnyalatokat jelölve, a kiadványban az egyszerű átírási szabályok mérvadók számukra is a hangjelölés egységének megőrzése végett.)

A másik szint az önkéntes (és több esetben alkalmi) földrajzinév- és szókincesgyűjtők feljegyzési módja. Ezt tartalmazza jelen Útmutatónk is, amelyet az MTA Magyar Nyelvtudományi Munkabizottsága 1968. évi május hó 3-án tartott ülésén jóváhagyott. Ez a feljegyzési rendszer lényegesen egyszerűbb és könnyebb, mint a nyelvész szakemberektől megkívánt feljegyzési mód, mégis az ezzel feljegyzett nyelvjárási anyag bizonyos, szerényebb igényű hangtani vizsgálatokra is alkalmas.

2. Alapelvek

Első és legfontosabb kívánalmunk, hogy feljegyzéseinkben ne változtassuk meg a szavak és nevek hangalakját, ne tépjük le nyelvjárási köntösüket, mindent úgy írjunk le, ahogy halljuk. Ügyeljünk arra, hogy a földrajzi nevek (köznévi elemei) és a népi szókinces kifejezései hangalakjukban is tükrözzék a helyi nyelvjárást.

A fentiekből következik, hogy minden feljegyzőmunkánkban arra kell törekednünk, hogy rögzítsük a nyelvjárás azon sajátosságait, amelyek az adott területre jellemzők, és észlelésük, megfigyelésük viszonylag könnyű, nem kíván beható hangtani ismereteket. Jelöljük pl. az *ö*-zést, az *í*-zést, az *l* kiesését, ami a magyar nyelvterület különböző részein más és más módon és mértékben érvényesül.

Jelezzük Nyugat-Dunántúlon a *j* helyén előforduló *gy*-zést, *ty*-zést, pl. *borgyu* 'borjú', *dobgya* 'dobja', *gyaptyu* 'gyapjú', *kaptya* 'kapja', a köznyelvi *n* helyén több nyelvjárásunkban is szereplő *ny*-ezést, pl. *kapányi*, *csinyá*.

Jegyezzük fel a köznyelvtől eltérő hasonulást, nyugaton pl. a *tezsvér* ~ *tesfér*, *id vót*, *hatjan* típust, továbbá az ilyeneket: *alunni*, *fekünni*, *hanni* 'hagyni', *hatta* 'hagyta' (a köznyelvivel megegyező hasonulást nem jelezzük, lásd ezt bővebben 4/a alatt!). Tüntessük fel a köznyelvi kiejtésben is néha előforduló, de a nyelvjárásos beszédben erősebben jelentkező hangkieséseket: *monnak* 'mondnak', *monhat* 'mondhat', *kerbe* 'kertbe', *tesvér* 'testvér'.

Mindenütt az illető területnek megfelelően jelöljük az *l* + *j* hangkapcsolat alakulását. Nyugat-Dunántúlon ennek nyelvjárási megfelelője: *ll*, pl. *halla* 'hallja', *üllön lē* 'üljön le', a palóc területen: *lly*, pl. *hálljá*, *ülljön lē*, a magyar nyelvterület többi részén pedig: *jj*, pl. *üjjön lē*, *hajja*.

(A 3/c alatt részletesen felsoroljuk, hogy milyen hangjelenségeket ne jelöljenek az önkéntes gyűjtők.)

A néprajzi természetű feljegyzésekben vagy a népi szókészlet megörökítése közben vigyázzunk, hogy a *s z e r s z á m o k*, *t á r g y a k* nevét, továbbá a népi *s z ó k i n c s* elemeit ne köznyelvesítsük, amire egyébként adatközlőink zöme hajlamos. Tehát ne írjunk fel *lőcsfű* helyett *lőcsfej*, a *fűajj* helyett *fejajl*, a *szűrűnyeső* helyett *szerűnyeső* alakokat, a *lú*, *tű*, *bű* tövek helyett köznyelvis *ló*, *tő*, *bő* formát, a *-bül*, *-bül*, *-rül*, *-rül*, *-tül*, *-tül* vagy *-bú*, *-bú*, esetleg *-bu*, *-bú*, stb. ragokat ne írjuk *-ból*, *-ból*, *-tól*, *-tól*, *-ról*, *-ról* alakban.

3. A feljegyzés követelményei és szempontjai

a) Az önkéntes gyűjtők feljegyzésükben jelöljék a magyar nyelvjárási hangrendszer minden elemét, amely önálló hangeszköznek tekinthető. Tehát jegyezzék fel a magyar nyelvterület legnagyobb részén és a köznyelvi kiejtésben is többfelé meglevő zárt *ë* hangot, palóc területen pedig az *ly*-t.

Jelen hangjelölési rendszerünkben csupán a zárt *ë* és a *ly* megfigyelése jelenthet egyedül gondot az önkéntes gyűjtők számára. Tudjuk, hogy akinek a kiejtésében a zárt *ë* nem szerepel, nem veszi észre könnyen *e* hang jelentkezését. Vannak nyelvjárásaink, ahol a zárt *ë* és a nyílt *e* közötti különbség könnyen észlelhető. De sok olyan területünk van, ahol a két hang közötti különbség csekély, így a gyűjtő nem tudja könnyen megállapítani, hogy zárt vagy nyílt *e* hangról van-e szó. Ennek ellenére az a véleményünk, hogy a földrajzi nevek vagy tárgyak, eszközök neveinek feljegyzésében sem mondhatunk le a zárt *ë* jelzéséről. Egy-egy név hovátartozásának, esetleg eredetének megállapításában igen sok esetben jó útmutató, hogy az *e* nyílt-e vagy zárt.

A földrajzi nevek gyűjtésének tapasztalatai sajnos azt mutatták, hogy néha még azok a paraszti származású gyűjtők, akik maguk ejtették ezt a hangot, sem jelölték mindig eléggé gondosan. De a helyszíni ellenőrzés során ezt a hibát ki lehetett küszöbölni azzal, hogy az ellenőrzők — akik a nyílt és a zárt *ë* közötti különb-

séget jól felismerték — minden *e* hangot tartalmazó nevet kimondattak egy-egy adatközlővel. (A követelmények közé éppen azért vettük fel a zárt *ē* jelölését, hogy az ellenőrzők, a kiadás előkészítői, szerkesztők stb. tudják, hogy melyek azok a legesekélyebb hangjelölési követelmények, amelyekhez tartaniuk kell magukat.)

Noha a zárt *ē* jelölését fontosnak tartjuk, azt is hangsúlyoznunk kell, hogy azokon a területeken, ahol a zárt *ē* nem fejez ki jelentésbeli különbséget, ott a zárt *ē* jelentkezését, mivel ez úgyis csak a nyílt *e* változata, nem kell jelölni. Így fordul elő a zárt *ē* az északkeleti nyelvjáróterület egy részén. Ha a gyűjtő maga nem tudja megállapítani, hogy melyek ezek a területek, akkor a gyűjtés megyei szervezői, illetőleg mi hozzuk ezt a gyűjtő tudomására. Nagyon ügyelni kell azonban arra is, hogy területenként számottevő különbségek jelentkeznek abban is, hogy mely szavak ejtődnek *ē*-vel és melyek *e*-vel.

A feljegyzés másik számottevő problémája az *ly* jelölése a palóc területen. Nem minden gyűjtő veszi észre, hogy az adatközlő jésített *ly*-szerű hangot ejt-e, vagy *j* hangot. Nehezíti a kérdést az is, hogy tapasztalataink szerint az *ly* eltűnőben van. Féltő, hogy a gyűjtő sematikusan minden ilyen hangot *ly*-nek vél. Úgy gondoljuk tehát, hogy a palóc gyűjtéseket e szempontból a helyszínen éppen úgy ellenőriztetnie kell a kiadvány szerkesztőjének, mint a zárt *ē* szempontjából.

De a palóc terület kivételével bármilyen nyelvjárási vagy néprajzi gyűjtésben kerüljék el a gyűjtők a köznyelvi helyesírás *ly* betűjét. Írjanak *l* vagy *j* hangot, amit az adatközlő ejt. Tehát *Góla-rét* vagy *Gója-rét*. Tudjuk, hogy a helyesírási beidegzettséget nehéz az önkéntes gyűjtőnek levetnie. De mégis erre kérjük őt. Semmiképpen sem fogadhatjuk el néhány néprajzi gyűjtőnek azt az álláspontját, hogy a köznyelvi helyesírás *ly* betűjét bátran alkalmazhatjuk, a szakemberek úgyis tudják, hogy *e* betűnek az egyes magyar tájakon mi a hangtani megfelelése. Nyelvjárási gyűjtőtápasztalatainkból tudjuk, hogy nem lehet eleve pontosan kijelenteni, hogy hol ejtenek az *ly* hangnak megfelelőleg *j*-t vagy *l*-t. A két megoldás ugyanis szavanként területileg igen nagy eltérést mutat. S néhány a köznyelvi helyesírásban *ly*-jel irt szó még egyes keleti és palóc területeken is *l*-ező.

b) A magánhangzó-rendszernek a köznyelvi helyesírásban nem élő, de a gyűjtők által jelölendő elemei:

ā, á, ē, ē Magyarázat: Az *ā* a köznyelvi *a* helyén, az *l* kieséseként pótló nyújtás eredményeként jelentkezik, pl. *Āvég*; de lényegében ez a hang jelentkezik — a palócságban — más nyelvjárások és a köznyelv *á*-ja helyén —, pl. *Pálháza*. Az *ē* nyújtott hosszú nyílt *ē*, pl. *ēmēnt*. Ugyanez a hang megvan egyes palóc részekben a *kēz*, *jēg*-féle szavakban is.

ā ajakkerekítés nélkül (illabialisan) képzett palóc (és szlovéniai) *ā*, pl. *kāpā*. *ē* a zárt *e* hang jele, pl. *embēr*.

c) Az alábbiakban felsoroljuk azokat a nevezetesebb hangjelenségeket, amelyek jelölését nem kívánjuk meg az önkéntes gyűjtőktől.

Nem kívánjuk az önkéntes gyűjtőinktől a *k e t t ő s h a n g z ó k* jelölését. Ezek mennyiségi és minőségi elemeinek a megállapítása, de olykor annak az észrevétele is, hogy egyszerű vagy kettőshangot ejt-e az adatközlő, még a szakemberek számára sem mindig könnyű. Az önkéntes gyűjtők tehát bátran írják az *ó, ő, é* hangokat. A kettőshangzók az egyszerűvel szemben úgysem fejeznek ki a magyar nyelvterületen — legalábbis eddigi tudásunk szerint — jelentésbeli különbséget. Ha azonban az önkéntes munkatársak mégis

Jelölni kívánják a kettőshangzókat, igyekezzenek a diftongus: monoftongus viszonyt a valóságos nyelvi állapotnak megfelelően rögzíteni.

Nem kívánjuk továbbá, hogy az önkéntes gyűjtők jelöljék az egyes magánhangzók hangszínárnyalatait. Nem szükséges tehát, hogy a nyílt *e* hangnál nyíltabb *ɛ* hangot vagy ennek változatait: *ĕ*, *ĕ̄* feltüntessék. Ne legyen gondjuk arra se, hogy az *a* hang a köznyelvel megegyező, vagy pedig zártabb: *ɑ*. Ugyanígy az *á* különféle zártságát se jelöljék.

De, noha az *a* és *á* hangszínbeli ingadozásait nem kívánjuk jelöltetni önkéntes munkatársainkkal, kérjük őket, hogy palóc területen jelöljék a mindenkinek könnyen szembetűnő ajakkerekítés nélkül képzett *á* hangot, pl. *kápa*, továbbá a palócban a köznyelvi hosszú *á* helyén álló ajakkerekítéses hosszú *ā* hangot: pl. *Pālhāzā*.

Mivel a nem szakemberek számára nehezen észlelhető, a nyugati területeken az *á* hang után vagy előtt jelentkező *o*-zást (zártabbá válást) ne jelöljék az önkéntes gyűjtők. Tehát *háza* és *vasárnap* jelölés elég.

Végül nem kívánjuk, hogy jelöljék az önkéntes gyűjtők az *l*, *r*, *j* előtti magánhangzó megnyúlását. E nyújtóhatás nem egyformán érvényesül, nem következik be mindig. Így félő, hogy a gyűjtők esetleg sematikusán mindenütt jelzik, és eltorzítják a nyelvi valóságot.

d) Engedményeket tettünk önkéntes gyűjtőinknek a magánhangzók minőségi különbségeinek jelölése terén. De ugyanakkor kérjük, hogy gondosan jegyezzék a magánhangzók hosszúságát vagy rövidségét. Tehát *út*, *víz*, *bűz* vagy pedig *ut*, *viz*, *bűz*. (Félhosszú magánhangzókat ne jelöljenek.)

A pótlónyújtásos eredetű hosszúságokat, pl. *Áveg*, *ēmēnt* eddigi tapasztalataink szerint könnyen jegyzik az önkéntes gyűjtők, jelölése továbbra is kívánatos.

Viszonylag nehezebb kérdés a mássalhangzó hosszúságának megfigyelése. Mégis az a kérésünk, hogy az önkéntes gyűjtők, amennyiben észlelik, jelöljék egyszerű szavakban (az összetett szavak ilyen problémáit lásd 4/d alatt) a mássalhangzó ikerítődését. Tehát: *kammasz*, *utánna*, *kissebb*, *égyes*, *égyezik*, *égyetlen*.

4. A feljegyzésben előforduló problematikus esetek

Hangkapcsolatok: hasonulás, hangkiesés, összeolvadás, a mássalhangzó hosszú vagy rövid voltának jelölése összetett, ragozott és képzett szavakban.

a) Hasonulás. Köznyelvi helyesírásunk nem jelöli az utána következő zöngés mássalhangzó következtében bekövetkező zöngésedést: pl. *vazsgojó*, illetőleg a zöngétlen mássalhangzó előtt bekövetkező zöngétlenedést, pl. *dopta*, továbbá az *n* hasonulását az utána következő ajakos mássalhangzók előtt, pl. *azomban*, *külömbőség*.

Ezek jelölését az önkéntes gyűjtőktől sem kívánjuk meg. Egyrészt, mert a helyesírási beidegzettség miatt ezek jelöléséhez hozzászokni nem könnyű. Másrészt azért sem, mert a most felsorolt zöngésülés, zöngétlenedés, továbbá az *n* hangzónak az illeszkedéses hasonulása az egész magyar nyelvterületen megvan. Magyar ember számára az illető hangkapcsolatok kiejtése, illetőleg kiolvasása magától értetődő, félreértés nem lehet.

De megkívánjuk a hasonulás jelölését olyan esetekben, amikor az a köznyelvben nincsen meg. Ilyen a Dunántúl nyugati, délnyugati részein a *v* előtti zöngésülés: pl. *tezs-vér*, *ködvö* 'kötve', *id vót* 'itt volt' és ennek a fordítottja, amikor az előtte levő zöngétlen mássalhangzó miatt a *v* zöngétlenedik: *teszfer*, *hatfan*, *kötő* 'kötve'. Arra ügyeljenek azonban a gyűjtők és az ellenőrök, hogy a köznyelvitől eltérő hasonulás jelölése se legyen sematikus. Éppen arra vagyunk kíváncsiak, hogy egy-egy ponton a feljegyzett szavakban a hasonulás melyik formája következett be, vagy pedig egyáltalán bekövetkezett-e.

Palóc területen a *még* igekötő *g* hangja hasonulhat a következő mássalhangzóhoz: *méhhal*, *mënnéz*. Ennek jelölését is kívánjuk. De figyelmeztetjük gyűjtőinket, hogy e jelenség erősen kiveszőben van. Itt különösen óvakodjunk a sematikus feljegyzéstől.

Kérjük továbbá az önkéntes gyűjtőktől, hogy jelöljék azokat a hasonulási eseteket, amelyek a köznyelvben nincsenek meg, de több nyelvjárásban előfordulhatnak. Pl. *hatta* 'hagyta', *hanná* 'hagyná', *hanni* 'hagyni', *fekünni*, *alunni*. Igen gyakori, hogy összetett szavakban vagy pedig két szó találkozása hatásán egyes mássalhangzók (főleg a *gy*, *ty*, az *s*) hasonulnak az utána következő mássalhangzóhoz, pl. *nattörek* 'nagytörek', *kics csikó*, *éj fiú még él lány* stb. Ezek jelölését, mivel megfigyelésük könnyű, kérjük szintén az önkéntes gyűjtőktől.

b) A hangkiesés szintén minden nyelvjárásunkban előfordulhat. Pl. *mondhat* 'mondhat', *mond még* 'mond meg', *kér még* 'kérdézd meg', *tesvér* 'testvér'. Ezek megfigyelése és jelölése eddigi tapasztalatunk szerint nem jelentett gondot önkéntes munkatársainknak.

c) Az összetett szavakban ragozott és képzett szavakban jelentkező összeolvadás jelölése. Az összetett, képzett és ragozott szavakat elemeik kiejtészíj (fonetikus) írásmódját megtartva írjuk, függetlenül attól, hogy a kiejtésben történik-e bizonyosfokú hasonulás, összeolvadás, vagy sem. Például a feljegyzésben is: *szabadság* (nem *szabaccság* vagy *szabatság*), hasonlóképpen: *kötség*, *tanítja*, *tanítsa* stb.

Figyelmeztetjük azonban önkéntes gyűjtőinket, hogy ha az adatközlő ezt mondja: *lássá*, *lássuk* (vagyis nem a köznyelvi ragozási szabályoknak megfelelően, hanem *-suk*, *-sük* nyelven ragoz), akkor ezt az adatközlő ragozási módjára jellemző jelenséget ne tüntessék el, hanem jelöljék, ugyanígy jelöljék az ehhez hasonló *tanítja* típusúakat is.

K i v é t e l. Ragozott és képzett szavainkat a most ismertetett módon a köznyelvi helyesírás szabályai szerint írjuk, ezáltal lényeges könnyítést eszközöltünk. Ezt azért tehetjük, mert a ragozott és képzett szavaink kiejtése a hangok összeolvadása szempontjából az egész magyar nyelvterületen lényegében egyöntetű. De egy kivétel van. Ez az *l+j* hangkapcsolat. Ez a magyar nyelvterületen háromféleképpen: *ll*, *lly*, *jj* jelentkezik (lásd 2. alatt!). Ez esetben a három típus közül az egyiket, a nyelvjárásunkban jelentkezőt kell jelölnünk.

d) Az összetett szavakban, ragozott és képzett szavakban, két szó hatásán jelentkező mássalhangzó rövidülésének jelölése. A magyar nyelvjárásokban az eddigi leírások és megfigyelések szerint mássalhangzó előtt és után hosszú mássalhangzót nem ejtenek: tehát *bükkfa*, 'bükffa', *maktól* 'makktól', *kardal* 'karddal', *bükkszél* 'bükkszél'. A mássalhangzó megrövidülése szóhatárokon is jelentkezik, pl. *lopott jószág*.

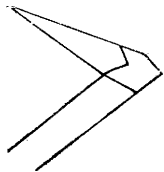
A szóhatárokon, összetett szavakban, ragozott és képzett szavakban a mássalhangzó előtt vagy után jelentkező mássalhangzó-rövidülést az önkéntes gyűjtők ne jelöljék, tehát a köznyelvi helyesírás szabályait alkalmazzák, vagyis a szóelemek kiejtészíj (fonetikus) írásmódját megtartva írják az összetett, ragozott és képzett szavakat. Tehát: *lopott jószág*, *bükkfa*, *bükkszél*, *makktól* stb.

Balogh Lajos, Deme László, Imre Samu közreműködésével összeállította

Végh József

A szaknyelvi *galyhó*, *pucka* és *garac* Mint Európában mindenütt, Magyarországon is hosszú évszázadokon keresztül az *ék* és a *kalapács*, illetőleg ezek kiegészítője, a *csákány* volt a bányászok legfontosabb munkaeszköze. Hadd idézzem G. E. Löchneysz zellerfeldi bányakapitány szavait, aki 1617-ben Bericht von Bergwerken című munkájának 55. lapján ezt írta az akkoriban általánosan bevezetett jövesztési módokról (közli Faller Jenő): „... lágyabb telérekben csákánnyal, keményebbekben ékkel és kalapáccsal, még keményebbekben, fedütelérekben nagyobb és erősebb ékekkel és kalapácsokkal, végül egészen szilárd kőzetekben tűzzel történik a jövesztés” (Történelmi Szemle 1961. 64). Az ék, kalapács és csákány alakja és nagysága a célnak megfelelően módosult, a felszerelés feszítővassal, ásó- és kapaféleségekkel stb. bővült, mindez azonban a lényegen nem sokat változtatott: a jövesztőmunka teljes egészében kézzel történt. Ezt a módszert a XVII. század első felében alkalmazott robbantási eljárás forradalmasította. A világon az első bányabeli robbantást Selmezbányán hajtották végre 1627-ben (I. Péch A.: Alsó Magyarország bányaművelésének története. I—II. Budapest, 1884—7. II. 227, 647—8), de a kézi szerszámok használatát ez sem tette feleslegessé, s egy részükkel még napjainkban is találkozunk a bányákban.

A már említett éken, kalapácson és csákányon kívül egyebek közt gyakori szerszám volt a *galyhó*, a *pucka* és a *garac*. Az EtSz. szerint az ismeretlen eredetű magyar *galyhó* 'csákány' először 1816-ban bukkan föl Gyarmathy Sámuelnél, aki székely szónak minősítette. A XIX. században azonban kétségtelen szakszóként is használatos volt, mégpedig nemcsak Erdélyben, ahogyan ezt az EtSz. gondolja. Így pl. 1848: *Keilhau* = *galyhó* (Szabó J.: Bányaműszótár. Budán, 1848. 32); 1866: „jelenleg, ha a kőzet lágy, azt az u.n. *galyhó* vagyis ásókapával (Keilhaue) szokták kivájni” (Wenzel G.: A magyar és erdélyi bányajog rendszere. Budán, 1866. 14); Székelyföld, 1903: *galho*, *galyho* 'csákány' (Szeőke I.: Bányászati-Szótár. A Bányászati Tájszótárral. Budapest, 1903. 168). Belházi J. a XIX. század közepén le is rajzolta ezt a szerszámot, így pontosan megállapítható, hogy milyen is volt szerinte a *galyhó*. Belházi a német *Keilhaue*-t a *galyhó* szóval akarta visszaadni, de ezt kéziratában áthúzta, és tükörszóval *ékkapá*-nak nevezte, s így ábrázolta:

(MTA Kézirattár Ms. 4808⁸ 22).

Ezzel szemben a *galyhó* nála többek közt a német *Doppelkeilhaue* stb. megfelelése, s ilyen a formája:

A szót a TESz. nem tárgyalja. Véleményem szerint a magyar *galyhó* forrása a korai úfn. *Keilhaue* (vö. kfn. *kilhouwe* Lexer) szóban keresendő. A magyarországi német bányásznyelv már a XIV–XV. században használta ezt a terminust, így Selmecbánya, 1400 k.: „Er sitzt auch mittnn on dem lehnn on das tiefste, vnd was (er) mit einer krazn oder *keylhwem* vnder sich gehawn mag . . .” (ÁŰO. 3: 222). Bizonyos, hogy a *galyhó* a magyarban nem a XIX. század elején kezdett ismertté válni, hanem jóval korábban. Minden valószínűség szerint az egykori északkeleti, keleti területek sóbányáinak munkaeszközei közé tartozott, ahogyan erre Takáts Sándor megjegyzéséből következtethetünk: „. . . a sóbányák régi inventáriumaiban jobbára még ezen magyar szók szerepelnek: *facskandu* (fecskendő), *gonosz szél*, *vaskarcsa* (szérvonó), *perelye* . . . *bindász*, *galyhóvas* (*ligones acuti*), *kovácskölc* . . .” (Takáts S.: Emlékezzünk eleinkről. Budapest, é. n. 78). Nagy kár, hogy Takáts nem adott közelebbi felvilágosítást e szavak előfordulási helyéről és idejéről; állítása azonban így is hitelesnek fogadható el. Sajnos, az általam átnézett nyelvi anyagban éppen a *galyhó*-t nem sikerült megtalálnom, de a szó egykori létezésének közvetett bizonyítéka az a tény is, hogy a Takáts által felsorolt kifejezések valamilyen változata nyelvtörténeti szótárainkban a *bindász* és a *galyhó* kivételével megtalálható. A *bindász* ’ácsszekerce’ 1784 óta szótározva van, s azt az EtSz. *bindác*, *bindák* alakváltozataival együtt a német *Bindax*t átvételének tartja, helytelennek minősítve a német *Bind-eisen* kiindulást. De 1682-ben Sóváron *bindájz* is lejegyzésre került, vö.: „Vagyon két *Bindajz*” (U. et C. 152: 25), ami viszont csakis a német *Bindeisen*-re mehet vissza. A XVII. századi sóvári adat tehát Takátsot igazolja, ezért bizonyos, hogy a *galyhó* a XVI–XVII. századi magyar bányásznyelvben szintén megvolt, mégpedig ’egyágú csákány’ jelentésben, ahogyan erre a *ligones acuti* megjelölés is utal. Jelentésanilag és kronológiailag tehát a német *Keilhaue* > magyar *galyhó* nem kifogásolható, de talán a hangtani magyarázat sem ütközik nehézségbe. Ugyanis: *a*) a szókezdő *k*- és *g*- mássalhangzók váltakozása nem ismeretlen a magyarban, pl. szláv *kođrǫ* > *kondor*, *göndör* (l. Kniezsa: SzlJsz. 200); *gamó* ~ *kajmó* (TESz.); *kanóc* ~ *ganóc* (Kniezsa: SzlJsz. 847); *kilincs* ~ *gilincs* (i. m. 857) stb., de a német eredetű szavakban a *k* > *g* változást elősegíthette e hangok német ejtémódja, főként a nyelvjárásokban (erre l. a *graca* esetét is); *b*) a kfn. *ī* > úfn. *ei* helyén a magyarban *aj* megfelelést találunk (l. Lumtzer–Melich: DOLw. 281); *c*) a *-jlt-* mássalhangzócsoporthoz ejtéskönnyítés következtében kiesett az *l*, ami szintén ismert jelenség; *d*) az idegen eredetű szóvégi *-aue*, az *-au*, *-av* végződéshez hasonlóan, *-ó* formában vált honossá, vö. pl. Pécs vid.: *ferhó* (< német *Verhau*) ’fejtés’ (Szeőke i. m. 167); Borsodnádasd: *ferhó* ’széles homlokú elővájás’ (Nyr. 83: 106), vagy a korábbi időkből *poroszló* (Kniezsa: SzlJsz. 439), *zászló* (i. m. 569) stb. A magyar *galyhó* szónak a németből való származtatására már Karłowicz is gondolt, de ő a forrást a *Keilhacke*-ban vélte megtalálni (l. J. Karłowicz: Słownik wyrazów obcego a niniej jasnego pochodzenia używanych w języku polskim. Kraków, 1894–1905: *kilof* a.), a *-hacke* összetevőből azonban az *-ó* végződés elfogadhatóan elég nehezen volna megmagyarázható.

Minden bizonnyal a magyar *galyhó* a forrása az Észak-Erdélyből ismert román *gailhău* ’Spitzhaue’ szónak, mindamellett a németből való közvetlen átvétel lehetősége sem teljesen valószínűtlen (l. Tamás: UngElRum. 369). A német szakterminus egyébként átkerült a nyugati szláv nyelvekbe és a szerbbe is. A szó behatolása általában korán, még a kfn. korban megtörtént. A ’(bányász)csákány’ jelentésű cseh *kylof*, *kylhof*, szlovák *kielhof* és lengyel *kilof* szavakról Machek (EtSlČSl. 253) csak annyit jegyez meg, hogy

ezek a német *Keilhaue* átvételei. De az összetétel előtagjának *i* hangja, valamint az *-of* végződés egyaránt arra mutat, hogy nem az úfn. *Keilhaue*, hanem a kfn. *kilhouwe* ~ *kilhanuwe* szóalakot kell e jövevénytiszta szóak közvetlen előzményének tekintenünk. Az úfn. *ei* diftongus helyén ugyanis egyik szláv nyelvben sincs *i* megfelelés, a szóvégi *-f* pedig szintén csak a kfn. *-ow* (~ *-aw*) *-w* hangjának zöngétlenüléssel keletkezhetett. Egyébként a lengyel *kilof* 'csákány' már a XVI. század elejétől adatolva is van (I. Karłowicz i. m. 272; Linde).

Ugyanez a helyzet a szerb bányásznyelvi *kilav(a)* jövevénytiszta szóval, amely először egy XV. század elejéről származó szövegből mutatható ki, és szaknyelvi használata a XVIII. század közepéig nyomon követhető (vö. N. Radojčić: *Zakon o rudnicima despota Stefana Lazarevića*. Beograd, 1962. 76; E. Schneeweis: *Die deutschen Lehnwörter im Serbokroatischen in kulturgeschichtlicher Sicht*. Berlin, 1960. 80).

Ezzel szemben újabb átvétel a dobsinai szlovák *kejlhav* 'csákány' (L. Rosenbergová: *Banicka ľudová terminológia mesta Dobšinej*. Bratislava, 1952. 25 — kézirat a pozsonyi egyetemen), amely csak úfn. eredetű lehet. S véleményem szerint ide sorolandó az orosz *kajlő* 'csákány' is. Vasmer (RussELWb.) a német *Keil* szóból való származtatásban kételkedik, a *Keilhau* azonban elfogadható kiindulásnak látszik.

A *pucka* — a *galyhó*-hoz hasonlóan — a magyar köznyelvből régen is hiányzott, és nincs meg benne ma sem. Így a MTsz. kivételével szótáraink nem közlik. A bányászok szóhasználatából azonban a legutóbbi időkig kimutatható. A magyar *pucka* szó az egykori Magyarország északi és keleti bányavidékein fordult elő, s az eddig föllelt nyelvi anyag alapján a XVIII. század közepe tájától tudom bemutatni. Így Nagybánya, 1765: „6. *Pucka* Bányához való” (U. et C. 111: 46); (a malomban:), „egy vas *pucka*” (uo.); „Soó törő *pucka*, egyik nagyobb másik kisseb” (uo.); Kapnikbánya, 1863: *pucka* 'kötörő pöröly' (NyK. 2: 379); Nagybánya vid., Alsó Telek: *pucka* 'hosszú nyelvű kalapács a zúzó érc feltöréséhez' (Szeőke i. m. 172); Selmecbánya, 1904: *pucka* 'hosszú nyelvű kalapács a zúzóérc feltörésére' (ÜMTsz.); Felsőbánya: *pucka* 'nagy kalapács' (Szmik A.: *Adalék Felsőbánya szabad királyi bányaváros monográfiájához*. Budapest, 1906: 190); Petrozsény: *pucka* 'nagy, ráverőkalapács a kovácsműhelyben' (MNy. 9: 140); Aknaszlatina: *pucka* 'nagy kalapács, mellyel az acéléket verték be a sótáblába' (MNy. 35: 268); Csucsom (Gömör megye): *pucka* 'vasék, amivel a tuskót szétverik' (MNyj. 4 : 192).

A magyar *pucka* átkerült az erdélyi románba, itt a *púŧca* a. m. 'Art Berghammer' (Tamás: UngELRum. 651). A magyar szó eredetéről a szakirodalom semmi felvilágosítást sem ad (I. Tamás i. m. 652). A megfelelő szláv és német nyelvi anyag ismeretében azonban meggyőződéssel állíthatom, hogy a magyar bányászszókincsnek ez az eleme szlovák jövevénytiszta szó. A szlovák nyelvjárási *pucka* 'mindkét végén egyenes nagyobb kalapács, tompa végű kalapács' (I. SISJ.) jelentésbeli, alaki, időrendi és szóföldrajzi követelmények tekintetében egyaránt kielégítő forrásul szolgál a magyar szó származtatásához. Néhány példa a szlovák *pucka* előfordulására: Boca, 1656: "Pucky try, ssacowaly sa dj 50" (Bányajegyzőkönyvek. 3: 48 — kézirat az Országos Levéltár Szentiványi család levéltárában); Boca, 1747: "Za 8 *Puckiek*, ktere wažily . . ." (OL. Szentiványi család levéltára 1747: 49); 1863: *pucka* = *futykös* (Jancsovics); 1871: *pucka* 'großer Hammer; Butz, Kriebs (am Obste); Bausbacke; Klumpen' (Loos III); *pucka* 'penis pri deťoch' (Czambel 581); *pucka* 1. 'ököl', 2. 'vaspálca', 3. 'gubacs', 4. 'pufók gyerek', 5. 'gyermekpenis (keletiszlovák)' (Kálal); *pucka* 'nehéz bányászkalapács' (Rosenbergová i. m. 40).

Ismert szó a csehben is, vö. pl. *pucka* 'ein kleines, dickes, bausbäckiges Mädel; Steinhammer' (Jungmann).

A szlovák *pucka* szó létrejöttének körülményeit nem könnyű tisztázni. Különböző jelentései alapján Machek a *puckek* szócsaládba sorolja, de '(nagy) kalapács' jelentését nem közli. Véleménye szerint a főként gömbölyű, dudor alakú, rendszerint satnya dolgok és

szernélyek megjelölésére szolgáló *pucek* és változatai az ugyanolyan jelentéstartalmú német *Butz* átvételével keletkezett származékok. Ilyen értelemben tárgyalja a lengyel *puć(k)a*, *puć(ek)*, *pućaty* szavakat is (l. Machek: EtSlČSl. *pućek* a.). Másrészt ugyanezt a lengyel *puć(k)a* 'pufók, gömbölyded arc' kifejezést a cseh *bucek*, *bučlik*, *puček* stb., szlovák *bučko* 'pufók gyerek' szóalakokkal együtt honi, expresszív alapon létrejött képződményeknek tartja (l. Machek: EtSlČSl. *bučlatý* a.). Akkor hát mi az igazság?

Tény és való, hogy nagyon nehéz elhatárolni egymástól a *buc-* és *puć-* tövű változatokat. A német *Butz(en)* ugyanis szintén gazdag és változatos jelentéstartalommal rendelkezik (l. Kluge, Grimm, Halász), melyek legtöbbször a nyugati szláv *puć-* képződményei könnyen magyarázhatók. De egy hangfestő-hangutánzó *buc-* 'kidudorodás, gömbölyded forma' jelentésű alapszó ugyancsak megfelelő bázisa lehet nemcsak a *b-*vel, hanem a *p-*vel kezdődő képződményeknek és változatoknak is, mivel az expresszív kifejezéseknel a *b ~ p* váltakozás nehézség nélkül végbemehet (vö. pl. *binkat ~ pinkat* Machek: EtSlČSl.). Éppen ezért úgy gondolom, hogy a németből mindenkélt a 'Klumpen' és a 'Kernhaus des Obstes' jelentésű *Butz(en)* átvételével kell számolnunk. Így értékelendő az OklSz.-nak 1556-ból származó és megkérdőjelezett nagybányai adata: „Vitra grandia *puć* vocata”. Ez az ércolvasztással kapcsolatban előkerült *puć* (l. OklSz. jegyzetét) aligha lehet más, mint a német *Butz* 'kleine, selbständig in einer Lagerstätte auftretende Mineralmasse' (l. H. Wolf: Studien zur deutschen Bergmannssprache . . . Tübingen, 1958. 185). (A német *Butzen*, *Putzen*, *Butz*, *Butze* jelentéseire és összefüggéseire egyébként l. még H. Veith: Deutsches Bergwörterbuch. Breslau, 1871. 124). S valószínűleg ennek az 'alakatlan fémtömeg, massa' jelentésű német *Putz*-nak *-ka* képzős származéka a szlovák *pučka* '(nagy)kalapács; vasrúd', amely érintésen alapuló jelentéstapadás révén kaphatta ezt a jelentését. Az összes többi jelentés (a már említett 'magház' kivételével), amely a gömbölyűséggel, dudorral, valaminek a felpuffadt, felfújt voltaival stb. van kapcsolatban — kezdődjék *b-*vel vagy *p-*vel — végső fokon a *buc-* alapszóra megy vissza. Tehát a szlovák *pučka* is, ha 'pufók gyerek; tölgygubacs' és talán 'ököl' jelentésben használatos. Éppen ez a honi alapokon álló, expresszív fogantatású *pučka* is elősegíthette a 'kalapács; vasrúd' jelentésű *pučka* meghonosodását, illetve létrejöttét. Ugyanakkor nem lehetetlen, hogy a *pučka* 'ököl' a hosszú nyelű kalapács felidézte kép nyomán névátvitellel keletkezett. A keletiszlovák *pučka* 'gyermekpenis' jelentés pedig alighanem tréfás eufemizmus, vö. ugyanígy magyar köznyelvi vulgáris *fütykös* 'penis'.

A *pučka* 'penis' s annak *pućkó* változata egyébként a Kolozs megyei Kide magyar nyelvjárásában is megvan (l. ÚMTsz.). A Zemplén megyei Deregyőn pedig a *pućki-vacki* 'krumplisnúdli' alakot jegyezték föl (l. MNyj. 4: 192), ami — tekintve az *-i* végződéssel kifejezett többes számot — nyilván keletiszlovák átvétel, noha a szó, részletes szlovák nyelvjárású szótár híján eddig még nincs kimutatva. Analóg példaként többek közt megemlíthető a magyar *bögyörő ~ bögyöllő* stb. 'kis fiú hímvesszője' és 'apró szeletkékre, hengerkékre vágott, sodrott tészta' (Balassa *bögyörő* a.).

A szlovák *pučka* nemcsak a magyar s ezen keresztül a román bányásznyelvben vált honossá, hanem visszakerült a németbe is. Használata már a XVI. század közepétől adatható, így Selmezbánya, 1548: „Alte, drey große feistl oder *putzky* 3” (S. Gárdonyi: Zur Geschichte der Kanzlei- und Bergmannssprache von Schemnitz und Kremnitz im 14–16. Jahrhundert. Debrecen, 1964. 253 — Manuskript); 1667/1742: „Berggezeug hat unterschiedliche Nahmen, als Keilhau . . . Orthfaustel, *Putzga* . . .” (Historické štúdie 7: 230); *Putzka* 'großer, langstielliger Hammer zum Schlagen des Steinbohrers am Bergwerk oder zum Zerschlagen der Roheisenstücke' (J. Lux: Wörterbuch der Mundart von Dobschau. Marburg, 1961. 153). A *pučka* azon ritka szavak egyike, melyeket a német bányászszó szlovák szaktársaitól vett át. Ez csak úgy volt lehetséges, hogy a szó valamilyen jelentésében az egész szlovák nyelvterületen el volt terjedve, ami biztosította a kellő

hatóerőt az idegen szaknyelvbe való behatoláshoz. Egy szűkebb területen, a bányászok körében pedig erősen megterhelt, mindennapos szakterminus volt.

A címben levő harmadik kifejezést a *garac* szót az EtSz. Szatmár megyei tájszónak mondja, s mint bányászati műszót megkérdőjelezi. Pedig a régebbi és újabb adatok csak a bányászat, illetőleg a szorosan hozzákapcsolódó ércfeldolgozás területéről származnak, ami nyilván nem lehet a véletlen műve. A *garac* tehát elsősorban bányászati terminus, melynek forrása a német *Kratze* (l. Lumtzer – Melich: DOLw.; EtSz.).

A német *Kratze*, kfn. *kratze* 'Werkzeug zum kratzen, scharren' (Lexer) megvolt már a jihlavai bányarendtartás egykori szövegében (l. Fr. Jelinek: *Mittelhochdeutsches Wörterbuch zu den deutschen Sprachdenkmälern Böhmens und der mährischen Städte Brünn, Iglau und Olmütz. Heidelberg, 1911. 427*), s a dobsinai német szaknyelvben Mikulík szerint a. m. 'ásókapa, szív alakú lapos ék' (l. TörtTár, 1881. 48), általában a német bányásznyelvben 'eine Art Hacke mit grader breiter oder rundlicher Schneide, welche bei der Wegfüllarbeit gebraucht wird' (Veith i. m. 297). A hazai német bányásznyelvből l. Selmechánya, 1400 k.: „Er sitzt auch mittnn on dem lehnn on das tiefste, vnd was (er) mit einer *krazn* oder *keylhwem* vnder sich gehawn mag . . .” (ÁÚO. 3: 222).

Magyar előfordulások: Nagybánya, 1556: „Ligones fel werew *garacz* (*garach?*) vocati” (Oklsz.); Felsőbánya, 1578: „eg' *gracz* denar 14” (Wenzel G.: Magyarország bányászatának kritikái története. Budapest, 1880. 419–420); Belényes, 1600: „harom vas *karacz*, két pőrölj” (U. et C. 106: 4; — kiadva: TörtTár. 1901. 471); Sóvár, 1616/43: „Ben az Banyaban uagyon . . . *Karacza* hett. Eggy vas *karacza*, uagy szin uonyo. Eggy vas villa. Kis *karacz* kettó, vagy kapa” (Oklsz.; — kiadva: Magyar Gazdaságtörténeti Szemle 6: 125); Sóvár, 1643–54: „Benn az bányában vagyon . . . Tisztító vas 3. Vas szeg 18. Plech 16. Vas rud 4. *Karacza* 8. Irtó kapa 1 . . .” (MGSz. 8: 422); Nagybánya, 1765: „3 *Garaz*” (U. et C. 111: 46); Nagybánya: *garac* 'eszköz, a mellyel a sziklarepesztő bányász a fúróport kiszedi' (MTsz.); Felsőbánya: *grac* 'kapa' (Szeőke i. m. 168); Salgótarján és vid.: *graca* 'kaparó kapa' (Sándor Rudolf levélbeli közlése).

Az Oklsz. külön szócikkelyként, kérdőjellel közli az 1616/43-i sóvári *karacsu*, *karacs* alakot, megjegyezve, hogy a forrásul szolgáló kézirat helyesírása szerint a *cz* írással *cs*-nek olvasandó. A szó *garac*-hoz való tartozását kétségesnek tartja. Pedig aligha lehet vitás, hogy a *karacz/u* egyazon szó eltérő alakváltozata, amely elképzelhető ugyan esetleges *cs*-s ejtéssel, ennek ellenére ez nagyon valószínűtlen. Az összes többi adatban *c* van (a MGSz. nem betűhív közlésében a sóvári összeírás következő, 1643–54. évi szövegében is), de a német eredetű szavak (*t*)z megfelelése a magyarban a XII. századtól különben is *c*. Véleményem szerint tehát a kérdéses helyen a helyes olvasat szintén *c*, nem pedig *cs*. Meg kívánom jegyezni, hogy nem is érthető az Oklsz. állítása, amely szerint a kézirat *cz*-je *cs*-nek olvasandó. Hiszen más esetben ugyanazon szövegből idézve a *cz* helyén *c*-t olvas, így pl. „Plech kylenz bokor” (Oklsz. *plec* a.). A Szepes megyei Belényesből származó *haracz* szókezdő *h*-ja minden bizonnyal elírás a *k*- helyén, ezért a szó szintén ide tartozónak látszik. A *k* ~ *g* váltakozás a magyar nyelvjárásokban sem idegen jelenség (l. fent a *galyhó* a.), ez esetben azonban elősegíthette ezt a német nyelvjárások ejtési gyakorlata is. A *garac* (*karac*) alak a szókezdő *gr-* (*kr-*) mássalhangzócsoporthoz tartozó *a* hangja alapján viszonylag korai átvételnek mondható. Ezt az 1556-i első előfordulás is tanúsíthatja. Ezzel szemben a *grac(a)* változat minden valószínűség szerint újabb átvétel. Mint ahogyan külön átvétel az 1903-ban följegyzett Pécs vidéki összetett *rámgráczli* 'kóporvonó' (Szeőke i. m. 172) is.

Származás tekintetében a *garac* szóhoz tartozik az 1897-ben Miskolcon adatolt *gracka* 'két darab fa, a mellyel a esőpi alját tisztogatják' (MTsz.), csak emez más úton került a magyarba, mint a bányásznyelvi változatok. Kniezsa István ezt a *gracka* kifejezést a kétes eredetű szavak közé sorolja, mivel formailag ugyan megegyezik a szlovák

grac(k)a-val, de jelentésük eltér egymástól. Kniezsa ugyanis a szlovák szónak csak 'széles kapa' jelentését ismeri (l. Kniezsa: SzlJsz. 648). Ez a kender feldolgozásánál használt egyszerű szerszám azonban nem más, mint a Borsodhoz területileg is közel fekvő kelet-szlovák *gracka* — *grackovaľ* lan '(kendert), lent tisztít' (Czambel 510) átvétele. A szlovák szó pedig azonos a cseh *kracka* 'kendercsomó; hajtincs', morva *gracka* 'lencsepű alja; hosszú hajtincs' (l. Machek: EtSlČSl. *kracka* a.), lengyel nyelvjárási *kracki* 'len tisztító fésű' (Sławski: SIEt. 335) kifejezésekkel, amelyek végső fokon éppúgy a német *kratzen* 'kapar, vakar' igére mennek vissza, mint a *Kratze* és annak az egyes nyelvekben meghonosított formái.

A szlovákban egyébként a *graca* szó jóval nagyobb mértékben el van terjedve, mint a magyarban, és nem csupán, sőt elsősorban nem is bányászszerszám, hanem mezőgazdasági (szőlőművelési, kertészeti) eszköz. A szlovák nagyszótár szerint a *graca* tájszó jelentése 'nagy, széles kapa' (SlSJ). Ján Mihál a német eredetű *graca* szót egy kissé pontosabban határozza meg: „szív alakú kapa, különféle mezőgazdasági célokra” (Jazykovedné štúdie 9: 182). Michal Markuš pedig hangsúlyozza, hogy a kb. 80–100 dkg-os, ún. *široká* (~ *mistelbašská*) *motyka*, (magyarul *lapos kapa*) *graca* elnevezése „Szlovákia csaknem egész területén el van terjedve. Természetesen nem mindenütt ugyanazon alakban és 'lapos kapa' jelentésben” (Slovenský národopis 14: 390). A *graca* szónak ez a jelentése nem a szlovákban alakult ki, hanem közvetlenül a németből való.

A szlovák nyelvtörténeti adatok nagy többsége, főként a korábbi századokból valók, szintén mezőgazdasági eszközként jelöli meg. Így Liptovská Štiavnica, 1552: „wanny, motiky, grece, ruosty, rozny . . .” (Jazykovedné štúdie 6: 228); Bytča, 1606: „V Zahradníka Hrable zelezne No. 1 *Kracza* No 1 . . .” (Jazykovedný časopis 11: 45) stb. Természetesen vannak adatok a szó bányászati előfordulására is, pl. Boca, 1747: „za Puczky . . . a za 4. *Gracze*” (OL. Szentiványi család levéltára 1747: 49). Boca, 1784: „Za 50 Banskíe *Grace*” (Bocai Számadáskönyvek. Kézirat a Selmecbányai Bányászati Levéltárban); *graca* 'banícka široká motyka, ktorá sa používa na škrabanie rudy do korýtok pri ručnom nakladaní rúbaniny' (= széles bányászkap, mellyel kézi rakodáskor a kitermelt ércet a teknőkbe kotorják) (Banický terminologický slovník. Bratislava, 1955: 32). A dobsinai bányásznyelvben a *graca* mellett van *kroc* 'széles élű kapafajta' (Rosenbergová i. m. 28) változat is. Ez a *kroc* külön átvétel a bulénerből, vö. *krotz* 'Name der Haue, mit welcher der Garten, das Feld bearbeitet wird, und die der Bergmann beim Zusammenscharren des Gesteins gebraucht' (Lux i. m. 128).

A német szó korán bekerült a csehbe és a lengyelbe, de a szerb bányászterminológiába is (erre l. Machek: EtSlČSl. 231, Gebauer 2: 134, Sławski: SIEt. 335, Schneeweis i. m. 82).

Gregor Ferenc

Sükebóka. I. E sajátos hangulatú, már-már köznyelvivé váló nyelvjárási szavunknak máiglan sincs megnyugtató eredetmagyarázata. Azon szavaink közé tartozik, amelyekről a nyelvészek alig nyilatkoztak, illetőleg ha nyilatkoztak is, többnyire csak egy-egy ötlet fölvetésének erejéig, de nem bizonyítván hipotézisük igazát. A *sükebóka* eredetéről is mindössze két — egyébként egybehangzó — vélemény ismeretes, és a nyelvészirtársadalom nagyjából ma is ezt vallja. Az egyik — az első — Gomboczé és Meliché, akik az EtSz.-ban ezt írták: a 'bolondos, féleszű, félmederes' jelentésű *bóka* „Valószínűleg elvonas a *süke-bóka* összetételből” (3. *bóka* a.). Tehát szerintük a *sükebóka* összetétel. Hogy az összetételt milyen szavak alkotják, mi az összefüggés közöttük stb., a *sükebóka* címszónál derült volna ki. Mivel azonban az EtSz. a *geburnus*-nál félbeszakadt, az ötlet — sajnos — bizonyítatlan maradt. Beke Ödön volt a második — s egyben

az utolsó —, aki hozzászólt e rejtélyes szó eredetének kérdéséhez „Régi és ritka szavak Dunántúl” című kiadványában (55; különnyomat a Dunántúli Szemléből: 9 [1942]: 214). Sajnos, a szó eredetével érdemben Beke sem foglalkozott. Megelégedett ugyanis annak megállapításával, hogy „a szó első tagja *süket*, *siket*; a mássalhangzótorlódásban a *t* kiesett, azután az összetétel elhomályosodott, s elszakadt a *süket*, *siket* szótól” (i. h.). A *sükebóka* tehát Beke szerint is összetétel, de hogy mi az utótag, mi az összetételt alkotó szavak viszonya, arról nem nyilatkozik.

Mint az eddigiekből kiderülhetett, a szó eredetének megfejtésében az utótagnak értelmezett *bóka* jelenti a gordiusi csomót. Ennek kibogozása — ha egyáltalán kibogozható — a helyes megfejtés ígéretével csábít.

Elődeinkkel szemben előnyös helyzetben vagyunk. Ma ugyanis sokkal több és pontosabb — elsősorban is a mi szempontunkból alapvetően fontos nyelvjárási — adat áll rendelkezésünkre, ezért alaposabban szemügyre vehetjük, mit is vallanak valójában a szó eredetéről a megfejtésben számba jöhető szavak.

2. Kezdjük a *sükebóka* előtagjának, a *süke* szónak a magyarázatával. Vitathatatlan, hogy a *süket* alakváltozata, létrejöttének körülményei azonban tisztázatlanok. Beke szerint (fentebb idéztük) a *süketbóka* összetételben levő mássalhangzótorlódás (*tb*) feloldása útján jött létre, ahogy például a *törökbüza* > *töröbüza*, *mákcsik* > *mácsik* összetételek is (Beke: i. h.). Ennek a magyarázatnak az a súlyos gyengéje, hogy figyelmen kívül hagyja az adatok kronológiája szolgáltatata tanúságot. Először is: a *süketbóka*, amelyre mindössze egy adatunk van (Nagyszalonta), későbbi előfordulása (1913: Nyr. 42: 403), mint a belőle származtatott *sükebóka* (1887. Nyr. 16: 576). Másodszor: a *süke* önálló szóként jóval korábban előfordul (1838: *Süke* 'félsüket': Tsz. Győr megye) a *sükebóka*-nál, amelyből a feltételezések szerint — a mássalhangzótorlódás feloldásával — létrejött. Kétszeresen is filius ante patrem esettel állunk tehát szemben. Ez önmagában véve persze még nem föltétlenül jelenti azt, hogy e szavak — a *süke*, *sükebóka*, *süketbóka* — valóban szótározásukkor keletkeztek a nyelvben, sőt egészen bizonyosan korábban. De ez mindegyikre vonatkozik. Föltétlenül figyelembe veendő, hogy a *sükebóka* szóra a köznyelvi szóképzés földolgozó nagy szótárakban (NSz.; CzF.) egyetlenegy adat sincs! Csak tájszóközlésekben találkozhatunk vele a múlt században. Ez egyértelműen azt bizonyítja, hogy a szó tájszóként keletkezett (és minden valószínűség szerint újabb keletkezésű). Következésképpen eredetének vizsgálata is akkor ígérkezik eredményesnek, ha tájszóként „kezeljük”. Ha tehát abból vagy azokból a nyelvjárásokból indulunk ki, más szavakkal: ha bizonyító anyagunkat abból vagy azokból a nyelvjárásokból vesszük, amelyben vagy amelyekben adataink nyelvföldrajzi tanúsága szerint a vizsgált szó „őshonos”.

Ami a *süke* szó eredetét illeti: akár a *sükebóka*-ból vagy más, *süke* előtagú összetételből¹ vált is ki a fent emlegetett módon keletkezvén vagy másként, akár nem, bizonyos, hogy a *süket*-tel összefügg. A régi nyelvjárási *siket* ~ *süket* illabiális-labiális változatoknak mind alakilag, mind jelentésüket tekintve pontosan megfelelnek a *sike* ~ *süke* változatok (l. MTsz.). Ez pedig csak úgy lehetséges, hogy eredetüket tekintve is összetartoznak.

¹ A vitába bevonható békési *sükedisznó* 'sündisznó' (1928. MNy. 24: 294) és kiküllői *süketuskó* 'olyan süket, akár a fatuskó' (ÜMTsz.) véleményem szerint inkább a *süke*, mint a *süket* szóval alakult összetételek. Azért tartom ezt valószínűbbnek, mert a *süketdisznó* (ejtésben: *sükeddisznó*), *süketuskó* (ejtésben is így) összetételekben hangzó szóbelseji kettős mássalhangzó igenis megfelel a magyar nyelv természetének, „földoldásukra” tehát semmi szükség. Rövidülésre meg azért nem gondolhatunk, mert összetétel mindkettő, amelyet ma is élő önálló szavak alkotnak.

3. Lássuk most mindazt, amit a *sükebóka* összetételi utótagjaként magyarázott *bóka* szóról tudunk. A rá vonatkozó adatokat — jelentésük szerint és kronológiai sorrendben — ekként csoportosíthatjuk: 1. 1767: 'csüdfű; Tragant' (TESz.) | 2. 1878: 'gyerek' (Nyr. 7: 91) | 3. 1902: 'részeg ember' (Nyr. 31: 215) | 4. 1903: 'bolondos, féleszű' (Nyr. 32: 520) | 5. 1935: 'egy fajta rudas háló' (ÚMTsz.). — Kérdezhetnénk, egyazon szó különböző jelentéseiről vagy különböző jelentésű szavak alaki egybeeséséről van-e szó. A *sükebóka* szempontjából ez voltaképpen közömbös. Lássuk tehát, melyik *bóka* van vagy lehet a *sükebóká*-ban!

Az első, a növényt jelentő már elavult, egyébként pedig szótárírói tévedésnek köszönheti létét (TESz.). Ez semmiképpen nem lehet a *sükebóka* utótagja, már csak azért sem, mert a szótárakból, ahol előfordult — mert csak szótárakban fordult elő, vándorolván egyikből a másikba — nem terjedt, terjedhetett el (XVIII. század!) a nyelvjárásokba.

A második *bóka*, a 'gyermek' jelentésű azért nem valószínű, mert erre csupán egy adatunk van, mégpedig Debrecenből, ahonnan és amelynek környékéről sohasem közölték a *sükebóká*-t (a SzamSz.-ban sincs!); ahol viszont a *sükebóka* az adatok szerint őshonos: a Dunántúl nyugati és déli részén, valamint a Kiskunságon, ilyen jelentésű *bóká*-nak nyoma sincs.

A harmadik, a 'részeg ember' jelentésű *bóka* szóra egy adatunk van Győr megyéből. Ez azért veendő nyomatékosabban figyelembe, mert — mint már jeleztem — a *sükebóka* minden bizonnyal Dunántúlon született, létrejöttének körülményeit ezért itt találhatjuk meg legvalószínűbben. Ez sem valószínű azonban. Több okból is. Egyrészt túlságosan kevés adat az egy adat — és a múlt századi Nyr.-közlések nem is mindig megbízhatók —, másrészt a *sükebóka* — ha utótagja ez a *bóka* — filius ante patrem volna: előbb fölbukkan összetételi tagként, mint önálló szóként. (Tegyük hozzá: ez önmagában nem bizonyíték, mert egy szó megszületésének és írásos fölbukkanásának időpontja szinte sohasem esik egybe.) De legfőképpen jelentéstani megfontolások miatt tartom valószínűtlennek: a *sükebóka* jelentésében a leghalványabb nyoma sincs a 'részeg ember' jelentésnek. Márpedig, ha a 'részeg ember' jelentésű *bóka* szó önálló szóként élt a múlt század végén, és ha ez a szó szerepelt (volna) összetételi utótagként a *sükebóká*-ban, akkor összetartozásukat a nyelvérzék észlelte volna, következésképpen a *sükebóká*-ban a 'részeg ember' jelentésnek nyoma lett volna. Márcsak azért is, mert — a *süke* előtagból ítélve — a *sükebóka* jelzős összetétel lett volna és jelzős összetételekben a jelzett szó jelentése nem szokott máról-holnapra ily tűneményes gyorsasággal és főleg nyomtalanul eltűnni.

A negyedik, a 'bolondos, féleszű' jelentésű *bóká*-ra csak két adatunk van. Ez ugyan jelentését tekintve nagyon jó volna — a kronológiát pedig a fentebb mondottak miatt nem tekintve — elfogadhatónak is látszana, a nyelvföldrajz azonban határozottan ellene szól: csupán Palócföldről jelzik meglétüket (a 3. és 4. *bóka* magyarázatát l. alább).

Az 'egy fajta rudas háló' jelentésű, Békésből közölt, egy adattal képviselt *bóka* szóba sem jöhet. Nincs okuk felteni azt sem, hogy a *sükebóka*-ben a *bóka*, *bóka* alakváltozata szerepel.

Elvileg elképzelhető, hogy esetleg egy családnév vagy személynév rejtőzik az utótagban. Mindaddig azonban, amíg ilyen tulajdonnevet nem tudunk kimutatni, még gondolnunk sem lehet rá.

4. A nyelvföldrajz tanúsága szerint a *sükebóka* Nyugat- és Dél-Dunántúlon a legelterjedtebb. A múlt században közölt adatok 90%-a ezekről a területekről való, a többi — számát tekintve elenyésző — a Kiskunságból. Valószínű tehát, hogy a többi nyelvjárásba is innen került. Természetesnek látszik, hogy a szó létrejöttének körülményeit itt keressük.

Fentebb sorra véve a lehetőségeket, megállapítottuk, hogy a *sükebóka*-nak összetételként (*süke(t)* + (valamilyen) *bóka*) való magyarázata nagyon valószínűtlen. Vizsgálódásunkat most már a Dunántúltra szűkítve, a következőkkel egészíthetjük ki: Domonkos István, a rábaközi nyelvjárás múlt századvégi szorgalmas és megbízható gyűjtője és jó ismerője a Nyr. szerkesztőségének válaszolva ezt írta 1902-ben: „*Bóka* csak összetételben, *sükebóka*: mafla, mamlasz” (Nyr. 31: 214). Figyelembe véve azt, hogy a ’részeg ember’ és a ’bolondos, féleszű’ jelentésű *bóka* későbbi fölbukkanású a *sükebóka*-nál, továbbá a nyelvföldrajz tanúságát és Domonkos fenti véleményét, valószínűnek tartom, hogy a ’részeg ember’ és a ’bolondos, féleszű’ jelentésű *bóka* nemhogy nem az összetélt létrehozó egyik tag volt, hanem ellenkezőleg: önálló szóvá — elvonással — éppen a *sükebóka*-ból lett (l. EtSz. i. h.). Mindez azt jelenti, hogy a *sükebóka* összetételként való magyarázata el kell vetnünk és más, valószínűbb megoldást kell keresnünk.

5. A *sükebóka* 1887-ben bukkan föl: „*süke-bóka*: süket” (Nyr. 16: 576; Pápa vidékéről közölték). Mint említettem, a múlt században csak Dunántúlról és a Kiskunságból közlik, *sükebóka* alakban is. Az újabb tájszótárak közül csak az OrmSz. ismeri, az ÚMTsz. adatainak 90%-a szintén dunántúli, de már közlik Szegedről, Aradról és Hajdúból is (jól nyomon követhető a terjedése). A *sükebóka* jelentései időbeli sorrendben: 1. 1887: ’süket’ (l. fent); 2. 1893: ’olyan (személy), aki süket mindenre, ami körülötte történik, mindig másutt az esze, se ért, se hall’ (Nyr. 22: 239); 3. 1896: ’együgyű’ (Nyr. 25: 336).

Első és második jelentése még világosan mutatja, hogy a szóban a *süket* nyelvjárási változata, a *süke* szerepel. Kérdés azonban, hogy magyarázható vagy magyarázandó a *bóka*. Azt fentebb bizonyítottuk, hogy ez a *bóka* nem azonos egyik önállóan élt vagy élő *bóka* szóval sem, amelyről tudomásunk van.

Induljunk el másfelől. Vizsgáljuk meg először azt a nyelvjárási szócsoportot, amelybe a *sükebóka* tartozik. Szókincsünk e sajátos részlegét pejoratív jelentésű, zömükben -a, -e képzős, ikerítéssel alakult melléknemek alkotják. Mint például a *kelebóla*, *kalakótya* ’hebehurgya, féleszű, szeles’, *teszetosza*, *teszletoszla*, *teszetusza* ’rendetlen, lompos’, *kellekotta*, *retyerutya* ’sokat összevissza beszélő’ (l. MTsz.; ÚMTsz.; saját gyűjtésem) stb. stb. E szócsoport tagjai majdnem kizárólag ikerítéssel alakult hangutánzó-hangfestő eredetű fejlemények (l. a fentieket), részben pedig nem hangfestő eredetű névszói többől — ugyancsak ikerítéssel — létrejött alakulatok, mint például a rábaközi *zsáklí-fótlí* is, a *zsák* és a *folt* szavakból (arra az esetre mondják, amelyre érvényes a „minden zsák megtalálja a maga foltját” közmondás); a nyugat-dunántúli *vakabula* ’ügyetlen; bárgyú, hülye’, amely a *vak* névszó alapján keletkezett a *makabula* ’féleszű, együgyű’ stb. mintájára.

Úgy vélem, a *sükebóka* is hangfestő eredetű, ikerítéses alakulásmódú melléknemek mintájára jött létre az e szavakra jellemző tréfás-játszi szemlélettel és szóalkotással vagy — jelen esetben talán pontosabban — szóalakítással. Hogy ezt bizonyítsuk, azt kell igazolnunk, hogy a *süke* megfelelő kiindulópontot szolgált mind jelentésbelileg, mind alakilag a pejoratív *sükebóka* létrejöttéhez, továbbá ki kell mutatnunk indukáló szóalakokat. A jelentésbeli bizonyítástól — azt hiszem — eltekinthetünk, mert a *süke* mindent jelent, csak jót nem (l. MTsz.). Lényegesnek tartom, hogy a másik — leggyakrabban és legsúlyosabb testi fogyatékoságot jelentő — szavunknak, a *vak*-nak is (vö. „süket is meg vak is”) létrejött — s ugyancsak a Dunántúlon! — ikerítéssel alakult, jelentésfejlődésében a *sükebóka*-val pontos párhuzamot mutató „származéka”, a *vakabula* (részletes bizonyítását l. 65. 216). Alaktani szempontból a *sükebóka* létrejöttében megítélésem szerint a következők játszhattak döntő szerepet (szókezdő s—b az utótag elején): *sandabanda* ’sunyi’, *sundabunda* ’esalfa, ingyenélő’, *sundán-bundán* ’titkon, lopva’, *sedrebadre* ’szeles, hóbortos’ stb., illetőleg (a hangrendváltásos

utótagban középső nyelvvállású hosszú magánhangzó van): *kelebóla*, *kelekóla* 'hebe-hurgya, féleszű' (ÚMTsz., saját gyűjtés: Rábaköz), *Ginyimóka* 'ostoba, bámész' (gúny-név: Nyr. 31: 246) (l. még Bánóczy: A butaság synonymikája: Nyr. 25: 335). Vö. még *sike-lóka* 'süket (gúnyos)' (Nyr. 15: 381) és *sikehóka* 'sükebóka' (ÉrtSz.).

6. A *sükebóka* mind alakját, mind jelentését tekintve magán viseli születésének, létrejöttének bélyegét: sajátos jelentéstartalma, tréfás-pejoratív hangulatisága, játszi-ikerítéses alakulásmódja leglényegesebb jellemzői. Ez egyszersmind meghatározza használati körét is. A századelőtől — adatokkal bizonyíthatóan — még csak a nyelvjárásokban való terjedését és szétágazását követhettük nyomon, ma viszont már köznyelvi térhódításának lehetünk tanúi.

Kiss Jenő

Szurkoscsereznye. A Nyr. 88: 198—200 lapján megkíséreltem a garamszentbenedeki apátság birtokösszeírásában szereplő *Surkuscher* földrajzi névnek magyarázatát adni. Ezzel kapcsolatban két kötelességemnek kell eleget tennem. Egyrészt elkerülte figyelmemet Pais Dezső állásfoglalása e kérdésben (NyttudÉrt. 30. Szer. 54), aki szintén a 'sarkas'-cser olvasat mellett döntött. Másrészt Bendefy László — hibás olvasaton alapuló — névmagyarázatát említtem meg. Tanulmányában (LtSzle. 1961: 3—4. sz. 7. lap) — a tévesen — *Szurkosér*-nek olvasott név [*< surkusch-er* téves tagolás alapján!] eredetét „olyan patakról [származtatja], amelynek partoldalából ugyancsak földiolaj (földi szurok) szívároghatott a patak vizébe. E magyarázatnak a hibás olvasat miatt létjogosultsága nincsen; egyébként szónk földiolaj (földi szurok) jelentését az adat korából nem igazolhatjuk.

Hiányolhatóan éreztem azt is, hogy nem tudtam hasonló szóösszetételt bemutatni, amely vitathatatlanul igazolja a *szurkos* olvasatot. Csak Calepinus picea 'Zurok auag feny ő[!]] vias termő fenyőfa' és PPB 1782 eléggé kései „Resinaceus 'Gyantás, Enyves, Mezgés, Szurkos' adatára hivatkozhattam, hogy a magyarban a *szurok*-nak 'növényi gyanta, mézga' jelentése is volt.

Azóta került elő a következő adat egy — aránylag korai — oklevélből: 1328: „exhinc procedendo versus aquilonem circa *Sukoscheresne* vulgariter nuncupate . . . usque ad supradictas arbores *Sukoscheresne* dictas . . .” (ZalaOkl. 1:218 — Szentandrásbányai birtok határjárásából). A közismerten mézgás törzsű *Prunus* fajok (genus) tagja a cseresznye '*Prunus avium* L.' (azután a szilva, barack, mandula stb.), amelynek egy feltűnően *szurkos* 'mézgás törzsű' jellegzetes példányát használták fel határjelnek. Nyilvánvaló, hogy fáról nem mondhatták, hogy „*sarkos*”. Ha pedig a meta angularista jelölte, akkor neve *sark*-összetétellel alakult volna (vö. Surkufyzv, Surkfiz, ad vnum Sork, Thwyssessark OklSz.). — Az adatot az OklSz. csak *csereznye* címszó alatt közli, így kerülhette el az eddigi kutatók és az én figyelmemet is. Az oklevél „*sukos*” írásában (írás hibájában?) — feltehetően — nem ismerték fel a magyar *szurkos* szót.

A fentiek alapján úgy látom, hogy magyarázatomat adatkiegészítéssel ugyan-csak megerősítettem.

Reuter Camillo

Három szólásunk eredetéhez. 1. *Szép idő lesz holnap; Hadd legyen holnap szép idő; Csinaljunk jó időt* formában közli legújabb közmondás- és szólásgyűjteményünk szólásunkat (i 24). Hozzáfüzött — szinte Európa-szerte elterjedt — magyarázata szerint olyankor mondják, mikor az együtt étkező társaság minden ételt elfogyasztott, tehát a tál kiürült. A két utóbbi változatot kínálásul szokták használni, főleg olyankor, ha már csak kevés van a tálban, esetleg az utolsó (két) darabot kínálják, melyeknek kivétele, illetve

elfogyasztása hozná meg a szép időt. A szólás eredete arra a primitív elképzelésre vezethető vissza, hogy az istenség a képe, szobra elé kikészített ételáldozatot — ha kedvesen fogadja — elfogyasztja, az odahelyezett tálak kiürülnek. Megelégedését csak másodlagosan mutatja meg a kérés teljesítésével, legkezdetlegesebb fokon derült, tiszta, s z é p idővel hozza tudomásra tetszését. Legrégibb írásos feljegyzése a bibliában maradt ránk (Dan. 14, 5; 10—17. Mal. 1, 11—12). A görög—római mitológiától kezdve szinte minden népnél kimutatható ez az elképzelés. A magyar néphitkutatásban elsőnek Solymossy Sándor mutatott rá a vasorrú bábával kapcsolatban az istenségnek kitett ételáldozatra, itt azonban már nem tisztán az eredeti jelentésnek megfelelően találjuk meg az ételáldozatot, hanem mintegy átmenetként az istenségnek adott, primitívalis, és a szellemeknek nyújtott tiszteletdarab közötti szokást. A szlovákoknál másodlagos jelentésben „hadd legyen szerencsénk” formában is él a kifejezés (*aby sme vám neodnésli ščastje*). A további kopás során az istenség szerepe teljesen elhomályosult, csak a tálak tisztasága és az idő tisztasága közötti összefüggés maradt meg, s ez él tovább szólásunkban.

2. *Fejemet teszem (kötöm) rá, illetve a nyakamat teszem rá* (f481, ny50): mondja az olyan ember, aki teljesen bizonyos valamiben. Ennek a szólásunknak az eredete is a bibliában keresendő (pl. Math. 5, 36; Dan. 13, 34.) *fejére esküdni* formában, de szintén megtalálható minden népnél. Hazánkban a feudális kori büntető eljárás őrizte meg mind a formát, mind a kifejezést: *fejét letenni, fejét a törvény előtt letenni* formulákban, mely annyit jelent, hogy az illető felajánlja, perbeli ellenfele esküdjék a fejére, mert ő megingathatatlanul biztos a maga igazában. Szokásos formulája: *leteszem fejemet a tisztas törvény előtt*. Egyik Szalónakon tárgyalt perben például ezt olvassuk: „ez gyalázatos szókat rajtam nem hagyhatam, hanem im az *fejemet az tisztességes törvény előtt leteszem, bizonyítsa reám*” (159). Vagy egy másik, ugyaninnét való perben: „*Áz asszony az tisztességes törvény előtt le tevén az fejét, hogy az olasz ötet úgy meggyalázta, és fejére szólott*” (160). Idők folyamán ebben a szólásunkban is elhalványult a hozzáfűződő joghatály, még inkább annak külsőleges formája, de nem a többezer éves kifejezés maga, melyet a nyelv mai napig megőrzött.

3. *Néha az ördögnek is kell gyertyát gyújtani* vagy *Gyújts az ördögnek gyertyát* (ö190, ö156.), azaz néha a gonosz embernek is kedvében kell járnunk. Feltehetően ennek nyomai is — mint számos primitív vallásban kimutatható — a mitológiába nyúlnak vissza, részletes kifejtése azonban nagy vallástörténeti adattárat igényelne. Itt csak egy régi hazai előfordulását szeretnénk bemutatni, egy 1520. július 18-án kelt levél magyar fordításából, mely egyúttal az olasz nyelvben való akkori élését is bizonyítja. „Glesost, aki beteg, meglátogattam, hogy meggyújtsak egy gyertyát az ördögnek, azért, hogy ő nekem ne ártson, nem mintha jót akarnék neki, és azt hiszem, hogy a többiek is hasonlóképpen tesznek” (Glesom — *qualo e infirmo et io lo visitaji per accendere una candella al diavolo ad cio chel non mi nuaqua, non gia per bene che Io li voglia, et credo che li altri fazano s simile . . .*”).

*

A szólásokat l.: O. Nagy Gábor: Magyar szólások és közmondások. Bp. 1966. Solymossy cikkét l.: Ethn. 1927. 217—235. Továbbmutató összefoglalása MN. IV. 414—6. Az európai néprajzi adatok legteljesebb összeállítása: Bächtold-Stäubli, Hans: Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens; *Speiseopfer* címszó alatt. IX. Berlin—Leipzig, 1938. A nyelvészeti eredmények összefoglalása: O. Nagy Gábor: Mi fán terem? 2. kiad. Bp., 1965. 86.

Az esküre vonatkozó magyarázat Eckhart Ferenc: A földesúri büntetőbíráskodás a XVI–XVII. században. Bp., 1954. 50, 94, 104. Az idézetek az Úriszék (Bp., 1958. Szerk.: Varga Endre) c. műből származnak, helyesírásukat modernizáltan közöljük.

A harmadik szólás lelőhelye az MTA kéziratára: Modena 4999. II. köteg 19 nr. A levél frója: Johannes Bapt[ista] Bonzagos, Estei Hippolit egri kapitánya, címzettje az érsek. Weigand József szíves fordította. *Schram Ferenc*

Három névcikkecske margójára. 1. Őzséb. Erről a keresztnévről megkérdezett nyelvészeink — tegyük hozzá: nem alaptalanul — úgy vélekednek, hogy a magyarság körében csak szerzetesi névként használatos (pl. Vidák *Euzéb* esztergomi professzor: Jelenkor 1836. 32. sz. 128, ápr. 20.; Vécsey *Őzséb* cikkíró: Katolikus Szemle 1916.; Sánta Ferenc „Az áruló” című, 1966-ban megjelent kisregényében is a pap neve *Eusebius*). Folyóiratunk munkatársa azonban szerencsére a *csak* szócska elé biztosítékul odaírta a *jobbára* szót (Nyr. 92: 482), s ezzel enyhítette a fenti megállapítás merevségét. Jól tette, mert valóban élnek közöttünk olyan nem papi személy *Őzséb*-ek, akiknek ez az eredeti nevük. — 1. A budapesti távbeszélőnévsorban fedeztem fel Koller *Őzséb* nevét. 1893. július 1-én született Orsován német családban. Apja is hajóstiszt volt. Koller *Őzséb* húga — nyilván a névkezdet német nyelvi azonosságá okán — az *Eugénia* nevet kapta. 2. Horányi *Őzséb* nevével a Kortársban találkoztam (1968/9. sz.). Fiatalember, sohasem volt pap. Apjának, Horányi Antalnak volt egy *Őzséb* nevű barátja, s a név kellemes hangzása és magyaros jellege miatt megtetszett szüleinek. 3. Az 1946. június 3-án született Péchy *Őzséb* 1964-ben érettségizett a budai Toldy Ferenc gimnáziumban. 4. Bizonyára sokan emlékeznek közülünk az aggteleki diákttragédiára. Az egyik áldozat a paptanár unokaöccse, Brückner Emőd volt. Az ő öccse is *Őzséb*. (Brückneréknél hét gyermek született: *Ákos* 1933-ban, *Helga* 1937-ben, *Aba* 1941-ben, *István* 1944-ben, *Huba* 1946-ban, *Emőd* 1949-ben és *Őzséb* 1951-ben, valamennyien Budapesten.) 5. Fazekas *Őzséb* érdi gimnazista 1957. február 22-én született Szekszárdon. Keresztnévét édesanyjától kapta a középkori magyar kultúra egyik jelességéről, a pálos rend alapítójáról. A családon belül teljes nevén szólítják, játszótársai *Őzsi*-nek, *Őské*-nek vagy *Pözső*-nak. (Ez utóbbi bizonyára a francia *Peugeot* gépkocsimárka neve, s nem az *Erzsébet* valamely becézőjének analógiás hatása.) — Furasztó nyomozással még több viselőjét sikerülne felkutatni. Az utóbbi példák arra utalnak, hogy erős nemzeti érzéssel eltöltött katolikus családokban fordul elő, valószínűleg Gyéressy Ágoston „Boldog *Őzséb* élete” című könyvecskéjének (Bp. [1939.] 80 lap) hatására, amely vonzó színekkel ecseteli a pálos rend magyar alapítójának jellemét és áldozatos életét. *Őzséb* a Nyr. 92: 481-gyel ellentétben nincsen kanonizálva; Gyéressy munkájának célja éppen kultuszának ápolása révén a boldoggá avatás elősegítése volt (i. m. 77).

A cikk szerint párja, az *Eusebia* női név „nálunk még ennyire sem volt ismeretes”. Nem tudom, hogy ma mennyit kívánnak a hallgatóktól irodalomtörténész professzoraink, de azt tudom, hogy annak idején boldogult Horváth János mesterünknel igen kényelmetlen helyzetbe került volna az a tanárjelölt, aki nem tudta volna, hogy Zrínyinek Violához írt versei mögött későbbi feleségét, Draskovich *Eusebiá*-t kell látnunk (vö. Nagy Iván 3: 390–1).

2. Nova ~ noha. A *nova* borról Nyr. 92: 483 helyesen állapították meg, hogy a külföldi *Noah* 'Noé' személynév átvétele. A névadás nem szorul magyarázatra, hiszen ismeretes a borral való esete (Gen. 9, 21). A név végén álló *h* azonban ez esetben csupán hangérték nélküli helyesírási hagyomány (vö. *Sarah*, *Jeremiah*, *Obadiah*, *Deborah*), amely ennél fogva nem vehetett részt semmiféle „hangseré”-ben, nyelvészeti szakkifejezéssel „hangátvetés”-ben. A külföldi *Noah* > magyar *noa* 'szőlőfajta' szó azután a magyar beszélők ajkán kétféleképpen fejlődött: egyrészt *h*-val, másrészt *v*-vel töltötték ki az o

és a közti úrt. Eléggé ritkán hallott szó lévén, legszívesebben meghagynám mindkét változatát, hiszen a köznyelvi *kova* szót *kohá*-nak is mondja az alföldi nép (MTsz.), a *csovaszt* 'suvaszt, füllet' igének van *csuhaszt* változata (MNY. 64: 210), Moldvában pedig éppen közönséges a hiátustöltő *v* hang: ott a *ruha ruvá*-nak (vö. Kniezsa: SzJsz. 471), a *diák gyivák*-nak, a *dió gyivó*-nak, a *reám, reátok rivám*-nak, illetőleg *rivátok*-nak hangzik (Domokos Pál Péter: A moldvai magyarság. Csíksomlyó, 1931. 202, 235, 292).

Hogy a *v-s* adatok többsége, valamint a *Noé* névből származó *Nova* (Zala m.) és *Novaj* (Heves m.) helységnevek (ezekre l. Pais: MNY. 12: 79—80), valamint a ma is használt *Jovel* keresztnév (l. MNY. 58: 477) magánhangzó közti *v* hangja ellenére nem csatlakozom a Nyr. munkatársának véleményéhez, és inkább a *noha* mellett szavaznék, az azért történik, mert többektől hallottam, hogy e szőlő-, illetőleg bornév a latin *novus*³ nőnemű alakjából ered, jelentése tehát 'új'. Az e felfogást hangoztatók azonban nem gondolnak arra, hogy a *vinum* semleges nemű, tehát ha valóban a latin melléknévből származnék, akkor *novum*-nak illenék hangoznia. A *nohá*-nak akárcsak magyilagos megtartásával is megakadályozhatnók egy helytelen szószármaztatás elterjedését.

3. Martina. E névvel kapcsolatban Nyr. 92: 487 az áll, hogy „bajosan lehetne magyarországi megjelenését dátumhoz kötni”. Ez igaz, de vannak már hasznos segítőink is a névkereső munkában. Berrár Jolán gyűjtésének eredményeként például tudjuk, hogy a *Martina* nevet nálunk a XIII. században is használták (Női neveink 1400-ig: MNYTK. 80. sz. 37), 1463-ban Weres György lányának volt ez a neve (OL. DI. 15826). A mai naptárakban január 30-án *Mártonka* név alatt számon tartott *Martina* névnek jelenleg is élnek viselői, főként falun. Például a Zala megyei Csatáron 1916. május 27-én született Katona *Martina*. A kazári (Nógrád m.) anyakönyvben 1883. április 24-én és június 14-én fordul elő. Természetesen másutt is előfordul, Büky Béla Budapest VIII. kerületének anyakönyvéből 1959-ből első névként adatolja (NytudÉrt. 26. sz. 61).

Kondássy Imre

A *noah* ~ *noha* ~ *nova* kérdéséhez. Kár, hogy fenti cikkében helytelenül idéz Kondássy Imre. Megmagyarázza, hogy a *noah* szőlőnévben nem ejtjük át a *h-t*, ezért a *noha* szóváltozatban nem lehet beszélni „hangcseré”-ről, ahogy állítólag én nevezem. S gondosan azt is megmagyarázza, hogy ennek „nyelvészeti szakkifejezése” nem „hangcsere”, hanem „hangátvetés”. Nos, én magam megmondom az ő idézte helyen, hogy „A *noah* szóban . . . nem ejtjük a *h-t*”, s a *noah*t, *noah*val írott formát így mondjuk ki: *noát*, *noával*. Kár, hogy ezt ő elhallgatja hozzászólásában, s ezzel eltorzítja szavaimat. Minthogy én is tudok a „hangátvetés”-ről, a „metatézis”-ről, azért nem is minősíthetem a *noha* változatot „hangcsere”, „nyelvészeti szakkifejezéssel” „hangátvetés” eredményének, hiszen a kiejtésben nincsen *h* a n g, amely helyet cserélhetne! Én a *noah* szónak írásos képét értettem, ahogy szőlészeti munkákban látjuk, ezért fogalmaztam így: „. . . a *noha* forma az *ah* helycseréjével alakult”; tehát nem „hangcseré”-ről van szó cikkekünkben! Most is merem állítani, hogy a *noah* íráskép legalábbis egyik oka lehetett, ha ugyan nem a fő oka volt a *noha* szóváltozat keletkezésének. Azt készsággal elismerem hogy a hiátuskitöltés ösztöne is közrejátszhatott az *ah* „helycseréjé”-ben, vagyis a *noha* változat megszületésében. S erre odakinálkózott a ki nem mondott, de az írásban jelentkező *h*. A *nova* változat keletkezésében persze már nem volt ilyen vizuális ok, ott már a *dió* ~ *gyivó* váltakozás példája hatott. Higgye el K. I., nekem is van tudomásom a hiátuskitöltés jelenségéről, hiszen Pápa vidékén, anyanyelvjárásban a *dió* szót szintén a hangürkítő *v*-vel ejtik, ejtettem én is gyerekkoromban, így: *dívó*. Minderre nem kellett kitérnem előbbi kis írásomban, mert nem ilyesmit kérdezett az érdeklődő, akinek felelnem kellett.

F. G

Szemle

A magyar nyelv szóvégmutato szótára. Szerkesztette Papp Ferenc.
Munkatársak: Apátfalvi Éva, Bakos Mária, Bánya Ildikó, Gergely Margit,
Hulvej János, dr. Jakab László, dr. Jánoska Sándor, Konyári Róza, Kovács
László, Kőrösi Pál, Máté Éva, Pázmándi Éva, Ulviczky Mária. Akadémiai
Kiadó. Budapest, 1969. 594 lap.

A szokásos szójegyzékek, szótárak a szavakat balról jobbra állítják ábécérendbe:

zs
zsába
zsabó
zsajtár
zsák
zsákállat
zsákbamacska
zsákdarab
zsakett
zsákfutás stb.

A szóvégmutato vagy — latin kifejezéssel — „a tergo” szójegyzékek, szótárak a szó végétől kiindulós a szó eleje felé haladó betűrendben mutatják be anyagukat:

zs
bandázs
bagázs
hűbelebalázs
persziplázs
grillázs
blamázs
apanázs
ekvipázs
darázs stb.

Az „a tergo” elrendezésű szójegyzékek hasznosságát elsőnek a rímet kereső poéták ismerték fel. Pontos hangegyezésen alapuló tiszta vagy szabatos rímben ugyanis végeredményben minden nyelv szegény, s ezért számos versírónak, ha nem akarja asszonáncal vagy rag-, illetőleg képzórímmel beérni, folytonos rímkeresési gondjai vannak. Magyar nyelven az első rímszótárt Versegly Ferenc állította össze „A’ tiszta magyarság, avvagy a’ csinos magyar beszédre és helyes írásra vezérlő értekezések. Követi ezeket a’ cadentiák’

lajstroma, mellynek hasznát a' filologusok és a' poéták egygyaránt vehetik" (Pestenn. 1805.) című könyvében (115–163). Mint a könyv címéből is kitűnik, „a' cadentiák' lajstroma” nemcsak a rímet kereső költőnek volt szánva, hanem a filológusnak is, sőt annak elsősorban. Hasonló rendeltetésű, de jóval terjedelmesebb (228 + 24 és 158 + 8 lap) Simai Kristóf rímstótára: Vég tagokra szedetett szó-tár, mely a' magyar nyelvben elő-forduló szavakat [a II. kötet címében: ígékét] deakúl ki-fejezve, az A.B.C-nek szokott rendi szerént elő-adja (I–II. Budán, 1809–10.). Jóval későbbi Fűredi Ignác munkája: Magyar rím-szótár. Egyúttal kimerítő nyelvtani példatár két függelékkel. Tanulók, tanítók, verselők és nyelvészek használatára (Bp., 1902. 21903.).

Az első rímstótárak után hamarosan megjelentek olyan szóvégmutatozó szótárak is, amelyeket nem a rímelési lehetőségekre kíváncsi költőknek, hanem kizárólag grammatikusoknak, nyelvészeknek szántak. Nálunk már 1815-ben összeállított Szemere Pál egy „Substantívumok” és „Verbumok” szerint csoportosított szóvégmutatozó szójegyzéket, és pedig azokból a „szendergő gyökerek felköltögetése által” világra hívott nyelvújítási alkotásokból, melyek Verseghy Ferenc nevéhez fűződnek (Kazinczy: Lev. XIII, 213). Különösen hasznos munkaeszközöknek mutatkoztak a szóvégmutatozó szójegyzékek a holt nyelvek kutatói számára, hiszen a vésett, rótt, írott, festett szövegek rongálódásai gyakran nem a szavak végét, hanem az elejét érintik, s ilyenkor a jobbról balra haladó ábécé szerint rendezett szótárak jelentékenyen megkönnyíthetik a töredékes szöveg kiegészítését. Az óind irodalom legrégebb emléke, a Rig-Véda szóvégmutatozó szójegyzékét Graßmann (1873.), a latin nyelvét Gradenwitz (1904.), az óiráni nyelvét Bartholomae (1904.), a görög nyelvét Kretschmer és Locker (1944.), illetőleg Buck és Petersen (1944.), a műkénéi görögét Lejeune (1964.), az óegyházi szláv nyelvét Sadnik és Aitzetmüller (1955.), a tokhár nyelvét Poucha (1955.), a hittita nyelvét Reichert (1963.), a poláb nyelvét Polański és Sehnert (1967.) állította össze részint önálló kiadványként, részint pedig „a fronte” szótár kiegészítéseként. Minthogy azonban a szóvégmutatozó szójegyzékek nemcsak rongált szövegek kiegészítésére, hanem szóképzéstani, etimológiai stb. vizsgálatokra is föltöbb alkalmas, időkímélő munkaeszközöknek bizonyultak, a holt nyelvek köréből kiterjeszkedtek az élő nyelvek körébe is. Az ötvenes évek vége óta a szóvégmutatozó szótárak készítése úgyszólván lexikográfiai divattá vált, s olykor ugyanaz a nyelv több szóvégmutatozó szótárt is kapott. A szóvégmutatozó szótárnak ugyanis a feldolgozott szóanyag tekintetében két fő típusa alakult ki: A) Egyetlen szótáron alapuló szóvégmutatozó szójegyzék. B) Több szótár egyesített címszavai alapján készített szóvégmutatozó szójegyzék. Mindkét típus előállítható kézi úton, manuális rendezéssel, vagy pedig gépi úton, lyuk-kártya-rendszerű feldolgozással. Az élő szláv nyelvek közül például a következők rendelkeznek már a szóvégmutatozó szójegyzék ilyen vagy olyan típusával: O r o s z: Bielfeldt 1958. Vasmer 1958–9. Obrębska – Jabłońska 1968. | S z e r b - h o r v á t: Matešić 1965–7. | L e n g y e l: Doroszewski 1965. | M a c e d ó n: Miličić 1967.

A magyar nyelv szóvégmutatozó szótára (a továbbiakban VégSz.) Papp Ferenc kezdeményezéséből, és az általa irányított debreceni munkaközösségnek, valamint a Központi Statisztikai Hivatal Számítástechnikai Igazgatóságának példás együttműködéséből született meg. „A tergo” rendben tartalmazza egyetlen szótári forrásnak, az ÉrtSz.-nak önálló szócikkkel rendelkező címszavait, de – ezen túlmenőleg – közli minden egyes szó legfontosabb lexikográfiai jellemzőit is: hány többől áll, szófaji hovatartozása, fő-típusa (névszók esetében), ragozási típusa (igék esetében), képzővel való ellátottsága stb. Nem pusztán szójegyzék tehát, mint az idegen nyelvek hasonló műveinek zöme, hanem sokrétű felvilágosítást nyújtó, igazi szótár, de jelentésmegadás nélkül. Teljes haszonnal csak az ÉrtSz.-ral együtt forgatható. Helyesen állapítja meg a VégSz. előszavában (8) a szerkesztő, hogy a VégSz. tulajdonképpen nem más, mint az ÉrtSz. sajátos, grammatikalizált tartalomjegyzéke.

A VégSz. törzsanyagához négy részből álló függelék (539–94) csatlakozik. Az 1. függelék (541–88) a szóvégi fonémákra, digrammákra, trigrammákra és tetragrammákra vonatkozó összesítéseket foglalja magában. Igen érdekes és tanulságos a hosszúság szerinti eloszlást bemutató 2. függelék (589), valamint a jelentésszám szerinti eloszlást szemléltető 3. függelék (590–1). Az 3. függelék taxatív is felsorolja a 25 vagy annál több jelentésű, tehát rendkívüli mértékben poliszemantikus szavakat. A hosszúság szerinti eloszlás táblázatát — sajnos — nem követi a leghosszabb szavak listája. Minthogy erre a legkülönfélébb érdeklődőknek egyaránt szükségük lehet, megkértem a VégSz. szerkesztőjét, Papp Ferencet, bocsássa közre a jelen ismertetés útján a 20 *n*-es vagy annál hosszabb szótári címszókat. Íme a lista:

20 n, 1 jelentés: *cséplőgép-tulajdonos, csonthártyagyulladás, deviza-bűncselekmény, differenciálegyenlet, differenciálhányados, differenciálszámítás, gabonabeszolgáltatás, gyógyszerészhallgató, hadosztályparancsnok, jobbágyfelszabadítás, jövedelemtöbblet-adó, köthártya-gyulladás, lelkiismeretfurdalás, lélegzetvisszafojtva, megvesztegethetetlen, munkacső-gazdálkodás, társadalombiztosítás, táviró-összeköttetés, telefonösszeköttetés, valószínűségszámítás, valuta-bűncselekmény.*

20 n, 2 jelentés: *földműveszövetkezet, fürdőszoba-használat, marxizmus—leninizmus, megfellebbezhetetlen.*

21 n, 1 jelentés: *bányaszerencsétlenség, élelmiszer-korlátozás, folyószámla-követelés, fültömörigy-gyulladás, kivilágos-kivirradtig, kutya-macska barátság, lelkiismeretvizsgálat, népszerűség-hajhászás, rabszolgakereskedelem, terménybeszolgáltatás, tömegszerencsétlenség, tudománynépszerűsítés.*

21 n, 2 jelentés: *élelmiszer-felhozatal, összeegyeztethetetlen, összehasonlíthatatlan.*

21 n, 3 jelentés: *keresztényszocialista.*

22 n, 1 jelentés: *apáca-fejedelemasszony, bölcsészettan-hallgató, hadifogoly-szállítmány, keresztényszocializmus.*

23 n, 1 jelentés: *magánhangzó-illeszkedés.*

24 n, 1 jelentés: *illegeti-billegeti magát.*

E listában csupán az nem világos számomra, miért szerepel benne a *lelkiismeretfurdalás* és a *lelkiismeretvizsgálat* egybeírva, kötőjel nélkül, holott az ÉrtSz. és a VégSz., valamint — a *lelkiismeretfurdalás* esetében — a Helyesírási tanácsadó szótár szerint is a kötőjeles *lelkiismeret-furdalás, lelkiismeret-vizsgálat* írásmód a helyes, s a kötőjel eggyelleggel megnöveli e szavak *n* értékét.

A 4. függelék öt stíluslistából áll. Az argó, a gyermeknyelvi és az új szavak „a tergo”, a hangfestő és a hangutánzó szavak pedig „a fronte” vannak rendezve. Mindegyik stíluslista hasznos, tanulságos.

A VégSz. érdekes, új színfoltja a magyar szótárirodalomnak. Sokoldalúan lehet segítségére mind a kutató nyelvésznek, mind a gyakorló pedagógusnak. Amint borítólapjának fülszövege is említi, minden bizonnyal jó hasznát vehetik az írásszakértők és a különféle nyelvi játékok kedvelői is. Rím��ótárként is alkalmazható. Az etimológus munkáját főleg azáltal könnyíti meg, hogy lehetővé teszi a vizsgált szóval analóg végződésű, felépítésű szavak gyors összekeresését. Analógiák nélkül ugyanis az etimológus nem boldogul, mert nemigen tudja megmagyarázni a különféle alakváltozatokat. A módszeres szófejtés egyébként is a szó végén kezdődik, és az egyes formánsok leválasztásával fokozatosan halad a szó eleje felé. Az ellenkező irányú eljárást már Budenz (MUSz. Előszó

VII) megróttá: „Hiába való az erőszakos szófejtés, a mely nem is fejt, hanem vagdal, mindjárt az elején kezdve a szónak tagokra bonczolását, keveset törődve ezek netaláni értékével.”

Amint a már mondottakból kitűnik, a VégSz.-t sokra becsülöm, szótárirodalmunk jelentős nyereségének tartom. Napi munkám során gyakran használom. Pozitív értékelésből mit sem von le az a körülmény, hogy néhány kisebb-nagyobb részletkérdésben más véleményen vagyok, mint a VégSz. szerkesztője. Nem helyeslem mindenben az Akadémiai Kiadónak mint a VégSz. gondozójának ténykedését sem. Részint a kiadót, részint a szerkesztőt érintő kifogásaimat pontokba szedem:

1. A VégSz. ára — 400 Ft — rendkívül magas. Nem a nyelvészek, tanárok zsebéhez van szabva. Ugyanakkor példányszáma meglehetősen nagy: 1500.

2. A VégSz. használatához nélkülözhetetlen kódkules rá van ragasztva a könyvfedél belső oldalára, s ezért nehezen kezelhető. Kihajtható lap formájában — vö. SzófSz., ÉrtSz. — kellett volna megoldani.

3. A kódkules B oszlopában a 33. kódszám feloldásaként „indulatszó” olvasható „igenév” helyett.

4. A névszó többes számú alakjaként a kódkulesban két ízben is *névszavak* áll, holott magában a VégSz. törzsanyagában (310) a C oszlop kódszámaként 1. van feltüntetve, tehát a kódoló szerint a *névszó* változatlan tövű. S hogy ez nem csupán kelet-magyarországi, hanem országos norma, bizonyítja a MMNyR., amelyben az 1. kötet 212. lapján kezdődő fejezet „A névszók” címet viseli.

5. A VégSz. szóvégi helyzetben a hagyományos magyar betűrendet követi, nem szóvégi helyzetben viszont a „fonológiai betű” helyett a „leütés-betű” felfogását érvényesíti. Ez a kettős sorrend a használatban csak zavart és bosszúságot okoz. (A „hagyományos” nyelvészek, nem pedig a gépi munkák szemszögéből beszélek!) Akármelyiket, de a kétféle sorrend közül csupán az egyiket kellett volna alkalmazni mindkét helyzetben.

6. Nem érthetek egyet a VégSz. szerkesztőjének azzal az eljárásával, hogy a kettőjű *dz* betűt és a háromjű *dzs* betűt kirekeszti a magyar ábécéből, mert nincs „meggyőződve az e betűk jelölte hangjelenségek magyar fonéma-voltáról” (VégSz. 10). Annak eldöntése, vajon fonéma-e a magyarban a *dz*-vel és a *dzs*-vel jelölt hang, nem a VégSz. hatáskörébe tartozik. A legtekintélyesebb jelenlegi magyar leíró nyelvtan, a MMNyR. (1 : 82) a *dz*-t és a *dzs*-t a magyar mássalhangzó-állomány teljes jogú tagjának tartja. E felfogással — mint minden tudományos nézettel — természetesen vitába lehet szállni, de csakis megfelelő helyen és megfelelő módon. Semmi esetre sem a VégSz. előszavában, egyetlen, zárójelbe tett mondat erejéig. Az ábécébe való beletartozás történelmi fejlődés eredménye, s nem tehető függővé attól, önálló fonémát jelöl-e valamely betű vagy sem. Ezen az alapon ugyanis mindenekelőtt az *ly*-t kellene mellőznünk, hiszen hangértéke a mai köznyelvben a *j* hangértékével azonos.

7. A 12. lap első sorában ez olvasható: „a kérdéses betűsor és a címszó jelentése között triviális megfelelés volt.” A *triviális*-nak az ÉrtSz. szerint ’közönséges, útszéli, otromba, durva; szellemtelen, lapos’ a jelentése, s e jelentés sehogyan sem illik bele az idézett szövegrészbe. A „triviális megfelelés” helyett a „könnyen érthető, világos megfelelés” lett volna jobb.

8. A 21. lap második bekezdésének harmadik sorában ez áll: „Nyugat-magyarországtól Kelet-magyarorszáig”. Helyesen: „Nyugat-Magyarországtól Kelet-Magyarorszáig”.

Szeretném még felhívni a figyelmet arra, hogy a VégSz.-ral szinte azonos időben határainkon túl napvilágot látott a magyar nyelv „a tergo” toldaléktára Wolfgang Veenkertől (Verzeichnis der ungarischen Suffixe und Suffixkombinationen. Zusammengestellt und a tergo geordnet von Wolfgang Veenker. Als Manuskript vervielfältigt. Alle Rechte

vorbehalten. Hamburg, 1968. Mitteilungen der Societas Uralo-Altaica. Heft 3. 105 lap). Ezt a Veenker-féle „a tergo” toldaléktárat a VégSz. szerves kiegészítéseként kell felfogni és használni. Kár, hogy nehezen lehet hozzájutni. Könyvárusi forgalomban nem kapható.

A VégSz.-ra visszatérve hangsúlyozni kívánom, hogy mindazon túlmenőleg, amit a nyelvészeknek, tanároknak stb. nyújtani tud, e szótárnak még különleges pedagógiai jelentősége is van, mert a kódolást és kódolás ellenőrzését a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem magyar szakos hallgatói végezték az 1963–1964. évben. A VégSz. tehát bizonyos értelemben egyetemi hallgatók műhelymunkájának tekinthető. A munkálatokat kezdettől végig Papp Ferenc irányította, fogta össze. Ő is, munkatársai is elégedettek lehetnek teljesítményükkel, rájuk pedig büszke lehet a debreceni egyetem.

Kiss Lajos

A Nyelvőr postája

Marokverő. Gondolom nem lesz egészen érdektelen, ha az 1969. évi 2. számban (282–5) közölt „marokverő”-höz én is hozzáadom a magamét, mint gyakorló kaszás és marokverő.

A *verés*-nek ebben a munkanemben inkább a 'rendbeszedés, kévébe igazítás' a valódi értelme. A kaszás ugyanis a széles rendet a csapóval a vágatlan galesna „falához” sodorja. A galesna azonban sokszor dült, zilált, rendetlen, a marokverő dolga, hogy a „gamóval”, „gaguccsal” felszedje, a tövét egyenesre igazítsa, a kalászokat a kéve fejére összehozza, hogy a nyomtató ló lába vagy a cséplőgép dobja könnyebben kiverje (megint „verje”). Azokban a kalászokban ugyanis, amelyek a kéve közepébe kerülnek, sokszor benne marad a szem, mert a puha szalmacsomó megvédi a kalászt.

De a *ver*-nek még szélesebb a jelentése. Bojtár koromban sokszor kaptam a parancsot: — „Eriggy csak, *verd* össze a gulyát!” (Az állásra vagy a kúthoz.) De ugyanígy mondták a csikósok és a kondások is. A juhászok nem!
Veres Péter

Juhász Gyula és a macskajaj. A *macskajaj* címszóhoz az Értelmező Szótár „ritk, tréf” stílusminősítést ad, és jelentését így állapítja meg: 'A részegség utáni kellemetlen, fejfájós, émelygős közérzet, másnapos, zákányos állapot; borsörmör.' Illusztráló példaként a szótárban Juhász Gyulának ezek a sorai szerepelnek: „Ma visszatértem álmok falujába, Hol ákác bólog és szunnyad a zaj És elcsittul a balga *macskajaj*.”

Az idézet a költőnek Arany Jánoshoz c. verséből való (a Péter László szerkesztette kritikai kiadásban 2 : 342–3.). Az egész vers, Juhász Gyula számos szonettjének egyike így hangzik:

Falusi csöndben, ternékeny magányban
Megint utódod lettem, nagy előd,
A nyugalomban gazdag aratás van
És én megálllok csüreid előtt:

Te vagy a költő most nekem, ki messze
Viharban jártam, hol jég s vér esett.
És elpártolt a hűtelen szerencse,
Hogy káromolnom kelle az eget.

Ma visszatértem álmok falujába,
Hol ákác bólog és szunnyad a zaj
És elcsittul a balga macskajaj.

Magyar vagyok. Szegény költője árva
Derék fajtámnak s ez ma több nekem,
Mint világhír és világszerelem.

A vers egészének tükrében a *macskajaj* szónak idézett értelmezése nyilván téves. Semmiképpen sem tudom összeegyeztetni a vers komoly, sőt komor hangulatával a szó „tréfás” jelentését; főleg a szeretve tisztelt nagy költőelőddel, Arany Jánossal kapcsolatban. Meggyőződésem szerint itt a szónak átvitt értelmű, képes jelentése érvényes: ’a macskanyávogáshoz hasonló, arra emlékeztető üres, tartalmatlan beszéd, fecsegés’. A városi társas, zajos életnek ezzel a velejárójával nem tudott megbarátkozni sem Arany János, sem Juhász Gyula. Ebből a környezetből mindketten gyakran sóvárogtak „a falusi csönd, a termékeny magány” után.

A *macskajaj* állítmányaként használt *elcsittul* (= elcsitul) ige is elsősorban hangjelenségre vonatkozik, s ugyancsak erre utal az előző tagmondatnál („szunnyad a zaj”) egygyé fűzött – Juhász Gyulánál igen gyakori – gondolatpárhuzam is.

Végül megemlítem, hogy a *macska* szó mint pejoratív, lekicsinylő stílusértéket képviselő elem átvitt értelemben még másik két összetett szó előtagjaként is szerepel Juhász Gyula költői nyelvében (*macskaláng, macskazug*).

Benkő László

Egy kérdő mondat négy hanglejtése. Csak újabban próbáljuk kottában lejegyezni mindennapi beszédünk dallamát. De bizony nem megy könnyen, a hang elrepül, a következő pillanatban már más szavak és hangok űzik ki a felfogott hallásképet, amellet jó zenei hallás kell hozzá – még ha magnetofonra vesszük is föl a beszédet.

Felhasználtam a rádió műsorközlőjének egy ötletes és tanulságos tréfáját, mikor ugyanazt a kis – eredetileg kérdő – mondatot négyféle hanglejtésben mutatta be. Ez év január 9-én délután a Petőfi-adóban, két óra után a szokásos vegyes szórakoztató műsor elején sokatígérőn kiáltott a mikrofonba: „Kinek kell *pénz*?” (1. k.) Azután bevallotta, hogy nem valami váratlan nyereményt vagy üzleti, kereseti lehetőséget tud felajánlani, hanem az éppen következő mexikói balettnek a címe ez (2. k.). Majd bemutatta, hogy a kérdésnek még milyen egyéb hanglejtései lehetségesek.

Lehet kételkedő, ironikus – lemondó (Ugyan kinek is kellene!?) (3. k.). Ez ritkán szerepelhet. – Vagy ellenkezőleg: Tudom, hogy valakinek jár; ki hát az az illető? (4. k.) Ebbe beleértődik a készség: „mindjárt adom is.”

Magam hozzátehetnék még egy ötödik árnyalatot, mely az előbbivel párhuzamos tartalmú, de ellentétes hajlandóságú, a türelmetlen-ideges kérdést, mely kevesebb jóval biztat, mint az előbbi (5. k.).

A kérdőszócskával kezdődő, tehát kiegészítendő kérdés hanglejtése többnyire ereszkedő (2., 5. k.). Ahogy a címet mondta a műsorközlő, az már nem is volt igazi kérdés (2. k.). Hiányos összetett mondatnak tekinthetjük, melyből csak a mellékmondat hangzik el. Az egész összetett mondat így volna: „Arról lesz szó, hogy – kinek kell pénz.”

Lehet azonban, hogy valamelyik mondatrészt ki akarjuk emelni, itt az alanyt (1., 3. k.) vagy az állítmányt (4. k.). Az 1. példa az alannyal, a 4. példa az állítmánnyal ugrik a kérdőszócska fölé. Pedig a 4.-nek is voltaképp a részeshatározó (a személy) a fontosabb, mint az ige. A *kell* állítmánynak a főlemeléséből, mint láttuk, a készséget olvashatjuk ki; míg az 5. példa csak a személyt hangsúlyozza; ennél még kérdéses, hogy hajlandó-e megadni a pénzt.

Egy-egy mondatnak számos hanglejtése lehet, többféle értelmi és érzelmi árnyalata szerint. De ha valahol csak egy félhanggal is eltévesztjük a valóban hallható beszédallamot, máris süketen és hamisan hangzik.

Boros Rezső

A kutyanevéről. A Magyar Nyelvőr utolsó évfolyamaiban megjelent — folyónevekből lett kutyanevéről szóló — cikkekhez szólnék hozzá, mégpedig a néprajz szemszögéből.

Nyilvánvalóan kutyák elnevezése folyókról főleg az állattartó területeken szokásos, ahol a kutya munkaállatként (állatőrző és -terelő) értéket és hasznos segítséget jelent. Ami az előbbit illeti, bizony egy-egy jófajta szülőktől származó (kölyök) kutyaért 1–2 juhot, sőt tanyaőrző komondorért még lovat is adtak. A jó kutya felér két bojtárral, segítsége nélkülözhetetlen. A legeltetési idényben kutya nélkül maradt pásztor csak „fél” ember. Természetes tehát, hogy az állat tulajdonosa minden lehető eszközzel, még a védelmet nyújtó név adásával is megelőzni igyekszik a betegséget.

A kutyanevekkel foglalkozó cikkek adatai nem értékesek, ha csupán egy-egy név meglétét jelzik, a gyakoriság feltüntetése nélkül. Egy olyan, nyelvileg viszonylag kis területen, mint a Kárpát-medence, egyetlenegy név bárhova eljuthatott, de ez még nem bizonyítja széles körű használatát. Ezért döntő a számszerűség — mint legfontosabb adat — megállapítása. Természetesen egy igényes felméréshez elengedhetetlen, hogy a név mellett feltüntessük a kutya fajtáját, tartásának célját (vadász, házőrző, terelő stb.), a névadás idejét, helyét és a névadó foglalkozását. Az, hogy egy gyakori név a szókinés régi vagy új eleme, hagyományos-e, vagy csak múló divat, idős adatközlők és írásos források segítségével esetleg felderíthető.

Kőhegyi Mihály (Nyr. 90:423) megjegyzi, hogy a *Duna* és *Tisza* kutyanévek — egy-egy helységet kivéve — hiányoznak e két folyó mentéről. Az adatok kis számát tekintve megállapítása nem fogadható el fenntartás nélkül. Csak megfelelő nagyságú anyag birtokában — amelynek megteremtése az elkövetkezendő gyűjtések feladata — lehet bizonyosat mondani.

Ami a folyónevek veszettség elleni védőerejét illeti, egyszerű analógiás eljárásról van szó, amely Európa-szerte ismeretes. A betegség egyik tüneteként, a torok majd a nyelöcső görce miatt a kutya képtelen vizet inni, népiesen fogalmazva „irtózik a víztől”. Viszont „a jóság . . . nevének kiviseli természetét” (Luby Margit: A pásztoréletről. Nyr. 66:35). Ezért ha folyóvíznevét kap, nem irtózik a víztől, azaz nem veszik meg. Európai példák szerint megfelelő védelmet nyújthat maga a *víz* szó is. Erre egyébként már Implom József is utalt (Nyr. 88:204) a *Tenger* és *Forrás* nevek kapcsán.

Létay Miklós

Hajszál híján. Egyik folyóiratunk a „Játék az utcán” című oktatófilmünk rövid ismertetésére ezt írja: „Három gyermek a városi forgalomban felfedező útra indul, s közben játékos csínytevésük következtében *hajszál híján kerülnek el a baleseteket.*”

Remélem, nem kerülök a szórszálhasogatás vádjába, ha rámutatok, hogy ha valami hajszál híján megtörténik, akkor az *majdnem* megtörténik ugyan, de nem történik meg. Az idézetben szereplő gyerekek tehát a szöveg szerint hajszál híján elkerülték a balesetet, azaz nem kerültek el.

Szerencsére a valóságban nem történt semmi baj, noha a gyerekek *hajszál híján baleseteket okoztak*, s csak *hajszálon múlt, hogy elkerülték a baleseteket*.

Parkírozás, parkolás, parkosítás. A címben első helyen álló szó használható a második és a harmadik helyett is, és ezt minden rosszallás nélkül mondhatjuk. De túl azon, hogy az utóbbiak jobb hangzásúak, magyarosabbak, már csak azért is inkább ajánlhatók, mivel használatuk — szűkebb körű jelentésük folytán — nagyobb kifejezésbeli árnyaltságot tesz lehetővé.

Figyeljük csak meg a következő két idézetet, melyek egyazon cikkből valók: „Az ostrom után *parkírozott* területen szemünk előtt épül fel az új Duna-parti nagyszálló”; „A szállodának az Apáczai Csere utca felőli sívár homlokzata és a keletkezett szűk utca-sikátor előrelátható közlekedési és *parkírozási* nehézségeivel nem méltó egy modern, világvárosi szállodához.” — Helyettesítsük most gondolatban a megfelelő helyekre a *parkosított*, illetőleg a *parkolási* szavakat, s látni fogjuk, mint válik a szöveg kifejezőbbé, színesebbé.

Végezetül nem hagyhatjuk említés nélkül azt az érdekességet, hogy úgy látszik, napjainkban a *parkírozás* mindkét jelentése egy-egy hiánycikkhez kapcsolódik: bárcsak a jelenleginél jóval több *parkosított* terület volna városainkban, s a *parkolóhelyekből* is ugyancsak jóval több kellene a meglévőnél.

Rozsly György

A Nyelvtudományi Intézet nyelvművelő csoportjának levelesládájából

Kéregtelenítés. Marosvölgyi Béla Sopronból a következő szaknyelvi kérdésben kérte véleményünket: „Az erdészeti munkák közül azt a tevékenységet, amelynek során a fa anyagából az eltérő tulajdonságú, azzal együtt nem hasznosítható kérget kézzel vagy géppel eltávolítják, és a munka eredményeként kéreg nélküli, papír- és cellulózipari célokra felhasználható faanyagot állítanak elő, többféle elnevezéssel: *kérgelés*, *kérgezés*, *kéregtelenítés* jelölték és jelölik napjainkban is. Az utóbbi időben főként a *kéregtelenítés* elnevezés terjed, amelyet azonban sokan a magyar nyelv hagyományaival, szabályaival összeegyeztethetetlen kifejezésnek tartanak.” Kérdése tehát az: van-e létjogosultsága nyelvi szempontból ez utóbbi szónak?

A *kéregtelenítés* teljesen kifogástalan képzésű szó. A benne levő elemek: a főnévi alapszóhoz járuló, névszóból melléknévet képező (az ún. fosztóképző) *-talan*, *-telen*, továbbá a névszóból igét képező *-ít* és az igéből főnevet képező *-ás*, *-és* ősi eredetűek, és régen is, ma is elevenen élő képzők. A nyelvrék számára a bizonytalanság abból eredhet, hogy e szabályos képzők ilyen sorrendjével alkotott szavaink száma nem túlságosan nagy, és használatuk meglehetősen szűk körre korlátozódik.

Pedig e képzésmóddal létrejött szavak több évszázados múltra tekinthetnek vissza, és számuk — korunkhoz közeledve — egyre szaporodik. A Nyelvtörténeti Szótár tanúsága szerint már a XVI. század első negyedében előfordul a *meztelenítés* szó, 1648-ban a *becstelenítés*, Szenczi Molnár Albert magyar—latin szótárában (1611.) pedig a *sentségtelenítés* szerepel. Újabb adatok az ilyen alakulatokra a XIX. században bukkanak fel. Mégpedig Fogarasi János Magyar—német zsebszótárában (1836.) találjuk a *kártalanítás* és a *nyugtalanítás* szavakat; Czuczor—Fogarasi nagyszótárában az *érvénytelenítés* (1864.)

és néptelenítés (1867.), valamint a ma már elavult *idomtalanítás* (1865.); Ballagi Mór A magyar nyelv teljes szótára című munkájában (1868.) pedig a *helytelenítés* szót. Meglehetően ezenfelül már a múlt század második felében — bár adatot nem találtunk rá — a *hatálytalanítás* és a *magtalanítás*, minthogy a *hatálytalanít* Czuczor—Fogarasi szótárában 1864-ben, a *magtalanít* Ballagi szótárában 1868-ban már szerepel. Viszont minden bizonnyal már századunkban, sőt az utóbbi néhány évtizedben keletkeztek az alábbiak: *áramtalanítás*, *(el)embertelenítés*, *(el)értéktelenítés*, *érezéstelenítés*, *féregtelenítés*, *gáztalanítás*, *gyomrtalanítás*, *hatástalanítás*, *hústalanítás*, *ivartalanítás*, *légtelenítés*, *lombtalanítás*, *lomtalanítás*, *magyartalanítás*, *molytalanítás*, *portalanítás*, *romtalanítás*, *rovartalanítás*, *savtalanítás*, *sótalanítás*, *szagtalanítás*, *széntelenítés*, *szórtelenítés*, *tetűtelenítés*, *törvénytelenítés*, *víztelenítés*, *zajtalanítás*, *zsírtalanítás*.

Így képzett főneveink száma tehát mindössze néhány tucatra tehető. Jelentésüket tekintve közös bennük az, hogy a 'valamitől való megfosztás, valaminek eltávolítása, valamitől való mentesítés' fogalmát, illetőleg műveletét fejezik ki. Nagyobb részük szakmai szó, kisebb részük elvont fogalmakat jelöl, vagy választékos jellegű. Használatuk így csak szűk körben mozog, a köznyelvben ritkák, vagy éppen ismeretlenek. Jelzi ezt az a tény is, hogy az Értelmező Szótárba a felsoroltaknak csak egy része került bele, mégpedig címszóként három: *(meg)becstelenítés*, *érezéstelenítés*, *víztelenítés*, származékként pedig ezek: *érvénytelenítés*, *féregtelenítés*, *hatálytalanítás*, *helytelenítés*, *kártalanítás*, *lomtalanítás*, *(le)meztelenítés*, *(el)néptelenítés*, *nyugtalanítás*, *portalanítás*, *romtalanítás*, *szagtalanítás*, *(meg)szentségtelenítés*, *szórtelenítés*. A többi: kétnyelvű szótárainkban található (l. pl. Ország: Magyar—angol szótár², 1963; Koltay-Kastner: Magyar—olasz szótár, 1963.; Surányi—Kunffy: Magyar—német mezőgazdasági szótár, 1966.), kivéve — az elavult *idomtalanítás* mellett — kettőt: az *áramtalanítás* és a *molytalanítás* szavakat. Az *áramtalanítás*-nál műszaki szempontból talán pontosabb a *feszültségmentesítés*, üzemi feliratokban azonban találkozunk az előbbivel is, a *molytalanítás*-nál kétségtelenül gyakoribb a *molyirtás*, de az előbbit is nemegyszer olvashatjuk üzleti hirdetésekben.

A *kéregtelenítés* kitűnően beleillik a hasonló módon képzett szakmai szavak sorába. Tartalmilag a *szórtelenítés* ugyancsak ipari műveletével rokon, amelynek során 'valamely ipari feldolgozásra használatos állati bőrről a szórt eltávolítják, a bőrt megkopasztják', alakilag pedig a *féregtelenítés* szóhoz áll közel. A *kéregtelenítés*-t azért is pártolhatjuk a *kérgelés* és *kérgezés* szavakkal szemben is, mert egyfelől pontosabban s ezért érthetőbben fejezi ki a szóban forgó műveletet, mint a másik kettő; másfelől pedig azért, mert a szakmai nyelvben arra kell törekednünk, hogy kiküszöböljük a változatokat, vagyis arra, hogy egy fogalomra csak egy kifejezés legyen.

É. Z.

Rettegett Iván. Várhegyi Ernő tanár levelében az iránt érdeklődik, hogy a *Rettenetes Iván*-t miért írják tankönyveink újabban *Rettegett Iván*-nak.

Régen valóban *Rettenetes Iván*ról tanultak gyermekeink, s csupán az utóbbi egy-két évtizedben terjedt el a *Rettegett Iván*. Az eredeti nyelvben, oroszul *Ivan Groznij* a cár neve, s a jelző magyarul azt jelenti, hogy *rettenetes*, *kegyetlen*, *szörnyű*, s a magyar megfelelők közül az első fordítók a *rettenetes* kifejezést választották. Ezért a kegyetlenségéről híres cár *Rettenetes Iván* néven vált nálunk ismertté. Az ötvenes évek első felében fordítóink, talán azért, hogy enyhébbé tegyék IV. Iván cár állandó jelzőjét, aki egyébként pozitív tulajdonságokkal is rendelkezett, a *groznij* szót *rettegett*-nek kezdték fordítani. A *Rettegett Iván* jelzője nyelvtanilag kifogástalan, s jelentése az, hogy a nép *rettegett* tőle. Véleményünk szerint is jobb lett volna megőrizni a régi *Rettenetes Iván* formát. Amint a többi hasonló névben is változatlan maradt a jelző: *Oroszlánszívű Richárd*, *Rótszakállú Frigyes*.

Sz. L.

A nyom főnév helytelen használata. Vető József szerkesztő egy nekrológ szövegére hívta fel figyelmünket.

A kérdéses mondat valóban nem szerencsés, főként egy nekrológ befejezéseként. Egy tudósról azt mondani, hogy „munkásságával értékes *nyomot* hagy maga után”, méltatásnak nemcsak szerény, hanem suta is. Nem azért, mintha a *nyom* főnév vagy a *nyomot* hagy kifejezés csak rosszálló, ill. bíráló értelmű volna (l. az Értelmező Szótár példáit is: *autó nyoma*; *emberi nyom*; *meglátszik a munkán a keze nyoma*; *a jólét nyoma*; *régi település nyoma*; *mély nyomot hagy benne az élmény*; *a klasszikusok maradandó nyomot hagytak fejlődésében*; stb.). A jó értelmű vagy közömbös jelentéshasználat mellett van persze rosszálló, elítélő árnyalata is a szónak: *a szőnyegen ott maradt a lába nyoma*; *a seb nyoma*; *a háború, a vihar, a szenvedés nyomai*; *bűntény, visszaélés nyomára bukkantak*; *a betörő nem hagyott nyomot maga után*; stb. Talán ez utóbbi példák keltik azt a benyomást, hogy a *nyomot hagy* kifejezés nem jó értelmű, hanem elítélő, bíráló, rosszálló árnyalatú. Ugyanez a többarcúság érvényesül — a mondat tartalma szerint — a *nyom* főnév átvitt értelmű használatában is (valaminek következményeiben mutatkozó hatása; l. az Értelmező szótár szócikkének 4. pontját). Ez a jelentés illik a kérdéses mondatba is, tehát emiatt ezt nem helyteleníthetnénk. Mégsem érezzük jónak, a következő okokból:

A *nyomot hagy maga után* kifejezésbe valóban belesugárzik a rendőrségi tudósításokban kapott rosszálló árnyalat. — Szokatlan és logikátlan itt az *értékes nyom* jelzős kapcsolat; de helyes így: *értékes nyomot kapott* v. *értékes nyomra bukkant a rendőrség, a kutató*. — Kevésnek, súlytalanak, laposnak hat egy tudós nekrológiájában az, hogy „nyomot hagyott maga után”. Szinte kényszeredetten semmitmondó méltatásnak hangzik. A másik megoldásként fölvetett *nem ment el nyomtalanul* sem mond többet, inkább kevesebbet. A „halottakról vagy jót, vagy semmit” elv alapján a nekrológbeli méltatásoknak általában nagyobb — néha a megérdemelnél vagy a kelleténél nagyobb — súlyuk szokott lenni. Itt mintha fordítva történt volna.

K. M.

Kína — melléknévi használatban. Marton László kérdezi: Ha lehet *japán ember*, miért nem lehet *kína ember*?

Meglehetősen ritka eset ma már, hogy egy országnak a neve melléknévi értelmű jelzőként is használatos. A *japán*-on kívül épp a *kína* szó is járja vagy még inkább járta ilyenként: az *alpakká*-nak, az *újezüst*-nek ez a neve is van: *kínaezüst*; a kinin — tudvalevő — a *kínafa* kérgéből készül, azonkívül a *kinacsersav*, a *kinasav* meg a *kinavörös* festék is belőle származik. Ismeretes még a *kinabor*, a *kinafű*, a *kinahéj*. (Szokatlan rövidült formájuk miatt egybeírjuk ezeket a szavakat.) Igaz, *kínaember*-t nem mondunk és írunk, csak *kínai ember*-t. Sokszor ilyen szeszélyes a nyelvszokás!

F. G.

Szível — szívlel. Melyik helyes, a *szível* vagy *szível*?

Mindenik jó a maga helyén. Mind a kettő mást jelent. A *szível* igét rendszeren tagadó mondatban használjuk, ekként: „Nem *szíveli* azt a hangoskodó embert”, „Nem *szívelheti* a hazudozását”. A *szível* tehát effélel jelent: 'kedvel; vagy legalábbis jóindulattal van valaki, valami iránt'. — A *szível* nem fordul elő egymagában, csak a *meg* igekötővel: „*Megszívelte* barátja jó tanácsát”, „Ideje, hogy *megszíveljed* a sok korholást”. A *megszível* valamit tehát ezt jelenti: 'helyesnek fogadja el és azt követi'. Nem szabad összetéveszteni a *szível* és a *megszível* igét!

F. G.

Közhely. Ennek a szónak az értelmezése és eredete felől érdeklődik Jukos József.

A *közhely* nemzetközi vándorkifejezés, a legtöbb európai nyelvben megvan. Nálunk is, egyebütt is a latin *locus communis* tükörfifejezése, szó szerint való lefordítása (*locus*: hely; *communis*: közös). Eredetileg azokat a közkézen forgó műveket hívták így, amelyekből szónokok, teológusok érveiket és bizonyítékaikat vették, rájuk mint tekintélyre hivatkoztak. Téziseiknek, állításaiknak ez adta meg a tudományos színezetet. Idővel magát az idézetet is mondták *locus communis*-nak. Minthogy a túl gyakori hivatkozás, idézgetés elkoptatta, lejáratva ezeket az „igazságokat”, kialakult ennek a szólásnak ilyen értelme: 'avult eszme, tan, elképzelés; unalomig ismételt üres frázis, banalitás'.

A mi nyelvünkben ezek a jelentésváltozatok csak a múlt század közepe óta szokásosak; a régebbi nyelvben a *közhely* (*köz hely*, különírván) nyilvános helyet jelentett.

A magyar nyelv értelmező szótára ezt a szót így értelmezi: 1. Általánosan ismert, minden eredetiség nélküli kifejezés, mondás; gyakori, közönséges, elcsépelet kifejezés; frázis. 2. (régies) Nyilvános hely. Például: *A közhelyeken, sétányokon és kávéházakban mindig belekötélzködött a tisztekbe* (Jókaiából idézve). R. L. G.

Szolgáltatás — áruterelés. Bertha István székesfehérvári iparos — nyilván iparának gyakorlásával kapcsolatban — a címben szereplő kifejezések pontos jelentését szeretné tudni.

A kérdésben, amellyel hozzánk fordult, nem vagyunk illetékesek, mert egy szó hivatalos jelentéshasználatára, ill. jogi értelmezésére az a szerv vagy jogforrás mérvadó, amely a fogalmat meghatározta. Sajnos, nincs módunk a kérdezett *szolgáltatás* szónak eredeti, hivatalos értelmezését felkutatni, így csak az Értelmező Szótárra és az Új magyar lexikonra hivatkozhatunk. A szótár meghatározása, nyilván a fogalom kialakulatlansága folytán, bizonytalan, általános, félreérthető, amikor azt mondja, hogy „az anyagi termelés egyik ága (melyik?, milyen?), amelynek az a rendeltetése, hogy a lakosságnak az igényét (milyen igényét?) valamely téren (milyen téren?) kielégítse”. (A készülő egykötetes kéziszótár értelmezése szabatosabb, pontosabb: „a lakosság szükségleteit kielégítő, de új termékeket létre nem hozó gazdasági tevékenység”). Az Új magyar lexikon így határozza meg a *szolgáltatás*-t, bizonyára szakember tollából: „a fogyasztók részére . . . többnyire ellenértékért végzett minden olyan tevékenység, amely *nem eredményez új terméket*”. A továbbiakban felsorol a lexikon egy sor szolgáltatási ágat. Ezekből is kitűnik, hogy az idézett meghatározás kiemelt része a lényeges. Ön nem írta meg, hogy milyen ipart folytat. Ha azonban javításon kívül új termékeket, iparcikkeket is készít, a fenti meghatározás értelmében ez nem nevezhető szolgáltató iparnak.

Az *áru*, ill. az *áruterelés* értelmezése körül szintén van félreértés. A rendelésre készített iparcikk is *áru*, vagyis — az Értelmező Szótár szerint — „a termelőmunkának olyan terméke, amely adásvétel útján kerül forgalomba”. Az *áruterelés* pedig a nem saját szükségletre való termelést jelenti. A lexikon is a *nem saját szükséglet* kielégítésének célját és az *adásvétel* szerepét emeli ki az *áru* fogalmában. Ez pedig érvényes a rendelésre készített iparcikk esetében is. K. M.

Tájékoztató a Nyelvművelő Munkabizottság 1969. október 9-i üléséről

A bizottság e kibővített ülésén, amelynek napirendjén a tulajdonnevek készülő kiejtési szótárának vitás kérdései szerepeltek, a következők vettek részt (tájékoztató végett, a meghívott külső szakembereknek a munkahelyét is feltüntettem): Bózsöny Ferenc (Magyar Rádió), Csók Pál (Magyar Televízió), Deme László, Elekfi László, Fábrián Pál, Fischer Sándor (Színház- és Filmművészeti Főiskola), Grétsy László, Kovalovszky Miklós, Körmeny László (Magyar Rádió), Lőrincze Lajos, Magay Tamás (Akadémiai Kiadó), Pintér Sándor (Magyar Rádió), Soltész Katalin, Szende Aladár, Tompa József, Wacha Imre.

Lőrincze Lajos megnyitó szavai után Magay Tamás, az említett szótár szerkesztője adott tájékoztatást a munkálatok jelenlegi állásáról (egyébként mondandójának vázlatát előzetes gondolatébresztőként a meghívottak sokszorosításban már a meghívóval együtt kézhez kapták). Tájékoztató szavai szerint a kézisztár formátumú, mintegy negyven ívre terjedő szótár tervezett címszómennyisége harmincöt-negyvenezer idegen tulajdonnév. A névanyagnak hozzávetőleg kétharmada személyneveket — család- és utóneveket —, egyharmada földrajzi neveket tartalmaz, ezenkívül — bár a dolog természeténél fogva csekély számban — műalkotásneveket, külföldi márkaneveket, kiejtési szempontból problematikus betűrövidítéseket és más efféléket.

Az ülés feladata az volt, hogy bizonyos, a szerkesztő által megjelölt kérdésekben adjon tanácsot a szerkesztőnek, javaslatokkal, bíráló vagy egyéb észrevételekkel segítse munkáját. A kialakult élénk eszmeesere nyomán elmondhatjuk: ezt a feladatát eredményesen el is látta. Nem sorolom fel külön, kik szólaltak fel akár egyszer, akár többször is a vitában, mivel csaknem minden résztvevő nevét újból említenem kellene. A megjegyzéseket, a fölvetett gondolatokat sem ismertetem, hiszen ez egyúttal az egész szövevényes kérdéskomplexum részletes kifejtését is szükségessé tenné. Ezért — inkább csak ízelítőként — pusztán utalok néhány olyan résztémára, amelyről többen is szóltak.

Mi legyen a szótár végleges címe? A vitában számos javaslat hangzott el (Idegen nevek szótára, Kiejtési kézikönyv, Névkiejtési szótár, Tulajdonnevek kiejtési szótára stb.), s a pro és kontra elhangzó érvek kellő mérlegelése bizonyára megfelelő támpontot ad majd a szótár szerkesztőjének.

A szótárban első helyen álló, megközelítő pontosságú kiejtésjelölés csupán a magyar betűkészlet elemeit tartalmazza-e, vagy legyen benne néhány speciális jel, illetőleg betű is? Az e kérdéshez hozzászólók többsége azon a véleményen volt, hogy egykét sajátos, de mégis kifejező jelre a durva átírásban is szükség van, főleg a magánhangzók jelölésére. Ilyen lehet pl. a hosszú *ā* és *ē*, a zárt *ĕ*, az illabiális *á*, a redukált magánhangzók jelzésére pedig a fölemelt kisbetű.

Mit célszerűbb megjelölni: azt az országot vagy inkább azt a nyelvterületet, ahol az illető név használatos? E kérdés azért lényeges, mert a kettő nem mindig esik egybe

(elég, ha e tekintetben csak a jugoszláviai, az amerikai és az ausztria nevekre utalunk). A felszólalók többsége úgy vélekedett, hogy a vitás esetekben mind a nyelvterületet, mind az országot tanácsos feltüntetni, hisz a kellő információt ilyenkor csak ezek együttesen adják meg (tehát: osztrák német, amerikai spanyol stb.)

Tartalmazzon-e a szótár ejtésváltozatokat, vagy mindig csak a helyesebbnek ítélt ejtést tüntesse fel? Ebben a kérdésben eléggé megoszlottak a vélemények, de a résztvevők nagyobbik része mégis határozottan amellett volt, hogy ha egy névnek több elterjedt s egyértelműen nem hibáztatható ejtésváltozata is van, akkor ezeket fel kell tüntetni, és sorrendezéssel vagy más módon kell közülük a legmegfelelőbbnek tartott ejtés-változatot kiemelni. (Hogy ez utóbbira is szükség van, az érthető. Elvégre a szótár gyakorlati célból készül, s feladatát akkor teljesíti igazán, ha használói az ingadozó esetekben is tanácsot, támpontot találnak benne.)

E központibb, alaposabban megtárgyalt kérdéseken kívül a készülő szótárnak számos egyéb problémája is napirendre került legalább egy-egy hozzászólás, javaslat erejéig. Milyen mértékben kívánatos a nem latin írású nyelvek neveit felvenni? Milyen típusú nevekkal volna célszerű még gazdagítani a szótár anyagát? Mit tartalmazzon a szótár bevezetője? Milyen szempontok alapján tanácsos majd az elkészült kéziratot lektorálni? Egyelőre persze nem lehet megítélni, hogy az ezekre és a hozzájuk hasonló kérdésekre adott válaszok mennyiben segítik majd a munkálatokat, hisz ez csak a szótár elkészülte után mérhető le megnyugtatóan. Mégis úgy érezzük — s a vitát követő összefoglalójában a szótár szerkesztője, Magay Tamás is ennek a véleményének adott hangot —, hogy a megbeszélés hasznos, termékeny volt. Reméljük, ennek idővel — mégpedig minél előbb — meggyőző bizonyítéka is lesz: maga a szótár.

Grétsy László

Az Akadémia I. Osztályának ünnepi ülése Szombathelyen

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztálya immár harmadszor tartott ünnepi ülést egy-egy dunántúli megye székhelyén abból az alkalomból, hogy az önkéntes néprajzi és nyelvjárási gyűjtők a megye minden községében befejezték a földrajzi nevek összeírását. (Zalaegerszeg 1964, Kaposvár 1968, Szombathely 1969).

A szombathelyi ünnepséget 1969. augusztus 23-án a Bartók Béla Zeneiskola előadótermében rendezték meg. A helybeli kamarakórus énekszámai után dr. G o n d a G y ö r g y, Vas megye Tanácsa Végrehajtó Bizottságának elnöke nagy elismeréssel köszöntötte mindazokat, akik a vállalkozásban részt vettek: V é g h J ó z s e f e t, a Nyelvtudományi Intézet tudományos munkatársát és B á r d o s i J á n o s muzeológust, ők készítették el a földrajzinév-gyűjtés Vas megyei tervét, és a munkálatokat irányították, dr. S z e n t l é l e k y T i h a m é r megyei múzeumigazgatót, N ó g r á d i G é z a muzeológust, valamint a Megyei Tanács művelődési osztályának vezetőit, köztük dr. C s i s z á r K á r o l y népművelési felügyelőt. Őszinte hálával köszönte meg az önkéntes munkatársak lelkes és áldozatkész tevékenységét. Hangoztatta, hogy Vas megye Tanácsa azért pártolta a földrajzi nevek összegyűjtését, mert kötelességének érzi értékes műemlékeinek — a jáki templomnak, a kőszegi várnak, a veleméri falfestményeknek a védelmén kívül a megye szellemi hagyományainak megmentését, a gazdálkodás, a népi építkezés, ruházatkodás tárgyi emlékeinek megőrzését is. Ezért adja ki a Helytörténeti Lexikont, és nagy gonddal építi a falumúzeumot. Meghozza majd áldozatát a Megyei Tanács az értékes földrajzinév-gyűjtemény kiadásához is.

B e n k ő L o r á n d akadémiai levelező tag az MTA I. Osztálya nevében méltatta a vállalkozás tudományos jelentőségét. Majd így folytatta: „Évről évre elmondjuk, főleg az önkéntes néprajzi és nyelvjárási gyűjtők találkozóin, hogy mennyivel szegényebb volna a magyar kultúra, mennyivel fogyatékosabbak volnának nyelvi, néprajzi ismereteink, ha a szakembereken kívül a magyar népismeret sok-sok névtelen katonája nem gyűjtötte volna az anyagot írónkkal és költőinkkel versenyre kelve. Azt is örömmel látjuk, hogy népi-nemzeti hagyományaink gyűjtésére ma már a megyei művelődési osztályok megfelelő támogatásával több száz lelkes pedagógus és több ezer diák áldozza fel szabad idejét. De azt is hangoztatnunk kell, hogy a lelkesedés és a jó szándék önmagában nem elég. A gyűjtések igazában akkor lesznek gyümölcsözőek a tudományos kutatások számára, ha lelkiismeretesek, alaposak, gondosak és főleg ha tervszerűek. A Nyelvtudományi Intézet vezette földrajzinév-gyűjtések is éppen azért becsesek, mert egy-egy területen a teljes anyagot kívánják feltárni. — Az Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztálya a legteljesebb elismerését fejezi ki Vas megye fegyelmezett gyűjtőgárdájának és a gyűjtés megyei, járási irányítóinak, akik öt esztendő óta szántak erre, és még további két-három évet fordítanak majd az anyag módszeres és szakszerű ellenőrzésére, továbbá a kiadás elkészítésére. E vidéki barátainkat méltán tekinthetjük a Nyelvtudományi Intézet külső munkatársainak, kötelességünknek érezzük, hogy további tudományos törekvéseiket figyelemmel kísérjük, és őket mindenben segítjük.” Ünnepi beszédének végén Benkő Loránd közölte, hogy az összegyűjtött névanyagot az Akadémiai Kiadó és Vas megye Tanácsa közös kiadványaként jelentetik meg.

D r. F e k e t e J ó z s e f, a Művelődésügyi Minisztérium főosztályvezetője a honismereti munka nagy sikerének tartja a Vas megyei földrajzi nevek összegyűjtését. Népi, nemzeti kultúránk emlékeinek megmentése a szocialista társadalomnak, a párt politikájának is szívügye. Örömmel köszöntötte mindazokat a pedagógusokat, akik nemcsak maguk dolgoztak, hanem társaikat és tanítványaikat is munkára ösztönözték. Név szerint is kiemelte V ö r ö s O t t ó körmendi, H o r v á t h Z s ó f i a sárvári és P o m o g y i J ó z s e f nagygeresdi tanárokat, továbbá D a l a J ó z s e f celldömölki járási tanácselnök-helyettest, L a k y R e z s ő népművelési felügyelőt, K o v á c s F e r e n c járási művelődésügyi osztályvezetőt.

A Nyelvtudományi Társaság nevében S z a t h m á r i I s t v á n, az Eötvös Loránd Tudományegyetem dékánhelyettese, a társaság titkára üdvözölte az önkéntes munkatársakat. H a d r o v i c s L á s z l ó akadémiai levelező tag „Történelem a vasi nevekben”, B a r a b á s J e n ő kandidátus pedig „A néprajzi és a földrajzi nevek” címen tartott előadást. (A két tudományos előadás megjelenik az MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményeiben 1970-ben.)

Az ünnepség programját színvonalas művészi műsor egészítette ki. J a n c s ó A d r i e n n előadóművész Szabó György: „Történelmi atlasz fiúknak” c. köszöntését (Élet és Irodalom 1965. júl. 17.) és népballadákat adott elő. Szabó György írása lírai vallomás arról, hogy mit jelentenek a földrajzi nevek a szakembereken kívül az írónak, a költőnek és az egész magyarságnak. T ö r ö k E r z s é b e t művésznő pedig az Ómágyar Mária-síralom, továbbá számos népdal előadásával aratott nagy sikert. Beszámolt az ünnepi ülésről a televízió híradója, a rádió esti krónikája és a Vas Népe című szombat-helyi újság is.

Néhány évvel ezelőtt, amikor Zalaegerszegen elismeréssel adóztunk Zala megyének a tiszteletre méltó erőfeszítésért és a kitartó munkáért, sokan talán kételkedve tekintettek a jövőbe. Vajon a kezdeményezésnek lesz-e folytatása? Lesznek-e olyan lelkes szervezők, akik napi tudományos és hivatali munkájuk mellett idejük és energiájuk jelentős részét feláldozzák a földrajzinév-gyűjtés országos érdekeinek? A kételkedés alap-talan volt, hiszen jelenleg mintegy tíz megyében folyik szervezett gyűjtés. Somogyban

már az anyag megjelentetésén fáradoznak a szerkesztők, közlétevéők. Elvégezték a helyszíni ellenőrzést, kéziratot készítenek, és minden reményünk megvan arra, hogy a zalaihoz hasonló tekintélyes kötet 1971-ben meg is jelenik. Ahogy annak idején Zala megye úttörő vállalkozása felbátorította és ösztönözte másutt is a hivatalos tanácsai szerveket, muzeológusokat, tanárokat a lelkes gyűjtőmunkára, most Somogy és Vas megye példája ugyanúgy lelkesít tovább. Az utóbbi néhány év tapasztalatai igen biztatóak. Ha így folytatjuk tovább, akkor nemcsak a hazai szakemberek méltányolják majd fáradozásunkat, hanem nemzetközi elismerést is szerzünk a magyar névtudományunknak.

Balogh Lajos

Névtudományi konferencia

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete és a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1969. szeptember 2–4-én névtudományi konferenciát rendezett Budapesten. A konferencia célja az volt, hogy bemutassa a névtudomány jelenlegi helyzetét, kijelölje jövő feladatait, ápolja az egyéb társadalomtudományokkal való kapcsolatát és segítse az országszerte folyó földrajzinév-gyűjtést.

A háromnapos tanácskozást Tamás Lajos, a Nyelvtudományi Intézet igazgatója nyitotta meg. Elsőnek Benkő Loránd tartott előadást „Névtudományunk helyzete és feladatai” címmel. Összegezte a hazai kutatások eddigi eredményeit, szólt a kutatás korszakairól, módszereiről és különféle irányzatairól, felvázolta a kutatókra váró, még el nem végzett feladatokat, felhívta a figyelmet azokra a kutatási területekre, melyeken hamarosan meg kellene kezdeni a munkát. Kiss Lajos az európai névtudomány fontosabb eredményeiről, és jelentősebb szakaszairól nyújtott rövid áttekintést, Papp László pedig a névtudomány és nyelvtudomány kapcsolatáról beszélt.

A fő referátumok után a három szekcióban elhangzott hetvennél több előadást egy rövid beszámoló keretében természetesen még felsorolni sem lehet, nemhogy méltatni. Így a krónikásnak meg kell elégednie a fontosabb témaköröknek és a jelentősebb előadásoknak a megemlékezésével, arra számítva, hogy e jelentős tanácskozás anyaga rövid időn belül teljes egészében könyv alakjában is napvilágot fog látni.

Az első nap délutánjának előadásait három nagy témakörbe lehet sorolni. A személynév-kutatás és a történettudomány szoros kapcsolatának, együttműködésének eredményeit és egymásra gyakorolt kölcsönös megtermékenyítő hatásukat vizsgálta Székely Györgynek „A személynévek és a történettudomány” című előadása. Hasonló problémakört világított meg Pais Dezsőnek „Köznévi etimológia és tulajdonnév-magyarázat”, Benda Kálmán „A hajdúk eredetének meghatározása a családnevek alapján” és Rácz Endrénének „Adaptáció a becézőnév-képzésben” című értekezése. A második szekcióban, mely finnugor névtani problémákkal foglalkozott, a következő fontosabb előadások hangzottak el: Hajdú Péter: A nemek megkülönböztetése a számójédban, Sz. Kispál Magdolna: Vizsgálódás a vogul személynevek egy ősi rétegében és Vértés Edit: Karjalainen déli osztják szövegeinek személynevei. A neveknek az irodalomban betöltött szerepéről (ez volt az első nap harmadik nagy témaköre) szólt Kovalovszky Miklós (Az író és a nevek) és Margócsy József (Adalékok a XX. századi névadás történetéhez) értekezése. Ezekhez csatlakozott J. Soltész Katalinnak az állat- és tárgynevekről, Kunszery Gyulának „A névadás esztétikai szempontjai”-ról tartott előadása.

A konferencia második napjának délelőttjén a helynevek álltak a vizsgálódások középpontjában. Ezen belül egyrésről a földrajzinév-kutatásnak és a történettudomány-

nak a kapcsolata volt az egyik fontos témakör. Györffy György összefoglaló és rendszerező előadása (A helynevek és a történettudomány) az ilyen irányú kutatások gyakorlati és elvi kérdéseit tárgyalta. Többen boncolgatták a földrajzi nevek kialakulásával, életével, elhalásával kapcsolatos kérdéseket, természetesen figyelembe véve és megvizsgálva e jelenségek társadalmi és történelmi stb. indítóokait is (pl. Kálmán Béla: Amerikai magyar helynevek, Markó Imre Lehel: Földrajzi köznevek és földrajzi tulajdonnevek, Király Lajos: Földrajzi nevek elhalása és születése napjainkban stb.). A másik jelentős témakör a földrajzinév-kutatásnak a néprajzzal és a gazdálkodás-történettel való kapcsolata volt. Közös jellemzője volt ezeknek az előadásoknak, hogy különös figyelmet szenteltek annak, miként tükrözik a helynevek a régi gazdálkodási módokat, milyen tárgyi, gazdasági, néprajzi ismereteket adnak, milyen következtetéseket vonhatunk le belőlük a pásztorkodásra, a földhasználati módokra, a vízgazdálkodásra stb., illetőleg hogy mindezek hogyan működtek közre a földrajzi nevek kialakulásában. Ez a közös módszertani gondolat jellemezte a következő előadásokat: Gunda Béla: A székelyföldi pásztorkodás a földrajzi nevek tükrében, Balassa Iván: Földrajzi neveink és a földhasználati módok, Kuczai Károly: A település fejlődése és a gazdálkodás tükröződése Foktő földrajzi neveiben, Andrásfalvy Bertalan: A fok és jelentősége régi vízgazdálkodásunkban, Takács Lajos: Az irtásgazdálkodás régi módjainak emlékei a földrajzi nevekben, Szabó Dénes: A régi birtokjog egy emléke földrajzi neveinkben.

A harmadik nagy témakör előadásait Lőrincze Lajos „Névtudomány és államigazgatás” címmel tartott összefoglaló és a problémákat elemző értekezése vezette be. Az idevágó előadások a konferencia egész napját kitöltötték. Délelőtt a földrajzi neveknek az államigazgatással kapcsolatos problémáit tűzték napirendre, délután pedig a személynévadással, elsősorban a kereszt- vagy utónevekkel kapcsolatos kérdésekről volt szó. A délelőtti ülésen Illa Bálint, a településnevek változtatásának kérdéseit tárgyalta, Radó Sándor pedig „Névtudomány és kartográfia” címmel a Földrajzinév-bizottság munkáját ismertette. Hónyi Ede témája „Hogyan kerülnek a népi helymegjelölések és földrajzi nevek az államigazgatási térképekre”. Szó volt az utcanevéről is (Angyal Endre: Az utcanévadás esztétikája, É. Kiss Sándor: Debrecen utcanevéi). A szekció délutáni előadásaiból, melyek a hivatalos személynévadás problematikájával foglalkoztak, csak néhányat emelünk ki. A családnév-változtatásokról Mikesy Sándor, a magyar utónévkönyv készítésének gondjairól Ladó János, utóneveink hangulati változásairól pedig Grétsy László beszélt. Szűts László az újabb utónév-változtatások nyelvészeti tanulságait ismertette.

Szóba kerültek a személynévvel kapcsolatos kérdések a konferencia egy másik szekciójának ülésein is. Itt azonban ennek a problémakörnek más aspektusait vizsgálták meg. Többen foglalkoztak a ragadványnevekkel. Így Bachát László A ragadványnevek néhány problémája, Pelle Béláné Egerboos, Hevesaranyos és Mátraballa ragadványnevei és Fülöp Lajos Visonta község ragadványnevei című előadása. Mások a névadásban közrejátszó különféle hatóerők szerepét boncolták (Büky Béla: Keresztnévadási szokások Budán 1470–1541 között, Fehértői Katalin: Társadalmi-gazdasági tényezők a XIV. századi jobbgátság kételemű neveinek kialakulásában).

A konferencia egyik nagy eredménye, hogy nem maradt meg a szűkebb értelemben vett magyar vonatkozásoknál, hanem kitekintést nyújtott egyrésről a magyar nyelven és nyelvterületen túlra, másrésről pedig a névtudománynak és a nyelvészet egyéb ágainak kapcsolatára is.

Király Péter a szláv névtani kutatások és a hazai szlavisztika feladataival, Mollay Károly és Hutterer Miklós a magyarországi német névkutatás

eredményeivel, Gáldi László a magyar névtudomány és a romanisztika kapcsolatával foglalkozott. Itt említhetjük meg Magay Tamás előadását is, mely a név-kejtési szótár problematikáját vázolta fel.

A konferencia harmadik napján hangzottak el a magyar őstörténettel kapcsolatos előadások (Németh Gyula: A török–magyar törzsnévadás korszakai, Móór Elemér: A régi magyar törzsek eredeti elhelyezkedése a Kárpát-medencében, Czeglédy Károly: Az Árpád-kori mohamedánok [kálizok] nevééről).

Az előadásoknak egy másik csoportja a névtudománynak az általános nyelvészettel való kapcsolatáról szólt. Balázs János „A nevek általános nyelvészeti vonatkozásai”, Sebestyén Árpád „A tulajdonnevek jelentésánához”, Szépe György „Grammatikai és kommunikációs megjegyzések a névről” címmel tartott előadást.

Ezen a napon került sor a földrajzínév-gyűjtők országos értekezletére is. Bevezető előadását Végh József tartotta, s az egész országban évek óta folyó nagyszabású munka gondjait, eredményeit, feladatait vitatták meg.

A konferencia súlyát mutatja, hogy neves külföldi kutatók is részt vettek rajta, és a munka sikeréhez értékes előadásokkal járultak hozzá. Viljo Nisilä, a helsinki egyetem professzora „A finn névarchívum szerepe a névkutatásban és a névadásban” címmel tartott előadást. P. Lizanec, az uzsgorodi egyetem magyar nyelvi tanszékének vezetője az Ukrajnában folyó magyar névtudományi kutatásokat ismertette, Penavina Olga, az újvidéki egyetem professzora az észak-bácskai földrajzi nevekről értekezett.

A háromnapos konferencia Bárczi Gézának, a Magyar Nyelvtudományi Társaság elnökének a konferencia tudományos eredményeit és jelentőségét méltató szavaival ért véget.

— a — e

Beszámoló „A kommunikáció elmélete, különös tekintettel a nyelv kommunikatív szerepére” című munkaértekezletről

Napjainkban egymás után születnek olyan új tudományágak, amelyek két vagy több hagyományos kutatási terület határán helyezkednek el. Az interdiszciplináris jelleg — úgy tetszik — a modern tudományok egyik legjellemzőbb sajátossága lett. A kommunikációkutatást, ezt a nagyon fiatal tudományágot is, elsősorban a tudományköziség jellemzi: mint az „embertudományok” közül az egyik legfontosabb, egyesíti magában a hagyományos társadalom- és természettudományok számos területét, a nyelvészettől kezdve a szociológián át egészen az elektrofizika egyes fejezeteiig. Az MTA Nyelvtudományi Intézete és az MRT Tömegkommunikációs Kutatóközpontja közös rendezésében 1969. július elseje és harmadika között lezajlott kommunikációelméleti munkaértekezlet is mintha a kommunikációkutatásnak ezt az interdiszciplináris jellegét igyekezett volna kidomborítani: az értekezleten a legkülönbözőbb szakterületek problémái egyesültek a kommunikáció címszó alatt.

A munkaértekezlet célja elsősorban az volt, hogy a kommunikáció különböző aspektusaival foglalkozó szakemberek számára lehetőséget adjon közös problémák megbeszélésére, véleményeserére, vitára. Kitűnően szolgálta ezt a célt az alapos előkészítő munka és az értekezlet menetének a témához illő modern megszervezése. Az előkészítés során tizenhárom, a kommunikációkutatás különböző területein munkálkodó szakembert kértek fel előadói beszámoló írására. A beszámolók sokszorosított anyagát már jóelőre szétosztották az értekezlet résztvevői között, így azok felolvasása az értekezleten szük-

ségtelenné vált: az egész időt a beszámolók megbeszélésének, ill. a vitának lehetett szentelni. A vitaanyagot tevő beszámolókat az alábbi öt nagy témakörbe sorolták: a kommunikációelmélet kérdései, kommunikáció és ismeretközvetítés, a kommunikáció esztétikai vonatkozásai, a kommunikáció technikai vonatkozásai, a kommunikációkutatás és a nyelvészet kapcsolata. Minden témakörben egy kijelölt témafelelős tartott vitaindító felszólalást, és vezette a beszélgetést. Valamennyi hozzászólást hangszalagra rögzítették.

A továbbiakban a teljesség igénye nélkül megkísérljük áttekinteni az értekezleten tárgyalt problémákat. Itt jegyeznénk meg, hogy a beszámolók teljes anyaga még 1969-ben megjelenik a Rádió Szakkönyvtára sorozatban, ezért a bennük tárgyaltakkal nem foglalkozunk, csak az értekezleten elhangzottakat próbáljuk egy rövid ismertetésben egybe-fogni.

Az első témakörben — a vitavezető Szépe György volt — a kommunikációelmélet központi problémái kerültek terítékre: a kommunikáció fogalmának meghatározása, a kommunikáció és az információtranszfer viszonya, az emberi és az állati kommunikáció különbsége, a metakommunikáció problémája stb. Éles vita folyt a kommunikáció fogalmának meghatározása körül, a leglényegesebb kérdésekben azonban sikerült megtalálni a közös nevezőt. A hozzászólók mind egyetértettek abban, hogy a kommunikáció nem azonos a pusztán információátvitellel. Az információátvitel olyan egyirányú folyamat, amely ott is lehetséges, ahol kommunikációról szó sem lehet, például tárgyak és ember között (Tarnóczy Tamás). Ugyanakkor a kommunikáció mindig tartalmaz információtranszfert is (Büky Béla, Szekcső Tamás), de úgy, hogy az információátvitel lehetősége oda és vissza, azaz mindkét irányban adott legyen (Tarnóczy Tamás), tehát a kommunikáció mindig kétirányú folyamat.

Az emberi—állati kommunikáció jellemző tulajdonságaiként több fontos tényezőt is említettek a hozzászólók: a specifikusan emberi, az önkényesség magas fokán álló jelek útján történő kommunikáció, ahol a szignifikátumok és a denotátumok nem esnek egybe (Hermann József); csak az emberi kommunikációt jellemzi a poétikai és a metalingvisztikai funkció (Szekcső Tamás); az állat az embertől eltérően nem tud a környezetéről kommunikálni (Szekcső Tamás). Többször is elhangzott az a javaslat, hogy a kommunikációkutatásban munkadefinícióként az emberi kommunikációt kell elfogadni.

Kísérlet történt a verbális és nem verbális és a metakommunikáció egzakt meghatározására (Buda Béla). A verbális kommunikáció kapcsán szó esett a kettős kódolásról is, mint az emberi nyelv legfontosabb tulajdonságáról: az emberi nyelv jelei nem közvetlenül, hanem egy szótár elemein és egy grammatikán keresztül kapcsolódnak a tudattartalmakhoz (Tarnóczy Tamás, Szépe György).

Szinte mindegyik felszólaló hangsúlyozta az orális kommunikáció fontosságát, különös tekintettel arra, hogy napjainkban a tömegkommunikációs technika nagyarányú fejlődése az orális kultúra „újrafelfedezésének” irányában hat. Viszonylag kevés szó esett a tömegkommunikáció problémáiról, bár az egyik megvitatandó tanulmány (Varga Károly munkája) a tömegközlés problémáival foglalkozott.

A második témakörben a beszélgetést Sylvester András vezette. Vita-indító felszólalásában elsősorban olyan kérdésekkel foglalkozott, amelyek a Tv ismeretközli műsoraival kapcsolatosak: itt a központi probléma az, hogyan kapcsolható össze a sugárzott ismeretek és a nézők ismereteinek struktúrája. Az ismeretközlés és a tanulási szituáció legjellemzőbb sajátosságaként az információ strukturáltságát lehet megjelölni (Szekcső Tamás). Kovács Máté dolgozata kapcsán az egyik hozzászólás az interiorizáció elméletét emelte ki, mint a tanulásra és a gondolkodásra egyaránt érvényes elgondolást. A gondolkodás és a tanulás ezen elmélet szerint úgy fogható fel, mint a tényleges cselekvést megelőző belső cselekvés (Kiss Árpád). Ezzel összefüggésben

többben is hangsúlyozták a gyakorlat rendkívül fontos szerepét a tanulásban. Egy másik hozzászólás az orális tradíciók problematikáját vetette fel, és egyben történeti áttekintést adott az orális tradícióval foglalkozó kutatási irányzatokról (V o i g t V i l m o s).

Több hozzászólás tárgya az idegen nyelvek tanulásának és oktatásának problematikája volt. Az idegen nyelvek tanulása mindig egy interlingvális kommunikációt feltételez; ezt a pedagógiának feltétlenül szem előtt kell tartania (S z e n t g y ö r g y v á r i A r t ú r).

A harmadik témakörben — a vitavezető H a n k i s s E l e m é r volt — az alapvető problémát a művészi és a nem művészi kommunikáció elhatárolása jelentette. A felszólalók többnyire arra törekedtek, hogy az esztétikai alapfogalmakat a kommunikációelmélet terminusaiban értelmezzék. Az esztétika három fő fogalmát, a tartalmat, a formát és az anyagot a művészi közlés referenciális, poétikai és metanyelvi funkciójával lehet összekapcsolni (V i t á n y i I v á n). Egy másik vélemény szerint a művészi kommunikáció anyaga maga a kommunikáció (V o i g t V i l m o s).

Figyelemre méltó az a gondolat is, hogy a művészi közlés vizsgálatát össze kell kapcsolni társadalmi kommunikációelméleti modellekkel, csakis így lehet feltárni a művészi és a tömegközlés kapcsolatát (V o i g t V i l m o s, H a n k i s s E l e m é r).

A következő témakörben a kommunikáció technikai vonatkozásai kerültek megvitatásra. D ö m ö l k i B á l i n t, a téma felelőse, vitaindító felszólalásában a beszéd gépi megértésének problémáját emelte ki. Amíg a gépi úton történő beszéd(hang)-produkálás lényegében már megoldottnak tekinthető, addig a gépi beszéd(hang)felismerés megvalósítása előtt még számtalan probléma áll. Többben is elmondták azt a feltevést, hogy a beszédfelismerésben a szituációfelismerésnek van nagy szerepe (D ö m ö l k i B á l i n t, B ü k y B é l a). Szituációfelismerésről akkor beszélhetünk, amikor nem áll rendelkezésünkre egy abszolút kritérium valamely szituáció azonosításához. Ilyen esetekben a kérdéses szituációt annak alapján próbáljuk azonosítani, hogy két mintaszituáció közül melyikhez hasonlít jobban. A betűazonosítás alapján is ilyen szituációfelismerést sejtünk (D ö m ö l k i B á l i n t).

A beszédfelismeréssel kapcsolatban szóba került a megértés problémája is. Az üzenet teljes elsajátításáig több szinten keresztül vezet az út: a hallás (zajfelfogás) szintje, a zaj és az értelmes „szöveg” megkülönböztetésének szintje, a grammatikai összefüggések felismerése, a jelentésbeli értelmezés és végül az elhívés (B ü k y B é l a).

Az egyik írásos beszámoló kapcsán, amely a kommunikációs láncsal foglalkozott (a beszámoló M u s z k a D á n i e l munkája volt), kibernetikai kérdések is felvetődtek.

Az utolsó témakörben négy dolgozatot vitattak meg: az első a kommunikációs partner szerepét hangsúlyozta, utalva közben a magyar nyelvtudományon belüli kommunikációkutatás történeti hagyományaira (F a b r i c i u s K o v á c s F e r e n c); a második a kommunikációban történő jelhasználat kérdéseivel foglalkozott (K á r o l y S á n d o r); a harmadik a szovjet nyelvtudomány történetét tekintette át gazdag bibliográfiát adva (P a p p F e r e n c); végül az utolsó a nyelvtudomány legfontosabb fogalmait foglalta össze a kommunikációelmélet szempontjából (S z é p e G y ö r g y).

A vitát P e t ő f i S. J á n o s indította meg. Felszólalásában a generatív nyelv-elmélet néhány alapfogalmát igyekezett tisztázni. Hangsúlyozta, hogy a generálás nem a mondatok tényleges produkálását jelenti, hanem azt a folyamatot, amelyben egy véges számú elemből álló szabályhalmazzal végtelen számú mondatot leírunk. A nyelvi rendszernek ilyen jellegű leírása merőlegesnek tekinthető a közlési folyamatra. Felszólalásának második részében a nyelv különböző szféráit kísérelte meg szemléltetni: a nyelvi rétegződés úgy fogható fel, mint egy céltábla. A legbelső kör a tudományok nyelve, amelynek művelői arra törekszének, hogy a kifejezési formák mindig csak egyetlen tartalmat fedjenek. A belső mag körül elhelyezkedő körök a köznyelvet reprezentálják,

amelyben a kifejezések már nem egyértelműek. Végül a legszélső körök a művészi nyelv tartományai.

A hozzá szólásokból már csak kettőt emelünk ki. Az egyik a két ember szemtől szembe történő kommunikációja vizsgálatának fontosságát hangsúlyozta a tömegkommunikáció kutatásának szempontjából (S z é p e G y ö r g y), a második azzal a régóta vitatott kérdéssel foglalkozott, vajon önálló tudatformának tekinthető-e a nyelv és a nyelvi közlés (V o i g t V i l m o s). Az utóbbi problémát boncolgató felszólalás a történelmi előzmények áttekintése után azt a véleményt fejezte ki, hogy a nyelvészet — követve a történelmi fejlődés irányát — valószínűleg hamarosan eljut ahhoz a gondolathoz, hogy a nyelvet önálló tudatformának kell tekinteni.

A munkaértekezletet S z e c s k ő T a m á s összefoglalója zárta le. A zárászó olyan problémákra igyekezett felhívni a figyelmet, amelyek jelenleg szinte még teljesen kidolgozatlanok: ilyenek a társadalmi visszacsatolás problémája, a tömeg meghatározása a tömegkommunikáció elméletében, a társadalmi kommunikáció társadalmi funkciói stb. Végezetül az interdiszciplinális kutatás intenzívebbé tételének jelentőségét hangsúlyozta.

A kommunikációelméleti munkaértekezlet véleményünk szerint megoldotta feladatát. Nagy örömmel fogadnánk, ha ez a gyümölcsöző kezdeményezés a jövőben folytatásra találna.

Terestyéni Tamás

A külföldön magyart tanító tanárok tanácskozása

A külföldön működő magyar vendégtanárokat és lektorokat most hívták össze először találkozóra. A konferenciát a Művelődésügyi Minisztérium rendezte a Kulturális Kapcsolatok Intézetével együtt. A mintegy 20 országból érkezett 24 tanár mellett az értekezlet munkájában részt vett „a magyar mint idegen nyelv” tanításának néhány hazai specialistája és a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetének képviselői.

Az augusztus 29-én rendezett konferenciát P o l i n s z k y K á r o l y, művelődésügyi miniszterhelyettes nyitotta meg. A délelőtti referátumot V á l y i G á b o r, a Kulturális Kapcsolatok Intézetének főosztályvezetője tartotta a külföldön működő magyar vendégtanárok és lektorok általános és aktuális művelődéspolitikai feladatairól. A délutáni referátumot H e g y i E n d r e, az Eötvös Loránd Tudományegyetem keretében működő Központi Magyar Lektorátus vezetője tartotta; ennek címe „A magyar mint idegen nyelv oktatásának néhány aktuális módszertani kérdése” volt. Hegyi a strukturális nyelvészeti irányzathoz közelálló, korszerű, úgynevezett vonzatközpontú nyelvoktatás főbb problémáit ismertette. Ezzel a módszerrel mintegy másfél évtizede jó eredményeket érnek el Budapesten több intézményben is idegeneknek magyarra való tanításában. — Az előadáshoz kapcsolódó vitában a külföldi magyartanítás különböző nyelvészeti és pedagógiai vonatkozásai kerültek szóba.

A tanácskozást J u h á s z J á n o s egyetemi docens, a Művelődésügyi Minisztérium illetékes főelőadója foglalta össze. Bejelentette, hogy ennek a konferenciának az anyagát írásban is közzéteszi a Minisztérium, s közölte, hogy ezt a fajta tanácskozást minden évben megismétlik majd.

Sz. Gy.

A Nyelvőr postája

<i>Veres Péter</i> : Marokverő	117
<i>Benkő László</i> : Juhász Gyula és a <i>macskajaj</i>	117
<i>Boros Rezső</i> : Egy kérdő mondat négy hangletjtése	118
<i>Létay Miklós</i> : A kutyanevokről	119
<i>Rozslyai György</i> : Hajszál híján — Parkírozás, parkolás, parkosítás	119

A Nyelvtudományi Intézet nyelv művelő csoportjának levelesládájából

<i>É. Z.</i> : Kéregtelenítés — <i>Sz. L.</i> : Retteggett Iván — <i>K. M.</i> : A nyom főnév helytelen használata — <i>F. G.</i> : Kína — melléknévi használatban — <i>F. G.</i> : Szível — szívlel — <i>R. L. G.</i> : Közhely — <i>K. M.</i> : Szolgáltatás — árutermelés	120
--	-----

A Nyelvőr hírei

<i>Grétsy László</i> : Tájékoztató a Nyelv művelő Munkabizottság 1969. október 9-i üléséről	124
<i>Balogh Lajos</i> : Az Akadémia I. Osztályának ünnepi ülése Szombathelyen	125
-a -e: Névtudományi konferencia	127
<i>Terestyéni Tamás</i> : Beszámoló „A kommunikáció elmélete, különös tekintettel a nyelv kommunikatív szerepére” című munkaértekezletről	128
<i>Sz. Gy.</i> : A külföldön magyart tanító tanárok tanácskozása	132

Olvasóinkhoz!

A negyedévenként megjelenő Magyar Nyelvőr előfizethető a POSTA KÖZPONTI HÍRLAPIRODÁ-nál, Budapest V., József nádor tér 1. és bármely postahivatalban. Csekk-számlaszám: egyéni: 61.257, közületi: 61.066. MNB egyszámlaszám: 8. Előfizethető és példányonként megvásárolható az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, Budapest V., Alkotmány utca 21., telefon: 111—010. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215—11488, az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban, Budapest V., Váci u. 22., telefon: 185—612. Előfizetési díj egy évre: 28,— Ft.

Külföldre a Kultúra Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat (Budapest I., Fő utca 32.) veszi fel az előfizetéseket.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők az Akadémiai Kiadó terjesztési osztályától (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és a Magyar Nyelvtudományi Társaságtól (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.). Példányonként kaphatók a Posta Központi Hírlapboltjában (Bp. V., József Attila u. 1.) és az Akadémiai Könyvesboltban (Bp. V., Váci u. 22.).

*

Felhívjuk olvasóink figyelmét a *Nyelvőr Füzetek* című sorozatra. Eddig megjelent füzetek:

1. *Bárczi Géza*: A helyes magyar kiejtés versenye az Eötvös Loránd Tudományegyetemen
 3. *Farkas Vilmos*: Jegyzék „A magyar helyesírás szabályai” tizedik kiadásának szótári részében a kilencedik kiadáshoz képest végrehajtott változtatásokról
 - [A 2—3. szám együttes új kiadása ilyen címen: *Deme László*: Magyar-azat helyesírási szabályzatunk új (10.) kiadásához. (A szótári részben végrehajtott változtatások jegyzékével)]
 4. *Bárczi Géza*: Anyanyelvünk magyarsága
 5. *Vértes O. András*: A beszédhibákról
 6. *Ferenczy Géza*: Arany János, nyelvünk bűvára és művelője
 7. *Bencédy József—Deme László*: Egy szavalo és kiejtési verseny tanulságai
 8. *Grétsy László—Wacha Imre*: A műszaki nyelv művelése
 9. *Deme László*: Helyesírási rendszerünk logikája
- E füzeteket a Magyar Nyelvtudományi Társaság (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1.

III.) árusítja.

Nyelvészeti kiadványok

Az Akadémiai Kiadó a következő nyelvészeti folyóiratokra hívja fel a Magyar Nyelvőr olvasóinak figyelmét:

<i>Magyar Nyelv</i> , évi előfizetése.....	44 Ft
<i>Nyelvtudományi Közlemények</i> , évi előfizetése	40 „
<i>A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei</i> , kötetenkénti előfizetése	60 „

*

Az Akadémiai Kiadó (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és az Akadémiai Könyvesbolt (Bp. V., Váci u. 22.) címén megrendelhető a következő nyelvészeti kiadványok:

A magyar helyesírás szabályai, 10. kiadás, kilencedik lenyomat	9 Ft
<i>Gáldi László</i> : A magyar szótárirodalom története a felvilágosodás korában és a reformkorban	100 „
<i>Imre Samu</i> : A Szabás Viadala	58 „
<i>Tompa József</i> : A névszói kötőhangzó szófaj-megkülönböztető szerepe..	15 „
<i>Berrár Jolán</i> : Fejezetek határozóragjaink élettörténetéből	12 „
<i>Hexendorf Edit</i> : Szótanulmányok a szellemi élet középkori magyar kifejezésanyagának köréből	15 „
<i>Károly Sándor</i> : Az értelmező és értelmezői mondat a magyarban.....	15 „
Magyar hangtani dolgozatok (Szerk. <i>Benkő Loránd</i>)	28 „
A magyar nyelv értelmező szótára, I—VII. (A VII. k. 100 Ft)	à 200 „
<i>Papp László</i> : XVI. század végi nyelvjárásaink tanulmányozása	14 „
<i>Deme László</i> : A XVI. század végi nyelvi norma kérdéséhez	15 „
<i>Király Péter</i> : Ismeretlen magyar glosszák	12 „
<i>Végh József</i> : Órségi és hetési nyelvatlasz	100 „
<i>Benkő Loránd</i> : A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában	130 „
Névtudományi vizsgálatok (Szerk. <i>Pais Dezső</i> közreműködésével <i>Miksey Sándor</i>)	50 „
<i>Papp László</i> : Nyelvjárás és nyelvi norma XVI. századi deákjaink gyakorlataiban	28 „
<i>Büky Béla</i> : A fővárosi keresztnévadás hatóereje	10 „
<i>Kázmér Miklós</i> : A magyar affrikátaszemlélet	5 „
A mai magyar nyelv rendszere, I—II. (Szerk. <i>Tompa József</i>)	à 90 „
<i>Karácsony Sándor Zsigmond</i> : Személyneveink 1500-tól 1800-ig	15 „
<i>Radanovics Károly</i> : Északi-osztják nyelvtan	6 „
<i>Márton Gyula</i> : A borsavölgyi nyelvjárás igetövei és igealakjai	8 „
<i>Pais Dezső</i> : Szer	12 „
<i>Elekfi László</i> : Vizsgálatok a hanglejtés megfigyelésének módjaihoz	16 „
<i>Rácz Endre</i> : A magyar nyelv következményes mondatai	14 „
<i>Moór Elemér</i> : A nyelvtudomány mint az ő- és néptörténet forrástudománya	35 „
<i>Ligeti Lajos — Pais Dezső — Benkő Loránd</i> szerk.: Tanulmányok a magyar nyelv életrajza köréből	62 „
<i>Grétsy László</i> : A szóhasadás	65 „
<i>Bartha Katalin</i> : Tővégi magánhangzóink története a XVI. század közepéig	18 „
<i>Imre Samu</i> : A magyar huszita helyesírás néhány kérdése	10 „
<i>Papp László</i> : Magyar nyelvű levelek és okiratok formulái a XVI. században	14 „
<i>Török Gábor</i> : A Börzsöny-vidék nyelvjárástörténetének települési háttere	12 „
Alak- és mondattani gyűjtelék (Szerk. <i>Pais D. — Benkő L.</i>)	20 „
<i>Szabó Zoltán</i> : A kalotaszegi nyelvjárás igeképző-rendszere	18 „
<i>Magdiós Klára</i> : A magyar beszédhangok akusztikai szerkezete	15 „
<i>Hadrovics László</i> : Jövevényszó-vizsgálatok	18 „
<i>Nemes István</i> : A képszerűség eszközei Radnóti Miklós költészetében....	12 „
<i>J. Perrot</i> : Adalékok a meg igekötő funkciójának vizsgálatához a mai magyar nyelvben	9,50
<i>Zsilka J.</i> : A magyar mondatformák rendszere és az esetrendszer	20 „
<i>Deme László—Fábián Pál—Bencédy József</i> : A magyar helyesírás rendszere	9 „
<i>Farkas Vilmos</i> : Fonémastatisztikai problémák a nyelvjárástípus-történetben	16 „
<i>Hegedűs József</i> : A magyar nyelv összehasonlításának kezdetei az egykorú európai nyelvtudomány tükrében	19 „
<i>Magay Tamás</i> : Angol—magyar és magyar—angol szótárak hazánkban 1945 előtt	16 „
<i>Egriné Abaffy Erzsébet</i> : Sopron megye nyelve a XVI. században.....	35 „
A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I.	250 „
<i>H. Molnár Ilona</i> : Módosító szók és módosító mondatrészek a mai magyar nyelvben.....	15 „

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

Erdődi József: Sajnovics János, az ember és a tudós

Rácz Endre: A rádió hírközlésének néhány sajátos nyelvhelyességi kérdése

Nagy Ferenc: Esztétikai értékítélet, nyelv és komikum

Bánhidai Zoltán: Szurkoljunk!

Török Gábor: József Attila-kommentárok IX—X.

Beke József: Az állítmány tanítása

Rácz Endre: Mondatelemzések

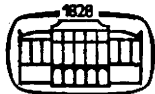
Szende Tamás—Szende Virág: Az utca hangja

Máthé János: Magyarhermányi tájszavak

Pesti János: Adalékok a *Mocsolád* földrajzi név eredetéhez

Zsoldos Jenő: Latin jövevényszavaink múltjához

Péntek János: A rövidebbet húzza

KADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

94. ÉVFOLYAM 1970. ÁPRILIS—JÚNIUS 2. SZÁM

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA NYELVMŰVELŐ MUNKABIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872—1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896—1919), BALASSA JÓZSEF (1920—1940), BEKE ÖDÖN (1946—1953)

FELELŐS SZERKESZTŐ: LŐRINCZE LAJOS

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BÁRCZI GÉZA, FÁBIÁN PÁL, GRÉTSY LÁSZLÓ, GULYA JÁNOS,
ILLYÉS GYULA, O. NAGY GÁBOR, RÁCZ ENDRE, TOMPA JÓZSEF

SEGÉDSZERKESZTŐ: SZENDE ALADÁR

A szerkesztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
Budapest V., Szalay utca 10—14. V.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

<i>Erdődi József</i> : Sajnovics János, az ember és a tudós	133
<i>Ráczy Endre</i> : A rádió hírközlésének néhány sajátos nyelvhelyességi kérdése	150
<i>Nagy Ferenc</i> : Esztétikai értékítélet, nyelv és komikum	159
<i>Bánhidai Zoltán</i> : Szurkoljunk!	166

Íróink nyelve

<i>Török Gábor</i> : József Attila-kommentárok IX—X.	176
--	-----

Nyelv és iskola

<i>Beke József</i> : Az állítmány tanítása	181
<i>Ráczy Endre</i> : Mondatelemzések	186

A nyelvtudomány műhelyéből

<i>Szende Tamás—Szende Virág</i> : Az utca hangja	189
---	-----

Nyelvjárásaink

<i>Máthé János</i> : Magyarhermányi tájszavak	204
---	-----

Szó- és szólásmagyarázatok¹

<i>Pesti János</i> : Adalékok a <i>Mocsolád</i> földrajzi név eredetéhez	219
<i>Zsoldos Jenő</i> : Latin jövevényszavaink múltjához	226
<i>Péntek János</i> : A rövidebbet húzza	233
<i>Országh László</i> : Demokrácia — Lasszó — Jenki és zsoke	235
<i>Molnár Ferenc</i> : Siserehad	239
<i>É. Kiss Sándor</i> : Beakasztja a szűrt	241
<i>Mikesy Sándor</i> : Súr és Dáka	242

Szemle

G. Varga Györgyi: Alakváltozatok a budapesti köznyelvben (Ismerteti: <i>Szende Tamás</i>)	245
Fehértői Katalin: A XIV. századi magyar megkülönböztető nevek (Ismerteti: <i>Mollay Károly</i>)	248

Sajnovics János, az ember és a tudós

1. Az idén 200 éve annak, hogy Sajnovics János jezsuita tanárszerzetes munkája, a *Demonstratio Idioma Ungarorum et Lapponum idem esse* megjelent. A mű egy csapásra „világsikert” aratott, természetesen csak európai határok közt és tudományos körökben: kiadták Koppenhágában, majd ugyanazon évben — bővített alakban — Nagyszombatban, s ezt a két latin nyelvű kiadást követte a dán nyelvű.¹ Úgy látszik, hazai nyelvészeink nem akarták elhinni ezt a gyors sikert: írásaikban több ízben azt állították, hogy a magyarországi kiadás egy esztendővel később, 1771-ben hagyta el a nagyszombati, vagy amint latinul mondták: a tyrnavai sajtót.² Pedig nem e b b e n az egy évben kellett volna kételkedniök, se nem abban, miként történhetett az, hogy Sajnovics opusának hazai kiadására — valamelyest megigazított, bővített formában — mai kifejezéssel élve, csupán néhány hónapnyi „átfutási idő”-re volt szükség — pedig akkor is rá kellett tenniök a lektoroknak a „nihil obstat, imprimatur” végzést a kéziratra, s csakis aztán kerülhetett kiadásra —, hanem Sajnovics János tehetségét, leleményességét, kitartását és kötelességtudását kellett volna (s kell ma is) megcsodálniok, amellyel n y e l v é s z e t i művét ő, a csillagász, a matematikus megalkotta. Engem éppen ezért számos olyan személyi kérdés érdekel az ő magánéletében, amely szervesen összefügg a magyarság életével, nemzetté válásával és korának, a XVIII. századnak a világnézetével.

Mert Sajnovics életében több mozzanat követel megvilágítást, és evvel mind nyelvészeink, mind irodalmáraink bizonyos fokig adósaink maradtak. Ezek közül egyiket-másikat venném most szemügyre.

2. Kisbán Emil kiváló monográfiájából tudjuk,³ hogy Sajnovics János 1748-ban, tehát tizenöt éves korában lépett be a jezsuita rendbe. Első olvasásra nem akadunk fenn ezen a tényen, hiszen az ifjú a jezsuita atyák vezette győri gimnáziumban végezte el a középiskola négy alsó osztályát (1743–46), majd Budára került a jezsuiták neves intézetébe, ott járt a retorikai, majd a poétikai

¹ Zsirai Miklós olvasott a dán kiadás létéről (vö. A modern nyelvtudomány magyar úttörői 1952. I: 24); jegyzetben közli, hogy csak E. N. Setälä tanulmánya alapján (Lisiä 107, 1. j.) tud róla. Viszont nekem kezembe jutott a dán kiadás filmmásolata Csupor Zoltán (Tordas) kollégám szívességéből. Johannes Sainovics Beviis, at Ungarenes og Lappernes Sprog er det samme. Oversat af ved Latinske ved M. R. Fleischer. Kiadták a Köbenhavenske Selskab. Skrifter e. sorozatban (X. 653–732), 1. a 3. sz. ábrát.

² 1771-et ír Szinyei József NyK. 15 : 249 j., ugyancsak 1771 szerepel Kisbánnál (41. l. 48. j.). Így jelzi — indokolás nélkül, bár kérdőjellel — a MSzFE 1: 54. — A nagyszombati kiadás címlapján azonban MDCCLXX olvasható (1. a 2. sz. ábrát).

³ Tordasi és kálózi Sajnovics János. Budapest, 1942. 9.

osztályba (1747—48). Tagadhatatlan, hogy a késő barokk kor vallásos szelleme, a rend nagyságának bővülő hatása vonzhatta a szerzetesi pályára a lelkiileg és szellemileg fogékony meg hajlékony ifjút. De helytelenül cselekednénk, ha pusztán evvel az érvel hozakodnánk elő. A horvát eredetű Sajnovics család is azon délszláv familiák sorába tartozik, amelyek nem a Duna mentén telepedtek le (Ráckeve, Szentendre stb.), hanem az országnak a folyótól távolabb eső vidékére húzódtak. A tudós nagyapja, Sajnovics Mátyás 1697-ben tett szert birtokra Fejér megyében, és ez a családi birtok jelentős, 20 000 holdnyi volt. Ehhez a birtokhoz tartozott Tordas község (ott áll a családi kastély, ma szociális otthon, falában a tudós érdemeit megörökítő emléktábla), hozzátartozott Kálóz község is: erről a két községről kapta a család nemesi előnevét. A családban aulikus szellem és katolikus vallás uralkodott, noha Tordas falu lakosságának java része az evangélikus hitet vallotta. Ám midőn az ifjúnak a jezsuita rendbe történő belépését fontolgatjuk, ne feledjük, hogy a XVIII. században Magyarországon is érvényben volt az a gazdasági megfontolásokból eredő, törvényes erőn alapuló szokás, hogy a több fiúgyermekes családokban a legidősebb örökölte osztatlanul a birtokot, a második fiú papi pályára, a harmadik pedig (francia szóval a *cadet*) katonai pályára lépett, *cadét* lett belőle.

A Sajnovics-birtok hitbizomány volt, ezért a hitbizományi öröklés rendjéről szóló törvény értelmében (1687 : 9. tc. és 1723 : 50. tc.) a birtokot osztatlanul örökölte az elsőszülött.¹ Eckhart közli, hogy 1848-ig csupán 28 hitbizományt alapítottak.² A Sajnovics-birtok is közéjük tartozott. Azt is tudjuk, hogy az apa kívánsága volt, hogy János fia menjen szerzetesnek. (A székesfehérvári levéltárban levő irások szerint.)

Nézzük meg a családtörténeti tényeket! 1742-ben halt meg Sajnovics József. Két fiút hagyott hátra az özvegy gondjaira, Mátyást és Jánost. Az asszony (leánynevén Peyerl Erzsébet) 1744-ben másodszor is férjhez ment. Ura, Persch Károly igen tevékeny földbirtokos volt. Ámde felesége még ugyanazon esztendőben, 1744-ben elhunyt. Aligha tévedünk, amikor azt gyanítjuk, hogy a szokás, a családi és a gazdasági körülmények, az apa akaratának a tisztelete mind-mind belejátszottak az ifjú Sajnovics azon elhatározásába, hogy belép a jezsuita rendbe. Így a családi birtok sértetlenül egy kézben maradhatott. A kor hagyományos szelleme és családi érdek irányíthatta a szerzetesrend felé az egyébként gazdag örökségre váró fiataalt. Ennek megfelelően 1748. szeptember hó 24-én, tehát 16. életéve küszöbén, még serdülőként Pesten lemondott Mátyás bátyja javára minden őt megillető ingó és ingatlan vagyonról. Önnön-magának csak évenként ötven forintnyi részt kívánt. Mégis helytelenül cselekednénk, ha csupán a család anyagi okokból eredő morális szorítására gondolnánk a tizenhat esztendőes Sajnovics János döntése esetében. Az ifjút vonzották a természettudományok, érdekelte a matematika. Alaposan megtanult németül és latinul (ez utóbbit írásában kedvesen-üdén, szinte élőnyelvként használja), hogy az egzakt tudományok korabeli irodalmában elmélyedhessen.

És itt merül fel egy második, a mai olvasó számára fogas kérdés. Miként történhetett az, hogy éppen a hit kérdéseiben szigorúan, sőt a kíméletlenségig dogmatikus jezsuita rend volt a modern természettudomány képviselője Mária Terézia birodalmában.

¹ Vö. Eckhart Ferenc: Magyar alkotmány- és jogtörténet. Budapest, 1946. 362—5.

² Uo. 364.

A kérdésre a feleletet így fogalmazhatjuk meg. A jezsuita szerzetesek iskoláinak is alkalmazkodniok kellett koruk oktatási követelményeihez. A manufaktúra térhódításával mind több tanult főt szükségelt az ipar, de a mezőgazdaság hozamának a növelése sem történhetett meg képzett mezőgazdászok nélkül. A jezsuita rend oktatási programja alkalmazkodott a Habsburg-birodalom gazdasági érdekeihez, így a fizika és matematika oktatásának terén is. Sajnovics János az egzakt tudományok közül a csillagászat és a matematika iránt érdeklődött: e kettő volt kedvenc tárgya, majd kutatási meg oktatási területe. Amikor néhány esztendő elteltével — miközben a trencsényi konviktusban novícius volt, Nagyszombatban pedig filozófiai tanulmányokat végzett, majd Pozsonyban tanárkodott — Bécsbe helyezték, már jelentős matematikai és csillagászati tudással rendelkezett. Az osztrák fővárosban még alaposabban megismerkedett a XVIII. században kedvelt és divatos tudománnyal, az asztronómiával.

Kisbán Ernő tudósítása szerint nagy szeretettel foglalkozott ezzel a tudománnyal és az azzal szoros kapcsolatban levő mennyiségtannal: érdekelték a világűr megfejtett és megfejtetlen rejtelmek és az égitestekre vonatkozó ismeretek. Úgy látszik, Sajnovics érdeklődése kozmikussá fokozódott, de nem csillagjós értelemben, hiszen akkor talán megjósolta volna magának, hogy életútját egy csillag, a Vénusz megváltoztatja majd: felmagasztalja és megkeseríti

3. Sajnovics János Bécsben a Magyarországról származó, selmeci születű Hell Miksa császári csillagász mellett dolgozott néhány évig. Aztán rendje utasítására 1760-tól a nagyszombati csillagvizsgáló intézetben működött, ahol kiváló fejlődési lehetőségre kínálkozott alkalom, mert ebben a csillagvizsgálóban dolgozott a jeles csillagász, Weiss Ferenc. Ámde ismét Bécsbe rendelték 1768-ban. Ennek az intézkedésnek csillagászati és nyelvészeti oka volt.

Szóljunk elsőnek a csillagászatiról. A csillagászok számítása szerint a Vénusz bolygó 1769. június 3-án a Nap korongja előtt halad majd el. Ennek a jelenségnek a megfigyelése alkalmat adott arra, hogy megmérjék a Nap paralaxisának a szögét, azaz azt a szöveget, amely alatt a földi megfigyelő a Föld sugarát a Napra beesni látja. A Vénusz a Nap teste előtt elvonulva hűrt ír le. A ki- és belépés közti időközből és más adatokból további matematikai (trigonometriai) műveletekkel ki lehet számítani, a Földnek a Naptól való távolságát. Meg kellett tehát figyelni a Vénusznak a Nap előtt végbemenő elvonulását, amint sötét korongként elhúzódik a fényt adó égitest előtt. VII. Keresztély, Dánia és Norvégia királya (akkor e két ország még személyi unióban kapcsolódott egybe) maga is amatőr csillagász volt. Becsvágyát izgatta, hogy a megfigyelést egy, az őáltala épített csillagvizsgálóban végezzék el, ezért az Északi-sark közelében, Norvégia legészakibb félszigetének keleti oldalával szemben, a Varanger-fjord bejáratánál levő Vardö nevű szigeten megfigyelő intézetet kívánt építtetni. (A szigeten egy kis erőd volt: Vardöhus a neve, ma is katonai támaszpont.) A tudománykedvelő király udvari tanácsosa, Bernstorff révén megkérdezte a bécsi udvart, vajon Mária Terézia császárnő megengedné-e, hogy a híres csillagász, Hell Miksa a fent említett jelenség megfigyelésére a király költségén Vardö szigetére utazzék. A császárnő beleegyezett, és Hell nem kérette magát, igent mondott a VII. Keresztély király képviselőjében nála megjelent Bachownak, Dánia bécsi követének. A csillagász megbízható asszisztentst keresett útjára és munkájához: választása egykori famulusára, Sajnovics Jánosra esett.

4. És most érkezünk meg a nyelvészeti kérdéshez. Hell döntését nem csak Sajnovics tudományos felkészültsége indokolta. Nyugat-Európában (az akkori magyar tudományosság felfogásával ellentétben) fölbukkant az a nézet hogy a magyar nyelv nem társtalanul idegen, vannak rokonai északon: a finn, a lapp meg az észti, vannak rokonai az orosz birodalomban: a mordvinok, a zürjének, a permiek, a vogulok meg az osztjások. Sőt némelyek arról is tudtak, hogy a szamojédok nyelvében is fellelhetők finn szavakhoz hasonlító elemek. Hell tudta, hogy Amos Comenius (Komensky),¹ Bengt Skytte, Leibniz, Strahlenberg, Witsen és több más tudós meglekedése pusztán néhány szövegezésen és két három szerkezeti azonosság megfigyelésén alapul. A legnyomósabb összehasonlító szójegyzék, Martin Fogel hamburgi orvos kéziratban maradt munkája is csak 37, illetve csak 35 finn—magyar egyeztetést sorol fel (l. E. N. Setälä: Lisiä és legújabban Lakó György UaJb. 41. 1969 : 7).

Az egzakt tudományokhoz szokott és a racionalizmus módszerén nevelkedett Hellt ezek a célzásszámba menő, gondalomformán kijelentett állítások nem győzték meg. Mivel hallott a kellőképpen nem bizonyított lapp—finn—magyar nyelvrokonságról, élt avval a lehetőséggel, hogy most magyar nyelvű segítőtársat vigyen magával északra, hiszen ő maga a magyar nyelvet már részben elfelejtette, s csak törve beszélte. A lapp és a magyar esetleges rokon voltának a megvizsgálása céljából is fogadta társául Sajnovicsot.

Ez utóbbi 1768. április 12-én érkezett Bécsbe Hell hívására. Onnan már április 28-án útra keltek hintóban. Prágán, Drezdán, Meissenen, Lipcsén, Hamburgon, Lübecken át értek Koppenhágába. Utazásukról Sajnovics részletes kéziratot naplója tudósít bennünket, ez a bécsi egyetem csillagvizsgálójának a könyvtárában van, másolata a Magyar Tudományos Akadémia könyvtárában. A dán fővárosból már három fogaton műszerestül folytatták az utazást a svéd határ felé. Július 2-án a svéd tengerparton utaztak tovább, és július 10-én értek a svéd—norvég határhoz. Majd július 30-án Trondhjembe, az Atlanti-óceán partjára jutottak, majd egyévi élelmiszerral ellátva az Uránia nevű vitorlás hajón folytatták útjukat. Végre október 11-én megérkeztek rendeltetési helyükre, az év nagyobb részében állandóan jéggel borított Vardö szigetére. Kitűnt, hogy a csillagvizsgáló még nem épült fel, pedig sietni kellett a felépítésével, mivel itt november végén lebukik a Nap, hogy hét hétig ne is mutatkozzék. Valóban: a Nap csak 1770. január 19-én kelt fel újból. (E helyen most nem szólunk Hell meg társa bőséges, sokirányú csillagászati munkálatairól, hiszen a mi célkitűzésünk nyelvészettörténeti jellegű.)

Hell Miksától származik az a gondolat, hogy ezen kutatóút alkalmából tüzetesen meg kellene vizsgálni a lapp nyelvnek a magyarral való, többektől említett kapcsolatát. Ezért sokan azt vélték, hogy Hell javára írandó a Demonstratio szerzősége meg dicsősége, például August Schlözer, aki levelében Hellnek tulajdonítja a művet, midőn neki köszöni meg a kapott példányt (l. Történelmi Tár 6 [1905.]: 143 és Nyr. 36[1907]: 63). Ez a feltevés alaptalan. Hiszen egészen más valaminek a gondolatát ötletként megcsillogtatni, és más az elgondolást tudományos módszerességgel bebizonyítani. A bizonyítás gondolatának értelmi szerzője valóban Hell, ezt maga Sajnovics sem tagadja, sőt egyenest kiemeli, ugyanakkor azonban önérzetesen és jogosan magának tulajdonítja a bebizonyítás érdemét. Sajnovics könyve bevezetésében (§§ 2) nyilatkozik Hell ösztönző szerepéről. Magyar fordításban: „... azt a feltétele-

¹ Lásd Vértes András: NyK. 53 : 290—1.

JOANNIS SAJNOVICS. S. J.

UNGARI TORDASIENSIS
E COMITATU ALBA-REGALENSI, REGIÆ SCIENTIARUM
SOCIETATIS HAFNIENSIS, ET NIDROSIENSIS SOCIÏ

DEMONSTRATIO.

IDIOMA
UNGARORUM
ET
LAPPONUM
IDEM ESSE.

REGIÆ SCIENTIARUM SOCIETATI
DANICÆ PRÆLECTA
HAFNIÆ MENSE JANUARIO
ANNO
MDCCLXX.

HAFNIÆ,

Typis Orphanotrophii Regii, excudit GERHARD GIESE SALICATH.

1. A koppenhágai kiadás címlapja

JOANNIS SAJNOVICS. S. J.

UNGARI TORDASIENSIS
E COMITATU ALBA - REGALENSI
REGIÆ SCIENTIARUM SOCIETATIS HAFNIENSIS,
ET NIDROSIENSIS SOCIÏ

DEMONSTRATIO.

IDIOMA
UNGARORUM
ET
LAPPONUM

IDEM ESSE.

REGIÆ SCIENTIARUM SOCIETATI DANICÆ
PRÆLECTA, ET TYPIS EXCUSA HAFNIÆ
ANNO MDCCLXX.

REX CUSA

HAFNIÆ,
TYPIS COLLEGIÏ ACADEMICI SOCIETATIS JESU.

2. A nagyszombati kiadás címlapja

JOHANNIS SAJNOVICS

W e i l e r

et
ungaricus et Lapponicus Syrus

et det summe.

Overset of det Latinske ved

M. R. FLEISCHER.

Til det Kongelige Videnskabskabes Selskab.

Det Kongelige Videnskabskabes Selskab vil maaske forundre sig over, at jeg, som ellers har givet de Mathematisk, og i Besondere, de Astronomiske Videnskaber til min Hovedsag, forlægger det en Afhandling, som hører hen til Sprogkunsten. Men dersom det holder det værd at undersøge Sagen nøjere, skal det ses: at det er har kunnet have større Grund til at vænte af nogen anden en Undersøgelse af dette Sprog, end af mig. Thi man skal aldrig forglemme Døctorensmæssigen invidem Lappernes og Ungarernes Sprog, med mindre den, som anskiller denne Underfølgelse, enten er en fød Bop, som opholder sig isigt Ungarer, eller en Ungar, som lever isigt Lapper. Alt, hvad endog de førsteste Mand af andre Folkeslag fandt sig herom, bliver allene ved rimelige Gissninger, og kommer aldrig saa vidt, at der fandt ansees for afgjort med nogen Bivord. Og heraf tænker jeg det er kommen: At endskjønt allerede for lang Tid siden Hr. Antioch den Jæger, og efter ham mange andre have i deres Skrifter tydelig gaaet, at Ungarernes og Lappernes Sprog som overenskomme. I det ringeste vore det mange af dem, der, da jeg var kommen tilbage fra Giammasen, og paasagde dette samme, aldeles op vilde troe mig; men

Man 3

§. I.

Idioma Ungarorum, & Lapporum idem esse potest, quin loquentes se mutuo intelligant.

Drima multorum, dum de convenientia Idiomatis harum gentium mentionem fieri audiunt, quæsitio est: An Ungarus Lappos loquentes intelligat? longiores quippe veritatum demonstrationes petaxi, tribus, ut sunt, verbis convinci voluit. Quibus si affirmando respondeam, in meam protinus sententiam abibunt, & gentis utriusque Idioma idem esse fatebuntur. Recte quidem istud, neque enim evidentius argumentum est ullum, diversarum gentium Idiomata congruere quam, si loquentes, se mutuo intelligant. At, rem sane arduam, & difficilem, imo vero impossibilem hi Judices exposcunt; quamquam enim supponamus, utramque gentem Ungaram nempe, & Lapponicam unam, eundemque olim populum constituisse, eandem linguam, eandemque dialectum locutus fuisse, tamen, cum jam inde ab anno Christi quadringentesimo, adeoque per XIII, & quod excurrit, secula ingenti terrarum tractu divisæ sint, nulloque sermone aut convictus commercio usæ, evidenter sequitur, ad hoc, ut Ungarus Lapponeum loquentem hodie intelligat, alterutrum ex his duobus acci-

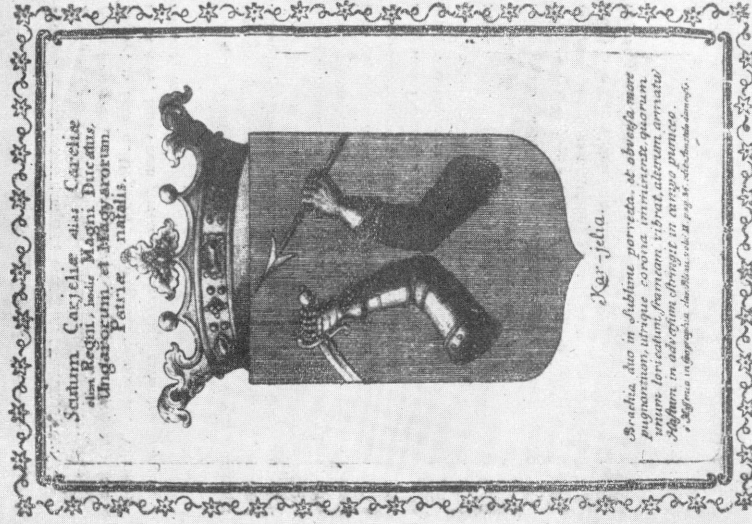
A

3. A dán nyelvű fordítás első lapja

4. Az első fejezet kezdete. Itt szól Sajnovics az azonosság fogalmáról

Laponice	Ungarice
408. Zhiorra. ex obs. 14. Tsorra. Lapponice significat <i>agnem cervorum Tarandorum Ungaris Tsorda est agnem cornuti pictoris.</i>	Tsorda.
389. Niuol. ex obs. 8. Nyuol. significat Laponibus <i>sagittam</i> . Fenni dicunt Nuol, Euthi Nool, Ungari Nyil.	Nyil.
Dolge. ex obs. II. Tolge. significat <i>plumam</i> . Ungari <i>plumam</i> vocant Toll.	Toll.
401. Bætc. ex obs. 4. & 12. debet omnino scribi Bætz: & ex obs. VI. Fétze. Laponibus significat <i>nidam</i> . Ungari dicunt Fétzek.	Fétzek.
89. Manne. ex obs. 2. scribetur Máne. & significat Laponibus <i>ocum</i> . Elthii dicunt Munná Fenni Muna. Ungari Mony.	Mony.
271. Vuossiam. ex obs. 7. & 17. scribi debet Vóssam. Sed ex V. scribitur Fóssam, vel ex X. Fózam. Significat Laponibus, & Ungaris <i>Coyuo</i> .	Fózám.
Vuossiatam: ex obs. iisdem. Fózatam signi. utrisque <i>curo coqui</i> .	Fózatem.
Vuossibus. ex obs. <i>superioribus</i> Fózus. Laponibus, & Ungaris significat <i>coctio</i> .	Fózús.
Vuossie. ex obs. <i>ut supra</i> Fózé. Lappones vocant <i>ocum</i> . Ungaris est Fózú8 Cázlor.	Fózé.
Cocum enim proprie compellant Szakász, Laponibus <i>Szoker</i> est <i>rus</i> , <i>qua sub coctione transfit</i> .	Fózé.

5. A szókinés egyezésének bemutatása

6. Karjala címere

zést, amelyet Hell tisztelendő atya a magyar nyelvnek a lappal való egyezésére vonatkozólag már előbb Scheffer Lapponia c. művéből és Büsching Geographiájából elméletileg feltételezett, utazás közben nekem több ízben emlegette, hogy meg lehetne kísérelni a lappoknak a nyelvezetét a magyarok beszédével egybevetni, a két nép szavait összehasonlítani, és ami a leglényegesebb, a névszók és az igék képzésmódját, a szuffixumok és affixumok használati elvét egymás közt összehasonlítani.” Sajnovics másutt is elismerően emlékezik meg főnöke segítségéről (22. lap). Amikor kedvezőtlen széljárás miatt Mauersund kikötőjében vesztegeltek, Hell élt az alkalommal, hogy egy Daass nevű, misszionárius révén adatokat szerezzen a magyar és a lapp nyelv hasonlóságára vonatkozólag. Ezért Daass elmondatta az egyik véletlenül betoppán lapp emberrel a miatyánkot: meglepődtek, mivel a hangok egy részét tisztán felfogta fülük, a többiek kiejtési módja pedig olyan volt, amelyet csak magyar ajakról remélhet az ember. Íme Sajnovics meg Hell felfedezik, hogy a lapp beszédnek a hanglejtése, a szavak kiejtése magyaros jellegű. Hellnek azon gyanúját (suspicionem) és feltevését (conjecturam), hogy a finn meg a lapp nyelv a magyarral rokon, ez a körülmény még jobban megerősíti. Hell (Sajnovics vallomása szerint, i. m. 22 – 3) „már ettől az időtől kezdve még hevesebben ösztökélt, buzdított, kért engem, sőt szüntelen sürgetett is, hogy a magyar és a lapp nyelv megfelelezését, mivel őt komolyabb ügyek elfoglalják, tüzetesebben kutassam”. Sajnovicsnak ez a beismerése méltánylandó, ámde ugyancsak tökéletesen megérthető vonakodása is. Az az elgondolás, hogy északi útjuk folyamán a két nyelv összehasonlítására sor kerüljön, Hell Miksától ered. Képzeljük el: Sajnovics a nyelvészettől egészen elütő tudománynak a területén tevékenykedett, át kellett lépnie egy tökéletesen más, általa egy cseppnyit sem ismert tudományzakra, amelyhez aligha értett. A nyelvészeti összehasonlítás feladatát Hell azért bizta rá, mivel Sajnovics tudott magyarul. Ez „helyzeti előny” volt. A felvállalt munkát el akarta végezni, szava és a rendi fegyelem kötelezte rá. Sőt később büszke is volt arra, hogy elvégezte. Öntudatosan írja a szóhasonlítások befejeztével (88): „Elég vetőmagot szórtam most, jöjjenek majd az aratás évei!” De a munka befejeztéhez nehézségekkel kövezett út vitt. Sajnovics felpanaszolja, hogy a kezdet kezdetén Knut (Kanut) Leem lapp nyelvtanán és szótárán¹ kívül nem volt keze ügyében más segédeszköz. És a nyelvtani szabályokat a szerző Sajnovics számára érthetetlen nyelven, dánul fogalmazta meg. Ha a szótárba belepillantott, megriadt, mert a lapp szavakat Leem szinte pusztán magánhangzókkal és csodálatosan egybefűzött mássalhangzókkal jegyezte fel („Vocabula Lapponica meris fere vocalibus, mirabiliter collocatis consonantibus . . .”, 23). Felsóhajtott: Ki tudja ezt kiejteni?! S bevallja, hogy elbátortalanodott. Ekkor megint Hell sietett támogatására: lelkiileg megerősítette, megóvta az elkedvetlenedéstől, és segített neki abban, hogy szótár segítségével megjelje a lapp szavaknak dánul adott értelmezését, munkájához tehát baráti segítő kezet nyújtott („mihique sociam, in hoc labore manum praebere cepit”, 23).

Hellnek tehát kettős érdemét kell felfedeznünk: egyrészt tőle származik a nyelvészeti célkitűzés, másrészt ő tartotta a lelket a csüggedő Sajnovicsban, s háritott el a kutatás útjából számos kezdeti nehézséget. Ámde a végbevitel

¹ Knud Leem: En Lappisk Grammatica. Efter den Dialect, som bruges af Field-Lapperne udi Porsanger-Fiorden. Koppenhága, 1748. és En Lappesk Nomenclator efter den Dialect, som bruges of Fjeld-Lapperne i Porsanger-Fjorden. Tronhiem, 1756.

érdeme Sajnovicsot illeti, hiszen ötletekben sűrűn bővelkedünk, de nem elegendő egy jó ötlet felvetése, csak helyességének a bizonyítása hozhat tudományos elismerést. És a bizonyítás munkája Sajnovicsra hárult, noha csillagászból faragott nyelvész volt.

5. Lehetséges azonban, hogy éppen csillagász-matematikus volta tette őt alkalmassá a nyelvészeti feladat megoldására. Sajnovics a racionalizmus korának a neveltje, munkájában a fontolható értelem, nem a képzelődés viszi a főszólamot. Amikor felveti a hasonlóság kérdését (sajnos, a latin *idem* 'azonos' szót alkalmazva, ami később oktalan gúnyolódásra szolgált okul), akkor racionálisan mérlegel, és megmagyarázza a terminust. Kifejti, hogy az azonoság nem az egyformaságot érti, hanem a történeti okokból és földrajzi különélés folyamatából következő megváltozást („Ego persuasus sum, *veterem variatam* esse”, 3), hiszen a magyarok és a lappok — az ő véleménye szerint — immár 13 évszázada egymástól elkülönülten élnek.¹ Sajnovics nyelvészeink közt elsőként él a nyelvtörténeti változások érvével, bizonyításul közli a Halotti Beszédet eredeti helyesírásban és Faludi Ferenc átírásában, némely szómagyarázat kíséretében (*feleym, ysa, isemucut, heon* stb.) meg a latin fordítást (3–8), s felveti a kérdést: ha egy, a XIII. sz.-ból származó magyar irodalmi emlék nyelvezete, szókincse, nyelvtana ennyire elváltozott 5 évszázad során, mekkora változásoknak kellett 13 század alatt bekövetkezniök!

Sajnovics matematikushoz illő okoskodással definiálja az *idem* jelölés tartalmát. Nem alkalmaz olyan terminust, amelynek értékét előbb nem határozta meg. Indokolja továbbá, hogy nem elegendő csak a *convenientia* 'egyezés' meg a *diversitas* 'különbözőség' argumentumokat alkalmazni (14), bevezeti a történeti fejlődés érvét is. Előbb meg kell állapítani, miben áll a nyelveknek a történeti változások során bekövetkezett *s z a b á l y o s k ü l ö n b s é g e*, akkor aztán egybevethetjük őket: „*quarum litterarum transpositione, permutatione, omissione &c'*” lép fel az elkülönbözés (17). Ezzel a tételével Sajnovics felvetette a történeti-összehasonlító hangtan gondolatát.

Sajnovicsról Koppenhágában elterjesztették a hírt, hogy magyar létére megértette a finmarkeni lappok beszédét. Tiltakozik ellene: ez a szóbeszéd hamis, hiszen még a Halotti Beszéd megírásának a korából való magyar ember dialektusát sem értené meg. Sajnovics csodálatos nyelvészeti tudatosságtól áthatva hoz fel meggyőző példákat: „*Germanus, Anglus, Hollandus, Danus sese loquentes non intelligunt, constat tamen omnium horum Linguas e Germanica ortas, Germanas plane esse*” (8). Nem elégszik meg a germán nyelvek közös eredetének a hangoztatásával, hanem a latin nyelvek példáját is megemlíti ugyanott: „... az, ki latint tanult, nem érti meg a spanyolt, franciát, olaszt, mégis ki állítaná, hogy ezek nyelve a latintól eltérő és teljesen idegen.”

Amde ne feledjük, hogy a dán, az angol, a holland és a német egy nyelvághoz tartoznak. Ugyanez vonatkozik a Sajnovics említette újlatin nyelvekre is. A lappot a magyarral összevetve a szerző *s z é l e s e b b* síkon, dolgozott: egy nyelv családdhoz tartozó nyelvek rokonságát mutatta be.

Igenis, a lapp nyelv különbözik a magyartól, de ebből nem szabad arra következtetnünk, hogy amennyiben a népek egymás nyelvét nem értik,

¹ Kérdezhetnők, miért éppen 1300 évnyi időközt jelölt meg a szerző. Valószínűleg a hun-magyar kontinuitás képzete befolyásolta, ezért tette a IV. évszázadra az elválás időpontját.

nyelvük már különböző, idegen (8). Sajnovics ügyesen érvel. Ilyen alapon azt kellene állítanunk, hogy a tengeri lappok meg a hegyi lappok, illetőleg a finmarkeni lappok nyelve más-más, egymástól idegen (eredetű) nyelv, hiszen egymást meg nem értik (9). Az a praemissa, hogy a meg nem értés tényéből nyelvi különbözőség következik, hamis, nem számít a latban („Adeoque Enthymema hoc; *Ungarus Lapponem loquentem non intelligit, ergo diversa habent Idioma: falsum esse, & nullius ponderis argumentum*”, 13). Sajnovics érdeme, hogy itt és a későbbiekben felveti az interdialektális (hangtani, szókinszbeli) különbségek és egyezések problémáját, és ezzel öntudatlanul bár, korszerű módszerrel él. A modern nyelvészet ezt a „belső” összehasonlítást az írott emlékek nélküli nyelvek esetében alkalmazza, Sajnovics viszont megfigyelt néhány, a különböző lapp nyelvjárások közt levő hangmegfelelést, és ezek alapján kísérelt meg rekonstrukciót. Hibát követett el talán akkor (ezt szemére is vetették bírálói és méltatói, l. Zsirai 1952. 26), amikor a lapp szavakat magyar szavak mai hangalakjához közelítette ilyen módon, pl. *giet* helyett *kiet* (61), *saeppe* helyett *eppe*, sőt *épe* (62), *sorv* helyett *szarv* (uo.) alakot is említ vagy pedig a lp. *vuosshiam* szót *vösam*, majd *fözam* alakúvá módolja (63). Ez annál is furcsább, mert Sajnovics nagyon jól tudta, hogy nemcsak a hasonlóságban nyilvánul meg a közös eredet, hanem szabályos hangalakai eltérésekben is. A 41. lapon figyelmeztet arra: elő szokott fordulni, hogy a nyelvek különbsége a hangok (ő „betűket” ír: litterae) változásával, hozzájárulásával, átvetésével vagy elmaradásával keletkezhet, és a közös eredetet megcsúfolva előfordulhat az, hogy valaki az egyik rokon nyelvet tudja bár, a másikat nem érti. Itt példaként említi a *Watter* 'víz': *Wasser: Vand: Watten* (41), a *Mutter: Moder: Mor*, a *Zeit: (dán) Tíid*, a *Fisch: (dán) Fisk, Pfeil: (dán) Píil* stb. szavak megfelelését (42). Sajnovics nem említi ilyen szabályos hangmegfelelézéseket a magyar és a lapp nyelv között, sőt egyenesen tagadja létüket: „Litterarum quidem constans permutatio, aut omissio, qualem tunc inter Danos, & Germanos existere ostendi, inter Ungaros, & Lappones locum non habet” (42). A hangok állandó (értsd: szabályos) megfelelésének a tényét a magyar és a lapp nyelv viszonylatában tagadta. Nem ismerte fel a 'hangtörvények' létezését a lapp és a magyar nyelv általa összevetett szókincsé révén. Ebből eredt számos hibás szövegyeztetése, ugyanis a hasonlóságra figyelt, pedig a szabályos eltérésre kellett volna rámutatnia.

Szemére vetik Sajnovicsnak, hogy nemcsak egy lapp nyelvjárás adataival operált, hanem szemügyre vett más dialektusokat is, és ezek alapján a Leemtől vett adatokat átírta. Így a *zhialbme* 'Auge' szónál (61) megjegyzi: „ex pronunciatione Lapponum scribi potest *salme*, vel *szeme*”. Az utóbbi írásmód a magyar helyesíráshoz alkalmazott betűsor, de a *salme* [ejtsd: *šálme*] alak lejegyzésével saját maga hallott adataira hivatkozik: „a lappok kiejtése szerint így írható”! (vö. Collinder: FUV 57 *čál'bme*, *čálme*- és Szinnyei: NyH⁷ 27 N. *t'šál'ebmi*). A Sajnovics-féle alakváltozat-lejegyzés olvasata: *šálme*, mert ő a „magyar” helyesírást és olvasást akarta bevezetni a lapp nyelvre. Úgy látszik, nem hallotta jól a lp. *č* hang kiejtését. De miért is kívánunk tőle a fonetika tudományának felfedezése előtt fonetikus iskolázottságot?! Egyébként a Leem-féle leírás későbbi akribiával így írandó: *čálbme*, viszont a tőalak valóban *čálme*- (*b* nélkül).¹ Helytelen volna, ha nem méltányolnók Sajnovics-

¹ Lakó György a lp. Ko. alakot említi könyvében: *čálme* (Proto Finno-Ugric Sources of the Hungarian Phonetic Stock. Budapest, 1969. 52).

ban azt a törekvést, amelyről szinte soha nem szólunk elismerőleg, sőt szívesen elfeledjük: egységes fonetikai átírást akart alkotni, amikor azt javasolta, azonos, a magyar helyesírás alapuló rendszerrel jegyezzék le a lapp szavakat.

A matematikus elgondolása vezette: közös nevezőre akarta hozni a két rendszert. Sajnovics ezzel lefektette az első fonetikai ábécé alapjait (pl. *aa* helyett *a*, [labiális] *a* helyett *á*, *gn* helyett *ny*, *zhi* helyett *ts* [ejtsd *č*], *dzhi* helyett *zs*). Az általa javasolt helyesírás valóban célszerű volt, ezért megtett Thott Otto grófnak, Dánia legfelső kancellárjának, aki hajlott arra, hogy a nehézkes lapp helyesírást elvetve, a magyar helyesírási elveken alapuló írásmódot vezetessen be. Ebből a célból egy Porsanger nevű lelkészt, született lapp embert rendelt Koppenhágába, aki Sajnovicsal együtt dolgozva egy készülő s részben már kinyomtatott lapp–latin–dán szótár minden lapp adatát az új ortográfia alapján átírta (I. Demonstratio 35). Barna Ferdinánd levelekkel bebizonyította, hogy Sajnovics javaslatáról Rasmus Rask dán nyelvésznek is tudnia kellett, hiszen a múlt század húszas éveinek elején azt javasolta, hogy „a magyarok szokása” szerint írja Gustav Renvall finn szótárát (vö. Kapcsolat a magyar és a szuomi irodalom között. Budapest 1878. Értekezések az MTA Nyelv- és Széptud. Osztálya köréből. VII. 13–5).

A fentiek ellenére nyugodtan állíthatjuk, hogy Sajnovics lapp–magyar szóegyeztetéseinek jó része ma is benne foglaltatik nemcsak az egyetemi oktatás céljára írt tankönyveinkben, hanem tudományos kézikönyveinkben is. Tudniillik a nyelvészé vált csillagász egy helyes alaptételből indult el: az a l a p s z ó k i n c s n e k kell egyeznie. Előfordul nála, hogy a szóegyeztetés maga helytelen, mert a magyar szóval azonosított lapp tag nem megfelelő, mivel Sajnovics nem ismerte fel a hangmegfeleléseket, illetőleg némely esetben nem alkalmazta őket következetesen. Elméletileg helyesen cselekedett, mert az alapszókincs megőrződésének valószínűsége elvől indul ki, és az 'ad' vagy a 'víz' fogalom magyar meg lapp szavát egyezteteti. De nem tudja, hogy egy magyar intervokális zöngés mássalhangzónak a lapp meg finn megfelelőjében orrhang+zárhang kapcsolatot kell keresnie. Ezért a magyar *adom* szó lapp megfelelőjeként egy lapp *addom* alakra hivatkozik, amelyet a nagyobb hasonlóság kedvéért *adom* hangsorrá egyszerűsít (67–68). Ez utóbbi azonban finn jövevényszó. A megfelelő, az eredeti lap hangalak lényegesen eltérő: N. *vuow'det*, és jelentése is beszűkült: 'elad' (MSzFE. 69). Ismétlem: az egyeztetés elvileg helyes, sőt a Sajnovics- idézte alak valóban finnugor eredetű, csak hogy a lappban későbbi jövevényszó. (Mentségére szolgál, hogy az ő korában a lapp nyelvnek a finnségi nyelvekhez való viszonya tisztázatlan volt.)

Tekintsük meg a 'víz' fogalmat jelölő szó egyeztetését. A magyar *viz* szót (rövid *i*-vel: *viz!*) a lp. *Zhiaetze* (Leem írásmódja szerint) szóval, majd saját átírására alkalmazva *tsatze* (ejtsd: *čace*) alakkal állítja szembe. Szinte látom, miként csóválta a fejét, mikor odajegyezte: „Et multum ab Ungarico *Viz* discrepat” (73), sőt rögvést ekként folytatta: „Interim Fenni *aquam* dicunt *Vezi*. Esthii *veszsi*. Carelii *vez*.” A lapp tag ebben az egyeztetésben rossz, viszont a finnségi nyelvekből idézett tagok egy szálig helyesek. Nyugodtan kimondhatjuk: a Sajnovics kifejtette gondolat, az alapszókincsbe tartozó szavakat kell egyeztetni („voces quasdam rerum, omnibus hominibus communium, uti: *Nox, dies, sol, via, vita, cor, Oriens, &c* cum vocibus Ungaris contuli” (idézi Sajnovics az alapelvet Hell nyomán, a 48. lapon) – tökéletesen helyes és célszerű. Gyakorlatában követi is ezt az elvet, amelyet egy kizárásos elvvel egészít ki (56): „Gondosan kizártam minden olyan lapp, valamint

magyar szót ebből a szójegyzékből, amely valahogy azt a gyanút ébresztheti, hogy nem a nemzet sajátja, hanem másoktól kölcsönzött". Ilyeneknek véli — többek közt — a hitélet, a politika, a katonaság, a gazdaságtan, a mezőgazdaság műszavait. Harmadik elveként azt hangoztatja, hogy a nyelvjárások különbsége miatt több nyelvjárás adatait kell szemügyre venni, tehát kimondatlanul is tudatában van annak, hogy létezhetik archaikus nyelvjárás is. Jelentéstani elvként említhetjük negyedik tételét: „Quare vocabula mei Elenchi apud utramque gentem idem prorsus, aut idem fere significant” (56), azaz számít mind a jelentésazonosság szükségességével, mind a jelentésváltozás lehetőségével, mert — úgymond — „ha a jelentésazonosság követelményét elhanyagolnám, akkor szinte minden magyar szóra akadna pusztán hangzásban megfelelő”.

Ezen alapelvek ékesen tanúskodnak arról, hogy Sajnovics pontosan mérlegelte, milyen szavakat véljen ősinék. Vessük ide helyes vagy részben helyes egyeztetéseinek javát (csak a magyar tagot idézve): *élet, nyelv, nyál, száj* (60), *szem, kéz, mell* (61), *vér: vörös, epe, vad, szarv*, (62), *nyíl, toll, fészek, mony, főz** (63), *vaj* (64), *tudom, bízom** (65), *ad*, ár, méz* (68), *lág, sír* (67), *villám*, világ, csillag** (69), *megy** (71), *víz* (73), *jég, fagy*, fázik*, szén, szeg*, lyuk*, dug** (74), *kő, forog** (75), *csomó* (78), *fél* 'Hälfte, halb', *tél, éj* (77).

Megkísérli a rokonságnevek (tévedésekkel tarkított) egyeztetését: *atya, anya, fél: feleség* (78), *meny, ángy, ős, űk, napa, árva* stb.

Ide — az alapszókincshez besorolható és — elfogadható egyezésekhez iktatandók be a névmások: *ki, mi, én, te [ð], mi, ti, [ðk]* (93), a számnevek: *két ~ kettő, három, négy, öt, hat, hét* (91), *száz* (92). Ezekhez hozzáfűzhetjük még a létige (*lenni*) egyeztetését (104–5). Ennyi helyes szóegyeztetést senki sem halmozott fel előtte, számuk meghaladja a negyvenet.

Sajnovics alapelveként leszögezte, hogy az egyeztetések sorából ki kell zárni a jövevényszavakat. Ennek ellenére néhány, más nyelvből eredő szavunk mégis belecsúszott szójegyzékébe: *mér* (68), *széna* (72), *utca* (73), *lakat* (75), *rokka* (76), *zsák* (76). A *széna* szó szláv eredetére vonatkozólag Koppenhágában megjelent munkájának bécsi bírálója (Koller) figyelmeztette is (vö. 72. j.). Nem ítélné meg el Sajnovicsot ilyenfajta tévedése miatt. Az ő korában a szláv és a német jövevényszavakról nem írtak még monográfiákat, melyekből tájékozódhatott volna!

De a magyar úttörő ki is szélesítette kutatási területét, mégpedig finn — magyar, karjalai — magyar, észt — magyar egyeztetésekkel. (A karjalai finnt külön nyelvnek tartotta.) Művének erről a részéről gyakorta elfeledkezünk, pedig bizvást kimondhatjuk: noha Sajnovics könyve címében és annak nagyobbik részében csak lapp — magyar nyelvhasználatról szól, és a szókincsről szóló részben, az Elenchusban csak elvétve idéz egy-egy finn vagy karjalai alakot, könyvének végső, „Ultimus caput”-jában, áttekintve az elődök munkáját, kiszélesedik az a nyelvészeti terület, amelyből adatait meríti. Így Olaf Rudbeck-^(ius)¹ finn — magyar egyeztetéseiből idéz (112–3), ezek közül a helyeseket megemlíthetjük (csak a magyar tagot idézve): *felhő, jég, tél, éj, fő, száj, íny, kéz, szív, szár, vér, epe, tudó, máj, könny, eleven, élet* (112), *vaj, mony, hal, víz, öv, kő, szén, szarv, nyíl, fecske, tetű, gyökér, fa, tudó* (a finn tag helytelen),

* Csillaggal jelöljük azon szavakat, melyeknek Sajnovics által megadott lapp tagja helytelen, de a későbbi kutatások során előkerült valamelyik más finnugor nyelvből, esetleg magából a lappból is a hangtanilag megfelelő tag.

¹ Specimen usus Linguae Gothicae. Upsala 1717. 77.

ipa, napa, vő, meny, árva, lyuk, tűz (a finn tag helytelen) (113). Sajnovics írja, hogy a finn—magyar nyelvrokonság tényét Leibnitz (Leibmitzius) és nyomában mások is megemlítették. Kiemeli Joannes Velin turkui dékán érdemeit, és idéz rövid mutatványt ennek több lapot betöltő finn—magyar szóhasonlításaiából: (*alá*¹ 114), *árva, dugó* (a finn tag helytelen), *élek, éj, fel* 'nach oben', *fél* 'Hälfte, halb', *félek, eleven, fő* 'Kopf' (115). S még odairja figyelmeztetésül: etc, etc. Nem kerüli el figyelmét Strahlenberg munkája sem, amelyből szintén csak a (helyes és helytelen) finn—magyar egyeztetéseket idézzük: *atya, anya* (116), *tűz, víz, szem, élet, kéz, vaj, fő* 'Kopf', *fa, száj, szív, hal, tetű, éj, kő, nyíl, lyuk, mony, vér, tél, szarv* (117). Fentebb láttuk, hogy Sajnovics észet meg karjalai adatokat is említ, pl. a *száj* (60), a *kéz* (61), *vér* (62), *nyíl* (63), *mony* és *vaj* (64) szó esetében. Sőt a 126. lapon már egy kis összehasonlító táblázattal szolgál: ebben a lapp, a karjalai meg a magyar adatok egymás mellett szerepelnek: *atya, víz, kő, fa, fő* 'Kopf', *szem, száj, kéz, vér, vaj*.

Nyugodtan kimondhatjuk tehát, hogy figyelme a lapon kívül más finnségi nyelvekre is kiterjedt, sőt valószínűnek vélem, hogy a későbbiekben tovább is bővítette volna kutatásait, hiszen ismételen utal a magyar meg a lapp nyelv más rokonaira is

6. Sajnovics világosan látja a magyar nyelv eredetének a kérdését, ezért utasítja vissza energikusan Olaf Rudbeck véleményét, (*Atlantica I., Cap 3. § 18*), hogy a magyar a szlávból származik. Azt írja: szláv nyelvekből legfeljebb néhány szót vettünk át, azokat is módosítani kellett, annyira különböztek struktúrájukban a magyar ejtéstől. Majd így folytatja: „Rectius itaque facerent, si linguam . . . Ungaricam vero refferrent ad veterinam illud, & per amplissima terrarum spatia diffusum Idioma, quod scilicet hodie non solum apud Ungaros, Magyaros, & Székelyios floret, sed Lapponibus quoque, . . . Finlandis item, & Carjeliis, atque Esthonibus in usu esse comperi; quin imo, quod per plerosque Tartariae Populos, Syranos, Morduinios, Scheremissas,² Permekios, Wotyackios, Wogulitzios, Ostiakios &c. in Asiam, ad ultimos usque Sinas, protendi in confesso est.” Sajnovics tehát rendreutasítja ezeket a tudósokat, figyelmeztetve, hogy helyesebben cselekednének, ha a magyart azon ősi, egykoron óriási területen beszélt nyelvhez sorolnák, amelyet ma Tatár föld népei, zürjének, mordvinok, cseremiszek, permiek, votjákok, vogulok, osztjákok stb. használnak, és amely terület Ázsiába átnyúlva egészen Kínáig húzódott (46).

Idézi Strahlenberg művéből azt a megállapítást, hogy egy osztályba (classis) tartoznak a következő nyelvek: „Sunt hi: *Morduinii, Scheremissae,*¹³ *Permeckii, Wotyackii, Wogulitzii, Ostiaki,* omnes hi olim cum *Finnis, Lapponibus, Esthiis, Ungaris* unum eundemque populum constituerunt” (116).

Olvasottságát dicsérve még frissességét is méltatnunk kell. A magyarság rokonairól szólva Johann Eberhard Fischer véleményét is idézi (*Questiones Petropolitanae, Göttinga, 1770.*), noha munkája csak közvetlenül művének szedése előtt jutott kezébe: „Jam Demonstratio mea typis exscribenda erat, cum Illustr. D. a SUHM conferentiae consiliarius . . . libellum mihi submisit, hoc plane anno MDCCLXX. recentissime Göttingae editum, nempe; FISCHERI

¹ Sajnovics a középfokú alakot is idézi, noha itt nem utal külön a középfok jelének közös voltára: fi. *alla* : *alempi* (S.-nál: *alambi*) — m. *alá* : *aláb* (114).

² Értsd: cseremiszek.

Questiones Petropolitanas” (118). Fischer *scythae* néven foglalja össze a finn-ugor rokon népeket: „loquuntur autem *Scythice Esthii, Fenni, Lappones, Syrani, Permi, Morduini, Tseremissi, Voti, Voguli.* &c. &c. Hi omnes communem inter se linguam habent, varietate dialectorum ita discretam, ut tamen communem matrem facile agnoscas.” Sajnovics nem helyesli Fischer azon vélekedését, hogy a „szittya” nyelvek végső forrása a magyar (119). Sajnovics történetileg iskolázott agya a változások mögött a „közös anyát” keresve ősnyelvet (ma úgy mondjuk: alapnyelvet) tapogatózott ki, és őshazaként Karjalát említi (119). Ez azonban nem az ő leleménye, hanem Hell Miksa páteré, aki erről egy külön műben szándékozott nyilatkozni a tudományos világ előtt. A műnek a címe is megvolt már: *Litteraria Expositio*, csakhogy — úgy tűnik — nem született meg. Sajnovics csatlakozott főnökének véleményéhez, sőt Karjala címerét is közölte könyvében (122), melyben két kar látható: az egyik páncélos kardot, a másik, a pikkelypáncélba bújtatott pedig hatalmas nyilat tart. Versben is megénekelte, mind latinul, mind magyarul (123):

Mely vitéz szív lakott hajdon Eleinkben?
Mutattya fegyveres KAR-JEL Tzimerekben.
Mint Márs nép-rettentő kardját forogtattya,
Ugy KARJEL hatalmas nyilat villogtattya.

A szerző meghajolt Hell tekintélye előtt: szokásától és jellemétől eltérően „hozomra” elhitte mesterének, későbbi bizonyítást remélve, hogy az északi Karjalából eredtek a magyarok elei.

7. Sajnovics úttörő és értékes nyelvészeti érdeműl, sőt felfedezésűl kell betudnunk azt, hogy ő nem elégedett meg szavak összehasonlításával, hanem tudatosan kiterjesztette vizsgálódásait az alak- és a mondat-, valamint a szóképzés terére. Könyve bevezetésében kinyilatkoztatta, hogy a szóegyeztetés mellett fontos a névszók meg az igék képzésének és a toldalékok használatának az összehasonlítása (§§ 3). Valójában Sajnovics ennél többet is nyújt művében, mivel a jelzők mondatánáról meg a névutókról is szólt. Ezek az egybevetések — miként a szóegyeztetések zöme — szintén átöröklődtek kézikönyveinkbe, s a finnugor nyelvek rokonságának bizonyítékai közt szerepelnek — természetesen nemcsak két finnugor nyelvből vett példákat használva. Soroljunk fel néhányat ezen érvek sorából.

Sajnovics megállapítja (84): a magyar, a finn meg a lapp főnevek közt nincs különbség a nyelvtani nem (genus) szempontjából.

Nemcsak alanyesetben veti egybe a szavakat, hanem az észti, a finn és a svéd–lapp esetrendszert is (85–6), noha nem emeli ki az esetragok egyezését (pl. finn és lapp *birt.* eset *-n*, részeshatározó lp., finn és észti *-lle ~ -le*), pedig alkalma adódott ilyen megfigyelésekre, s táblázatában e ragok szerepelnek. De az már szemébe ötlük (87), hogy mind a magyarban, mind a lappban *-k* a névszói többesjel („conveniunt [Lapponi] autem certe in formando *Nominativus Plurali* adaequate cum Ungaris”), sőt példakkal igazolva bizonyítja, hogy a germán nyelvek főnévi többes számának a képzésében lényegesen kisebb a hasonlóság (88).

Dicsérendő Sajnovics művében az is, hogy a névszók ragozásáról szólva észreveszi a magyar meg a lapp nyelv határozórendszerének kettősségét. Utal arra, hogy egyrészt névutóink vannak, azaz pl. a latin *post* prepozíciónak a magyarban (meg a lappban) funkcionálisan posztpozíció felel meg (98), másrészt

a számos [indoeurópai] nyelvben található prepozíciós kapcsolatoknak (pl. latin *cum oratione, ab oratione*) a lappban meg a magyarban határozóragos névszó felel meg, pl. lp. *rakadusa* 'beszéd': *rakadusain* 'beszéddel': *rakadusast* 'beszédből, beszédétől'. Utal a magyar nyelv határozóragjainak bőségére is: *fától, fához, fával, fáért* stb. (99).

A melléknevekről szólva felfedezi a lapp meg a magyar középfokjel azonosságát, egybevetve lp. *boanda* 'gazdag': *boandab* 'gazdagabb' meg a m. *tiszta*: *tisztább* szópárt (88): Mivel Sajnovics még nem ismerte a nazális + explozíva hangkapcsolat fejlődéstörténetét, nem tudta, hogy az általa másutt idézett finn *al-*: *alempi* 'alsó: alsóbb' szópár (114) is idetartozik.

De arra már ráébredt, hogy a jelzők mondattana terén szintűgy található közös vonás, mert a latintól eltérőleg sem a lappban, sem a magyarban nem „egyezik” számban és esetben a jelzőként használt melléknév a jelzett szóval (89). Ehhez a tételhez csatlakozik a szerzőnek azon megállapítása is, hogy többséget kifejező határozott számnévi jelző után a jelzett szó egyes számban van mind a két megvizsgált nyelvben: „adok neked *négy* könyvet” (92).

A szóképzés terén is talált azonosságokat. Utal a kicsinyítőképző hasonló voltára (90) és az igeképzésben előforduló közös képzőkre. A gazdag képzési lehetőségre például három igének mintegy 15–15 továbbképzett alakját mutatja be (*ad, adó, adatok*), tehát említi a faktitív képzőt, a gyakorító képzőt és egyebeket (107–10).

Sajnovics felfedezte, hogy a lapp és a magyar birtokos személyragok olyan hasonlatosságot mutatnak, amely a közös eredet bizonyítékaként magyarázható a (lp. *-m, -d, [-s], -mek, -dek, [-sek]* sorhoz odaállítja pár-huzamként a magy. *atyám, atyád, [atyja], atyánk, atyátok, [atyjuk]* (96) sort.¹ Innen, a birtokos személyragoktól már csak egy lépésnyi távolság választotta el az igei személyragok sorozata egyező voltának a felismerésétől: ezt a lépést nem tette meg, noha az egyes szám első személyének az *-m* ragját egyeztetni a lapp *-m* raggal (101–2).² Sejtji, hogy a m. elbeszélő múlt idejű igelak *-ém/-ék* végződése ősi kapcsolatban lehet a lp. *-im* végződéssel (103), noha nem ismerte fel bennük a közös, az egész paradigmán végigvonuló *i* elemet, a múlt idő finn-ugor eredetű jelét.

8. Sajnovics tehát sokrétű, a két nyelv teljességére kiterjedő bizonyító anyaggal lépett a porondra: előtte senki sem végzett ilyen nagyszabású rokonító munkát. Martin Fogel hamburgi orvos-polihisztor ugyan a finn és a magyar szókincs egyező elemei mellett említi a névutós szerkezeteket, de ő sem terjesztette ki vizsgálatát módszeresen a nyelv egészére.

A Sajnovicstól azonosított nyelvészeti tényeket ezen röpké és némiképpen kivonatos, sőt önkényesen leszűkített terjedelemben közölt felsorolása is elegendő annak bizonyítására, hogy megmutassuk és bebizonyítsuk: Sajnovics a nyelvet egészében ragadta meg, nem elégedett meg pusztán a hangtani egybevetéssel vagy a szókincs vizsgálatával, hanem egy, akkoriban teljesen új módszert kialakítva, megteremtette a rokon nyelvek összehasonlításának a helyes formáját. Rájött arra, hogy a szókincs a nyelvi anyagnak a kevésbé

¹ Mivel Sajnovics nem idéz lapp nyelvi példát, mi szemléltetés céljából idéztünk egyet: lp. *giettam* 'kezem', *giettad* 'kezéd', *giettas* 'keze', *giettamek* 'kezünk', *giettadek* 'kezetek', *giettasek* 'kezüik'.

² Más azonosításai (főnévi és melléknévi igenév, a parancsoló mód alakja) helytelenek, illetőleg nem meggyőzőek (103–4).

állhatatos része, mivel művelődési befolyás és történelmi események az ősi szókincs egy részének a kicserélődését okozhatják. Viszont felfedezte, hogy a ragok és képzők a nyelvi állomány rezisztens elemei. Sajnovics volt az első (a XVIII. századtól számított kor nyelvészei közt), aki rendszerben vizsgálta a névmásokat, a névszói ragok összességét, együttesen szemlélte az igeragozást. Nemcsak elszigetelt paradigmákat látott a nyelvtanban, hanem szókapcsolatokat is. Ezzel Sajnovics János a korszerű összehasonlító nyelvészet megalapítójává lett, hiszen a dán Rask meg a német Bopp évtizedekkel utána írták meg — azonos nyelvészeti technikával — művüket. A nyelvészet történetével foglalkozóknak el kell ismerniök Sajnovics elsőbbségét. Nem hiszem, hogy 1770-ben többfelé publikált munkáját, a *Demonstratiót* ne ismerték volna azok, akik az indoeurópai nyelvek terén az övéhez hasonló összehasonlító munkát végeztek, hiszen a filológiában az aprómunkák is közismeretek, nemhogy az opusok. A nyelvtudomány történetéről írt kézikönyvek gyakran Rasmus Rask 1814-ben írt munkáját,¹ illetőleg Franz Boppnak 1816-ban publikált könyvét² tartják azon műveknek, amelyekkel megalapították az összehasonlító nyelvtudományt. Zsirai Miklós (*Finnugor rokonságunk* 504) ennek okát abban látja, hogy Sajnovics és Gyarmathi legfeljebb előfutárszámba megy. Abban látja vállalkozásuk kerékkötőjét, hogy a magyar nyelvtudósoknak „mennyiségre csekély, minőségre gyarló anyag” állt rendelkezésükre. Az anyaggyűjtés korszakának kellett következnie: ezt a feladatot Castrén meg Reguly, Ahlqvist meg Munkácsi és társaik oldották meg.

9. Hellt és Sajnovicsot nemcsak a nyelvészeti munka és a csillagászati megfigyelések érdekelték, hanem a Vardö szigete lakóinak mindennapi élete is. VII. Keresztély király bőven gondoskodott a tudósokról élelemmel, sőt gyarmatáruval — teával, kávéval — is. Sör és bor is akadt bőven készletükben. Eleséggel olyan jól el voltak látva, hogy gyakran ők hívták vendégül a sziget lakóit. Sajnovics egyik levelében azt írja, hogy fél Vardö az ő konyhájukról él (1769. ápr. 5., idézi Kisbán 28. j.). Sajnovics nem látott neki azonnal a lapp nyelvi gyűjtésnek, hiszen a nyelvészeti terepmunkához egy bizonyos előzetes ismeretre és biztonságra van szüksége. Naplójából kitűnik, hogy már németországi útja folyamán éber szemmel figyelte a lakosság életmódját. Megjegyzései elárulják, hogy éles szemű és alapos megfigyelő volt, akit elsősorban a k ö z n é p életmódja érdekelt. Amikor Vardö szigetén hosszabb időre megtelepedtek, szinte kínálkozott az alkalom, hogy részletesen tanulmányozza nyáron a hegyekben nomadizáló, télen mohával meg pázsittal fedett földkunyhóban élő lappok tevékenységét. Sajnovics a lappok öltözetében a magyar paraszt viseletéhez való hasonlóságot talált (gatya, csizma, bocskor, öv). Lehet, hogy ebben a hasonlóságkeresésben célkitűzése befolyásolta. Az viszont egészen biztos, hogy nem volt mentes a rousseauizmus hatásától, amikor az egyszerű lapp nép erkölcsi emelkedettségét, okosságát, zenekedvelését és bátorságát dicséri. Miként egynémely kortársa, Sajnovics is azt gondolta, hogy a civilizáció rontó hatásától távol élő emberek megőrizték eredeti, természetes romlatlanságukat. Mások távoli szigeteken keresték a l'homme

¹ Rasmus Kristian Rask: *Undersøgelse om det gamle Nordiske eller Islandske Sprogs Oprindelse*. 1818.

² *Über das Conjugationssystem der Sanskritsprache in Vergleichung mit jenem der griechischen, lateinischen, persischen und germanischen Sprachen.*

sauvage-t, Sajnovics Európa északi csücskében vélte megtalálni az erkölcsös vadembert, a kor ideálját. Korának ezen egzotizmusa megejtette Sajnovicsot is, noha világosan látta, hogy a norvégek műveltségének elemeit szívesen átvették a sziget lapp lakói. Hell meg Sajnovics becsülték a nép, lapp barátaik tiszta erkölceit, nemes gondolkodását. Szinte az az érzésem, hogy Sajnovics a lappok viselkedésmódját hozzáfáragta a rousseauizmus dicsőítette, természeti állapotban levő ember eszményképéhez. Az ilyen leírás „[A lappok] alacsony termetűek, orruk többnyire kissé görbült, v i d á m tekintetűek, arcukba lógó hajzatukkal, é l é n k nézésükkel, ruházatukkal a magyar nép fiaihoz sokban hasonlítanak” (kiemelés tőlem) — hangosan árulkodik arról, hogy az ideált és rokont kereső Sajnovics akarva-akaratlan szépített a képen, és ezt tette akkor is, amikor a Demonstratióban verses formában elmélkedett arról, hogy a karjeli népnek „erőssége” áradott magyar népünkre és a magyarok „ritka vitézségek” forrását Északonban kereste (123). Tehát nemcsak racionalizmusában és az egzakt tudományok művelésében állt korának szellemi hatása alatt, hanem erkölcsi felfogását is befolyásolta a felvilágosodás ember-szemlélete.

Hellék 1768. október 11-től tartózkodtak Vardö szigetén, onnan 1769. július 27-én keltek útra Koppenhága felé. A nyelvészeti gyűjtőmunka útközben sem szünetelt. Amikor a viharos időjárás miatt a finmarken határán levő Mauersundban¹ vesztegeltek hosszabb ideig: még ezt az alkalmat is felhasználták anyaggyűjtésre, ugyanis Daass misszionárius egy halászatból élő lappal elmondatta a miatyánkot (l. Demonstratio 22), és segítségével hegyvidéki lappoktól szerzett szóanyaggal bővítette szógyűjteményét (Kisbán 37). Sajnovics Mauersundban fogott neki a Demonstratio írásának, majd két hónapos koppenhágai tartózkodása idején befejezte a kéziratot. Aztán Hamburgon és Münchenen át Bécsbe utaztak (ide 1770. augusztus 12-én érkeztek). Sajnovics rövid bécsi tartózkodás után falujába, Tordasra látogatott, majd ismét Bécsbe utazott. S közben megjelent a Demonstratio magyarországi bővített kiadása.²

10. Sajnovics önérzettől eltöltve bocsátotta útjára művét. Nem vindikálta magának az elsőbbség jogát, mert elismerte, hogy „neves szerzők műveikben jelezték már a lapp – magyar és a finn – magyar egyezéseket, s ha nem bizonyítják is a rokonságot, mégis bőségesen állítják” (111). Nem követelheti magának — írja — az új felfedezés dicsőségét, de a bebizonyítás és a demonstrálás dicsősége bizony őt illeti. Midőn Szenczi Molnár Albert szótárában³ azt olvassa, hogy a magyar nyelvnek az európaiakkal egész bizonyosan semmiféle kapcsolata nincs, Sajnovics ráfelel: Molnár tévedett, mert nyelvrokonaink ott élnek Svédországban, Moszkviában, Tatárföldön, Észthonban, Norvégiában (131). Sajnovicsnak tehát megvan az az érdeme, hogy a magyarságot kiemelte kizáró magánosság- és rokonalanságtudatából, utalt arra, hogy a magyarság nem sehonnán jött, társtalan nemzet, hanem vitéz elődei éltek széles keleti meg északi téreken, és ott laknak rokonai most is. De éppen ezen állításával bukott meg hazájában, mert az ő magyarságtudata újszerű volt.

¹ Kisbán tévedésből finnországi Mauersundról ír finmarkeni helyett, de vö. „Dum Mauersundii, qui portus est ad Finmarchiae limites” (Demonstratio 22).

² Kisbán szerint 1771-ben (41).

³ Lexicon Latino-Graeco-Ungaricum. Hanovia (Hanau), 1611.

Ebben az időben haladó íróink a nemzeti nyelv fontosságát hangoztatják, annak finomításán serénykednek. Bod Péter 1760-ban megállapítja, hogy a mi nyelvünk alkalmas bármely dolognak a kifejezésére. Sartori Bernát 1772-ben leírja, hogy a magyar nyelv az elsők közé sorolható „szaporaságra, bővségre, termékenységre nézve”. Az országon belül azonban sajátos többnyelvűség honolt, és még mindig a latin volt a tudomány művelésének privilegizált nyelve, noha felsekert a nyugati nyelvek iránti érdeklődés is. Csakhogy a magyar nyelv magasztalása, és az a gondolat, hogy tudományos nyelvként is alkalmazható, sértette a rendi hungarus-tudatot, meg a latinul tudók művelődési privilégiumát. (Ugyanakkor a főnemesség és főpapság aulikus hűséggel a német nyelvet helyezte előtérbe — a latin mellett.) A magyar nyelvnek fokozottabb megbecsülését követelték a középnemesek képviselői, ezzel mintegy előkészítve a polgárisodás folyamatát és segítve a polgári nemzetfogalom kialakulását. Amde beleütköztek a nemesség konzervatív részének az ellenállásába. Sajnovics meghirdette a lapp nyelvvel való rokonság tételét a magyar hazában, és ezzel megsértette a rendi hungarus-tudatot, amely részben a magyar nyelv „keleti” eredetéről (héber, perzsa stb. származásról) szónokolt, részben a magyar nyelvnek egyedül álló voltában a magyar nyelv nemességét, különlegességét látta. Sajnovics elismerést várt, mert nem sejthette, hogy rokonsági tételének hirdetésével önkéntelenül megkövesedett, szándékosan megmerevített előítéletek ellen harcol. Harcos társa lett azoknak, akik a magyar nyelv tudományos gondolatokra való alkalmasságát hirdették, és azok mellé szegődött, akik azt vallották, hogy egy nemzet csak anyanyelvén lehet tudóssá, idegenen soha: „... a nyelvtudomány . . . a feudális hungarus-tudat fellazításával, a rendi-nemesi nyelvszemlélet megrendítésével és a nyelvújítás óvatos előkészítésével az irodalom új, polgári szakaszának az útját egyengette” — állapítja meg róla Tarnai Andor (A magyar irodalom története 2 : 570).

Sajnovics műve elismerését várta. Magyar földön csak néhány írónál aratott sikert: Dugonics András, Perecsényi Nagy László, Molnár János. A lappellenes nemesség a gúny fegyveréhez nyúlt, a rokonság halzsírosságát hangoztatta, s Sajnovicsnak — mondhatnók — sírversét fogalmazta meg Orezy Lőrincz:

Te pedig csillagász, bár akárki lehetsz,
Kedves rokonidhoz tüstént visszamehetsz,
Vélek száraz halból készült málét ehetsz,
Mert lám ítéletet nyelvünkről nem tehetsz.

A franciás műveltségű, előkelősködő testőrköltő, Barcsay Ábrahám bökversét habzsolta a szalonok közönsége:

Sajnovics jármától óvjuk nemzetünket,
Ki Lappóniából hurcolja nyelvünket!

Ha tehát felvetjük a kérdést, miként fogadta a magyar tudományosság Sajnovics János Demonstratióját, akkor rosszkedvűen kell megállapítanunk, hogy sehogyan vagy elutasítólag. Kalmár György azt vallja, hogy a magyar nyelv „incomparabile idoma”, azaz a „társtalanság” misztikus ábrándját ismételteti. Beregszászi Pál nem tágit a magyar nyelvnek héber eredetéről hirdetett felfogásától. Sajnovics hazai hatását csak Pray György történeznél tapasztaljuk, aki 1774-ben Bécsben megjelent munkájában — előző vélemé-

nyét módosítva — végre leírja, hogy „a finn [értsd: finn nyelv], hun, avar, magyar egy töről eredtek” („eadem ortu gens sunt populus”).¹

II. Sajnovicsra lesújtó hatással volt honfitársainak frissiben támadt gúnyolódása. Idehaza nem ismerték el, odakint (Koppenhágában és Bécsben) méltatták és kitüntették. Noha nem első ízben ért ilyen csapás magyar kutatót, Sajnovics visszavonult a rendház nyugalamába, és visszatért a csillagászathoz meg a matematikához. Előbb Nagyszombatban dolgozott (1771-től), majd Budára költözött, a rend akadémiajában tanított. Matematikai oktató tevékenységét a rendnek 1773-ban történt eltörlése után is folytatta, a budai csillagvizsgálónak másodcsillagásza volt. Később a budai egyetem adjunktusa lett.² „A csillagászati adjunktusi állás nem számított egyetemi tanárságnak” — írja Szentpétery Imre (272. l. 56. j). Weiss Ferenc volt a „professor astronomiae” (272), kivel Sajnovics már Nagyszombatban is együtt működött. A királyi palotában épült csillagvizsgáló toronyban dolgoztak a Nagyszombatból elhozott műszerekkel (Pauler Tivadar 174). Sajnovics adjunktus fizetése évi 600 forintra rúgott (Pauler 175).

Ilyen minőségben adja közre 1778-ban *Idea Astronomiae* című könyvét — kiadója Catharina Landerer budai nyomdája —, amely nem tudományos munka, hanem tudományos ismereteket terjesztő mű. Ebben nemcsak műszerekről, égitestekről, úrfizikáról esik szó, hanem a csillagászatnak gyakorlati hasznát is bőven taglalja (az időszámítás, a földrajz és a hajózás területén). Elméjében egy nagyobb, tudományos szintű asztronómia gondolatát forgatta, midőn 1785-ben a halál elragadta. Valószínű, hogy a keserűség sietette elmúlását, mert gyakran számos kitüntetés nem feleltetheti azt az egyetlen megbántást, amely belülről pusztító lelki-testi fekélyt okoz.

A Vénusznak a Nap előtt való elvonulását számos csillagász figyelte, köztük James Cook is, távol a Csendes-óceánon, Tahiti szigetén. Hell Miksa volt az egyetlen az angol, a dán, a francia csillagászok közül, aki eredményesen dolgozott, akinek sikerült a Vénusz be- és kilépését pontosan megfigyelnie, Sajnovicssal együtt tevékenykedve. Megállapították a Nap parallaxisát (8'70''), majd ennek segítségével a Föld–Nap távolságot, amely számításaik szerint 149,5 millió kilométer.

Ez az eredmény volt a legpontosabb a XVIII. században. De Hell érdemét kétségbe vonták: avval vádolták, hogy utólag javított adatain. Több mint egy évszázad múltán Newcomb amerikai csillagász rehabilitálta Hell Miksát — a tinta színéből megállapította, hogy a javítások az észlelés során történtek, a tinta ekkor még meg sem száradt. Helt rehabilitálták. Úgy vélem, Sajnovics János „javításai” is rehabilitálásra szorulnak, egész műve pedig méltóbb clismerésre. Hell meg Sajnovics és más honfitársunk megvádolásán töprengve kérdelem magamtól: nincs-e az ilyen sorsokban valami közép-európai tragikum? Sajnovics nevét hiába is keressük akár V. Thomsen nyelvészettörténetében, akár Claude Leroy új könyvében.³ Sajnovics művének új faksimile kiadására is az Egyesült Államokban került sor,⁴ nem Magyarországon. A legfőbb ideje,

¹ Vö. Munkácsi Bernát: Sajnovics hatása. Nyr. 11: 385 kk., Kisbán: 42 kk. Lakó György: MNY. 32 : 291–2.

² Az egyetemet 1777-ben helyezték Nagyszombatból Budára.

³ Les grands courants de la linguistique moderne. Brüsszel, 1966.

⁴ UAS 91. sz. Facsimile of the 1770 edition. With an Introduction by Thomas A. Sebeok. Bloomington, 1968. (Vö. Erdődi: NyK. 72, 1970.)

hogy hazánk úttörő nyelvészének az emlékét a Demonstratióknak (magyar nyelvű fordítással ellátott) meg kéziratos naplójának kiadásával is méltón megünnepeljük.

Ez is beletartozik korszakunk eddig teljesítetlen kötelességei közé.

IRODALOM

- Barna Ferdinánd: Kapcsolat a magyar és szuomi irodalom között. Budapest, 1878. (M. T. Akad. Értekezések a Nyelv- és Szépt. köréből)
- Erdődi József: Kétszáz éve történt... Élet és tudomány 25:988.
- Csupor Zoltán: Kétszáz éves a Demonstratio. MNy. 65 (1969.): 501—4.
- Halász Ignác: Sajnovics hatása a magyar költészetre. BSz. 1880. XXII. kötet, 43. füzet.
- Hegedűs József: A magyar nyelv összehasonlításának kezdetei az egykorú európai nyelvtudomány tükrében. Budapest, 1966.
- Kertész Manó: A magyar nyelvhasználat kezdőkorából. Nyr. 36 (1907.): 64—5.
- Kisbán Emil: Tordasi és kálózi Sajnovics János 1733—1785. Budapest, 1942. (Publicationes ad historiam S. J. in Hungaria Illustrandam 16).
- Lakó György: Sajnovics Demonstratiójának visszhangja Finnországban. NyK. 49 (1935.): 402 kk.
- Lakó György: A hazai lappológiáról [MNy. 32 (1936.): 291—200].
- Lakó György: Martinus Fogelius' Verdienste bei der Entdeckung der finno-ugrischen Sprachverwandtschaft (UJb 41, 1969: 3—13).
- Munkácsi Bernát: Az ugor összehasonlító nyelvészet. III. Az ugor összehasonlító nyelvtudomány első virágzása kora. 1. Sajnovics. Nyr. 11: 342—49. — 2. Sajnovics hatása. Nyr. 11: 385—93.
- Pauler Tivadar: A budapesti magyar királyi Tudományegyetem története I. kötet. Budapest, 1880.
- Joannes Sajnovics: Demonstratio Idioma Ungarorum et Lapponum idem esse. Anno MDCCLXX. Tyrnaviae (Nagyszombatban).
- E. N. Setälä: Lisiä suomalais-ugrilaisen kielentutkimuksen historiaan. Helsinki, 1891.
- Szentszéchy Imre: A bölcsészettudományi kar története 1635—1935. Budapest 1935. = A Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem története. IV. kötet.
- Szerb Antal: Karjel, Finnország, Esthonnya. Budapest, 1939. (I. A varázsló eltöri pálcáját c. kötetben, Budapest, 1961. 472—77).
- Szinnyei József: Sajnovics József Demonstratiója. NyK. 26 (1896.): 225.
- Szinnyei József: Révai magyar—ugor nyelvhasználat [NyK. 15 (1879.): 248 kk.].
- Tarnai Andor: A magyar irodalom története c. mű 2. kötetében (szerk. Klaniczay Tibor), Budapest, 1964.
- Zétényi Endre: Magyar tudósok Vénusz-lesen a Jeges-tenger partján (Magyar Nemzet 1969. június 1. 8. lap).
- Zsirai Miklós: Finnugor rokonságunk. Budapest, 1937.
- Zsirai Miklós: Finnugor tanulmányaink. MNy. 37 (1941.): 289—96.
- Zsirai Miklós: A modern nyelvtudomány magyar úttörői. I. Sajnovics és Gyarmathi. Budapest, 1952.

Erdődi József

A rádió hírközlésének néhány sajátos nyelvhelyességi kérdése

I. A Magyar Rádió műsorszerkesztőségének felkérésére 1968 végén átnéztem több híradás gépelt szövegét, s közülük egy párat — felvételtől — élőszóban is meghallgattam. Megfigyeléseimet kiegészítettem néhány egyéb híradás közvetlen meghallgatásával, valamint idevágó régebbi följegyzéseimmel. Összevettem őket azokkal a megállapításokkal, amelyeket Balázs János foglalt írásba, 1959-ben (Nyelvhelyességi és stilisztikai észrevételek a Magyar Rádió híryanagjáról. Sokszorosított kézirat). Balázs hivatkozik Deme Lászlónak 1958-ban készült hasonló tárgyú jelentésére, példákat is vesz át belőle; ezt akkor nem volt módomban közvetlenül tanulmányozni, eredményeit részben mégis felhasználhattam, mert Deme beledolgozta őket egy nyelvművelő cikksorozatába (Köznapi fogalmazásunk mindennapi botlásaiából: Nyr. 84 : 286–97, 430–42; 85 : 14–27, 137–48; különnyomatként is megjelent a Magyar Újságírók Országos Szövetségének elnöksége mellett működő nyelvművelő bizottság kiadásában). Tapasztalataimat egy kétrészes beszámolóban foglaltam össze: az első részben a rádióhírek nyelvi megformálásának sajátos problémáival foglalkoztam, a másodikban a nyelvhelyesség általános követelményei szerint vizsgáltam meg a híryanagot.

Az alábbiakban — kisebb változtatásokkal — beszámolóm első részét teszem közzé.

II. Kétségtelen, hogy a rádióhírek stílusát, nyelvezetét, elsősorban mondatszerkesztését nem lehet csupán az úgynevezett publicisztikai stílus általános normái szerint megítélni; sőt nem szabad teljesen egy kalap alá venni őket még a hozzájuk legközelebb álló sajtónyelvi megnyilatkozással, az újsághírekkel sem. Számos szempontból persze azonos elbírálásban részesíthetők, mindamelllett a rádióhírek vizsgálója nem feledkezhet meg arról — még a szöveg olvasása során sem —, hogy ezek a mondatok nem a szemnek, hanem a fülnek szólnak, s a hanggal történő hírközlésnek megvannak a maga sajátos szabályai, követelményei.

Ezért, mikor a hírszövegek áttanulmányozása után néhány híradást élőszóban is meghallgattam, elsősorban nem arra voltam kíváncsi, hogyan vélekedhetünk a híreket felolvasó rádióbemondók kiejtéséről. Erre egyébként is alig lehetett panasz (egy-két megfigyelésemet, amely elsősorban a magánhangzók időtartamának az érzékeltetésére és a jelzős szerkezetek hangsúlyozására vonatkozott, beszámolóm második részébe iktattam be). A híradások meghallgatásakor mindenekelőtt azt vizsgáltam: miképpen volt tekintettel a hírek megfogalmazója arra a körülményre, hogy ezek élőszóban fognak elhangzani; illetőleg ha a hírszerkesztő az ilyesmire nem ügyelt, hogyan oldották meg a bemondók a belőle adódó nyelvi problémákat.

I. A hanggal történő kommunikáció néhány követelménye

Miféle különös követelményekről van itt szó voltaképpen? Ezek elsősorban az információelmélet problémakörébe tartoznak: tudniillik aki nem olvasással, hanem hallva fog fel nyelvi közlést, annak egyebek között két dolgra nincsen lehetősége.

Először is: nem tekinthet át gyorsan, szinte egyidejűleg, globálisan valamely nagyobb szerkezeti egységet, hanem viszonylag lassan, egymást követően fogja fel a nyelvi jeleket. Így ha vala-

melyik nyelvi jel felfogásakor téves, nem a hírközlő szándéka szerint való gondolatkapcsolás indul meg benne, nincs módja a gyors korrekcióra, s félreértése csak hosszabb jelsorozat, esetleg egész mondat vagy mondatok meghallgatása után tisztázódhat. Pedig Kosztolányi Dezső még az írásos fogalmazásra nézve is ezt a tanácsot adja: „Tanuljuk meg, hogy az olvasót tilos — csak egy másodpercig is — bizonytalanságban hagynunk” (Erős várunk a nyelv 62; az én kiemelésemmel). Még kevésbé szabad hát a hallgatót efféle kétségeknek kitenni!

Az élőlőszóval történő információ megértésének másik fő problémája az, hogy a hallgatónak nincsen módja visszatérni a nyelvi közlésnek megelőző részeire, ha nem értette meg őket (hacsak nem veszi fel magnetofonszalagra a szöveget). Ezért a nehezebben felfogható nyelvi jelek (nevek, számok stb.) közlését minél világosabbá kell tenni. Ezenkívül számításba kell vennünk az úgynevezett csatornát is, amelyen át a hír eljut a közlőtől a felvevőig. Ez a csatorna pedig a rádióhallgatás esetében kettősen is zajos lehet: már a készülékből is torzulva jöhet ki a hangos nyelvi jel, de főleg aközben társulhat hozzá számos zavaró momentum, miközben a rádió hangszórójától a hallgató füléig eljut (különbféle, más forrásból származó hangok, a hallgató eltávolodása a készüléktől stb., nem is beszélve most figyelmének eltereléséről). Ilyenkor azután nagyon nehéz biztosítani a megértést. De éppen emiatt — bár a híradások nyelvvel szemben általános követelmény a tömörség — a rádióhírnek mégis tartalmaznia kell olyan — úgynevezett redundáns — elemeket (a nyelvi közlésben már általában benne levő redundancián kívül is), amelyek tökéletesebb jelvétele esetén fölöslegesek volnának, de az említett körülmények miatt semmiképpen sem szükségtelenek, mert a jobb megértést szolgálják.

Nézzünk meg néhány rádiónyelvi példát ebből a tárgykörből!

a) Magam éppen rádióhírek hallgatása közben figyeltem föl publicisztikánknak egy jellegzetes mondat szerkesztési hibájára, azután nagy számban találtam ilyeneket a sajtó nyelvében is. Olyan mondat-típusról van szó, amelyben az állítmányt, mégpedig az igei állítmányt egy tárgy vagy határozó követi, s ez látszólag közvetlenül az igéhez kapcsolódik. Például: „... hogy megteremtsék a pénzügyi tartalékokat ...”; vagy: „A játékosok közelebbi kapcsolatba kerültek a hóval ...”. Csakhogy a mondatnak itt nincsen vége: később kiderül, hogy ez a tárgy vagy határozó nem az előtte álló igéhez tartozik, hanem az utána következő igenévhez, s az igenék (az állítmánynak) igazi tárgya vagy határozója csak ez után következik (mint az igenév jelzett szava). Idézett mondataink ugyanis a folytatással együtt így hangzanak: „... hogy megteremtsék a pénzügyi tartalékokat növelő úgynevezett papíraranyat”; ill.: „A játékosok közelebbi kapcsolatba kerültek a hóval borított pálya talajával” (Az első mondat 1968. dec. 3-án, a 18 órás híradásban hangzott el; a második idézet korábbi gyűjtésemben szerepel: 1963. febr. 10-én, 22 óra 15 perckor jegyeztem fel). Más példák: „Helytelenítette az amerikai álláspontot fenntartás nélkül támogató nyilatkozatot” (1962. okt. 26., 7 óra); „Kormányára ellenzi, hogy az első szakaszban megsemmisítsék a tömegpusztító fegyvereket célba juttató eszközöket” (1962. aug. 8., 20 óra); „A csatárok összehoztak néhány gólt ígérő helyzetet” (1961. nov. 12., 15 óra 10 perc; ez a tanulságos példa azonban nem hírszövegből, hanem egy sportközvetítésből való). Mint látjuk, az efféle mondat szerkezetet a tömörítésre való túlságos igyekezet hozza létre; s a

megértés rossz irányba terelődésének többnyire úgy lehet elejét venni, ha az igeneves szerkezet helyett mellékmondatot használunk: „,hogymegsemmisítsék azokat az eszközöket, amelyek a tömegpusztító fegyverek célba juttatására szolgálnak”. Máskor egyszerű vonzatváltoztatással segíthetünk a bajon: „A csatárok összehoztak néhány góllal kecsegtető helyzetet”. Olykor még fordulatossabb megoldás is kínálkozik: „A játékosok közelebbi kapcsolatba kerültek a pályának hóborította talajával”. Arról se feledkezzünk meg, hogy így ezeknek a mondatoknak egy még nem említett, de az előszóban különösen bántó hibáját is kiküszöbölhetjük, nevezetesen azt a rossz hangzást (kako-fóniát), amelyet az azonos mondatrészek rímélése okoz. (Egyéb példákat s a kérdés más vonatkozásainak részletesebb tárgyalását l.: NéprNyelvtud. 8 : 33–6.)

Ide kapcsolható — bár nem sajátosan csak az előszóbeli kommunikáció mondatszerkesztésének körébe vágó kérdés — a birtokos jelző ragjának oly sokszor hibáztatott mellőzése. Mint közismert, nyelvünkben a birtokos jelző lehet ragtalan is, de kaphat ragot is. Ez utóbbi lehetőségéről azonban a sajtó és a rádió nyelve egyre inkább elfeledkezik. Pedig tanácsos kitenni a *-nak, -nek* ragot minden olyan esetben, amikor segítségével jobban érzékeltethetjük a birtokos és a birtok összetartozását. Balázs János éppen ezzel kapcsolatban figyelt fel az előszóval történő hírközlésnek különleges vonásaira. „Általában ne feledjük — írja —, hogy a rádió híreit csak hallás útján érthetjük meg, nem pedig olvasás útján, mint az újságokét. Ezért fokozottabb figyelmet kell fordítanunk a hallgató kellő tájékoztatására, az összetartozó mondatrészek minél gondosabb jelzésére” (idézett kéziratának 24. lapján, az én kiemelésemmel). Deme is részletesen szól erről a kérdésről.

Figyelmeztetésüknek, úgy látszik, még mindig nincsen kellő foganatja. Magam a következő mondatokban hiányolom a *-nak, -nek* ragot: „... a *Proton 4* valamennyi berendezése kifogástalanul működik” (a hangsúly a *valamennyi* szón van, ezért ki kell tenni a birtokos jelző ragját: a *Proton 4-nek valamennyi berendezése*); „A londoni rádió erről szóló híreből nem derül ki...” (helyesen: „A londoni rádiónak erről szóló híreből...”); „... elengedhetetlen a január utáni fejlődés lavírozás és taktikázás nélküli értékelése” (így a *fejlődés* szó azonos mondatrésznek látszik a *lavírozás*-sal és a *taktikázás*-sal; a világosság kedvéért tehát hozzá kell kapcsolni a ragot: *fejlődésnek*). Az utóbbi mondat érezhető gondot okozott a hír felolvasójának is, ám ügyesen áthidalta — kellő szünetet tartva — a szöveg nehézségét. De már a bemondó sem tudott megbirkózni a következő mondat szerkezet sutaságával: „Az aláírás után Bacsoni Jenő külkereskedelmi miniszterhelyettes utalt arra, hogy az *NDK külkereskedelmünk második legnagyobb partnere*” (helyesen: „... hogy az *NDK külkereskedelmünknek a második legnagyobb partnere*”; vagy: „... hogy az *NDK a második legnagyobb partnere külkereskedelmünknek*”). Rosszul hangzik egymás mellett a két azonos végű ragtalan tulajdonnév e mondatban: „A dél-vietnami hazafias erők tüzésége *Saigon Cholon* nevű kínai negyedében ... több támadást intézett a kormánycsapatok állásai ellen” (szemben: *Saigonnak Cholon nevű kínai negyedében*). — A *-nak, -nek* rag hiánya miatt egy darabig alanynak vélhetjük a birtokos jelzőt az efféle mondatokban: „... megjelent a párt, a kormány és közéletünk számos vezető személyisége” (helyesebben: „... a pártnak, a kormánynak és közéletünknek...”).

b) A nehezen felfogható jeleknek a mondat kiemelt helyén kell szerepelniük, megfelelő előkészítés után. Nem szerencsés ebből a

szempontból a következő mondat szerkezete: „A város négy körzeti ügyeletén éjjel-nappal készenlétben állnak a szerelők, és a 116—417-es telefonszámon érkező bejelentésekre azonnal a helyszínre robognak” (ez a példám s valamennyi olyan, amely mellett nem jelzem a forrást, a műsorszerkesztőség által rendelkezésemre bocsátott, 1968. novemberi híryanagból való). Hiába igyekezett a bemondó lassan, tagoltan közölni a telefonszámot, a hallgatók ezt semmiképpen sem jegyezhatték meg, hiszen csak az utána következő mondatrészlet informálta őket arról, hogy telefonszám, mégpedig sokak számára fontos telefonszám hangzik, helyesebben hangzott el. A mondatot így kellett volna megfogalmazni: „... készenlétben állnak a szerelők, s azonnal a helyszínre robognak, ha bejelentés érkezik a következő telefonszámon: 116—417”; sőt ilyen esetben ajánlatos megismételni a nehezen megjegyezhető nyelvi jelet (számot). Kifogástalan ebből a szempontból a következő mondatyszerkezet: „... öttalálatos lottószelvényre akadtak. A szelvény száma: 2 millió 157 ezer 890.” (Figyelemre méltó — később vissza is térek rá —, hogy a szövegíró kettősponttal is felhívja a bemondó figyelmét a szám elhangzása előtt tartandó szünetre, sőt a *millió* és az *ezer* számnév közbeiktatásával is segítségére siet a hosszú szám könnyebb felolvasásában.)

Ami a *n e v e k* közlését illeti, ebben a tekintetben kialakult egy igen helves gyakorlat; lehet, hogy ösztönösen, de valószínűbb, hogy tudatosan. Gyakori eset, hogy egy tulajdonnévhez (rendszerint személynévhez) köznévi (mégpedig többnyire foglalkozásjelölő szó) csatlakozik, s e két főnév értelmezős szerkezetet alkot. A grammatika — az írott nyelv grammatikája — azt tanítja, hogy az ilyen értelmezős szerkezet belső szórendje kétféle lehet: a a tulajdonnév állhat elől is (mint értelmezett szó), hátul is (mint értelmező); pl.: *Gromiko, a Szovjetunió külügyminisztere*; ill. *a Szovjetunió külügyminisztere, Gromiko*. A hangos nyelvnek a grammatikája azonban azt javasolja, hogy a tulajdonnevet csak akkor tegyük előre, ha a hallgatóság számára jól ismert; az ellenkező esetben vessük hátra, hogy a hallgatónak legyen ideje felfigyelni rá, illetőleg már előzőleg felfoghassa, ki az, akiről a hír szól. Az átnézett híryanag eleget tesz ennek a követelménynek, mégpedig meglehetősen következetességgel. Vö.: „Véget ért a romániai írók közgyűlése. A záróülésen részt vevő *Ceausescu, a párt főtitkára* beszédében méltatta a közgyűlés jó légkörét . . .”; — de: „Meghalt *Gyula legöregebb embere, a 103 éves Szilágyi István*”. Egy mondaton belül is megfigyelhető az értelmezős szerkezetnek ez a helyes váltakoztatása: „*Az ENSZ iparfejlesztési szervezetének hazánkban tartózkodó ügyvezető igazgatója, Ibrahim Helmi Abdel-Rahman* a nap folyamán *dr. Ajtai Miklósnál, a kormány elnökhelyettesénél* járt, majd az UNIDO magyar bizottságának tagjaival találkozott . . .”. — Nem tartozik szorosan ide, bár szintén a tulajdonnevek információértékével kapcsolatos s idézett mondatunkkal kiválóan szemléltethető követelmény az, hogy az intézmények neve helyett álló mozaikszót csak akkor tanácsos használni, ha közismert (példánkban: *ENSZ*, továbbá: *NATO*, *MTI*; érdekes, hogy az egyik bemondó előzékenyen még ezt is feloldotta, így: a *Magyar Távirati Iroda*, pedig a szövegben *MTI* volt). A nem közismert mozaikszót (idézett mondatunkban: *UNIDO*) lehetőleg kerülni kell, illetőleg csak akkor szabad alkalmazni, ha az intézmény teljes nevét s vele kapcsolatban mozaikszós rövidítését már előzőleg közöltük a hallgatóval.

c) Az információközvetítésnek úgynevezett *r e d u n d á n s e l e m e i* v e l kapcsolatban merül fel a következő kérdés. A magyar nyelvnek egyik

jellemző sajátása az, hogy új mondatban vagy akár egy összetétel új tagmondatában az alanyt nem szükséges kitennünk, sőt személyes névmással sem kell helyettesítenünk akkor, ha előzőleg már megneveztük. Erre valamennyi nyelvűvelő könyv felhívja a figyelmet. Csak hogy ez az általános nyelvhelyességi norma a rádióhírek nyelvére csupán bizonyos megszorítással vonatkozik, hiszen ha a hallgató az alany előzetes megnevezését nem fogta fel vagy nem figyelt rá, teljesen tanácstalan maradhat az alany nélküli mondatok értelmére vonatkozóan. Éppen ezért helyes, hogy például az 1968. nov. 15-i esti híradás hat egymást követő mondatában négyszer megismétlődik az alany (*a vietnami küldöttség szóvivője*, illetőleg: *a szóvivő* [kétszer], majd : *a vietnami szóvivő*). Még arra is szép példát nyújt ez a szöveg, hogy az adott lehetőségeken belül – változatosan fejezi ki ezt a mondatrészt, ezáltal megment valamit a réven abból, amit elvesztett a vámon: az alany többszöri megnevezése így nem jár együtt az egyhangúsággal (monotóniával). Más esetben, különösen ha tulajdonnévi alanyról van szó, még több a variációs lehetőség: a tulajdonnév helyébe léphet foglalkozásának megjelölése, sőt ennek esetleges szinonimái (*Fock Jenő . . . a minisztertanács elnöke . . . a kormány feje* stb.) vagy egyéb ismeretbővítő változatai.

2. A „címe k” kérdése

A tömegkommunikációnak egyik fontos feladata a hírvevő (az olvasó, a hallgató) figyelmének, érdeklődésének a felkeltése, sőt felcsigázása a mondandók iránt. A sajtó nyelvében erre szolgál a cím és az alcím. Ezeknek nyelvi formája igen gyakran a rövid, rendszerint tagolatlan, illetőleg hiányos szerkezetű mondat, amely nemcsak tartalmával, hanem a szöveg mondataitól eltérő felépítésével is teremt bizonyos feszültséget, nem beszélve a tipográfiai kiemelésről. Ez utóbbival még a külön címmel el nem látott sajtóhírek is élnek. Mi marad ezekből a lehetőségekből a rádióhír számára?

Nem mondanám, hogy semmi. A hosszabb, esti hírközléseket ugyanis meg szokta előzni egy figyelemkeltő felsorolás, a következő bevezetéssel: „Híradásunk tartalmából”. Ez a „tartalomjegyzék” voltaképpen címet foglal magába, illő hát, hogy megfogalmazásuk is címszerű legyen, s a nyomtatásban szereplő címek előnyös sajátásaiból legalább a nyelvi forma felhívó erejét átmentse a hangos szó területére.

Úgy tapasztaltam, hogy a rövid mondatos szerkesztés valóban érvényesül ezekben a címhírekben. Gyakori – és helyeselhető – bennük az állítmány előrevetése: „Hazaérkezett Varsóból a magyar pártküldöttség”; „Folytatja Föld körüli útját a ma felbocsátott szovjet űrállomás”. A tagolatlan vagy hiányos szerkezetű mondat azonban már jóval kisebb arányban fordul elő közöttük: „Tárgyalások a francia frankról”; ilyenek még maguk a „főcíme k”: „Híradásunk tartalmából”; „Részletes híreink”. Ezt a formát bátrabban kellene alkalmazni. – Itt jegyezném meg, hogy a folyamatos hírszövegben viszont sután hat a hiányos (ige nélküli, úgynevezett nominális, azaz névszós) mondat szerkesztés; pl.: „Az osztrák külügyminiszter válasza erre: . . .”. – Vigyázni kell azonban, hogy akár csupán rövidke, akár egyben hiányos szerkezetűek is a címmondatok, értelmi szempontból kereknek kell lenniük, nem helyes fogalmazású hát, még „hazai híreink” bevezetőjében sem, ez a mondat: „Gromiko kulturális egyezményt írt alá” [kivel?].

Milyen kiemelési eszközt használhat a még efféle „címmel” sem rendelkező hírszöveg? Semmi mást, csak a szórendet és a vele összefüggő hangsúlyt.

S ahogy a rövid, egyébként is címszerű mondatban hatásos lehet a mozgalmas tartalmú igei állítmány előrevetése, úgy a hosszabb mondatokban rendszerint valamelyik névszói részt kell kiemelni, hiszen a mondanivaló lényegét többnyire ez hordozza (a lexikonok stb. címszavai is túlnyomórészt névszók, főnevek). Van a magyar szórendnek egy igen fontos, sokat emlegetett törvénye, mégpedig az, hogy a hangsúlyos mondatrészt az igei állítmány elé kell tenni. Ez nem jelenti föltétlenül, hogy egyúttal a mondat élére is kell kerülnie; a hangsúlyos mondatszakaszt nemegyszer megelőzi egy kevésbé hangsúlyos, de azért nem lényegtelen előkészítő rész.

Az a szórend, amelyben a főhangsúlyos rész a mondat legelején áll, a mindennapi nyelvben többnyire akkor jogosult, ha már ismeretes a mondatnak valamely előzménye, s ehhez képest történik a kiemelés. A rádióhírekben viszont gyakori az ilyen szórend akkor is, ha efféle előzmény nincsen, azaz ha a hír szövege a kérdéses mondatval kezdődik.

Balázs János — az általános nyelvhelyességi normát alkalmazva — elítéli az efféle szórendi megoldást. A következőket írja:

„A rádió, mint az újságok is, úgy látszik, makacsul hiszi, hogy a kiemelés legfőbb módja a hangsúlyozandó mondatrészeknek a mondat élére való helyezése. E szerint tehát kétféle szórendi törvény különböztethető meg, egy a közönséges társalgás és a tudományos értekezések stílusában, egy másik a rádió és az újságok nyelvhasználatában. Nézzük csak az alábbi példákat: *Árucseré-forgalmi megállapodást* írtak alá Varsóban az 1961 — 1965. évekre a Lengyel Népköztársaság és a Német Demokratikus Köztársaság kormányküldöttségei. Valóban olyan fontos-e e mondatot a t á r g g y a l kezdeni, s hangsúlyozni, hogy *árucseré-forgalmi* megállapodást és nem másfajta egyezményt írtak alá az említett küldöttségek. Alig hihető. A hír alkalmasint csak ezt akarja közölni: A Lengyel Népköztársaság és a Német Demokratikus Köztársaság kormányküldöttségei az 1961 — 1965. évekre Varsóban árucseré-forgalmi megállapodást írtak alá. . . .

Úgy látszik a rádió hírszolgálat a Kisterenye község ügyeivel is naponta foglalkozik, rendszeresen közölve, hogy ott naponként mit rendeznek. Az alábbi hír szórendje ugyanis erre enged következtetni: *Országos állat- és kirakodóvásárt* tartanak Kisterenye községben, október 7-én. Ha a tárgyat a mondat élére helyezem, akkor azt hangsúlyozom, hogy a mondott helyen és a mondott időben milyen vásárt rendeznek. E szövegezés azt sejteti, hogy ott n a p o n t a van valamiféle vásár, amiről a rádió mindennap beszámol, az említett időpontban azonban nem h e t i vásár vagy h e l y i vásár lesz ott, hanem o r s z á g o s v á s á r. Nem hiszem, hogy erről van szó. A híradás nyilván azt kívánja közölni velünk, hogy *Kisterenye községben október 7-én országos állat- és kirakodóvásárt tartanak.*”

Fejtegetéseit a következőképpen foglalja össze: „Még nagyon sokáig sorolhatnám a r i k k a n c s - s z ó r e n d hasonló épületes példáit, de talán ennyiből is kitűnik, hogy a rádió hírszolgálat helytelenül jár el, amikor az újságok címbetűs kiemelésait utánozva, úton-útfélen él a kiemelésnek e bosszantó módjával.” (Az idézetek a sokszorosított kézirat 28 — 31. lapjáról valók.)

Én magam nem alkalmaznék ilyen szigorú s nem is teljesen igazságos mércét. Jellemző egyébként, hogy Balázs János — bár általában az újságnyelv mondatszerkesztéséhez hasonlítja az efféle hírszövegeket — egy ízben maga is a nem éppen megtisztelő, de a lényegre mégis rátapintó „rikkancs-szórend”

kifejezést használja. Valóban: ez a szórend a hanggal történő hírközlésnek hatásos eszköze lehet, pótolja a címet, úgy tekinthető, mint egy sajátos, fülnek szóló „blikkfang”. Véleményem szerint módjával történő használata éppen a rádió nyelvében nem indokolatlan, azaz ismét olyan esettel állunk szemben, amelyben nem lehet mereven alkalmazni a nyelvhelyesség általános szabályait. Persze az efféle szórendi megoldás túlhajtása ugyanúgy modorossá teheti a stílust, mint bármilyen más nyelvi divat felkapása. A híryanagot áttanulmányozva nyugodtan kijelenthetem, hogy ilyen veszély egyelőre nem áll fenn. Balázs János figyelmeztetése — bár szigorú volt — mégsem lehetett teljesen indokolatlan, hozzájárult a helyes szórendi arány megteremtéséhez. Így hát nem szeretném, ha vele vitatkozó megjegyzéseim felszabadítanák a zsilipeket.

A szórenddel, ezzel az igen finom nyelvi eszközzel kapcsolatos megfigyeléseim persze itt nem zárulnak le, még vissza fogok térni rájuk (e megjegyzéseknek egy része azonban beszámolómnak itt nem közölt fejezetébe került).

3. Az írott szöveg megszólaltatása

Aki a hírek szövegét írja, annak voltaképpen egy pillanatra sem volna szabad megfeledkeznie róla, hogy mondatai élőszóban fognak elhangzani. Ha van ideje (tudom, gyakran nincsen), legjobban teszi, ha maga is hangosan felolvassa őket, fülével is ellenőrzi helyességüket. Ez bizony nem mindig történik meg. Ilyenkor azután a bemondó figyelmén, ügyességén fordul meg, hogy találóan fejezi-e ki a felolvasott szöveg a mondanivalót. Olykor persze a bemondó sem veszi észre a buktatót, vagy pedig képtelen áthidalni a fogalmazás állította akadályokat.

Felsorolok néhány tipikus esetet:

a) A mondat alanya mellé nem szabad közvetlenül egy olyan birtokos személyragos szót tenni, amelynek az alanyként álló ragtalan szó a birtokos jelzője is lehetne. Íme a példák: „*Bíró József megérkezésekor . . . elmondotta*”; „*Mackevics szovjet mezőgazdasági miniszter magyar kollégájának . . . a vendége volt*”; „*Gomulka zárszavában hangsúlyozta . . .*”; „*Gomulka zárszavában közölte . . .*”. A legutóbbi mondat meg is tévesztette a bemondót: birtokos jelzőnek fogta fel a *Gomulka* szót, csupán ezt hangsúlyozta, a *zárszavában* szót nem, s nem is tartott előtte szünetet.

b) A hangsúlyozás másutt is kétséges lehet. Szóltam már arról, hogy a magyar mondatban a kiemelt mondatrész az állítmány előtt helyezkedik el. Vannak azonban olyan mondataink is, amelyeknek egyik szavára sem esik erős nyomaték, ilyenkor az állítmány a mondat közepe táján szokott helyet kapni. De nem mindig derül ki, hogy az efféle szórend valóban nyomatéktalan-e. (NB.: az úgynevezett nyomatéktalan szórend esetén az állítmánynak van bizonyos hangsúlya, de sem ez, sem más mondatrész nem kap erős nyomatékot.) Kétségtelenül nyomatéktalan szórenddel állunk szemben egy ilyen mondatban: „A miniszterelnök tegnap tárgyalást folytatott kormányának több tagjával”. Tudniillik ha ki akarnánk emelni egy mondatrészt, például a *tegnap* határozót, akkor ennek közvetlenül az igei állítmány elé kell kerülnie: „A miniszterelnök *tegnap folytatott tárgyalást . . .*”; a *tárgyalást* szót tehát hátra kell vetnünk, az ige mögé. Más a helyzet akkor, ha az állítmánynak nincs hátravethető tartozéka: „A miniszterelnök *tegnap tárgyalt* kormányának több tag-

jával". Ez a mondat kétféleképpen hangsúlyozható: a *tegnap* szó lehet nyomatéktalan is, nyomatékos is. Az ennyire megtévesztő szórendű mondat szerkesztést a hírek megfogalmazójának okvetlenül el kell kerülnie. Lássunk még néhány kétértelmű példát: „Tegnap a felszabadító hadsereg lőtte a rádióállomást”; „Couve de Murville hétfőn este a rádióban és a televízióban nyilatkozik Franciaország gazdasági és pénzügyi helyzetéről”; „A múlt év hasonló időszakához képest növekedett a két ország árucseréforgalma”; „A Csehszlovák Kommunista Párt Központi Bizottságának ülése ma Josef Spaček elnökletével folytatta munkáját” (a bemondó a *Josef Spaček elnökletével* mondatrészt hangsúlyozta); „A csehszlovák pártplénum holnap folytatja munkáját” (a bemondó a *folytatja* szót emelte ki). Úgy látszik, a hírszerkesztőség e tekintetben nem fogadta meg Deme és Balázs nyomatékos figyelmeztetését, s nem ügyel eléggé a kétféleképpen hangsúlyozható mondat szerkezetek elkerülésére.

c) A rádió nyelvében — mint Balázs János már megállapította — sok a f ü g g ő i d é z e t, azaz egy kívülálló személy szavainak a közvetítése. Balázs rámutatott ezzel kapcsolatban néhány hibára, olyan esetekre, amelyekből nem derül ki, hogy voltaképpen kinek az álláspontjáról van szó. Az efféle hibákat a hírszerkesztőség kiküszöbölte, de — úgy látszik — túllőtt a célon, mert most meg mintha a túlbiztosítás jelenségével állnánk szemben. Ilyesmire mutat a következő mondat is, fölöslegesen ismétlődő közbevetésével: „[Rusk] A NATO szférájába sorolta Jugoszláviát is, *mondván*, hogy a semleges Ausztria és Jugoszlávia sorsa — *szerinte* — szorosan összekapcsolódik a NATO biztonsági érdekeivel” (a *szerinte* szó közbevetése itt szükségtelen). A túlbiztosításnak másik formája — s itt térek vissza tulajdonképpeni fejtegetéseimhez — abban jelentkezik, hogy a szövegíró a kérdéses tagmondatot vagy szót i d é z ő j e l b e teszi. Csakhogy ezzel az idézőjellel a bemondó nemigen tud mit kezdeni, hiszen hanglejtéssel, intonációval való érzékeltetéséhez valóságos színészi — a híradás stílusába nem is illő — produkcióra volna szükség. Például: „[A vietnami szóvivő] Mai sajtóértekezletén visszautasította azt a legújabb amerikai vádat, hogy a bombázások megszüntetése óta a demokratikus Vietnam a fegyvermentes övezetben katonai akciókat hajtott végre, s ezzel »veszélybe sodorta a párizsi béketárgyalásokat«” (a bemondó egyáltalán nem érzékeltette az idézőjelet); „[Rusk] a Kelet-Európát fenyegető állítólagos »szovjet veszélyről« beszélt” (az idézőjelre nincs szükség, hiszen ott van a mondatban az *állítólagos* szó); „... Johnson elnök határozottan cáfolta, hogy »vétőjogot« biztosított utódának [jobb így: utódjának] a külpolitikai döntések terén [helyesebben: döntésekben]” (itt az idézőjelnek más a funkciója, mint az előző mondatokban, de hanggal való érzékeltetése szintén nehezen oldható meg). — Ugyancsak hanglejtéssel — bár nem idézőjellel — kapcsolatos buktató rejtőzik a következő mondatban: „A frank helyzetét nemcsak a rossz gazdasági helyzet [bántó szóismétlés!] rendítette meg, hanem a *hivatalosan cáfolt*, de valószínűleg várható leértékelés is”. A bemondó nem esett bele a csapdába, a *hivatalosan* szót nem hangsúlyozta a kelleténél erősebben, a *cáfolt* jelző hanglejtésvonalát pedig a szükséges mértékben megemelte; de mennyivel könnyebb lett volna a dolga a szövegnek némi módosítása esetén: „... a *hivatalosan ugyan cáfolt*, de ...”.

d) Amennyire kevés segítséget nyújt az idézőjel a szöveg helyes felolvasásában, annyira támogathatja a bemondót a jól alkalmazott í r á s j e l e z é s. Ezt a segítséget azonban csak igen kis mértékben kapja meg. Különösen feltűnő,

hogy a hírszövegek gépirata a tagmondatokat elválasztó és kötőszó elé szinte sohasem tesz vesszőt. Pedig ez az „apró” helyesírási hiba éppen a felolvasó számára nem közömbös, különösen olyan helyzetben, ha emiatt az *és* után következő szó látszólag nem tartozik új tagmondatba (tehát eszerint nem kellene előtte szünetet tartani): „A zárúlélen részt vevő Ceausescu, a párt főtitkára beszédében méltatta a közgyűlés jó légkörét és a romániai írók tevékenységét általában pozitívnak ítélte”; „Tegnap a felszabadító hadsereg lőtte a rádióállomást és több más katonai célpontot támadott”. Meglepő – de legalább ennyire zavaró —, hogy éppen akkor kerül vessző az *és* elé, mikor nincs szükség rá (nem kezdődik új tagmondat): „Colotka miniszterelnökhelyettes viszont azt tette szóvá, hogy a *pártonkívüliek klubja, és más hasonló jobboldali szervezetek ellen* már korábban határozottan fel kellett volna lépni”. — Utaltam már rá, a számok hírértékével kapcsolatban, hogy a kettőspont helyes alkalmazása is segítheti a bemondót a kellő szünet megtartásában. Jobb lett volna ezt az írásjelet használni a következő mondatban is, az első vessző helyén: „Vidéken két premier volt, Békéscsabán Vörösmarty »Csongor és Tündé«-jét, Debrecenben a »Krisztina és a mama« című új zenés magyar vígjátékot mutaták be”. Fölösleges viszont a kettőspont ebben a hírszövegben: „A ma alakult emlékbizottság elnöke Ilku Pál, tagjai között van: Erdei Ferenc, Rusznyák István, Darvas József, Tömpe István és Ortutay Gyula” (a *van* után nincs szükség hosszabb szünetre).

e) A rendelkezéseimre álló hírszövegeket olyan géppel írták le, amelyen nincsen í, ú és ű betű. Nem tudom, hogy a bemondók is ilyen szöveget kapnak-e kézbe. Ez voltaképpen megengedhetetlen dolog, hiszen az írott szöveg látványa nem választható el a kiejtés kérdésétől. Márpedig a híradások meghallgatása közben tapasztalt kiejtési hibáknak jelentős része éppen e magánhangzók időtartamának érzékeltetésével van kapcsolatban.

f) Egyéb nehézségek elé is állíthatja a hírszöveg a bemondókat. Ezek azonban egyrészt nem tipikusak. Ilyen lehet az igeneves szerkezettel túlszűfolt mondat, amelynek kimondása közben alig van lehetőség levegővételtre; vagy pedig ennek ellenkezője, a több mellékmondatral megszakitott főmondatú összetett mondat, amelyben igen bajos dolog a hosszú közbevetést kellően érzékeltetni. Példa az első jelenségre: „Párizsban a kibővített tárgyalások megkezdésére váró vietnami küldöttség szóvivője kijelentette, . . .”; a másodikra: „Szóvá tette, hogy azokat, akik következetesen végrehajtották az elfogadott párt-határozatokat, akik védelmezték a Szovjetunióval fennálló barátságot, gyakran együttműködőknek, dogmatikusoknak és január előtti embereknek nevezik”. — Másrészt efféle problémák olyan nyelvi jelenségekhez is kapcsolódnak, amelyeknek megvizsgálása nem igényel különleges „rádiós” szemüveget. Ezeket fejtegetéseimnek most nem közölt részébe illesztettem be. Itt említem meg egyebek között a szavak teljes vagy részleges ismétlődéséből fakadó egyhangúságot; ez mindenképpen hiba, de az élőszóban még feltűnőbb, mint az írásban. Ugyanígy állunk a túlságosan hosszú szóösszetételekkel is. Olvasni sem kelleme őket, hallani még rosszabb, hát még kimondani. Márpedig a hírek szövegében néhány birtokos jelzős szerkezet indokolatlanul összetétellel tömbösödik. A *Johnson-kormány* mint egy ismert fogalom jelölője természetesen hibátlan összetétel, de *Nixon* valamiféle *bejelentése* vagy a *TASZSZ* valamely *közleménye* nem vált olyan fogalommá, hogy *Nixon-bejelentés*-ként, *TASZSZ-közlemény*-ként kellene emlegetni. Hasonlóan kifogásolható, csak még kirívóbb, mert hosszabb összetételek a következők: *szakember-küldöttség, választékcseré-forga-*

lom. Mindezeknél szörnyűbb szókígyó önmagában is a *gépkocsi-nyereménybetétkönyv*, miért kellett hát egy újabb összetételi taggal megtoldani ebben a mondatban: „*Gépkocsi-nyereménybetétkönyv-sorsolás* lesz kedden a fővárosban”. Igaz, a hírszöveg a *sorsolás* szót különírta, ez a nyilvánvaló helyesírási hiba azonban nem segíthetett az összetétel hosszúságán és kimondhatatlanságán; bele is bicsaklott a bemondó nyelve. (Így kellett volna feloldani a szót: *gépkocsi-nyereménybetétkönyvek sorsolása*.)

III. Ezzel megjegyzéseimnek a végére érkeztem. Nem volna azonban igazságos eljárás, ha mellőznék egy-két olyan megállapítást, amelyet jelentésembe a teljes anyag vizsgálata alapján foglaltam bele. Úgy látom, hogy Deme és Balázs tanácsait nagy többségükben megszívlelte a műsorszerkesztőség. Az átnézett híryanag nyelvi színvonala általában kielégítő, több régebbi hiba már egyáltalán nem jellemző rá. Kirívó helytelenségek nincsenek benne, a bürokratikus vagy nyakatekert fogalmazású mondatok egészen ritkák, s többnyire külföldi hírügynökségek jelentéseinek kényszerűen hevenyészett fordításából származnak. A legtöbb mondat épkezláb, világos, áttekinthető szerkezetű, nemegyszer friss hangvételi. Javítani való persze bőven akad. Fejtegetéseimben főleg ezekre hívtam fel a figyelmet. Elsősorban a tipikus jelenségeket, hibákat tettem szóvá; egyedi esetekre csupán akkor tértem ki, ha valamely általánosabb tanulság volt fűzhető hozzájuk.

Rácz Endre

Esztétikai értékítélet, nyelv és komikum

I. A komikum (más szóval nevetségesség) az esztétika nehéz kérdései közé tartozik. Ennek okát abban kereshetjük, hogy egymástól nagyon eltérő jelenségek lehetnek komikusak. Bonyolítja a kérdést az is, hogy a komikum (humor és satíra) az emberi tevékenységnek szinte minden területén jelentkezik, megjelenhet a mindennapi életben (viselkedés, arcjáték, társalgás stb.) és a művészetben (zene, festészet, szobrászat, irodalom stb.). A megformált anyag lehet: zenei hang, szobrok anyaga (bronz, gipsz, üveg stb.), festmények, grafikák anyaga (festék, vászon, papír stb.), építőanyagok (tégla, cement stb.), az ember testrészei, és végül, de nem utolsósorban ami bennünket leginkább érdekel: a nyelv (beszédhangok, írás). Amikor az esztéták a komikum lényegét az emberi dolgok belső ellentmondásaiban (pl. látszat és valóság, jelenség és lényeg, ésszerűség és ésszerűtlenség) látják, túlságosan tág definíciót adnak, ha pedig azt mondják, hogy a komikumelmélet tárgya a komikum, akkor lényegében lemondanak a definícióadásról. Ez utóbbi álláspont munkahipotézisül is szolgálhat, a nevetségességet ugyanis csak a komikus jelenségek leltározása után akarja meghatározni.

Ez az út a nyelvi komikum kutatásában járhatónak bizonyult. A nyelvészet azt vizsgálja, hogy a komikum milyen sajátos nyelvi eszközökkel fejezhető ki, vannak-e olyan specifikus nyelvi szabályok, amelyeket a komikus stílus foglal le magának. A későbbiekben látni fogjuk, hogy a nyelvésztétika (ezt az elnevezése is igazolja) nemcsak a nyelvészeti módszereket használja fel, hanem az esztétika eredményeit is segítségül hívja. A nyelvésztétika, mint minden más határtudomány, komplex módszerekkel dolgozik.

2. Nemrégiben a nyelvi humort abból a szempontból vizsgáltam, hogy mi a viszonya a grammatikalitáshoz, a köznyelvi normához. (A nyelvi humor főbb típusai. Nyr. 92:10–2). Úgy látszott, hogy e stílus (vagy stílusárnyalat) a szokatlan (potenciálisan jó, de ritka) és a rossz nyelvi szerkezeteket, szabályokat használja fel. Időközben azonban felmerült bennem az a kérdés, van-e a nyelvi komikumnak külön nyelvtana? Hiszen ismeretes, hogy az irodalmi nyelv egyik jellegzetessége a szokatlan nyelvi szabályok használata. S mert ez így van, a nyelvi komikum bizonyos típusait alaposabban kell megvizsgálunk.

Említsünk néhány példát!

Pizkos Fred meséli: „Én is találkoztam a kapitánysapkás Warinsszal a fedélzeten, és szembenéztem vele. *Ő piztoltyt rántott, én kést. Azután meghalt*” (Rejtő Jenő: Pizkos Fred, a kapitány. Bp., 1966. 273). A másik idézet Fekete István egyik novellájából való. Az író leírja, hogy a görénytanya fölött kiesett a fészkből egy kis veréb. „A kis görény kiosont, és szeme kegyetlenül tapadt a veréb homályos alakjára. Alig zizzent a széna, és a halk cippanás, melyet a kis veréb búcsúzóul küldött a fészekbe, csak annyi volt, amikor egy tú eltörik. *Csend lett, és a fiatal görény ínyén szétfutott a vér. Aztán csak tollak maradtak a szénán*” (Köd Bp., 1967. 11). Mindkét idézet egy-egy halálos viadalt ír le, mindkettőnek a végén töredékes a leírás, ám a hatás nem azonos. Rejtő Jenő megneveztet, Fekete István részvétet ébreszt, elgondolkoztat. Az azonos nyelvi megformálás mögött különböző szituációk és ezekre épülő erkölcsi-esztétikai ítéletek húzódnak meg. A kis verebet nálánál erősebb állat ölte meg, s ez az emberek szemében tragikum. Az első idézetben egy gyilkos nyerte el méltó büntetését, ennek örülni tudunk.

A komikum (humor és szatíra) nem műfaj, hanem ábrázolási mód(szer), stílus, ezért minden műfajban megjelenhet. (Vö. Mészáros István: Szatíra és valóság. Adalékok a szatíra elméletéhez. Bp., 1955. 52–4.; Almási Miklós: A komédia elmélete. A szatíra. Bp., 1954. 6 kk.; Rózsa Zoltán: Az antik szatíra és a szatirikus módszer. FilKözl. 6 : 267–99.) Ha a szemantikai jegy analógiájára stilisztikai jegyként (\pm komikus) fogjuk fel, akkor bizonyos típusú mondatok vagy mondat sorok potenciálisan megkapják a \pm komikus jegyet. S hogy komikusak-e a nyelv meghatározott egységei, az nem kizárólag grammatikai és szemantikai tényezőktől függ, mert ebbe az embereknek a nyelven kívüli valóságról alkotott nézetei is beleszólhatnak. Elemezzük tovább tehát példáinkat.

Balassi Bálint közismert versének hatására Tóth Árpád „Vitézek, mi lehet . . .” címmel írt költeményt. A vers töredék, s most idézzük első versszakát.

Vitézek, mi lehet
E széles föld felett
Szebb dolog a végeknél,
Hol az sok fájásnak,
Észtelen vágásnak
Kopár tája véget ér,
Hol kínunk aláhull
S kiszáll ez világból,
Mint a pergő falevél?

E komor hangulatú költeményrészlet ellenpéldájaként nézzük meg Arany János Hasadnak rendületlenül című versének első versszakát.

*Hasadnak rendületlenül
Légy híve, ó magyar!
Bölcsődtől kezdve sírodig
Ezt ápold, ezt takard.
A nagy világon ekivül
Nincs más, amit művelj:
Áldjon vagy verjen sors keze,
Itt enned, innod kell.*

Arany is megváltoztatta költőtársának alkotását, de az alapul szolgáló megváltoztathatatlan szerkezetű vers témáját (hazaszeretet) az evés-ivás témájával cserélte fel. Az olvasó kicsinyesnek, nevetségesnek tartja a „has-ápolást”, magasztosnak, fennköltnek, szentnek a haza iránti hűséget. A nevetés előidézője az Arany-versben két tényező: a megbonthatatlan nyelvi szerkezet — amelyhez eredetileg fenséges téma kapcsolódott — átköltése, átalakítása és a mondatok által kifejezett valóság kicsinyessége.

Másról van szó Váci Mihály „Utazás bürokronéziába” című satirikus körképében. (Kortárs 1967. 585 kk.)

*Látják, Kartársaim, szemükkel,
— iktatott ügyirat vagyunk;
isapult és merített Piegler —
gyári papír a mi agyunk.
Bizony nem akkor születünk
mikor anyánk világrához,
— csak abban a percben leszünk —
mikor egy szerv már iktatott,
s feljegyzett minket valaki,
beírt, átvett, bevezetett:
— csak ezek a szent alaki
jegyek adják az életet.*

Váci verse nem a Halotti Beszéd szavainak megváltoztatásában fogant. Nem írja újra az ismert nyelvemléket, csupán az annyiszor támadott, de mégis létező bürokratikus ügyintézés halotti beszédét alkotja meg. A halálra ítélt bürokrácia felett mond búcsúbeszédet, innen a tartalmi hasonlóság a Halotti Beszéddel.

Ellenpéldaként Földeák János Látjátok, feleim, szemetekkel című költeményét említem meg (Élet és Irodalom 1961. 23. 3). A költő a Csepeli Papírgyár udvarának óskavasait látva, az élet törvényeiről, a nemzedékváltásról, „az alkotó nyugtalanságról”, a véges emberi életéről elmélkedik. A téma nem neveltető, nem alkalmas a gúnyolódásra. A versszakok első sorai (*Látjátok, feleim, szemetekkel*) a magasztos eszmék hangulatát teremtik meg.

3. Az esztétikai értékítéletek hangsúlyozása elvisz bennünket a népmesék világába.

A tündérmeséket és a tréfás meséket leginkább az különbözteti meg egymástól, hogy a bennük foglalt tartalom elfogadható-e avagy nem. Itt Ortutay Gyula véleményére hivatkozunk elsősorban. „A [tündér] mesére az a

jellemző legelsősorban is, hogy benne a csodák világa az igazi: a rendes világ, s a csodák törvényei a megszokottak, tehát semmi különös, kiemelendő hangsúly nincsen: minden úgy történik itten, ahogy kell történnie, s a sárkány, az üldöző boszorkány éppúgy megtartja a szabályokat, a mese szigorú etikettjét, mint a menekülő szerelmesek, a furfangos pásztor, s a többi is mind, a mesék örök alakjai” (Kis magyar néprajz. Negyedik, átdolgozott kiadás. Bp., 1966. 49). Ezekben a mesékben — a többi természeti törvényekhez viszonyítva — képtelenségeket találunk. Az irrealitás itt mégsem mosolyogtat meg bennünket, mert „a mesevilág kritikája a létező világnak, s így fejezi ki a maga társadalmi bírálatát, tiltakozását a valóság szörnyű világával szemben” (i. m. 50).

A tréfás mese nem vigasztal, képtelenségei mögött csupán az van: „ugye, milyen lehetetlenség ez?!” Illusztrálásul *A bikaborjú* c. mese elejét közöljük.

„Egyszer volt, hol nem volt, az *Óperenciás-tengeren is túl, ahol a farkatlan malac túr*, volt egyszer egy szegény ember. Volt annak egy riska tehene. A tehén megellett egy bikaborjút.

A bikaborjú nőttön nőtt, valamennyi széna, szalma volt Magyarországon, mind megette, de nagyon nagyra nőtt.

Volt ennek a szegény embernek három fia is. Elővették a bikát, el akarták hajtani a Tiszára inni, mert *a kútból egy hörpintésre kiitta a vizet. De gyalog nem bírtak vele: telefont szereltek a hátára, úgy hajtották.* Egy ült a nyakán, egy a derekán, egy meg a farán. *Aztán úgy hajtották, hogy beleszóltak a telefonba:*

- Üssed már a farát!
- Üssed már a derekát!
- Üssed már a fejét!

Olyan nagy volt” (Magyar népmesék III. Bp. 1960. 879). *A bikaborjú egy hörpintésre kiitta a kútból a vizet* valóságtartalmát illetően nyilvánvalóan képtelenség.

4. A mondatok és a szintagmák nyelvesztetikai elemzése után térjünk rá a legproduktívabb szóalkotási módra, a szóösszetételre. Szokatlan szóösszetételek analógia útján keletkeznek. A tagok közötti szintaktikai és szemantikai viszony e származékszavakat érthetővé teszi. Megértjük, mit jelentenek vagy mit akarnak jelenteni, mégis viccesnek tartjuk őket ritka vagy nagyon ritka használatuk miatt. Ez vonatkozik Karinthy *fiúszakasz*, *dajkaszakasz*, *szóke-szakasz* szavaira (Egész város beszéli I. Bp. 1958. 466–7).

Bizonyos szokatlan szóösszetételek komikumának magyarázásához elegendők a szigorúan szinkrón módszerek. Más, hasonlóan alakult szóösszetételek komikus stílusárnyalatát a fenti eszközök nem világítják meg.

Weöres Sándor *Majomország* című versében 31 szóösszetételt alkotott a *majom* szóval. Nézzünk meg néhányat!

*Majomtanártól majomlány
majomábécét tanul,
gaz majom a majombörtönt
rúgja irgalmatlanul.*

Megépiül a *majommalom*,
 lesz sok *majommajonéz*,
 győzve győz a győzhetetlen
 győzedelmes *majomész*.

Majompóznán majomkirály
majomnyelven szónokol,
 egyiké *majommenyország*,
 másiké *majompokol*.

A humor forrása e versben a szóalkotás szokatlansága és a bennük szereplő *majom* szó (pontosabban azok a fantázia szülte új fogalmak, amelyek a 'majom' fogalmát magukba foglalják). Ide tartozik a *szamár*, *marha*, *ökör*, *tinó*, *bakkecske*, *ló* stb. szavak emberekre való vonatkoztatása is. A cél nem mindig a humorizálás, sokkal inkább a gúnyolódás, a csúfolódás. Weöres költeménye humoros indítású. Egy országról szól, ahol mindenki majom, minden a *majmoke*. Az utolsó versszak kétségtelenné teszi a satirikus ábrázolást.

Rémületes *majomarcot*
 vágnak *majomkatonák*,
majomkézben majomfegyver,
 a majmoke a világ.

A *majomfegyver* kísértetiesen hasonlít az *atom fegyverhez*. Az emberiség jövőjének legnagyobb ellensége nem lehet a humorizálás tárgya. (A valóság satirikus jelenségeire és ábrázolásukra l. Mészáros István: *Szatíra és valóság*. Adalékok a satíra elméletéhez. Bp., 1955. 52 kk).

5. A nyelvi komikumnak van egy érdekes területe, nevezetesen az obszcén szavak és kifejezések használata. A durva szavak a beszédben vagy írásban egyformán nevetést is, megbotránkozást is okozhatnak.

Nemrégiben a Nagyvilág szerkesztősége neves írókat, költőket, tudósokat kért fel, mondják el véleményüket az obszcenitás és az irodalom kapcsolatáról (Trágárság és irodalom: Nagyvilág 1968. 124–31., 282–8, 597–609). A vitának néhány, számunkra fontos gondolatát érdemes megemlíteni.

„Egészen bizonyos, hogy a *verba volant* elve alapján az élőszó sokkal jobban bírja a trágárságot, mint az írás” (Bán Imre hozzászólása, i. h. 442). Abody Béla a durva szavak felhasználhatóságáról szól. „Az a kérdés, hogy az adott drasztikus szónak van-e esztétikai funkciója, vagy nincs? Ha nincs, elvetendő, *de nem azért, mert drasztikus, hanem azért, mert felesleges*. Ha van funkciója, üdvözlendő, *de nem azért, mert drasztikus, hanem azért, mert kifejező*” (i. h. 128).

Bertha Bulcsu arra utalt, hogy meg kell különböztetnünk az obszcén szavakat, kifejezéseket és az obszcén tartalmat. Hozzászólása központjában éppen a nyelvi jelek és tartalmukra vonatkozó vélekedések problémája állt. „Nagy kérdés, hogy a szituációt tartjuk trágárnak, vagy a jelölését. Ha a szituáció, mondjuk, gusztustalan, akkor miért tartjuk egyik jelölését, általában a műszót, a jelpótlékot szalonképesnek, míg az egyértelműbb, találóbb jelzést trágárnak . . . ?” (i. h. 603). (Vö. ezenkívül: Szalay Károly: *A magyar satíra száz éve*. Bp. 1966. 503; Kolozsvári Grandpierre Emil: *Utazás a argó körül*. Kritika 1965. 5. 39–46.)

A durva szavak használata, mint minden nyelvileg komikus jelenség, ellentmondásos. A köznyelvi normától eltérő helytelen főnévragozás meghatározott céllal írva, kimondva — helyes lesz, a kimondhatatlan, a leírhatatlan szó komikus szándéktól vezérelve mégis bekerül a kommunikációba. A komikus tárgy, élőlény, viszony, cselekvés stb. mindig o p p o z í c i ó b a n áll valamivel vagy valakivel, ugyanez vonatkozik a jelölőikre, a nyelvi elemekre is. A *gebe* a *paripá*-hoz képest komikus, a *nyakig láb* szemben áll egyrészt a *magas*-sal, másrészt a *közepes nagyságú*-val, a *botfulú* a *rossz zenei hallású*-val, az *arcom* a *pofám*-mal. S most éppen az utóbbi típusról van szó, amellyel az írók vagy a beszélők stíluskeveredést hozhatnak létre. „[Sanyika az állatkertben] a keselyűnél fölényesen legyintett, a vízilóra csak egy fitymáló tekintetet vetett, és az elefánt se váltott ki belőle különösebb izgalmat. Utóbbi különben is minden tekintélyét elvesztette előtte, amikor az ormányával elfogadott tőlem egy *százmillióst*, ahelyett, hogy megnézte és *visszavágta volna a pofámba*.” (Keller Dezső: Séta az állatkertben. Kedves közönség! Válogatott Konferanszok. Bp. 1957.)

Persze hozhatnánk példákat szinte az egész magyar irodalomból, majdnem minden írótól és költőtől, a magyar népmesékből, vicekből, mert hát tabuszavakban nem szükkölködik nyelvünk. Értelmező Szótárunk címszóként 38 igét, 29 főnevet, 20 melléknevet közöl „durva” stílusminősítéssel; ha ehhez a tájnyelvi szavakat és minden szó lehetséges származékát valamint a velük alkotható szintagmákat is hozzászámítjuk, tekintélyes mennyiségű listát kapunk.

Nyelvünk szókinszbeli gazdagsága viszont azt is lehetővé teszi, hogy ne nevezzük nevén a gyereket, ne legyünk vaskosak, s így szinte le sem kell írni a durva szót, mégis pikáns lesz szövegünk, beszédünk. Itt Tabi László egyik humoreszkjére szeretnék hivatkozni. Egy nyugalmazott tanácsjegyzőről szól, aki dicsekedve meséli, hogy ami a háza építésével kapcsolatos volt, mind saját maga *csinálta*, csak egyet nem tudott „csinálni”, gyereket. „Magas húsz év körüli fiú tűnt fel a kertajtóban, és ment fel a tornácra vezető lépcsőn.

— A fiuk? — kérdeztem.

— Igen. De nem a saját fiam. Minthogy az asszony húsz év alatt se lett amúgy, most húsz éve örökbe fogadtam egy fiút.

Büszkén csillogott a szeme, ahogy hozzátette:

„Magam mentem érte a lencházba!”

(Én, te, ő... Humoreszkek. Bp., 1961. 83)

A humoreszk csattanója a le nem írt durva jelentésű *csinál* szó. Tabi írása ellenvetés lehet Feleki László aggályára, aki szerint az író „ügyszólván semmit sem írhat a legemberibb tevékenységről, amelynek önmagunkat és szeretteinket, az emberiség legnagyobbjait köszönhetjük...” (Isten veled, atomkor! Bp., 1965. 80).

6. Az eddigiekben azt a fajta nyelvi komikumot vizsgáltuk, amelyben a nevetségesség oka nem annyira a nyelvi jelek és jelkapcsolatok alakjában és jelentéshasználatában, mint inkább a nyelven kívüli valóságról alkotott értékelésben keresendő. Az erkölcsi-esztétikai felfogás és a nyelvhasználat szoros kapcsolata e területen szembetűnő.

Szükséges lenne, hogy a nyelvi komikum természetrajzához elkészítsük a nevetető valóság tipológiáját. Ez lehetetlenség.

Ismeretes, hogy a falucsúfolók (rátótiádák) egy-egy községnek a környe-

zett l eltérő gondolkodását, magatartását pelleng rezik ki. Kovács  gnes a r t ti d kat  gy csoportosította -- a nemzetközi hagyománynak megfelelően --, hogy a kics folas tárgyát vette alapul. (A r t ti d k t pusmutat ja. A magyar falucs folak típusai. Kézirat gyanánt. Szerk. Kovács Ágnes. Bp., 1966.) Nézzünk néhány motívumot! Kinevették azokat a falukat, ahol kigyónak néztek a sarlót, furulyának a puskát, vasvillával hányták a diót a padlásra, jámbor háziállatot vérengző fenevadnak véltek, sz nyograj miatt félreverték a harangot, megk sz r lt k a k dm nt, burgonyára  ltették a kotl st, a földet diszn s rral zs roztk  meg stb. stb. Az emberi butaság, ostobaság kimer t-hetetlen. (L. m g R th-Végh István könyveit.)

Általánosságban persze többet mondhatunk. Komikum létrejöhet a nyelvi hovatarozás szerint: 1. Egyes nyelveken belül (nyelvi rétegek), 2. egyes nyelvek között (l. a „nyelvi szépre” vonatkozóan Fodor István: Mire jó a nyelvtudomány? Bp., 1968 127–40), települési hovatarozás szerint: 1. falu és falu között, 2. város és falu között, faji, foglalkozásbeli meghatározottság szerint (l. régen a cig nyvicceket, a papokról sz l  történeteket), kigúnyolják az emberek szellemi és testi fogyatékosságait (v . Szabó Károly: Ragadv ny- és g nynev d s egy Vas megyei kis községben Nyr. 92: 210–5; N. Bartha Károly: N vrecs fola gyermekversek. Ethn. 52: 126–32; Régi magyar v g-játékok. A bevezetőt írta Dömötör Tekla. Bp., 1954. 27 kk.).

Azt is figyelembe kell venni, hogy a valóság jelenségeinek komikusakra és nem komikusakra való felosztása időben változik.

A régi magyar irodalom humoros írásainak tanulmányozása is ezt bizonyítja. (A rövid felsorolas Kardos Ingeborg Klárának „A humor a régi magyar irodalomban” című könyve alapján történik. Megjelent Szegeden, 1942-ben.) A középkorban az  rd g t és az asszonyt csúfolták, a humanizmus és a reformáció idején is születtek n cs fola versek, de éppen a hitviták során a hitbéli ellenfél volt a nevetséges. Később a cigányt, a nagyotmondó katonát, a papot gúnyolták ki. A sort napjainkig folytathatnánk.

7. A nyelvi komikum eddigi vizsgálata számos kérdést nyitott  tesz. Az egyik az, hogy hol végződik a nyelvi komikum. Bergson különbségtétele a nyelv kifejezte és a nyelv teremtette komikumról nem megnyugt t , mert a nyelv teremtette (azaz nyelvi) komikumon   a szójátékokat, a kétértelmű kifejezéseket értette, a nyelvi komikum viszont nemcsak a sz tanra szorítkozik. (A nevetés. Tanulmány a komikum jelentéséről . . . Bp., 1913. 58–114.) Tisztázatlan továbbá a komikus nyelvi formák használatának stilisztikai szabálya és története, a helyzet- és jellemkomikum viszonya a nyelvi komikumhoz stb. stb.

A nyelvi leírás számára viszont tanulságul szolgálhat az, hogy a mondatok helyességét a nem komikus köznyelvi mondatok normája szabja meg. Más megk zel tsben: ha a generatív nyelvtan a köznyelv egészére kívánja kiterjeszteni a szabályokat, akkor meg kell említeni, hogy egyes szabályokat a komikus kifejezésmód felold, másokat érintetlenül, érvényben hagy. A komikum azonban nem csinál káoszt a nyelvben, csupán ésszerűen alkot „antiszab lyokat”.

Nagy Ferenc

Szurkoljunk!

1. A Nyelvőr 92. évfolyamának 355. lapján „A Nyelvőr postája” rövid válaszként foglalkozott a *szurkol* szóval. A többi között azt írja, hogy „nemcsak azt jelenti: 'szurokkal ken valamit', hanem már a múlt században vannak ilyen jelentései is: 'fél (a büntetéstől)', továbbá 'töpreng, aggodalmaskodik, izgul, szorong'. Azt, hogy ezek a jelentések hogyan függnek össze magával a *szurok* főnévvel, nyelvtudományunk egyelőre nem tudja kielégítően megmagyarázni... alighanem ebbe a szócsaládba tartoznak a pénzt *leszurkol*, illetőleg pénzt *kiszurkol* kifejezések is. S tegyük hozzá: a *szurkol* a mai sportnyelvi használatában sokkal jobb, mint akár a német eredetű *drukkol*, akár az ennek szolgálai lefordításából származó s újabban eléggé divatozó *szorít*.”¹ Azt is hozzáfűzi, hogy még 1952-ben is akadt olyan vélemény, amely szerint a *szurkol*-t kár volt terjeszteni a *drukkol* rovására (NyK. 53:104–6).

2. Menjünk visszafelé szavunk felnőtt korából a gyerekkorhoz, hiszen a Nemzeti Sport magyarító pályázataiból e sportszó anyakönyvezésének pontos napját is meg tudjuk állapítani. Mióta „szurkolunk”, és mióta vannak nálunk „szurkolók”? A Nemzeti Sport 1931. október 18-i számában az első lapon találjuk meg az ilyen című cikket: „Legyen a drukker *szurkoló*, támasszuk fel ezt a régi diákkifejezést!”²

Előzőleg a pályázatot meghirdető cikk³ („Mit írjunk 'drukker' helyett?") így adta meg a *drukker* értelmezését: „Szóról szóra lefordítva *nyomót* v. *szorítót*, *préselőt* jelent, aki lelkesedésével, idegállapotával segít *kiszorítani* a csapatából a sikert. [Kiemelés tőlem.] Német szó, amit a németek kevésbé használnak, mint mi.”

A seregestül jelentkező pályázók közül a legtöbben *szorongó*-vá akarták változtatni a *drukker*-t mert úgy érezték, hogy benne a legjellemzőbb „a szorongás, amellyel csapatának nehéz helyzeteiben minden szorongást végigél, végigszcened”. Egy edelényi pályázó ilyen mondatot állít össze: „Sikerült az Attilának a két pontot *kiszorongani* (vagy *tréfásan kiszurkolni*).” Más pályázó szerint: „A drukkerok *szúvszorongva*, kezeiket *szorongálva*, egy tömegben *szoronganak* a mérkőzés alatt csapatuk győzelméért”. A *szorító*, *hevülő*, *izgó* 'izguló' szintén az ajánlott kifejezések között volt, sőt a *hujhajrázó* is. A *szurkoló* szó ajánlóját név szerint ismerjük, hiszen ő nyerte el a pályázat egyik díját (Zombory-Fodor Miklós). Saját ajánlatáról azt írta, hogy „van benne egy adag gaminség is, s az ilyen szavak a mai világban könnyebben tesznek szert a népszerűsége”. A Nemzeti Sport döntésének indoklásából idézzük: „a *szurkolás* régtől fogva benne van a magyar szótárban a *drukolás* egyenértékű fogalom kifejezésére. *Leszurkol* valamit, *kiszurkolja* a belépődíjat, *szurkol* a felelősségre vonástól, ezek és hasonló kifejezések mutatnak rá, hogy a *szurolás* mindig valami nehezen sikerülő, de mégis eredményre jutó

¹ A körülmények szabta rövid frás jól összegezi a lényegét, de meg kell jegyeznünk, hogy a *szorít* nemcsak „újabban” divatozik, és — ilyen egyszerűen — az sem helyénvaló, hogy a *drukkol* „szolgálai fordítása” (vö. alább).

² Néhány évvel később ugyan — a X. pályázat (1940. XI. 19. l), amikor felsorolja az eddigi eredményeket — a *szurkoló* szóról azt állítja, hogy már 1930 előtt is használták; én azonban nem találtam nyomát.

³ Egyébként ez a szó volt a Nemzeti Sport 1931-ben meghirdetett rendszeres pályázatainak az elindítója.

lelkihangulatot fejez ki. Arra is emlékezünk, talán a fiatalok ma már nem, azok mind *drukkolnak*, hogy mi annak idején *szurkoltunk* az iskolában, hogy a tanár úr rosszkor hív ki bennünket felelni.”

3. A *szurkol* ige csak a múlt században került bele szótárainkba. Czuczor—Fogarasi (1870.) így szótározta a jelentését: „*szurkol*: 1. 'szurokkal beken', 2. Önhatói minőségben tréfás népnyelven, *elszurkolni*, am. elsurrani, féltében elsompolyodni”; Ballaginál: „*szurkol*. A) szurokkal beken, B) k. tréf. tűnődik, töprenkedik, aggodalmaskodik. Inn.: *Szurkolás*.”

4. A régebbi szógyűjtemények, szótárak közül Calepinus művében akadunk rá a *szurok* főnévre a latin 'picea, pix, pico, picatus' megfelelőekkel, valamint a *szurkoz* igére 'oppico' jelentéssel. — A *szurkol* jelentésfejlődéséhez oly fontos közbeeső adatot azonban Baróti Szabó Dávid Kisded Szótára (II. kiadás. Kassa, 1792.) tartalmazza: „*szurok*: s z u r k o s - (e n y v e s) - k e z ű : r a g a d ó , t o l v a j ; s z u r o k - f a , s z u r o k - o l a j , s z u r o k - g y a n t a , s z u r o k - v i a s z ; s z u r k o z n i ”.

Baróti adatában jelentkezik először a *szurok* a *kéz* szóhoz, illetve pontosabban a „*szurkos (enyves) kéz*”-hez kapcsolva.¹ A legfeltűnőbb és legfontosabb jegye ennek az adatnak, hogy a „*szurkos kéz*” 'ragadó', valamint hogy a *szurkos* az *enyves* szó szinonimája: azaz *szurkos* szavunk első szótárazásakor nem 'szurokkal beken, ellátott, kapcsolatos' jelentésben tűnik fel, hanem átvitt jelentésben. Az átvitel a *szurok*-nak csak egyik tulajdonságát, a 'ragadó'-ságát emeli ki. Az összetételek (*szurokfa*, *szurokolaj*) is utalnak erre.

5. Vessük össze Baróti szótározását a *szurkol* ige múlt századi szótári adataival — vagy pontosabban — a „lelki jelenségeket” kifejező értelmével: 'féltében . . .' (Czuczor—Fogarasi); 'aggodalmaskodik . . .' (Ballagi). — A 'félelem, aggodalom' külső megnyilvánulásai, fizikai velejárói között feltétlenül fontos szerepet kell tulajdonítanunk a kéznek: a kéz összeszorítása, megfeszítése, heves vagy ismételt mozgatása (dörzsölése, tördelése, szorongalása) egyik legismertebb kísérő jelensége a „szívzsorongásnak” az orvosi leírások szerint is. (Vagy gondoljunk egy szívrohamra, vagy a betegségek közül például az epilepsziára.) Az említett lelki jelenségek külső megnyilvánulásaiban nehéz tagadnunk a kéz szerepét, fontosságát: Baróti pedig a *kéz* főnevet kapcsolta össze a *szurok* főnév szócsaládjával. Az összekapcsolás oka külső jegy, külső hasonlóság — a r a g a d ó s á l l a p o t : *szurkos (enyves) kezű* 1. 'szurokkal beken', 2. 'ragadó' kezű. Mindezt azonban magyarázat nélkül rögzíti a szótár.

Baróti adatolása tehát csak jele annak a jelentésváltozási folyamatnak, amelyet később a *szurkol* igében a XIX. századi szótárak már regisztrálnak is. Czuczor—Fogarasi és Ballagi egyaránt odateszi a szó „lelki jelenséget” kifejező értelme elé a „tréfás” jelzőt; az előbbi a „népnyelven” —, az utóbbi a hivatalos „átvitt” jelzést is. Ballagi a szó „lelki”, á t v i t t jelentései után — láttuk — kiírja a *szurkolás* főnevet is. S ezzel — tulajdonképpen — már ekkor pontot

¹ Emiatt kerül ugyan a *tolvaj*-jal egy kategóriába, hiszen a 'szurkos (enyves) kezű' és 'ragadó' emberhez könnyen hozzátapad, ragad más tulajdona is —, mi ezt a jelentést most elhanyagolhatjuk. Czuczor—Fogarasi is hasonlóan szótározta *szurkos* szavunkat: 1. 'szurokkal beken, mázolt', 2. átvitt 'szurkos kezű, ki lopni szeret, tolvaj'; amint a *szurok* szó értelmezéséhez ez is odakerült: „Széles ért. r a g a d ó s , t ö m ö r g y a n t a f é l e t e s t . . . s z u r k o t f ő z n i ”.

tett a *szurkol*, *szurkolás* 'fél, aggódik', illetve 'félelem, aggodalom' átvitt jelentésű használata után.

6. Vizsgáljuk meg egy kicsit mélyebben ennek az átvitelnek az alapját! Azt találjuk, hogy a két fogalom között fennálló hasonlósági jegy: a „ragadó kéz” vagy a „kéz ragadóssága”. A belső szorongás (félelem, aggodalom) és kísérő jelensége, a külső kézmozgatás (szorítás, szorongálás stb.) egyaránt meleget, hőt kelt: melegünk lesz, izzadunk, s ennek következtében megizzad a kéz is — ekkor lesz valaki „szurkos, ragadó kezű” (a szurokkal való bekenésen kívül).¹ És ebben az állapotban van azonos tulajdonság a *szurok* és a *szurkos* kezű, „ragadó” ember között: a melegség, forróság következtében keletkezett ragadósság. Ilyen kezű ugyanis csak belső szorongás vagy külső szorítás (legtöbbször egyszerre mindkettő) következményeként lesz az ember, de a szurok szintén csak hő hatására lesz „ragadó” (gondoljunk a nyári aszfaltra), hideg állapotában kevésbé az.² Így foglalhatja magába a *szurkol* a 'félelem, aggodalom' tartalmi jegyét, valamint a külső jelenség, a kísérő kézmozgás, „szorítás”³ jegyét is, hiszen mindkettő hőjelenséggel jár, mindkettő következménye izzadás, a „ragadó”, „szurkos” kéz.⁴

7. Lássuk, hogy a „hivatalos” nyelvi adatok, a szótári feljegyzések mellett milyen szövegeket tudunk bizonyossággal felhozni. A történeti-etimológiai szótárnak a *drukkol* címszó alatt közzétett példában találjuk meg a *szurkol*-ra is — mégpedig ikerszóként — az egyik legkorábbi adatot: „És mint ily nagy perczben illő: *szurkol-drukkol*”.⁵ Ebből az is kitűnik, hogy a *szurkol* igének a külső és belső jelenséget egybefoglaló értelmét hamar azonosították a német *druicken* igével, vagyis inkább ennek magyar képzős alakjával, a *drukkol* szóval,⁶ nagyon hamar szinonimákká válnak a magyar szövegekben. A múlt századi szövegbeli adatokból vagy egymással párhuzamosan, egymásra utalva került elő a magyar *szurkol* és a német eredetű *drukkol*, vagy még inkább csak egyedül a német származékot használták.⁷ Az első adatot a sportéletből is a

¹ Hogy izzadással is válhat valaki „szurkos kezű”-vé, azt támogatja a Nyelvtörténeti Szótár feljegyzése, ugyanis a „nedvesség”-nek a *szurok*-hoz való kötésére igen korai adatot nyújt: „Az enyv *szurokhoz* hasonló nedvesség” (ACsere: Enc. 248).

² Vö. Czuczor—Fogarasi: „szurkot főz” —, de előbb is: „szurok, fn. Pech; *szurkot égetni* v. *főzni*” (Magyar és Német Zsebszótár, Magyar Tudós Társaság. 1838.). Sőt később Simonyi idéz ilyen kifejezést; „szurokban van (er hat Pech) [a ma is használt: *peches*]: 'nincsen szerencséje, szerencsétlen flótás' (HelyMagy. 1903.).

³ A *szurkol* tehát több a *szorít* jelentésénél (amely csak a fizikai tünetet érzékelteti, csak egy részét a másik jelentéskörének).

⁴ Láttuk, Czuczor—Fogarasi, valamint Ballagi is feljegyezte a *szurkol* valódi összefüggését a *szurok*-kal (l. mai *szurkoz*), de a *szurok*-tól eltávolodott, átvitt jelentést is. És itt akaratlanul tolul gondolatainkba Gombocz e mondata: „érzéki érzetek nevét lelkiállapotokra visszük át vagy a lelkiállapotot a vele járó testi változás nevével jelöljük. A fejlődés első szakaszában a szónak fiziológiai és lelki jelentése is van s testi vonatkozása csak később enyészik el teljesen” (Jelentéstan, 1926. 86—7).

⁵ Az adat lelőhelye Baczur Gazsi: *Jogász humor* c. kiadványának (1878.) „Kortekedés az egyetemen vagy hogy választják a jogász segély-egylet elnökét? (Hősköltemény)” c. írása.

⁶ A *drukkol* igének tehát nem szó szerinti fordítása, nem megfelelője ekkor még a magyar *szorít*.

⁷ Vö. a történeti-etimológiai szótár első adatát: „Négy segéd is bölcsnek tartja *Drukkolni* szépen odább” (Darmay Viktor: Újabb költemények. 1877. 198. — Újkori Donjuának c. verse).

drukkol-ra tudjuk idézni: „A verseny a legszebb és legizgalmasabb látványok egyike volt, a nézők mind a másodperczeket olvasgatták, a totalizateur játékosok *drukkoltak*” (Herk. 1886. 33:3). Úgy tetszik, hogy a *drukkol* népszerűségének az oka magában a szövegbeli lelohelyben keresendő: tudniillik a *szurkol* is, meg a *drukkol* is — eddigi ismereteink szerint — csupán a diákélettel, legalábbis az „ifjúság” nyelvvel összefüggő szövegekben lelhető (mulatság, szórakozás, játék, s később: sportélet).

A perdöntő adatokat Dobos Károly „A magyar diáknyelv és szótára” (1898.) című munkájában tárja elénk. Itt ugyanis jellemzi a diáknyelvet és kiemeli, hogy a diákzsargon szívesen használ fel idegen gyököket, s ezeket különösen a latinból és a németből veszi. Mindkét szavunkat (*szurkol*, *drukkol*) többször emlegeti és értelmezi is. A 16. lapon olvassuk, hogy a *drukkolás*, *paklizás* stb. „általánosan ismert német eredetű diák műszavak”, magyar képzőkkel. — A 20. lapról idézzük: „A leczkét a diák betanulja . . . Mégis az előadás előtt a diák: *drukkol*, *szorul*, *szűkül* (*szűköl*), *szurkol*, *melege van*, *forrpontdrukkja van*, *büzlík neki* . . .”. Itt van az első adatunk, amely a *szurok* és a *szurkol* között egy újabb közös jegyet emel ki: a szagérzetet (l. *büzlík neki*). A *szurkolással* együtt járó izzadás,¹ a „forrpontdrukk” éppúgy szagérzet előidézését eredményezi, mint ahogyan az olvadó *szurok* is átható szagot terjeszt. A diáknyelv „forrpontdrukk”-ja az előző „tréfás” átviteleket egy újabb külső — tipikusan diákos, de kitűnő megfigyelésre valló — azonossági jeggyel toldotta meg. De a *szurok* szagára is éppen ebből az időből való szótári adat céloz: „*pico* 1. 'szurokkal beken, megszurkoz, beszurkoz', 2. 's z u r o k a l f ú s z e r e z'; *szurokbor*; *pix* 'szurok, kátrány, d o h o d t'” (Finály: Latin—Magyar Szótár. 1884.).

Dobos még további adatokat is szolgáltat: *drukk* — feleléstől való félelem; *drukkolni* — félni a feleléstől (40). De benne van a szótári részben is a *szurkolni*, *szurkolás* szó ezzel a magyarázattal: „a *drukkolás* magyarosabb kifejezései” (75). Még két helyen találkozunk a könyvben a *szurkol-drukkol* szinonimapár szócsaládjának egy-egy tagjával, mégpedig igen fontos szövegkörnyezetben: „*gibicz* (kibicz) — a játszónak *szurkoló* v. *szorító* egyén (Késmárk) s általjában közhasználatba is átment” (47); „*kondrukker*: együtt vizsgázó két egyetemi hallgató (Budapest)” (53).

8. A tréfás köz- és népnyelvi 'fél, aggódik' jelentésű *szurkol* igét átvette a diáknyelv, de a diákélethez igazította, s egyrészt enyhébb jelentésűvé szűkítette: 'fél a feleléstől', másrészt kialakította az 'együtt szorong, izgul' értelmet. Valamennyi adat azt igazolja, hogy a *szurkol* (és a vele szinonim *drukkol* is) a magyar diáknyelvben kapta a 'Dampf haben, im Druck sein' jelentését a múlt század utolsó harmadában. — Ebből a jelentésből természetes útonmódon alakulhatott ki szintén a diáknyelvben — a diákok közismert, hagyományos és egy sor irodalmi műben megörökített pénztelenségére gondolva — a „*kiszurkolta* a belépődíjat, *leszurkolta* a pénzt” stb. mellékjelentés.

A *szurkol* igére két nagy írónk művében is maradt fenn emlék. Jókaitól: „Ott *szurkoltam* az urambátyám háta mögött egész éjjel, mindig hetest kaptunk,² mikor ötös kellett volna” (id. ÉrtSz. 6: 401); és a Népsport egyik cikke

¹ Diákkoromban mi már ezt mondtuk egy nehéz mérkőzés, győzelem után: „Sikerült *kiszurkolnunk*, *kiizzadnunk* a győzelmet.”

² A *kondrukkolást*, együtt szorongást jól mutatja a többes számú állítmány (*szurkoltam*, de: *kaptunk*).

szerint Arany is használta az igét Aristophanes-fordításában (id. Katona Bálint (Debrecen): Néps. 1953. XI. 1).¹

A diákélet sok olyan helyzetet őrzött és őriz meg, amelyben bizony ok van arra, hogy „szurkol a diák” (vizsga, verseny stb.). De ez még csak egyéni ügy, egyéni *szurkolás*, *drukkolás*. Erre fejlődött ki a 'szorong, izgul' jelentésű *szurkol*, *drukkol*.

9. A sportszóvá válásához azonban szinte készen állott a szó értelme. Készen arra, hogy a zárt körből (diákélet), a szűk nyelvi helyzetből, a diáknyelvből átléphessen egy nagyobb körbe, a nyilvános sportéletbe, a sportnyelvbe. És ezt abban a pillanatban meg is tette, amint a társadalmi életben a „játsszók” száma megszorodott, és „kondrukkerek” nemcsak egyetemi vizsgákon vagy a kártyaasztal mellett jelentkeztek: azaz a *szurkolás*, *drukkolás* nyilvános, „társadalmi jelenséggé” vált. Amikor már nem magunkért, a magunk hasznáért (gibic stb.) szorongunk, izgulunk, hanem másért, másokért — valamilyen csoport, társadalmi egység képviselőiért —, s ezt az érzést kifejezésre is juttatjuk emberi hanggal, a biztatás és a buzdítás egyéb jeleivel (ütemes taps stb.), ez már *szurkolás* a mai értelemben. Ez a mozzanat elengedhetetlen a sportszó értelméből, s ekkor vált tulajdonképpen sportszóvá a lóversenyek állandósulásával, még inkább a sportélet kialakulásával. Eddig nem volt rá szükség. Az atlétikával 1875-ben meginduló nyilvános versenyek követelték meg és alakították ki a *szurkol*, *drukkol* mai fogalmát és jelentéstartalmát, valamint az ennek megfelelő kifejezéseket. És valóban nem is kell sokáig kutatnunk ilyen nyelvi jelenségek, szövegbeli megnyilvánulások után (vö. előbb, 1886-ból a *drukkol* szóra idézett adatunkat). A nyilvános versenyekkel egy időben jött divatba, hogy buzdítani, biztatni kell a versenyzőket,² s erre legalkalmasabb az emberi hang, az emberi beszéd.

10. Mielőtt a *szurkolás*, *drukkolás* nyelvi kifejezéseit vizsgálnánk, egy mellékkérdésről kell szólnunk. Említettük, hogy a sportnyelvből eddig csak a *drukkol* igét tudjuk idézni (a *szurkol*-t a Nemzeti Sport pályázata hozta be a sportnyelvbe), ez jutott egyeduralomra. Pedig e szó családjának eredeti jelentése nagyon szegényes. 1847-ben Fogarasi így szótározta a *Druck* alapszót: 'nyomás, szorítás, nyomtatás; nyomorgatás' (Német és Magyar Zsebszótár). Az alapszó magában a németben sem népszerű átvitt jelentésben.³

Mégsem meglepő a magyar sportnyelvben a *drukkol* egyeduralma az előtt, aki ismeri sportéletünk nyelvi képét, sportnyelvünk kialakulását. Egyrészt — láttuk — már magában a diáknyelvben a *drukkol* vált népszerűbbé, másrészt az átadás-átvétel nagyon kedvező volt számára. Csak röviden utalunk a körülményekre: hazánkban az első igazi sportág a „német torna” volt: német szakkönyveket dolgoztak át rengeteg tükörfelfejzéssel, német szótöveket láttak el nagy számban magyar képzőkkel (*rukkol*, *luftol*, *abfárol*, *pakliz* stb.),

¹ Én a Franklin-kiadásban (Arany János: Összes prózai munkái és műfordításai) nem találtam nyomára.

² 1880: „egy új távúszót *buzdítottak* kísérletre” (PH. IX. 7); 1887: „a sportvilág dideregve is versenyre *buzdítá*. . . a küzdőket” (Herk. 26 : 5); 1891: „Mindenik iskola részéről *biztató* szókkal, kiáltásokkal ösztönözték az ifjak a maguk embereit” (VasÚjs. 344); 1893: „végküzdelemnél ugyancsak hallatszott a *buzdítás*: Néptun! Nemzeti! (VasÚjs. 440).

³ A *szurkoló* megfelelője például az ausztriai németben: *Schlachtenbummler*.

az első tornamesterek német születésűek voltak, maguk a tornászok is nagy számmal kerültek ki a német ajkú polgárság köréből (l. a Nemzeti Tornaegylet; a Budapesti [Budai] Tornaegylet alakulását, alapszabályait, vezérlési nyelvét). 1869–99 között számos gyűjteményes, összefoglaló tornamű jelent meg magyar–német szótárakkal (l. NytudÉrt. 58. sz. 76–7; MNy. 65: 301), tehát a német gyökerű *drukkol* nagyon is jól beillett ebbe a környezetbe.

11. Visszakanyarodunk még egyszer a *szurkol* szavunkhoz, hogy megmutassuk a történetében felvázolt jelentésének tükröződését a mai adatokban is: 1963: „*r e k e d t r e szurkolhatja magát a meccsen*” (Kun: Sportpol. 27); 1969: „*h e v e s e n szurkoltak kedvenceik mellett*” (Sportélet. V. évf. 1:13); – sőt a mellékjelentésre is tudunk idézni: 1968: „A *szurkoló* alig várja, hogy elfoglalhassa helyét a pályák lelátóin. Alig várja, hogy *leszurkolhassa* belépőjegyének árát” (Néps. III. 2.4) – Az elmúlt évben, amikor a magyar labdarúgásban visszaesés mutatkozott, és a nézőszám csökkent, különösen sokat foglalkoztak a szaklapok a „szurkolókkal”, s ekkor megszületett az *ellen-szurkolni*: „Hallgatva a kiapadhatatlan szellemeskedéseiket, sok emberben felmerült a kérdés: Miért mennek ki ilyen emberek a sportpályákra? *Ellen-szurkolni?*” (Néps. 1968. II. 27.3).¹

12. A *drukkolás*nak első nyelvi nyomait a lóversenyterről közlik adataink: 1833: „A nézők *bravo* kiáltással, s *előre* buzdítással serkentettek” (Honművész. 143); néhány lappal tovább: „a nézők szájában a biztató *szorítsd!*”² *vivát, bravo* közt ért a célhoz” (uo. 151); „futák körül a nézők örömtapsai, buzdító *rajta-rajta* s *éljenei* közt a pályatért” (uo.). A *szurkolás*nak – mint társadalmi jelenségnek, tömegjelenségnek – első nyelvi megnyilvánulásai a sportéletből csak a 80-as évektől idézhetők. Egyik legkorábbi adatunk 1886-ból: „*hipp-hipp hurrák* s lelkes bravók között bevezett a rokonszenves kormányos” (Herk. 33:3). Ez az angol csatakiáltás az angol sporthatásra, az angol sportszavakkal jutott el hozzánk. Egy későbbi visszaemlékezés világosan utal erre, amikor leírja, hogy a Cricketerok látogatásakor a BTC angol játékosai (Yolland, Ray, Ashton, Coray) vezetésével felhangzott a népszerű angol dal, „For he’s a jolly good fellow”, melybe Budapest nevét illesztették, s így fejezték be: „It’s the way we have in Budapest, And so say all of us: *Hip, hip,*

¹ Rác Endre szóban hívta fel a figyelmemet arra, hogy újabban különösen a televízióban a televíziónézőket a sportközvetítők arra szólítják fel, hogy „szorítsanak”, a „szurkol” helyett. – Nézetem szerint ez sem a német *druken* „szó szerinti fordításának” visszalopódzása, hanem éppen a *szurkol* sportszó életrevalóságának visszahatását, pontos használatát bizonyítja: tudniillik a technika vívmányaként a televízió lakásunkba hozza a sporteseményeket, nem megyünk ki „szurkolni”, nem leszünk a társadalmi jelenség részesei. Otthon nem *szurkolunk* – a sportszó értelmében –, a buzdítás, biztatás jegye elmarad szorongásunkból, izgulásunkból. Nem élhetünk együtt a versenyzőkkel, lelkiállapotunkkal nem segíthetjük sikerre őket, de szurkoló társainkat, a szurkoló táborot sem segíthetjük erősebb szurkolásra: egyéni ügy marad. Ez az otthoni „szurkolás” a sportszó jelentésének előbbi fázisát jelenti, csak „a gíbic szorítása”: hangtalan szemléző, aki a lelki jelenséget – szorongást, izgalmat – csak külső kísérő jelenségeivel fejezi ki (szorongálja a kezét, izzad stb.), tehát csak „szorít”, diáknyelven „szurkol-drukkol”.

² A sportéletben is tartotta magát: 1891: „Erre... *Szorítsd! feszítsd!* kiabálás támadt” (PH. V. 15); 1895: „*Szorítsd! szorítsd!* kiáltással biztatták a magyar versenyzőket” (PH. VI. 9): – sőt még 1940-ben is ajánlották: „*Tempó magyarok – Szorítsd magyar!*” (id. NS. III. 17. 3).

hurrah” (NS. 1933. III. 15.30).¹ Egészen az első világháborúig, az angol nyelvi hatás nagy hullámának a megszűnéséig ez a csatakiáltás volt a legnépszerűbb. Számos adat van rá, de rövidített alakjában² és képzett formákban is: „hatalmas *hurrázással* fogadtatott” (Herk. 1884. 17:1); 1903: „csak «the Hungarian Champion»-t lehetett hallani, a többit elnyomta a *Hurrah*” (Halmay Zoltán: Angolországi utam: id. NS. 23:7); 1911: „dörgő *hurrák*” (Pesti Napló. XI. 7.).

A századforduló táján — feltehetően a labdarúgással — a sportban oly fontos 'iram, hajrá, ütem' fogalmára már meglevő idegen szó, a *tempó* vált népszerűvé a sportolók buzdítására: 1901: „kiabáljuk torkunk szakadtából: előre, sutt! *tempó!* ne olyan lomhán! . . . buzdítja a sportközönség a szegény labdarúgókat” (PH. IV. 16.); ez a biztatás nagyon erősen meggyökeresedett, még a Nemzeti Sport magyarító pályázatai idején is erősen tartotta magát: „a közönség hajráz . . . *Tempó magyarok!* Huj, huj, hajrá!” (NS. 1931. V. 15. 3).

13. Ezek a „buzdító, biztató, hajszólok” kifejezések nem sok újszerűséget vagy tervszerűséget, annál több alkalmiságot, pillanatnyi, ösztönszerű megnyilatkozást tükröztek; elsősorban nem a sportbeli szurkolás kifejezésére keletkeztek (*rajta! előre! szorítsd!*³), többször idegen átvételek (*hipp, hipp, hurráh; tempó!*). Ebben az időben ugyanis még ritkán és rendszertelenül rendeztek nyilvános versenyeket, nem volt állandó „sportközönség”, csak alkalomadtán összeverődött „nézők” voltak, akik megelégedtek egy-egy hirtelen közbekiáltással: inkább csak egyedi tetszésmegnyilvánulás (*bravó, vivát*) vagy üdvözlés (*hurrá, éljen*) szerepe jutott a „kiabálás”-oknak. Nálunk nagyjából a századfordulón alakult ki a sportágak szerinti bajnokságok rendszere (például a labdarúgó-bajnokság 1901-ben indult), a szervezett és rendszeres buzdítás nyelvi kifejezése ekkor lett szükséglet és egyúttal igény is. És azt is tudjuk, hogy akkor a „nemzeti öntudat, érzés” kinyilatkoztatása milyen fontos szerepet kapott. A nemzetközi sportélet pedig kitűnő alkalom volt erre (l. a *sport* szó jelentéstörténetét: MNy. 65: 293 kk.). A sportbeli buzdító kifejezésektől is megkövetelték tehát, hogy más népeketől világosan megkülönböztethető legyen, valami „magyaros színt, ízt” tartalmazzon. Most már öntudatos nyelvújítók mesterségesen alkotják meg és vetik be a sportbeli buzdítás nyelvi kifejezőit. És nem is sokat kell kutatnunk a nyelvi alap után. 1905-ből tudjuk idézni ilyen szerepkörben a *hajrá!* szót: „a magyar fiúk háromszoros *hajrával* üdvözlik ellenfeleiket” (NS. 18:9).

A *hajrá*-ban meglevő *haj* tövel többen foglalkoztak (Erdődi: SzegFüz. 3: 288 kk.; Prohászka: Nyr. 78: 418; Pais: Zenei Tanulmányok. VI. Kodály 75. születésnapjára. 133 kk.). Megállapították, hogy *vogul* és osztják indulat-

¹ Yolland Artúr Angol—Magyar Szótárában a jelentése: *Éljen!*; a magyar—angol részben: *éljen. . . hurrah* (for); *éljenez — hurrah; éljenzés — hurrahs* (t. sz.). — Még a 30-as években is hallható néha: „*Hip-hip-hurrá* és *éljen*” (Pánczél Lajos: A magyar vízipóló története. 1934. 177).

² Arany János szintén ismerte a szót, hiszen az egyik munkájában ezt olvashatjuk: „mit velem s a *hurrah*-néppel csinált”; — jegyzetében ezt írta hozzá: „*Hajós néppel*. Eredetiben megfelelő tengeri kiáltás van, melyre magyar szó nincs” (ÓPrM. Franklin-kiadás. 1635. lap).

³ Ezeket a szavakat a katonai nyelvből vették át. Közülük a *rajta* Dugonics munkáiból csatakiáltásként is előkerül (Szittyiai tört. 1806. 4. § 32. lap), de később csak „indító szóvá” vált. — A *szorít* szó nagy ágas-bogas családjának jelentéstörténete és kapcsolata a német *drucken, drücken* szócsaláddal külön cikket igényelne. Itt nem foglalkozhatunk vele.

szókkal vethető össze, s származékai régen benne vannak a magyar szótárakban. Magáról a *hajrá* szóról azonban keveset beszéltek. Prohászka idézte Csúry Szamosháti szótárából tánc közben használt indulatszóként ('nosza, rajta!', „*haj rá, hopp*”); Balassa szótárából pedig: „*hajrá* (indulatszó). Buzdító, lelkesítő felkiáltás”, továbbá: „*hajráz*. Buzdít, lelkesít (*hajrá* kiáltással)”.

Bárcezi Szófejtő szótára 1857-ből agarászati műszóként idézi. Mi Bérczy Magyar–Német Vadászműszótárában (1860.) találtunk rá (bár nem a „versenyműszótár” részben): „*hajrá*, te, Uha te . . . figyelmeztetés, uszítás, lankadásban biztatása az agárnak” (74). És ezzel a jelentésével illett a sportolók biztatására is. Népszerű azonban csak 1931-ben lett, amikor a hivatalos magyarító pályázat idején megjelent a Nemzeti Sportban a *tempó*¹ helyett: „a közönség *hajráz* . . . *Tempó* magyarok!” (NS. V. 15. 3); „*Hajrá magyarok!*” (Uo. XI. 8. 1); „Szerk. Örülünk, hogy szívesen vették az új biztató kiáltást, s csapatukat már *hajrával* biztatják *tempó* helyett. Most még csak a *drukkolásról* kell leszokni a *szurkolás* kedvéért” (Uo. XI. 24.10); – Öt nap múlva a cím mellett ott áll ismét: „*Hajrá-val* biztassuk csapatainkat” (Uo. XI. 29.1); 1932: „A Fradi közönség *hajrázik* . . . dörög a *hajrá*” (NS. IV. 11.2); 1934: „*Hajrá magyarok!* zúgnak a Császár-fürdő ezrei” (Pánczél i. m. 349); stb.

14. A húszas évek „nemzeti gondolata” irányította rá a figyelmet az elfelejtett liutprandi *huj*, *huj*-ra,² és ennek a „rút és ördögi szó”-nak a feltámasztásával megpróbálkoztak a sportmezőkön is, de nem sok sikerrel. Egyetlen írásbeli nyomát találtuk sportvonatkozású szövegben, de ez is csak sportcikk címéből kerül elő: „A m a g á n o s 'huj, huj', amikor Kocsis játszani akar, alakul a csapat, mi történt a vörös szalonban és egyéb prágai 'Hogy is volt csak!'” (NS. 1929. IX. 11.5); erősen politikai színezete van e cikknek, a hivatalos politikának Prágával kapcsolatban el kellett zengenie a „magános harciasságot”.

Feltételezhető, hogy túlzott politikai színezete miatt sem fogadták szívesen a *huj*, *huj* kiáltást, de konkrétabb okokat is találhatunk: 1. túlságosan rövid és egyhangú volt ahhoz, hogy a szurkolóknak kedvük lett volna állandóan ismételngetni (tudjuk, hogy a sportpályákon még rigmusokat is szerkesztenek), korunk emberének csak indulatszó maradt, s nem csatakiáltás; 2. az indulatszó újabb kori jelentésváltozása sem volt alkalmas a sportnyelvi használatra. Pais cikkéből idézzük ezeket a jelentéseket: 1. 'csodálkozás, bámulás', 2. 'vidám kedv' (Czuczor–Fogarasi); a hangutánzó indulatszóból székelyföldi *hujjogot*: 1. 'rikkantgat, hejehujáz', 2. '*hujj!* szóval riogat (disznókat)'; Kiskunhalasról: *hujákol* 'kiabál, kurjongat, rikoltoz' stb. — mindezekhez olyan hangulat járult, mely a sportpályákra nem illik.

Egy ötletes és a régi nyelvet is ismerő „nyelvcsináló” azután mindezt egycsapásra megváltoztatta azzal, hogy a két szót (*huj* és *hajrá*) egységbe kovácsolta. Mindkettőben ősi, jó magyar szót választott alapul. Kalandozó ősünk *huj*, *huj* kiáltása a harciasságot (sőt az idézett cikkek szerint a „sámánosság”-ot is) érzékelteti, a *hajrá* pedig a legelső sportszótárban meglevő, a „lankadásban biztatás” kifejezését adja vissza. És meglehet, hogy mindehhez

¹ Egyébként ugyancsak 1931-ben magyarították a *finis*-t is *hajrá*-ra (NS. XII. 23. 3).

² Liutprand püspök „A megtorlás könyve” (959–62) című krónikája szerint a 933-i merseburgi ütközetben a magyarok ezzel kezdték meg támadásukat: „vox turpis atque diabolica *húi, húi* frequenter auditor”.

ötletet az angol adott. Az előzőekben említettük, hogy a sportban a minta sokáig az angol volt, és a *hipp, hipp, hurrá* már korábban elterjedt. Ez is három elemű szerkezet, az első egytagú szó ismétléssel, és egy kéttagú szó — valamennyi *h*-kezdetű, sőt az angol csatakiáltás utolsó szótagja a magyar kiejtésben megegyezik a magyaréval: *-rá*. Abban is egyezik a két szerkezet, hogy a kéttagú szóból önállóan is kifejlődött a szerkezetbeli jelentéshez hasonló értelmű használat (*hurrahs* — *hajráz*).

Az bizonyos, hogy a *huj, huj, hajrá* az egyik legsikerültebb nyelvi alkotás, mely a sok különféle szempontot szerencsésen egyesíti magában. Egységbe olvasztásáról 1960-ban a Nyelvőr (84: 405) azt írta, hogy „valószínűleg csak a XX. században alakult ki”: mi pontosabban meg tudjuk határozni idejét, hiszen az első adatok a sportnyelvben mind a 20-as évekből valók: 1925: „Magyarország kezdő embere . . . *huj, huj, hajrát* vezényelt” (NS. VII. 26.2); „a ma nem szereplő magyar atlétagaráda . . . hatalmas *huj, huj, hajrát* rögtönöz” (Uo. VII. 26.1); 1927; „*Huj, Huj, Hajrá!* . . . elzengik a maguk csatakiáltását, mire az elutazók részéről hármás *Huj, Huj, Hajrá!* a válasz. A portyázó magyarok is ezzel a kiáltással indultak ezer év előtt Németország felé . . . a most indulók remélhetőleg nem fognak olyan vereséget hazahozni, mint mondjuk a Lechmezei” (NS. I. 19.6). A 30-as évek sportéletéből szinte elmaradhatatlan: „*Huj, huj, hajrá!*-tól lesz hangos . . . a pálya” (NS. 1933. X. 13.5); „a közönség élénk *huj-huj-hajrázása*” (NS. 1935. VIII. 18.5); „*huj-huj-hajrázó magyarok*” (Pluhár: Ber10.1936.8); „a stadion több részéről felénk hangzó *huj huj hajrá*-kiáltások” (Moldoványi: Ber10.15); stb. — 1940-ben a Nemzeti Sport a X. évi magyarító évfordulón írta ezt: „1930-ban, ill. már ezt megelőzően . . . kiszorítottuk a „szurkoló”-val a „drukker”-t, újra közkedvelté tettük a már régen is használt, de azután már-már elkopott *<huj-huj-hajrát>*” (XI. 19.1).

15. A „már-már elkopott” csatakiáltás váltogatására — szóvégi elvonással és a *rá* határozószó analógiájára — megalkották a *rá-rá-rá!* csatakiáltást. Ez azonban teljesen idegen nyelvi hatásra keletkezett: több nyelvben is van hasonló hangzású csatakiáltás (vö. a mexikói olimpiai helyszíni közvetítésekkel). Pánczél idézett könyvében — ahonnan az első adatunk való — a szövegkörnyezet is erre utal: „A newyorki kikötőben ezrek és ezrek *rá-rá-rája* zengett” (290),¹ tehát nem magyarországi csatakiáltásról van szó. — Egy néhány évvel későbbi adat pedig német csatakiáltást említ: „*Rá, rá, Germánia!*”-tól, a német sportolók harci kiáltásától lesz hangos . . . a bécsi sportuszoda. Vajon Bárány, Csik utódai . . . meg tudják-e szakítani a diadalmas „*Rá, rá, Germánia!*”-t, hogy helyette harsoghasson az ősi magyar harci kiáltás, a *huj huj hajrá!*” (KépSport. 1939. VII. 11.4). Mindkét idézet világosan utal tehát arra, hogy a *rá-rá-rá!* idegen átültetés kísérlete nyelvünkbe.

Most idehozzuk a Nyelvőr 1960-i (84: 405) és már idézett sorainak a folytatását: „a sajtó . . . olykor a *rá, rá, hajrá* buzdító kiáltást közli, talán az az oka, hogy a szláv nyelvekben is él egy *huj* szó, amely teljesen független a hasonló hangzású magyar szótól, és amelynek eredeti trágár jelentéséből megvetést kifejező értelme is fejlődött. Minthogy azonban van *rá, rá, hajrá* buzdító kiáltás is nyelvünkben, meglehet, hogy a tudósító azért írta le ezt, mert számára

¹ Pánczél könyvében a *hip, hip, hurrá* (177), *huj, huj, hajrá* (349), *hajrá magyarok!* (349) is megtalálható.

ez az ismertebb, a gyakoribb.” — Sportnyelvi ismereteink alapján azt kell hozzáfűznünk, hogy a *rá, rá, hajrá!* buzdító kiáltásnak írásbeli nyoma a felszabadulás előtt nincs: a felszabadulást követően alkották meg. A *huj, huj* nyelvi elemet a felszabadítók nyelvére való tekintettel, az idézett cikkben emlegetett okok miatt kihagyták, s a *hajrát* összekombinálták az idegen hatásra fejlődött *rá-rá-rá!* kiáltással (a magyarban csak a *rajta* szerepelt ilyen jelentés-körben). A nyelvünkbe hivatalosan bejegyzett *rá, rá, hajrá!* születésnapját is tudjuk. 1948-ban „Az MLSZ táviratot küldött Hegyi Gyula államtitkárnak, s ebben üdvözli a diadalmasan szereplő magyar olimpiásokat. A távirat kiemeli, hogy a magyar labdarúgás milliós tömegeinek ajkán gondolatban zúg a *Rá-rá-hajrá* olimpiásaink biztatásaképpen” (Néps. VIII. 5.1). A következő évi feljegyzésünkben magyarázat is van az új, hivatalos biztatásra: „A magyar szurkolók, öregek és fiatalok sem akarnak szégyenben maradni a külföldi biztató-kórusokkal szemben. Harsogjon is a magyar biztatás! Válasszuk azt a magyaros biztatást, amely már tavaly a londoni olimpián olyan népszerű lett. Jól hangzik, erőteljes, magyaros. *Rá, rá, hajrá! Hajrá magyarok!*” (Néps. 1949. VIII. 14.3). Írásban később is gyakran megtaláljuk (például Szepesi György Gól című könyvében: „*Rá-rá-hajrá!* — zúgott a csarnokban egy kis magyar csoport buzdítása” — 47. lap), de a sportéletben inkább a *Huj, huj, hajrá! Hajrá, magyarok!* nyelvi változatot lehet hallani.

Bánhidí Zoltán

József Attila-kommentárok*

IX.

„*Topogásod* muzsikás romlás”

(Áldalak búval, vigalommal. 1927. ÖM. 1: 310)

„Hopsza! fű leszek én ma este
görnyesztnek bíbor harmatok,
ropogós, tűró fű, amelyben
új kedved is *topoghatod!*”

(Pöttyös. 1928. 1:313)

„Dolgozott is, hallgatott is,
mikor örült, *topogott* is --”

(Két vers. — K. S. † tbc.-ben — 1928. 1:318)

Egyezik-e a *topog*, *topogás* József Attila-i jelentéstartalma a társadalmival, az általánossal? Az ÉrtSz. így fogalmazza meg a hangutánzó *topog* értelmét: „<Ember, ritk. állat főleg álltában v. helyéből csak alig elmozdulva rendsz. türelmetlenségében, haragjában, v. mert fázik,> lábát váltogatva, emelgeti, talpával a földet verdesi, és ezzel gyengén dobogó hangot kelt [. . .] a. Apró léptekkel, céltalanul v. tehetetlenkedve ide-oda járkál” (vö. még CzF., Ball.).

Aligha kell bizonygatnom, hogy három idézetünkben és kontextusában sem a türelmetlenség, sem a harag, sem a fázás, sem a céltalan és tehetetlen ide-oda járkálás mozzanata vagy hangulata nincs benne, nem is illene e helyekre. (Ezért nem szerencsés dolog, hogy az ÉrtSz. éppen harmadik idézetünket közli irodalmi példaként!) Mint az Eszmélet *elhibbant* szavánál már láthattuk (l. Nyr. 93: 451–5), itt is az történt, hogy a költő megváltoztatta egy szó jelentését, szemantikai használati szabályát.

Azzal, hogy ezt megállapítottuk, egyben fölvetettük a következő kérdéseket: a) Mi a szó új, költői jelentéstartalma? b) Mi volt a változtatás indítéka és célja? Ezzel kapcsolatban: milyen viszonyban áll József Attila megoldása a szinonim nyelvi lehetőségekkel? Mennyire szükségszerű, hogy a fölvethető lehetőségek közül épp az adottat választotta? c) Milyen nyelvi tényekre alapította egyéni eljárását a költő, milyen tényezők teszik egyediségében is valóban érvényessé a jelentésváltoztatást?

A jó lírai versben szerintem nincs művészileg redundáns elem: minden részecske szükségszerű, mert feladatot teljesít (Nyr. 92: 189–93). Ami azonban a lírai közlemény egészére nézve igaz, részére már nem: a lírai közlemény fogalmi szintjén (erre l. Gyertyán Ervin: A múzsák testvérisége 122–32) más nyelvi

* Vö. Nyr. 91: 398–405; 92: 188–94, 301–7, 423–6; 93: 451–5.

információkhoz hasonlóan jelentős redundancia mutatkozik. A szövegkörnyezetből, szövegösszefüggésből egy teljesen hiányzó vagy meg nem értett szót is kikövetkeztethetünk. Még könnyebb a *topog* új egyéni-költői jelentéstartalma ráatalálnunk. A kedvesnek miféle „x”-je, *topogása* lehet muzsikás romlás a költő számára? Léptei *toppanása*, *kopogása*, *toppantgató* életvidám tánca! Mit tesz az ózike lépésű leány, amikor a ropogós fűben „új” kedvét topogja ki? Nyilván ugrál, szökdecsel, táncra perdül: *toppantgatva* táncol. S mit tesz örömeiben József Attila sánta elvtársa, néhai K. S. cipészlegény? Ő talán már nem táncol, de miközben derús mosollyal üldögélve nézi a táncolókat forgatagát, lábával *toppantgatva* veri a taktust.

Háromszor is említettem a *toppantgat* igét (illetve: származékait). Ezzel a szóval azonban van valami „baj”. Kossa János így idézi és bírálja egy neves jugoszláviai magyar író kéziratát: „*Nekem is van fiam, aki csak legyintget régi alakjaimra*. Egy kicsit szokatlan alak ez a *legyintget*. A *legyint* egyszerűséget, egyszeri mozdulatot fejez ki, mozzanatos ige. Mozzanatos igeből pedig általában nem képzünk gyakoritót. (A *tekinget*, *kacsingat*, *bólingat* kivételesnek mondható, ezekben elhomályosult a tő, el is tűnt a képzőből a -t.) [A] *Legyint*-nek történetesen nincs gyakorító alakja, pofon legyintünk valakit, de nem legyintgetünk. Ha többször végezzük ezt a műveletet, akkor esetleg pofon veregetjük, ütögetjük. Ha mindenáron ragaszkodunk a *legyint* szóhoz, a gyakoritást más módon kell kifejeznünk, esetleg így: *valahányszor hallja, csak legyint*” (Így írunk mi. I. Novi Sad, 1962. 97). Kossának igaza van abban, hogy az epika társalgási nyelvet utánzó fajából kirí a bírált alak; általában mégsem állíthatjuk, hogy például a lírai nyelvből is ki kell selejteznünk a *legyintget*-et és a hozzá hasonló *toppantgat*-féléket; hiszen akkor József Attila *rikoltoz* (Favágó) vagy *borzadozva* (Thomas Mann üdvözlése) alakjait is megkérdőjelezhetnénk. Az persze lehetséges, hogy a költőnek is eszébe jutott ilyen megoldás, de aztán nehézkessége miatt elvetette mozzanatos ige gyakorító továbbképzését. (A három vers variánsai közt nincs rá bizonyíték.) Ha így volna, sem indokolná eléggé a *topog* jelentésének megváltoztatását. Az sem kielégítő magyarázat, hogy a költőnek más nyelvi lehetőségekkel szemben szüksége volt a hangutánzás kifejezési többletére.

Az, hogy a három vers szinte egy időben keletkezett — 1927 legvége és 28 februárjának eleje közt —, arra csábít, hogy a költő e nyelvi találmánya azonos szerepet töltsön be a különböző szövegkörnyezetekben. Gondosabb latolgatás nem igazolja ezt a csábító funkcióazonosságot. Az „Áldalak búval, vigalommal” esetében okvetlenül van ritmikai indoka is, hogy egy feltehető *táncos lépted* szinonim megoldás helyett a költő a *topogásod* mellett dönt. A költemény bonyolult versformája külön tanulmányt igényelne. Itt csak annyit jegyzek meg, hogy az időmértékes ritmus jellege versszakonként változik: az első strofának a harmadik verslábban daktilussá szökkentett trocheusait a másodiknak anapestusos sorindításai váltják fel:

Topogásod muzsikás romlás . . .

o o — — o o — — —

Elképzelhetnénk ritmikailag megfelelő változatokat: *a te táncod* vagy *a te lépted*: ezekből viszont táncnak és járásnak, lépéseknek együttes, összehívódott jelentéstartalma hiányozna, s a sor lágyabb hangulatúvá is válna, hiszen tánc vagy léptek egyaránt tündéri varázssá válnának, suhanóvá, légiessé a „muzsikás romlás” besugárzása folytán.

Valószínű, hogy a táncos-kopogós, szökellő lépéseknek valami tömör megjelölését kereste József Attila a Pöttyös megírásakor is. Úgy vélem, ezt bizonyítja a vers első szakaszának korábbi, gépírási változata:

„Imhol őzike-lépésekben,
kis rüggyel szájában a lány.
Szivembe vágó mértékekben
csak *topogj*, derítő Lucám!
(ÖM. 1: 454)

A variáns *mérték* szava nyilván a 'versmérték', 'időmérték' egyenértékese, nem pedig a 'fok', 'mennység' szavaké. Erre vallanak a strófának Arany Jánostól eltanult choriambusai is (vö. Vizi Albert: József Attila Emlékkönyv 236; Szabolcsi Bence: Csillag 1955. 900–4). A Pöttyösből viszont az „Áldalak búval, vigalommal” soraival szembeállítva, hiányzik a *topog* 'továbbhalad, jár' jelentésmozzanata.

Harmadik idézetünkben a *táncol* mozzanat is elhalványul, inkább t ö m ö r s é g é t emelhetjük ki, amely a 'lábával toppantgatva veri a taktust' jelentéstartalmat sűríti. Ezzel azonban nem tagadjuk, hogy a tömörítés, más tartalmak tömörítése előző két példánkban is megnyilvánul.

Teljesen egyéni önkény, „művészi szuverenitás”-e, ahogy József Attila a vizsgált szó jelentését megváltoztatta? Ha az volna, nem siklana át rajta ilyen könnyen az olvasó szeme. A költő eljárását a hangrendi átcsapás társadalmilag érvényes alakpárjai támogatják. A költő jól ismerte a magas és a mély magánhangzók hangulati különbségét, és nemcsak költői gyakorlatában hangszerelte sok versét palatoveláris módon (vö. MNy. 60: 462–8; »A líra: logika« 15–32), hanem idevágó nézeteit a Pöttyös stb. után másfél évvel megírt Ady-vízió című tanulmányában is kifejtette (l. ÖM. 3: 24). A hangrendi átcsapással kialakult szó párok vagy megmaradnak szoros jelentésközelségben, mint a *kever* és a *kavar*, vagy szétválnak, mint a *forogatag* és a *förgeteg* (vö. Horger: MNy. 23: 131–2, 136; Grétsy: A szóhasadás 99–111). A *tipég* és a *topog* az utóbbiak közé tartozik. De csak nemzeti nyelvünkben! A Szamosháton a *topog*-nak van 'tipeg' jelentése is (SzamSz.)! József Attila tehát a *topog*-nak a múltként, nyelvjárási létként és lehetőségként bennrejlő 'tipeg' jelentését erősítette föl és egészítette ki, s eközben szerencsésen megszabadult amannak gyermekded-gyámoltalan hangulati velejárójától. Ebben nyilván a veláris magánhangzók komolyabb hangulatisága is segítette, de belejátszhatott más hasonló alakú szavak (*kopog*) irradiációja is.

A hangrendi átcsapás lehetőségét tudatosan használta ki József Attila. A *topog*-példák mellé hadd idézzek egy szintén és nem véletlenül épp 1928-ban írt verset:

„Fegyverben réved fönn a téli ég,
kemény a menny és vándor a vidék,
halkul a hó, megáll az elmenő,
lehelle a *lobbant* keszkenő.”

(Óh szív! Nyugodj! — 1: 340)

A dermesztő hidegben elmenekülnek, „elmenőnek” nem keszkenője *libeg*, *lebeg* búcsúzásul, hanem sűrű párává fagyott lehelete *lobbant* meg (a kép elemzésére l. Hankiss Elemér: Kritika 4 [1966. okt.]:15). Nem kell bizonygatnom, hogy az „Óh szív! Nyugodj!”-ban a *libbent*, *lebbent* könnyedsége kirírna a komor

kontextusból. A kendő a három évvel későbbi, sötét indulatiságú Áradatban is *lobog*:

„Az égen ha felhő volna,
égő kendőként *lobogna* . . .”
(1931. — 2: 39)

A hangrendi alakpárok kihasználásának kezdete egybeesik az életműben a palatovelárisan „megzenésített” dalok felbukkanásával.

X.

„Gyönyörűt láttam, édeset,
elképzelttem egy gyenge rózsát.
Elbáméskodtam s rám esett,
mint nagy darab kő, a valóság.

Ám ez a kő is képletes.
A legjobb, ha mindent kimondok.
Így oktatnak *ügyeletes*
és tanulságos napi *gondok*.”
(Gyönyörűt láttam. — 1937. 2: 231)

„Ügyeletes gondok”: első olvasására is mellbe vág ez a megszemélyesítés (vö. R. Hutás Magdolna: *StilTan.* 441). Később aztán fölsejlik, hogy ez a kifejezés valóban kitűnő ugyan, de nem okvetlenül perszónifikációként, hanem valami más módon.

Nézzük előbb a jelzett szót, a megszemélyesített elvont főnevet! A *gond* századunk harmincas éveitől a polgári filozófiának és benne főképp az egzisztencializmusnak divatos és fontos kategóriája lett. Mint ilyen nyilván megváltozott a jelentéstartalma akár a francia vagy német, akár a magyar köz- és irodalmi nyelvben szokásoshoz képest. Ma már tagadhatatlan, hogy József Attila életműve és az egzisztencializmus között akadnak érintkezési pontok (l. Török Gábor: *A Szegedi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei.* 1968. 1: 119—29; régebbi irodalom ott). Ezért fölvetődik a kérdés, hogy a „Gyönyörűt láttam” *gondok* szavának jelentéstartalmában nincs-e ilyen filozófiai árnyalat. A kontextus tanúsága szerint nincs. A vers eleven napi gondoljai nemcsak köznapiak, hanem köznyelviak is: bármennyire állandóak, nincs köztük Heidegger szubjektív idealizmusának életérzesszerű gondjához. A költemény gondoljai külsők, kívülről törnek az egyénre, tőle nyelvtanilag és logikailag egyaránt elkülönülve oktatják őt (a *gond* marxista kategóriájára l. Karel Kosík: *A konkrét dialektikája* 55—62, 208—9).

Ezek a gondok *ügyeletes* gondok, ügyeletet látnak el a lírai én életében. Állandó készenléti szolgálatban virrasztanak mellette akkor is, amikor szeretet és magány, bizalom és kiábrándultság, öröm és csalódás elpihen. Megeleveníti őket jelzőjükön kívül az *oktatnak* igei állítmány is. Csakhogy van egy másik jelzőjük: *tanulságosak!* A tanulságos melléknév épp elvont főnevek jelzőjeül használatos, ezért e szónak a szomszédsága meghalványítja a perszónifikációt. Félreértés ne essék: József Attilának vannak elhibázott megszemélyesítései fiatalabb éveiből (l. „A líra: logika” 131—5), ez a fentebb mondottak ellenére sem tartozik közéjük.

Világítsuk meg egy példával, hogy mi a különbség a megszemélyesítés elhalványítása és elrontása közt: „kakukkolgat a hamvas szerelem” (Margaréta. 1929. 2: 13). A szerelemnek e hangulatos szavú jósmadárára elevenedését igenis halványítja a *hamvas* minőségjelző, de ettől korántsem romlik el a sor, sőt épp ezáltal válik rendkívül tömörre, sokatmondóvá. Így sűrűsödik a sorba hamvas-tiszta fiataloknak hamvas-első, bimbózó szerelme, amelynek — közvetlenül persze maguknak a fiataloknak — a kakukkszó akkor is tavaszt, meleget, boldog házasságot ígér (vö. PallasLex.), ha „Sóhajt a világ”, ha őszül: „*Ökörnyál* után ugrik a bokor, | zsibongva rebben *száraz levele*”. Metonimiák, szinekdochék bonyolult szövevénye a sor: de Hankiss Elemér úttörő tanulmánya után már nem olyan nehéz az olvasónak az ilyeneket fölfejtene (i. h.).

A Margaréta-sornak és a „Gyönyörűt láttam”-nak a problémáját mégsem azonosíthatjuk. Emitt a megszemélyesítést halványító *hamvas* jelző tömör, komplex képet teremt, amott a *tanulságos*-nak csak alaktani-jelentéstani katalizátor szerepe van: az -s melléknévképző gazdag poliszémiájának körében rávetíti a fényt egy másik jelentésárnyalatra.

Berrár Jolán több helyütt is meggyőzően bizonyítja, hogy az eleven származékszók az alapszóval szembeállítva tulajdonképpen szintagma értékűek (l. NytudÉrt. 58. sz. 77—81; ÁltNyTan. 5: 77). A mi esetünkben az *ügyeletes* fő-, megszemélyesítő jelentése szintagmával kifejezve: 1. az *ügyelethez*, ügyeleti szolgálathoz, szolgálatba *tartozó*, 2. az *ügyeletet ellátó*, teljesítő. Benne tehát az -s mint foglalkozásnév-képző, illetve valamilyen testület, közösség tagját jelölő képző van jelen (vö. D. Bartha: Szóképz. 107—8; MMNyR. 1: 393—4).

De a szomszédos minőségjelző, a *tanulságos* a *gondok* elvont főnév voltára ismét fényt derít, s ezzel az *ügyeletes*-ben is fölerősít egy lehetőségként lappangó jelentéstartalmat. Mi ez a jelentéstartalom? Vegyünk ezzel az alaktani szerkezettel egyező vagy hozzá nagyon hasonló származékszókat, és oldjuk őket szintagmává: *csodálatos* = *csodálatra méltó* vagy *készítő*, *csodálatot keltő*; *bámulatos* = *bámulatra méltó* vagy *készítő*, illetve *bámulatot keltő*; ugyanígy *ámulatos*, sőt az alaktanilag kissé távolabbi *félelmetes* = *félelmet keltő*, *szerelmetes* = *szerelmet mutató*, *érző* vagy *keltő*, *szemérmes* = *szemérmet mutató*, *mímelő*, *érző* (vö. ÉrtSz., MMNyR. 1: 418). A *csodálatos*, *bámulatos*, *félelmetes* analógiájának e sorában az *ügyeletes* háttérben fölmerülő jelentéstartalma tehát nem lehet más, mint ’ügyelésre, feszült figyelemre méltó, figyelmet keltő, vigyázatra készítő’. A *tanulságos gondok* egyúttal vigyázatra, figyelemre, ügyelésre méltók, készítőek. Miközben állandó készenletben virrasztanak a költő mellett, a költő tudja, hogy nemcsak kínozzák: tanulni lehet tőlük a vereség napjaiban — hideg józanságot:

„Állat védheti otthonát;
hanem másfajta háború ez.

Fegyvert ragadni gyengeség:
megöl az ellenség és megver
s elszáll rólam a kedvesség.”
(Gyönyörűt láttam)

Nem szubjektivistikus-irracionális, nem is érzélgős Frau Sorge a költő gondja; hanem mint a „Thomas Mann üdvözlése”-ben írja: „e m b e r h e z m é l t ó”.

Török Gábor

Az állítmány tanítása

Alighanem ez a témakör a mondattannak legnehezebben tanítható része. Sok részletkérdése a nyelvészeti irodalomban is csak lassanként kristályosodott ki. Így a dativus possessivus (Nyr. 77., majd 79. évf.), a „korsó kezében” típusú mondatok minősítése (Klemm: Pais-empl. 224, Rácz: Anyanyelvünk I: 146) vagy az állítmány fajtáinak összefüggése (l. később). Bár a tankönyvek igyekeznek lépést tartani a tudomány eredményeivel, az iskolai gyakorlat mégis mindig csak bizonyos elmaradással követi és követheti a legújabb kutatásokat. Az ötvenes évek középiskolájában pl. fehér folt maradt az állítmány fajtáinak témaköre, de ma már az általános iskolai Tanterv és Utasítás a 7. osztály követelményei között így fogalmaz: „A tanulók önállóan ismerjék fel és határozzák meg a következő nyelvi elemeket: . . . az állítmány fajtái: igei, névszói, összetett állítmány stb.” Erre a követelményre épül a tankönyv is: mindhárom fajtát bőszeges példaanyaggal tárgyalja. Hogy a középiskolába kerülő tanulók mégsem tudják eléggé, annak tehát inkább szubjektív okai lehetnek. (Hogy mennyire nem tudják, annak bizonyítására talán mellőzöm felméréseim lesújtó eredményét, inkább álljon itt a következő eset: Megkérdeztem 8 középiskolában tanító tanárt, s közülük 5 szerint az általános iskolában csak az igei állítmányról tanulnak a gyerekek! Vö. még Takács Etel: Anyanyelvünk Csillebércen: Nyr. 92: 428.)

Bizonyos, hogy ez a témakör nem könnyen tanítható és nem könnyen tanulható, s hogy az alább részletezendő összefüggések csak logikus, fegyelmezett gondolkodással sajátíthatók el. De gondoljunk a szószervezők tanára, amely legújabbban került bele a középiskolai anyagba! Bizony, alapos ész-tornát kíván ez is tanártól és diáktól egyaránt, ha komolyan foglalkozik vele. Abban, aki ismeri a természettudományos tárgyak középiskolai anyagát, fel sem merülhet a túlterhelés kérdése. Határozott véleményem, hogy a II.-os gimnazista tanulók igénylik is a gondolkodtató kérdéseket, az agyat próbára tevő anyagrészeket, szóval azt, hogy a középiskolában ne csak „csócsáljuk” az általános iskolai anyagot, hanem mélyítsük a tudomány és szélesítsük a stílus területén.

Meggyőződésem, hogy ha ugyanolyan céltudatosan tanítjuk, mint a többi anyagrészt, akkor az alábbi összefüggések segítségével el is érhetjük a Tanterv által előírt követelményeket. Természetes, hogy nem minden tanuló sikerül az állítmány fajtáinak biztos felismerésére megtanítanunk, de azok számára elengedhetetlen követelmény ez, akik magyarból felvételi vizsgára készülnek. Mivel a középiskolák II. osztályában a mondatrészek tanítása során viszonylag kevés új ismerettel kell számolnunk (a szószerkezet fogalma, fajtái, az alany fajtái), ezért az állítmány témakörét könnyen beilleszthetjük az alaposan elmélyítendő anyagba.

Az állítmány fajtáinak megértéséhez feltétlenül szükséges a közöttük levő összefüggés megismerése, ezért a tanítás során ebből tanácsos kiindulnunk. Azt kell megértetnünk először is, hogy a három fajta csak külső (szófaji) szemlélettel három, belső (mondattani) összefüggésében csak kettő. A három közül az igei önállóan, a másik kettő pedig csak együtt, egymást kiegészítve, változtatva alkot egy olyan teljes ragozási sort, amely minden időben, minden módban, minden személyben tartalmazza az adott gondolatot. Úgy is fogalmazhatnánk: a magyar nyelvben tulajdonképpen kétféle állítmány van: igei és névszói. Az utóbbi azonban — szófaji jellegéből következően — időt, módot és személyt kifejezni, variálni nem tud, ezért ráértéssel vonatkozhat bizonyos időre, módra és személyre, a többi esetben igei résszel együtt fejezi ki ezeket a vonatkozásokat. Ilyenformán (mondattani szempontból) az összetett állítmány nem külön fajtának, hanem a névszói állítmány egyik megjelenési formájának tekinthető. Ugyanúgy, mint az igei állítmány esetében az ún. összetett igealak: *adtam volna*.

A tanítás során az összefüggések megértéséhez legegyszerűbben a következő táblázat segítségével juthatunk el:

Idő	Mód	Személy	Szám	Igei állítmány	Névszói (összetett) áll.
Jel.	Kij.	1.	E.	<i>Alszom.</i>	<i>Álmos vagyok.</i>
Jel.	Kij.	2.	E.	<i>Alszol.</i>	<i>Álmos vagy.</i>
Jel.	Kij.	3.	E.	<i>Alszik.</i>	<i>Álmos. Ő</i>
Jel.	Kij.	1.	T.	<i>Alszunk.</i>	<i>Álmosak vagyunk.</i>
Jel.	Kij.	3.	T.	<i>Alszanak.</i>	<i>Álmosak. Ő</i>
Múlt	Kij.	1.	E.	<i>Aludtam.</i>	<i>Álmos voltam.</i>
Múlt	Kij.	3.	E.	<i>Aludt.</i>	<i>Álmos volt.</i>
Múlt	Felt.	1.	E.	<i>Aludtam volna.</i>	<i>Álmos lettem volna.</i>
Múlt	Felt.	3.	E.	<i>Aludt volna.</i>	<i>Álmos lett volna.</i>
Jövő	Kij.	1.	E.	<i>Aludni fogok.</i>	<i>Álmos leszek.</i>
Jövő	Kij.	3.	E.	<i>Aludni fog.</i>	<i>Álmos lesz.</i>

A fenti táblázat csak a legfontosabb alakokat tartalmazza, azokat, amelyek az összefüggések megértéséhez elengedhetetlenül szükségesek. Részletesebb táblázat is készíthető, de a lényeg megértéséhez ez is elegendő, mert a többi alak logikai kizárásos alapon nem jöhet számításba.

A tudományos szakirodalomban nem új ez a szemlélet. Legutóbbi összefoglalása megtalálható a Rácz Endre szerkesztette A mai magyar nyelv c. munkájában. Ez a tanítás során kitűnően hasznosítható szakkönyv a fentihez hasonló táblázatot közöl (i. m. 240), s megtalálható ott a kérdés bőséges szakirodalmának jegyzéke is (i. m. 255). Minthogy én módszertani eljárásomban e forrásoktól függetlenül dolgoztam, s mivel a didaktikai szakirodalom amúgy se igen számolt még a fenti összefüggésekkel, a nyelvészeti szakirodalombeli fölbukkanását itt nem részletezem.

Feltétlenül ajánlatos ezt a táblázatot a tanulókkal közösen elkészíteni. Mindenképpen le kell belőle szűrniük a következőket:

1. A legfontosabb tanulság az állítmány három fajtájának leszűkítése kettőre. A táblázatból megállapítható, hogy a névszói és az összetett nem külön fajta abban az értelemben, ahogyan az igei az. Leszögezhetjük, hogy a világnyelvek közül csak az oroszban találunk hasonló jelenséget. Utalhatunk rá, hogy a névszó és az ige sok vonatkozásban eltérő szófaji kategória, nyelvünkben azonban nem mindig különültek el olyan élesen, mint ma. (Ige-névszók, tananyag!)

2. Rá kell mutatni, hogy az összetett állítmány két alkotórésze közül fogalmilag a névszói rész tartalmazza a lényegesebbet, s így, a létige megfelelő alakjával együtt bármilyen vonatkozás (idő, személy, mód) kifejezésére alkalmas. Kielemezzük, hogy melyik az az eset, amelyben a névszó önmagában is ellát ilyen funkciót. Érdekes, hogy nyelvünk ezt a legegyszerűbb (ige nélküli) alakot éppen a leggyakrabban használatos idő, mód, személy kifejezésére tartja fenn. Hasonló ez az igeragozásban tanult zéró jelhez. Azonban ott a szám fogalma is lényeges volt: csak egyes számot jelölt. A névszói állítmány kritériumai között azonban a számfogalom elhanyagolható (ez a táblázatból is kiderül), mert a számvonatkozás a névszónak eredeti tulajdonsága.

3. Leolvasható a táblázatról az elemzés biztos kulcsa is: az átalakítás. Világos ugyanis, hogy ha például a létigével szerkesztett összetett állítmányú mondatot átalakítom jelen idejű, kijelentő módú, harmadik személyű alakká, akkor az összetett állítmánynak névszóivá kell válnia, a létigének el kell maradnia. Így lesz az ilyen mondatokból: *Álmos volt. Álmos lett volna. Álmos vagyok.* a jelen idő kijelentő mód 3. személyében: *Álmos.* Persze ugyanígy fordítva is alkalmazható a módszer: a névszói állítmányból az idő, a mód vagy a személy változtatásával összetett állítmány válik. Ha ez az átalakítás nem megy végbe, akkor elemzésünk hibás volt. Mondhatnám, hogy az átalakítással az elemzési megoldások próbáját is elvégezhetjük.

Maga a módszer köthető a matematikában gyakran alkalmazott „azonos átalakítás” módszeréhez, amelyet ott is az egyszerűbb alakra hozás, a könnyebb megoldhatóság érdekében alkalmaznak tanulóink (sokkal nehezebb feladatokban és sokkal biztosabban!). Nyelvtanórán is segít ez a módszer, ha ilyenféle mondatokkal találkozunk: *Sok volt a pénze. Sok pénze volt.* Nem mindenki látja meg a különbséget a két mondatban, de az átalakítás világossá teszi, hogy az elsőben összetett állítmány van. Jelen időbe áttéve így alakul a mondat: *Sok a pénze.* A második mondat viszont jelen időben is megtartja a létigét: *Sok pénze van.* Itt tehát a kiinduló alakban sem volt összetett állítmány. Urbán Ernő egyik regényalakja így panaszkodik: „A jószágomnak vagyok én az áldozatja, kérem.” Az átalakítás segítségével könnyen belátható, hogy 3. személyben elmarad a létige ebből a mondatból, s csupán az *áldozatja* ragos névszó az állítmány. Ebből következik, hogy az eredeti mondatban összetett állítmányt találhatunk: *áldozatja vagyok.*

Megjegyzem, hogy az átalakítás módszere csak elemzési eszköz, amelyet a táblázatból levont elméleti következtetés kínál nekünk a fogósabb, nehezebben felismerhető mondatok elemzéséhez, és semmiképp sem válhat a költői idézetek megsértésének eszközévé. Gyakorlását csak a tanulók által mondott példákön ajánlhatjuk, irodalmi szövegben inkább csak fejben, biztonság kedvéért próbáljuk meg az átalakítást, ha szükséges.

4. Bizonyos számú elemzési gyakorlat után a létige jelenléte a mondatban azonnal felveti a kérdést: Háttha összetett állítmány igei része? Tudatosítanunk kell tehát, hogy a létige eredeti, létezését jelentő értelmében, önálló.

igeként is szerepelhet. Ilyenkor nyilván igei állítmányról van szó. Az előbb említett átalakító módszer kissé formálisnak látszik (de igen gyakran hasznos), s éppen ezért kell rámutatni vele egyidőben arra, hogy az elemzés mindig a mondat értelmének kibogozását jelenti. Hiszen az állítmány fajtái is a közlés differenciáltságának eszközei, az elemzés pedig nem más, mint a gondolat és a nyelvi eszközök összefüggéseinek felfedése.

Vizsgáljuk meg pl. a következő mondatokat:

a) „Lesz még virág a rózsafán” (Petőfi);

b) „Volt egy falu, nem tudom, hol . . .” (Arany).

Ezekben a mondatokban világosan érezhető, hogy a létige eredeti jelentésében használatos. Bitzonyítja ezt a hangsúly is, bár az ilyen szerepű létige hangsúlyos volta nem szabály: „Csak egy kabátja volt” (Petőfi). Ebben a mondatban is létezését fejez ki a létige, tehát önálló igei állítmányként áll, a hangsúly azonban nem rajta, hanem a mennyiségjelzőn van.

Éppen ez, a „létezik” értelem felhasználása is elemzési kulcsot adhat kezünkbe. Ha gondolatban megpróbáljuk behelyettesíteni az ilyenféle mondatokba, az átalakítás során kiderül, helyesen elemeztünk-e. Ugyancsak Petőfitől való a következő mondat, amelynek első szavából azonnal kiérezzük a 'létezik' értelmet: „Van-e, ki e nevet nem ismeri?” Ezzel ellentétben Kosztolányi e felhívásában: „Legyünk elnézőek és szerények!” nyilván nem a létezésre szólít fel bennünket, mert létezni léteztünk, csak hogy nem olyanok vagyunk, amilyeneknek ő szeretne bennünket. A mondat lényegét tehát a két névszó, a minőség hordozója jelenti, mellettük a létige csak a mód és idő jelölésére meg a személy kifejezésére szolgál.

Az előbbieik alapján levonhatjuk a következtetést (a puszta névszói állítmánynak a ragozási rendszerben elfoglalt helyéből), hogy a létige *van* és *vannak* alakja nem lehet az összetett állítmány igei része (csak kivételesen ritka, hangsúlyos esetben: *Van ez olyan, mint a másik!*), hiszen ez a két alak éppen a \emptyset jelnek felel meg. Ha tehát ez a két alak van jelen a mondatban, akkor az a mondat aligha összetett állítmányú.

5. Gyakori hiba, hogy az ilyen alakokat: *aludtam volna, aludni fogok* összetett állítmánynak elemzik a tanulók azon az alapon, hogy „két szóból áll az állítmány”. (Sokszor a *kell, lehet* stb. igékkel + főnévi igenévvel alkotott predikatív szerkezeteket is összetett állítmánynak veszik.) Sajnos, ebben ludas az is, hogy az összetett igealak fogalmát nem ismeri a tanuló. A táblázat viszont világosan mutatja, hogy ezek nem a névszói állítmány összetett alakjai, hanem az igei állítmány sorozatába tartoznak. Másrészt viszont az is látható, hogy maga a kopulaként álló létige is lehet bizonyos helyzetben összetett igealak, így a múlt idő feltételes módjában: „*Jó katona lettem volna* én is.” Jó az ilyenféle mondat annak tudatosítására is, hogy az összetett állítmány lényege nem az, hogy „két szóból áll”, hanem inkább így fogalmazható: „két részből, igei és névszói részből áll, s az igei rész lehet összetett igealak is”. Így tehát maga az állítmány állhat egy, két, de akár három szóból is. Azért, hogy az említett *kell* + főnévi igeneves szerkezeteket véletlenül se nézzék összetett állítmánynak, célszerű aláhúznunk: a főnévi igenév nem lehet névszói része az összetett állítmánynak.

6. Nem szabad figyelmen kívül hagynunk az állítmány tanításakor, hogy középiskolában nem mondatrészeket, hanem szó szerkezeteket tanítunk. Rá kell szoktatnunk erre az általános iskolaitól eltérő szemléletre idejekorán tanulóinkat, mert a bővítmények szó szerkezetait enélkül aligha sikerül jól rögzíteni.

Éppen ezért a fő részek tanításakor is sok példát kell elemeznünk az összefüggések feltárása céljából. Rá kell mutatnunk, hogy az állítmányi-alanyi szerkezet különleges helyzet foglal el a szó szerkezetek között: nem alárendelő, de nem is mellérendelő szerkezet ez. Két tagja ugyan egyenrangú egymással (ennyiben hasonlatos a mellérendelő szerkezetéhez), de közöttük nem a mellérendelésre jellemző tartalmi-logikai viszonyok valamelyike a kapocs. Két fő mondatrész kapcsolata ez, amelyek egymással egyenrangúak, de nem azonosak.

Egy példa megvilágítja a különbséget: „Múló-e vagy örök az álom?” (Petőfi). Az alanyra ebben a sorban két állítmány kérdése vonatkozik. Egy folyamatos igenév és egy nem hétköznapi melléknév. Az utóbbi gyakori ilyen frázisokban: *örök hó, örök világhosság*. De előfordul állítmányként is, és ilyenkor éppen nem szokványos: „Anna örök” (Juhász Gy.); „Nem örök a békának a tó” (köz. m.). A közös alany tehát ebben a mondatban a két állítmánnyal külön-külön predikatív szerkezetet alkot: *Múló-e az álom? Örök-e az álom?* Ezzel szemben mellérendelő szó szerkezetet találunk a két állítmány között: *Múló-e vagy örök?* A két tag itt azonos mondatrész, közöttük választó mellérendelés van: ebben a szerkezeti viszonyban jut kifejezésre a költő kételye.

7. Az állítmány tanításakor külön nehézséget okoz az, hogy az összetett állítmány igei részeként nem csupán a létige megfelelő alakjai szerepelhetnek, hanem a *marad* és a *múlik* ige is. További komplikáció származik abból is, hogy ezek az igék — ugyanúgy, mint a létige — szintén előfordulhatnak igei állítmányként is, önálló szerepben, eredeti jelentésükben.

A *múlik* ige életkorra vonatkozó -s képzős melléknvekkel alkothat összetett állítmányt, így használati köre viszonylag szűk: valakiről vagy valamiről azt állíthatom, hogy valahány éves, hónapos stb., s ez így névszói állítmány. Ha azt akarom kifejezni, hogy azt a bizonyos kerek időszakot már meghaladta, akkor összetett állítmánnyá válik az előbbi névszói állítmány, s igei része a *múlik* ige valamelyik alakja lesz. Lehetséges ezért a kiinduló táblázatnak ilyen alakokkal való kiegészítése is, hiszen az összetett és a névszói állítmánynak előbb részletezett összefüggése itt is hasonló.

Ugyancsak a névszói állítmányból vezethető le és magyarázható a *marad* igével szerkesztett összetett állítmány: *Pista álmos -- Pista álmos marad, maradt, maradt volna* stb. Lényeges különbség viszont, hogy a *múlik* és a *marad* ragozási sorozatában mindenütt összetett állítmányt kapunk, tehát a kijelentő mód, jelen idő, egyes és többes szám harmadik személyében is.

Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy e két ige lényegesen ritkábban fordul elő összetett állítmány igei részeként, mint a létige. A *marad* viszont igen gyakori igei állítmányként az ilyen mondatokban: „Kifolyt a tinta, foltja *megmaradt*” (Petőfi); „Én itt nem *maradok*, mert tovább kell mennem” (Petőfi). A ritkább, összetett állítmányi szerepében látjuk viszont a *marad* igét Aranyának ebben a csodálatos tömörségű sorában: „*Marad* a tört vér — fekete folt”. A *múlik* az önálló igei használat mellett (amikor igen gyakran igekötős: *elmúlik, kimúlik*) igen gyakori igenévi alakban jelzős szerkezet tagjaként: „*Múlt* ifjúság tündértaván . . .” (Vajda).

Tehát mindkét igenek összetett állítmányi használata igen korlátozott, körülhatárolható. Előfordulásuk is ritkább, mint a létigéé.

Bizonyos, hogy a fenti összefüggések megvilágítása nem könnyű munka sem a tanár, sem a diák számára. De csakis így juthatunk el a kérdés alapos elsajátításához. Erőfeszítés nélkül, az eredménytelenségbe való belenyugvás-sal semmiképp sem.

Beke József

Mondatelemzések

1. Egy kartársunk a következő mondat elemzésére nézve kér tanácsot: *Kifogásolni is csak érdemes dolgokat kifogásolj!* — E mondat két részének is problematikus a minősítése: milyen mondatrész a *kifogásolni* főnévi igenév, s hogyan elemzendő mondattani szempontból a *csak* módosító szó.

a) Ami az első kérdést illeti: az akadémiai leíró nyelvtan szerint az igei állítmányhoz kapcsolódó, ugyanabból az igéből képzett főnévi igenév a tekintethatározó szerepét tölti be az efféle — figura etymologicaszerű — szintagmákban: *hallani hallom, adni ad, vanni [!] van*; hasonló jellegű tekintethatározók melléknévi alaptagú szóismétléses szerkezetekben is előfordulnak: *jónak jó, szépnek szép, soványnak sovány*, sőt — a főnévi igenevesek analógiájára — szórványosan ilyenek is felbukkannak: *jóni jó* (MMNyR. 2 : 241; vö. még: 1: 224 —5, 2: 162).

Legutoljára Horpácsi Illés foglalkozott ezzel a szerkezetípussal (Nytud-Ért. 46. sz. 25—8; itt az érdeklődő számos más — népnyelvi, köznyelvi és szépirodalmi — példát találhat rá, s megismerheti a kérdés szakirodalmát, ennek áttekintéséből azonban éppen a MMNyR. idézett megállapításai hiányoznak). Horpácsi megszorító értelmű mondatképletnek nevezi szintagma-típusunkat: mondatképletnek azért, mert ilyenfajta szóismétléssel ma már minden igéből (illetőleg melléknévből) megalkotható; megszorító értelmét pedig a következő fejtegetéssel érzékelteti: „Arra a kérdésre: *Várod-e?* felelhetek így: *Várom*. Ez határozott felelet. Felelhetek így is: *Várni várom*. Ez megszorító értelmű. 'Várom ugyan, de nincs hozzá nagy kedvem vagy bátorságom stb.' Nagyon gyakran ellentétes mondat következik utána, vagy annak kötőszava.” (I. h. 26.) — Később megemlíti, hogy a mondatképlet ebből a kimondott vagy ki nem mondott (esetleg csak kötőszóval jelzett) ellentétes utótagból szívtva magába a megszorító értelmet.

Horpácsi fejtegetései csupán szemantikailag finomítják, a szerkezet sajátos jelentésmozzanatának a kidomborításával teszik pontosabbá az elemzést, s nem változtatnak a mondattani minősítés alapkategóriáján: az ilyenfajta főnévi igenév (Simonyi Zsigmondnak és Berrár Jolánnak Horpácsi idézte véleménye szerint is) tekintethatározó; hozzátehetjük azonban: megszorító — vagy talán helyesebben: megengedő — értelmű tekintethatározó (vö. az ilyenekkel: megengedő értelmű állapothatározó, feltételes értelmű időhatározó, következményes értelmű módhatározó). Tekintethatározóként való elemzését az a körülmény is támogatja, hogy leginkább egy *ami azt illeti* típusú mellékmondatnál lehetne helyettesíteni: *látni látom* → *ami a látást illeti, látom*; az efféle mellékmondatok pedig valóban tekintethatározóinak foghatók fel (vö.: T. J.: Nyr. 80: 443; MMNyR. 2: 389). A mi mondatunkat is így értelmezhetjük: *Ami a kifogásolást illeti, csak érdemes dolgokat kifogásolj!*; illetőleg, a megengedő jelentésárnyalatot is érzékeltetve: *Ami a kifogásolást illeti, kifogásolhatsz ugyan, de csak érdemes dolgokat kifogásolj!*; vagy: *Ha kifogásolsz is, csak érdemes dolgokat kifogásolj!*

Horpácsi jogosan bírálja azt a nézetet, amely szerint a figura etymologicának ez a típusa is erősítést, nyomósítást fejez ki, s így benne a főnévi igenév erősítő, nyomatékosító határozónak volna tekinthető. Érdekes azonban, hogy ez a vélemény nemrégiben ismét napvilágot látott (Török Gábor: MNy. 64 : 69).

Egyébként hasonló mondattani szerepet csupán az igekötőnek a megismérlése is betölthet; az akadémiai nyelvtan ezzel kapcsolatban a tekintet-határozói jellegén kívül már a megengedő jelentéstartalomra is rámutat: „*m e g* [értsd: megmenekedni ugyan] *megmenekedtünk*, — *De társaink holtán nagyon keseregünk* (Homérosz — Mészöly: Ulisszes 183)” (MMNyR. 1 : 42).

Az eddigiekhez legföljebb még azt fűzhetjük hozzá, hogy más szóisméltéses határozók is kaphatnak — megengedő jelentésárnyalat nélkül — tekintet-határozói mellékértelmet. Németh Lászlónál például gyakran olvashatni ilyen mondatokat: „*Énrajtam* nem lehet *rajtam* ütni . . .” (Iszony. 1964. 1 : 86); „*Énbelém* egy kicsit *belém* állt a hideg . . .” (uo. 91). Persze az idézett mondatok *énrajtam*, *énbelém* mondatrészei elsősorban állandó határozók, vagy ha úgy tetszik: (képes) helyhatározók, de egyúttal ilyesmit is jelentenek: 'ami engem illet'.

b) A másik kérdésre azt válaszolhatjuk, hogy mondatunk *csak* szava mondatrészként nem elemezhető, mégpedig azért nem, mert módosító szó. A magyar nyelv módosító szóival részletesen foglalkozik H. Molnár Iónának 1968-ban megjelent kitűnő értekezése (NyttudÉrt. 60. sz.), s legjellegzetesebb ismérvükként éppen azt emeli ki, hogy nem illeszkednek be szervesen a mondatrészek egymáshoz kapcsolódó láncolatába, nem fejthetők meg a mondatból úgy, mint egyik mondatrész a másikkól (a jelző a jelzett szóból, a jelző határozója a jelzéből, a tárgy valamely cselekvésvogalmat kifejező mondatrészből stb.), azaz nem lehet kérdezni rájuk. Ez azért van így, mert míg a mondatrészek a valóságábrázolás síkján bővítik a mondatot, például: *Péter olvas* — *Péter regényt olvas* — *Péter történelmi regényt olvas* — *Péter most történelmi regényt olvas* stb., addig a módosító szók a beszélőnek a valósághoz való viszonyáról adnak információt, szubjektív állásfoglalását fejezik ki: *Péter olvas* — *Péter valóban olvas* — *Bizony, Péter valóban olvas* stb., azaz általuk a mondatnak nem a deskriptív, hanem a modális arculata mutatkozik meg. (Vö. i. h. 67, 17.)

Magával a *csak* módosító szóval részletesebben is foglalkozik a tanulmány, s egyebek között az alábbiakat írja róla: „Miért nem mértékhatározószó [tehát mondatrészként: mértékhatározó] a *csak* ilyen összefüggésekben: *csak tíz forintja van, még csak öt éves* stb., amikor e mondatok tartalmát talán így is kifejezhetjük: »nincs többje tíz forintnál«; »nem idősebb, mint öt éves«; stb.? A *csak* szónak egymást kölcsönösen támogató szervesen volt és szubjektív értékelő jellege miatt. Az igazság ugyanis a következő: *csak tíz forintja van* = »nincs többje tíz forintnál, s ez kevés, illetőleg ezt kevesellem«. Mert ha ezt mondjuk: *bezzeg már tíz forintja van*, tárgyilag ez is azt jelenti, hogy pénze nem több tíz forintnál, csakhogy ellenkező előjelű értékeléssel.” (I. h. 73.)

Abban, hogy egy szó nem elemezhető a mondat szerves részeként (azaz mondatrészként), nincsen semmi különös. Egyebek között a valódi kötőszó sem tölt be mondatrészi funkciót, és senki sem gondol arra, hogy például vizsgált mondatunkban az *is* szót valamiféle mondatrésznek kellene tekinteni.

2. „A Nyelvőr postája” rovatban a minap R. L. G. ezt a mondatot elemezte: *Dunának, Oltnak egy a hangja* (Ady: Magyar jakobinus dala) (Nyr. 92 : 354). Úgy nyilatkozott, hogy *-nak* ragoz mondatrészei — szórendi okból — részeshatározónak tekintendők, nem pedig birtokos jelzőnek. Részeshatározói voltukat bizonyítja szerinte az a körülmény, hogy ragjuk a szórend megváltoztatása nélkül nem hagyható el, továbbá — mint írja — „a birtokos jelző és a birtokragos [!] alany közé nem kerülhet állítmány”.

R. L. G. elemzése azonban nagyon is egyoldalú, túlságosan kategorikus, s ellentétben van az akadémiai leíró nyelvtannak a felfogásával, amely szerint „ragos az elül álló birtokos jelző, ha közéje és a jelzett szó közé a mondatnak alanya, állítmánya [ezt a szót én ritkítottam; R. E.], tárgya vagy határozója van beékelve” (MMNyR. 2: 290). Az itt felhozott példák között ilyenek is szerepelnek: *Közös lónak túros a háta; Száz szónak is egy a vége*. Ezek a mondatok pontosan olyan szerkezetűek, mint a szóban forgó Ady-verssor, így hát az akadémiai leíró nyelvtan szerint birtokos jelzőnek kell tartanunk a *Dunának, Oltnak* mondatrészt.

Az persze igaz, hogy vannak átmeneti jellegű alakulatok a részeshatározó és a birtokos jelző között, s az átmeneti sáv egyik szélén, még a részeshatározó tartományában ott találjuk a birtoklást kifejező részeshatározót (*A mesternek egy leánya is volt*; R. L. G. példája). A *Dunának, Oltnak egy a hangja* típusú mondatok *-nak, -nek* ragos mondatrészei viszont nézetem szerint az átmeneti sáv ellenkező oldalán, már a birtokos jelző tartományában helyezkednek el. Csírájában megmutatkozó átmeneti jellegük természetesen valóban figyelmet érdemel, anélkül azonban, hogy a kelleténél erősebben hangsúlyoznánk a részeshatározóval való rokonságukat. Tompa József is efféleire gondolhatott, amikor szükségesnek vélte a birtokos jelzőnek a birtoklást kifejező részeshatározótól (a dativus possessivustól) való elhatárolását ebben a mondattípusban: „Az úttörőknek jó (jó volt, jó lesz) a kedvük (kedve)” (Nyr. 79: 201 j.; vö. még uő.: I. OK. 4: 503–4; ez utóbbi helyen olyan véleményeket is idéz, amelyek R. L. G. felfogásához állnak közelebb).

Rácz Endre

A nyelvtudomány műhelyéből

Az utca hangja

(Szabálytalan beszédfolyamatok szabályjellegű jellemzői)

I. Az emberek egymás közti kommunikációjának igen gyakori formája az, hogy ketten vagy többen társalognak. Valaki mond valamit, kérdez, kívánságának ad kifejezést, más vagy mások meghallják és reagálnak rá. Aki beszélt, az most hallgat, aki az előbb hallgatta társát, hangokat, szavakat, mondatokat formál, közlővé válik. A folyamat rendszerint kölcsönös, a szerepek cserélődnek.

Nem ritkán részesei vagyunk azonban másfajta kommunikációs formának is, amely az előbbitől észrevehetően és jellegzetesen eltér. Utcán, piacon, járműveken — még idegen nyelvű környezetben is felismerhetően — olyan mondatokat, közlés-egységeket hallunk, amelyek hangosságban és a beszédtempó szempontjából is mások, mint a közvetlen érintkezésben használt beszédmód.

II. Az említett kommunikációs formának két alapvető fajtája van:

1. A tömegeffektusokat célzó beszéd vagy kiabálás (népgyűléseken, sportstadionokban stb.); ennek lényege, hogy az eseménynek tömeggé ötvöződő részvevőin együttesen és egyneműen olyan hatás jön létre, amely közös akaratban vagy közös cselekvésben fejeződik ki (Canetti 1960.);

2. Ennél gyakoribb az a csoportkommunikációs forma, amelynek csaknem naponta tanúi lehetünk; lényege a csoportkommunikációs alaphelyzet. Valaki — többnyire társadalmilag elismert funkciójának és foglalkozásának megfelelően — az emberek egy csoportjához szól annak érdekében, hogy bizonyos egyéneket bizonyos cselekvésre felhívjon. Az illető azonban soha nem tudja, kihez szól. Hogy megtalálja azt az egyént vagy azokat az egyéneket, akik felhívása szerint tesznek, egész csoporthoz kell beszélnie. Paradox módon tehát mindenkire kell beszélnie, hogy egyvalakihez szólhasson, aki majd a kívánt módon cselekszik. Minél több emberhez beszél egyszerre, annál nagyobb a valószínűsége, hogy több, általa keresett partnerre talál. Egy újságárus például, nem tudva, hogy a bódéja előtt elhaladók közül melyik kapható arra, hogy egy újságot vagy folyóiratot megvásároljon, minél hangosabban kiáltja a lapok címét, annál inkább növeli potenciális vevőkörét.

A csoportkommunikációs formának és jellemző jegyeinek létrejötté — az aktív részvevő helyzetét véve alapul — alapvetően függ attól a viszonytól, amely a hatalom — itt mint cselekvésmeghatározó elv — tekintetében az aktív és a passzív részvevők között fennáll (I. III. 1.), jellemzőinek létrejötté pedig függ az aktív részvevő szándékától, a közlemény tartalmától, a passzív felek által alkotott csoport valószínűleg maximális nagyságától, továbbá a beszélő ama szándékától, hogy milyen mértékben igyekszik megközelíteni szerepkörének ideáltípusát.

A csoportkommunikációs formának további olyan tényezői vannak, amelyek távolabbról szerepet játszanak a közlésforma artikulációs és akusztikai, általában pedig nyelvi sajátságainak meghatározásában.

A csoportkommunikáció aktív szereplője szűkös sztereotípiákat produkál. Közleményében állandó az ismétlődés, a variáció lehetősége igen csekély. Az aktív és a passzív fél közötti nyelvi érintkezés körülhatárolt és rendkívül szegényes, mert a csoportkommunikációs megnyilatkozás valóságos célja ennek az érintkezésnek pusztán létrejötte.

A csoportkommunikációs forma — a napi megszokott érintkezéssel ellentétben — elválaszthatatlan létrejöttének elsődleges okától, a környezettől. Sok eltérő változatának közös tulajdonsága, hogy speciális akusztikai körülmények között zajlik, amelyekkel a beszélőnek számolnia kell. A (III. 1. pont alatt) felsorolt esetekben mindig fennáll olyan akusztikai mellékkörülmény, amely lényegesen befolyásolja a közlemény vételi viszonyait.

III. A szóban forgó közlésforma vizsgálatához olyan felvételeket használtunk fel, amelyek az adott környezetben, a csoportkommunikációs forma természetes folyamatában készültek. A felvételek készítői — passzív felekként — többnyire maguk is résztvevői voltak a kommunikációnak. A magnetofon orsói általában a szereplők tudomása nélkül forogtak.¹

1. Ime a szövegek, zárójelben a zajosságuk miatt fel nem használt szakaszok:
- Népszava, Magyar Nemzet, Színház, Mozi, Élet Tudomány, Füles, Tábornút, Ezeremester, Labdarúgás legújabb szám!
 - Karalábét, zellert...
 - Karalábé, zeller, zöldség, sárgarépa (torma, cékla kapható, kérem, tessék! Itt minden kapható.)
 - Itt a ropogós, friss pereg. Tessék a ropogós, friss perecből! Tessék a perecből, nápolyiból!
 - A negro, a negro!
 - Ehhez művészet, ehhez tudás nem kell. Negyven-ötven lukas edénynek a forrasztásához elegendő, kettő forintba kerül.
 - Ehhez művészet, ehhez tudás nem kell, hölgyeim és uraim.
 - Hölgyek, urak, mikor már átmelegítettük...
 - Csak így egészen egyszerűen, mint a gyermek, hölgyek és urak, mikor eltévesztette (a leckét)...
 - A legkisebb gyermek is pillanatok alatt meg tudja csinálni...
 - Hát parancsoljanak, hölgyeim és uraim!
 - A vaspor, a brillantin. A kályhafényesítő, a brillantin, a vaspor. A brillantin, a kályhafényesítő, a gezarol, a vaspor!
 - Érdemes, nézze meg!
 - Méltóztassék, uram, nézze meg! Nyoma sincs a viseletnek.
 - Gyönyörű, miért, tessék megnézni!
 - Ötvenötért, mert sietek haza.
 - Vennék rossz órát, jó órát, vennék töltőtollat. (Miért nem kell, hát nem orosz?!)
 - Tessék mérekezni, kérem, pontos a mérés! (Húsz fillér a pontos mérés, tessék közelebb fáradni), pontos a mérés.
 - Hatvannégy kiló, harminc deka, kérem szépen. (Ki lesz a következő?)

¹ A szalagok a Nyelvtudományi Intézet Fonetikai Osztályának archívumában vannak. A felvételeket Magdics Klára tudományos kutató és Ujvári Ferenc technikus készítette 1960. november 20-án, illetve december elsején. A színhelyek: utcarészletek, Ecséri piac, vásárcsarnok, étterem, házasságkötő terem stb. voltak.

— Kezét csókolom, tessék parancsolni, (mit szabad hoznom? Vacsorát) vagy rövid italt? Kis sört? Borocskát? Pírtott sertésmáj burgonyával, finom ecetes paprika van hozzá.

— Figyelem! Személyvonat érkezik (Tatabánya alsóról) a külső bé, á-bé vágányra. A vágány mellett kérjük vigyázni.

Figyelem! (Személyvonat indul) Kőbánya felső, Rákos, Isaszeg, Gödöllő, Hatvanig 18 óra 27 perckor a csarnok első vágányról. A vonat minden állomáson és megállóhelyen megáll.

— Kedves jegyesek, önök megjelentek előttem, hogy az ország törvényei szerint házasságot kössenek.

(A törvény értelmében ezennel házastársaknak nyilvánítom.)

— (Jobban kell vigyázni, mert máskor...)

Tessék továbbmenni, mert itt nem lehet megállni!

— Lépkedjünk élénkebben ott egy kicsikét, lépkedjünk! Tessék ott a jegyet! ...akkor is, itt megmutatjuk, kérem! Tessék a jegyeket!

(Egy ülőhelyet kérek ott elől. Tessék! Ezt ki adta ide, ezt a jegyet? Miért nem veszi el?)

— Kérnék szépen.

Az egyes közléstípusok tematikai sorrendbe állíthatók!

a. I. A d á s v é t e l (hatalomközvetítő funkció nélkül, „kölcsonosság”)

utcai, piaci árusok

újságárus (nő)

zöldséges (nő)

zöldséges (férfi)

pereces (nő)

cukorkaárus (férfi)

II. piaci árusok, reklámszöveggel

III. edényfoltárus (férfi)

kályhafényesítő-árus (férfi)

árusok utózengetéses elárusítóhelyeken

használtruha-kereskedő (férfi)

kötöttáru-kereskedő (nő)

IV. egyes árukra specializált adó-vevő (férfi)

(műszaki áruk: óra, töltőtoll)

V. Szolgáltatók

utcai mérleges (férfi)

utózengetéses vendéglátóipari egységben a pincér (férfi)

b. T á j é k o z t a t á s (látens hatalmi funkció)

I. pályaudvari bemondónó

II. anyakönyvvezető (férfi)

c. U t a s í t á s o k, k i n y i l a t k o z t a t á s (közvetlen, illetve nominális hatalmi funkció)

¹ A felsoroltak közül a pincér esetében a csoportkommunikációs funkció rejtve marad: az általa ajánlott fogyasztási cikkek vevőköre aránylag szűk, s nem is általános, hogy a rendeléseket az étlap tételei szerint veszi fel; valójában azonban a pincér sem tudja pontosan, kinek szólnak az ajánlatai, és ennek tudatában van.

A közlekedést irányító rendőr, funkciója gyakorlása közben, a kommunikációs alapforma „tükörhelyzetében” van. Egyvalakinek szól, de egy kijelöletlen egész csoportnak kell érteni belőle.

I. a közlekedési rendőr (férfi)

II. a kalauznó

d. (A hatalmon kívül rekesztettség)
a koldus (nő)

2. Mindazoknak a specifikumoknak, amelyek külön egységgé teszik a csoport-kommunikációs formát (II. 2., 3., 4., 5. pont) mind a fiziológiai, mind akusztikai szinten megvannak a maga következményei.

a) Ahhoz, hogy az aktív részvevő eleget tegyen a helyzete által állított követelményeknek, speciális akusztikai effektusokat kell biztosítani. Ez viszont csak úgy lehetséges, ha megfelelő, a megszokottól eltérő fiziológiai tevékenységgel hozza létre közleményét. Az akusztikai igények által meghatározott különleges fiziológiai tevékenység akusztikai következményeinek felmérése fényt deríthet ennek a különleges kommunikációs formának néhány lényeges tulajdonságára. A tükrözés kettős: a mérési eredményekben olyan fiziológiai tevékenység akusztikai következményeit látjuk viszont, amely önmagában is sajátos akusztikai igényeknek felel meg. A mérések skaláris eredményei tehát kétszeres ok-okozati viszonyt takarnak, s így az eredmények interpretációja szintén magában foglalhat akár három szintet is. A magyarázatok azonban többnyire a második, a fiziológiai szint körül koncentrálnak.

b) A felvételek minősége általában lehetővé tette, hogy megvizsgáljuk a hanganyagban szereplő egyes magánhangzók hangszínképét és a közleményt alkotó hangok időtartamviszonyait. Hangszínkép-elemzéshez a Kay Electric Co. Sona-Graph-ját használtuk (Nyelvtudományi Intézet), amely frekvenciaszűrők segítségével részhangjaira bontja az egyes beszédhangokat (Pulgram 1964). A vizsgálat középpontjában az egyes magánhangzók domináló részhangcsoportjai, formánsai (F_1 , F_2 , F_3) álltak.¹ A szonogramok egyben módot adtak időtartamok mérésére is.

3. Egy-egy mondat képe egy-egy ilyen szonagramon van, a méréseket ezeken végeztük el. A mondatok tehát olyan koordináta-rendszerben helyezkednek el, amelynek vízszintes tengelye az idő, függőleges tengelye pedig a hangok rezgésszámának skálája. A hangok hosszúságát két módszerrel mérhettük volna: vagy azonnal centisekundumokban kaptuk volna meg a hosszúságot (eszközül azonban sablont kellett volna készíteni, elég nagy pontatlanságot eredményezett volna), vagy először cm-ben. E második módszerrel választottuk. A hang hosszúságát tolmérővel lemertük, az így kapott eredmény mérőszáma cm volt. Ezt a számot kiírtuk egy cédulára, s a mérést minden hangnál elvégeztük. Ezután megállapítottuk, hogy egy centiméter hány ezredmásodperc, s a kapott számmal minden hosszúságot számológépen beszoroztunk, így végeredménynek millisekundumokat kaptunk. Ezután bizonyos csoportok szerint átlagolásokat végeztünk, szintén számológép segítségével. Az eredményeket táblázatba foglaltuk. A magánhangzók frekvenciaértékeinek, a formánsoknak már sablont készítettünk. Az eredményeket szintén táblázatokba írtuk be, ugyanis így könnyebben áttekinthetők lettek.²

¹ Formánsoknak nevezzük a fonetikában az egyes beszédhangok alkotóelemeit, amelyek meghatározzák azok minőségét. A formánsok jobb felismerhetősége végett a hangszínkép-elemző berendezés széles sávját (wide band) használtuk, de a dinamikai változásokat jelző görbe felírásához átkapcsoltunk a keskeny sávra (narrow band), hogy világosabban követhessük az egyazon magánhangzón belül is bekövetkező dinamikai változásokat.

² Az egyes magánhangzók formánsainak meghatározásában úgy jártunk el, hogy hangonként külön kiírtuk az egyes formáns-értékeket (F_1 , F_2 , F_3), mégpedig nem azok sorrendjében, hanem nagyságrendjüket követve; vagyis, ha például az egyiknél 450, 950, 1800, egy másik esetben (ugyanannál a hangnál) 450, 1800, 2450 volt a három formáns-

IV. Három meghatározó területen kerestük azokat a sajátosságokat, amelyek — a méréseredményekből adódóan — világosan elhatárolják ezt a kommunikációs formát mindennapi érintkezési módunktól: az anyag dinamikai viszonyaiban, a hangszínszerkezetben, valamint a hosszúság/rövidség mint opozíció és mint objektív időtartam változásaiban. Ezenkívül figyelembe vettük a rögzített közlemények fonetikai és fonológiai mivoltát, illetve a két aspektus összevetésének eredményét.

1. A fizikai-akusztikai sajátosságok olyan primer eltérések, amelyek a vizsgált közlésforma speciális akusztikai és a fent (a II. pontban) említett körülményekből fakadnak.

a) Az egyes közlemények tagmondatai és mondatai nagyjából ugyan megfelelnek a közönséges beszélgetések hangerő-eloszlási viszonyainak, két különleges dinamikai típus mégis világosan elkülöníthető. Azokban a közleményekben, amelyek általában különféle árucikkek neveit halmozzák, erősen érvényesül a monotóniára való hajlam; a közlő ugyanazt a fontosságot látszik tulajdonítani árucikkeinek, amit úgy fejez ki, hogy nagyjából azonos hangerővel ejti a cikkek nevében szereplő magánhangzókat, s rendszerint még a mássalhangzók (különösképpen a zárhangok) esetében természetes dinamikai esést is igyekeznek elkerülni (l. 1. ábra; a szonagram felső harmadában futó hangerőgörbe alig tér el az egyenestől, noha különben a szonagram felső vonaláig 20–25 dB-es ingadozások is lehetségesek volnának). Másfelől viszont — ezzel ellentétes irányban — hat a differenciáló tendencia, amelynek célja, hogy a monotóniát, a közlemény egyhangúságát feloldja. A viszonylag kicsi kínálat is lehet csábító, ha a cikkek megnevezése jól elkülönül, s a megnevezéseken belül is van valamiféle feszítő dinamikai játékok, amely a kommunikációs csoport tagjaiban rejtett emlékképeket ébreszthet. Extrém esetben egy hangon belül is — különösen szóvégi magánhangzóknál — olyan hangerő-ingadozások adódhatnak, amelyek egyéb körülmények között szavakon belül sem gyakoriak (l. 2. ábra). Ha egyik vagy másik elárúsító vagy piaci adó-vevő vagy csak az egyik, vagy csak a másik lehetőséggel él, óhatatlanul „kereplésszerűvé”, illetve „éneklové” teszi közlésmódját. Mindkét változat, illetve típus jól ismert.

b) Az egyes magánhangzóknál mért formánsértékek ebben a kommunikációs formában is nagyjából megfelelnek a Magdics Klára által mért értékeknek (Magdics 1965.). Különösen szembevetendő azonban az a sajátosság, amely a hangsúlyos és hangsúlytalan helyzetben levő magánhangzók formánsszerkezetének viszonyában mutatkozik. A hangsúlyosak második formánisa (F_2) törvényszerűen magasabb, mint a hangsúlytalanoké.

Mivel a formánsok helyét a szájcsatornának többek között a magánhangzó ejtése közben kialakuló hossza határozza meg, a formánsok minőségét meg az, hogy a szájcsatornában melyik lehetséges állóhullámot oltja ki a beszélő szájcsatornájának valamely ponton való összeszűkítésével (Fant 1960., 1965.), nyomára juthatunk a jelenségnek. Magasabbak lesznek a részhangok, ha a szájcsatorna megrövidül, s mélyebbek, ha a szájcsatorna hosszabbra nyúlik. E közléstípusban előforduló magánhangzó hangsúlyosságának egyik meghatározó alkotóeleme tehát az, hogy a beszélő „feszítettebben”, azaz

érték, akkor a megfelelések: 450—450, 950— \emptyset , 1800—1800, a formánsátlagok pedig 450, 950 és 1800 lesznek,

Azok a hangok, amelyeknek formánsszerkezete nem stabil (abban az értelemben, hogy egyszer egyik, másszor másik formánsuk — sokszor az észlelhetőség határáig — elhalkul, latenciába kerül), formánsváltó hangoknak nevezhetők. A latenciába kerülő formáns nem lehet a hang első formánisa (F_1).

hátrább húzott ajakkal ejti az illető hangot, mint ugyanazt hangsúlytalan helyzetben, amikor beszédszervei lazábbak, a beidegzés kevésbé erős, az izomműködés gyengébb, az ajkak tehát előbbre liffenhetnek, s a szájszatórna hosszabb lesz. Nem véletlen, hogy az egyetlen kivétel [o], illetve hosszú párja, [o:], amelyek éppen a hangsúlyos ejtés egy részében mutatnak alacsonyabb (meghatározó jelentőségű) második formánst, (F₂)-t. A hangsúlyosság döntő eleme a feszítettebb ejtés (von Essen 1958., 119, Chomsky—Halle 1968., Szende 1969.). Ha az /o/ vagy az /o:/ fonémát feszítettebben ejtjük, az ajkak előbbre nyúlnak, a labializáció mértéke nagyobb (Szende 1969.). Ezáltal azonban a hangképzőszatórna is hosszabb lesz, s ennek tulajdonítható a második formáns (F₂) mélyülése.¹

c) A hosszúsági viszonyok vizsgálatát számos körülmény nehezítette. Az anyag maga is korlátozott, tehát nem minden esetben teljes a rövid—hosszú párok sorozata. A közleményekben több helyen is olyan másodlagos hosszúságok jöttek létre, amelyek hangok, sőt szótagok kiesésének következményei (l. erre vonatkozólag III. 2. pont). Annak ellenére azonban, hogy a csoportkommunikációs közlésformában a rövid és a hosszú beszédhangok akusztikailag meglehetősen „összevegyülnek”, más szóval a rövidség—hosszúság oppozíciója éppen az objektív időtartam tekintetében eléggé rapszodikusán van képviselve, természetesen külön tartottuk számon a rövid és a hosszú magán- és mássalhangzókat.²

Mint a dinamika vonatkozásában, a hosszúságok terén is kialakul egyfajta monotonia, amely abban nyilvánul meg, hogy ugyanannak a közlőnek azonos beszédtempóval, egy szólamon belül — azaz két lélegzetvétel között — ejtett szavában vagy szavaiban is lehetségesek átfedések a hosszú és a rövid magánhangzók objektív időtartama, valamint ugyanannak a fonémának hangsúlyos és hangsúlytalan ejtések mérhető hosszúsága között (holott Magdiés Klára mérései szerint a hangsúlyos helyzet nyúlást eredményez,

¹ Ez az utóbbi jelenség nem kizárólagos. Valószínűleg az értékelt anyag korlátozott voltában keresendő az ok, hogy a férfi közlőknél F₂ javára mutatkozik emelkedés. Mivel azonban mélyülés egyáltalán csak [o]-nál és [o:] -nál látható, minden egyéb hangsúlyos magánhangzónál formánsemelkedés van, azt kell feltenni, hogy a hangsúlyosság-nak legalább egyik velejárója és komponense a szájszatórna hosszanti irányú változása. Az említett férfi közlők mintegy kivételnek számítható esetében pedig a hangsúllyal való artikuláció együtt járhatott a különben általánosan tapasztalt, szélesebb száj-tartásos ejtéssel, amely /o/, illetve /o:/ különösen erős labializációjával ellentétes irány-ban hatott (l. 1. és 2. táblázat).

² A hosszú fonémák semmiképp nem vonhatók egy kategóriába rövid megfelelőik-
kel, mert

1. a különbségnek értelemmegkülönböztető szerepe lehet ([^hkor^h] és [^hko:r^h]) nem azonos)
2. a hosszú lehet más minőségű hang, mint rövid párja ([a:] — [a:]; — [ε:] — [e:])
3. a hosszúak lehetnek más eredetűek, mint a rövidek (eltelintve attól, hogy a magyar hosszú fonémák igen gyakran eleve másodlagosak):
 - (a) az [a:] [ɪ]-se egy primer [ɪ] fonéma realizációja, az [a: ɪ:] [ɪ:] -se ezzel szemben az /ɪ/ + /j/ összegeződése [ɪ:] -ben — itt a hosszúság derivatív
 - (b) az [^haʃat] [ʃ]-je egy primer /ʃ/ fonéma realizációja, míg az [^he:] et] [ʃ:] -je intervokális helyzetben bekövetkező nyúlás eredményeként, tisztán fonatív hosszúságú mássalhangzó.
 - (c) az [^ha:r] — [^ha:r:al] párban az [r:] hosszúsága konstruktív (mivel a szó hangszerkezetének módosulása folytán keletkezett: [^har: al] < *[a: rɔ + al]); a rövidek szintén lehetnek mind eredetiek, mind derivatívák: [l] az [^ha:ltam] -ban, amelynek fonológiai mátrixa /^ha: l: tam/, fonatív, mint az [l] az [^ha:lam] hangsorban, amely egy eredeti /^ha: l: am/ fonológiai mátrixnak felel meg, vagy konstruktívák ([a] az [^hodad] szóban, amelynek (lehetséges, mai ejtésű alakja is egyben) fonológiai mátrixa /^hoda=ad). Azonban a rövid—hosszú pár tagjai egyszer egy, másszor más eredetűek, vagyis nem eredeztethetők egyformán.
4. Vannak egyéb, pl. szó szerkezeti kötöttségekből adódó eltérések is (szókezdő hangként nem állhat hosszú mássalhangzó).

1. táblázat

Az egyes magánhangzók formánsszerkezete női közlők anyagában

Mgh	1. formáns (F ₁)	2. formáns (F ₂)	3. formáns (F ₃)	Mgh	1. formáns (F ₁)	2. formáns (F ₂)	3. formáns (F ₃)
a	(1) 689	1350	2388	a:	(1) 775	1413	2438
	(2) 637	1361	2368		(2) 806	1785	2383
	(3) 662	1360	2378		(3) 800	1732	2616
ε	(1) 683	1916	2557	e:	(1) 480	1772	2536
	(2) 607	1886	2653		(2) 525	2090	2600
	(3) 635	1898	2610		(3) 505	1948	2574
i	(1) 492	2140	2833	i:	(1)		
	(2) 400	2263	2888		(2)		
	(3) 455	2194	2855		(3)		
o	(1) 683	1400	2200	o:	(1) 750	1600	2700
	(2) 513	1127	2123		(2) 738	1425	2475
	(3) 547	1178	2139		(3) 740	1460	2520
u	(1)			u:	(1)		
	(2)				(2) 450	2025	2850
	(3) 467	867	2067		(3) 450	2025	2850
ø	(1) 567	1750	2533	ø:	(1) 450	1750	2550
	(2) 583	1833	2633		(2) 464	1708	2450
	(3) 575	1792	2583		(3) 463	1714	2464
y	(1) 413	1925	2800	y:	(1)		
	(2)				(2) 550	1925	2725
	(3) 413	1925	2800		(3) 550	1925	2725
n	(2-3) 250	1600	2500				
ɜ	(2-3) 600	1700	2700				
ə	(3) 550	1650	2500				

[(1) = hangsúlyos helyzetben, (2) hangsúlytalan helyzetben, (3) átlagosan]

vö. Magdics 1969. 50—1; 1. 3. ábra, ahol a hangsúlyos [a] szemmel láthatólag rövidebb hangsúlytalan párjánál a mellette levő szótagban, s az [e:] számottevően rövidebb, mint a következő szó második szótagjában levő „rövid” párja, az [e]).

A hosszúsági viszonyok összefüggéseinek ez azonban ismét csak az egyik oldala. Egyidejűleg annak a tanúi vagyunk, hogy az egyes magánhangzók hol az első, hol az utolsó szótagban aránytalanul megnyúlnak, míg mások — ismét csak függetlenül szóbeli helyzetüktől — megszokott hosszúságuknak töredékére rövidülnek. A nyúlás lehet a dinamikai monotonia kiegyenlítése az időtartam szintjén. A rövidülés lehet kontraszthatást keltő mozzanat, vagy — esetleg egyszerre — az ejtés közben felhasznált levegő-mennyiség fogytának következménye

Az átlagostól való nagymértékű eltérések a közlemény egészének viszonylatában kiegyenlítődnének. Minthogy az ingadozások mind a rövidülés, mind a nyúlás tekintetében egyformán érintik a hosszú és a rövid magánhangzókat, a jelenség végső eredménye az, hogy a hosszú—rövid oppozíció tényleges időtartam-képviselője igen korlátozott. Míg a köznapi érintkezés nyelvében a hangsúlyos hosszú kontra hangsúlyos rövid magánhangzók objektív időtartamának aránya 1,68 : 1 (l. Magdics 1969.), a csoportkommunikációs közleményekben az arány (elhagyva az itt irreleváns hangsúlyos helyzet figyelembevételét) 1,27 : 1 (vö. 3. táblázat).

Szembevetendő, hogy az [i] és az [u] hajlamosabb a rövidülésre, mint a többi rövid magánhangzó. Hangsúlytalan helyzetben ez a két hang a szokásos közlésformában is inkább rövidül, mint a többi (Fónagy 1956., 193—4, 195, Magdics 1961. 30—1). Ennek oka talán az, hogy az [i] és [u] kevésbé hangzós, tehát a csoportkommunikáció számára még kevésbé ökonomikus hangok; a leghosszabb magánhangzónál, [a:]-nál 2,15-szor, illetve 2,1-szer rövidebbek (mindennapos beszélgetésekben is arányosan rövidebb tehát [i] és [u] [a:]-hoz viszonyítva, ha nem is ilyen mértékben; itt a megfelelő értékek 2,32 és 1,79, vö. Magdics 1969.).

Ugyancsak a közlemény hangosabbá tétele végett rövidítik a zárhangok időtartamát is (Fónagy—Baráth 1966.), bár ennek ellentmondani látszik, hogy a zöngés és zöngétlen zárhangok ugyanolyan arányban rövidebbek a természetes közlésmód megfelelő hangjaihoz viszonyítva (a teljes időtartamnak mintegy 33%-ával ejtjük hosszabban megszokott beszédmódunkban a zárhangokat, vö. 3. és 4. táblázat, illetve Magdics 1969.).

A réshangok hosszúsági viszonyaiban eltolódás mutatkozik [s] és [ʃ] javára (Magdics Klára adatai: [s] 0.119 sec, [ʃ] 0.117, ebben a közlésformában pedig: [s] 0.120—160, [ʃ] 0.140—150, l. 5. táblázat). E két hang akusztikai alkatahoz a felső frekvenciatartományban tapasztalható dús, intenzív részhangok tartoznak hozzá, ebből adódik, hogy [s] és [ʃ] „éles” hangok (Fónagy—Szende 1969.), amelyek hangzósabbak is (vö. Fónagy 1966.), s így feltűnőbbé tehetik a közlendőt, [v] és [ʃ] ezzel szemben megrövidül (csak mintegy 60 százalékát teszik ki a normális kommunikációs formában ejtett [v]-nek, illetve [ʃ]-nek, l. Magdics 1969., illetve 5. táblázat).

Zöngétlen affrikátáink is számottevően hosszabbak (6. táblázat, Magdics adatai szerint a zöngés affrikáták átlagos hossza 0.092, a zöngétleneké 0.103 sec.). Az ok ismét az, hogy az affrikáták képzésében van olyan szakasz, amely széles sávon, magas frekvenciás akusztikai hatást eredményez.

Mind az [l] és [r], mind pedig a nazálisok megrövidülnek. Az [r] is többnyire egyetlen perdtüléssel van képviselve, így mint a leghangzósabb mássalhangzók, amelyek nem jelentenek megfelelő kontrasztot a szomszédságukban elhangzó magánhangzókhoz, nem tagolják eléggé a közleményt. A közlemény kellő tagolása pedig a csoportkommunikációs formának ugyancsak fontos velejárója.

A szájüregnek a nazálisok ejtésekor tapasztalható teljes vagy részleges elzárása nem kedvez a hangok hallhatóságának, a rövidülés itt megint azzal az okkal magyaráz-

2. táblázat

Az egyes magánhangzók formánsszerkezete férfi közlők anyagában

Mgh	1. formáns (F ₁)	2. formáns (F ₂)	3. formáns (F ₃)	Mgh	1. formáns (F ₁)	2. formáns (F ₂)	3. formáns (F ₃)
<i>a</i>	(1) 583 (2) 556 (3) 570	1150 1197 1173	2224 2250 2239	a:	(1) 775 (2) 683 (3) 706	1413 1381 1386	2438 2317 2347
<i>e</i>	(1) 595 (2) 560 (3) 577	1597 1573 1585	2286 2298 2291	e:	(1) 450 (2) 438 (3) 440	1838 1979 1947	2538 2589 2578
<i>i</i>	(1) 436 (2) 410 (3) 428	1735 2010 1827	2368 2710 2475	i:	(1) 400 (2) (3) 383	1675 1850	 2275 2400
<i>o</i>	(1) 479 (2) 521 (3) 500	1050 1179 1114	2236 2343 2289	o:	(1) 483 (2) 500 (3) 491	1000 1183 1092	2317 2317 2317
<i>u</i>	(1) (2) (3)			u:	(1) (2) (3)		
<i>ø</i>	(1) 500 (2) 613 (3) 530	1513 1663 1550	2200 2438 2259	ø:	(1) (2) 500 (3) 500	 1590 1590	 2310 2310
<i>y</i>	(1) (2) (3)			y:	(1) (2) 700 (3) 700	 1400 1400	 2000 2000

[(1) hangsúlyos helyzetben, (2) hangsúlytalan helyzetben, (3) átlagosan]

ható, mint a [v]-nél, [f]-nél (Magdics adatai: [m] 0.103, [n] 0.094, [ŋ] 0.083, [l] 0.091, [r] 0.086, illetőleg l. 7. táblázat).

2. A dinamika, a hosszúsági viszonyok és a formánsszerkezet említett sajátságain kívül vannak olyan specifikumai is ennek a közlésformának, amelyek sem a közlemény, sem az akusztikai előírások célját nem szolgálják. E változások előidézője az a körülmény,

3. táblázat

Rövid és hosszú magánhangzók átlagos időtartama (másodpercben)

	a	ε	i	o	u	ø	y
a. I.	0.130	0.157	0.090	0.133	0.077	0.239	0.073
a. II.	0.117	0.101	0.087	0.094	0.066	0.095	0.154
a. III.	0.121	0.102	0.093	0.113	0.093	0.133	—
a. IV.	0.104	0.046	—	0.138	—	0.154	—
a. V.	0.098	0.083	0.072	0.110	0.088	0.127	—
a.	0.118	0.111	0.083	0.112	0.072	0.176	0.113
b. I.	0.171	0.129	0.092	0.130	0.076	0.117	0.107
b. II.	0.065	0.098	0.098	0.081	—	0.057	—
b.	0.146	0.114	0.093	0.118	0.076	0.074	0.107
c. I.	—	0.128	0.100	0.130	—	—	—
c. II.	0.094	0.108	0.058	0.067	0.062	—	0.086
c.	0.094	0.114	0.072	0.076	0.062	—	0.086
d.	—	0.105	—	—	—	—	—

	a:	e:	i:	o:	u:	ø:	y:
a. I.	0.205	0.153	0.135	0.181	0.133	0.092	0.138
a. II.	0.137	0.113	0.129	—	—	0.084	0.142
a. III.	—	0.090	—	0.132	—	—	0.144
a. IV.	0.227	0.126	—	—	—	0.200	—
a. V.	0.167	0.141	0.109	—	0.082	0.282	—
a.	0.179	0.126	0.126	0.173	0.116	0.138	0.141
b. I.	0.225	0.189	—	0.192	—	0.230	—
b. II.	0.098	0.109	—	—	—	0.084	—
b.	0.203	0.156	—	0.192	—	0.183	—
c. I.	0.148	0.126	—	—	—	—	—
c. II.	—	0.121	—	—	—	—	—
c.	0.148	0.121	—	—	—	—	—
d.	—	0.201	—	—	—	—	—

4. táblázat

Hosszú és rövid zárhangok átlagos időtartama (másodpercben)

	p	p:	b	b:	t	t:
a. I.	0.126	—	0.091	0.050	0.095	0.204
a. II.	0.094	—	0.022	0.074	0.075	0.117
a. III.	—	—	—	—	—	—
a. IV.	—	—	—	—	—	—
a. V.	0.074	—	0.100	0.048	0.065	0.039
a.	0.101	—	0.076	0.058	0.058	0.133
b. I.	0.088	—	0.071	—	0.076	0.093
b. II.	—	—	0.089	—	0.090	0.156
b.	0.088	—	0.076	—	0.083	0.124
c. I.	—	—	0.058	—	0.075	—
c. II.	0.069	—	—	0.096	0.075	0.160
c.	0.069	—	0.058	0.096	0.075	0.160
d.	0.134	—	—	—	—	—

	d	d:	k	k:	g	g:
a. I.	0.069	—	0.092	—	0.059	—
a. II.	0.061	—	0.077	0.133	0.071	—
a. III.	0.096	—	0.074	—	0.076	—
a. IV.	—	—	0.059	—	—	—
a. V.	0.045	—	0.064	0.106	0.050	—
a.	0.064	—	0.073	0.120	0.064	—
b. I.	0.052	—	0.092	—	0.057	—
b. II.	0.041	—	0.091	—	0.067	—
b.	0.049	—	0.092	—	0.058	—
c. I.	—	—	0.048	—	0.044	—
c. II.	—	—	0.095	0.089	0.042	—
c.	—	—	0.072	0.089	0.043	—
d.	—	—	0.038	—	—	—

5. táblázat

Rövid és hosszú réshangok átlagos időtartama (másodpercben)

	s	s:	z	z:	ʃ	ʃ:
a. I.	0.129	—	0.112	—	0.111	0.162
a. II.	0.101	—	0.066	—	0.102	—
a. III.	0.146	—	0.043	0.092	0.096	0.114
a. IV.	—	0.169	—	—	0.038	0.074
a. V.	0.107	—	0.073	0.115	0.122	0.194
a.	0.121	0.169	0.074	0.103	0.094	0.136
b. I.	0.128	—	0.080	—	0.186	—
b. II.	0.093	—	0.047	—	0.105	0.133
b.	0.116	—	0.068	—	0.146	0.133
c. I.	—	—	—	—	—	0.150
c. II.	—	—	—	—	0.144	0.160
c.	—	—	—	—	0.144	0.155
d.	0.232	—	—	—	—	—

	ʒ	ʒ:	f	f:	v	v:
a. I.	—	—	0.023	—	0.099	—
a. II.	—	—	0.086	—	0.042	—
a. III.	—	—	—	—	0.048	—
a. IV.	—	—	—	—	0.067	—
a. V.	—	—	0.052	—	0.045	—
a.	—	—	0.061	—	0.050	—
b. I.	—	—	0.082	—	0.055	—
b. II.	—	—	—	—	0.056	—
b.	—	—	0.082	—	0.056	—
c. I.	—	—	—	—	0.040	—
c. II.	—	—	—	—	—	—
c.	—	—	—	—	0.040	—
d.	—	—	—	—	—	—

6. táblázat

Rövid és hosszú affrikáták időtartama (másodpercben)

	ts	ts:	dz	dz:	tʃ	tʃ:
a. I.	0.124	—	—	—	0.096	—
a. II.	—	0.160	—	—	0.090	—
a. III.	—	—	—	—	0.152	—
a. IV.	—	—	—	—	—	—
a. V.	0.101	—	—	—	0.136	—
a.	0.112	0.160	—	—	0.109	—
b. I.	0.158	—	—	—	0.125	—
b. II.	—	—	—	—	—	—
b. III.	0.158	—	—	—	0.125	—
c. I.	—	—	—	—	—	—
c. II.	—	—	—	—	0.150	—
c.	—	—	—	—	0.150	—
d.	—	—	—	—	—	—

	dʒ	dʒ:	c	c:	ʃ	ʃ:
a. I.	—	—	—	—	0.125	—
a. II.	—	—	—	—	0.062	0.136
a. III.	—	—	—	—	0.147	—
a. IV.	—	—	—	—	—	—
a. V.	—	—	—	—	0.097	—
a.	—	—	—	—	0.108	0.136
b. I.	—	—	—	—	0.057	—
b. II.	—	—	—	—	0.034	—
b. III.	—	—	—	—	0.050	—
c. I.	—	—	—	—	—	—
c. II.	—	—	0.159	—	0.098	—
c.	—	—	0.159	—	0.098	—
d.	—	—	—	—	—	—

7. táblázat

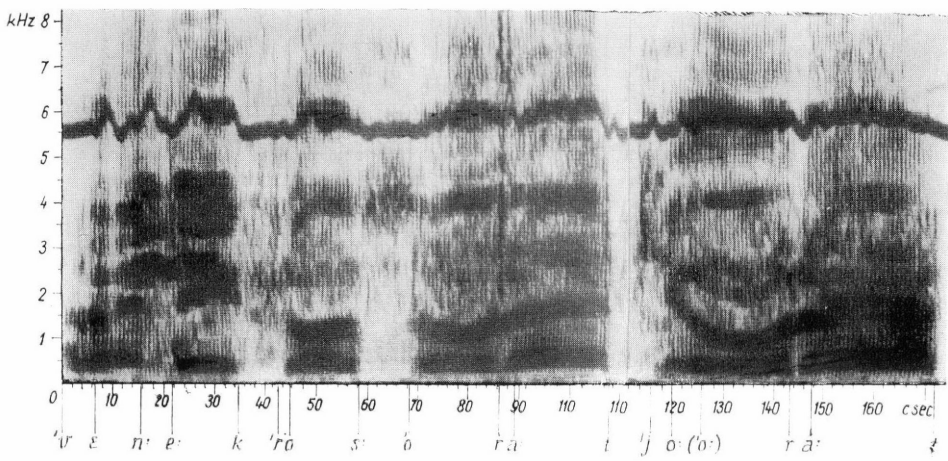
Rövid és hosszú likvidák és nazálisok időtartama (másodpercben)

	l	l:	r	r:	n	n:		ɸ:	m	m:
a. I.	0.048	0.139	0.050	—	0.077	—	0.081	—	0.063	—
a. II.	0.053	0.078	0.037	0.036	0.056	—	0.060	—	0.069	—
a. III.	0.059	—	0.039	—	0.061	—	0.131	—	0.077	—
a. IV.	0.056	—	0.036	—	0.071	—	—	—	—	—
a. V.	0.028	0.076	0.039	—	0.055	—	0.049	—	0.065	—
a.	0.049	0.098	0.040	0.036	0.061	—	0.091	—	0.069	—
b. I.	0.075	0.089	0.047	—	0.058	—	0.056	0.082	0.064	—
b. II.	0.034	—	0.059	—	0.078	—	0.069	—	0.071	—
b. III.	0.055	0.089	0.051	—	0.065	—	0.063	0.082	0.068	—
c. I.	0.080	—	0.049	—	0.040	0.106	—	—	0.069	—
c. II.	0.052	—	0.024	—	0.045	—	—	—	0.082	—
c.	0.059	—	0.032	—	0.043	0.106	—	—	0.074	—
d.	—	—	0.040	—	0.108	—	—	—	—	—

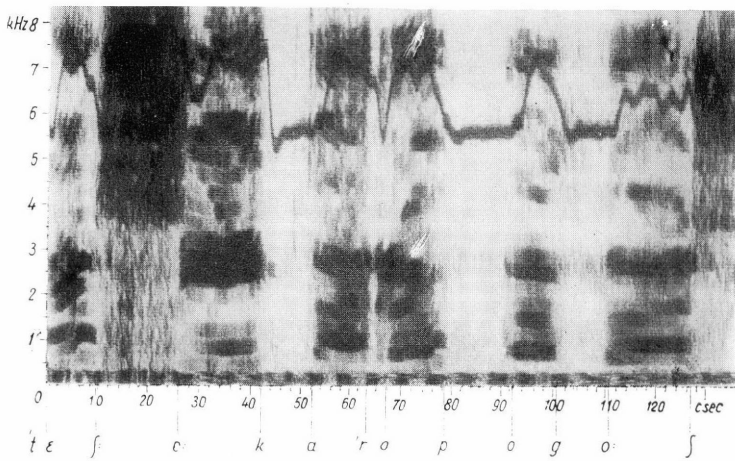
hogy a fent (IV. 1. a—c. pontban) említett primer eltérések által létrehozott közlemény sajátosan új, egységesen és lényegileg eltérő, saját attributumokkal rendelkező nyelvi anyaggá válik, amelynek önálló törvényszerűségei is vannak. Csaknem állandó jellemzője ennek a közlésformának az, hogy a szótagok rövidülése a szólamhatárokon, a lélegzet elfogyása miatt következik be. Jórészt ez adja az utcai árusok kiabálásának félreismerhetetlen ritmikai viszonyait. A másik — igen lényeges — ilyen szekunder változás a csoportkommunikációs formában a közlemény fonológiai és fonetikai mintája közötti viszony megbomlásából adódik (vö. Chomsky—Halle 1968.).

Az érthetőség megkönnyítése végett, valamint azért, hogy a közlemény messzebb hangozzék, különösen szóösszetételek és szavak határain két mássalhangzó közé nem ritkán beékelődik egy „jellegtelen” magánhangzó (l. 4. ábra). E magánhangzónak az a tulajdonsága, hogy nem azonosítható a természetes magyar magánhangzó-rendszer egyik tagjával sem, de mindig valamelyikhez közelebb esik, mint a többihez. Ez általában a megelőző szótag magánhangzója, amelynek redukált változatát látjuk viszont ilyen „töltőhangként”.

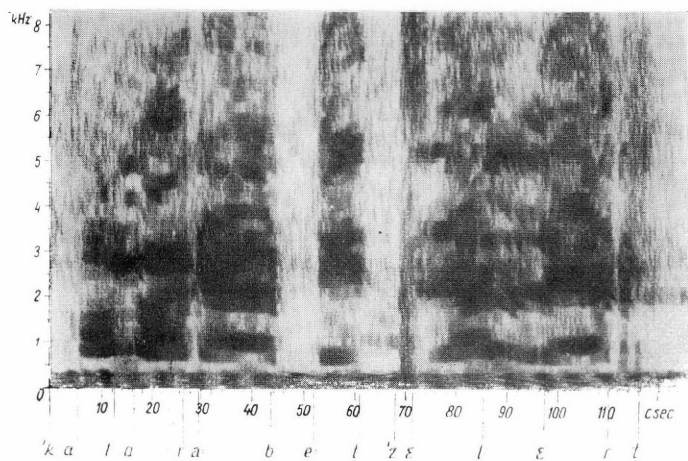
Az így és ilyen céllal létrejött afonemikus elemek — sajátos módon — fonemogének, „fonémakeltők”. [*ezer(e)melter*] — halljuk kiabálni az újságárust (l. 4. ábra). Lépten-nyomon halljuk azonban a délutáni órákban a cimből lett furcsa mondatot is: [*'elti 'a'hi:rlap*]. Ez azonban csak afféle „álmondat”, amennyiben itt egy eredeti afonemikus elem fonemizálódásáról van szó, illusztrálva: 1. fázisban: [*'elti: 'hirlap*], majd az [*i:*] diftongizálódásával, amelyet a hanglejtés szóvégi ereszkedése indukálhatott, a 2. fázisban: [*'eltiə 'hirlap*], majd itt az [*ə*] fonemizálódásának bekövetkezésével, a 3.

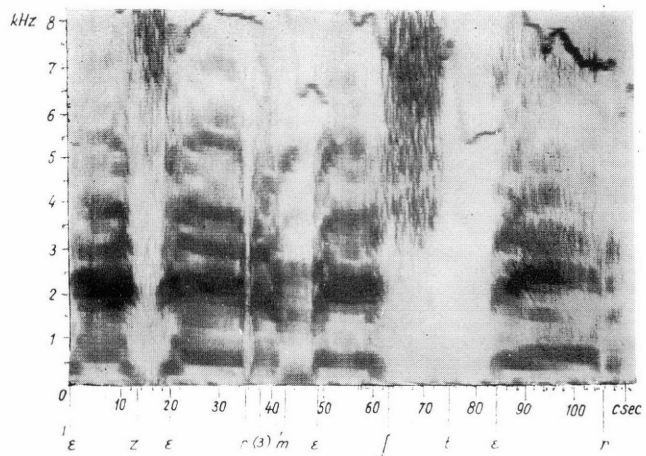
1. ábra

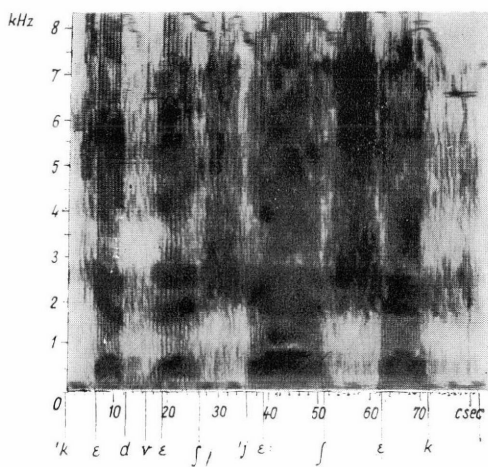
2. ábra

3. ábra

4. ábra

5. ábra

fázisban: [*'ɛfti a 'hirlap*], amelyből végül (fakultatíve, nem kötelezően) a 4. fázisban: [*'ɛfti 'a 'hi:rlap*] lesz. Tehát az afonemikus elem */a/*-vá fonemizálódott, levált a szó végéről, különálló elemmé lett, s ezzel hangsúlyos magánhangzóvá változott. A hangsúlyos, önmagában álló *[a]* azonban a magyarban a határozott névelő. Így aztán az amorf fonetikai alakzat mondattá értelmeződött, amelynek nemcsak fonológiai szerkezete, hanem szintaktikai tartalma is van. Ez a fonetikai-fonológiai meg nem felelés azonban sokkal többször valósul meg úgy, hogy az eredeti fonológiai mátrixban szereplő hangok, sőt szótagok nem szerepelnek a megvalósuló fonetikai mátrixban (l. 5. ábra). Ez az utóbbi változtatás azonban lehet annak is kifejezője, hogy a közlő egyszerűen csak mímeli a közlemény csoportkommunikációs jellegét, amely egyéb tekintetben nem különbözik a megszokott, köznap kommunikációs formától. Az ilyen változtatás akkor a beszélő tárgyához való személyes viszonyának következménye (például az anyakönyvvezető esetében, aki a témája iránt érzett közönyt — palástolva, de egyértelműen — szintén fonológiai síkon fejezi ki).

V. Hogy ki milyen mértékben alkalmaz a csoportkommunikációs közlésformában a megszokottól eltérő elsődleges és másodlagos változtatásokat, elárulja, mennyire tartja fontosnak ténykedését, illetve hogy mennyire van szüksége csoportkommunikációs tényezők igénybevételére.

Figyeljük meg! Minél több elsődleges változtatást (l. IV. 1. a—c, és IV. 2—3. pont) alkalmazva kínálja áruját egy kikiáltó, annál fontosabb neki, hogy eladja; és minél inkább átengedi magát a másodlagos változásokat létrehozó beszédfiziológiai tényezőknek, annál kevésbé elsődleges fontosságú neki, hogy megszabaduljon portékájától. Általában az az újságárus szokta megerőltetés nélkül kínálni az *Esti Hírlapot*, aki megerőltetés nélkül tudja eladni is.

*Szende Tamás—Szende Virág**

IRODALOM

- Canetti, E.: *Masse und Macht*. Classen, Hamburg, 1960.
- Chomsky, N.—Halle, M.: *The sound pattern of English*. Harper and Row, New York—Evanston—London, 1968.
- Essen, O. von: *Allgemeine und angewandte Phonetik*. Akademie Verlag, Berlin, 1958.
- Fant, G.: *Acoustic theory of speech production*. Mouton, Hága, 1960.
- Fant, G.: *Formants and cavities*. Proc. 5th int. Congr. phon. Sci. (Münster, 1964.) Mouton, Hága, 1965.
- Fónagy Iván: *Über den Verlauf des Lautwandels*. Acta Lingu. Hung. 6 [1956.]: 173—278.
- Fónagy Iván—Baráth Judit: *Időtartam és hangosság*. NyK. 68 [1966.]: 115—24.
- Fónagy Iván—Szende Tamás: *Zárhangok, réshangok, affrikáták hangszínképe*. NyK. 71 [1969.]: 299—344.
- Magdics Klára: *Kürzung der unbetonten Vokale in der ungarischen Umgangssprache*. Zeitschr. für Phonetik. 14 [1961.]: 21—44.
- Magdics Klára: *A magyar beszédhangok akusztikai szerkezete*. NytudÉrt. 49. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1965.
- Magdics Klára: *Studies in the acoustic characteristics of Hungarian speech sounds*. Indiana University Publications/Uralic and Altaic Series 97, Bloomington/Indiana, 1969.
- Pulgram, E.: *Introduction to the spectrography of speech*. Mouton, Hága, 1964.
- Szende Tamás: *A köznyelvi magyar ejtésforma felé (I. A norma. II. az ajakartikuláció)*. NyK. 71 [1969.]: 345—85.

* Szende Virág olvasta le a mérési eredményeket, és végezte el a számításokat, ő írta a III. 3. pontot. A többi rész Szende Tamás munkája.

Magyarhermányi tájszavak*

Az alábbi tájszavakat múzeális céllal írtam össze, áttekintésre az élőknek, feljegyezve a következőknek, mivel ezek is jórésben már a múlthoz tartoznak. Használatuk mindjobban gyérül a falu népe — főképp a zsendülő nemzedék száján, s úgy vélem, hogy minden idősebb férfi vagy asszony, akit a temetőbe kísérünk, egyet örökre elvisz magával. A századforduló körül az irodalmi nyelv kezdte meg lassú kiszorításukat, s azóta a nyomtatott betűvel szemben vívják mind szűkebb térre szoruló harcukat. Bizonyítékul szolgál, hogy a tájszavak nagy többsége a pásztoemberek és az agg öregek szókincsében maradt meg.

Felsorolásuknál igyekeztem megfelelő értelmezésüket adni, azonban számos tájszó igazi értelmét, nemhogy egy másik irodalmi szóval, hanem bővebb körülírással sem sikerült tökéletesen visszaadni. Jobb megértésüket a szavakhoz fűzött példamondatok segítik.

Egyes szavak irodalmi téren is ismereteseek, ezeket összehasonlításukkal vontam be, mivel értelmezésük a magyar nyelvterület más részein eltérő lehet.

Kizárólag a szülőfalumban, Magyarhermányban használt és használatos szavakat jegyeztem fel, hasonlók után még a tőzsomszéd községben sem kutattam. Feltehető, hogy őshazai szavak is vannak köztük, viszont lehetnek olyanok is, melyek helyileg születtek, minél fogva ismeretük és használatauk sem terjedt a falu határán túl, de bizonyára vannak még olyanok is, melyek az író tollat kikerülve feljegyzésre várnak, vagy annak híján a tűnő emberi élet sorsára jutnak.

1952. január hó

acintos 1. 'már annyira kiszáradt kötött, agyagos (talaj, melyet az eke nem bír felválni)' 2. 'teljesen beérett, kemény (búzaszem)' 3. 'nyersen hántott és fedél alatt száradt (eszközfa)' — *Jóska nem tutta megszántani a földet, ojan acintos vót.*

ágál 'feltűnően, úrhatnámkodva mutogatja magát, ruháját' — Szólasmondás: *Ágál, mint két szem búza a zsákba.*

ágázódik — 'betegségből lábadozik, javul, gyógyul' — *Egész hétön náthás vótam, elíg tuttam kiágázódni belőle.*

agyarog — 'haragosan, ordítva kiabál' — *Ne agyarogj, tel! — lassabban es megértöm.*

ákációs 'akadékoskodó, kötekedő természetű' — *A hagyatékon későre tuttunk megosztolni, met Laji sokat ákációs-kodott.*

áldázkodik 'jókívánásokat, pohárköszöntőt mond' — *Annyit áldázkodott, aszt hittem, sohasem lessz vége.*

álvánzsérozik 'ünnepiesen, ráérősen sétálva tölti az időt' — *Jobban tenné, ha a sok álvánzsérozás hejött otthon dolgot keresne.*

* A magyarhermányi tájszójegyzéket nyers kéziratként adjuk közre, mert nem érvényesíthetjük azokat a követelményeket, amelyeket a szigorú értelemben vett tudományos igényű szóközlés követ. Így például a tájszó jelentését csak itt-ott illusztrálja példamondat. Az is előfordul, hogy a példamondat nem a címszó nyelvtani alakját nyújtja. Stb. Mégis közöljük a szójegyzéket, mert a nagy gonddal összegyűjtött anyag rendkívül értékes. (*A szerk.*)

- A *zs* hangot a *gy* és *zs* közti átcsúszás-sal ejtik ki.
- ámbojog* 'az utcán ógyeleg, bámészködik'
ámúca 'tátott szájú, élhetetlen' — Komám-asszonyok beszélgetnek: *Na, a szomszédotok Rózsija sem ment még férhöz?*
 — *A'nnem, hát ki kérné meg aszt az ámúcat?*
- angyalbiggyiró* 'pityóka és liszt keverékéből készült prézlis, mákos tészta (nudli)'
ánkó 'mások dolga-baja körül ténfereg, szájátva lábatlankodik (*ánkóskodik*)'
aprított 'az ideges ló gyors, rövid, cifrázó lépésben jár'
- árciál* 'akadályoz, feltartóztat' — *Amig jöttünk, a csendérok két hejt es megárciáltak.* (= Poggyászt, papírokat stb. megvizsgálták.) — *Nem árciál semmit* (= nem jelent semmit, nincs befolyással a dologra.)
- bábilló* 'mintegy 6 m³ befogadó képességű, könnyű fából készült 1,5 m magas, mogyorófa növényekkel rácsozott keret, melyet a szénahordó (egészvágás) szekérderek fölé szerelnek, rövidszálú takarmány (hegyi sarjú, törek) szállítására.'
- babirkál* 'a kisgyermek, midőn szoptatás közben ujjával az emlőn motoszkál' — *Vannak olyan kelmék, kartonok, melyeknek girbegörbe vonalú rajzolata babirkás.* — *A házat sajátkezűleg építő Bocskor Sámuel a ház utcai oldalába romboid alakra rovátkolt köveket rakott be, s midőn dicsértem a szép munkáért, így felelt: „Hát egy kicsit megbabirkáltam, hogy mutasson!”*
- babukól* 'sötétben, fáradtan, bukdácsolva gyalogol'
- bakater* 'mindent felkutató, mindenhez hozzányúló (gyermek, macska)'
- bakóca* 'rövid, erős szerkezetű, erdőllő szán (szemben a *derékszán*-nak nevezett kocsi-szánnal)'
- bákszáju* 'tátott szájú, semmit meg nem látó, figyelmetlen'
- baratina* 'barát, cimbora (serdüllő fiúknál)'
batyuka 'farsangi maskara'; *batyukázás* 'farsang idején maszkban, álöltözetben házról házra járás (csoportosan)' — *Andrásék s Ilonáék felöltöztek batyukának*
- bekös* 'has, bendő' — *Megrakta a beköst* = (rogyásig jóllakott)
- bélánszáju* 'akinek lógó ajka és üres tekintete alacsony értelmiségét és fizikai lustaságát mutatja'
- bibis* 'kis gyermekek fegyelmezésére használatos szó'. Amire azt mondják: *bibis*, ahhoz nem szabad hozzányúlni. Kelevényes, sebes, fájó testrész, melyet nem szabad érinteni.
- bicsak* 'négyyszögű vasból kovácsolt erős lánc, melyet a terhelt erdőllő szán állára (talpára) kötnek, hogy a meredek, jeges lejtőn fékezze'
- bingó* 'apró, fejlődésben levő, éretlen gyümölcs' — *Addig ette a bingót, hogy most nem bír a hasával.*
- bircsók* 'eltorzult, tászkás szilva'
- bister* 'alkalmi vállalkozó, üzér'. A kis tételekben favásárlással, -feldolgozással és -értékesítéssel foglalkozó = *fa-bister*; a lóvásárok körül foglalatatoskodók, kucepek = *ló-bisterek*; a merészebb, nagyobb tételben üzérkedő = *nagy-bister*.
- bóbiska* 'babonás, tudatlan, könnyen befolyásolható'
- bójász* 'erdőn, mezőn kószál, csatangol' — *Végig bójásztam a nyírest egy lócsnek valóért, de nem kaptam'*
- bónyál* 'begöngyöl' (Pl. kis gyermeket szél, hideg ellen kendőbe, takaróba bugyolál.)
- bordica* 'az igásjárom része, mely az alfja és a felsőrész (gallér) vésetein áthúzva, a jármot összetartja, és amellyel a járom nyílását le-fel, az állat nyakának megfelelően szabályozni lehet'
- botász* 'úttalan helyen sötétben botorkál célja felé' — *Még a tetőn elsetétődtünk, s százat es estünk, amig bébotásztunk az ódalon*
- botikó* 'mezei növények fejlődésben levő kis gömbalakú virágháza'
- bölecs* 'alacsony termetű, vaskos-hasas testalkatú (fiatal ember, növendék marha)'
- buba, bubuka* 'újszülött csecsemő; játék-baba'
- buda* 'illemhely, árnyékszék'
- búdákol* 'bújósdit játszik (gyermek)'
- bukli* 'nagy, borzas haj'

- burtukos* 'sűrű, tömött lombozatú fakorona, melyen az eső és a napfény nem hatol keresztül'
- buta* 1. 'a vágószerszám (olló, kés, fejsze stb.) elkopott éle', 2. tudatlan, nehézfejű'
- butuk* 'rövid, tömzsi (orr)' — *Látod-e ott aszt a butuk orrú embört?*
- búzata* 'ajk, szájperem (emberé)'
- büszköl* 'szarvasmarha az orrával a tárgyakhoz hozzáérve szaglászódik'
- cécéllőzik* 'lassan, kényelmesen megy a dolgára'. Gazda, a kapáláshoz megkésve érkező leányához: *Ennél hamarább és kicécéllőszhattál volna!*
- cédèle* 'szürke darócposztóból a legegyszerűbb szabással készült gallér nélküli, hosszú zeke (ma nem viselik)'
- céger* 'csúf, úndok, ízléstelen; visszataszító magaviseletű' — *Láttad-e Julist, milyen cégerül ki van ötözve?*
- céka, cékázás* 'a fiatalág utcai társasjátéka'
- cékál* 'leánygyermek anyai engedelem nélkül csavarog' — *Hol cékáltál idáig te?*
- célleng* 'egy irányba tartó ember, állat lassan szállingózik'
- céncérget* 'a kovács vasverés közben — karját pihentetni — könnyű, cifrázó ütéseket tesz az üllőre'
- cépenke* 'kicsi, vékonyka fehérnép' — *Halottad-e, hogy Ferenc megházasodott? — A'mmeg, kapott egy cépenkét!*
- cépők* 'egy darabból szabott felsőrésű, egyenes kaptafán készített, mindkét lábára egyaránt felhúzható lábbeli (bakancs)'
- cimáról* 'ügyetlenül, formátlanul vág, csontkít (gyermek a kenyeret)'
- cinkus* 'sorshúzás vminek a szétosztásánál'
- cukcilis* 'túlhajszottan divatos'. Pl. a szűkre, filigrán alakúra szabott csizma; nem baj, ha szorít is, ha a lábat kínozza is, csak feltűnőnek, különlegesnek lássék
- csajbati* 'testben, öltözetben esetlen megjelenésű, mozgású alak'
- csángász* 'a silány oldalas helyeken a gyér fűvet kaszálja (*csángássza*)'
- csármálás* 'gyermekek zshivaja, lármája'. Néha a verebekre is mondják, de a civakodó verébesoport lármáját inkább *zsi-*
- natolás*-nak vagy *zsidó vecsernyé*-nek nevezik.
- császka* 'üveg nélküli kis petróleummécses'
- csége-buga* 'ágas-bogas növésű értéktelen fa'
- csémáj* 'gyámolatlan, pipogya'; *csémáj csóró* = gyenge legény, anyámasszony katonája
- csepősz* 'női (menyasszonyi) főkötd, melyet az esküvő után csak templomba menni vettek fel, s halála után abban temették el'. Finom fekete, fényes szövetből készült, fodros díszítéssel, hátul két ágban leereszkedő szalaggal.
- csércse* 'a kecskék álla alatti kis fityegő kinövés'
- csérepes* 'helyi fazakas mesterek által készített, kb. 22×40 cm-es zöld v. kék mázas agyagcsempékből rakott, félig szabad égőterű tüzelő, lakásmelegítésre és főzésre'. Célszerűtlen alkotmány volt, mivel nagy átmérőjű deszka v. sárral tapasztott vesszőfonadék kürtőjén a meleg hamar elillant.
- csérkabala* 'fiatal legénykék társasjátéka'. Földbe ásott tengelyoszlopba szekérekereket húznak, és a kerékfej köré hosszú kötelet csavarnak, akkor egy v. két gyermek ráül a kerékre, a többiek teljes erővel húzzák a kötelet, miáltal a kerék mind gyorsabbá váló forgással körbeviszi a rajta ülőket.
- csérszég* 'a tepsiben túlforrósodott zsír sisetegő, pattogó hangot ad'
- csészle* 'apró szúnyogféle'
- csikkanás* 'a boka v. a térd ízületi rándulása, ami sántítást okoz'
- csingijgőzik* 1. 'hosszában álló rúdon v. fán megkapaszkodva tekergőzik (gyermek)' — *Láttad-e azt a tekergő kőjket? — Ott csingijgőzik vala az Anisék almafáján.* 2. 'fájdalmas, kényes seb v. kelevény miatt, két kézzel pálca támaszba fogózva, kínlódva (csingijgözva) jár'
- csipirkózik* 'kapaszkodik'. Pl. a gyermek *felcsipirkózik* a szálfát vivő szekéren a fa végére; a nehéz terhet húzó ökrök *csipirkóznak*, hogy a kaptatón kijussanak

csongojit 'papírba, vászonba göngyöl, takar'. Pl. tarisznyáláskor az elemózsiát kis kendőbe („takaróruhá”-ba) *csongojítják*.

csoronkál 'vékonyan csörgedez, folydogál'
csoronkol 'midőn a fiatal legényke avatatlán, gyakorlatlan kézzel kaszálni tanul'
csóró 'fiatal legény' — *gyenge csóró* 'nem sokat számító legény'; *betyár csóró* 'bátor, szilaj legény'

csuli, *csuliga* 'csonka, törött szarvú marha' — *Sándor* 'bá elatta a csuliga tehent.'
csúrnyál 'lopkod, elcsen, megdézsmál' — *A Ferenc* 'bá fájáról az almát jócskán megcsúrnyálták.

csúsztaték 'testi fogyatkozása miatt sántító, félszeg járású'

csülled 'csoportosan, tömegesen kitódul, özönlik (pl. lakodalom v. más tömegérdeklődést okozó esemény szemlélése)' — *Kicsülled a nép* — a tavaszi meleg napsugárra a röplyuk' környékét ellepő méhek: *kicsüllednek*.

csümek 'kisebb-nagyobb fatönk, tuskó. Midőn egy nagyobb rönköt (a hermányiak megnevezése szerint *tökét*) szekérré v. szánra tesznek, mondják: „Hát e'jjó csümek!” — Erdőn, szabad tűznél hálásnál: „Eriggy, hozz arra a tűzre még két-három csümeköt!” (Ez esetben jó nagy fadarabokat ért, melyek a tűzön sokáig tartanak.)

csürkész 'apránként gyűjtöget, szerez (pl. anyagiakban gyengén álló ember építési anyagot)'

csüszköl '(pl. az iskolai padban ülő gyermek) addig izeg-mozog, csüszkál, amíg kiszakad a nadrág fenékrésze = *kicsüszkölte*'.

dacos 'tüzesvérű, délcegen járó (ló, csikó)'. — *Láttad-e, az Emre csütői miken dacosan járnak?*

dajbog 'sárba, elázott puha földbe bele-süllyedő lábbal jár'. — A kisgyermek a frissen elmunkált veteményágyást összejárta (*összedajbogta*.)

dádori 'a mások beszédét, társalgását száj-táti bámészkodással hallgató' — *Amíg beszélgettünk, Samu es ott dádoriskodott*.

débëlla 'kövér, nagy hasú fehérnép'

dédükál 'ráérően, üres fecsegéssel (másnéven *tyetyetyé*-vel) tölti az időt, és töl-teti mással is' — *Lúji s Anis a bót előtt dedükáltak, vaj másfél óráig*.

dekret 'dörömböl, csapkodó, döngető zajt csinál'. (Apjuk rászól a tornácban nyargalászó gyermekekre: *Ne dekressetők többet tel!*)

dërëndac 'hangos, zajos készülődés, vonulás'. Pl. a vidám zeneszóval, kurjongatással vonuló lakodalmas menetre mondják: *No, ezök osztán igazi nagy dërëndaccal mennek*.

dëréce 'erősítő pánt, kötés'. Pl. a kasza szakadásnak indult nyakára tett, szegecselt pánt = *kasza-dëréce*; — a régi, vasból kovácsolt fejszéknek acélból forrasztottak vágóét, ez volt a: *fésze-dëréce*; — a törött, romlott, gyenge szekér: *dëréce-szër*

diszke 'másodfüves bárány, fiatal juh'
diszke-zeke 'sötétfekete szőrű diszkebárány gyapjújából készült csinos, testhez álló szabású hosszú zeke, mely ünneplőnek és templomba járni minden felnőttnek megvolt.' Az első világháború után tűnt el.

dobondál 'rábeszél, javasol; vitás ügyben az egyik felet a háttérből irányítja, tanácsolja'

dobonka 'hosszúkás, hordó alakú, egyik felén nyitott faedény (káposztának)'

dobrokolás 'az istálló hídlásán a jókedvű lovak rugdalózása által okozott zaj' — *Eriggy, nézz ki te, métt dobrokolnak azok a lovak*.

dollik 1. 'a száradatlan kukorica forgatás hiányában fülld (megdollik), 2. télen a patakvíz kiömlik a jégtakaró tetejére (*kidollik*)'

döhöl 'bántalmaz, üt-ver (erősebb a gyengét, felnőtt a gyermeket)' — *Ügy bánik aval a gyermekkel, mint a kutyaival, örökké döhöli*.

döjtörög 'dülöng, tántorog (részeg ember)'
dörszög '(pl. a kis gyermek a felnőtt csizmájába beleállva, azt) lábával taszítva csoszog, csúsztat előre'

ducnál 'érthetetlenül beszél'. Pl. a cigányok egymás közti beszélgetése: *ducnálás*.

durál 'veselkedik' — *Nem vót aki segítjön, nekiduráltam magam, s egyedül és fél-emeltem.*

duruga 'kendercsepűből font vastag, szőnyeghez használt fonál'

duvaszka 'a kézi orsóra font fonalgombolyagból az orsót — hogy a gombolyag össze ne kuszálódjék — vigyázva kihúzzák, majd a motollálásnál a helyére visszadugják'. Így kevés orsó szükséges nagyobb mennyiségű anyag lefonásához.

duvaszt 1. '(pl. a búzát) a zsákból kiöntötte = *kiduvasztotta*', 2. 'az anya a gyermeket a hátára vette = a hátára *duvasztotta*', 3. 'tavaszi nedvkeringés idején a fűzfanövés kergét óvatosan megcsavarva le lehet húzni és furulyát készíteni (*duvasztani*)'

dürüszöl 1. 'pl. kopott, vásott reszelővel dolgozik', 2. 'a minduntalan elakadó, gondozatlan cséplőgéppel nem csépelnek, hanem *dürüszölnek*'.

ebbeszt 'hozzáértés nélkül szerkeszt, tákol, csinál'

egészvágás '135—140 cm nyomtávú, széles, 330—340 cm oldallajtója hosszúságú széna-, gabonahordó szekér'

eköl-meköl 'izgatott zavarában kapkodva beszél, amiről rögtön észrevehető, hogy nem az igazat mondja; — vagy turpissága kiderülvén, kapkodó-dadogó beszéddel igyekszik magát menteni'

előssózzik (*elorsózzik*) 'az események reá nézve nem kívánatos alakulása elől meg-lép, odébbáll'.

entyelög 'a munkában nem igyekszik, lustán, tunyán húzza az időt'

enyekös 'a hús v. friss sajt, amidőn a belőle ereszkedett lé bomlásnak indulva megkocsonyásodott (*megenyekösödött*)'

eplény 'az erdőlő szán része, melyen a teher nyugszik'

ëpsemeleg 'a bőrben élősködő sömörgombától az arcon, kézen megjelenő fehéres folt' — *Az ëpsemeleg ellepte a kezét.*

ërcs-morcs 'hitvány, íztelenül kotyvasztott, gusztustalan étel'

erögél 'lassan mendegél'

ërgojáskodik 'együgyűséget színlelve tréfál, mókázik'

ëstër 'meddő kocasertés'

eszénkődik 'kábulásból, ájulásból kezd magához térni'

ëszkëte 'X alakban összeálló, vékony pipaszár lábú (*ëszkëte aljú*) nő'

ëledt 1. 'a romlásnak indult leves étel' — *Ez a leves mán meg van ëledve.* 2. 'az esözéstől ingoványossá, járhatatlanná ázott (*ëléledt*) hely'

ëtd-gyék 'a foltos szalamandra neve'. A néphit szerint ha szárítva és porrá törve az ételbe keverik, halált okoz, vagyis porával halálra lehet étetni, azaz „*ëteni*” az embert.

fabula 'tudatlan, nehézfejű'

facsaros 1. 'a csavarodott növésű fa', 2. 'agyafúrt, ravasz természetű ember'

facsiba 'X lábú férfi, aki emiatt járásnál a térdeit összesürolja'

facsint 'a pontatlan megmunkálás miatt elhajlást mutató sík lap'

fallangérozik 'szülői fegyelmet megszegve kószál, csavarog (csak leánygyermekekre mondják)' — *Juliska későre jött haza, ëfallangérozta az üdöt.*

fántom-fánt 'kikerülhetetlenül, ha már csakugyan meg kell lenni' — *Ën nem akartam az ügyikbe belévegyülni s tanúzni jární, de ha fántom-fánt muszáj, akkor elmenyek.*

faracskál 'a farag kicsinyítő képzős alakja'. Nagyobb fát, mint pl. gerenda: *farag*; — kisebb eszközfát, lécet stb.: *faracskál*

faraturás 'ravaszkodó, fortélyos, csak saját önző érdekét néző, s ha a dolgok nem az ő javára alakulnak — akadékoskodik, kifogásokkal él'

farkalló '(a magas fekvésű helyekről szé-nával, fával terhelt) szekerek után kötött ágas, lombos fa, ami a földön csúszva a járművet némileg fékezi, hogy a teher a marhát a lejtős helyen ne „üzze”. (Csak szarvasmarha után.)'

fartat (*farlik, fallik*) 1. 'a szekér v. szán oldalas helyen', 2. 'ha jó, kellemes dologra van kilátás, pl. harapnivaló, itóka, áldomásból részesedés, akkor mondja: „arrafelé fartatok én es”. 3. 'elfartatott = leforrázva, megszegyenülve odébb-

- állott v. valamilyen teendő elől meglépett'
- féltökész* 'csomóba (merékjébe) rakott szénát, szalmát, a villával felülről lefelé átszúrva, a feje fölé fordítja és úgy viszi'
- férhelöz* 'szid, korhol, rendre utasít; számon kér, felelősségre von'
- félköttyás* 'együgyű, bolond természetű'
- félvágás* '110—115 cm nyomköz távú, keskeny, 220—240 cm oldalhosszú székér erdőléshez, kő, fa, trágya stb. szállításához'
- fintoros* 'rosszul ványolt fodros, hullámos szélű posztó'
- firiskó* 1. 'könnyű női ujjas kabát, karton v. hasonló vékony anyagból (ma nem készítik)', 2. 'rövid szálú gabonából kötött kicsi, apró kéve'
- firógonddal* '(mezei munka) gyorsan végezve, hogy pihenő nélkül gyorsan kész legyen. — *Firógonddal úrtük, hogy hamar elvégezzük.*
- fízom* 'arevonás, arcél, arcforma' — *A fízomja éppen ojan, mint az anyjáté.*
- focsalék* 'hulladék, dirib-darab maradék (szabásnál, húsvágásnál)'
- focsika* 'szakadt, foszlott rongy'
- fosos* 'pletykáló, pletykahordó, kétes szóhitelű (nő)'. Egyik szidja a másikat: — *Te fosos, örökké a más bajával foglalkozol.* Más: — *Annak a szaván ne indújj el, az egy fosos.*
- fostató* 'kézi fecskendő (cséplőgépnél)'
- fosztos* 'rongyos; elhanyagolt külsejű (nő)'
- franc* 'rossz betegség (bujakór)'
- fúrt, fúrtonosan* 'állandóan, folyton, megszakítás nélkül'
- fusza* 'elhanyagoltan öltözködő, sovány nő'. A hosszú, has-fenek nélküli vékonydongájú fehérnépet *fusza-Bori*-nak hívják.
- fútos* 'a bika megfedezi a tehenet'. Ma inkább a *fojtat* szó használatos. — *A tehen fójathatnék* = fedezhetnék; megfedezett = *megfojtott*.
- fuzsitus* 'hebeburgya, meggondolatlan, mindent elsiető'
- fű* 'húséges, szolgálatkész'. Pl. midőn a gyermek örömmel szalad a kedvére való megbízást teljesíteni — mondják: *Bezég most miven fű vagy!*
- gac* 'picike kis szemét, hulladék'. Pl. ha porszem v. egyéb került a szembe: *gac esött belé.*
- gaj* 'az elmunkált, boronált, földön maradt kisebb-nagyobb rög'
- gamat* 'undorító, ronda'. Pl. ha a kis gyermek piszkos anyagba belemarkolász, az anyja korholja: *Métt vájsz belé, te gamat.* — Bűzös, kellemetlen dolgokkal, anyagokkal való foglalkozás: *gamat mesterség.*
- gazol* 'kárba tesz, elfecsérel'. Pl. a rossz cséplőgép a gabonát nagy szemvesztéssel csépelel = *elgazolja.*
- gelegónya* 'esetlen mozgású, járású, s szélhánya öltözékével is ahhoz illő alak (fiatalabb korú férfira mondják)'
- gércsáva* 'riasztó bonyodalom, csoportos összetűzés, verekedés'. — *Hallottad-e, hogy a legényök a bálba miven gércsávát csináltak?*
- geregucsá* 'rosszindulatból készített babonás csinálmány, amibe ha belelépik v. megfogja, gyógyíthatatlan betegséget: fülfolyást, lábzsugorodást, fekélyt stb. kap'. Régi cserépfazékba v. bokályba orsót v. fakanalat (azt mondták, a fakanál hatásosabb) állítottak, és abba egy peracet v. karéjosan kihajtogatott lepényt húztak. A csinálmányt efféle bajokban szenvedők készítették szakmaértő, bűvös képességűnek tartott aszszonyokkal, véka gabona, oldalas, kupa zsír stb. javadalomért, és az volt a hit, hogy a betegség annak a testébe költözik, aki a geregucsát megérinti.
- A javasasszony a csinálmányt pénteki napon a hajnali órákban út- v. utca-elágazáshoz vitte, és: *Vidd el, dúgd el, vissza ne hozd!* varázsszavakkal az út közepére helyezte, lehetőleg olyan helyet választva, ahol kapu v. kerítés mögül szemmel tarthatta, nehogy a peracet kutya v. macska megegye, mert azokon nem fog a geregucsá. (Lásd még: *guru-csa*).
- gërëzd* 'faépület sarkain a boronák lapos v. ún. „farkasfogú” összelapolása, eresztése'
- gerjed* 1. 'sérelnet, megbántódást előidéző ok miatt haragra lobbán (fëlgerjed)', 2.

- 'midőn az ázott föld v. utcai sár felszíne kissé száradni v. fagyni, azaz keményedni kezd' — *Az éjjön hideg lessz, met a sár mán gerjedni kezdött.*
- gërnyác* 'fejletlen, csontig sovány (gyermek)'
- gezemuza* 'az erdőn gyűjtögetett fatörmelék, ághulladék'
- gërböl* 'szemnértékre megfarag, kissé formát ad neki' — *Nem vót üdö mán megfaragni, csak egy kicsütt meggërböltük.*
- gëlingózik* 'betegségtől v. éhezéstől elerőtlenedve, dülöngélve jár, lábát alig szegeteti (ember v. állat)'
- gërtya* 'gége, ádámcsutka'
- gombfa* 'faragott temetői fejfa, kopjafa'
- göcös* 'kis igényű, hegyvidéki teherhúzó lovaszka' — *Én csak ijen kicsi göcöst vëttem, nagyobbra nem vót pénzöm.*
- göje* 'anyasertés'
- gölöhös* 'köhögő, rossz tüdejű'
- görnye* 1. 'hátgerinc', 2. 'tyúk, csirke stb. csontos hátrésze' — *Te jóllaktál, de neköm csak a görnyéje jutott.*
- görrög* 'a sertés különös hangja, midőn idegen közelít v. veszélyt érez'
- gurucsa* 'babonás csinálmány, mellyel pl. az odébbállt udvarlót vissza lehet téríteni' — *Ne busujj edös lejárnyom, úgy meggurucsáalom, hogy futva fut ide vissza.*
- gübe* 'a patakmedernek a part peremén álló fák gyökérzete mellett kiöblösödött, mély vízü része'
- gübü* 'ronda, piszkos dolgokba belevájó' — *Esös időben, az útszéli árokban lefolyó sáros levét sárgáttal elzáró gyermekekhez: Takaroggyatok haza, ne gübücskögyögyetök többet!*
- güzsörög* 'hascsikarás v. fájó gyomorbántalom miatt összezsugorodik' — *A hasam úgy fáj, hogy egész nap güzsörögtem belé.*
- gyámbász* 'tépáz, cibál, erőszakoskodik'. Pl. a gyermekek birközva a földre esnek, s 'az erősebb felülkerekedve dögönyözi, hentergeti a másikat: *Haggy békét neki te, ne gyámbászd többet.*
- habacsol* '(pl. kis gyermek fürdővizet kezel) játékosan paskol'. — *Amikor beléteszem a feresztóvízbe, egy darabig örökké*
- habacsol benne*. 2. 'a récék a patakban kutatva, keresgélve, a szájukba szívott vizet a csőrük két oldalán kifröcskölük (kihabacsolják)'
- halkol* 'a ledöntendő fát a dőlési iránynak megfelelően fejszével bevágja (meghalkolja)'. A fejsze nyomán kihulló kisebb-hámpókál '(női munkáknál: fonás, szövés, varrás stb.) siető, hozzáértetlen munkát végez'. Pl. a rosszul szabott-varrott ruhadarabot nem megvarrta, hanem összehámpókálta
- háromfërtájos* 'gyenge elméjű, abnormális' nagyobb darab: *halok*
- harap-tüz* 'az erdőalji száraz avar nagy területre kiterjedő égése (elharapozása)'
- harizsál* 'gyors, seprűző mozdulattal szétver, seper'. Pl. haraptüzet doronggal v. lombos ággal széjjelharizsál, kiolt; — sakk-, malomjátéknál a vesztes elé néző fél mérgében a figurákat összedöntögeti, zavarja (összeharizsálja)
- haspók, pókhasú* 'fejletlen csontozatú (borjú, malac)'
- hasug patkó* 'a ló lábára fordítva felvert patkó (a nyomozók megtévesztésére)'. A csalafinta, nem egyenes úton járóra mondják: *Hasug patkóval jár.*
- hecke-vicka* 'bőrében nem fërdő, ugrálhatnám legényke' — *Ezök a hecke-vicka fickók örökké megzavarják a mulaccságot.*
- hemmedözök* 'hever, lustálkodik' — *A nyárat elhemmedözte, s most üres a kamarája.*
- hërdőfol* 'unszol, kér-követelözik' — *Nem tuttam kiállani ez elöl a gyermek elöl, fërt rajtam hërdőfolt, hogy végyek neki korcsoját.*
- hërgël* 'ingerel, dühösít, bosszant' — *Ne hergël többet aszt a kutyát. — Lajüt úgy felhergëltek a baratínák Mihájra, hogy megverte.*
- hëssent* '(szárnyas állatot) elriaszt' — *Jól bëhëssentött közikbe = pl. husággal úgy becsapott a tilosban talált ludak közé, hogy 2—3 felfordult.*
- hezsetöl* 'kapkodó sietéssel felületes, rossz minőségű munkát végez (aratáskor, kapáláskor)'
- hibók* 'híg, latyakos sár'
- hijjú* 'a falusi ház felső padlása (ahol a

- gabonát tartják, sertésvágás után a húst, szalonnát füstölik)
- hincol* '(ágyneműt, mezőn füvet stb. hancúrozással, hevergőzéssel) összegyúr, kuszál, rendetlenít' — *Marika kikapott, met összehincolta az ágyat.* — *A gyermekök lehincolták a füvet, nehéz vót lekaszálni.*
- hínk-hánk* 'felületes, hebehurgya munka; lompos, hanyag öltözködés'
- hinyározik* '(fiatal leány) szórakozó csavargással tölti az időt'. Értelmileg közel áll a *fallangérozik*-hoz, de míg ott fegyelem-zegésből ered, itt inkább a leánybarátokkal együtt, a szülők v. mások által kifogásolt viselkedést, magatartást illeti. — *Boriskáék összefogózva az úton le s fél hinyároznak, hogy magikot a legényöknek mutogassák.*
- hircöl* '(a beteg, kimulás felé tartó bárány, malac) fuldokolva hörög'
- hiri-horgas* 'egész hosszában girbe-gurba növéű fa'
- honsok* 1. 'a vakondok által felszínre túrt kis földkupac', 2. 'a mezőn elébb-elébb kis csomókba rakott trágya (*ganyéhonsok*)'
- hovájkol* 'kőbe, fába mélyedést, teknőt vág'. Pl. a cigány a teknőt *kihovájkojja*.
- hőörccsős, hőörccsökös* '(a fa felülete) dudorodásos, kinövések miatt'
- hörpöl* '(forró levest v. más folyadékot) apránként, szaggatottan szürcsöl'
- húnyik, elhúnyik* '(kézben v. lábban nyomás v. ráfekvés miatt) vérkeringési zavar, zsibbadás áll be'
- húrbol* 'gondatlanul, kímélet nélkül nyű, szagat, tönkretesz (ruhát, lábbelit)' — *Karácsonra vettük neki az új csizmát, s mán elhúrbolta.* — *Kímíjjed az új gunyádot, ne húrbold el!*
- hutyoró, hustyé* 'kézbeli dorong, husáng'
- ibrika* 'híg ürülék (macskáé, kis gyermeké)'
- imöttem* 'valóságban, ébren' — *Álmamban ojan tisztán láttam, mintha imöttem lett volna.*
- imőj* 'a szarvasmarhában élősködő bögöly-lárva (*Hypoderma bovis* L.)'
- iszánkodik* 'jégen csúszkál (gyermek)'
- ját* 'azonos nevéek egymásköztli megszólí-
- tása' — Sándor a Sándort: *Hova méssz, ját?*
- kabala* 'fordított nagy V alakú, gömbölyű rúdból készült faeszköz, melyre az ekét rá lehet szerelni, és a taliga vonóláncánál fogva szekér nélkül könnyedén szállítani'
- kábálódik* 'zsörtölődik, elégedetlenkedik'
- kacifántos* 'újszerű, különleges formájú, ötletes előállítású, bonyolult szerkezetű'
- káfol* 'a kovács a ráfvas egyik szélét felhúzás előtt kissé ferdére veri (*ki- v. megkáfojja*), hogy a kerék talpára könnyebben rácsúszsék (felkapjon)', 2. *békáfol* 'megittasodik, lereszegeedik' — *Samu'ba jól békáfolt.*
- kalafinta* 'pof, nyakleves'
- kalamájka* 'izgalmas esemény (pl. utcai verekedés, piaci tolvaj üldözése, jármű karambol stb.)'
- kalócsa* 'csomó, máglya' — *Erdőn a dorong ágfát kalócsába rakják.*
- kámférol* 'kotyvaszt, vegyít, kever (étel-félét)' — *Mit kámféroltál ebbe az ételbe?* — *Nem lehet megenni!*
- kankó* 1. 'akasztóhorog', 2. 'az egyes számjegy alakjának megfelelő, fanövésből készített eszköz, szalmának a kazalból való kitépésére'
- kapsivetés* 'mogyorónak, almának ünnepi alkalmammal, nyilvános helyen való felszórása'
- kápsúl* '(bágyadtság, fejfájás esetén) a fejbőrt ujjaiával súrolja, masszírozza'
- káptalan* 'rendkívül okos, mindent észben tartó fejű' — *Ennek a köjöknek káptalan a feje, az esső az iskolába.* — *Nem káptalan a fejem, hogy a tíz esztendővel elöltieket és az eszömbe tuggyam tartani.*
- karánti* 'hirtelen kézlendítéssel odacsap, üt'. Pl. *Szájba karántotta* = szájba vágta, csapta.
- karíma* 1. 'kalap v. más kör alakú tárgy szélpereme', 2. 'kenyérből vágott jókora szelet (sorkolat)'
- karimó* '(leányok, asszonyok) körbe ülése fonáskor'
- karikós* 1. 'körbe hajlóan görbe', 2. 'teknővakarék téstából sodort és összefonó sütemény gyermekek számára'

karisztol 'élelmes körültekintéssel szerez, gyűjtöget' — *Amikor orosz fogságba szükvót az étel, én örökké karisztoltam valamit.*
kártya, kártyus 1. 'játékkártya', 2. 'vizehdásra használt egyfűlű faedény'
karúj 'karvaly (*Accipiter nisus*)'
kasziba 'csámpás, erősen kihajlott O alakú lábállású'; az ilyen, járás közben a lábával *kaszibál*.
katipila 'konyhában gazdasszonykodni szerető férfiember'
katlanéroz '(pl. a macska a mosogatásra összerakott edények közt) zörgetve kutat maradék után'
kauzsol 'vonít (kutya, farkas)'. — Babona: *Valami nem jó hír jó, met a kutyák egész éjjön kauzoltak.*
kausza 1. 'hajlítót pálcafej alakú, görbe fa, mely a szénahordó szekér lajtorjáját a hátsó tengely fölötti párnafához fogja (ma vasból készítik)', 2. 'korhadtt faág tövénél nőtt új gyűrű, melyet lefűrészelnek, és a vászonfélék fahamús-lúgos mosásánál a kád kifolyó lyukja fölé tesznek, hogy az üstben főzött és a ruhára ráért lúg kifolyása ne duguljon el'
kavillál 'szabadon csatangol (csordából félre járó marha)'
kéckétál 'szűk helyről, zugból a beesett tárgyat alkalmas kézbelivel kikotorja (*kikéckétálja*)'
kecskebuka 'szaladás közben váratlan elvágódás, bukfencezés' — *Futtába megbotlott s kecskebukat vetött.*
kelebulál 'sietve összerak, sürgető ok miatt, ahogy lehet, csomóba hány; pl. a közelődő eső elől a megszáradt takarmányt *összekelebulálja*'
kelevéz 'hosszú fenyőrúd, mellyel főképp a magas tetőzetű csűrök összeszegezett szarufapárjait a helyükre felállítják'
kentyefityél 'megver, elnászpángol (ott üti, ahol éri)' — *Jóska elkeringötte az üdőt, s mikor hazament, az annya úgy elkenyefigyélte, hogy azt mostanába nem felejtí el.*
kerimbábózzik 'helyben elszedülésig körbe forog' (gyermekjáték)
kering 'kószál, csavarog'
késleg 'könnyedén, teher v. szerszám nél-

kül megy dolgára: igavonót járomba, hámba fogva jármű nélkül hajt' — *Az ökrököt ne fogd szekérbe, csak úgy késleg hajcsd le.*
keleputa 'kevés értékű, régi, elnyűtt, kopott bútorok, ingóságok'
kikuvad 'kidülled, rendellenesen kifordul (pl. szemgolyó)'
küllyü-kalatty 'gidres-gödrös, tengelytörő erdei út'
kiméncserödött 'az iszákos ember vérbe borult szeme'
kiszíj 'zablisztból készült kocsonyás étel, melyet tejjel v. mézzel édesítve fogyasztanak'. A néphit szerint kiváló csontképző és szervezeterősítő. Ma nem főzik.
kiszlel 'célzatosan (rosszakaratúan) biztat, befolyásol, bűjtogat'
kólicál (kólicál) 'céltaianul ógyeleg, csavarog'. Vándorcigányok járkálnak a faluban: *Senki sem hitta, mégés itt kólicálnak.*
korcánol 'szülői engedély nélkül kószál, csavarog'. (Vö. *cékál, fallangérozik, hiányározik*)
koszt 1. 'étkezés, ellátás', 2. 'husáng, dorong, ütésre alkalmas kézbeli'
kóst 'szálas takarmány (széna, here stb.)'
kotaszemű 'rövidlátó' (vö. *kukucsi*)
kottyán 'lazul, tágul (pl. ló lábán a patkó)' — *Éríggy üttesd újra a hócás batutójján a patkót, met meg van kottyánva.*
kőccség 'az értékesebb élelmiszerek: hús, tojás, turo, szalonna stb., melyeket mint a pénz, takarékosan, beosztással kell fogyasztani — *Osztán a szalonnával kőccség mógygyára bannny!*
körömkoppadék 'a szorgalmas munka látható eredménye (kereset, szerzemény)'
kucibál 'durván lökdös, bántalmaz, erőszakoskodik'. Pl. a rossz mostoha *kucibálja* a keze alá került félársvát; erősebb kamasz a gyengébb gyermeket. (Vö. *ribál*)
kucorag 'fukar, fősvény, rideg lelkületű'
kukkadozik 'ülő helyében álmoassággal küszködve, fejét le-leejtve bóbiskol'
kukucsi 'annyira rövidlátó, hogy a nézendő tárgyhöz v. olvasáshoz egészen közel

- kell hajolnia' — *Mári'né csak úgy tud olvasni, ha egészen közélről kukucsájja.*
- kumak 'rövid, vastag tönk, tuskó'
- kúráll 'élelemmel ellát, gondoz (embert, állatot)' — *Ferenc fiam, az ökrököt hajnalba el kell kúrálni, met menyünk az erdőre.*
- küpi 'borvízforrás kivájt tölgyfa törzsből készült foglalata'
- küsdég 'kicsike, a megszokottnál kisebb'
- kütyföl 'palacsintát, kalácsot süt; jó enni-valókat készít'
- lapocka 1. 'kézi kis falapát, a régi cserepes tüzelőknél hamu felmeréséhez', 2. '40—50 cm hosszú, lapos végű fáska, mellyel a megrakott hordószekér rudaló kötélet, az alsó lajtorjaállak végére szerelt fahenger (csiga) véseteibe dugva szorosra lehet húzni, azaz a rakományt „megkötni”.'
- laptika 'kétkerékű egylovas kocsi'
- laptya 'kenyértésztából süttött vastag palacsinta'
- lappog 'lustán, nehézkesen megy, cammog'
- leb 'a sütőkemencében égő tűz hője, melege — *Ügyezz, mielőtt a lebje leszakadna, a tésztát tédd bé.*
- lëcs-mocs 'a lábbelin minden lyukat megkereső híg latyak, sár'
- lémitál 'mérlegel, tervel, számbavételszerűen vizsgál'
- lemped 'meghajlik, ereszkedik (vászon v. kötél, melynek egyébként meghúzva, feszesen kellene állnia)'
- lënge 'langyos, enyhén meleg víz, folyadék'
- lëngeteg 'viseltes, kopott fehérnemű, ágynemű'
- lepcsen 1. 'sárba, vízbe esik = *belélepcsen*', 2. 'a szaladó jármű nyomán szétfrocs-csenő sár a járókelőket *lelepcseli*', 3. 'a híg, latyakos sárban menők = *lepcségnek*', 4. 'odavág egy marék sárt v. más ragadós, nyúlós dolgot = *odalepcsentette*'
- lepcses 'nagyszájú, pletykáló fehérenp'
- léstyán 'értéktelen, számításba nem vehető'
- lëténtök 'pipogya, anyámasszony katonája'
- letyike 'vékony, az időjárásnak nem megfelelő ruha, öltözet'
- lëzsán 'pérez, fizető eszköz' — *Elmentem vóna a vásárba, de nem vót lëzsán.*
- libicköl 'lábseb v. kelevény miatt sántikálva, kínosan jár'
- lipinkózik 'szabadon kiálló ágra, fa végére rááll, és magát le-fel lipinkáztatja'
- lóginyázik 'munka nélkül lopja a napot'
- lok 'a hegyi patak menti kis lapályos helyek, kaszálók'
- lóposz 'pöfeteg gomba (Lycoperdon gemmatum)'
- macskakő 'a pirit nevű ásvány'
- maktólódik 'zsémbel, zsörtölődik'. (Vö. *kábálódik*)
- makúj 'vakmerően csökönös, hajlíthatatlan (gyermek)'
- mámizsol 'félrehúzódva, titokban babrálni vmivel'
- mángál 'izléstelenül fest, mázsol, meszel, piszkít'
- marint 'különösen nagy gennyes kelevény, daganat'
- maszutál 'lassan, ráérően piszmoz, babrálni vmivel'
- mëghájlád 'a faedény, midőn összeszáradva a vizet kiengedi'
- megkajdul 'szeszes italtól ellanyhul, még nem részeg, de közel van hozzá'
- mejjeszt 'forró vízzel kopaszt (baromfit); *mëgmejjesztötték* = ellopták a pénzét, anyagi javakból csalárd módoñ kiforgatták; leverték az almát a fáról stb.
- merökje (*merëkjje*) 'Erdővidéken — a mi szűkebb hazánk hegyvidéki falvaiban — széna-, sarjúcsinálásnál a frissen kaszált rendet villával nyomban széttergetik, ún. „vékony rend”-be rázzák, ebédidőben v. kissé később megforgatják és estefelé 4—5 villányi csomókba (*merëkjéjke*) rakják (*feltakarják*), a helyét felgereblyézik. Ez kettős célt szolgál. Először: a takarmányt csak jelentéktelen kis részén éri a harmat, miáltal nem veszít tápértékéből (a harmat nem lúgozza ki), és megtartja szép, zöld színét; másodsor: a merëkjébe hált takarmány másnap könnyen szárad, harmatún után jóval kisebb területre — a nedvességtartalomnak megfelelően — az eredetinek 5—10-ed részére, ún. „vastag rend”-be szétrázzák, kétszer, háromszor megforgatják, miáltal kedvező

idő esetén azon nap csűrbe szállítható. Here, 'ucerna esetér' -- ha eső nem fenyeget -- az a szokás, hogy a feltakart merékjékét egy éjjelre kint hagyják, hogy száraz levelük „megereszkedjék”, ne hulljon. A beszállítás másnap napmelege előtt történik, de általában az a vezérelv: ha kész a takarmány, azonnal be a csűrbe, még éjjeli szállítással is. A hermányi a takarmánykészítést különleges szorgalommal végzi, a jó időt maradéktalanul kihasználják; s ha borús időben v. eső után 1–2 órára kisüt a nap, azonnal szalad, szétrázza a rendet v. merekjét, s ha „egy kicsitt megfűtta a szél”, megforgatja és újra feltakarja, hogy holnap ennyivel is hamarabb száradjon. (A Zala megyei Becsvölgyén a „merekle” szón vékony karócskát értettek, s az ilyeneket a gabonaasztag karimájába körülszurkálták, hogy az asztag szalmafedése ne csússzék le. Lásd: Útmutató füzetek a néprajzi adatgyűjtéshez. Bp., 1966. 61.)

merköl, merkölés 1. 'az ökör különös, a szarvaséhoz hasonló bögése', 2. 'a gyermek végnélküli ordító sírása' — *Eriggy mán, vedd fel aszt a gyermeköt, hogy többet ne merkőjjön!*

merőfa 'durva, faragatlan természetű, nyakas (ember)'

mézye 'a fa kérge és szövete közti nedv, mely tavasszal elválaszthatóvá teszi a kérget a fától'; *mézyés* a hágóra vezető erdei út, midőn esőtől ázva, ember, állat csúszik rajta.

micc 'pillanatnyi idő' — *Egy miccre* = rendkívül gyorsan

miesnap 'hétköznap'

miskuvál, misol 'maga hasznára, más meg-
rövidítésére keveri, zavarja a dolgot, csal, elrejt a valót' — *Ne miskuvájj, met én ugyes tudom, hogy neköm mi jár.* — *Addig miskuváltak ide-tova, hogy nekünk csak a hitvánnya jutott.*

mistum 'szűk, kevés adag'; *mistumra* 'szűkmarkúan, fősvény módra (ad, juttat, oszt)'

mókol 'kézügyesség nélkül, hozzá nem értően csinál, készít'

morran 'gorombán, durva hangon reaszól'
mosztalék 'maradék, apró hulladék' (Vö. *foncsalék*)

mucikol 'tompá élű fejszével, késsel vágja a kenyeret, fát' — *Védd el a gyermöktől a kést, mind esszemucikolta a kenyeret.*

múmúja 'tudatlan, élheterlen, jóformán beszélni sem tudó'

mürciál 'rágcsál, vagdos, megcsonkít' — *A férög megmürciálta a kenyeret.*

mürrog 'sebesen körbe forgó tárgy zúgó hangot ad (pl. a cséplőgép dobja)'

músdáj 'elszáradt és letörtött v. még a fa oldalán álló vastagabb ág rövidebb-hosszabb darabja, csonkja'

múszújodik '(ruha, szövetcéle) a használat folytán fényét, színét veszti' — *Nem kimilted eszt a szép ruhát, mán megmúszújodott.*

mütúj 'makacs, engedetlen, szóra nem hajló gyermek' — *Úgy megvertem aszt a mütúj köjket, amennyi réja fért.*

nagy zélussal 'nagy széllel-lobbal, ijesztő,

riasztó hanggal, megjelenéssel'

nászolódik 'hosszadalmasan, kényelmesen készülődik'

Noé bárdolása 'a fa bélsugarainak hasítás-sal szabaddá vált, selymes fényű lapjai, melyek különösen a koros tölgy- és bükkfák hasábjain láthatók'

nese-nusza 'személyében és munkájában egyaránt kevés értékű (személy)'

nyámmog 'étvágytalanul, kelletlenül eszik'

nyáskotlódik 'a szabadban megkötött v. járomban álló marha nyugtalanul izgemozrog, igyekszik a közelében levő füvet, bokrot harapás végett elérni'

nyáviszka 'fejletlen, élheterlen, kényes gyermek'

nyeflet, nyüstet 'idegesen türelmetlenkedik, nyugtalanodik, jön-megy, nem bírja a várakozást'

nyékésa 'fondorlatos, akadémikuskodó'

nyékésál 'nem beszél nyíltan'

nyérkác 'vékony, verébesontú, csenevész (gyermek, kutya-, macskakölyök)'

nyika 'levágott állatoknak az ízületli forogónál levő inas-porcós, ehetetlen része'

nyilaz 'patkolásnál a szeget a pata eleven

- (érvő) részébe veri'. Sántító fehérrépre is mondják: *megnyilaszták*.
- nyim-nyám* 'ügyefogyott, élheterlen flótás'
nyírni kezd 'husánggal v. kézzel ütni-verni kezd'
- nyoszt, lenyoszt* 'gyümölcsféléit a fáról sietve, lomb, ág letördelésével letép, lever'
nyűg 1. 'békó a ló lábán', 2. 'zsörtölődő, zsémbes (nyűgös) természetű'
nyüstöl 'váltakozva hol az egyik, hol a másik ló akar indulni, de egyszerre nem húznak (*nyüstölnek*)'
- ormojó* 'vminek formátlanul kiálló, kidudorodott része'
orotás 'irtás; fák, bokrok gyökerestül való kiszedése'
orszok 'a szán állait elöl összekötő rúd = *keresztorszok*; a szán közepén a vonórúdba előnyúló rész = *vonorszok*'
- packona* 'meddő, termést nem hozó növény (pl. cső nélküli kukoricaszár)'
palitén 'egyszerű szabású női blúzféle'
papusál 'aprólékos gonddal rakosgál, rendez'
- parapács* 'élénk, vidám, szapora beszédű (gyermek, fiatal asszony)'
parél 'puszta, nyílt tér, mező'
pataléroz 'heveskedik, indulatosan kiabál, veszekedik'
päckelődik 'kerítésen, fán mászkál' — *Addig päckelődött, hogy a nadrágját lehasította.*
- pelikán* 'a vasrúd laposított és kissé felhajlított vége, mely alkalmas arra, hogy a hasított terméskő repedésébe dugva szét lehessen feszíteni'
- penető* 'szalmából szorosan összecsavart és nyélre kötött sütőkemence-seprő'
péreszlen 'a kézi fonáshoz használt orsón levő kis fakarika, mely az orsót pergetés közben lendítőkerékyszerűen gyorsítja'
pérgát 'jött-ment, magát nagyra tartó, de mások által lenézett alak'
pérgél 'szid, korhol, veszekszik, mardos, ösztökél' — *Igaz, hogy a tinót egy kicsit ócsón adám el, de feleségöm azután szakadatlan pérgél és érte.*
- pérje* 1. 'pérjefűl, tarackbúza (Agropyron repens'. 2. 'észtenák, erdei szállások vékonyfa tetőbordázata, melyre a szalma v. fenyőkéreg fedést teszik', 3. 'csűrben
- v. szabadban a takarmány alá ágfából v. egyébből rakott aljzat'
pérpence 'besztercei szilva'
péstölődik 'nyugtalan, békétlenkedő hangon nógat, sürget, elégedetlenkedik; sieteti vminek a végbevitelét'
pészlek 'része, tartozéka egy tárgynak; hozzátartozója egy személynek'. Pl. a cséplőgép felszerelési darabjai a gép *pészlekkjei*. — Szólás-mondás: *Ártalmas embőr az minden pészlekkéstől* — azaz rossz hírű az egész család, beleértve a legkisebbet is.
- pészterkődik* 'pl. a fiatal kakas a jércékkel próbálkozik; fiatal legényke a lányok körül kezd forgolódni'
pétérke 'szerkezeti fák végein levő csap, mely megfelelő nagyságú vésetbe megy bele'
pézdérje 'hideg, fagyos időben hulló túhegy jégkristályok'
pülátus 'becsípett állapotban van; ittas, de nem egészen részeg'
pipizál 'időt rabló munkával babrál, s a végén alig látszik vmi' — *Ahejött, hogy kaszálni ment vóna, evel a semmitérdő dologgal elpipizálta az üdőt.*
- pirimókoston* 'kényelmesen, gondtalanul' — *Mit csinál nagyapád te? — A'bbizon nagy pirimókoston ott ül a székön.*
- pirisnyődött* 'penészes (kenyér, élelmiszer)'
pirkol 'küszködő erővel igyekszik előre (pl. igavonó állat a jeges, síkos kaptatón)'
piszmotál 'ügyetlen lassúsággal babrál vmin'
pomhadt 'dúzzadt, dagadt (testrész)'
pornyálás 'juhok éjjel' (néha tilosban való legeltetése)
- porong* 'kézi szövőszéknél használt vászonfeszítő fából v. vasból'
porongy 'kosárfűz'
potyol 'üt, ver; veréssel puhít, lazít (pl. húst)'
prüsszög 'a gyermek, midőn kívánsága ki nem elégítése v. más ok miatt torkából amolyan sírásba hajló, de inkább a szülő szívének meglágyítására hivatott „hü-hü-hü” hangot ad'
púrujka 'kisgyermek (poronty)'
púsmog 'alig hallhatóan magában duzzog,

hogy elégedetlenségét, nemtetszését észrevétesse'
prünnyög '(a szarvasmarha) egy másikat meglátva nyöszörgő hangot ad'
raba 'kézi talicska'
ránkoj 'feledésbe nem merülő harag, régebbi elintézetlen ügy miatt'
ráztikás 'rongyos, ágrólszakadt'
renyeködik 'csodálatának, bámulatának a körülményekhez illő szavakkal, taglejtésekkel kifejezést ad'
repöstől '(riasztó eseménynél, balesetnél) óbégat, szaladgál, jajveszékél'
révázat 'sontváz sovány, a felforduláshoz közel álló apró állat'
rica 'az ember hátsó része' — *Elvitte a ricáját* = elinalt a kellemetlen következmények elől
riziga 'gyenge, szakadozott (öltözet)' — *Nem csuda, ha fázik, met rizigán van felöltözve.*
ródal 'vagdal (fát)'
róska 'rőt, napszítta, színehagyott vörös posztó, vászon'
róstol 'szükségtelenül jön-megy (ami a ruha, lábbeli időelőtti szakadásával jár)'
rőköl '(gyermek) a sírást teljes kifáradásig nem hagyja abba'
sain 'hamis, támadó szándékot nem mutató, de alkalomadtán orozva közelítő és hang nélkül harapó (kutya)'
salafol 'sárban, lében nyúvi a lábbelit (gyermek)'
sēmēredett 'fejletlen, aszott gyümölcs (beteges, sárgásfehér bőrű, sovány gyermek)'
silákol 'az alig égő v. kialvó félben levő tűz fel-fellobbanó kis lángja'
simándiskodik 'célját képmutatással, ravaszkodó hízelgéssel igyekszik elérni'
simpókál 'hízelegve kér, únszol' — *Ne simpókájj többet, úgycsem ereszték a bálba, még nem vagy odavaló.*
sērül 'fordul, eltér' — *Ahogy a hídát elhagyod, balkézt serüjj bé az uccába, az esső házba lakik.*
seritt, siritt 'összesodor (fonalat)'; *elseritt* 'elcsen, eloroz'
smakk 'íz, aroma'; *nem smakkol* = nem ízlik

sod 'a szabad tüzelők tűzhelye köré kőből v. téglából *L* alakban rakott fal, mely faépületnél az épület oldalfalát a gyuladástól, elszenesedéstől védi'. Erdei szállások, esztenák tűzhelyénél az e célra használt kövek: *sodkövek.*
sovállik 'midőn a mogyoró annyira van érve, hogy a tokjától elvállik'
súdül 'észrevétlen elillan, meglép (gyermek: csavarogni, játszani)' — *Eleget ügyeltem erre a rossz köjökre, mégés úgy kisúdült a kapun, hogy észre nem vettem.*
súhé 'fiatal, kamaszkorban levő cigány'
suhotolás 'alig hallható súrlódó, zizegő hang, melyet a gabona v. bokrok közt lassan mozgó ember v. állat okoz'
sunnyaszódik 'lapuló módon les, figyel, közelít, megbújva hallgatózik; ravasz módon lesi a pillanatot a fellépésre, beavatkozásra'
súpákol 'üt, ver'; *megsúpákolta* 'elverte'; *lesúppant* 'leesett'
suska 'kézzel csinált tölcserforma papírtasak (fűszerfélének)'
suterál, suturál 'összebújva, halkán, titkolózva beszél'
sűfütöl 'súrol, kefél (cipőt, kályhát)'
süllög 1. '(víz) a kályhán fedő alatt zártan fő', 2. 'magába zártan, fojtottan nevet mások váratlanul jött komikus helyzetén'
sűnyöl 'ügyetlenül, hozzá nem értéssel varr, foltoz'
szakszináskodik 'kotnyeleskedik a konyhában készülő kedvenc ételek, sütemények készítése körül'
szalú 'fa megmunkálásánál a homorú részek kidolgozásához használt rövid nyelű, keresztbe álló élű, hajlított nyakú kis fejsze, fokát kalapács helyett szegverésre stb. használják'
számlik 'a föld, jól, ha omló, porhanyó; rosszul, ha erős v. nedves
szárika 'rackagyapjú posztóból, azaz 2–3 szálból összesodort vastag fonalból szőtt és a legegyszerűbb szabással készült, csuklyával ellátott subaféle, melyet a juhászok, pásztorok viseltek zord időben. Ma nem látni.'
szédölög 'kelletlenül, lustán mozog, dolgoz

- zik' — *Nem ér a munkája egy pipafüstöt, egész nap csak szédölgött.*
- szelkül (neki-)* 'minden képességét, erejét latba veti a teendő elvégzésére (vö. *durál*).
- szémlő* 'az elszakadt lánc egyik szemét a másikon átdűgja, és abba egy megfelelő lapos kis fát (szémlőt) beleverve, a láncot szükségből összetoldja'
- szémők* 'jellegzetesen kerek arcú és sárgás-szöke szemszörű gyermek'
- széplet* 'izgul, türelmetlenkedik' — *Ne szépless annyit, indulásig még van üdö.*
- szétet* 'sietve, kapkodva tesz-vesz' — *Addig szétettél, hogy a fonalat nem jó herré húszad a bordába.*
- szikány* 'nehezen szántható agyagos, kötött (talaj)'
- színyártig* 'színültig (tele van: korszó, edény)'
- szorúl (be-, meg-)* 1. 'szorosan benne van (vmilyen tárgy, ha mozgásához, csúszásához nincs elegendő v. kellően megmunkált tér)' — *A kutya a fejét a likon bédűgta, s belészorult, nem tűggya visszahúzni.* 2. 'csínytevésért v. egyéb szeretlen cselekedetért tettleges megintésben részesül' — *Misi addig vereködött, hogy a táskáját ésszetörték, s most nem mer hazamenni, met tűggya, hogy szorúl.*
- szördisznyó* 'sündisznó'
- szupujkó* 'szűk, kis lyuk, nyílás; általában a rendesnél szokatlanul kisebb alak, forma'
- szuszog-maszog* 'több a szuszogás, kínlódás, mint az eredmény' — *Hadd félbe, ne szuszogj-maszogj többet, úgy'csem tudod megcsinálni.*
- szüszküpül* 'a háttérben tevékenykedik; pl. mikor az asszonyok egy házasság létrehozása körül súgnak-búgnak'.
- tajak* 'nyútt, lötyögő ruhában, eltaposott lábbeliben járó, pusztá megjelenésével derfit keltő alak'
- tákász* 'a rossz, szakadt lábbelit, töröttromlott eszközt némileg használhatóvá javítja, foldozza'
- tanyhó* 'ellágyult, lusta mozgású' — *A nagy melegbe eltanyhult, nem fogja a dolog.*
- tapsant* 'toppant, dobbant (lábbal)'
- tapsiás* 'kerek érc lábokban süttöt kalács'
- tarha, torha* 'bujá, kövér növéssü, törékeny szövetü növény, fa'
- tártog* 'dolgára igyekvés helyett másokkal szükségtelenül szóba áll, tölti (*eltártogya*) az időt'
- tatar* 'hitvány, rozoga'. A kopott, vásott szekér, eszköz: *tatar-szer*
- teje-bója* 'szélhánya ruházatú, esetlen megjelenésü alak'. (Vö. *csajbati, gelegónya, letentök.*)
- tekerős* 'furfangos, csalafinta természetü'. (Vö. *facsaros* 2.)
- témőjödött* 'zavaros beszédü; közlése kétséges hitelü; a másik félre nézve nyilvánvalóan sérelmes álláspontja elfogadhatatlan' — *Te úgy beszélsz, mint aki mégvan témőjödve.*
- tépélák* 'mulatságos megjelenésü kis emberke'. Ilyenforma: hosszú a kabátujja, nadrágszára háromszorosan is fel van hajtva, lúdtalpú lábán jókora, eltaposott cipő, hozzávaló kalap. (Chaplinfigura).
- tepöl* 'terményt (fű, gabonafélék) összetapos, gázol, letör a földre' — *A zab egy részit nehezen túttúk learatni, met valami marha beléjárt, s mind ésszetepölte.*
- tébzölddik* 'véget nem érően öltözködik, készülődik'
- terpög* 'a kövér, terjedelmes fehérsép nehezkesen, kacszázó lépéssal totyogva jár'
- tidó* 'a nyirfa sima fehér kérge'. A régi juhászok, pásztoremberek fatolókával, zárható sőtartókat készítették belőle. Az első világháborúban a wolhyniai fronton harcoló hermányi katonák kivágott darabjait tábori postai levelezésre használták.
- tippadt* 'a sok esőtől összevert, nyomott, nehezen munkálható (föld)'
- tócs* 'állatok részére zab-, árpa-, kukoricálszttal sűrített ivóvíz'
- tojadék* 'leereszkedett (nem reá szabott) nadrágfenekü és más ruhadarabjaival is hasonló (alak)'. (Vö. *tajak, teje-bója.*)
- torty (troty)* 'az alsónadrág fenékresze'; *vén trotyos* 'töpörödött öreg ember'
- tókál* 'nagy zajjal dönget, kalapácsol (vas-tárgyon)'

- töcsköl* 'gyúr, masszíroz; pl. csömör esetén a nyak- és fejbőrt erőteljesen nyomkodva súrol'. (Vö. *kápsál*.)
- töngörög* 'a mezőgazdaságban használt földhenger'
- túz, tusz* 'azonos érték, kiegyenlítés'
- tyúkesség* 'gyorsan tovaszaladó nyári zápor; amíg a tyúkok fedél alá szaladnak, már el is áll'
- úzsúká* 'kitartóan kér, unszol' — *Egész délelőtt úzsúkált, hogy eresszem korcsójázn*.
- üperködik* 'igyekezik, erőlködik; halad, fejlődik; pl. a fiatal, nem teljes erejű igavonó a teherhúzással', 2. a szénásszekérre nehezen felkapaszkodóhoz: *Üperköggy egy kicsit no!* 3. a gyorsan növekedő malacok: *jól üperködnek*, 4. a vártnál v. szokásosnál több eredmény láttán: *Hát tő jól üperköttek*.
- vacskol* 'csömör v. múló rosszulletés esetén a nyakizmokat az ujjai közt jól összenyomkodja, meghúzatja (*vacskolja*)'. (Vö. *kápsál, töcsköl*.)
- vakarodik* 'a dolgok reá nézve kellemetlen alakulása elől odébbáll (*elvakarodik*)' — *Jó előre megszagolta, hogy baj leszek, s idejibe elvakarodott*.
- vannyog* 1. '(gyermek meg-megújuló monoton hangon kitartóan sír', 2. '(szekér a felette nagy teher alatt minden eresztékében) nyikorog'
- vartyog* 1. '(lépés közben a vízzel telt lábbeli) cuppog', 2. 'zavarólag beszól mások beszédjébe: *belevartyog*
- vasmat* 'izmos, erős'
- vaszok* 1. 'az épület tetőzetén a koszorúfába vágott teknővéset, melybe a szarufa válla támaszkodik', 2. 'sertés által földbe, szalmába vást fekvő, malacozó hely'
- vátahata* 'bizonytalan, nem lehet még tudni' — *A'mmég vátahata, hogy mikor fognak az építéshöz*.
- vén tentás* 'kiöregedett írnokeberek, irodai hivatalnokok gúnynéve'
- vérgál* 'tüzetesen, aprólékosan vizsgál'
- véték* 'rosszul járó eke után itt-ott szántatlanul maradt rész'
- vezsögetőzzik* 'fenyegetésnek is vehető szavakkal tudtára adja, hogy köztük bizonyos ügy még elintézetlenül áll'
- viccsan* (*meg-, ki-,*) 'rándul, ficamodik (boka, kézcsukló)'
- vikotás* 'vitás, tisztázatlan'
- vilámodik* 'dereng, pirkad' — *Még elig vilámodott, de már vágtuk a búzát*.
- virrongás* 'haragos, ellenséges állapot, civakodás testvérek, szomszédok közt' — *Mán rég üdeje, hogy virrongnak egymással*.
- vizike* 'könnyű női mellény (régiruhadarab)'
- zakota* 'padláson, zugokban félrehányt, használaton kívüli holmik, törött-szakadt, csak a helyet foglaló tárgyak'
- zángatás* 'repedt harang, törött érc edény v. más efféle tárgy verésével előidézett fűlértő hang'
- zenezor* 'tővel-heggyel, formátlanul összehányt takarmánycsomó; hosszú szalmájú, túl érett gabonából kötött — ahány szál, annyi felé álló — kéve'
- zimoré* 'értetlen hangzavar; pl. amikor egy gyűlésteremben egyszerre sokan, egymást túlkiabálva beszélnek; gyermekek nyüzsgő zsvajja, lármája'. (Vö. *csármálás*.)
- zöldküli* 'zöld kánya v. szalakóta (*Coracias garrulus*)'
- zúzol* 'aratásnál a gabonát kíméletlenül törirontja'
- zsébbégtet* 'valamely eseményt, intézkedést tényé válása előtt megjósol, híresztel'. — *Zsébbégtetik, hogy adóemelék lesz*.
- zsidó* 'fösvény, uzsorás'. (Vö. *kucorag*.)
- zsigóriás* 'akinek járása és mozdulatai mutatják, hogy reumaszerű fájdalmak kínozzák'
- zsúdúmikus* 'fajtalankodó'
- zsúmetálás* A *duc* szó majdnem azonos értelmű testvére. Olyan esetben használatos, amikor egy cigánycsoport tompa hangzavarban cigány nyelven vitatkozik egymással — *A cigányok valami féllett összeveszttek, met van egy órája, hogy szüntelen zsúmetálnak*.

Szó- és szólásmagyarazatok

Adalékok a Mocsolád földrajzi név eredetéhez. A nyelvészeti szakirodalom a *Mocsolád* helységnevet a szláv *močilo* 'mocsár, pocsolya' szóból eredzetteti (Bárczi: Htört.² 76, Kniezsa: SzlJsz. I/1. 341, Virágh R.: Magyar helységnevek eredete 63). Minthogy a Baranya megyei Alsómocsolád domboktól védett *m a g a s a b b f e k v é s ű v ö l g y b e n*, sőt a *d o m b o l d a l a k o n (!)* épült — a település földrajzi jellegét figyelembe véve irreálisnak tetszhet falunk nevének a mocsaras rétséget feltételező *mocsolya* szóból való származtatása.

I. Mocsolád földrajzi neveiben s az ezekhez fűződő néphagyomány történeti epikus anyagában ugyan egész világosan kifejeződik az, hogy az Árpád-kori kis jobbágyfalu a jelenlegi községtől északra, mintegy 800 méterre fekkent, ám a *Pusztatemplom* nevű dűlőben lelt edénydarabok, emberi csontok, épületmaradványok még mindig csak sejtették a falu régi helyét. — A véletlen így jött segítségünkre: 1962 őszén a *Szentkút* nevű határrészben földmunkák kezdődtek. A tsz. épülő új halastavának gátjához földet szállítottak, s ahogy egyre mélyebben fekvő rétegeket mozgattak meg, úgy kerültek elő a mind értékesebb leletek: edénytöredékek, emberi csontok, 2 db malomkő; s végül 2,5—3 méteres mélységben 1,2 m átmérőjű szabályos kör alak bukkanat elő. A sárgaföldrétegben tisztán kirajzolódó körökben használati eszközök (szerszámok, edények) voltak. E helyeken faszenet, hamut és állati csontokat is találtak a munkások. Tíz ilyen kör került elő, s ezek egymástól 12—13 méterre lehettek. Feltételezésem szerint ezek szabadteri tűzhelyek vagy a földbe ásott s az ún. lengyeli kultúrára jellemző veremlakások nyitott tűzhelyei voltak.

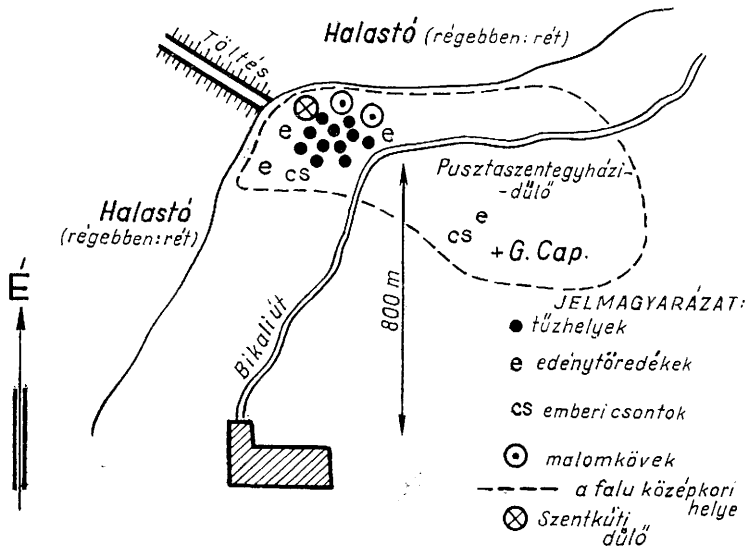
A *Pusztatemplom-dűlő*-ben és a *Szentkút* mellett talált edénydarabok dr. Kiss Attila, a Pécsi Janus Pannonius Múzeum régésze szerint a XII—XIII. és a XV. századból származnak. — Ugyancsak az Árpád-korra utalnak az előkerült kézi hajtású malom kövei.

Ha falunkra vonatkoztatva mindmáig kételyeink voltak is a *močilo* > *mocsila* > *mocsola* > *Mocsolád* etimológiai sor elfogadásában, ti. a falu egyáltalán nem vizenyős, pocsolyás helyen fekszik, — a véletlen folytán feltárt középkori Mocsolád helye, s az itt előkerült tárgyi emlékek alapján teljes bizonyossággal állíthatjuk, hogy a köznyelvben nem élő *mocsolya* szavunkból keletkezett helynevünk konkrét jelentést őriz, illetőleg a névadás indítéka reális: a középkori falu ugyanis valóban az év nagy részében víz alatt álló, áradásos, mocsaras, pocsolyás rét szomszédságában épült. E hely közelében 1961—62-ben három halastavat létesített a tsz. — Ez az Árpád-korban keletkezett település legelőben, vízben gazdag helyen és védelmet nyújtó, összefüggő bükkös-tölgyes erdő aljában jött létre. A *Bikal-árok* fűben, vízben gazdag völgye és a Hegyhát makkoltató disznótartásra is alkalmas erdő közelsége tökéletesen megfelelt a magyarság akkori életmódjának, és letelepedésre készítette őseinket. Hogy a térképünkön körülhatárolt hely valóban lakott település volt, azt a ma is élő dűlőnevek (*Pusztatemplom*, *Pusztaszent-*

egyház, Szentkút), a hozzájuk fűződő mondák, történetek és a fentebb említett tárgy emlékek bizonyítják.

Az elpusztult falu nyomai arra mutatnak, hogy a település lehúzódott a rétság aljáiig (ma: *Halastó*). Feltevésünk szerint falunk középkori helyének ez lehetett a központi része. A tűz helyei és a malomkövek is itt kerültek elő, míg a *Bikali út* jobb oldala mentén, a *Pusztaszentegyházi-dűlő*-ben elsősorban csak épületmaradványok és emberi csontok találhatóak. A falu lakói szerint itt állott a régi Mocsolád temploma. A templom helye egyúttal a falu helyét is jelenti (László Gyula: A honfoglaló magyar nép élete 226–40).

Falunk középkori helyének megállapításában perdöntöek a rétságig (ma: *Halastó*) lehúzódó település maradványai és a hódoltság idején elpusztult templom alapjai. A hajdani Mocsolád helye így rekonstruálható:

Pesty Frigyes (Helynévtár 4: 69) kéziratos műve is templomnak említi ezt az inkább temetőkápolna rendeltetésű épületet: „*Pusztá templom*: Régen egy templom állott itt; állítólag Rác templom, alapjából még most is található részleteket.” Pesty második kézből vett adatainak hitelét alátámasztják a fentebb említett *s e* helyre vonatkozó dűlőneveinek, a hozzájuk fűződő mondák, történetek s a nemrég előkerült leletek. Úgyszintén fontos bizonyíték a II. József-kori első kataszteri felmérésnek az a térképlapja, amelyen szabad szemmel is kivehető — a rajzunkon feltüntetett helyre utalóan — ez a jelzés: + *G. Cap*. A német mérnök bizonyára a *Grube* 'sír' átv. ért.: 'temető' és a *Kapelle* 'kápolna' rövidítésének szánta a *G. Cap*. megjelölést.

A fentebb említett rövidítés a határnak arra a részére vonatkozik, ahol 1963 augusztusában az épületmaradványokon kívül az emberi csontokra: koponyatöredőre, ujjperecekre, fogakra, állkapocsra, kéztő-, valamint lábszárcsontokra bukkantam. Minthogy a templom vagy kápolna az erózióznak erősen kitett domboldalon épült, a mellette elterülő temetőkert sírjairól az esőzések vastag rétegben hordták el a földet (s hordják ma is!), így a mélyebben szántó eke napjainkban is kifordít egy-egy emberi csontot. Edénytöredékek itt már ritkábban kerülnek elő.

A falu a mai *Pusztaszentegyházi* ~ *Pusztatemplomi-dűlőben* és a *Szentkút* nevű határrészen feketett, a mai községtől ÉK-re mintegy 800 méterre; ott, ahol a *Bikali út* keletnek fordul. A település a vízben, fűben gazdag rét mellé épült a *Bikali-árok* völgyében, s csak később húzódott fel a közeli domboldalakra.

Hogy a fentebb körülírt hely azonos a XIII. századi forrásokban szereplő *Mocsolád* faluval, arra az alábbi bizonyítékokat adjuk elő:

A régi, középkori *Mocsolád* helyéhez közel vannak ugyan ma is álló, a középkori forrásokban említett falvak, s ezek határában több dűlőnév világosan mutat elpusztult falvakra, ezeket viszont egészen pontosan és egyértelműen helyhez lehet kötnünk.

a) *Kapás* ~ *Kapás* falu nevét ma a *Bikal* község határában levő *Kapás* dűlőnév őrzi. (Csánki: Magyarország történeti földrajza 3: 432, Pesti J.: *Bikal* és *Csikostöttös* földrajzi nevei 25 — Kéziratban.) Ez a *Kapás* falunk helyétől K-re van; a *Pusztatemplom-dűlő*-től kb. 1700 — 2000 m-re, túl a *Bikal* — *Mágocs* — *Dombóvár* irányú műúton. E helytől még keletebbre fekszik *Bikal*. — Az elpusztult középkori *Mocsolád* helye tehát ezekkel nem lehet azonos.

b) *Bikal*hoz hasonlóan *Mágocs* is távol esik elpusztult községünk helyétől. Szomszédos falu ugyan *Mágocs*, de eredetétől kezdve „egy magas fennsík horpadásában fekvő mezőváros” — ahogy *Németh Béla* írja. (*Baranya* vármegye helynevei történeti és nyelvészeti szempontból összeállítva c. kéziratos művében. — A *Pécsi Áll. Levéltár* 235. sz. kézirata.) Minthogy *Mocsolád* a *Bikal-árok* völgyében épült, nem lehet azonos *Mágocs* helyével.

c) *Bágyon* falu *Mágocs* határában feküdt, attól É-ra; vagyis *Mocsoládtól* ugyan-csak messzebb (Csánki i. m. 415).

d) *Vargánya* falu nevét ma dűlő neve őrzi *Bikal* és *Alsómocsolád* községek határának találkozásánál (Csánki i. m. 456). Az elpusztult középkori *Mocsolád* helyétől kb. 2 km-re DK-re.

e) *Ravaszlik* falu a feltárt „ős-*Mocsolád*” helyétől DNy-ra kb. 3 km-re feküdt (*Káldi* — *Nagy Gyula*: *Baranya* megye XVI. századi török adóösszeírásaiból 57).

f) *Olaszfalva* a források szerint *Anyavár* possessiója volt, s *Mágoctól* D-re feküdt (Csánki i. m. 444). — A középkori *Olaszfalva* nevét ma már csak dűlőnév (*Olaszi-dűlő*, *Olaszi-berek*) őrzi *Mocsolád* nyugati határában, falunktól kb. 2,5 km-re.

Összegezve: a középkori *Mocsolád* a rajzunkon feltüntetett helyen feketett; — s minthogy a szomszédos falvak távolabb esnek a XII. századi *Mocsolád* helyétől, e helyre semmiképpen sem lokalizálhatók!

Az azonosítást akadályozni látszó elpusztult falvak neveit pedig a ma is élő dűlőnevek segítségével tudjuk helyhez kötni.

A fentebb részletezett településtörténeti adatainkból — úgy véljük — teljes egyértelműséggel következik az, hogy a *močilo* > *Mocsolád* etimológiában a névadásnak reális indítéka volt.

2. Nyelvünk hangtörténetének tanulságai alapján bizonyára nem lesz haszontalan fáradozás, ha helyneveink egy-két hangtörténeti sajátosságát is bemutatjuk, illetve a források alapján a név hangalakjának fejlődését-alakulását is végigkísérjük.

Okleveles és levéltári forrásaink adatai (Alsó)*Mocsoládra* vonatkozóan a következők:

1294: Terra *Mocholay*, *Mocholay*, *Mocholag*, *Moczolag* (Veszprémi káptalan lt. Cap. 107.); 1445: *Moczolag*, *Mocholag* (az *Eszterházy* család lt. Kismarton. 45. B., 36. et.); 1472: *Macholag*, *Macholak* (uo. 45. C., 47. et.); 1490: *Mocholagh* (uo. 45. C.,

58. et.); 1492: *Mocholagh* (Br. Révai cs. lt. Div. fam. III. 25.) (A fenti adatokat Csánki i. m. 2: 420. lapjáról vettük.) A XVI. sz.-ban *Mocsolág* (Káldi—Nagy Gyula i. m. 57); 1561: *Mochiolad* (a váraddóvekben; idézi: Németh Béla); 1687—1716 között: *Micsolád* (sic!), *Mocsilag*, *Modzsilak*, *Mochilagh* (az OL-ban őrzött „Urb. et Conscriptio” 1687—1716. anyagában); 1696: *Mocsila*, *Mocsilák* (a portális összeírásban: OL Conscriptio Dic. Tom. III. 1696 jelzet alatt ez áll: „Pagus *Mocsilák* in Comitatu Baranya”); 1729 és 1723: *Mocsolád* (Németh Béla i. m. *Mocsolád* címszava alatt); 1742 és 1743: *Mocsolád* Sztankovánzkij-birtok: „Possessio *Mocsolád*” (Németh Béla i. m., i. h.); 1745: *Mocsolád* (Németh Béla i. m., i. h.); 1747-ben: *Mocsolád* (Conscriptio Domestica ... Anni 1752. A Pécsi Áll. Levéltárban, Ö/13 jelzés alatt); 1752: *Mocsolád* (Conscriptio ... Anni 1752. a Pécsi Állami Levéltárban, Ö/10 jelzet alatt); 1828: *Motsolád* (Nagy Lajos: Notitiae I. p. 53); 1836: *Mocsolád* (Fényes Elek: Magyarország mostani állapotja ... a Mocsolád címszó alatt); 1864-től mindmáig: *Mocsolád*.

Adataink jól dokumentálják, hogy helynevünkben — a nyíltabbá válási tendencia eredményeként (Bárcei: Htört.² 41—5) — a szóvégi *o* > *a* fejlődés, valamint a fonetikai okokra visszavezethető magánhangzó-illeszkedés már a XIII. sz.-ban végbement. (Vokalizmusában hasonlít falunk nevéhez az ugyancsak szláv eredetű *nosilo* > *nyoszolya* szavunk hangrendjének alakulása.)

A magánhangzó-illeszkedés és a kétnyíltzótagos tendencia külön-külön utakon ugyan, de mégis egészen hasonló eredményt hozott szavaink hangtestének alakulásában: pl. *bolatin* > *Balaton*, *miloszt* > *malaszt*, *močilo* > *mocsola* — illetve: *capitulum* > *káptalan*, *malina* > *málna*, *palica* > *pálca*, *ulica* > *ucca*. — Ezért a magánhangzó-illeszkedés és a kétnyíltzótagos tendencia szembeállítását nem tartjuk indokoltnak, jóllehet egyik a nyomaték-talan (vagy a csökkent nyomatékú) szótag magánhangzójának megőrzésére, illetve átalakítására, a másik meg az ugyanilyen fonetikai helyzetben levő magánhangzó kivetésére törekszik. Figyelembe kell vennünk, hogy mind a magánhangzó-illeszkedéssel, mind a kétnyíltzótagos tendenciával lényegében arra törekedett nyelvünk, hogy említett példáinkban (s természetesen több hasonlóban!) az ősmagyar korban már meglévő magánhangzó-harmóniát jövevényszavainkban is fentartsa, illetve kialakítsa.

A kétnyíltzótagos tendencia érvényesülése során a csökkent nyomatékú magánhangzó kiesését tehát nem csupán a hangsúlyviszonyokban bekövetkező változással magyarázhatjuk; ugyanis a kiesést támogathatta az ősi magánhangzó-harmóniát megőrző asszimiláció.

A szinte valamennyi magyar nyelvjáróterületen (Kniezsa: SzlJsz. I/1: 341) ismert *mocsola* vízrajzi köznévi, illetve ennek tulajdonnévi változata, a *Mocsola* helységnév vokalizmusában több változáson ment át az Árpád-korban. — A rendelkezésünkre álló forrásokból kitűnik, hogy szórványosan előfordult az *o* > *u* zártabbá válás. 1258-ból: *Muchula*, 1229-ből: *Muchula* (Kniezsa i. m., i. h., Bárcei i. m., i. h.). Erre a jelenségre csak néhány adatunk van. Az OklSz. 16 *mocsolya* földrajzi nevéből mindössze *k e t t ő* (!) a *Muchula*. Hasonló arányt állapíthattak meg numerikus vizsgálataink Kniezsa István fentebb említett munkájában. Szabó T. Attila: Kalotaszeg helynevei című gyűjteményében 25 *Mocsoja* ~ *Mocsolya* név olvasható. Itt az *o* > *u* zártabbá válásra nem is akad példa. Ugyanezt mondhatjuk a dömösi adománylevél *Mochola* helyneveiről (Szabó Dénes: A dömösi adománylevél hely- és vízrajza 45). — Úgy látszik, falunk nevének (zárt) *u* magánhangzós változata nem volt, mert okleveles adataink között csak a *Mochola* ~ *Machala* alakváltozatok fordulnak elő.

Történeti névanyagunkban az *o* > *u* zártabbá válással szinte egyidőben, a XIII. sz. közepétől a XIV. sz. derekáig jelentkezik az *o* > *a* nyíltabbá válás tendenciája. A nyíltabbá válási tendencia a *Mochola* > *Machala* földrajzi neveink tanúsága szerint

a XIII. és a XIV. sz.-ban erősebben érvényesült a dunántúli nyelvterületeken. Szabó Dénes (i. m., i. h.) az 1267–1339 közötti évekből öt *Machala* szóalakot közöl csupán egy Dömös-környéki elpusztult falu nevéként, s az OklSz. az egész magyar nyelvterületről csak négy *Machala* nevet említ. — Az $o > a$ nyíltabbá válás falunk nevében is végbemehetett, hisz az oklevélírók 1472-ben kétszer is lejegyezték a *Macholag*, *Macholak* neveket. (Az adatok forrásait lásd fentebb!)

— A nyílt magánhangzós *Macholag* viszonylag késői (1472!) előfordulása is Bárcezi Gézátt igazolja: (Htört.² 46 kk.) a nyíltabbá válás végét „szintúgy nem lehet pontosan meghatározni”, ti. okleveles adataink alapján már-már megjelölhetnők az említett tendencia érvényesülésének utolsó évtizedeit (az OklSz. 1330-ból, a dömösi adománylevél 1339-ből veszi a legutolsó *Machala* alakot); — s amikor helyneveink alapján már-már a XIV. sz. derekára tennők a nyíltabbá válás befejeződését, a későbbi századokból előbukkanó adatok jelzik, hogy földrajzi neveink magánhangzóiban tovább élt — ha szórványosan is — a nyíltabbá válás. — Mocsolád mai dülőneveiben kétségbevonhatatlanul igazolható az $o > a$ változás, hisz ma is általánosan ismert és használt a *Mogyorós* ~ *Magyarós*, a *Rovaszlik* ~ *Ravaszlik* dülőnév. De ide vonhatók falunk tájnyelvi ejtésében a *most* ~ *mast* (~ *mastan* ritk. *mastat*); illetve az $o > á$ fejlődésre a *borona* > *baránya*, *saroglya* > *sarág'gya* szavak is.

Mocsolád helyneveünk első és második szótagbeli magánhangzójának fejlődésében, alakulásában a zártabb és nyíltabb vocalisok ó- és középmagyar kori küzdelme figyelhető meg. E jelenségre szinte az egész magyar nyelvterületről — A Palócföldtől Baranyáig, Vas megyétől a Székelyföldre — idézhető adat (OklSz.; Kniezsa i. m., i. h.).

Falunk nevében az 1700-as évek elejétől lesz általános és napjainkig megszokottá nélkül élő a veláris hangrendűség. A határjárásokban, a kataszteri előfelvételi lapokon, a birtokrészeti jegyzőkönyvekben stb. *Mocsolád*, *Motsolád* olvasható.

Egyébként a hivatalos név mellett, csökkenő vitalitással ugyan, de napjainkig tovább él a falu *Mocsilág* ~ *Mocsilág* ~ *Mocsilák* népnyelvi változata. Jóllehet a legutolsó forrásos adatunk 1696-ból való a *Mocsilák* névre, az idősebbek még ma is használják falunk nevéként, a fiatalabbak viszont alig ismerik. Úgy véljük, a név ma is élő konkrét jelentéstartalma ('mocsár, pocsolya') miatt kezdték szégyellni az idevaló lakosok mocsoládi voltakait, s ezért is szorultak vissza a falu nevének népnyelvi ejtészváltozata. Alig akad Mocsoládon olyan érettségizett ember, aki a „Hol lakik?” kérdésre ne így adna védekező-szerénykedő választ: „Egy kis faluban Mágocs mellett, közel Dombóvárhoz.” — E sorok írója a máig is kellemetlen asszociációkat ébresztő név megkerülésében (elhallgatásában) nem a szülőföld megtagadását látja: többen a falu ismeretlenségére, kicsiségére, jelentéktelenségére gondolnak, amikor nagyobb település megnevezésével akarják helyét megjelölni; mások meg valószínűleg nem merik vállalni a Mocsolád névvel rájuk sütött „világ végén, meg még azon is túl lakó”, „nem éppen urbánus ember” bélyegét.

Simon István, „Vallomás a falumról — vagyis egy út kezdetéről” c. írásában (Új Írás 1965/5. 55) olvashatunk hasonló gondolatokat: „Máig zavarban vagyok ugyanis, amikor a falum nevét akarom kimondani idegenek előtt. Ha csak nem hivatalos bejegyzésre kell — akkor elkerülhetetlen a kimondása — hanem úgy véletlenül kerül szóba, inkább körülírom, mint ugor rokonaink hajdan a kultikus varázssal felruházott medvét... A neve maga olyan furcsán csendül vissza a fülemben, mint az embernek saját neve. Azt is csak zavarral küzdve mondjuk ki.” — Nem is csoda, hogy főleg a „furcsább” nevű falvakból származó értelmiségiek „hallgatják el” szülőfalujuk nevét, hisz jó néhány újságírónk gondoskodik a *Csajága-Röcsöge*, *Cinkota*, *Kecel-Újtiúsküspusztá*, *Mocsolád*, *Ibafa* típusú nevek állandó kigúnyolásáról, lekicsinylő hangú s már-más pejoratív értelemben való említéséről. (Lásd: Bajor Nagy Ernő „Örökhagyók, örökösök, örökségek” c. riportját! — Élet és Irodalom 1965. IX. 18-i szám 3.)

A Hegyháton és a mecseki Völgyességben ma is megfigyelhető, hogy falunkat sokszor efféle mondatokkal marasztalják el: „Hát az a *Mocsolád* az csak ujan *Mocsilág*. Ném mennék oda lakni, mer' äty sárfészök a falu.” — Helynevünk használatának lélektanához az alábbi tapasztalatunkat is előadjuk. *Ág* községben végezve földrajzinégyűjtést, egyik adatközlőmtől megkérdeztem: — Hogyan nevezték régebben falujukban a kenderázató helyeket? — Kátyóknak — szolt a válasz. — Régebben nem nevezték másnak? — Dehogy-ném. Mast is vam még más neve... de ném mondom... ölék furcsa szó... nevezik még *Mocsilágnak* is. — Ez utóbbi mondatánál adatközlőm, tisztelve bennem a tanárt, vonakodva „bökte ki” a *mocsila* szót, mert mint utóbb elmondta, nem akart engem, a „mocsilági születésű és illetőségű” embert megsérteni.

Vizsgáljuk meg a továbbiakban a *-d* képzős helyneveink *-j* ($< i$), *-g*, *-k* képzős előzményeit!

1294-ből ezt idézhetjük falunk neveként: Terra *Mocholay*. A szóvégi *-y* minden bizonnyal az *-i* nomen possessi képző, amely az utolsó, nyílt szótag magánhangzójához kapcsolódva azzal diftongust alkotott. *Mocholay* nevünkben az *y* semivocalis ejtés-kényszer hatására csak *Mocsolaj* ~ *Mocsoláj* olvasatú lehet. Az *y* ~ *i* $> j$ képzőhasználatban jelentésmódosulás ment végbe, ugyanis az *-i* nom. possessi képző 'valamihez tartozó' jelentésével indukálhatta a helynévképző funkció kialakulását. A *-j* képzős helynevekre nem sok példát tudunk hozni, de az itt felsorolt néhány feltétlenül igazolja a *-j* képző helységnévképző szerepét: *Abaj* p. Zemplén vm. $<$ *Abaj* szn. *Abaj* $<$ *Aba* szn. $+ j$ kics. képző; *Ataj* $<$ *Ata* szn. $+ j$ kics. képző; *Csekej* ~ *Csököly* *Cseke* szn. $+ j$ kics. képző; *Halmaj* $<$ *halm* ~ *holm* $+ ó$ kics. képző $+ i$ ($> j$) mn-képző; *Milej* $<$ *mile* szl. ered. szó 'földdel befedett fakupac, amelyben a kovácsok szenet égetnek' $<$ esetleg; *Milej* szn. A *j* képző volta e nevünkben nem világos; *Tobaj* $<$ *Toba* ~ *Taba* szn. $<$ *Tab* (*Teobald* német szn.-ből) $+ i$ ($> j$) képzős possessivuma, esetleg deminitívuma; *Uraj* $<$ *Ura* szn. $+ j$ ($< i$) vmihez tartozót jelentő képző. (Az adatok Virágh Rózsa i. m.-ből valók. Lásd: e mű egyes szócikkei alatt!)

A *-j* képző nem lehetett hosszú életű falunk nevében, mert már 1294-ben felváltotta a *-g* helynévképző. Valószínű, hogy az *i* ($> j$) nomen poss. képző csak alkalmi jelleggel tapadt a szóhoz, s így a belőle alakult *-j* képző nem is válhatott igazi helynévképzővé szavunkban. 1294-től 1729-ig a *-g* képzős név vált általánossá falunk megjelölésére. Míg a magánhangzók jelölésében nagy ingadozás figyelhető meg (követve a kiejtés változását), a *-g* képző csaknem 500 éven át élt megszakítás nélkül helyneveinkben, sőt az 1729 utáni időből fellelhető — ha szórványosan is — a *Mocsilág* név; de ez időtől (1729) veszi kezdetét forrásainkban a *Mocsolád* állandósulása is. (Az adatokat lásd fentebb!) A *-d* helynévképző szerepű a *Mocsolád* szóban (D. Bartha K.: A magyar szóképzés története 103).

Mocsolág szavunk *-g* eleme minden bizonnyal képzőfunkciójú. A magyar helységnevekből — nem nagy számmal ugyan, de — ide írhatunk néhányat a *-g* képzősek közül: *Hugyag* k. Nógrád vm. $<$ vszleg *hugy* 'csillag'. Has. ered. *Hugyaj* (Bátky: FE 6: 235); *Csepreg* k. Sopron vm. (R. *Csepereg* ~ *Sepreg* ~ *Csepleg*) vszleg *csepel* ~ *csepe* 'tölgy' származéka; *Homorog* k. Bihar vm. (R. *Homorok* ~ *Humuruk*) $<$ *homor* ~ *humur* $+ (uk)$ -ok névszóképző (Virágh Rózsa i. m.). Talán ide vonható még *Szőreg* neve is.

Magyaráznunk kell végezetül az 1742-ből származó *Macholák*, a XVIII. századi *Modzilák* és az 1696-ból való *Mocsilák* névváltozatok *-k* elemét. — A *-k* betű minden valószínűség szerint a *-g* képző zöngétlenné alakult változatát jelöli. Minthogy nyelvjárásaink nagy részében, de sok esetben a köznyelvben is, gyakori a *media* ejtésű zöngés-zöngétlen mássalhangzó (*küszöB*, *Görög* stb.), nevünkben is ezt a fejlődést kell elfogadnunk: *Mocsolág* $>$ *MocsoláG* $>$ *Mocsilák*. (Érdemes felfigyelnünk arra is, hogy a név *-k* képzős alakjában őrződött meg a *mocilo i vocalisa*.

A tökéletlenebb, hanyagabb artikulációval képzett $g > G > k$ a név archaikusabb változatát segíti feltámadni. A ma már teljesen viaszosuló *Mocsilák*, népnyelvi ejtés-változataként, csak a fentiekben kifejtett fonetikai változással ($g > G > k$) tudta megőrizni a második szótagbeli *-i* vokálist. (A szó veláris hangrendű alakjában *-k* nem hallható a népnyelvi ejtésben. Nincs tehát: *Mocsolák*, esetleg csak *MocsoláG*).

Falunk németiségének nyelvhasználatában a szóvégi *g* mindig zöngétlenül. Ilyen ejtés-változatok figyelhetők meg még ma is: *Mocsilák*, *Mocsilák*, *Mocslák*; *Mucsilák*, *Mucsilák*, *Mucslák*; — illetve így is jelölhetők a név alakulását: *Mocsilák > Mocsilák > Mocslák*; *Mucsilák > Mucsilák > Mucslák*.

Ezek a névváltozatok szinte az egész Hegyháton elterjedtek, és ma is élnek a német nyelvűek körében. —

A problémafelvetés, nem pedig a tisztázás szándékával szeretném megemlíteni helynevünk etimológiájával kapcsolatban a következőket:

Kniezsa István (SzlJsz. I/1. 341) szerint a déli-szlávból átvett *močilo* szavunk „eredeti jelentésében” ’kenderáztató’ (én emeltem ki, P. J.), hozzánk tehát nyilván szintén ebben a jelentésben jött át.” — Ezt a következtetést azonban nem látszik igazolni a *mocsolya* adatolása. Kniezsa az Árpád-kori adatokra vonatkozóan e jelentéseket közli:

1. ’lacuna; Pfütze’. A szónak tehát történetiségében első jelentése ez: ’mocsár, pocsolya’ (esetleg nagyobb összefüggő víztükörrel!)

Másodlagos jelentésként rögzíti Kniezsa a ’kenderáztató’-t (die Hanfröste), amelyre az első adat 1643-ból való.

Hogy a kender már ismerő (sőt termelő) honfoglaló őseink a déli-szlávból átvett *močilo* ’lacuna, Pfütze’ szót csak eredeti jelentésben használták (’mocsár, pocsolya’), azt a ’Hanfröste’ fogalmat kifejező ősi magyar elnevezések: *kenderáztató*, *kenderáztó*, *kenderáttó* Árpád-kori előfordulásaiából sejtjük (Moór Elemér: Paszkoncától a ruháig. MNy. 61: 142—4).

Hogyan vált vagy válhatott az eredetileg vízrajzi köznevünk, a *mocsola* (Kázmér Miklós: Alsó-Szigetköz földrajzi nevei 23) alkalmassá arra, hogy a ’Hanfröste’ jelentést is felvegye?

A kenderáztató kátyúk (népnyelvi alakban: *kendöráztató kátyók* vagy egyszerűbben: *kátyók*) környékén a vízben rothadó kenderlevél kellemetlenül erős, büdös szaga terjedt. Ez juttathatta a kátyókat használók eszébe az ugyancsak egészségtelen, bűzös levegőt árasztó pocsolyás helyet, a *mocsilát*, *mocsarat*. A *kátyók* használat (áztatás) után elposványosodtak, lassan feltöltődtek (ha megfeledeztek tisztításukról), s ha maradt bennük még víz — *békalöncsévé a tetéjin* — s főleg, ha újra sarjadt a part mentén a *sás* vagy a *nád*, ezek a helyek a büdös *mocsarakra*, *mocsilákra* emlékeztettek. Ezért analógiás szóhasználat *mocsilá*-nak kezdték nevezni falunkban és szinte az egész Hegyháton (ill. a magyar nyelvterület nagy részén) a kenderáztató kátyúkat (Kniezsa i. m. 341).

Még ma is él a *mocsila* szó a Hegyháton mindkét jelentésben:

1. Jelenti általában a sáros, vizes, posványos, mocsaras, limbusos helyet. (Ezt tartjuk a szó ősi jelentésének. Lásd fentebb!)

2. Másodlagos jelentésként később, a XVII. sz. derekán alakult ki ’kenderáztató’ jelentése. Összegezve: A *mocsila* ~ *mocsola* szavunk élt ugyan az új fogalomra való átvitele előtt is, de ’kenderáztató’ jelentése később alakult ki. A korábban *mocsilá*-nak nevezett posványos, mocsaras helyek sajátosságait vélték felfedezni a kenderáztató kátyúban, és ezért az etimológiájában régibb *močilo* nevet — komplikációs (asszociációs) névátvitellel — az új fogalom megjelölésére (kátyú) is átvitték.

Latin jövevényszavaink múltjához. Ágál. Szavunk a latin *agere* 'üz, hajt, cselekszik' (vö. Georges: LatDtWb⁸. 1: 260) átvétele -ál végződésével (Bárcezi: Szók.² 106). Mai jelentése: 'heves taglejtéseket végez, hadonászik; szenvedélyes hangnemből vitatkozik' (vö. ÉrtSz. 1: 39). Első előfordulását a NySz. 1575-ből közli, s példáiban a szó jelentésváltozatai ebben a sorrendben következnek: előad; dolgát végzi; <támadást> intéz (1: 21). Régi szótárainkban azonban az *agere* értelmezései között jogi vonatkozású kifejezéseket is találunk: 'mível, cselekszik, munkálkodik, tesz, csinál, elkövet vmit; pörlekedik, törvényt indít, vádol' (Wagner: Phras. 1750. 61); 'cselekszik, tesz, üz, kerget; törvénybe idéz, pert indít' (Mokry Benjámin: Deák-magyar etymológiai Lexikon 1823. 12); 'cselekedni, tenni, munkálkodni, ügyködni, törvénykezni' (Fogarasi: Jogtani műszókönyv 1842. 8); 'kereskedni, pert indítani, perben dolgozni, ügyködni' (Törvénytud. műszótár 1843. 18). E jelentéssorok jogi tartalmú elemét is számba kell venniük szavunk jelentésváltozatai között. Sőt, legkorábbi előfordulásait tekintve, a 'perel, pereskedik'-féle jelentést kell elsődlegesnek minősítenünk. Egy XVI. század végi bírósági jegyzőkönyvből idézünk: 1571: „Ahol azth mongya hogh calumniose *agalok*, azth en rayttham azth Nem kereshetý, merth az en megh holth felefezemeth. . . a¿ ew annýawal. . . egyenlew keppen foglaltha ký” (Kovács István: MNy. 52: 372). A *calumniose agere* szókapcsolatot így kell értelmeznünk: 'hamisan, fondorlattal folytatom a pert'. A *calumniose* a magyar törvénykezési nyelvben műszó: 'patvarkodva' (Puky Károly: Honni Törvény-szótár 1831. 32), 'patvarosan, hamisan' (Törvénytud. műszótár 1843. 46) jelentéssel. Szavunkat Papp László 1574-ből közli: *agal*. Pontos jelentését ugyan nem ismerjük, mert szövegek környezet nélkül került jegyzékbe, de mint „jogi műszó” tételünket erősíti (Magyar nyelvű levelek és okiratok formulái a XVI. században 43. A továbbiakban: MagyForm.) Balassi Bálint is jogi vonatkozásban használja a szót; házassága ügyében készített önvédelmi irata tartalmazza: 1585: „6 [= a nyitrai püspök] azt mondja, hogy in jure civili megvayon ez az exceptio, hogy nem *agalhatok* én Dobó ellen. . . Ha azt [= incestum] reám bizonyítja, tudom osztán, hogy nemcsak nem *agalhatok*, hanem nótorius is vagyok.” Eckhardt Sándor értelmezése szerint is az *ágál* jelentése itt: 'perel' (ÖM. Összeállította Eckhardt Sándor 1: 338).

Dekrétum. A latin *decernere* 'elkülönlít; elhatároz, rendel' (Georges: LatDtWb.⁸ 1: 1907) főnevesült igenévi származéka már a római jogban használatos. Jelentése: 'vmely testületnek, hatósági személynek rendelete, határozata' (Pecz: ÓkoriLex. 1: 530). Az egyházi életben a XV. század óta fordul elő 'vallási törvény, szinódusi végzés' értelemben (Lex. für Theol. u. Kirche 3: 176). Magyar jelentéssora a XVIII. század közepén: 'végzés, rendelés, törvény, parancsolat' (Wagner: Phras. 1750. 332). Legkorábbi előfordulását *decretum* alakban 1562-ből ismerjük (Papp László: MagyForm. 33). De szavunk használatának időpontját néhány évvel előbbre hozhatjuk. Heltai Gáspár véleménye szerint a nemes nem becsüli a tudós embert, maga sem művelődik: 1552: „Tõruény kellene tenni à iobagyoknak: tehát enyét tud hozza, mint à bagoly à Pater nosterhõz: Nê tudgya, ha vayonè *Decretum*, ava|gy ninch” (A részegségnek és tobzodásnak veszedelmes voltáról Dialogus. Sajtó alá rendezte Stoll Béla IIb–I2a); Déghy Anna a soproni tanácstól visszakéri a kölcsönadott törvénykönyvet. Szüksége van rá: 1559: „Im az eggik fijam Irth felõle, az *Decretu(m)* felõll, hogý Ighen szwõkös az *Decretumnekwl*” (Házi Jenõ: XVI. századi magyar nyelvű levelek Sopron sz. kir. város levéltárából 27). Benczédi Székely István pápai döntést idéz: 1559: [„III Leó] a¿t f¿zerje hog á papai *decretomnac* mondafa meltoságosb legén á f¿zent doctorokenal” (Chronica.,. 141b). Az eddig legkorábbinak ismert adat évében¹ Melius Juhász Péter is használta szavunkat: 1562:

¹ E szócikk megírása után került elő újabb adat 1561-ből (Kovács Sándor Iván — Kulcsár Péter: MNy. 64: 351).

„eleg annak a Chriftus uérében ualo meg kerefz̄telkedés a kinec az uizben ualó meg mofogatásban auagy kerefz̄tségben ref̄je nem lehet ualami f̄z̄ükség miatt, es nem meg utalas miat: a mint, a *Decretombannis* meg uagyon irua” (Az Aran Tamás hamis és eretnek tévelygésinek... meghamisítása 112).

Deputál, deputáció. *Deputál* igénk a latin *deputare* átvétele. Jelentése: 'lenyes; vminek az árát megbecsüli' (Walde—Hofmann 2: 393); a kései latinságban: 'vkinek vmit kijelöl, megállapít, rendel; odaad' (Georges: LatDtWb.⁸ 1: 2069); hazai értelmezései: 'ítél, gondol; nyes, metsz; tulajdonít, választ vmit' (Wagner: Phras. 1750. 361), 'vminek vél, tart; vmire becsül, vmit vmire szán' (Finály: A lat. ny. szótára 583). Első előfordulását Papp László idézi 1570-ből (MagyForm. 65). De korábbi adatokról is tudunk. Báthory István vajdának János királyhoz írt levelében a kifejezés jelentése: 'ítél'. A vajda pénzszerző nehézségeiről értesíti a királyt; 1531: „nem fognak ilyen pénzt adnj azýrt ym felligeddel lembe lezek akortes megh *deputalhatya* the felfiged” (Eckhardt Sándor: MNy. 48: 227). Az 1567. szeptember 8-ára Gyulafehérvárra összehívott országgyűlés határozataiban szavunk értelme: 'árendába' ad': „ő felsége sokaknak közülünk másnak *deputalta* dézmáját; ...de azok, az kinek ő felsége *deputalta* ... nem akarják tőlünk felvenni. Könyörgünk azért ő felségének, ...parancsolná meg azoknak, az kiknek dézmák *deputáltattanak*, avvagy eladattanak, vennék fel árendáit az dézmáknak tőlünk” (Erdélyország Történetei Tára 1: 91). Az ige alapjelentésének képzetét érzékelteti következő példamondatunk: 'a pénzüsszezből, terményadóból egy részt lenyesni, kihalítani': 1570: A monostorokban elhelyezett kiváltságlevelek kezelőinek „felséged az dézmából valami jövedelmet *deputaljon*” (Erdélyi Országgyűlési Emlékek 2: 372).

A *deputare* főnévi származéka: *deputatio*. Kései latin szó. Georges csak Cassiodorusra (i. sz. 1. sz.) utal (LatDtWb.⁸ 1: 2069), s értelmezés helyett az *assignatio*-hoz utasít. Ennek jelentése: 'rendelkezés, utasítás; kiutalás, kijelölés; utalvány, utalványozás' (uo. 1: 641). A pénz kiutalása, utalványozása utolsó igei példánkhoz hasonlóan jelzi a jelentésalakulás forrását. A szó korai magyar előfordulása ehhez 'az egészből egy részt elvesz' jelentésárnyalathoz kötődik 'adomány' értelemben. János Zsigmond hívei a székelyvásárhelyi iskola részére véglegesen szeretnék biztosítani a székelyek dézmájából eddig rendelt harmadfél száz forintnyi segélyt: 1566: „Mostan azért kenyergünk te felséged hívei..., hogy ... az jövendő esztendőkre is oly *deputatio* levelet méltóltassék adnia, hogy ne készeríttetnének az felséged hívei esztendőnként te felségedet ezzel bántani, hanem az dézmák... beszołgáltatói, ...az te felséged kegyelmes *deputatio* levelére adnák meg esztendőnként azt a summát az oskola mestereknek fizetésekre és az szegén tanulóknak táplálására” (Erdélyi Országgyűlési Emlékek 2: 315). A Báthori István idejében hozott törvénycikkek egyikében 'rendelkezés, utasítás' jelentésben fordul elő a szó: 1571: „Mindenféle tisztartók, udvarbírák, harminczadosok, pénzszedők és egyéb mindenféle jövedelmeknek szedői, azonképpen kik az alamisna jövedelmet bírták az megholt urunk *deputatioja* szerént, mindjárašt számot adjanak ő nagyságának” (Mikó Imre: Erdélyi Történelmi Adatok: 1: 286). Később a szó új jelentésváltozatokat tüntet fel: 'küldöttség, követség, választmány, biztosság' (Törvénytud. műszótár 1843. 118; biztosság = bizottmány: MNy. 55: 233). Itt is világos a jelentésmódosulás szemléleti alapja: 'az emberek egészéből egy csoportot leválasztani, elkülöníteni'. Bethlen Miklós gyakran használja a kifejezést 'választmány, bizottmány', pontosan 'az erdélyi tanácsurak működésének irányítására, ellenőrzésére választott testület' értelemben (B. M. Önéletírása. Sajtó alá rendezte V. Windisch Éva. 1955. 2: 396): 1708—10: Bibliaolvasását gátolta „a német üdöbéli sok *deputacio*, commissariusság” (uo. 1: 120); „Fáradtságos munkára küldének... | a *deputációban* (mely nem régen állítatott fel, én is tagja voltam) elvoksolták, hogy ilyen nagy dologra, ilyen amolyan... elme kell” (uo. 1: 340—1);

„Teleki Mihály a tanácsurakkal és *deputációval* jött Kolozsvárra” (uo. 1: 343); „Elmenék én ezzel [= a küldetés eredményével] Szebenbe, megmondám a fejedelemnek és Teleki-nek, és közönségesen a *doputációnak*” (uo. 1:351) stb.

Derogál. Kallós Ede meggyőző fejtegetése szerint a *valami valakinek derogál* állandósult szókapcsolat mai jelentésének használata a XVII. században alakult ki, s a kifejezés értelme 'vmi vkinek nagyságával nem fér össze, vmi vkinek tekintélyét csorbítja, vki vmit önértetével nem tart összeegyeztethetőnek' (Nyr. 65: 131), vagy az ÉrtSz. szavaival 'vki méltóságán alulinak tart vmit' (1: 994). Egyetlen példánk rá a régiségből a szó eddig legkorábbinak ismert előfordulása, a Geleji Katona István Titkok titkából vett idézet: 1645: „Az ő felséges voltának *derogálna*, kissebbségére volna” (NySz. 1: 498; Kallós: i. h.).

Szavunk elsődleges jelentése azonban jogi tartalmú.

A latin *derogare* ige a római törvényhozás szókinéséhez tartozott. A törvény teljes megszüntetését az *abrogare* jelölte, részleges hatályon kívül helyezését a *derogare* fejezte ki (Keil A. L.: Róma törvényhozása 37). A *derogare* tehát az összetétel két tagját tekintve (*de* 'el' + *rogare* 'kérni') annyit jelentett, mint a 'törvényből egy részt elker', azaz a törvény tartalmi terjedelmét korlátozza, megszorítja, kisebbsíti. A szó átvitt értelmű alkalmazásában ez a jelentéssor alakult ki: 'elvesz, vkitől vmit elvon, megtagad' (Georges: LatDtWb.⁸ 1: 2072, Finály: A lat. ny. szótára 584). A latin *derogare* > magyar *derogál* használata kezdeti időszakában a latin eredeti jelentésnek megfelelő értelmi elemeket hordoz. Így 'korlátot szab' jelentésre következtethetünk a vásárhelyiek kiváltságairól szóló országgyűlési határozatban: „ha mely helyeknek privilegiomok vagyon rólta, azt vigyék urunknak, meglátván ő nagysága senki privilegiomának nem akar *derogálni*, hanem ótalmazni akarja” (Erdélyi Országgyűlési Emlékek 3: 161). A latin alapjelentés még közelebbi kapcsolatára utal a Balassi Bálint magánéleti prózájában előforduló *derogál*. Lipótújvár váltsága ügyében levelet intéz a pozsonyi kamarához, s benne a reá nézve hátrányos bírói ítélet megváltoztatását kéri, új, kedvezőbb döntésért folyamodik: 1592: „Ostán nem is *derogál* ez Novum Juditium semmit annak az ítéletnek, akit Pozsomba ennek előtte őt esztendővel... celebráltak... Oka az penig egyik, az miért nem *derogál*, hogy az a revisio nem citation volt fundalva” (ÖM. Összeállította Eckhardt Sándor. 393). A szó értelmét körülírással határozhatjuk meg: 'hatályon kívül helyezést, megszüntetést, érvénytelenítést jelent', azaz a Novum Juditium nem hozná magával az előző ítélet megtagadását, mert hiszen az ítélet alaki hibák miatt nem is tekinthető jogos döntésnek. Eckhardt Sándor is így magyarázza: „nem bírói ítélet visszavonását jelenti” (uo. 395).

Faktum, faktor. A latin *facere* 'tesz, cselekszik' ige befejezett történési melléknévi igenevének önállósult semleges alakja: *factum* 'tett, tény, cselekedet, (jogi) eljárás' (Georges: LatDtWb.⁸ 1: 2670). A magyar *faktum*: 'tény; tett, cselekedet' (ÉrtSz. 2: 529). Korai jövevényszavaink közé tartozik: 1580: Ha Erdély fejedelméhez hír érkezik egy nemes ember meggyilkolásáról, azonnal intézkedjék, „levele által megparancsolván az ispánoknak és királbíráknak az levél megadásától fogva tizenötöd napra székét hirdeszenek és azok, az kik efféle *factumot* perpetráltak... az vármegye és királbírák székeire citáltassanak” (Erdélyi Országgyűlési Emlékek 3: 154). Itt a szó jelentése: 'tett'. Egy soproni tanácshoz intézett beadványban 'megtörtént eset' értelemben fordul elő: 1588: „Az szeghÿn szijg'arto Crÿstoph Ith walo polghar felewl kÿt hasonlokeppen Gerÿgh wram megh werth legÿen, mely *factomot* Jöllehet hogÿ Gerÿngh wram tagad,... aszt mondom” (Házi Jenő: XVI. századi magyar nyelvű levelek 167).

A *facere* ige -*tor* képzős főnévi származékának magyar használatát a *factum*-énál korábbi lelőhelyről ismerjük. A latin *factor* jelentése 'készítő, alkotó, (olaj) préselő' (Georges: LatDtWtb.⁸ 1: 2670), de példamondatunkban a szó jelentéstartalma a középkori értelmezésnek felel meg: „Qui res alterius agit, vel eius nomine administrat”, vagyis 'ügyintéző' (Duc.3:392). Ilyen jelentésben találkozunk a szóval Heltai Gáspár Háló című művében. Hispániába érkezik a maga és megbízottja portékáival egy angol kereskedő. Az inkvizitorok elfogják, értékeit elveszik. 1570: „Az Londinumbeli aros ember haluan, hogy az ő *Factorat* mind marhástól meg foktác volna, Mindiarast procuratorat küldé ahoz valo leueleckel Hispaniaba” (Háló 263. Kiadta Trócsányi Zoltán. RMKt. 36). A szó melléknévi helyzetben is feltűnik a szövegben: A prokurátor „aszt véli vala, Hogy à *Factor* fogollyal szembe boczátytác” (uo. 267).

Itt említenők meg, hogy a *factum* határozói esetben megmerevedett alakja, a még a mai köznyelvünkben is élő *de facto* 'valójában, valóban, ténylegesen, tetteleg' (Bakos Ferenc: Idegen szavak kéziszótára⁴), ugyancsak a XVI. században jelenik meg. Papp László (MagyForm. 62) időpont nélkül jelzi a kifejezés felbukkanását. Mi Balassi Bálint szókincséből idéznők: 1587: „Kétszáz hordó bort adatok *de facto* a profantra Patakról (ÖM. Összeállította Eckhardt Sándor. 358). Egy erdélyi törvénycikkben: 1588: Ha jobbágyot erőszakkal elvisznek, „nagyságod az elvett jobbágyat restituálhassa *de facto*” (Erdélyi Országgyűlési Emlékek 3: 244). Balassi Bálint később is tollára veszi a kifejezést: 1591: „*de facto* az parsok convergálnák is egymást” (ÖM. 297); 1593: „*de facto* megelégsék is egymást” (uo. 301). Gyulafi Lestár közelkorú feljegyzéseiben is találkozunk vele: 1604: „*de facto* legyenek ók [= a pápások] absolutusok, és ne tartozzanak semmi fidelitással császárnak” (MonÍrók. 31: 34).

Importál. A Magyar Nyelv Etimológiai Szótárának mutatványszócikkei közt előfordul *importál* szavunk is. Jelentésváltozatai így követik egymást: 1726: 'behoz, bevisz'; 1835: 'hasznot hajt'; 1865: 'úrut) külföldről behoz' (MNY. 58: 411). Alább közlendő adataink egyrészt kiegészítik e jelentéssort, másrészt az első két jelentést helycserébe készítetik.

Jövevényszavunk a latin *importare* átvétele. Az *importare* jelentése: 'bevisz, szállít, külföldről behoz', mégpedig gabonát, gyümölcsöt, bort stb., de pénzt is: „pecuniam... thesauris dominicis importare”; átvitt értelemben is használták: 'okoz, előidéz' bajt, kárt, kellemetlenséget, általában negatív tartalmú mozzanatokot (Georges: LatDtWb.⁸ 2:109; Thesaurus Linguae Latinae 1938. Vol. VII. 1. Fasc. V. 661). A magyarban mind eredeti, mind átvitt értelemben alkalmazták a szót: „Bé-hordom. Importare incommodum, calamitatem: kárt szerezni, kárára lenni” (PP. 1762. évi kiadás; PPB. 1767.); Wagner: Phras. 1750. 635: „Bé hordom, bé takarom, szerzem, okozom. Usus: Ea res magnam nobis calamitatem, multa odia, suspiciones, pericula importavit.” E két jelentésváltozathoz járul egy amelioratív jellegű magyar jelentésképződés: 'hoz, hasznot hajt'. Szavunk jelentésalakulását tehát hármas vonulat jelzi. Történeti adataink számbavételénél időben visszafelé haladunk.

1. A 'bevisz, behoz, szállít' jelentésre csak két példamondatot ismerünk. A szövegek környezet kétségtelenné teszi az értelmet e levéltári adatban: 1726: „[A pénz] kellessék *importáltatni* ad Cassam Bellicam” (Implom József: MNY. 58: 411). Az angol parlament jutalomdíjjal serkentette a gazdákat, hogy gabonát szállítsanak Franciaországba: 1752: „azt vitték véle végbe, hogy mind az oeconomia nevezetes incrementumot vett, mind pedig esztendőnként nagy summa pénzt *importált* az országba” (Halmágyi István naplói. MonÍrók. 38: 547).

2. A 'hoz, hasznot hajt' jelentésre idézhető példáink pénzügyi, gazdasági vonatkozású jelenségeket érintenek. Talán innen van, hogy az *importare* melléknévi igenévnek

őnévi származéka, majd később maga az igei alak is a XIX. század eleje óta általában fogi, törvénytudományi szótárainkban fordul elő: 1806: *importantia* 'haszon' (Szirmay: Glossarium 99), 1830: *importantia* 'haszon' (Puky Károly: Honni Törvény-szótár 102), 1833: *importat* 'behoz', *importantia* v. *proventus* 'jövedelem' (Fogarasi: Diákmagyar Műszókönyv 22), de már 1835: *importat* 'behoz, hasznot hajt' (Kunoss: Gyalulat) s utána 1842: *importat* 'behoz, jövedelmez' (Fogarasi: Jogtani műszókönyv 33), 1843: a Baranya megyében gyűjtött szavak között *importat* 'hasznot hoz' (Törvénytud. műszótár 181).

Legkorábbi szövegpéldánkat Tótfalusi Kis Miklós Mentségében találtuk. Az egyház adómentesen engedett át egy házacskát a nagy nyomdásznak azzal az ígérettel, hogy ha a város helytelenítene el eljárásukat, a város adójából leszámítanak majd annyit, amekkora összeget a ház adóhaszna jelent: 1698: „kétfek vagyunk (ugymond) defalcálni mindenkor annyit a' Város adójából, a'mennyit annak a háznak adója *importálna*” (M. T. K. M. . . Mentsége. Tolnai—Kner kiadása. 1940. 33). Rákóczi Ferenc a sószállítók káros tevékenységéről értesíti Bercsényit: 1704: „némely formányosok mely sőt Tokajból s Eperies tájárúl hoztak, magoknál megtartották, distrahálták s némelyek eddégis titkon tartják; sokan azalatt sóért parasztságnál s másoknál levő restantiákat szedték s szedeték, kik majd ezereket *importálnak*” (ArchRák. 1:91). Nyilvánvaló, hogy szavunk jelentése itt: 'jövedelmez'. Azonos jelentésterületen helyezkedik el a már régebben közölt példamondataink *importál* szava is. Rákóczi adórendelete kimondja: 1707: „mind Ur, mind szegény, attúl a' mie kinek vagyon, adózzék, nem lehetvén ragaszkodni se Fiscálitásokhoz, se Bányák és Harminczadok Proventusához, a' kinek ugyan híre vagyon, *importálnak* is esztendőnkint egynéhány százezer forintokat” (MNy. 60:115). Félreérthetetlen a szöveg: a bányák és harmincadok évenként nem lebecsülendő jövedelmet, hasznot (proventus) hoznak. A fogarasi uradalom Bécsből érkezett gazdasági titkára beszélget Halmágyi Istvánnal, az erdélyi főkormányország titkárával: 1765: „Emlégette. . . előttem, hogy oly fabricán gondolkodnak, mely 20—30 ezeret *importáljon*, de az sok pénzű embernek való. Az üveghuta Porumbákon, mely közös volt az öcsesivel, többet *importál* vala négy ezernél” (MonÍrók 38: 173; MNy. 60: 112 fabrika a.). Mind a manufaktúra alapítási tervében, mind az üveghuta működésében egyazon gazdasági szellem érvényesül: a vállalkozás hasznot hajtó létesítménynek bizonyuljon.

3. Az *importál* 'magával hoz, okoz, szerez' jelentése látszólag semleges színezetű, de mind a latin, mind a magyar szótári szövegek szerint pejoratív irányba hajlik. Kemény János ide vonható kijelentésének konkrét igei szólama világosan kifejezi a kedvezőtlen tartalmat: 1657—58: „a svecusok magyarországi, az litvánusok lengyel királyságot mutogatnak ő nagyságának [= I. Rákóczi Györgynek], melyeknek nagy és nehéz voltak lehetlenséget *importálnak*” (Önéletrása 1959. 229). Balassi Bálint szóhasználatában mintegy abszolút szinten jelentkezik a kifejezés semleges jellege: 1577: „Turzó Elek erőssen tudakozik a kancelláriákon, ha császár nálam hadta-é Ujvárat vagy nem. . . Ez dologban és nem tudom mit *importálhatna* az Turzó uram tudakozása mi nekünk” (ÖM. Összeállította Eckhardt Sándor 1: 314). A tárgyi vonzat tartalmi elégtelensége miatt az *importál* itt egyaránt helyettesíthető volna a *mit használ* vagy *mit árt* kifejezéssel. A kérdést a nyelvi gyakorlatot rögzítő szótári adatok és a költő életrajzi körülményei döntik el. Eckhardt Sándor szerint is a *mit importálhatna* szókapcsolatot így kell értelmeznünk: *mi kárt okozhatna* (uo. 316).

Az *importál* jelentésváltozatainak időrendi sorát tehát ekképp állíthatnók fel: 1. 1577: 'okoz, magával hoz'; 2. 1698: 'hoz, hasznot hajt'; 3. 1726: 'behoz, bevisz'; 4. 1865: 'árut' külföldről behoz'. De a 4. pontot azzal a megjegyzéssel kellene kiegészítenünk, hogy a külföldi áruk behozatalának monopóliuma ellen már a XVI. század végén tiltakoznak a tordai országgyűlésen: 1594: „sok panaszokadás vagyon kegyelmes

urunk, hogy az sáffrának és török vászonnak *importálása* csak egy embernek conferal-tatott volna” (Erdélyi Országgyűlési Emlékek 3: 444).

Interesz. E 'kamat' jelentésű középlatin (DuC. 4: 391) jövevényszó magyar megjelenésének idejét Fludorovits Jolán a „XVII. század második fele” korjelzéssel határozta meg (A magyar nyelv latin jövevényszavai 43). Időponthoz kötötten Karinthy Ferenc 1593-ból (MNYTK. 73: 37), Papp László 1595-ből (MagyForm. 33) idézi. A kifejezés XVI. századvégi használatát korábbi előfordulások is jelzik: 1578: „ha chyak az *Interessen* vagyon az disputatio, . . . irassa keg(ýelme)tek chyak vgý hogý, tý keg(ýelme)tek adott keęth záaz forintho” (Házi Jenő: XVI. sz. magyar nyelvű levelek 105). Néhány évvel később Balassi Bálint végrendeletében bukkan fel a szó: 1585: „atyám adott wolt. . . Dobo Ferencnek týzen ket ezer forintot keölczyón *interessere*” (Komlovsky Tibor: MNY. 58: 379). A költő a véglesi örökség ügyében készített emlékiratában is használja a szót: 1591–1593: „kért kölesön pénzt, | csak Balassi Jánostól is négyezer forintot *interessere*” (ÖM. Összeállította Eckhardt Sándor 1: 293–4).

Kontroversia. Jogi műszó. Az összetétel két eleme: *contro* (= contra) 'ellen' és *versia* 'fordítás', a latin *vertere* 'fordul' ige *versus* melléknévi igenevéből *-ia* képzővel alkotott főnév; jelentése: 'ellenkező irány; vita, ellentmondás', Plautus óta 'peres ügy' (Walde–Hofmann: LatEtWb.³ 1: 251). A magyar törvénykezés nyelvében: 'villongás, akadék, háborgás, perlekedés, ellenzés, vetekedés, per-versengés, perlés, visszavonás, egyenetlenség, viszálykodás' (Törvénytud. műszótár 1843. 94). Szavunk már a XVI. század végén feltűnik: 1594-ből közli Papp László (MagyForm. 33). Ugyanebben az évben másutt is előfordul: 1594: „hasonlatoskeppen ez *controuersia* Býro wram elewth wolt” (Házi Jenő: XVI. sz. magyar nyelvű levelek 204). Itt a szó jelentése: 'peres ügy'. De 'ellentét, vita, perlekedés' jelentéstartalmat fed a kifejezés a következő állításban: 1594: „a' *controversia* az mýkor lewt legýen az actor feleseghe es az lewrýncz kewzewt, . . . akkorban sem En sem feleseghem Ith ez warason nem wolthhwnk” (uo. 208). Balassi is ebben az értelemben használja a szót, de már jóval előbb: 1577: „Krusit urammal. . . szemben leszek az szegén idvözült uram Atyámmal való *controversiak* véget” (ÖM. Összeállította Eckhardt Sándor 1: 310).

Margó. A latin *margo* 'szegély, széle valaminek' (Georges: LatDtWb.⁸ 2:814) > magyar *margó* 'ua.' szavunkkal az utóbbi években nyelvhelyességi kérdések kapcsán találkozunk (vö. Nyr. 87: 260, 91: 85). Török Gábor a jelentéselhomályosulás jelenségét hibáztatja. A cikkek „margó”-jára írt széljegyzetek, megjegyzések szövegterjedelme aránytalanul nagy; aligha férne el az eredeti közlemény lapszélén (MNY. 60: 103). A kifejezés legrégebb előfordulása latin példamondattal szemlélteti, hogy a margón rögzített észrevétel valóban csak néhány szavas gondolatközlésig terjed. Károlyi Péter az antitrinitáriusok ellen megjelentetett cáfoló beszédében Heltai Gáspár vádoló kitételeit ismétli: 1570: „Neuez bennónk Papistaknak, es ez Palast alat minden szidalommal illet, de az Isten meg boczassa neki, mert itt lattiuk igaznak lenni, az mit az Georgius Maior ellen valo irasnak az *margoiara* irt, Senes bis pueri” (Az egy igaz Istenről. MTA Mikrofilm 343. II. 151). Eddig legkorábbinak tartott adatunkat Bethlen Miklósnak 1708–1710 között megfogalmazott emlékiratából idéztem (MNY. 60: 117), pedig a szó XVI. századi felbukkasát a kifejezés folytatólagos használata követte: 1613: „Tremellius azokat a szókat így fordította a bibliának *margóján*” (Pázmány P.: ÖM. III. 493); 1645: „a' *margora* jegyeztetett helyek közzül egygyikben-is az nintsen” (Geleji Katona István: Titkok titka 345).

Patrónus. Nemrégiben közölt adataim nyomán címszavunk 1587-ből ismert első előfordulásának dátuma 1579-re módosult (Nyr. 92: 226). Most ennél korábbi lelőhelyeket említhetünk Erdély politikai és irodalmi nyelvéből. A tordai országgyűlések határozatai a fejedelem dézsmájára vonatkozó rendelkezéseket is tartalmazzák: 1568: „Tetszik ez is az ő felsége híveinek, és ő felsége is enged ennek, hogy ő felsége arendatora a dézmákat quartanként adják el [!], és úgy vegyék meg az *patronusok*” (Erdélyi Országgyűlési Emlékek 2: 348). A szó jelentése itt: 'a szegény nép ura, földesúr'. Heltai Gáspár megőrizte Háló című művében az 1538. évi segesvári hitvita emlékét. A vitát a pápa darabontjai erőszakolták ki János királytól: 1570: „Frater György . . . Es amà herélt Statilius, Jula Feierwari Pispec, à szent szűzeségneec nagy *patronusa*” (Háló 69. Kiadta Trócsányi Zoltán. RMKt. 36). A szó a műben másutt is előfordul: A spanyolországi inkvizíció kínzó módszereiről hallgatniok kell a megszabadult foglyoknak, mert a király „meg vadasztatna őket keménképpé, Es gondot visselne az ő alatta valóira, és miért hogy ő az igazságnac *patronussa*” (uo. 233) stb. Dávid Ferenc, János Zsigmond udvari papja szerint a beteg fejedelem halála előtt környezete félelmét önmegnyugtató kijelentéssel enyhítette: 1571: „Tamaľzt ő és ad *Patronult*, Ha emberec által oltalmazni akarja: Ha pedig nem: őmaga is elég erős és hatalmas arra.” (Az egy atya Istenec. . . IIII/b).

Proponál. A latin *proponere* 'elétesz; ígér, ajánl, kitűz, mond' (Georges: LatDtWb.⁸ 2:2012; Finály: A lat. ny. szótára 1600) > magyar *proponál* 'előterjeszt, előad; javasol, indítványoz' (vö. ÉrtSz. 5: 844) jövevényszavunkra az első adatot Papp László közölte 1585-ből (MNy. 63: 96). Korábbi előfordulását Dávid Ferencnek Károlyi Péter és Melius Juhász Péter ellen írt vitairatából idézhetjük. Itt, feltevésünk szerint, a szó jelentése: 'tétéleket' kitűz, 'érveket' előad': 1571: „Mit bolondoskodol Caroli, ha sem Seruetus vallaffat, Sem Daudid Ferentzét igazán nem érted Sem akarod érteni? Hanem czac két felé kapľž, mint az vizben halo ember Hamillan *proponalľž*: Valamit abbol oľžtan okoskodol, és magadnac gyermek módra győzedelmet tulaydonyitalľž” (Az egy atya-istennek. . . Hhh/b). 'Előterjesztést tesz' értelemben fordul elő a kifejezés Soós János alispánnak Balassi Bálint szerelmi botrányáról tudósító levelében: 1583: „kévánja te Nagyszágod, hogy megírnám, ha Bálint uram *proponált-e* az vármegye előtt” (B. B. ŐM. Összeállította: Eckhardt Sándor 1: 405). Címül írt szavunk a levél későbbi szövegében megismétlődik. Itt a mondat szerkezet az előbbi terpeszkezőnek tetsző jelentéstartalom helyett az 'előterjeszt' értelmezést engedélyezi: Balassi Újvárra távozott. „Attul fogva még meg nem érkezett és semmit sem *proponált* sem *proponáltatott*” (uo.). Maga Balassi igekötővel használja a szót. A jelentés félreérthetetlenül: 'előad': 1591: „kérné B. Andrást, hogy ő is adna számot és mentené magát arról a mester előtt, vice versa, immár az mit *előproponálna* ő is, ha ő tőle számot vett volna az maga szükségéről” (uo. 297). Újabb jelentésváltozatot tüntet fel Szepesi Csombor Mártonnak közelkorú szóhasználata. Útirajzában 'beszédet mond' értelemben fordul elő a kifejezés: 1620: „az praedicator ki akkor | *proponálu*, . . . hasonlo vala az en kedues io akaro Vramhoz” (Europica varietas 183–4).

A *proponere* ige főnévi származéka *propositio* 'előadás, határozat, feltett szándék' (Georges i. m. 2014; Finály i. m. 1601) > magyar *propozíció* 'előterjesztés, javaslat, indítvány' (vö. ÉrtSz. 5:844) első ismert lelőhelyének évszáma: 1576 (Papp László: MagyForm. 66). Szavunk már korábban előfordul az erdélyi országgyűlési határozatokban mint a fejedelmi üzenetekre utaló formula kitétele. A kolozsmonostori gyűlésen: 1565: „Meg értették az ő felsége hívei, az ő felsége *propositiojából*, mind maga és országa szükségét” (Erdélyi Országgyűlési Emlékek 2: 293); a tordai országgyűlésen: 1569: „Megértettük mi felséged hívei az mi közinkbe küldett *propositiókból* minden akaratyát”

(uo. 361); a megyeyesi országgyűlésen: 1570: „Felséges kegyelmes urunk, megértettük az felséged kegyelmes izenetit és *propositióit*” (uo. 367) stb.

Zsoldos Jenő

A rövidebbet húzza.* 1. A címbeli szólás jelentését az ÉrtSz. a következőképpen határozza meg: 'rendszer két személy közül az egyik) a felmerült ügyben, vetélkedésben, viszályban stb. rosszabbul jár, alul marad; pórul jár'. Történetére nézve az az egyetlen figyelemre méltó körülmény, hogy mindössze a múlt század közepe óta vannak rá adataink (l. Erdélyi János: Magyar közmondások könyve. Pest, 1851. 343).

2. Herman Ottónak azt az — egyébként már CzF.-tól fölvetett — megfejtési kísérletét (MNy. 2: 206), amely szólásunkat a nyílhúzás ősi szokásával hozza kapcsolatba, O. Nagy Gábor is valószínűtlennek minősítette (l. tőle: Mi fán terem? Budapest, 1965. 271—2). Fenntartás nélkül elfogadhatjuk O. Nagynak azt az ellenérvét, hogy a nyilat magát nem használták földosztásra már a szólás első adatolása előtt évszázadokkal, csak a név (*nyilas osztás*) őrzi a szokás emlékét. Az is ellene szól a szólás ilyen alapon való megfejtésének, hogy a nyílhúzásban mindig több személy vett részt, a szólás pedig — mint láttuk — inkább két személy vetélkedésére utal.

Ezt a föltétlenül helytálló észrevételt a kalotaszegi Körösfőn ezelőtt tíz évvel még évenként ismétlődő nyilas osztás ismeretében a következőkkel egészíthetem ki. A nyílhúzásban részt vevők éppen abban látták ennek a szokásnak az értelmét, hogy több, gyengébb termőképességű kaszáló állandó újraosztásával senki sem kerülhetett olyan helyzetbe, hogy a felosztásra kerülő minden határrészből a leggyengébbet kapja. Ezért aztán becsapottnak sem érezte magát senki, illetőleg ha egyik évben kedvezőtlenebb volt is valamelyik kisorsolt kaszáló fekvése, a következő évben rendszerint jobb jutott az előző évben károsultnak. Azt a körülményt is figyelembe kell venni, hogy — legalábbis a körösfői gyakorlat szerint — a kicsi zsákból, az *iszák*-ból rendre kihúzott, *nyíl*-nak, *cinkus*-nak nevezett fakockákra nem egy-egy kimért terület jegyét vették vagy írták, tehát nem azzal kapcsolták össze, hanem minden családnak megvolt a maga kicsi kockája a család jegyével, amit az *úrbirelnök* őrzött. (Ugyanezt a jegyet használta a család zsákjain és *kapu*-nak nevezett lészáin is.) Minden területegység (*nyíl*) kimérése után kihúztak egy fakockát valamelyik család jegyével, így a párhuzamosan haladó mérés és húzás sorrendje döntötte el. (Valószínűleg a történelem egy adott korszakában jelképpé vált *nyíl* is egy-egy nemzetséget szimbolizált. — Vö. Herman i. m.)

3. A másik magyarázat, amely a szólás német megfelelőjének megfejtéséhez is alapul szolgál, arra a valóban ismert, gyermekjáték formájában ma is élő sorshúzási formára utal, amelyben az volt a vesztes, aki a rövidebb szalmaszálat, pálcikát stb. húzta (vö. Arany János: Nyr. 7: 414; Riedl Frigyes: Nyr. 17: 263; Tolnai Vilmos: Nyr. 25: 500; Kertész Manó: Szokásmondások. Budapest, 1922. 217—8; O. Nagy i. m.). Ez a szokás valóban önként adódó megfejtési lehetőséget kínál, de nem tartom lehetetlennek, hogy a népi élet más mozzanata is szemléleti alapul szolgálhatott a szólás kialakulásához.

* A szólás fordításként honosodott meg nyelvünkben. Az ismert sorshúzási mód és a járomba fogásnak a cikkben bemutatott formája nyelvi szempontból azért érdemel figyelmet, mert hozzájárulhatott ahhoz, hogy az idegenből átvett szólás a magyarban is szemléleti tartalmat kapjon. (A szerk.)

4. Tálasi Istvánnál a következő fejtegetésre bukkanok: „Az ökrök vonószerzáma a ... járom, ennek részei: az *alfa*, a *járomfő*, *bélfa*, a *járomszögek*, melyek a *járomszöglilik*ba illenek bele és a *hazuglik*” (l. tőle: A Kiskunság népi állattartása. Budapest, 1936. 189). A tinók járomba szoktatásával kapcsolatban ugyanő ezt írja: „Ha a hajzás erősebb, a nyakszöveget a *hazuglik*ba dugják (a járomfőn a nyakszögtől jobbra fűrt lyuk, alkalmazása a császnak teherkönnyítést eredményez)” (i. m. 201).

Bodó Sándor is említi ezt a járomtípust egy nemrég megjelent tanulmányában: „Egyeken, Tiszacsegen és Polgáron emlékeznek arra, hogy az első világháborúig a jármokon ott, ahol a *járomtoló* a rúdhoz vagy a tézslához kapcsolódott, két lyukat fűrtak. Egyet középen, amelyet kiegyensúlyozott fogatnál használtak, a másik lyukat, amelyet *hazuglyuk*-ként (Egyek, Tiszacsege) vagy *ravaszylyuk*-ként emlegetnek, a középsőtől jobbra, a hajzás felé fűrták, s ez akkor szükséges, ha az erősebb (rendszerint a jobboldali *hajzás*) rátolta a jármot a gyengébbikre (a baloldali *kezes-re*)” (l. tőle: Jármok a Hajdúságban. Ethn. 77: 546—7).

Minden bizonnyal idevonható Márton Gyulának a háromszéki Nagybaconból közölt *csalójjrom* adata is, amelynek jelentése: 'három lyukkal ellátott, s így a húzás szempontjából szabályozható járom' (Nyr. 82: 359). Ez az adalék nemcsak szóföldrajzi, illetőleg tárgyföldrajzi szempontból értékes, hiszen a székely nyelvjárasterület keleti pereméről való, hanem néprajzi érdekessége miatt is. Egyetlen olyan utalás ugyanis, amely azt bizonyítja, hogy nemcsak a jobb oldalon haladó állatot lehet ily módon megterhelni, hanem a baloldalt is. Az ilyen, három lyukkal ellátott járom ritka előfordulásának két oka van. Az egyik az, hogy rendszerint a jobb oldali (barázdás) állat az erősebb, terhelni tehát azt szokás, a másik pedig, hogy minden újabb lyuk kétségtelenül gyengíti a járom teherbírását.

Háromszék szomszédságában, a már Csíkhöz tartozó Kászonban, Kászonaltizen és Kászonimpéren mostanában végzett nyelvjárási anyaggyűjtésem során szintén előkerült a *hamisjárom* adat. Itt ismét csak két lyukkal ellátott járomról tudtak adatközlőim, a *járomfej* közepén lévő lyukat *köz*-nek nevezik, a jobboldalt *hamisköz*-nek. Ha a járomról hiányzik a hamisköz, akkor láncsal kötik a rúdfőhöz a jármot, tetszés szerint terhelve egyik vagy másik állatot. Érdekes, hogy szintén Kászonból való adataim szerint lóval való húzathoz is megvalósítható valamelyik állat túlterhelése. Ez úgy történik, hogy a *csatlós*-ra két *kankó*-t (ti. horgot) tesznek a jobb oldali ló mögé, egyet a bal oldalival szimmetrikusan, középre, a másikat a rúdhoz közelebb. Ha a hámfát a rúd melletti horogba akasztják, lényegesen könnyítenek a bal oldali állat terhén.

Szülőfalumban, Körösfőn a bivallyal való teherhordáshoz, vontatáshoz használnak néha két lyukkal ellátott jármot. Kalotaszegen sem csak akkor *tészik* a *jármot* a jobb oldalon haladó állatra, a *berső-re*, amikor a bal oldalt, az *embértürső*-t tanítják, járomba szoktatják, hanem máskor is: nagy teher vontatásakor, ha a két állat közötti erőkülönbség nyilvánvaló, illetőleg ha az egyiket valamilyen okból kímélni kell. Szántás közben is gyakran előfordul, hogy a *tézsulá*-t nem a *nyakfa* közepére fűrt lyukhoz rögzítik a *vonóság*-gel, hanem az ettől kb. 10—15 cm-re jobbra levő másik lyukhoz. A járomnak a rúdhoz ilyen módon való rögzítése azt eredményezi, hogy az egyensúly megbomlása következtében az az állat, amelyik a rövidebb felét húzza a járomnak, az viszi a teher nehezét.

Az eddig előkerült adatok szerint tehát a nem egyenlő súlyeloszlással való teherhordás, illetőleg az ilyen módon való jármozáshoz használt különleges járomtípus a magyar nyelvterület következő pontjain ismeretes: Háromszéken (Nagybacon), Csíkbán (Kászonaltíz és Kászonimpér), Kalotaszegen (Körösfő), a Hajdúságban és a Kiskunságon. Csak László szíves szóbeli közléséből tudom, hogy szülőfalujában, a Bihar megyei Bélyenyéren is megvan. Ezekből az adatokból, gondolom, nem túlzás e járomtípus illetőleg,

az ilyen módon való járomba fogás nagyobb területen való elterjedtségére következtetni. Ezen az alapon pedig — ismétlem, nem a fentebb ismertetett sorshúzás figyelmen kívül hagyásával, hanem azzal párhuzamosan, mintegy második alakulási lehetőségként — elképzelhetőnek tartom, hogy a leírt módon történő tehervontatás, szállítás szemléletéből is kialakulhatott a *rövidebbet húzza* szólás.

Péntek János

Demokrácia. E szónak első előfordulását nyelvünkben a TESz. 1790-re teszi és Kazinczy Ferencből vett szövegrészlettel igazolja. A szó azonban már jóval korábban, 1612-ben megtalálható a magyarban, egy angoltól fordított műnek olyan mondatában, mely szinte értelmző szótári pontossággal körül is írja a szó jelentését: „*Democratia*, az az: az köznepec uralkodafa.” A műnek, melyben e passzus a 78. lapon előfordul, rövidített címe *ΒΑΣΙΛΙΚΟΝ ΔΩΡΟΝ*, Az angliai, scotiai, franciai és hiberniai Első Jacob kiralynac, az igaz hitnec oltalmazojanac, &c. Fia tanitafaért irtt Kiralyi Ajandeka. Az Edinburghban ugyanezen görög betűs címmel 1599-ben megjelent, a trónörökös okulására írott munkát Szepesi Korotz György fordította magyarra. Nyilván a magyarországi egyházpolitikai harcokban kívánta fegyverül használni.

A sors iróniája, hogy a demokrácia neve és fogalma azon Stuart Jakab (James) „királyi ajándéka” volt a magyar nyelvnek, aki éppen arról volt nevezetes, hogy nagyon kevés megértést tanúsított a demokrácia eszményei iránt.

A *demokrácia* szó meggyökerezése XVII. századi körülményeink között lassú folyamat lehetett. Annál is inkább, mivel a kor frásstudói egy azóta már kihalt szinonimát szívesebben használtak helyette. Így Medgyesi Pál az 1650-ben megjelent *Dialogvs Politico-Ecclesiasticvs*-ban a 224. lapon: „... minden Ochlocratia: ... Nép uralkodafa.” A 100. lapon pedig: „Az Christus-is mint egy *plebiscitumot* rendelt az Ecclefiában, nem hogy az Nép igazgatná az Ecclefiát, mely vezedelmes *Ochlocratia* lenne; hanem...”

Az *ochlocratia* szó csöcselék-uralmat jelent, s pejoratív értékű. A magyarban tartósan nem honosodott meg. Az idegen szavak szótárainkból elsőnek a Gyalulatból mutatható ki (1835.) „póruság” értelmezéssel.

Lasszó. Hatvan évvel ezelőtt, a Magyar Nyelv 1910-i évfolyamában Berczik Árpád A magyar szókinés pusztulása c. cikkében még szomorúan állapította meg, hogy a spanyol eredetű *lasso* a városi nyelvben kiszorította a magyar *pányva* szót. Ugyanezt jegyezte meg a harmincas évek közepén a Magyarosan 4. évfolyamban a B. G. jelzésű cikkíró.

A helyzet azóta teljesen megfordult. A *lasszó* szót ma már egyre ritkábban halljuk. Talán csak az idősebb nemzedék tagjainak él még az aktív szókészletében, azokéban, akik harminc-negyven éve voltak fiatalok. Akkoriban a szót serdülő ifjúságunk körében a vadnyugati filmek és a cowboytörténetek terjesztették el. Azóta, jó huszonöt éve, ez a fajta szórakoztató anyag kiszorult mozijainkból és ponyvairodalmunkból, ami által a szó elvesztette táptalaját, és ritka idegen elemmé vált. Siettettem ezt a folyamatot az is, hogy a Magyarországon valaha használatos pányvát csikósaink és lótenyésztési szakembereink sohase nevezték *lasszó*-nak, tehát hiányzott a szó életben maradásához a mester-ségbeli megszokottság tárgyi alapja is. (Ez utóbbinak fennállása biztosítja mindmáig a *tipli*, *spachtli*, *slice*, *glejchni* és hasonló mesterségszók szívós tovább élését.)

A *lasszó* ma már inkább csak ebben a tréfás és bizalmaskodó hangulatú szólásban él: *lasszóval kell fogni valakit*. Azaz: gyengéd, főleg erkölcsi erőszaktétellel kell valakit arra kényszeríteni, hogy valamilyen kisebb jelentőségű vállalkozásban részt vegyen, valamilyen nem szívesen vállalt feladatot teljesítsen. *Lasszóval kellett fogni hallgatóságot (közönséget) az előadáshoz*. Néha ebben a formában is: *belasszózott pár embert*. A szó-szerkezetet az ÉrtSz. is közli (4:588).

A szó Ph. M. Palmer szerint (Neuweltwörter, 84) gyarmati spanyol eredetű (*lasso*, kasztíliai spanyolban *lazo* 'kötélhurok'), mely az angol nyelvben először 1768-ban jelent meg, a németben pedig 1820-ban. Az Egyesült Államokban helyette gyakran a *lariat* szót használják. A magyarban elég későn bukkant fel először. Benkő Ferentz 1802-ben még nem ismerte, mert Magyar Géográfiajában még így írt: „[Patagóniában] oly fok a Vadlovak, Marhák és Kuttyák Serege, mellyeket *hurokkal* fognak-el' Spanyol Jágerek is” (IV. 153). Az Észak-Amerikában élt Mokcsai Haraszthy Ágoston sem használta még 1844-ben e szót: „[Az indiánok] az egész ménest kisebb akolba szorítják, hol *pányva* kötéllel magyar módon fogdossák a lovakat, s a szebbeket kiválasztván, a többieket kibocsátják” (Utazás Éjszakamerikában 1: 213).

Első magyar előfordulása alighanem Xántus János nevéhez fűződik, aki Levelek Éjszakamerikából c. kötetében 1857-ben így írt: „[A négy indián lovas nő] mindegyike egy-egy szarvast fogott el a *lasso-val*, azaz kötélhurokkal” (59). A szó szótározása nálunk későn kezdődött. Első ízben Radó Antal Idegen szavak szótárában található 1903-ban.* Magyarítására azóta sok kísérlet történt: *pányva*, *pányvakötél*, *hurok*, *kötélhurok*, *vetőhurok*, *póráz* stb. De ezekre már nincs is szükség, mivel nemcsak cowboyfilmeket nem láthat ifjúságunk — amiért nem túl nagy kár —, hanem méneseknek nyargaló futása s pattogása hangos ostoroknak is már csak ritka különlegességként fordul elő honi téreinken.

Jenki és zsoké. Ezek a szavak azért kerültek itt egymás mellé, mivel mindkettő a János névnek becealakjaiból származik. A *jenki* és a *zsoké* egyaránt az angol-amerikai nyelvterületről került hozzánk. Ennél több kapcsolat nincs is közöttük, s jelentéstartalomban is messze esnek egymástól.

1. A *jenki*, angolosan *yankee* szónak számos származtatási kísérletéről tudunk, melyeket O. G. T. Sonneck rostált meg. A legvalószínűbbnek látszik, hogy a holland *Jan* (= János) keresztnévnek *Janke* becéző és gúnyoló alakjából eredt. Ezzel a *yankee* gúnynévvel illették a britek a XVIII. században, a függetlenségi háború előtt a mai Egyesült Államok északkeleti részének, az ún. Új-Angliának (New England) lakóit. A kezdetben megvető, lekicsinylő hangulatú megnevezést — mint nem egy esetben a névadás történetében — a név viselői, a függetlenné vált USA polgárai egyre büszkébb öntudattal használták, s ezáltal megfosztották gúnyolódó felhangjától (vö. M. Mathews: Dictionary of Americanisms, 1896.). Ugyanakkor területileg is kibővült a név érvénye a korai XIX. századi Egyesült Államoknak Új-Anglia területén kívül eső államaira is. Az 1861–65-ös polgárháborúban a rabszolgatartó Déllel szemben álló Észak minden polgára yankeenek számított a déliek szemében. Európában még ennél is tovább tágult a megjelölés határa: sokan és sokhelyütt az USA minden polgárát *jenki*-nek nevezték és nevezik mindmaig, mégpedig pejoratív él nélkül.

Magyar szövegben e szót — mint több más angol szót is — tudomásunk szerint Széchenyi István használta először. A Néhány szó a' lóverseny körül c. könyvében 1838-ban ezt írta a 8. lapon: „Egy különben igen okos ember... vizsgálatot sem akart tenni ilyféle veszélyes *yankee* mozgonyokrul...” Mivel azonban Széchenyi tudta, hogy az általa is kurzivált *yankee* szó nálunk ismeretlen, ezért indexszámmal jelölte, és az alábbi apróbetűs magyarázatot fűzte hozzá könyvének 238. lapján: „*Yankee*. Az angol az éjszak-amerikait, midőn ez szabadságért küzde, eleinte katona-ügyetlensége miatt, *yankee*-nek csufolá. Később azonban, miután a' *yankee* került az angol fölé, megszűnt

* Már Babos Kálmán szótárában is megvan (kezünk ügyében levő 4. kiadása: Közhasznú magyarázó szótár a nyelvünkben gyakrabban előforduló idegen szavak és szólások megértésére és helyes kiejtésére. Bp., 1899. Franklin. 103. lap.) (*A szerk.*)

ezen ironia' hatása; sőt most némi amerikai még kérkedik is a' *yankee* nevezettel, 's csak azon, jelenleg már kisebb körbe szorított angoloknak osztálya gondol valami gúnyt lelhetni e' kifejezésben, mely osztály mindent 'tory' szemein nézvéen keresztül, a' Szövet-séges Országok' bármilly előmeneteit is gáncsolja, minthogy azok nem genealogiai táblákra oltvák."

A szó nálunk csakhamar ismertté vált, s ezért a Heckenast által kiadott Idegen-szótár 1846-ban már regisztrálta is: „az északamerikaiak gúnyneve” értelmezéssel. Amerikai útleíróink művei egyre gyakrabban emlegették, eleinte alighanem *jankei* kiej-téssel. Erre látszanak vallani a toldalékos formák: *Yankeevá* lett (1858-ban Nendtvich I. 265), a *yankee-kat* (1861-ben Rosti, 26), *yankeeknek* (ugyanő 16 és Belányi 6). A *j* kezdő-betűs írásmód és az első szótag magas hangú ejtése csak a hatvanas-hetvenes évektől vergődött túlsúlyra.

A *yankee* szónak számos brit és amerikai állandósult kapcsolata közül a mi nyelvünkben csupán a *Yankee Doodle* vált időlegesen ismertté. Ez egy sok szövegváltozatban fennmaradt rigmus neve (eredetileg refrénjének kezdő szavai), mely keletkezése idején brit gúnydal volt az esetlen gyarmatiakra, de a függetlenségi háborúban átalakult ellenkező értelművé. A refrén pattogó dallamát Amerikán kívül sokan és sokáig tévesen az Egyesült Államok nemzeti himnuszának vélték. Nálunk először Xántus János emlegette 1855-ben Amerikából írott és idehaza 1857-ben kiadott leveleiben. „Megkezdetvén a táncz, minden gentleman párjával . . . járja a »Yankee doodlet« . . . Ezen táncz sokban hasonlít a somogyi földnép csárdásához, a párok mindig egy álló helyükben ugrálnak és topiczkolnak” (50).

Magyar szerzők, mind az Egyesült Államokban megfordultak, mind a másod-, harmadkézből vett nézetek elismételgetői ritkán írták le a *jenkei* szót anélkül, hogy véleményüket ne nyilvánították volna a név viselőiről. E vélemény ritkán volt olyan kiegyensúlyozott, mint Kanya Pálé 1847-ben: „A *yankee* (Jonathan testvér) a' mint tréfásan neveztetnek, jó, nyíltszívű, élénk eszű, udvarias, de egészen fesztelen, haszonlesó, 's az északi állodalmakban igen serény, a' déliekben kényelmes” (483), — még ritkábban olyan megértő, mint Nendtviché 1858-ban (Amerikai utazásom 1: 130), vagy annyira kedvező, mint Széchenyi Béláé, aki 1863-ban így írt: „A *yankee* nyugodt felfogású, hidegen számító, túrni tudó s toleráns, nem csügged egykönnyen, ha valamire rászánta fejét, kereskedésben ügyes, találmányok »genie«-jét bírja, ritka tevékenységű, általános műveltségű, vakmerő személyes bátorságú és az értelmiség magas fokán áll” (Amerikai utam, 49—50).

Elterjedtebb s lényegesen negatívabb — némely vonatkozásban nem is teljesen megalapozatlan — vélemény volt Kecskeméthy Aurelé 1876-ban (142, 222). Részben őneki is tulajdonítható, hogy a XIX. és XX. század fordulójára s főleg a tömegsajtóban a *jenkei*, azaz az „amerikánus” ellenszenves figurává vált, az önző erőszakosság, a gátlás-talan anyagiasság, az élelmes ravaszság, a rámenős pénzesináló hajsza, a neveletlen viselkedés, a blöffölő humbug, a hangos reklám jelképévé — egyszóval mindazon negatív tulajdonságoké, melyeket vezető hazai köreink ókonzervatív rétege azért hangsúlyozott, hogy vele eltakarja vagy semlegesítse az Egyesült Államoknak a hazai úri világ számára kényelmetlenül haladó eszméit.

A *jenkei* szót ma nálunk ritkán hallani, mint ahogyan a történelmi változások következtében az említett negatív vonások is elhalványultak, átértékelődtek. Nálunk a második világháború után az *ami* (= amerikai) tréfás hangulatú megjelölés vette át rövid időre a *jenkei* szó szerepét, talán német hatásra, s főleg a nyugati hadifogságban voltak részéről.

2. A *zsoké* szó jelentése az ÉrtSz. szerint: 'lóversenyen versenylovakat lovagló hivatásos lovas'. A *János* angol megfelelőjét (John) becéző *Jack* (= Jancsi) név skóciai

nyelvjárási *Jock* változatából ered. Ennek tovább-becézett *Jockey* (= Jancsika) származéka mint angol közszó 'legény', majd 'lovász' s végül 'lóversenylovar' (1670.) jelentést vett fel. (Később igei jelentése is kifejlődött az angolban: 'ügyesen helyezkedik, nem tisztességes trükkökkel él'.) Az angolból a franciába 1776-ban, a németbe 1785-ben került át, előbb az angliai lóversenyek leírásában, majd annak következtében, hogy francia, illetve német lovakat ez országok versenyein angol zsoké lovagoltak.

A magyarban e szóval először 1819-ben találkozunk a Hasznos Mulatságokban (3: 165) egy összetételben: *Jokeyklub*. A szó és a fogalom meghonosításának érdeme azonban nálunk Széchenyi István és Wesselényi Miklós nevéhez fűződik. Utóbbi 1821. okt. 8-án ezt írta naplójába: „Az Ürmény és Készi szép terén agarásztunk. 17-en voltunk s a hat veres *Jockey*-ruhába öltözött agarász mind jó lovakon s a sok agár igen jól néztek ki” (1925-i első kiadás, 10. lap). A rá következő évben január 29-én pedig ezt írta: „Széchenyinek érkezik Angliából egy training groomja s egy *jockeyja*” (uo. 53).

Széchenyi, amint várható is, még többször használta a szót. Így 1828-ban a Lovakrul-ban (68) s tíz évvel később a Néhány szó a' lóverseny körül-ben, mindig 'Angliából érkezett, hivatásos, tehát fizetett versenylovas' jelentésben (91, 117, 148, 215). A Lovakrul-ban egyébként megkísérelte az elnevezésnek egy magyar összetétellel való pótlását is: *pályalovas* (189). Vele nagyjából egy időben Bölöni Farkas Sándor írt zsokékról, így 1831-i angliai útinaplójában (május 18. és 26, június 21., egyebek között az epsomi versenyek kapcsán), valamint észak-amerikai utazásáról szóló, több kiadást is megért könyvében.

Mind Széchenyi, mind Wesselényi írásaiban visszatér a Hasznos Mulatságokból ismert *Jockey Club*. Wesselényi 1822. febr. 15-én Bécsben azt írta, hogy „Széchenyi Pestről visszajött. Ott a versfutásra mindent tűzbe s lángba hozott. A personalis, judex curiae, Tavernicus etc. már mind a *Jockey Club* tagjai” (op. cit. 29). Széchenyi a Néhány szó-ban 1838-ban nyomtatékkal szolt róla mint a lótenyésztés fellendítőjéről: „Tisztán maga körében illetet volna hagyni a' lódogát, mint az Angliában létez, hol a' *Jockey Club* semmi egyébbel nincs egybekötve. . . Egy magában és mindig fennálló elkülönözt magyar Verseny-egyesületnek — *Jockey Club* — minélelőbbi elrendezését fogom is tehetségem szerint sürgetni” (215).

XIX. századi irodalmunk, sőt a XX. századi is, egészen Krúdy Gyuláig sűrűn emlegette ezt a meglehetősen félrevezetően elnevezett, a maga idejében rendkívüli társadalmi súlyú egyesületet. A *Jockey Club* — későbbi magyar nevén a *Lovaregylet* — ugyanis a legelőkelőbb nagybirtokos mágnások és versenyistálló-tulajdonosok szigorúan zártkörű klubja, szakmai (lótenyésztési) érdekeket szolgáló egyesülése volt. Szó sem lehetett arról, hogy egy zsoké, egy hivatásos versenylovagló, a nagyúri klubtagok fizetett cselédje ebben tag lehessen.

A *zsoké* szó magyar írásképeinek és hangalakjának kialakulása hosszabb ideig tartó folyamat volt. A XIX. században a következő írásváltozatokkal találkozunk: *jokey*, *jockey*, *jokkey*, *yokey*, majd 1886-ban első ízben a *zsoké* írásképpel, mépedig ebben a versikében:

Magyar mágnás a nevem,
Sport az én fő elemem;
Ló, *zsoké*, lovász, — ezek
Közt kéjt, üdvöt érezek.

(Borsodi László: Hulló csillagok e. költeménykötete 119. lapján, a Nagyszótár cédulárájából.)

Az angol *jockey* szónak magyar *zsoké* ejtése kontaminációs jelenség lehet. A múlt század elejének angolos műveltségű főurai és Angliát járó utazói minden valószínűség

szerint azzal az angol hangalakkal éltek, melyet 1846-ban a Heckenast-kiadta Idegen-szótár regisztrált *dzsoki* betűzéssel. (A Heckenast-féle magyar ekvivalens: *csatlós* azonban nyilvánvaló tévedés.) A szerényebb idegen nyelvi műveltséggel rendelkező hazaiak nyilván francia szónak nézték a *jockey*-t s ennek megfelelően ejtették első szótagját. A második szótagnak *-ké* ejtésében alighanem a betűejtési gyakorlat érvényesült, főleg azután, hogy az íráskép a lóversenyeseket látogató közönség tudatában már eléggé begyökerezett. Legalábbis így történt német nyelvterületen. J. H. Campe 1813-ban megjelent *Wörterbuch zur Erklärung und Verdeutschung unserer Sprache aufgedrungenen fremden Ausdrücke*-ben arra figyelmeztetett, hogy „a szót *-ki* végződésével kellene ejteni, de Németországban az ember csak a *-kei* végződést hallja.”

A *zsoké* szó nyelvünkben ma is él a lóversenysport kedvelői és hivatásosai között, de nem tekinthető hivatalos terminusnak. Amerikai mintára kísérlet történt a *lemez-zsoké* (disc jockey) megnevezés forgalomba hozatalára (Magyar Nemzet 1969. márc. 25.) a rádió hanglemez-műsorai azon szerkesztőjének megjelölésére, aki a bemutatott lemezhez (ma már egyre gyakrabban magnetofon-hangszalaghoz) rövid ismertetést, pár mondatos közlést fűz. Nem valószínű s nem is kívánatos, hogy ez a meglehetősen mesterkéltséggel és motiválatlan megnevezés szóképzésünkben gyökeret verjen.

Ország László

Siserahad. 1. Szavunknak az Értelmező Szótárban a következő alakjait és jelentéseit találjuk: *siserahad* [ĕ], (táj) *siserehad* [ĕ — e] (rosszalló) 1. 'Gyülevész, lármás, garázdálkodó had(sereg)', 2. (tréf v. gúny) 'Zajos, viszonylag sok személyből, kül. gyermekekből álló embercsoport'. Az Akadémiai Nagyszótár anyagában leginkább a második jelentésben a következő alakokban vannak rá adataink: *Zsizsara Hadgya*, *siserehad*, *Sisera hada*, *Sisera-had*, *siserahad*, *siserehad*, *zsizserehad*, *Sisera hadja*. Tájszóként Heves és Bihar megyében feljegyezték *siserehad*, *zsizserehad* (Kniezsa: MNy. 29: 146), illetve *zsizserehad* (Vozáry: Nyr. 34: 383), a Szamosháton pedig *Siserák hada* (Csúry: MNy. 36: 247) alakban. Az Új Magyar Tájszótár cédulái között az ország északi és keleti részeiből *siserahad*, *siserehad* és *zsizserehad* alakokban van feljegyezve, nagyjából az ÉrtSz. megadta második jelentésben.

2. Közismert, hogy szavunk egy kanaáni vezérnek, Siserának a nevéből származik, akiről a Bibliában részletesebben a Bírák könyve 4. és 5. részében írnak (Csúry: i. h.). Neve valószínűleg illír eredetű, és kapcsolatban van az *-ero* elemet tartalmazó illír személy- és helységnevekkel (The Interpreter's Dictionary of the Bible. N. Y. 1962.). Siseráról és hadáról annyit tudunk meg az Ószövetségből, hogy „húsz esztendeig zsarnokoskodtak az Izráel fiai felett”, míg végül ezek Debora és Bírák vezetésével megverték őket. A seregről és vezéréről semmilyen különösebb jellemzést nem kapunk. Kérdés, hogy alakult ki ebből a bibliai történetből, amely különben sem tartozik a legismertebbek közé, szavunk mai jelentése és sokfajta alakja.

3. Szerintünk a dolog nyitját főleg nem a szó jelentésének, hanem hangalakjának vizsgálata adja meg. A *Sisera* nevet *s* hangjaival hangutánzó jellegűnek érezhették. A magyarban (és sok más nyelvben is) a kellemetlen akusztikai benyomású *s*, *sz* mássalhangzókat (többszörösen) tartalmazó szavak között sok a hangutánzó, amelyek rendszerint a fület bántó kellemetlen hangjelenségeket, zajt fejeznek ki: *siseg*, *susog*, *sistereg*, *sustorog*, *süví*, *sziszeg*, *szisszen* stb. A *siserahad* tehát a lármás, garázdá hadsereget már hangalakjával is kifejezte. A jelentésfejlődéskor ez a *Sisera* névben meglévő hangutánzó jelleg aktualizálta a természetesen a jelentésben is meglévő lehetőséget: *Sisera hada*

(zsarnokoskodó, majd megvert, menekülő hadsereg) → 'gyülevész, lármás, garázda hadsereg'. A jelentésfejlődés után a szó elszakad a *Sisera* személynévtől, legfeljebb a Bibliát ismerő tudatában a kapcsolatnak.

A szó második jelentése még messzebb került a bibliai történettől, s még világosabban mutatja a hangutánzó jelleget. Ami az ÉrtSz. 1. és 2. jelentésében is közös, az az, hogy a *hadsereg* és az *embercsoport* is lármás, zajos, a jelentésfejlődés is leginkább ezen az érintkezési ponton át mehetett végbe: 'gyülevész, lármás, garázdálkodó hadsereg' → 'zajos, viszonylag sok személyből, különösen gyermekekből álló embercsoport'. Persze a jelentések között máshol is van kapcsolat. A zajos, embercsoport pl. rendszerint fegyelmetlen, ez a tulajdonság pedig nincs messze a hadsereg gyülevész voltától, garázdaságától. Könnyíthette a jelentésfejlődést az is, hogy a *had* szónak régebben általános volt, ma pedig nyelvjárásokban él egy 'egy nemzetséghez, nagy családhoz tartozó emberek összessége' jelentése, s ezenkívül használjuk 'emberek nagyobb csoportja' jelentésben is, amely szintén kimutatható régebről (vö. ÉrtSz., Tolnai: MNy. 29:184–185).

Szavunk számos alakváltozata, a nyelvjárásokban való elterjedtsége szintén a hangutánzó jelleget mutatja.

4. A jelentés után nézzük a szó alakjának vizsgálatát. A *Sisera* név ejtése a héberben *sīs.rā'* (Biblisches-Historisches Handwörterbuch. Göttingen, 1962–1966.), amely Módis László szíves közlése szerint körülbelül *sizsérá'*-nak felel meg. Ezt tükrözi pl. Kámory Sámuel 1870-i bibliafordítása, amelyben a *Sizsérá* alakot találjuk. A latin és más külföldi bibliafordítások is megtartották az *sz-szel* való ejtést. Nevünk a nyelvemlékekben a következőképp fordul elő: Döbrentei-kódex (1508.): *fifariak* (1 adat), Jordánszky-kódex (1519.): *lyfara* (9 adat), *lyfare* (2 adat), Keszthelyi-kódex (1522.): *cyfare* (1 adat), Károlyi-féle biblia (1590): *Sifera* (14 adat), *Sifara* (2 adat), *Siferah* (1 adat), *Siferáh* (1 adat), Káldi-féle biblia *Sifara* (17 adat). A magyarországi latin kiejtés alapján, amelyben az eredeti szókezdő *sz s-re*, a magánhangzóközi *sz* pedig *zs-re* változott (Kálmán: MNy. 45: 280, Fludorovits: MNyTK. 26: 40) a név *sizsera* kiejtését várnánk. A fordítóknak azonban a nevek írásakor a hazai latin ejtés mellett a klasszikus latin hatása, majd a héberé és görögé is érvényesült, s ha mindehhez hozzávesszük még a helyesírási pontatlanságokat és következetlenségeket, akkor belátjuk, hogy a bibliai neveknek a fordító által tükrözni szándékolt hangalakját sokszor nehéz meghatározni. Mégis a ma általános *s-es* alak, s a nyelvemlékek tanúsága szerint is azt mondhatjuk, hogy a *Sisera* nevet régebben is szóközepi *s-el* ejtették. Ennek az lehet a magyarázata, hogy a Bibliában csak ritkán szereplő, eredetileg nem is héber személynév csak igen lazán kapcsolódott a latinból kölcsönzött gyakoribb, sok esetben a magyarba is átkerült bibliai nevekhez (Izsák, József stb.), s kiejtése nem követte pontosan a latin jövevényszavakét, hanem többek között a latinból (vagy máshonnan) átvett *Sisera* írásképe hatására alakult. Az eredeti magánhangzóközi *sz-nek* a magyarban *s-sel* való ejtésére a szóeleji *s-es* ejtés is hathatott.

A héber írás a magánhangzókat nem jelöli, szavunkban a héber redukált magánhangzó helyén egyszer *a* (*Sisara*), másszor *e* (*Sisera*) áll. A Vulgátában a *Sisara* alak szerepel, s általában ez van az ennek alapján készült — többnyire katolikus — bibliafordításokban is. A héber eredetét jobban szem előtt tartó protestáns ószövetség-fordításokban a *Sisera* alak az általános.

Most vizsgáljuk meg a *Siserahad* szó létrejöttét. Mivel szavunk az ÚMTsz. szerint is leginkább az ország keleti és északi részein él, olyan helyeken tehát, ahol főleg a protestantizmusnak volt, illetve van hagyománya, s mivel a protestáns fordításokban használt *sisera-had* alak a legelterjedtebb, feltesszük, hogy az eredeti forma a Károlyi-féle

bibliára megy vissza, és ez egy *Sisera hada* birtokos szerkezet lehetett (Egyébként a két szó egymás mellett a Bibliában nem fordul elő). A személynévvel való kapcsolat elhomályosulása után a két szót összetett szónak foghatták fel: *siserahad*a, majd leválasztották róla a birtokos személyragot: *siserahad*. A változások nem mindenütt mentek végbe, s a sorrend is lehetett fordított. Az igen gyér és nyelvjárási *zs*-s alakok — *zsizsarahad*, *zsizsararahad* — nem eredetiek, a magyarországi latin kiejtés tükröződi, hanem a magyarban szórványos *s > zs* változás eredményei (vö. Kniezsa: i. h.). A *siserahad*, *zsizserehad* alakok hátraható, a *sisarahad*, *zsizsararahad* pedig többnyire előreható illeszkedéssel jöttek létre. Az utóbbiak azonban esetenként származhatnak a katolikus biblia *Sisara* alakjából is. A *sisera* hada forma úgy keletkezett, hogy a *sisera* beilleszkedett az *a* végű névszók közé, és felvette a többes szám jelét. Az irodalmi példákban a szó egybe- vagy különírása a reális nyelvhasználatra vonatkozóan nem nyújt biztos fogódzót. A régebbi írók ugyanis általában tisztában voltak a tulajdonnévi eredettel, gyakorlatukat helyesírási szabályzat nem, vagy kevéssé rögzítette, s így a nagybetűs írásmódot és a különírást akkor is megtartották, amikor a *siserahad* a népnyelvben már rég köznévként élt, sőt számos alakváltozata is keletkezett. Az irodalmi tudat és az élő nyelvhasználat keveredése okozta bizonytalanságot jól mutatja pl., hogy Jókai regényeiben a következőképp leírt alakokat találjuk: *Sisera hada*, *Sisera hadja*, *Sisera-had*, *Siserahad*, *sisera had*, *siserahad* (leggyakrabban).

5. A szó keletkezésének idejét adatok híján nehéz meghatározni. Noha *Sisera* történetét régebben is ismerték (Zrínyi pl. a Ne bántsá a magyart befejező mondataiban hivatkozik Deborára és seregére), általam ismert első előfordulása 1791-ből való. Laczkovics János Martinovics Ignác Oratio ad proceres et nobiles regni Hungariae c. beszédének könyvalakban kiadott magyar fordításához írt függelékben, a Jegyzésekben többek között arról szól, hogy a nemesi felkelés már nem képes megvédeni az országot. Itt olvassuk: „a fegyverhez gyakorlott hadi sereggel az ilyen *Zsizsara Hadgya* semmi módon utolsó romlása nélkül szembe nem szállhat” (Beszéd, 155). Maga az a tény, hogy szavunk irodalmi szövegbe is belekerült — mégpedig már egy kétszeres *s > zs* hangváltozáson, második szótagjában pedig illeszkedésen átment alakban —, azt mutatja, hogy keletkezését lényegesen korábbra kell tennünk. Nem előbbre viszont, mint a Károlyi-féle bibliafordítás (1590.), ez terjesztette el ugyanis a *Sisera* alakot.

A *siserahad* szó jelentésfejlődése meglehetősen egyedi (személynévből hangutánzó jellegű köznévv).

A. Molnár Ferenc

Beakasztja a szűrt (valakihez, valakinél) 'szolgálatba szegődik, szolgálatba áll (valakihez, valakinél)'. O. Nagy: Magyar szólások és közmondások, Budapest, 1966. t. 1291: *Felakasztod-e még a szűrt?* = megmaradsz-e még a szolgálatban? tájnyelvinek jelzett szólás változata. Debreceni gazdáktól és volt cselédektől hallottam, többektől is utánakerdeztem, és ebben az értelemben mindig *be-* igekötővel mondták.

A cselédeletről származó szólás. Debrecenben a bennlakó, bennkosztos kocsis, béres, ha megegyezett a gazdával és elszegődött hozzá, az esedékesség napján: Szent Mihálykor vagy újesztendőben házához is költözött. Ennek külső jele az volt, hogy *s z ű r é t* a gazda portáján, a szolgálégynek szálláshelyére, rendszerint az istállóba *b e a k a s z t ó t t a*, azaz a dikó végénél levő szegre felakasztotta. (A dikó négy ágosra épített, szalmával bélelt ágyféle, a szolga istállóbeli fekvő- és tanyahelye.)

A szűr a maga idejében a cseléd legfontosabb ruhadarabja. Ez védte az időjárás viszontagságai ellen, és gyakorta ez volt takarója is.

A szólásban fogalombővülés ment végbe, mert a szűr itt nemcsak magát ezt a felsőruhát jelenti, hanem a cseléd mindenét: gúnyáját és egész készségét, amelyet ládájában tartott.

A szólás eredeti jelentése ma már fel sem merül, csak a szolgálatba állást jelenti. Az is *beakasztja a szűrét*, akinek nincs, ha elszegődött. A kommenciós kocsis, béres és számadó pásztor is *beakasztja a szűrét* még akkor is, ha saját házában lakik, vagy kint a gazda tanyáján, de a maga háztartásában él: *Kertiz Bálintékho akasztottam be a szűrűt újesztendőbe; Újra beakasztottam a szűrűt a meszeslábú Tóthnál; Pincés János egisz életire beakasztotta a szűrűt Harsányjékho. A városho akasztottam be a szűrűt* — mondta Balogh Mihály, mikor a város kocsisa lett. Még a szolgálóleány és szakácsné is *beakasztottam a szűrűt* szólással jelezte, ha szolgálatot vállalt valakinél, bár a szűr férfiruha.

A cseléd a jó gazdánál évek hosszú során át megmaradt, mert *jó helyre akasztotta be a szűrűt*. Az őszentendő utolsó napján azonban mindig megjelent szűrűje és ládájával a gazda előtt, mert így illett még akkor is, ha nem gondolt a távozásra, és a gazda sem akarta. *Na, akazd be a szűrűt* — szólt a gazda, amikor megegyeztek. *Na, akkor beakasztom újra* — volt a válasz.

Az a cseléd, aki rossz helyre *akasztotta be a szűrűt*, komisz gazdához került, igyekezett három esztendeig a helyén megmaradni. („Ha a katonaságnál kibírtam három esztendőt, itt is ki kell bírni”). S aki az ilyen hírhedt gazdánál három évet kihúzott, annak becsülete volt mind a gazdánál, mind a cselédeknel.

A szólás ma már csak azok körében él, akik cselédet tartottak vagy maguk is cselédek voltak, illetve ilyen emberek körében forgolódtak. *A homvéccsighe akasztottam be a szűrűt* — mondta nekem N. J. volt tanyásgazda és mészáros, amikor egyik katonai intézményünk konyháján mint mészáros munkát vállalt.

Jó helyre akasztotta (be) a szűrűt szólásnak még egy jelentése van: 'jó helyre nősült'. S aki rosszul nősült, az *rossz helyre akasztotta (be) szűrűt*.

É. Kiss Sándor

Súr és Dáka. 1. Örömömre szolgál, hogy az Ila Bálinttól és Kovacsics Józseftől megindított Magyarország Helytörténeti Lexikona című sorozat I. kötetével foglalkozó ismertetések nem emeltek kifogást helynévmagyarázataim ellen. (Azt ugyan vitatták, hogy egy ilyen, maradandónak szánt műbe beleillenek-e a névtudomány mai állapotát tükröző névfejtések, vö. például Nagy Katalin: A „Veszprém megye helytörténeti lexikona” című munka vitája: A Veszprém megyei múzeumok közleményei 3 (1965.): 288, de ez nem tartozik ide.) Az egyetlen érdembeli hozzászólás Györffy Györgytől származik (LtK. 36: 177): *Súr* etimológiájával kapcsolatban megjegyezte, hogy ez egy kalandozó magyar vezér neve is, és használatos volt később az Osl nemzetségben, majd felvetette a török *čur* méltóságnévből való eredeztetés lehetőségét (amire már Gombocz Zoltán is gondolt: MNy. 20: 24). Ismerem Györffy 1939-ben megjelent „Besenyők és magyarok” című igen hasznos doktori értekezését, hiszen éppen ennek alapján magyaráztam a rétközi *Csúr* tanya nevét a törökből (MNy. 39: 235). A török lehetőséget a Veszprém megyei *Súr* nevének mérlegelésekor is számba vettem, de hogy mégis a személynév szláv volta mellett döntöttem (vö. Stanislav: Slovenský juh v stredoveku 2: 510), nem pedig a török mellett (vö. Györffy: KCsA. I. kieg. köt. 440), az azért történt, mert a helységnévnek nincsen cs kezdetű régi alakváltozata, de ha ezt az akadályt *cs > s* változás feltevésével elháríthatjuk is (vö. Bárczi, Htört.² 117), a nagyobbik nehézséget az az igen megfontolandó körülmény jelenti, hogy *Súr Ácsteszer* és *Bakonycsernye* közt fekszik, szlávós környezetben. Györffynek a LtK. idézett helyén nyilvánított véleménye ellen szól az, hogy a) nincsenek vezérnévből képzett helyneveink, b) az Osl

nemzetségnek e tájon nem voltak birtokai, és végül az, hogy *c*) ezen a területen a Györffy értekezéséhez csatolt térkép szerint nincsenek besenyő nyomok, illetőleg hogy *d*) ez a vidék Kniezsa István térképén (melléklet „Magyarország népei a XI-ik században” című tanulmányához: Szent István-empl. II. köt.) vegyes magyar–szláv területnek van minősítve. Az onomasztikában rendkívül fontos névkörnyezet vallomása okán hajlottam és hajlok a személynév szláv származtatása felé; a helynévalakítás módja azonban feltétlenül magyar. Véleményemben ezenfelül megerősített egyrészt az, hogy maga Györffy is csak óvatosan nyilatkozott a *Súr* hely- és személynéveknek a török méltóságnévhez vonása dolgában („még nem egészen világos”: i. h.), másrészt az, hogy a Pozsony megyei *Súr* nevét Kniezsa István is szláv eredetű személynévből valónak tartotta (Névt-Vizsg. 22).

2. „A helynevekben sok tanúság rejlik, de a helynevek magyarázatában könnyű tévedni is” – írta Hunfalvy Pál kerek száz évvel ezelőtt (NyK. 7: 220), s e megállapítás jegyében óhajtom az alábbiakban a *Dáka* nevről adott magyarázatomat helyesbíteni. Ezt a helységnevet legelső előfordulása alapján egy szláv *daleko* 'távol, messze' szóval kapcsoltam össze (i. m. 168).¹ Egy ilyen viszonyító névadás nem éppen elképzelhetetlen, például az erdélyi *Dálya* ~ *Daia* (Lipszky) nevét is a szláv *dal'a* 'weit, fern' szóból vették le (Liebhart: Balkan-Archiv 3: 19) és Lublin egyik külterületi utcájának a neve is *Daleka* (Onomastica 11:147). *Zegerjén* nevének jelentése 'hegy mögött lakók' (Kniezsa: MagyRom. 1:312), vagyis azonos értelmű a mi *Hegymeg*-ünkkel. *Ángyád*-ból a Veszprém megye lelytörténeti lexikona 1774-ből *Külső*-t és *Belső*-t, az 1952. évi Helységnévtár pedig *Innenső*-t és *Tűlső*-t tart számon. A Hnt. 1944. *Túladata*nya, *Túlahegy*, *Túla-körösön*, *Túlavizen* stb. településneveket ismer; stb.

Mivel a falunévnek határozószóából való eredeztetése a lehetőség ellenére kevésbé valószínű, ma már személynévből való magyarázata mellett vagyok. Az NDK-beli Güstrow közelében van *Dalkendorf*, amely 1290-ben *Dalkendorp* alakban tűnik elő (Trautmann Reinhold: Die slavischen Ortsnamen Mecklenburgs und Holsteins. Berlin, 1950². 44). Összefügg a mecklenburgi 1189: *Dalic* névvel, amely az ólengyel *Dalek* megfelelője. Rügen szigetén is van *Dalkwitz* (régén *Dalkewitze*), amely pedig a cseh *Dalkovice*, ólengyel *Dalcowo* falunévvvel vethető össze (Trautmann i. m. 44). Vagyis nekünk is *Dalek*, *Dalík* szláv személynévből kell kiindulnunk. (Erre l. Schlimpert: Slawische Personennamen in mitttelalterlichen Quellen Deutschlands. Berlin, 1964. 17.) Hogy *Dalek* mellé *Dalka*, *Dalko* feltehető, azt a cseh *Bolek* és *Bolka* (Miklosich: PON. 35), valamint a szerbhorvát *Bolko* (Schlimpert i. m. 10) adatok igazolják. Nem a valószínűség, hanem csupán a teljesség kedvéért említtem meg, hogy a szláv női nevekről írt értekezésben *Dalka* is található (Karpluk Maria, Słowiańskie imiona kobiece. Boroszló–Varsó–Krakkó, 1961. 95, 102).

3. Hogy a szláv **Dalko*, **Dalka* személynév honnan, miből származik, annak eldöntésére illetéktelen vagyok. Csupán felsorolom a talált két magyarázatot: 1. Schlimpert (i. m. 17) a güstrowi járásbeli *Dalkendorf*-fal kapcsolatban a *Dalek*² személynévet

¹ A kéziratban ez áll: „*Dáka*. 1351: *Dalyca*, 1455: *Dalka* (Cs. III, 227), 1409: *Dalka*, 1507: Georgius de *Dalka* ~ Georgius *Dalkay* (SoprVmOkl. I, 604, II, 604), 1522: *Dalka* (Ethn. LXXV, 324–5), 1536: *Daalka* (Pákay Zsolt, Veszprém vármegye története a török hódoltság korában a rovásadó összeírás alapján. Veszprém, 1942. 87). — Nevének legrégebbi alakja, *Dálíka* tanúsága szerint szláv eredetű és a *daleko* 'távol, messze' szóval függ össze. A *Dálíka* > *Dálka* > *Dáka* fejlődés hangtörvényszerű.”

² Ebből való a Baranya megyei *Dályok* (Györffy: ÁMgTF. 1: 296; 1341: *Dalyuk* Cs. II, 479) helynév és a ma is élő *Dálóki* vezetéknev.

az ősszláv *daljъ*, *dalje* 'tovább' szóból való képzésnek véli. Eszerint a Veszprém megyei *Dáka* helységnév mégis összefüggne a szláv határozószóval, csak a mikéntjét kellene helyesbíteniünk, illetőleg egy személynévi származékot közbeiktatnunk. — 2. Profous Antonín a *Dálčice* és *Dalkovice* helynévvel kapcsolatban az e helynevek alapjául szolgáló *Dálek* személynévet a *Dalibor*, *Dalimil* vagy *Dalevoj* kicsinyítőjének véli (Místní jména v Čechách. Prága, 1947. 1: 319—20).

A falunévnek személynévi magyarázatát hirdette már negyedszázaddal ezelőtt Stanislav Ján (i. m. 1: 284), és ő ócsésh *Dalicha*, illetőleg *Daliconi* (dat. sing.) nevet idéz (i. m. 2: 137). Az ólengyel tulajdonnévszótárban is van összevetésre alkalmas adat: 1383: „Swaskonem capellanum dictum *Dalikonem* de Scarbimiria” és 1448: „(nobilis) *Dalico* de Secluca” (Słownik staropolskich nazw osobowych. Boroszló—Varsó—Krakkó, 1967. 1: 453; uo. *Dalek* és *Dalko* is, meg *Dalka* női név).

Mikesy Sándor

G. Varga Györgyi: Alakváltozatok a budapesti köznyelvben. Nyelvészeti Tanulmányok 10. Budapest, 1968. Akadémiai Kiadó, 258 lap

Varga Györgyi hasznos vállalkozásával a magyar köznyelvi beszéd normájának kialakításához járul hozzá, tehát olyasmire, aminek elméletéről alig tudható több, mint hogy „objektívan ható tényező, amely befolyásolja a beszélő nyelvhasználatát” (9). Az ejtésnorma valóságos tartalmának, tehát az egyes beszédhangok helyes ejtését jellemző fonetikai ismérveknek és mértékszámoknak hiányában pedig a kutató a lehetséges helyes alak megállapításakor — a munka folyamán egyre bővülő és pontosabbá váló — nyelvi élményeire és esztétikai érzékére van utalva.

Mióta a kiejtésünk kérdéseivel foglalkozó egri konferencián, 1965-ben nagy számmal hangzottak el a köznyelvi beszédnorma megteremtését követelő és sürgető felszólalások, kezdünk valamennyivel közelebb jutni ennek a normának a meghatározásához. A feladat eléggé sokrétű, hiszen — főleg feltárandó részterületként — felöleli a nyelvi norma, ezen belül a beszédnorma elméletét, a normatív beszédhangok ejtésének fiziológiai-akusztikai tulajdonságait, a hangkapcsolatok szabályos-optimális alakulásának paramétereit, a nagyobb közlésegyégeket jellemző fonetikai törvényszerűségeket, továbbá a beszédnorma és a nyelvi rendszer kölcsönhatásának kérdéseit. Magdics Klára kandidátusi értekezése földerítette a magyar beszédhangok legfontosabb akusztikai tulajdonságait, s ez — közvetve — elsőként segített hozzá az egyes beszédhangok normatív ejtésének körvonalazásához (1965.), ugyanő meghatározta — rádióbemondó közlőinek kiejtése alapján — az egyes magyar beszédhangok nagyjából szabályos ejtési időtartamát. Fónagy Iván és Magdics Klára megírták a köznyelvi hanglejtésről szóló kötetüket (A magyar beszéd dallama, 1968.), emellett kísérlet történt az egyes magán- és mássalhangzók néhány ejtési mozzanatának fölmérésére, s egyben az ejtésnorma mibenlétének és hatásmechanizmusának leírására (1969.). Készülőben van az a mű, amely tartalmazni fogja valamennyi magyar fonéma ejtésének képét normál és röntgenfelvételeken, szájpadlásrajzokon, a nyelv helyzetét artikuláció közben bemutató ún. linguagramokon, a hang egymást követő ejtési fázisait ábrázoló képsorokon és néhány akusztikai tulajdonságot szemléltető képen (Molnár József: A magyar beszédhangok atlasza). Hogy a felsorolt részfeladatok közül utolsónak említett, a beszédnorma és a nyelvi rendszer közötti összefüggés kérdése számottevően tisztázva van, Varga Györgyi kötetének érdeme.

A szerző abból indul ki, hogy létezik olyan elv, amely a nyelvrendszerbeli előírásokon túl irányítja beszédünket. Ez a beszédnorma. A beszédnormát történetileg függő tényezőnek tartja, amely a „nyelv alakulásával együtt, tőle kissé elmaradva módosul. . .” (9). E módosulás vonatkozik egyben a területenkénti eltérésekre (az ún. regionális köznyelvekre), valamint a beszélt nyelvben előforduló egyes elemekre is. Vannak szavak, amelyeket ejthetünk többféleképpen (pl. *fel* — *föl*). A vizsgálat tárgya a fővárosban beszélt köznyelv ilyen ingadozásainak fölmérése (Bevezetés 1—18).

A vizsgálati anyag felgyűjtése kérdőíves módszerrel történt. A 494, alakválto-

zatokat mutató szóra rákérdeznek, vagy körülírják őket, s a vizsgálati személynek válaszolnia kell, illetőleg ki kell találnia a megfelelő szót. Mármost aszerint, hogy válasza melyik alakváltozatot mutatja (pl. vagy *föl*, vagy *fel*), a közlő állást foglal egyik vagy másik alakváltozat mellett. Száz közlő van, akik közül 47 férfi, 53 nő, fele 30 évnél idősebb, a másik fele 30-nál fiatalabb, csaknem háromnegyedük legalább érettségivel rendelkezik, s a lehető legkülönbözőbb foglalkozásokat űzik. Egy 44 szóból álló kiegészítő listára 12 közlő válaszol, szóban is, írásban is, ez a rész speciális adatokat tartalmaz. A válaszok elhangzanak, a szerző fonetikus átírásban följegyzi őket, hogy azután adatait statisztikailag feldolgozza (13). A kötet fogyatékossága, hogy a szerző semmit nem rögzített magnóra, s méréseket egyáltalán nem végzett, noha például az */e/* fonémának ötféle realizációját is megkülönbözteti (20), s háromféle hosszúságot tart számon. El kell viszont fogadnunk a szerző érvelését, aki úgy találta, hogy a mikrofon a közlőket annyira megzavarja, hogy az adatok hitele komolyan veszélybe kerül. Az adatok imponálóan nagy száma (csak az */e/* fonéma megvizsgált realizációinak száma 26 528, l. 21. lap), valamint a közlők társadalmi státusának a vizsgálat szempontjából ideális szó-rása kárpótlást nyújtanak.

Az adatok rendezésének alapja az, hogy milyen kérdéses beszédhang jelenik meg az alakváltozatokban, s hogy az uralkodónak tartott variánshoz viszonyítva milyen hangtani mozzanatban különbözik a két változat. Meg van különböztetve a szó hossza, a vizsgálandó hang hangsúlyos vagy hangsúlytalan volta, az illető hang morfológiai szerepe (tehát pl. hogy kötőhang-e vagy sem, toldalékban fordul-e elő stb.), valamint a szó eredete. A kötet azokat a fonetikai jelenségeket tárgyalja, amelyek szerint a fölgyűjtött alakváltozatok eltérnek, különválasztva a magán- és mássalhangzókat meg a minőségi és időtartambeli eltéréseket.

A magánhangzók ingadozásainak áttekintése (Magánhangzók; minőségi különbségek, 19—72) az */e/* zárt és nyílt ejtésének kérdésével kezdődik. A zárt *[e]* létezéséről mindenki tud, de a nyílt *[ε]* túlsúlyba kerülésének mértékéről, a zárt *[e]* képviselőtének hányadáról csak statisztikai felmérések alapján kaphatunk világos képet. Varga Györgyi adatai szerint az *[ε]*-t tartalmazó szavak realizációja igen nagy számban *[e]*-vel történik. A fiatalok nyelvében ritkább az *[ε]*, s a vizsgálati személyek zömét adó „érett-ségizettek” rovatban alig 8 százalék. A szerző sem tud állást foglalni azonban abban a kérdésben, amelyet Lőrincze vetett fel, hogy nem egy közbelső, *[ε]* és *[e]* közötti kiegyenlítődes lesz-e a fejlődés végső eredménye (32). A nyelv függőleges mozgása szerinti változások folytán kialakuló változatok taglalásában (19—50) azok az esetek kerülnek sorra, amelyekben a váltakozás csupán egyetlen képzésmozzanatra vonatkozik. Gondosan különbséget tesz a változás fonetikai és alaktani szerepe között; erre azért van szükség, mert az alaktani elemként szereplő hangra (mint amilyen a *hetenként* ~ *hetenkint* */e:/* kontra */i/* oppozíciója) hatással lehet a hangalakzat szerkezete, a szóelem fonetikai-alaktani struktúrája is. Különösen figyelemreméltó az *[ε]*, *[e]*, *[ø]* váltakozással foglalkozó rész (56—72), ilyen alakváltozat ugyanis sok van: minden egyes adatra vonatkozólag megtudjuk, melyik változat az uralkodó, melyik esetben nem állapodott meg még a nyelvhasználat.

A mennyiségi variánsok közül (Magánhangzók; mennyiségi különbségek, 12—130) a legfontosabb az *[i:]*, *[u:]*, *[y:]* ~ *[i]*, *[u]*, *[y]* ingadozás, amelyet már Lazicius is feltárt, sok egyébvel együtt világos bizonyítékul annak, hogy mennyire a magyar tudományosság aktuális és releváns kérdéseivel foglalkozott, s oldotta meg ezt a kérdést is máig érvényesen. Az alakváltozatok elterjedtsége azt mutatja, hogy a fiatalok beszédében gyakoribb a hosszú változat, s a 30 évnél idősebbek beszédében fordul elő többször a rövid vagy rövidült alak. Magdics Klárának a méréseredményei azt mutatták, hogy a fejlődési tendencia a rövidülés felé mutat (A szóvégi magánhangzók rövidülése a köz-

nyelvben, 1961.). A két megállapítás nem zárja ki egymást szükségszerűen, a paradoxont azonban csak a két metódus párhuzamos és komplex alkalmazása oldhatja fel. Maga a szerző is a rövidülési tendencia megléte mellett foglal állást, hangsúlyozva, hogy az alakváltozatok szavanként vívják harcukat (100), és feltételezve, hogy a tendencia főleg az idősebbek és a magasabb iskolázottságúak nyelvében terjed (56); (fölvethető azonban, hogy a fejlődési tendenciák nem a műveltebbek és idősebbek rétegéből szoktak származni).

Nagyon érdekes distinkciót alkalmaz Varga Györgyi a mássalhangzók alakváltozatainak minőségi különbségeire vonatkozólag (Mássalhangzók; minőségi különbségek, 130—70). Három alapvető osztályba sorolja a változatokban szereplő mássalhangzók különbségeit: az egyetlen képzésmozzanatban eltérők (itt a zöngés ~ zöngétlen változatok szerepelnek, amelyek nagyjából egyensúlyban vannak, szó végén azonban számottevő zöngétlenedési hajlam mutatkozik), az olyan alakpárok, amelyekben több képzési mozzanat szerint különbözik, de „rokonságban álló” mássalhangzók szerepelnek, valamint azok az esetek, ahol hangsoportok módosulásáról van szó. A „rokonságban álló” mássalhangzóknak felmérése az alakváltozatokban sok olyan korrelatív párban álló mássalhangzót tartalmaz, amelyek a hangtörténetben egy hangfejlődési tendencia kiinduló, illetve a változás eredményét képező hangok voltak. Ha az élő nyelvben valóban számos olyan alakpár található, amelyek a hangtörténeti fejlődésben is korrelatívnak bizonyultak, akkor lennie kell olyan elvnek, amely a mássalhangzó-rendszeren belül, a hagyományos képzési hely és képzésmód alapján létrehozott rendszertől független, valamilyen más összefüggést fejez ki, s amelyet — jobb híján — korrelativitásnak nevezhetünk. Ennek az elvnek felkutatásához a kötet ismét csak lényeges segítséget nyújt. Ugyanilyen érdekes a hangsoportok közötti váltakozás fölmérése is: tudjuk, hogy egymás mellé kerülő mássalhangzók hasonulhatnak. Mindeddig nem láthattuk „megmérve” a hasonulások mértékét; megtudjuk azt is, hogy valószínűleg terjedőben van a hasonulás nélküli, az elemek szerinti ejtés mód.

Nyelvészeti irodalmunknak az 1900-ban készített helyesírási reformjavaslat óta regulatív is számontartott kérdése az [l], [n], [ʒ], [lʃ], [s] magánhangzóközi nyúlása (Mássalhangzók; mennyiségi különbségek, 171—211). Az ingadozás állapota mindmáig tart, sőt olyan mértékű, hogy semmiféle egységes kép nem alakulhat ki a jelenségről: az egyik esetben ez a változat, a másikban amaz kerekedik fölül. Ez az időtartambeli bizonytalanság — a statisztikai adatok szerint elég nagy számban — azt vonja maga után, hogy az eredetileg hosszan ejtett magánhangzóközi mássalhangzók is megrövidülnek egyes szavakban (pl. *szelemes szellemes* helyett). Ezzel a kötet egy egészen élő hangtörténeti folyamatnak adta keresztmetszetét.

Három fő következtetésben összegezi Varga Györgyi munkájának tapasztalatait (Összefoglalás, 212—51): 1. a köznyelvi ejtésnormára az integrálódás törekvése jellemző, 2. a köznyelvi kiejtés alakulására az írásképeknek a beszédre gyakorolt hatása, a félreismerhetetlenség igénye, a nyelvjárásiasságtól, provinciális nyelvhasználattól való elkülönülés igénye, és a kiejtési szabályok ismerete van főleg hatással, 3. a már tendenciává erősödött változások inkább az idősebbek és iskolázottabbak rétegében hatnak, a legújabb jelenségek a fiatalabbak és kevésbé iskolázottak nyelvében jelennek meg első sorban.

Az áttekintést könnyíti meg, hogy a műben valamennyi felhasznált adat — alfabetikus sorrendben — megtalálható a kötet végén (Adattár, 219—49), amit szómutató is kiegészít (253—8).

A könyvet haszonnal forgathatják azok is, akiket a beszédnorma kérdése érdekel, mert a körültekintően adatolt jelenségek hű képét adják a kiejtésünkben föllelhető bizonytalanságoknak és stabil változatoknak, valamint azok is, akiket első sorban a nyelvi rendszer változása, a nyelv fejlődése érdekel, mert a szerző az egyes adatok mellett

azt is megadja, hogy az illető jelenségekkel kapcsolatban mi volt az álláspont ötven, sőt száz esztendővel ezelőtt. Kétségkívül még több egyéb következtetésre is módot nyújtott volna az anyag: az alakváltozatok alakulása alapján fel lehetett volna mérni az egyes mássalhangzók ejtési stabilitásának arányát; föl lehetett volna dolgozni a kötet anyagát hangtörténetileg, ahogy figyelembe vette a szerző a nyelvjárási alakváltozatok egy részét is; ki lehetett volna térni az elméleteken kívül még a [p], [g] és [ɣ] magánhangzóközi nyúlására (*pappír, higgany* stb.). De ilyen természetű vizsgálat soha nem lehet teljes, és Varga Györgyi is inkább azokra a tételekre igyekezett korlátozódni, amelyeket az adatok közvetlen és teljes bizonyossággal alátámasztanak. Éppen az említettek mutatják, mennyire szükség volt erre a kötetre, s egyben, hogy milyen irányban lehetne tovább bővíteni a kutatást ebben a fontos témában, ezzel az egyre nélkülözhetetlenebb metódussal.

Szende Tamás

Fehértói Katalin: A XIV. századi magyar megkülönböztető nevek.
Nyelvtudományi Értekezések 68., (1969. 159 lap).

Ez a könyv — úttörő jellegénél, értékes adatgyűjtésénél és megállapításainál fogva — megérdemli, hogy a szokványos ismertetésen túlmenően foglalkozzunk vele. A szerző elsőnek kísérli meg a már kiadott források alapján a XIV. század megkülönböztető, tehát alakuló „családneveinek” összegyűjtését egy több mint 100 lapnyi adattárban és ezen alapuló feldolgozását (tipologizálás, társadalmi rétegződés, családnévvé válás, földrajzi elterjedés, latin nyelvű megkülönböztető nevek). A munka gerince az adattár, amely 3480 XIV. századi személy megkülönböztető nevét tartalmazza. Ez a szám is mutatja, milyen messze vagyunk még a magyar családnévalakulás e legfontosabb századában a névanyag teljes összegyűjtésétől. Egyetlen kutató természetesen nem vállalkozhat arra, hogy a még kiadatlan XIV. századi levéltári anyagot ilyen szempontból feldolgozza. A szerző azonban találhatott volna még XIV. századi névanyagot Házi Jenő soproni okmánytárának második sorozatában is. Innen idézek néhány nevet és változatot, amelyek a szerző adattárában nem fordulnak elő: 1379 *Dumbusch* Joríg (I/1, 184) soproni polgár; 1387 *Petro dicto Zakalos* kőszegi városbíró (II/6, 12; a keltezésre vö. Mollay: MNy. 63: 104); 1392 *Würusch* Janusch, testvére *Kolwas* Thomas, *Kolbas* Thomas, továbbá *Tumpa* Jacob, *Joasch* Thomas, *Küs* Janus, *Mertt Schjkkch*, *Schjkk* Mert de Vüketzsch, *Koatzsch* Benedic, *Laki* Michel, *Nimet* Janus de Inferiori Püllendorf, *Parrlag* Michel de Püllendorf gonosztevők (II/1. 4, 6). Az itt felsorolt neveket — az 1387. évi adat kivételével — soproni, német nyelvű nótárius jegyezte fel, mégpedig német szövegek környezetben. A nevek helyes olvasatának, következőleg etimológiájának megállapításában a feljegyző nyelv- és írástudásának ismerete nélkülözhetetlen, figyelembe veendő természetesen egy-egy oklevél létrejöttének körülményei, helye, tartalma is. A szerző ezeket a kutatásokat adattárának anyagával kapcsolatban nem végezhetette el, az adattár azonban kitűnő alapot nyújt, adataival szinte ösztönöz ilyen vizsgálatok elvégzésére. Minthogy adatait betűrendbe kellett szednie, az etimológiailag összetartozó, grafikailag különböző változatoknak pedig időrendben ugyan, de együtt kellett lenniök, olvasatait ilyen szempontból minősítenie kellett, ami nem is volt könnyű dolog. Csakis így kerülhettek egymás után az *A* betűs fejezetben például az *Agg* név *Og*, *Ogh*, *Ag* változatai, de nyilván problematikus maradt a *C* betűs fejezet több, *C*-vel és *Ch*-val kezdődő neve. Nyilván nem véletlen, hogy éppen ebből a fejezetből sorolja fel a szerző (10) a legtöbb megoldatlan nevet. A megoldatlanok között felsorolt *Bohk* név azonos a megoldott *Bok*, *Bak* névvel, a *Chue* a *Kő* név *Kűe* nyelvjárási változatával, a *Muth* pedig

német (Brechenmacher: EtWb. d. dt. Familiennamen) stb. A megoldottnak tekintett nevek közül német, tehát nem idetartozó például „Albertus dictus *Aposch*” szebeni polgár második neve, amely az elsőnek becealakja, hiszen az oklevélből is kitetszik, hogy a nevezett édestestvére volt Nicolaus Dörnernek. „Petrus dictus *Chertul*”, *Cherthel* soprni pátricius megkülönböztető neve *Zertl*-nek, *Zertel*-nek olvasandó, tehát német (vö. a latin oklevélben a *Dalmachye* 'Dalmaciae' változatot), de német az *Abych*, *Burgel*, *Chempe*, *Cholb*, *Culb*, *Kecczer*, *Kecher*, *Crompregh*, *Kwrz*, *Peuhul*, *Pehul*, *Siller*, *Suastar*, *Sustar*, *Trochman*, *Zeiber*. Mindez csekély a közölt¹ nevek számához képest. Nem is a szerző érdemeinek csökkentésére említjük meg ezt, hanem annak illusztrálására, milyen sokrétű feladat előtt áll a XIV. századi magyar nevek kutatója. Hiszen akadnak e névanyagban még nevek, ahol további részletkutatásnak kell majd eldöntenie, valóban magyar névvel van-e dolgunk (*Baltram*, *Chempe*, *Jensul*, *Jekkul*, *Notyr*, *Nater*, *Ownar*, *Sijech*, *Vyner* stb.). Ennek eldöntése azért is fontos, mivel közismerten gyakran a nevekkel adathozhatjuk először azt a közzsót, amely tulajdonnévvé vált. Fehértói Katalin munkájában is van erre példa, mint 1399: *Apasztow* 'Apasztó' (eddig ismert legkorábbi adata: 1528.); 1319: *Lepes* 'Lépes' (XV. sz. eleje); 1389: *Mehez* 'Méhész' (XVII. sz.); 1396: *Winceler* 'Vinceller' (XV. sz. második fele) stb. Mindez a szerző adattárának szótörténeti értékét dicséri is, egyben felhívja a figyelmet arra, milyen szükséges lenne mind történettudományi, mind nyelvtörténeti szempontból a kiadott és a kiadatlan XIV. századi oklevelek, pontosabban Györffy György Árpád-kori történeti földrajzának befejező és Mályusz Elemér Zsigmond-kori oklevéltárának kezdő időhatára, azaz az 1333–1385 közti mintegy fél évszázad teljes okleveles anyagának áttekintése. Szükséges lenne ez azért is, mivel a már kiadott oklevelek névanyagának olvasatai nem mindig megnyugtatóak. A középkori írásban sokszor nagyon nehezen különböztethető meg egymástól a *t* és a *c*, az *n* és az *u* betű. A szerző nagyon helyesen egymás mellé állította adattárában az ilyen szempontból gyanús változatokat, mint például *Chethel* ~ *Chechel*, *Kutur* ~ *Kuchur*, *Natyr* ~ *Nacyr*, *Menelw* ~ *Meuelw* stb.

A szerző bevezetésében joggal állapítja meg, hogy az adattár bizonytalan vagy esetleg nem odatartozó neveinek leszámítása után is több mint 3000 XIV. századi személy megkülönböztető nevének vizsgálata lehetőséget nyújt a feldolgozás során bizonyos következtetések levonására. A feldolgozás először is nyelvészeti szempontból tipologizálja a neveket, mégpedig Kniezsa István 1965. évi felosztása szerint (személynevekből, helynevekből, köznevekből származó megkülönböztető nevek), ezt tartva a legcélszerűbbnek a felsorolt korábbi tipologizálások közül. A névanyag elemzése és besorolása azonban azt mutatja, hogy Kniezsa felosztása az én 1938. évi tipologizálásomhoz képest hiányos és nem eléggé differenciált. Az első két csoportnál a szerző is megkülönböztet pusztán tulajdonnévből lett (nálam: *nomen proprium* > *nomen proprium*) és tulajdonnévből képzett neveket (nálam: *nomen proprium* + *suffixum*). A harmadik csoport nálam is megvan (*nomen* > *nomen proprium*), Kniezsánál azonban hiányzik egy negyedik csoport (nálam: *syntagma* > *nomen proprium*), amelyre a szerző a harmadik csoportban sorol fel kétségtelenül e negyedikbe tartozó példákat: *Cheptul futamuth* 'cséptől elfutott', *Istenvetthe* stb. Idetartoznak nyilván még ilyenek is, mint „Johannes dictus *Feuldura de Wrs*” stb. Kniezsa magyar és szlovák, magam magyar és német névanyag vizsgálatából vontam le következtetéseket. A megkülönböztető nevek (esaládnevek) kialakulásának nyilván vannak általános törvényszerűségei is, speciális jelenségei (a németben például elvonással keletkezett nevek) is.

Nagyon tanulságos az adattár neveinek a társadalmi rétegződés szerinti megoszlása. Az adattár 3480 személyéből 2251 személynek foglalkozása és társadalmi állása ismeretes, de a szerző megkísérli a többi, 1229 ismeretlen társadalmi állású személy nevének besorolását is. Az eddigi irodalommal szemben a szerzőnek a történettudomány számára.

is legtanulságosabb megállapítása, hogy „a megkülönböztető elemmel ellátott kételemű nevek már a XIV. század második felétől egyaránt képviselve vannak a nemesség és a jobbágyosság körében” (24). Külön fejezet vizsgálja a megkülönböztető nevek öröklődésének, azaz családnévvé válásának kérdését. E kérdés tulajdonképpen csak családonként, családtörténeti kutatással dönthető el. Egyes családok esetében ezt a szerző elvégzi, így 147 családi kapcsolatot mutathat ki 390 személy között. A közölt adattár nagyságához képest ez természetesen kevés, de elegendő annak bizonyításához, hogy már a XIV. században „a társadalom minden rétegében megindult és terjedt a megkülönböztető elemek öröklődése, azaz családnévvé válása” (35). Ehhez azonban rögtön hozzá kell tennünk, hogy a családnév megszilárdulása még a nemesi családoknál is csak a XV. században következett be. E fejezetet tanulságosan egészíti ki Délnyugat-Dunántúl és Északkelet-Tiszántúl XIV. századi névanyagának összehasonlítása, amely már névföldrajzi következtetések levonására is alkalmas. A magyar névtudomány az ilyen kutatásoknak még a kezdetén van, főleg a középkorra vonatkozóan, a munkának ez a fejezete (35–46) tehát egészen új csapásokon halad. Ugyanez mondható a feldolgozás utolsó fejezetéről (46–49), amely a latin megkülönböztető nevekkel foglalkozik. A gyakoribb latin megkülönböztető nevek és magyar megfelelőik számszerű szembeállításából adódik az a megállapítás, hogy használatukban szembetűnő „a következetlenség, a szabályszerűség hiánya”. Mégis megkockáztatja azt a feltevést, hogy a magyar név (pl. *Nagy*, *Veres* stb.) a megkülönböztető elem szilárdabb társadalmi érvényére, a latin (*Magnus*, *Rufus* stb.) pedig alkalmi jellegére látszik mutatni. Nem hiszem, hogy az eddig ismert XIV. századi anyag alapján ez megállapítható volna, hiszen csak a leggyakoribb megkülönböztető tulajdonságneveket használják latinul is. Ha az oklevél szövegében „Thoma *Rufo*”, külszénén „Thoma dicto *Werus*” áll, az nyilván elsősorban az írnok magyar–latin kétnyelvűségéből adódik. E tekintetben természetesen még további vizsgálatok szükségesek.

Összefoglalva: Fehértói Katalin munkája széles körű, alapos anyaggyűjtésen nyugvó, eszmekeltő és újszerű feldolgozás a magyar családnév-alakulás kezdeteiről.

Mollay Károly

Ju. D. Apreszjan: Идем и методы современной структурной лингвистики. М., 1966. (A modern strukturális nyelvészet elmélete és módszerei. Moszkva, 1966.)

Több megbízható jel mintha azt mutatná, hogy a szovjet nyelvtudomány — ezen belül a matematikai és strukturális nyelvészet — új szakaszba lépett. Alig egy évtizede jelenthette Papp Ferenc,¹ a szovjet strukturális nyelvészet fejlődésének és eredményeinek jószemű hazai kommentátora az új irányzatok megjelenését, sőt bizonyos mérvű szárba szökkenését. Nemrégien jelent meg I. A. Melcsuk és R. B. Ravics nagyszerű összefoglalása a gépi fordításról², de idézhetjük itt Sz. K. Saumjan művét³ vagy I. I. Revzin⁴ egyik legutóbbi munkáját, hogy csak találomra hozunk fel néhány kézenfekvő példát. Ezt a sort folytatja, még inkább egészíti ki Ju. D. Apreszjan ismertetésünk témájával választott műve. A már több nyelvre lefordított könyv propagálása annál is inkább

¹ Új irányzatok a szovjet nyelvtudományban. *НУК*. 1959. 2; *Уб.*: *Математика nyelvészet és a gépi fordítás a Szovjetunióban*. Вр. 1964.

² *Автоматический перевод 1949–1963*. М., 1967.

³ *Проблемы теоретической фонологии*. М., 1962.

⁴ *Метод моделирования и типология славянских языков*. М., 1967.

időszerű, mert magyar nyelvű fordítását e sorok megjelenésekor már kézbe veheti az olvasó.

A könyv öt részre oszlik. Az első részben a strukturális nyelvészet történeti fejlődéséről számol be a szerző.

Mi idézte elő a strukturális nyelvészet megjelenését, mi serkentette fejlődését — ilyen és ezekhez hasonló kérdéseket vet fel e rész első fejezetében. Feleleteit röviden így summázhatjuk: *a)* a Saussure-t (róla még később szólni fogunk) megelőző nyelvészet használta fogalmak *p o n t a t l a n s á g a*. *b)* A nyelvi egységek, osztályok, kategóriák stb. kiválasztásában és meghatározásában az egyoldalú *s z e m a n t i k a i* szempont korlátlan uralma, mely napjainkig sem szűnt meg teljesen. Ha egy középiskolástól azt kérdezzük, hogy mi a szó, általában ilyen feleleteket hallunk: írásunk, beszédünk legkisebb értelmes része. Különbözőképpen variálódhatnak ezek a feleletek, de ettől a lényeg nem változik. Homályos vagy csak közelítő elképzeléseik vannak a szó fogalmának nyelvtani oldaláról (toldalékolhatóságáról, a szóformákról stb.), vagy hogy miként befolyásolja a szó fogalmát mondatbeli szerepe, helyzete. Vajon mi az *és*, *pedig*, *vagy* szavak fogalma, mi ezeknek a jelentése? Az, hogy ezek kötőszavak, a funkciójukra utal, nem a jelentésükre. *c)* A strukturális nyelvészet fejlődését századunk egyik legnagyobb vívmánya, a *s z á m í t ó g é p e s* technika megszületése is serkentette. Korunk technikai haladása napirendre tűzte a gépi fordítást, a nyelvészek egyik halaszthatatlan — nehézségeiben is vonzó — feladata az lett, hogy „megtanítsák” a gépeket az emberi nyelvre. Igen ám, de hogyan történjen ez, hiszen a gép csak egyféle nyelvet ismer, az „igen — nem” nyelvet (van áram — nincs áram). Pedig ezek a gépek nagyon okosak, hiszen a legjobb matematikusnál is hamarabb oldanak meg bonyolult matematikai feladatokat. Egy kiút van: a nyelvészeti leírásban (egy-egy nyelv leírásában) matematikai eszközöket kell alkalmazni, a fogalmakat szigorú pontossággal kell megadni, és általában formális eljárásokkal kell élnünk. Az igazság kedvéért tegyük hozzá, hogy a fentebbi követelmények aránylag jól érvényesíthetők a nyelv grammatikájában és mondattanában, de a szemantikában (jelentésstanban) való alkalmazásuk súlyos, máig sem megoldott nehézségeket vet fel.

A strukturális nyelvészet közvetlen elődeinek munkásságát röviden, lényegre törően ismerteti Apreszjan, hiszen minden országban jól ismert nyelvészekről van szó, F. de Saussure-ról, a nagy svájci tudósról, és Baudouin de Courtenayről, akit egyaránt magáénak mondhat az orosz és a lengyel nyelvtudomány. Munkásságuk legnagyobb érdeme az, hogy az addig uralkodó történeti összehasonlító nyelvészet hegemoniáját megtörték, elméleti, gyakorlati munkájukban előtérbe állították a nyelvek egyidejű (szinkrón) rendszerének kutatását. A szinkronia létjogosultságának felismerése, a történeti nyelvészettel és szemlélettel való „egyenjogúsítása” merőben új fordulatot hozott a nyelvészetben. „Felfedezik” a nyelvek rendszerszerűségét, és ez lehetővé tette, hogy a nyelvészek a matematikából kölcsönözzenek módszereket. A nyelvészet fejlődése új tudomány, a szemiótika (általános jelelmélet) megszületését segítette, és ennek révén szerzett a nyelvészet kibernetikai és információelméleti érdekeltséget. Az említett két nyelvész tanításait az egyes országok nyelvészeti iskolái különbözőképpen fejlesztik tovább. Csak a három legfontosabb iskoláról adunk rövid áttekintést.

Az a *amerikai* nyelvészek a klasszikusok tanításaiból főleg arra figyeltek fel, ha egy nyelv szinkrón jelenségei rendszert alkotnak, akkor igen értékes következtetéseket vonhatunk le a nyelvi egységek (hangok, morféma stb.) szövegbeli elhelyezkedéseiből. Más szavakkal: elsősorban az illető egység környezetét vizsgálták, ezért nevezzük ezt az iskolát disztributív nyelvészetnek. Eljárásuk lényegének megvilágítására egy egyszerű példát idézünk. A szavak és morfémahatárok megállapítása az adott nyelv szerkezetétől függően nehezebb vagy könnyebb feladat, de a hagyományos nyelvészeti

elemzés e kérdésben sem ad egyértelműen biztos alapot. Az amerikai deskriptivisták egy új, szellemes módszert dolgoztak ki. Népszerű társasjáték, hogy egyvalaki felír egy betűt, a többinek folytatni kell, miközben igyekeznek elkerülni, hogy a szó vége (az utolsó betű) rájuk essen, mert ez zálogadással jár. Egy valakinek persze mindenképpen be kell fejeznie a szót, hiszen végtelen sok betűből álló szó nincs. A játék menete során vannak könnyű helyzetek és vannak nehezebbek (az *a* vagy a *k* betű után szinte bármilyen betű írható, mivel értelmes szavakat kapunk, de pl. a *ty* után jóval kisebb a választási lehetőség). A játék a nyelvnek arra a tulajdonságára épít, hogy bizonyos hangok után nagy a variáció, más hangok után kisebb, esetleg nulla. Szabályszerűnek mondható, hogy a nyelvi egységek (morfémák) határai ott húzódnak, ahol a fonetikai variáció száma a legnagyobb. Az amerikai nyelvészek egyik gyakorlati feladata az addig alig ismert, az európai nyelvektől rendkívül elütő indián nyelvek leírása volt. E leírásban használták az ún. algoritmikus módszert. Algoritmusnak olyan eljárást nevezünk, amelynek során a szigorú szabályokhoz kötött, mechanikusan ismétlődő eljárások segítségével biztos eredményt kapunk. Ha 9876-ot elosztunk 543-mal, szintén algoritmikus műveletet végzünk, hiszen az osztás formális szabályait megtartva, a mechanikusan ismétlődő feladatokat elvégezve (a maradékot mindig osztani kell) végül biztos eredményre jutunk (vigyázat, a biztos nem azt jelenti, hogy az eredmény nem lehet véges tizedes, csak annyit, hogy valamilyen eredményt kell kapnunk). A nyelvészeti leírás algoritmikus kidolgozásának a gépi fordításban van óriási jelentősége, mert az ilyen „nyelvet” már érti a gép.

Az iskola klasszikusai: F. Boas, E. Sapir, L. Bloomfield és Z. Harris.

A k o p p e n h á g a i iskola legnevesebb képviselője L. Hjelmslev. Legfontosabb tételei: *a*) a nyelvészeti fogalmak rendszerét a természettudományokéra jellemző módon kell felépíteni, azaz kevés számú kiinduló, meg nem határozható fogalomból le kell tudni vezetni az ezekhez képest származékos fogalmakat, *b*) a deduktíve felépített nyelvészeti modellnek matematikai formát kell öltenie, *c*) a különböző nyelvek rendszerét összegezve az általános nyelvelmélethez jutunk, a nyelvelmélet az általános szemiotika része, annak részudománya. Napjaink strukturális nyelvészete ettől az iskolától a deduktív módszert és a matematikai jelleget örökölte.

A p r á g a i iskola elsősorban hangtani és mondattani kutatásai révén szerzett nevet. Fontos tételeket dolgoztak ki a több (vagy igen sok) nyelvben megtalálható közös (azonos) nyelvi jelenségekre, az ún. nyelvi univerzáléokra vonatkozóan. Ezzel a modern nyelvtipológia alapját vetették meg. Legismertebb képviselői: N. S. Trubetzkoy, V. Mathesius, B. Trnka és O. R. Jakobson, aki túlnőtt az iskola keretein és jelentőségén.

A második részben a nyelvészeti modellekkel foglalkozik a szerző; bevezetéképpen a modellek általános tulajdonságait boncolgatja. A modellálás nélkülözhetetlen azokon a területeken, melyeknek objektumait közvetlenül nem figyelhetjük meg; működésük vizsgálata az egész rendszer megzavarása, megsemmisítése nélkül lehetetlen. Ebben a helyzetben van például a fiziológus, aki ha az agy működését akarja vizsgálni, nem figyelheti meg közvetlenül, hiszen ez az ember halála nélkül nem lehetséges. Csakis egy út van: az objektumot funkcionálisan legjobban megközelítő logikai gépet kell szerkeszteni, amelyen jól tanulmányozható a modellálható tárgy sajátossága. A nyelvész sem tudja közvetlen megfigyelés alá vonni az őt érdeklő nyelvi jelenségeket. Ha a beszédtevékenységet akarja tanulmányozni, közvetlenül csak annyit figyelhet meg, hogy bizonyos körülmények között a személyek nyelvi megnyilatkozásokat tesznek, de hogy miként születnek ezek a megnyilatkozások, ahhoz az illető ember fejébe kellene nézni, márpedig ez lehetetlen. Ez a kibernetikából ismert „fekete doboz” probléma; ismerem az adatot, ami „bemeleg” a fekete dobozba, rendelkezésemre áll a bemenő anyagból különböző végeredmény, de hogy a fekete dobozban mi játszódott le, azt nem tudom,

illetve csak akkor fogom megtudni, ha az egész folyamatról megfelelő modellt készítek. Egy és ugyanazon fekete doboz esetében többféle bemenő és kimenő anyag is szerepelhet. A nyelvészeti modellek egyik megkülönböztető vonása is éppen az, hogy milyen objektumot modellálók, mi a bemenő anyag. Így beszélhetünk: 1. a konkrét nyelvi folyamatok és jelenségek (az emberi beszédtevékenység) modelljeiről, 2. kutató modellekről és 3. a kész nyelvészeti leírást vizsgáló modellekről.

A harmadik részben a kutató modelleket részletezi Apreszjan; a nyelvészeti leírás e modellek felépítésével kezdődik. A strukturalisták szerint a nyelvész ugyanabban a helyzetben van, mint a természettudós, azaz semmiféle előzetes információval nem rendelkezik a feltárandó, ismeretlen objektumról (az illető nyelvről). Tehát a különböző szintek (fonetikai, morfológiai, szintaktikai, szemantikai) alapvető egységeit, majd az egységek kapcsolódási törvényeit, osztályait stb. kell megállapítania, és e munka során ún. *deszifrózó* modelleket kell felépítenie. A nyelvész csak a tényeket rögzíti, nem hajt végre az anyagon semmiféle átalakítást. Ebben különböznek e modellek a kísérleti modellektől, melyekben a kiinduló információ és a cél azonos a deszifrózó modellével, csak hogy a nyelvész különböző átalakításokat végez az anyagon. Pl. egy bizonyos elem elhagyása egy meghatározott formából sokszor lényeges összefüggések kitapintását teszi lehetővé. Vegyünk egy egyszerű mondattani példát: *a fehér kutya hangosan ugat* nyelvi megnyilatkozás fontos részei, melyek elhagyása ellen a nyelvi tények tiltakoznak *a kutya* és *ugat*; *a fehér* és *hangosan* elhagyható, tehát az első két elem a megnyilatkozás váza. Bonyolultabb nyelvi tények vizsgálatában használatos módszer a transzformációs átalakítás, általában a mondattanban szokásos, de újabban a szemantikában is eredményesen alkalmazzzák. Az eljárás lényege röviden: egyes nyelvi formák — formális megkötésekhez ragaszkodva — más nyelvi formákra alakíthatók, s ennek eredményeképpen az adott nyelvi forma rejtett szerkezeti tulajdonságai, jellemzői megvilágosodnak, a részek kapcsolata egyértelműen világos, szigorúan formális képet kap. (Az *után* névutós szerkezetre néhány példa: *otthona után sír* — *otthonáért sír*; *apám után egy fiú maradt* — *apámtól egy fiú maradt*; *lefekvés után elaludt* — *miután lefeküdt, elaludt*.) Ha a nyelvi nyilatkozatok átalakítását az egyszerűsítés irányában végezzük, végül az ún. *magmondatokhoz* (kernelmondatokhoz) jutunk, azaz tovább már nem egyszerűsíthető nyelvi nyilatkozatokat kapunk. A magmondatok összessége az adott nyelv jellemző és egyedi vonása.

Ha az említett mondat elemzését egy iskolai órán kérnénk számon, szinte biztos, hogy valami ilyenfajta feleletet kapnánk: mit állítok? — *ugat*, mi *ugat*? — *kutya*, hogyan? — *hangosan*, milyen *kutya ugat*? — *fehér*. A legfőbb kifogása a strukturális nyelvészeknek az effajta elemzés ellen, hogy a nyelv egyik legfontosabb mondattani törvényszerűségét figyelmen kívül hagyja. A nyelv ugyanis nem a szavak egymásutánisága útján építi fel a mondatokat, hanem bizonyos „előre gyártott tömbökből”. Az elemezendő mondatban ilyen természetes tömbök a *fehér kutya*, másfelől a *hangosan ugat* részek, ezek közvetlen összetevéséből alakul ki *a fehér kutya hangosan ugat* nyilatkozat. Az ilyen elemzést, melyben ezekre a felépítő tömbökre vagyunk figyelemmel, nevezzük a *közvetlen összetevők* szerinti elemzésnek. A közvetlen összetevők szerinti elemzés egy-egy nyilatkozatban több síkot is felfedez, pl. mondatunkban a következő sík *A — fehér — kutya// hangosan — ugat*.

A negyedik részben azokat a modelleket tárgyalja a szerző, melyek az embernek azt a képességét imitálják, hogy helyes mondatokat tud előállítani és képes ezeket megérteni. Ezeket a modelleket összefoglaló néven *generatív* modelleknek nevezzük (a latin *genero* 'szül, előállít' szóból). A beszédmegértés modelljét fogjuk ismertetni, ezt másképpen az *analízis* modelljének nevezzük. A gép és a beszédre ügyelő ember elemző (analizáló) munkája sok közös vonást mutat, így az alábbi modell kisebb-nagyobb

eltéréssel az ember és a gép tevékenységére egyaránt vonatkoztatható. A mondattani elemzés következő módszerét V. Yngve, a neves amerikai nyelvész dolgozta ki, ez első sorban a gépi fordításban használatos. A gép ún. állandó memóriájába egy-egy nyelv gyakoribb, lexikai és nyelvtani elemeit helyezik el, illetve ezek mintáit, az ún. etalonokat. A belépő információt — a fordítandó nyelv mondatait — a gyors működésű memória megfelelő logikai műveletei segítségével a gép egybeveti az említett etalonokkal, a megfelelő részeket azonosítja, és a kimeneten megadja a célnyelvi megfeleléseket (a lefordított mondatokat). Az eljárás megoldatlan nehézségei: csak egy-egy szakterület (vagy a köznyelv szűk) lexikai és grammatikai jelenségeire lehetünk figyelemmel (az állandó memória korlátozott). Sok problémát okoz a frazeológiai egységek, de még az ilyen „könnyű” kifejezések mint *zseb re teszi a pénzt* fordítása is, mert a *re* rag funkciója ebben az esetben más, mint mondjuk az *asztalra, szekrényre* stb. szavakban. Mivel a gép a fordítást úgy végzi, hogy szóról szóra halad előre, ezt az elemzést *s o r o z a t o s* gépi elemzésnek nevezzük.

E rész utolsó fejezete az elemzés *s z e m a n t i k a i* modelljét tárgyalja (a magyar nyelvű fordításban ezt a részt Apreszjan jelentősen átdolgozta és kiegészítette). A strukturális és matematikai nyelvészet leginkább támadható felülete a legutóbbi időkhöz éppen a szemantika volt (súlyosbította ezt az is, hogy a kezdet kezdetén egyes strukturalisták a jelentést teljes egészében kizárták vizsgálódásaik köréből). A szemantikai modell kidolgozása azon a feltevésen alapszik, hogy a természetes nyelveken (orosz, angol, német stb.) és az „egyéni” nyelveken kívül vagy ezek „felett” létezik egy ún. *s z e m a n t i k a i n y e l v* is. Például valakinek a szavaira pontosan nem emlékezhetünk, de hogy kb. mit mondott, azt saját szavainkkal megbízhatóan visszaadhatjuk egy harmadik személynek. Ez a művelet többek között azt feltételezi, hogy az adott nyelv (magyar, orosz stb.) szavait lefordítottuk a szemantikai nyelvre, és a harmadik személlyel való beszélgetésünkkor e szemantikai nyelv szavait, kifejezéseit fordítottuk vissza a szóban forgó nyelvre. A természetes nyelvnek szinte valamennyi szavát lefordíthatjuk a szemantikai nyelvre, főképp azokat, melyek elvont fogalmakat fejeznek ki (cél, ok stb.); az igék java részét is lefordíthatjuk. Ezenkívül a természetes nyelv szavait ún. szemantikai szorzókra bonthatjuk, melyek a szemantikai nyelv alapegységeinek számíthatók (leány = élőlény. fiatal. nőnemű; jérce = élőlény — állat. fiatal. nőnemű). A hagyományos kétnyelvű fordítás formális szabályait és a szemantikai szorzók fogalmát használva közel jutunk a szemantika formalizálásához, és ezzel kitűnő alapot teremtünk a gépi fordítás szemantikai oldalának.

Összegezve azt mondhatjuk: a könyv jól érzékelteti a strukturális nyelvészet majdnem félévszázados fejlődésének buktatóit, sikereit. Bár az e témakörben alaposan járatos kutatónak nem mond mindig újat, de a kezdő vagy e tárggyal még éppen csak ismerkedő embernek rendkívül értékes. Hasznosan forgathatják a magyar és idegen nyelvet oktató tanárok, de bátran ajánlhatjuk azoknak az állami nyelvvizsgára készülőknél is, akik nemcsak „gyakorlati” nyelvi ismeretekre akarnak szert tenni, hanem a nyelvek „szellemét” — egyszerűbben — strukturáját akarják megismerni. A könyv értékét külön emeli a gazdag bibliográfia.

Lengyel Zsolt

Idegen nyelvű szövegek kézirat-előkészítése, szedése és korrektúrája.
 Corvina Kiadó [Budapest, 1970.] [Szerkesztette Rátz Miklós és Timkó György]
 — 192 l.

Úgy gondoljuk, ez a könyv, a látszat (a címe) ellenére nagyon érdekelheti folyóiratunk olvasóit. Nemcsak azért, mert aki egyrészt magyartanár, az másrészt sokszor valamely idegen nyelvet is tanít. Hanem főként azért, mert a helyesírásra is (e tekintetben első pillantásra kissé szintén félrevezethető lehet a kötet címe: legnagyobbbrészt bizonyos fajta helyesírási kérdésekkel foglalkozik) érvényes az, ami a nyelvre általában: sokkal jobban megértjük, megismerjük saját helyesírásunkat, ha legalább még egy helyesírást ismerünk; sőt talán a túlzóbb megfogalmazást is alkalmazhatjuk ide: nem ismeri igazán a saját helyesírását az, aki azon kívül legalább még egy rendszerrel meg nem ismerkedett.

Márpedig e kötet — rövid előszó után — kereken nyolc (!) idegen helyesírási rendszer részletesebb ismertetésére vállalkozik (angol, cseh és szlovák, eszperantó, francia, latin, német, orosz, spanyol: 7—96). Ezután további húsz írásrendszert érint rövidebben (albán, bolgár, dán, észt stb.: 99—119). Külön táblázat tartalmazza a nem latin betűs holt nyelvek (arameus, asszír, egyiptomi stb.) fonetikus írásjegyeit (120). A 123—84. lapon kis szótárt találunk, benne a magyar tárgyú könyvekben gyakrabban ismétlődő elnevezések angol, francia, német, orosz, spanyol megfelelőivel. (Íme, néhány ilyen itt szótározott kifejezés: *Alföld, Balaton, budai hegyek...*; *aluljáró, Állatker, Belváros, Citadella...*; *alispán, betyárok, Erdélyi Fejedelemség, nyelvújítási mozgalom...*; *állami gazdaság, Elnöki Tanács, földosztás...* és így tovább, a minisztériumok neve, intézmények, egyetemek-főiskolák felsorolása stb.). Végül a kötetet általános tanácsok zárják korrektorok számára: előző kérdésünkre egy pillanatra visszatérve, azt mondhatnánk, ez a két lap lehet az, ami nem vagy nem annyira érdekelheti a könyvből a nyelvek s a magyar nyelv kezelőjét (187—188).

Ragadjunk ki különféle nyelvek hagyományosan kialakult írásrendszerén átpillantva néhány olyan kérdést, amely a mi helyesírásunkban is felvetődik.

A kezdőbetűk, a nagybetűk használatának kérdése. Német szakos kollégáink jól tudják, hogy ott minden főnév nagybetűvel kezdődik; talán kevésbé ismeretes, hogy az angol szabályok a könyvcímek esetében megkövetelik a „fontosabb szavak” nagy kezdőbetűvel való írását (de bibliográfiákban, mint megtudjuk a könyvecskéből, már csak a kezdő szó és a tulajdonnevek íratnak nagy kezdőbetűvel! — vö. 24. lap). A német „scharfes S” (ß)-nek nincsen nagy („verzális”) változata (szóeleji helyzetben nem is állhat persze): itt megtaláljuk a pontos szabályokat arra nézve, hogy mit kell vele tennünk, ha csupa nagybetűs címbe kerül (és hogy általában mit szokás vele tenni: ma már nem minden szöveg különbözteti meg ezt a jelet a „ss”-től!). Az intézmények nevében más-más hagyományok szerint kell nagy- és kis kezdőbetűt alkalmaznunk. Francia szövegben nagybetűkön az *accent grave* és az *accent circonflexe* általában nem szerepel (tehát: *mère*, de: MERE, *être*, de: ETRE). És így tovább. Az egyes szabályok külön-külön nyilván ismeretesek az egyes nyelveket (írásszisztemeket) ismerők előtt: de ki ma az a poliglott, aki mindeme nyelveket ismeri: még annak is milyen öröm lehet az eddig szétszórt ismereteit együtt látni!

Az írásjelek újabb hatalmas kérdéstengert jelentenek. Íme, csak az idézőjel hányféle lehet (nem is tudom mind felsorolni): „angolul” így idéznénk egy történeti vagy irodalomtörténeti tárgyú műből: „Talpra magyar, hí a haza!” — írta Petőfi.”; „franciául”: «Talpra magyar, hí a haza!» — írta Petőfi»; „németül” „...” vagy «...» jelek között — és így tovább. — Ismeretes, de itt egy kötetben található, hogy levélben

a francia megszólítást vessző követi; a brit angolban ehelyt szintén vessző van, az amerikai angolban — kettőspont; a németben, magyarban — felkiáltójel.

Hasonlóan szerteágaznak az elválasztás szabályai; az angolok például oly nehezek, hogy itt csak irányelveket lehetett adni és az érdeklődőt (illetőleg a munkája során rászorultat) megfelelő szakkönyvhöz utalni (l. 14. lap).

A brit angol és az amerikai angol természetesen nemcsak a jelzett írásjelhasználatban tér el egymástól: néhány helyesírási különbséget listaszerűen feltüntetnek a szerzők (15). Érdekes, hogy eltérések kezdenek mutatkozni a kelet- és nyugatnémet helyesírási szabályok között is (vö. pl. 60, „Fokjel”).

Még az egybeírás-különírás kérdésének is vannak bizonyos nemzetközi, tehát a nyelv rendszerétől nem, csupán a hagyománytól függő vonásai. Csak egyetlen apróságra utaljunk ezen belül: a cseh és szlovák helyesírás szerint így kell írni, egybe: *atd.* [= *a tak däl* = 'stb.']. (vö. 28), az ennek szemantikailag megfelelő és ugyanezen tövekből képzett ugyanilyen orosz rövidítést viszont már két szóba: и т. д. = и так далее. (Ezzel kapcsolatosan jegyezzük meg, hogy a kötet nyelvenként hozza az ilyen és ehhez hasonló fontosabb rövidítések jegyzékét; közli, hogy milyen formában kell a postai címeket írni stb.)

Néhány nyelv helyesírási rendszerére van egy-két kritikai megjegyzésem — ezek azonban olyan apróságok (és ez a körülmény is jellemezheti e könyvet — és/vagy e sorok íróját), amelyek aligha érdekelhetik az olvasót. Ehelyett még egyszer olvasóink legmelegebb figyelmébe ajánlva ezt az igen tartalmas és külsejében is igen gondos, reprezentatív kiállítású kötetet, a következő gondolattal zárnam soraimat. A különféle helyesírások nem csupán mint nyelvtanárt és nyelvészt, hanem mint „szemiótikust” is (ha van ilyen) érdekelhetik az embert. Az írásjeleken, a nagy- és kisbetűkön, a szóközök helyes megválasztásán és így tovább — semmi sem múlik. Nyilván megértének a németek a szöveget, ha nem íránk nagy kezdőbetűvel minden egyes főnevet; a spanyolok megértének a mondat kérdő voltát, ha a kérdőjelet a nálunk szokásos módon csupán a mondat végére tennénk ki. (NB.: „spanyolul” ti. így kell helyesen írni a kérdést: *¿Hány óra?* : a mondat elején is áll, csak megfordítva, egy kérdőjel — vö. itt 88.) És így tovább. Csakhogy az így írt szöveg írásképe rögtön „magyar akcentust” mutatna, végső soron zavarná a megértést. Egész hasonlóan vagyunk más szemiotikai rendszerekkel: az udvariassági szabályokkal, bizonyos művészi konvenciókkal stb. is. Az ilyen konvenciók kölcsönös ismerete rendkívül fontos és tanulságos — nevetlennek tarthatjuk a más illemszabályokhoz tartozó embert; művészietlennek a más művészi nyelven író.¹ Vagy visszatérve az ismertett könyvhöz: ha az egészen „nemzetközi” írásszabályok egyes nemzeti verzióit nem ismerjük jól, könnyen úgy tűnhetünk fel, hogy általában műveletlenek, a nyelvet nem ismerők stb. vagyunk. Ezt a látszatot, ha ez csak látszat, természetesen kerülnünk kell; ezt a célt kiválóan szolgálja e könyv.

Papp Ferenc

¹ Erről l. részletesebben következő tanulmányunkat: Filmszinkronizálás és szemiotika. Rádió- és Televíziószemle. I. 4. 83—97 (1969).

A Nyelvőr postája

„Szabad szombatos” vagy „szabadszombatos”? A Magyar Hírlap 1969. január 10-i számának első oldalán egy érdekes cikket találtam. Ez a volt a címe: *Kellemes hétvégről gondoskodnak félmillió szabad szombatosnak*. Fureszálltam, hogy különírták az újságban: *szabad szombatos*.

A *szabadszombatos* szó azt a személyt, azt a dolgozót jelenti, akinek a szombati napja szabad, mert ezen a napon — többnyire csak minden második szombaton — nem köteles megjelenni a munkahelyén. A Magyar Hírlap cikkéből is az derült ki, hogy a cikkíró ilyen *szabadszombatos*-okra gondolt. Melléknévként is használjuk ezt a *szabadszombatos* szót, pl. *szabadszombatos hét*, *szabadszombatos munkások*. A szó melléknévi jelentése tehát: 'olyan, akinek, aminek szabadszombatja van'.

Értelemző Szótárunkban, melynek az *sz* betűs szavakat tartalmazó hatodik kötete 1962-ben jelent meg, még sem főnévként, sem melléknévként nincs benne ez a szó. Megtalálható ellenben a szótárban a *szabadnap* és a *szabadnapos* (mind a kettő mint egybeírandó szókapcsolat). A *szabadnap*-ot így értelmezi a szótár: 'Az a nap, amelyen a dolgozó nem köteles rendszeres, állandó munkahelyén megjelenni és munkáját végezni, hanem pihenőt tarthat; munkaszüneti nap'.

Megvan az utóbbi két szó az 1961-ben kiadott Helyesírási tanácsadó szótárban is. E szótár szerint a *szabadnap* az előbbi értelemben véve egy szó, de különírjuk ezt a szókapcsolatot, amikor nem a munkaviszonnyal kapcsolatos *szabadnap*-ot jelöl, hanem más értelemben vett szabad napra vonatkozik. Pl.: *Erre a(z otthoni) munkára nincs egy szabad napom sem*. A *szabadnap*-ból képzett *szabadnapos* a Helyesírási tanácsadó szótár szerint egy szóba írandó. Itt jegyezzük meg: legföljebb azt a személyt nevezhetjük — különírva — *szabad napos*-nak, akit mint úgynevezett *napos*-t egy napi időtartamra bízta meg valamilyen feladattal, de pillanatnyilag éppen *szabad*, nincs különösebb dolga.

Bár a *szabadszombat* és a *szabadszombatos* — mint nyelvünknek egészen új szavai — a Helyesírási tanácsadó szótárból is hiányoznak, nyilvánvaló, hogy az a leghelyesebb, ha a *szabadnap* és a *szabadnapos* mintája szerint írjuk őket. Vagyis a képzett *szabadszombatos* szót — amikor nem a szombatos hívőkre, hanem a dolgozókra vonatkozik — mindenféle használatban egybeírjuk, magát a *szabadszombat*-ot ellenben csak akkor, ha munkaviszonnyal kapcsolatos; egyébként külön kell írunk, pl.: „Nyugdíjas korunkban remélhetőleg több *szabad szombatunk* és rengeteg *szabad napunk* lesz.”

Szabadszombatos dolgozó társainknak — minden embertársunknak — addig is sok kellemes hétvéget, sok kellemes *szabadszombat*-ot kívánunk!

Pásztor Emil

Egy szokatlan névadási mód. Melich Jánosnak ismeretes alapvetése óta (MNYTK. 15. sz. 11–3) a becézőnevekkel foglalkozó kutatók általában három típus szerint szokták

anyagukat csoportosítani: rövidülés, ikeríftódés és képzés útján keletkezett becézőnevek. A névtudománynak ez a kis területe talán nem örvend oly nagy népszerűségnek, mint kellene. Igaz, hogy az utóbbi időben némi fellendülés mutatkozik e téren is. A Budapesten tartott múlt évi szeptemberi névtudományi konferencián három előadás is foglalkozott a becézőnevekkel különböző megvilágításban, s a hozzájuk kapcsolódó hozzászólások is erősítették azt a benyomást, hogy a jelenkori személynevek s ezek között a becézőnevek kérdései az utóbbi időben egyre jobban foglalkoztatják a magyar névtant. Ennek egyik oka abban is van, hogy meggyorsult az eredeti anyagfeltárás (Ördög: MNy. 65: 184—97; vö. Hajdú: MNy. 65: 243), és az egyre több lehetőséget ad a becézési módok eddigi törvényszerűségeinek, esetleg újabb törvényszerűségek megállapítására.

A vezetéknevek és keresztnévek hivatalos törvények őrizte keretei között ritkán van alkalom ilyen új nevek keletkezésére. A ragadványnevek mellett a becézőnevek tartománya az a terület, ahol a névalkotási ösztön és ötlet még szabad mozgási lehetőséget talál. Bár a becézőnevek közt is sok hagyományos alakzat van, amelyek beleillenek a fent említett három típus valamelyikébe, de éppen a szabadabb lehetőségek miatt elképzelhetők olyan egyedi formák is, amelyek újszerűségük miatt egyik típusba sem vagy pedig valamelyikébe csak részben sorolhatók.

Egy ilyen egyedi, tudomásom szerint a szakirodalomban előzmény nélküli névadási módra bukkantam ismerőseim körében.

Feltűnt, hogy Gaul Gézáne Kovács Andrea budapesti lakost baráti körben *Ajcsi*-nak becézik. Az ismeretlen becézőnév után érdeklődve, annak eredetét maga Gaul Gézáne mondta el.

Nagyapja keresztnéve Endre volt, az ő kívánságára kapta az *Andrea* nevet, nagyanyja keresztnéve után az *Erzsébet* nevet is. Mivel keresztyánya neve *Julianna*, az ő kívánságára ezt a nevet is megkapta az újszülött. Végül pedig baráti kapcsolat alapján egy *Teréz* nevű hölgy is szeretett volna keresztanya lenni, de mivel ez nem sikerült, az ő óhajára negyedik névként a *Teréz* név is az anyakönyvbe került. Így a négy nevű kisedet a nevek kezdőbetűinek összeolvasásával a családon belül *Ajet*-nek hívták, amely hamarosan *Ajetta* alakká módosult. (Értelmiségi család lévén, hathatott erre a névalakra Apáczai Csere János feleségének, Aletta van der Maetnak dallamos neve is, amely Áprily verse nyomán eléggé ismeretessé vált az irodalmat kedvelők körében.) Ezt a nevet tovább becézték *Ajcsi* és *Aji* alakban, s e két utóbbi névalak felváltva használatos ma is.

Markó Imre Lehel

Hongkong vagy Hong Kong? A *Hong Kong*-i vagy *hongkongi* kérdést hadd világítsam meg mint nevekkal foglalkozó földrajzos és térképész.

A kínai partok brit koronagyarmatának hivatalos angol neve *Hong Kong*. Ezt a németek következetesen egybeírják: *Hongkong*. Valószínűleg német atlaszok nyomán került ugyanez a forma a magyar földrajzi irodalomba. Lehetne ilyen alapon nálunk hagyományos írásmód is, ha régebben nem az egy betűvel kurtított *Honkong* lett volna az általánosabb. Az egybeírást eleink azért is fogadhatták el könnyen, mert a kínai nevek szó-tagjait már régóta egybeírjuk. Igen ám, de ezúttal nem kínai nyelvű nevet írunk le, hiszen kínaiul — a magyar átírószabályok szerint — népszerű formában *Hsziangkang*, tudományosan pedig *Sziangkang* a brit gyarmatnak és fővárosának (angolul *Victoria*) helyes magyar írásmódja. Új, latin betűs írásuk szerint maguk a kínaiak *Xiānggǎng* alakban vetik papírra a vitatott elnevezést, aminek pontos magyar jelentése: 'illatos kikötő'. Angol átírásban *Hsziangkang*, az oroszban pedig *Сянган* (vagy *Гонконг*).

Az, hogy A kínai nevek és szavak magyar átírása (Akadémiai Kiadó, Budapest, 1952.) függelékébe *Hsziangcsiang* került bele mint a *Hongkong* kínai megfelelője (32. lap), olyan tévedés, amely ugyanebben a kiadványban a 10. lap 33. pontjával (ган = kang, nem pedig *csiang!*) is szemben áll. Ez a téves átírás innen kerülhetett bele a Helyesírási tanácsadó szótárba is.

Hong Kong = *Xiānggǎng* = *Hsziangkang* esetében tehát ez a valóság, függetlenül attól, miként szerepel ez az elnevezés a különféle könyvekben és térképeken.

Takács József

A földrajzos és térképész Takács József is elismeri voltaképpen, hogy a távolkeleti brit koronagyarmatnak, szigetnek és városnak a nevét *Hongkong* formájában is hagyományos írásmódnak tekinthetjük. Őszerinte a *Honkong* változat „lett volna az általánosabb”. Ezt az írásformát a többi között magam is említettem előbbi hozzászólásomban (Nyr. 93 [1969]: 405–6). Nem állíthatok össze statisztikát, hogy kiszámít-sam, a kettő közül melyik alak volt gyakoribb. Annyi bizonyos, hogy az utóbbi években a sajtó, ha nem az angolos *Hong Kong* formát használta, az egybeírt változatok közül a *Hongkong*-ot, nem pedig a *Honkong*-ot részesítette előnyben, ahogy mai helyesírási szabályzatunknak 311. pontja megköveteli: „A kínai földrajzi neveket nagybetűvel kezdve tagolás nélkül egybeírjuk... — A magyarban meghonosodott kínai földrajzi neveket magyaros formájukban is használhatjuk: *Hongkong* (*Hsziangkang*)... stb.” A kínai nevek és szavak magyar átírása című akadémiai kiadvány még határozottabban kimondja: „Meg kell ... jegyeznünk, hogy a mindennapi használat (sajtó, fordítások) céljaira továbbra is a *Peking*, *Nanking*, *Csungking*, *Kanton*, *Hongkong*, *Szvatou* stb. írásmód a helyes” (31. lap). Tehát *Hongkong!*

Aligha van rá oka a Helyesírási Bizottságnak, hogy módosítsa ezt a szabályt. Köznyelvi, mindennapi helyesírásunkban ránk nézve ez a kötelező, nem pedig az angol szabály, aminthogy számtalanszor bátran írjuk az idegen városneveket hagyományunk szerint magyarosan, például így: *Paris* helyett *Párizs*, *Warszawa* helyett *Varsó*, *Kraków* helyett *Krakkó*, *Pejcsing* helyett *Peking* stb. Kiejtésükben is beleilleszkednek az idegen szók, nevek magyar beszédünk hangtani rendszerébe. Bizonyára földrajzosaink sem mennek annyira az eredetihez való hűségükben, hogy az angolosan írt *Hong Kong* nevet angolosan ilyenformán ejtik: [hankang].

Most már évről évre meglátogat bennünket az úgynevezett hongkongi influenza (minálunk *influenza*, de példának okáért a jugoszláviai magyar lapokban szinte mindig így látom: *náthaldz*). Annyira gyakori szóvá lett a betegség nevéként a *hongkongi*, hogy már sokszor csak így mondják, írják: „Megkapta a *hongkongit*.” Azt hiszem, a földrajzосok szemét is bántaná, ha az ő szabályuk szerint így írnék ezt a köznyelvi mondatot: „Megkapta a *Hong Kong*-it.”

Ferenczy Géza

Tompa József írja: A Magyar Nyelvőr előző kötetében (93: 467–71) nyelvtörténeti és stilisztikai gyanúkok alapján csatlakoztam Tolnai Vilmosnak ahhoz a régebbi gyanú-jához, hogy a Thalytól kiadott „Vak-Bottyánról való ének” nem tekinthető hiteles kuruc kori versnek, hanem Thaly művének vagy legalább kompilációjának. Utólag vettem észre jegyzeteimben, hogy történettudományi fejtegetései során már 1961-ben R. Várkonyi Ágnes szintén ilyen értelmű megjegyzést fűzött az említett költemény címéhez: „melyben ugyancsak gyaníthatjuk Thaly szerzőségét” (Thaly Kálmán és történetírása 132). Az aggály tehát igazoltnak látszik más tekintetben is.

Tájékoztató a Nyelvművelő Munkabizottság 1969. december 15-i üléséről

Mivel az ülés célja a magyar nyelv hete 1970. évi programjának megtervezése volt, a Nyelvművelő Bizottság tagjain kívül részt vettek rajta a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat budapesti szervezete irodalmi és nyelvi szakosztályának meghívott tagjai is. Jelen voltak a következők: Balassa László, Fényi András, Fischer Sándor, Grétsy László, Hernádi Sándor, Koválovszky Miklós, Lőrincze Lajos, Medgyes Béláné, Pataki László, Siklósi Norbert, Szablyár Ferenc, Szathmári István, Szende Aladár, Tompa József és Wachá Imre. Bevezetőt a Nyelvművelő Munkabizottság titkára, Grétsy László tartott. Vitaindítójában azt javasolta, hogy 1970-ben a magyar nyelv hetén a Kossuth Klub rendezvényeivel egy időben minél több magyar nyelvvél foglalkozó műsor legyen a rádióban és a televízióban. Ugyanakkor a sajtóban is jelenjenek meg anyanyelvünkről szóló cikkek, és a tanulóifjúságot is vonjuk be iskolai ünnepi ülések tartásával. A budapesti Kossuth Klub előadás-sorozatához hasonlóan vidéki városokban is szervezzenek nyelvi előadásokat helyi előadókkal. Grétsy László bevezetője után a hozzászólók — szinte valamennyi jelenlevő hozzászóló — további programjavaslatokat tettek. A Nyelvművelő Bizottság ülésével most bővebben nem foglalkozunk, mivel következő számunkban beszámolunk magának a magyar nyelv hetének rendezvényeiről.

Húszéves a Nyelvtudományi Intézet. 1969. december 9-én a Nyelvtudományi Intézet megalakulásának huszadik évfordulója alkalmából tudományos ülészak volt a Magyar Tudományos Akadémián. Ortutay Gyula akadémikus bevezetője és Tamás Lajos igazgató megnyitója után Király Péter igazgatóhelyettes beszámolt az intézet húszéves munkájáról, ismertette az eddig elért eredményeket, és beszélt a jövő terveiről. Deme László tudományos főmunkatárs „Nyelvszemléletünk és vizsgálódási módszereink fejlődésének két évtizede” címmel kijelölte a nyelvtudomány helyét a társadalomtudományok sorában, majd az általános nyelvészet hazai fejlesztésének módszereiről beszélt. Lőrincze Lajos osztályvezető „Nyelvtudomány—nyelvművelés—nyelvtervezés” című előadásában 1949-et, az intézet megalakulásának évét fordulópontnak nevezte a nyelvművelés történetében; ekkor egyesült a nyelvművelés a nyelvtudománnyal. Az utóbbi években sokat fejlődött a nyelvművelésnek egy új ága, a nyelvtervezés, amely a nyelv továbbfejlesztésével, a nyelvfejlődés irányításával foglalkozik.

Sz. L.

Apreszjan: A modern strukturális nyelvészet elmélete és módszerei (Ismerteti: Lengyel Zsolt)	250
Idegen nyelvű szövegek kézirat-előkészítése, szedése és korrektúrája (Ismerteti: Papp Ferenc).....	255

A Nyelvőr postája

Pásztor Emil: „Szabad szombatos” vagy „szabadszombatos”?	257
Markó Imre Lehel: Egy szokatlan névadási mód	257
Takács József—Ferenczy Géza: Honkong vagy Hong Kong?	258
Tompa József írja	259

A Nyelvőr hírei

Sz. L.: Tájékoztató a Nyelvművelő Munkabizottság 1969. december 15-i üléséről — Húszéves a Nyelvtudományi Intézet	260
---	-----

Olvasóinkhoz!

A negyedévenként megjelenő Magyar Nyelvőr előfizethető a POSTA KÖZPONTI HÍRLAPIRODÁ-nál, Budapest V., József nádor tér 1. és bármely postahivatalban. Csekk-számlaszám: egyéni: 61.257, közületi: 61.066. MNB egyszámlaszám: 8. Előfizethető és példányonként megvásárolható az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, Budapest V., Alkotmány utca 21., telefon: 111—010. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215—11488, az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban, Budapest V., Váci u. 22., telefon: 185—612. Előfizetési díj egy évre: 28,— Ft.

Külföldre a Kultúra Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat (Budapest I., Fő utca 32.) veszi fel az előfizetéseket.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők az Akadémiai Kiadó terjesztési osztályától (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és a Magyar Nyelvtudományi Társaságtól (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.). Példányonként kaphatók a Posta Központi Hírlapboltjában (Bp. V., József Attila u. 1.) és az Akadémiai Könyvesboltban (Bp. V., Váci u. 22.).

*

Felhívjuk olvasóink figyelmét a *Nyelvőr Füzetek* című sorozatra. Eddig megjelent füzetek:

1. *Bárczi Géza*: A helyes magyar kiejtés versenye az Eötvös Loránd Tudományegyetemen 1 Ft
3. *Farkas Vilmos*: Jegyzék „A magyar helyesírás szabályai” tizedik kiadásának szótári részében a kilencedik kiadáshoz képest végrehajtott változtatásokról 1 „
- [A 2—3. szám együttes új kiadása ilyen címen: *Deme László*: Magyarázat helyesírási szabályzatunk új (10.) kiadásához. (A szótári részben végrehajtott változtatások jegyzékével)] 4 „
4. *Bárczi Géza*: Anyanyelvünk magyarsága..... 1 „
5. *Vértes O. András*: A beszédhibákról 1 „
6. *Ferenczy Géza*: Arany János, nyelvünk bűvára és művelője 3 „
7. *Bencédy József—Deme László*: Egy szavaló és kiejtési verseny tanulságai 2 „
8. *Grétsy László—Wacha Imre*: A műszaki nyelv művelése..... 5 „
9. *Deme László*: Helyesírási rendszerünk logikája 5 „

E füzeteket a Magyar Nyelvtudományi Társaság (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.) árusítja.

Nyelvészeti kiadványok

Az Akadémiai Kiadó a következő nyelvészeti folyóiratokra hívja fel a Magyar Nyelvőr olvasóinak figyelmét:

<i>Magyar Nyelv</i> , évi előfizetése.....	44 Ft
<i>Nyelvtudományi Közlemények</i> , évi előfizetése	40 „
<i>A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei</i> , kötetenkénti előfizetése	60 „

*

Az Akadémiai Kiadó (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és az Akadémiai Könyvesbolt (Bp. V., Váci u. 22.) címén megrendelhetők a következő nyelvészeti kiadványok:

A magyar helyesírás szabályai, 10. kiadás, kilencedik lenyomat	9 Ft
<i>Gáldi László</i> : A magyar szótáriródalom története a felvilágosodás korában és a reformkorban	100 „
<i>Imre Samu</i> : A Szabács Viadala	58 „
<i>Tompa József</i> : A névszói kötőhangzó szófaj-megkülönböztető szerepe ..	15 „
<i>Berrár Jolán</i> : Fejezetek határozóragjaink élettörténetéből	12 „
<i>Hexendorf Edit</i> : Szótanulmányok a szellemi élet középkori magyar kifejezésanyagának köréből	15 „
<i>Károly Sándor</i> : Az értelmező és értelmezői mondat a magyarban	15 „
<i>Magyar hangtani dolgozatok</i> (Szerk. <i>Benkő Loránd</i>)	28 „
A magyar nyelv értelmező szótára, I—VII. (A VII. k. 100 Ft)	à 200 „
<i>Papp László</i> : XVI. század végi nyelvjárásaink tanulmányozása	14 „
<i>Deme László</i> : A XVI. század végi nyelvi norma kérdéséhez	15 „
<i>Király Péter</i> : Ismeretlen magyar glosszák	12 „
<i>Végh József</i> : Őrségi és hetési nyelvatlasz	100 „
<i>Benkő Loránd</i> : A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában	130 „
Névtudományi vizsgálatok (Szerk. <i>Pais Dezső</i> közreműködésével <i>Mikesy Sándor</i>)	50 „
<i>Papp László</i> : Nyelvjárás és nyelvi norma XVI. századi deákjaink gyakorlatában	28 „
<i>Büky Béla</i> : A fővárosi keresztnévadás hatóerői	10 „
<i>Kázmér Miklós</i> : A magyar affrikátaszemlélet	5 „
A mai magyar nyelv rendszere, I—II. (Szerk. <i>Tompa József</i>)	à 90 „
<i>Karácsony Sándor Zsigmond</i> : Személyneveink 1500-tól 1800-ig	15 „
<i>Radanovics Károly</i> : Északi-osztják nyelvtan	6 „
<i>Márton Gyula</i> : A borsavölgyi nyelvjárás igetövei és igealakjai	8 „
<i>Pais Dezső</i> : Szer	12 „
<i>Elekfi László</i> : Vizsgálatok a hanglejtés megfigyelésének módjaihoz	16 „
<i>Rácz Endre</i> : A magyar nyelv következményes mondatai	14 „
<i>Moór Elemér</i> : A nyelvtudomány mint az ős- és néptörténet forrástudománya ..	35 „
<i>Ligetfi Lajos—Pais Dezső—Benkő Loránd</i> szerk.: Tanulmányok a magyar nyelv életrajza köréből	62 „
<i>Grétsy László</i> : A szóhasadás	65 „
<i>Bartha Katalin</i> : Tővégi magánhangzóink története a XVI. század közepéig ..	18 „
<i>Imre Samu</i> : A magyar huszita helyesírás néhány kérdése	10 „
<i>Papp László</i> : Magyar nyelvű levelek és okiratok formulái a XVI. században ..	14 „
<i>Török Gábor</i> : A Börzsöny-vidék nyelvjárástörténetének települési háttere ..	12 „
Alak- és mondattani gyűjtelék (Szerk. <i>Pais D.—Benkő L.</i>)	20 „
<i>Szabó Zoltán</i> : A kalotaszegi nyelvjárás igeképző-rendszere	18 „
<i>Magdics Klára</i> : A magyar beszédhangok akusztikai szerkezete	15 „
<i>Hadvics László</i> : Jövevényszó-vizsgálatok	18 „
<i>Nemes István</i> : A képszerűség eszközei Radnóti Miklós költészetében ..	12 „
<i>J. Perrot</i> : Adalékok a meg igekötő funkciójának vizsgálatához a mai magyar nyelvben	9,50
<i>Zsülka J.</i> : A magyar mondatformák rendszere és az esetrendszer	20 „
<i>Deme László—Fabián Pál—Bencédy József</i> : A magyar helyesírás rendszere ..	9 „
<i>Farkas Vilmos</i> : Fonémastatisztikai problémák a nyelvjárástípus-történetben ..	16 „
<i>Hegedűs József</i> : A magyar nyelv összehasonlításának kezdetei az egykorú európai nyelvtudomány tükrében	19 „
<i>Magay Tamás</i> : Angol—magyar és magyar—angol szótárak hazánkban 1945 előtt	16 „
<i>Egriné Abaffy Erzsébet</i> : Sopron megye nyelve a XVI. században	35 „
A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I.	250 „
<i>H. Molnár Ilona</i> : Módosító szók és módosító mondatrészletek a mai magyar nyelvben	15 „

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

Fábián Pál: Huszonöt év a nyelvművelésben

Deme László: A kiejtés törvényeinek tanítása és tanulmányozása

Papp László: A sumér–magyar kérdés

J. Soltész Katalin: Kutyanévek, 1969

Radó György: Jókai írói műhelyében

Lőrincze Lajos–Szende Aladár: A Kodály Zoltán emlékpályázat eredménye

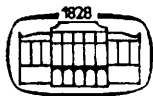
Kiss Lajos: A Földrajzi Nevek Etimológiai Szótárának tervezete

Bálint Sándor: A szegedi népi nyelv jövevényszavai

É. Kiss Sándor: Fakószekér, kenderhám, mind a kettő rossz szerszám

Országgh László: Parlament – Teszt

Reuter Camillo: Esztegő patak

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

94. ÉVFOLYAM 1970. JÚLIUS—SZEPTEMBER 3. SZÁM

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA NYELVMŰVELŐ MUNKABIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872—1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896—1919), BALASSA JÓZSEF (1920—1940), BEKE ÖDÖN (1946—1953)

FELELŐS SZERKESZTŐ: LŐRINCZE LAJOS

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BÁRCZI GÉZA, FÁBIÁN PÁL, GRÉTSY LÁSZLÓ, GULYA JÁNOS,
ILLYÉS GYULA, O. NAGY GÁBOR, RÁCZ ENDRE, TOMPA JÓZSEF

SEGÉDSZERKESZTŐ: SZENDE ALADÁR

A szerkesztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
Budapest V., Szalay utca 10—14. V.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

<i>Fábián Pál</i> : Huszonöt év a nyelvművelésben	261
<i>Deme László</i> : A kiejtés törvényeinek tanítása és tanulmányozása	270
<i>Papp László</i> : A sumér—magyar kérdés	280
<i>J. Soltész Katalin</i> : Kutyanek, 1969	241

Íróink nyelve

<i>Radó György</i> : Jókai írói műhelyében	304
--	-----

Nyelv és iskola

<i>Lőrincze Lajos—Szende Aladár</i> : A Kodály Zoltán emlékpályázat eredménye	324
--	-----

A nyelvtudomány műhelyéből

<i>Kiss Lajos</i> : A Földrajzi Nevek Etimológiai Szótárának tervezete	334
--	-----

Nyelvjárásaink

<i>Bálint Sándor</i> : A szegedi népnyelv jövevényszavai	345
--	-----

Szó- és szólásmagyarázatok

<i>É. Kiss Sándor</i> : Fakószekér, kenderhám, mind a kettő rossz szerszám	348
<i>Ország László</i> : Parlament — Teszt	349
<i>Reuter Camillo</i> : Esztegő patak	352

Szemle

<i>Szabó T. Attila</i> : Anyanyelvünk életéből. (Ismerteti: <i>Fehértői Katalin</i>)	354
<i>Bencédy József—Fábián Pál—Rác Endre—Velcsov Mártonné</i> : A mai magyar nyelv. (Ismerteti: <i>Szemere Gyula</i>)	357

A Nyelvőr postája

<i>Papp Ferenc</i> : Lakótelep	362
<i>Pásztor Emil</i> : Megállék — megállók — megállnék	363

Imre Samu

(1017 1000)

Huszonöt év a nyelvművelésben

Nemzetek történelmében, nyelvek életében egy negyedszázad nem nagy idő, s ennyi nem sok még egy tudományág fejlődésében sem. Vannak azonban olyan évek, amelyeket nem lehet, nem szabad a közönséges mértékkel mérni, mert míg leperegtek, több történt, mint más korszakokban akár kétszer annyi idő alatt. Ha visszatekintünk nyelvművelésünknek 1945-től 1970-ig eltelt huszonöt esztendejére, kétségbevonhatatlanul azt állapíthatjuk meg, hogy a magyar nyelv ápolása, tudatos fejlesztése szempontjából ritka eredményeket termő tudománytörténeti szakaszunk voltunk tanúi és cselekvő részesei.

1. Mindenekelőtt azért érezzük ezt így, mert sikerült nyelvművelésünket gyökeresen megújítanunk, mégpedig céljában és módszereiben egyaránt.

A c é l t, amely mai nyelvművelésünket vezérli, így jelölte meg Lőrincze Lajos az 1951. december 12-i nyelvművelő ankét vitaindító referátumában: „A nyelvművelés nem a nyelvért van, hanem, mint a nyelv maga is, az emberért, a társadalomért. Ez a súlyponteltolódás . . . alapvető különbség a régi és az új nyelvművelés között. A nyelv ápolása, fejlesztése, gazdagítása, »tisztogatása« nem azért történik, hogy ezzel azt »az idegen szennytől, salaktól« megtisztítsuk, hanem azért, hogy minél megfelelőbb eszköze legyen az emberek érintkezésének, a gondolatközlésnek, minél használhatóbb fegyvere a társadalom harcának, minél alkalmasabb hordozója és terjesztője a nemzeti műveltségnek» (1. OsztKözl. 2: 406; Nyelv és élet 156).

Ebből a felfogásból természetesen következett az az ú j f a j t a n y e l v m ű v e l ő i m a g a t a r t á s, amelyet Németh G. Béla ekképp jellemzett az „Édes anyanyelvünk” című nyelvművelő kötetről írva: „A mai nyelvművelő is tudja, hogy elsődlegesen fontos a szabályok ismerete, de azt is, hogy ez magában még nem üdvözít. Ezért mindenekelőtt gondolkodni, eszmélkedni, ítélni akarja megtanítani az olvasót, a hallgatót. Tulajdonképpen nem is nyelvművelés a szó hagyományos értelmében, hanem nyelvi népművelés. A régi nyelvművelő munkája rendszerint két tevékenységre korlátozódott: ostorozta a hibásat, s javaslattal (új szóval, fordulatformával) állt elő a hibás kiküszöbölésére. A mai viszont emellett, sőt ez előtt, igyekszik bevezetni, járatosá tenni a nyelv sajátos logikájában, sajátos szellemében a hallgatót, az olvasót, hogy azután a maga lábára állítsa a nyelvi eszmélkedés és ítélet területén. Nem oktatja ki az olvasót, a hallgatót, nem riasztja el tételes szabályok áradatával, nem kényszeríti . . . kihívó, fölényes, kicsinylő hangjával dacos ellenkezésbe, hanem mintegy megbeszéli vele a szóban forgó nyelvi kérdést, s szinte vele együtt oldja meg azt. Főlkészíti, hogy lehetőleg ne csak kifogástalan használója legyen a nyelvnek, hanem amikor a szükség úgy hozza, fejlődésének

is formálója, segítője, ellenőre lehessen. A régi nyelvvelő a megőzésre összpontosította figyelmét, a mai a szükségtől diktált továbbfejlődés elősegítésére, annak a nyelv szellemében való alakítására” (Népszabadság 1961. nov. 10.; I. OsztKözl. 19:359). — Talán nem tévedünk, ha a mai nyelvvelés legnagyobb vívmányát ebben az új nyelvvelő módszerben, az úgynevezett pozitív nyelvvelésben látjuk.

Nem lett volna azonban elegendő a követendő célok és a helyes módszerek felismerése, ha ezt nem követi a tettek hossza sora. Előszámlálásuk rendjéül az látszik a legcélszerűbbnek, ha először a nyelvész nyelvvelők munkáját, ez után pedig az ismeretterjesztés, a kiadók, az újságok, a rádió, az iskola stb., egyszóval egész társadalmunk nyelvvelő tevékenységét méltatjuk.

2. A nyelvvelés megszervezése és elvi irányítása A k a d é m i á n k r a várt. — A régi akadémiai Nyelvvelő Bizottság (személyi összetételében némiképp megváltozva) a háború után 1946-ban kezdte meg működését. Újra megindította a Magyarosant, amelynek irányítója Kovalovszky Miklós lett. Ennél több azonban nem történt, a bizottság szervezett nyelvvelő munkát kibontakoztatni nem tudott. A folyóirat is csak rövid ideig (1947 és 1949 között) jelent meg. Megszűnése az intézmény nyelvvelésben bekövetkezett (szerencsére rövid) megtorpanás egyik tünete volt, s azt a sajnálatos következményt vonta maga után, hogy a nyelvvelés fórum nélkül maradt, hiszen a Magyar Nyelvőrnek sem volt akkor még célja a nyelvvelés elvszerű irányítása. — Művelődési forradalmunk kibontakozásával azonban (népünk kulturális felemelkedésével párhuzamban és annak következtében) egyre nagyobb mértékben lett szükség a nyelvvelésre. Erre a társadalmi igényre épült (és épül ma is!) az átszervezett Akadémia új Nyelvvelő Bizottságának 1950-től keltezhető igen hatékony tevékenysége. — Kodály Zoltán elnökletével a bizottság 1951 decemberében rendezte meg már említett ankétját, amelynek vitájában kikristályosodtak a célok, és világossá vált, mit lehet átvenni a régi nyelvvelés gyakorlatából, s mi az, amittől el kell határolnunk magunkat (vö. I. OsztKözl. 2: 401–49). — 1953-tól kezdve a bizottság folyóirata lett a Magyar Nyelvőr, amelynek szerkesztését az Akadémia Lőrincze Lajosra, a bizottság akkori titkárára bízta. — Az 1959. október 2–3–4-én rendezett, anyanyelvi műveltségünk előbbre vitelét célzó pécsi konferencián fontos szerep jutott a Nyelvvelő Bizottságnak. Ez alkalommal Lőrincze Lajos már a nyelvvelésnek országos méretű mozgalommá való kiszélesedéséről számolhatott be, s ezt bizonyította a nagy számú hozzászólás, az élénk vita is (vö. AnyMűv. 22–74). — A helyes kiejtés és a szép magyar beszéd ügyében 1965. október 22–23-án rendezett egri konferenciának munkájából a bizottság tagjai nagy részt vállaltak. — Kodály Zoltánnak a bizottság elnöki tisztéből való visszavonulása után (1960.) Lőrincze Lajos vette át elnökként a bizottság irányítását Grétsy Lászlónak mint bizottsági titkárnak a segítségével.

Sok egyéb eseményről is hírt adnak a Nyelvőrben rendszeresen közzétett bizottsági jegyzőkönyvek. — Foglalkozott a bizottság az utcaelnevezésekkel, az Értelmező Szótár kiejtésjelölési problémáival, a szomszédos országok magyar nyelvvelőinek munkájával, a sajtó nyelvének ellenőrzésével, a nyelvvelés helyes propagálásának módszereivel. — Különös gondot fordított a bizottság a szép magyar beszéd ápolására: több ízben megvitatta az ide tartozó problémákat, népszerűsítette a középiskolai és az egyetemi-főiskolai

kiejtési versenyeket, foglalkozott a Péchy Blanka színművésznőtől a szép magyar beszéd jutalmazására alapított Kazinczy-díj ügyeivel. — Állandó programjuk volt az üléseknek a Magyar Nyelvőr, amelynek tartalmi és szerkesztési kérdései időről időre sorra kerültek. — Rendszeresen figyelemmel kísérte a bizottság a nyelvújítás mindennapi munkáját. — Hasznos segítséget nyújtott a nyelvújítók kiadványoknak: többnek a tervét előzetesen megvitatta, a megjelent művekről pedig vitát kezdeményezett. — A szaknyelvek megjavítására irányuló törekvések előmozdításáért sokat tett a bizottság, szorosán együtt dolgozva kémikusokkal, jogászokkal, orvosokkal és különösképpen a műszaki szakemberekkel, valamint a szaklapszerkesztőkkel. — Az ifjúsági zsargon kérdéseivel is több bizottsági ülés foglalkozott; az e tárgyban meghirdetett ifjúsági nyelvi pályázat eredményessége mutatta, hogy nem hiába. — Törekedett a bizottság vidéki nyelvújító központok kialakítására is. — Kibővített ülés tárgyalta meg mind az új középiskolai, mind pedig az új egyetemi tanterveket. — Az iskolai nyelvújítást kívánta hatékonyabbá és változatosabbá tenni a bizottság a múlt évben kiírt Kodály-émlékpályázat révén. — Az ifjúsági könyvek nyelvének vizsgálata is belekerült a nyelvújítás akadémiai testületének programjába. — Legújabbán a készülő személynévszótár szerkesztői kérték a bizottság segítségét. — A munkának ez a sommás, korántsem teljes bemutatása is bizonyítja, hogy a Nyelvújító Bizottság ma már az országban folyó nyelvújító munkát valóban elvi síkon, tervszerűen irányítja.

3. A Magyar Nyelvőrnek, a Nyelvújító Bizottság hivatalos folyóiratának feladata az, hogy „foglalkozzék a nyelvújítás egyes elvi kérdéseivel, számon tartsa a nyelvben jelentkező káros jelenségeket, és segítséget nyújtson az ellenük való harcra, feleljen az olvasók közérdekű kérdéseire, segítse az iskolai nyelvújító munkát, népszerűen tájékoztassa az olvasókat a nyelvtudomány újabb eredményeiről” (Lőrincze: AnyMűv. 36). Ehhez a nyelvújító profilhoz a folyóirat ragaszkodik; ezért jellegében elég világosan elkülönül a többi nyelvészeti laptól. De nemcsak szorosabban vett nyelvújító érdekű cikkek találhatóak a Nyelvőrben! A pozitív nyelvújítás eszméjének valóra váltása érdekében a szerkesztő bizottság nagy gondot fordított az „Íróink nyelve” rovat fenntartására és általában a stilisztikai kutatások előmozdítására. Ezenkívül jutott hely a Nyelvőrben nyelvjárási cikkeknek, szó- és szólásmagyarozatoknak is. A folyóirat szemléjében a nyelvújítást közelebbről érdeklő bírálatokon kívül megtaláljuk a magyar és a külföldi nyelvtudomány fontosabb eseményeinek ismertetését is. — Az előfizetők számának a régihez képest többszörösére való emelkedése mutatja, hogy a folyóirat (azonkívül, hogy kivívta magának a szakemberek megbecsülését) népszerű a művelt nagyközönség körében is. — Minden eredmény mellett is van azonban a Nyelvőrnek egy nagy hibája (de erről nem tehet): jellegénél fogva nem lehet az a fürge folyóirat, amely kis terjedelemben jelenne meg, de sűrűn és nagy példányszámban, s ennél fogva a Nyelvőrnél nagyobb hatósugarú lapja lenne a nyelvi népművelésnek. Reméljük, a Nyelvújító Bizottságnak egy ilyen lap megindítására irányuló igyekezete előbb-utóbb sikerrel fog járni. — Itt kell megemlékeznünk a másik két nyelvtudományi folyóirat nyelvújításáról is. Jóllehet sem a Magyar Nyelvnek, sem pedig a Nyelvtudományi Közleményeknek nem volna szorosán vett feladata a nyelvújítás, mindkettő készséggel adott helyet az elmúlt években is nyelvújító, illetőleg a nyelvújítást közelebbről érdeklő tanulmányoknak. Különösen a Magyar Nyelv segítette erősen

a nyelvművelést: állandó nyelvművelő rovatot tart fenn, s ennek keretében szinte minden számban találunk nyelvművelő cikket.

4. Az 1950 és 1970 között megjelent nyelvművelő munkák nagy száma kétségtelenül bizonyítja a nyelvművelés iránti eleven érdeklődést. A pusztai bibliográfiai felsorolás is elegendő lesz állításunk bizonyítására: Lőrincze Lajos: *Nyelv és élet* (Bp., 1953.). — *Nyelvművelésünk főbb kérdései* (szerk. Lőrincze Lajos. Bp., 1953.). — *Nyelvi segédkönyv szerkesztők számára* (szerk. Fábián Pál és Köves Béla. Bp. 1954.). — Deme László: *Ápoljuk nyelvünket!* (a TIT 79. sz. útmutatója. Bp., 1954.). — Fónagy Iván—Soltész Katalin: *A mozgalmi nyelvről* (Bp., 1954.). — *Műszaki és tudományos terminológiánk alakulása és fejlesztésének főbb kérdései* (szerk. Klár János és Kovalovszky Miklós. Bp., 1955.). — *Nyelvművelő* (szerk. Lőrincze Lajos. 1956.). — *Magyar nyelvhelyesség* (a Kiadói Főigazgatóság nyelvművelő előadássorozatának teljes anyaga. Szerk. Deme László és Köves Béla. Bp., 1957., 1961., 1967., 1969.). — *Iskolai nyelvművelő* (a *Nyelvművelő* kibővített, iskolai változata. Szerk. Lőrincze Lajos. Bp., 1959.). — *Nyelvtan — stílus — szónoklás* (szerk. Terestyéni Ferenc. Bp., 1960.). — *Anyanyelvi műveltségünk* (a pécsi nyelvművelő konferencia anyaga. Szerk. Benkő Loránd. Bp., 1960.). — *Édes anyanyelvünk* (szerk. Lőrincze Lajos. Bp., 1961.). — Hernádi Sándor: *Helyesen, szépen magyarul* (Bp., 1963., 1965., 1966.). — Karinthy Ferenc: *Nyelvelés* (Bp., 1964.). — *Műszaki nyelvőr* (szerk. Kismarty Loránd. Bp., 1964.). — Grétsy László: *Szaknyelvi kalauz* (Bp., 1964.). — *Nyelvművelő levelek* (Lőrincze Lajos irányításával szerk. Ferenczy Géza és Ruzsiczky Éva. Bp., 1964.). — Szende Aladár: *Szóról szóra* (Bp., 1965.). — *Helyes kiejtés, szép magyar beszéd* (az egri kiejtési konferencia anyaga. Szerk. Grétsy László és Szathmári István. Bp., 1967.). — Szende Aladár—Károly Sándor—Soltész Katalin: *A szép magyar nyelv* (Bp., 1967.). — Lőrincze Lajos: *Nyelvőrségen* (Bp., 1968.). — Nagy J. Béla: *Egy emberöltő nyelvünk védelmében* (Bp., 1968.). — Bencédy József: *Nyelvművelő tanácsok* (Bp., 1968.).

5. A Magyar Nyelvőrben és a fentebb idézett kiadványokban felhalmozott nyelvművelő anyagot szervesen egészítik ki a többi nyelvtudományi ágak eredményei. Szóljunk röviden ezekről is!

Elsőnek nyelvtanainkról kell megemlékeznünk, amelyek a nyelvművelő munkának egyrészt szilárd alapját jelentik, másrészt a nyelvi jelenségek leírása során nem feledkeznek el a velük kapcsolatos nyelvművelő tudnivalók ismeretéről sem. — Különösen fontos a két jelzett szempontból az akadémiai nyelvtan, A mai magyar nyelv rendszere (szerk. Tompa József; Bp., I. 1961., II. 1962.) és a nemrég megjelent egyetemi leíró nyelvtan, A mai magyar nyelv (szerk. Rácz Endre. Bp., 1968.). — De nem hanyagolták el a nyelvművelő érdekeket a népszerű nyelvtanok sem, az iskolai nyelvtanoknak meg éppen egyik céljuk a nyelvművelő ismeretek terjesztése.

A pozitív nyelvművelés nem elégszik meg a nyelv helyes használatával, hanem művészi kezelésére is meg akar tanítani. A stilisztikai munkák ennek a célnak az eléréséhez visznek közelebb. A stilisztikai művek hosszú sorából itt most csak néhány különösen fontosat emelünk ki: A magyar stilisztika vázlata (szerk. Terestyéni Ferenc. Bp., 1958.). — Szathmári István: *A magyar stilisztika útja* (Bp., 1961.). — Fónagy Iván: *A költői nyelv hangtanából* (Bp., 1959.). — *Dolgozatok a magyar irodalmi nyelv és stílus történeté-*

ből (szerk. Pais Dezső. Bp., 1960.). — Stilisztikai tanulmányok (a Kiadói Főigazgatóság stilisztikai sorozatának teljes anyaga. Bp., 1961.). — Soltész Katalin: Babits Mihály költői nyelve (Bp., 1965.). — Martinkó András: A prózaíró Petőfi és a magyar prózastílus fejlődése (Bp., 1965.). — És még sokáig folytathatnánk Benkő László, Kovalovszky Miklós, Török Gábor, Hankiss Elemér és mások munkáival!

Szótárak nélkül lehetetlen tájékozódni a szókinccset illető nyelv-helyességi kérdésekben. Felbecsülhetetlen értékű tehát nyelvújító szempontból az MTA Nyelvtudományi Intézetétől közrebocsátott munka, A magyar nyelv értelmező szótára (I.—VII. Bp., 1959—1962.), és rendkívül hasznos segítséget jelent az Idegen szavak kéziszótára (szerk. Bakos Ferenc. Bp., 1958., 1960., 1963., 1965., 1967.). — Készül már értelmező szótárunknak kéziszótári változata és a szinonimaszótár is.

Elvászthatatlan a nyelvújítástól a helyesírás. Az 1954-ben kiadott helyesírási szabályzat eddig tíz lenyomatban, összesen 1 300 000 példányban jelent meg. — A fejlett írásgyakorlat igényeit elégíti ki a Helyesírási tanácsadó szótár (szerk. Deme László és Fábíán Pál. Bp., 1961., 1964., 1967.). — A helyesírási ismeretek terjesztését, a közönség tájékoztatását több kiadvány szolgálta: Deme László: Magyarírási szabályzatunk új (10.) kiadásához (a szótári részben végrehajtott változtatások jegyzékét Farkas Vilmos állította össze. Bp., 1955.); Helyesírásunk időszerű kérdései (szerk. Benkő Loránd. Bp., 1955.); A „Helyesírásunk időszerű kérdései” vitája (szerk. Fábíán Pál. Bp. 1956.); Szemere Gyula: Hogy is írjuk? (Bp., 1961.); Deme László: Helyesírási rendszerünk logikája (Bp., 1965.); Deme László—Fábíán Pál—Bencédy József: A magyar helyesírás rendszere (Bp., 1966.).

Az eddig említett, a nyelvújítással közvetlen kapcsolatban álló nyelv-tudományi ágakon kívül a nyelvújítást más tudományterületekhez is erős szálak fűzik. — A nyelvújítás történeti művek különösen akkor értékesek nyelvújító szempontból, ha magát a nyelvújítástól származó munkát szerzőjét is érdekli a jelen nyelvújítás, és munkájának írásakor erre tekintettel van. Példaadó e tekintetben Bárczi Géza műve, A magyar nyelv életrajza (Bp., 1963., 1967.). Nagy sikere volt O. Nagy Gábor szólásmagyarázó könyvének, a Mi fán terem? -nek is (Bp., 1957.). És hogy A magyar nyelv történeti-etimológiai szótárának mi a nyelvújító jelentősége, arról Lőrincze Lajos írt meggyőzően (Nyelvújításunk elveiről és egy új „nyelvújító” kiadványról; Nyr. 92: 365—79). — Szólhatnánk még nyelvújításunkról, nyelvújításunkról stb., amelyeknek a nyelvújítással szintén szoros kapcsolataik vannak: a nyelvújításnak „segédtudományai” s a tőlük feltárt anyag szervesen beletartozik a tágabban értelmezett nyelvújításba, azaz a nyelvi népművelésbe.

A szemle, amellyel a nyelvújításnak és a többi nyelv-tudományi területnek érintkező pontjaira kívántuk felhívni a figyelmet, még egy szempontból tanulságos. — A két háború között egyes nyelv-tudósok a nyelvújítást nem tekintették a nyelv-tudomány részének, következésképpen nem foglalkoztak vele. Mások (akiknek különben értékes nyelvújító cikkeket köszönhetünk) inkább csak alkalmi kirándulásnak, mint komoly munkaterületnek tekintették a nyelvújítást. — Ezzel szemben ma talán nincs is olyan nyelvészünk, aki kisebb-nagyobb mértékben ki ne vette volna részét a nyelvújító munkából, többen pedig éppen a nyelvújítás területén fejtik ki munkásságuk javát. Nyelv-tudósainknak e nélkül a megváltozott magatartása nélkül nem érhattük

volna el sikereinket, de kétségtelen az is, hogy ez a megváltozott nyelvtudósi magatartás nem kis mértékben a nyelvújító munka iránt megnyilvánuló nagy érdeklődésnek, társadalmi megbecsülésnek köszönhető.

6. A nyelvújítás mindennapi munkájának, az elvek gyakorlati megvalósításának központi műhelye a z M T A N y e l v t u d o m á n y i I n t é z e t e. Ennek munkatársai (elsősorban a korábbi magyar osztálynak és a szó-tári osztálynak a dolgozói) éveken át áldozatos többletmunkával végezték az egyre nagyobb tömegekre kiterjedő, egyre szélesebb területet átfogó nyelvújító munkát. — Tevékenységüknek igen fontos része volt és marad a közönségszolgálat. Magánszemélyek és intézmények egyaránt sűrűn (évente 1500-an -2000-en) érdeklődnek telefonon vagy levélben a legkülönbözőbb nyelvi kérdések iránt. Mind a kérdéseket, mind a rájuk adott válaszokat feljegyzik és nyilvántartják az intézetben. Az évek során ily módon keletkezett adattár pontos képet ad a nyelvújítás területén felmerülő gyakorlati problémákról. Az általános érdeklődésre számot tartó kérdéseket és feleleteket a Nyelvőr rendszeresen közli, sőt egy szép nyelvújító kötet is született a közönségszolgálati munkából (Nyelvújító levelek. Bp., 1964.). — Óriási részt vállaltak az intézet dolgozói a nyelvújító munkának más területein is: ők írták a nyelvújító cikkeknek, tanulmányoknak jelentős részét, tömérdek előadást tartottak a fővárosban és a vidéken egyaránt. Az egyre növekvő feladatok jobb megoldása érdekében az intézet több tagját felmentette egyéb munkák végzése alól, hogy teljes munkaidejüket a nyelvújításnak szentelhessék. Az intézetnek ezek a munkatársai szerteágazó tevékenységet folytatnak: felelnek a telefonon feltett kérdésekre, válaszolnak az érdeklődők leveleire, különféle kiadványokon dolgoznak, szervezik (és gyakran tartják) a nyelvújító előadásokat, részt vesznek a nyelvi ismeretterjesztésben stb. Az intézet nyelvújítóinak igen nagy részük volt abban, hogy a hatvanas évek elején a műszaki nyelvújítás oly nagy mértékben fellendült.

7. Az eddig ismertetett sok irányú nyelvújító munka, amely mind (vagy túlnyomórészt) az Akadémia szervezeti keretein belül folyt, csonka maradt volna, és a nyelvújítás nem hathatta volna át társadalmunk egészét, ha a kiadók, a sajtó, a rádió, a televízió, a TIF, az iskolák stb. közömbösek maradtak volna a nyelvújítás ügye iránt.

Elsőnek (már csak a nyelvújító tevékenységbe való korai bekapcsolódásuk miatt is) a k ö n y v k i a d ó k r ó l kell megemlékeznünk. — Nyelvész-körökben közzismert (és nem felejtett) tény az, hogy a háború után a Magyar Nyelvőr a párt kiadójának, a Szikrának a támogatásával indult meg, de kevesen tudják, hogy a Czóbel Ernőtől, majd Nemes Dezsőtől vezetett Szikrának (illetőleg utódjának, a Kossuth Kiadónak) más úttörő érdemei is vannak. Ez a kiadó vette fel elsőnek a harcot a mozgalmi nyelv sablonossága, zsargonná torzulása ellen, az idegen szavaknak három szótárát adta ki (1949., 1954., 1961.), munkatársai (és a többi kiadók szerkesztői) részére máig jól használható nyelvi segédkönyvet (afféle nyelvhelyességi lexikont) bocsátott közre (1954; l. fentebb), a pártmunkások számára nyelvhelyességi-stilisztikai kötetet jelentetett meg (1960.; l. fentebb). 1952-ben megrendezte dolgozói számára az első kiadói nyelvújító előadássorozatot. Ez a kezdeményezés más kiadóknál is követésre talált. — A nyelvi kérdések iránt a kiadóknak megmutatkozó igényt értette meg a Kiadói Főigazgatóság akkor, amikor két magas szín-

vonalú előadásorozatot szervezett valamennyi budapesti kiadó számára. 1956 tavaszán a nyelvújítás, 1958—59 telén pedig a stilsztika időszerű kérdései kerültek sorra. Az előadások két gyűjteményes kötetben jelentek meg (1957-ben, illetőleg 1961-ben; l. fentebb). (Itt jegyezzük meg, hogy a Kiadói Főigazgatóság azóta többször is rendezett hasonló előadásorozatot.) — A Szikrát (illetőleg a Kossuthot) azonban csak az úttörés érdeméért emeltük ki ennyire. A legtöbb nyelvújító kiadvány természetesen az Akadémiai Kiadónál jelent meg, és sokat köszönhet a nyelvújítás más kiadóknak (a Gondolatnak, a Tankönyvkiadónak, a Műszaki Kiadónak) is, amelyek mind szíves-örömmel, egymással versengve jelentették meg a nyelvújító könyveket.

A sajtó nyelvi hatása óriási, mozgósító ereje fölmérhetetlen. Ezért tartjuk több szempontból is rendkívül értékesnek azt a segítséget, amelyet újságjaink, hetilapjaink, képes folyóirataink adtak a nyelvújításnak. — Ez a segítség mindenekelőtt abban áll, hogy sajtónk szívesen közöl nyelvújító írásokat. A cikkírók sorában egyaránt találunk nyelvészeket, írókat, publicistákat és levelezőket a nagyközönség köréből. Az újságokban huszonöt év alatt megjelent nyelvújító cikkek száma légió, mint azt a Nyelvőrben közölt sajtószemlék bizonyítják. Úgy látszik, újságírásunk magáévá tette a Népszabadság cikkírójának gondolatát: „A nyelvi fonákosságokkal elsősorban a sajtóban kell megküzdeni és leszámolni. Segítené a nyelvújító közvéleményt, ha az újságok — kedvük és adottságuk szerint — rendszeresen közölnének nyelvújító cikkeket. Anyanyelvünk védelme is megér annyi helyet és fáradságot, beleillik annyira az újságok „profiljába”, mint mondjuk horgolás-minták közlése, a bélyeggyűjtés és némelyik más állandó rovat” (Szántó Jenő: Gondolatok anyanyelvünkről, 1961. jan. 8.). — Egy szépséghibája mégis van a sajtóban folyó nyelvújításnak: hiányzik belőle az idézett cikktől is kívánt rendszeresség, újságjaink legtöbb nyelvújító írása alkalmi jellegű. — Mivel ez (sajnos) így van, különösen nagyra kell értékelnünk néhány napilapunk nyelvújító cikksorozatait: a Magyar Nemzetben Karinthy Ferenc „Nyelvújítás”-ét (kötetben is; Bp., 1964.), a Dunántúli Naplóban Tóth István „Tollseprű”-jét; a Somogyi Néplapban Ferenczy Géza nyelvújító rovatát, melynek anyaga rövidesen kötetben fog megjelenni.

De talán még a nyelvújító cikkekénél is fontosabb, hogy maguknak az újságoknak a nyelve legyen jó. A Magyar Újságírók Szövetségének elnöksége mellett működő nyelvújító bizottság két rendkívül határos módszert talált a magyar sajtó nyelvújítás jobbá tételére. Egyrészt megszervezte azt, hogy lapjaink nyelvújító nyelvészeink állandóan szemmel tartják, s a sokszor hónapokig tartó megfigyelés eredményeit a lap szerkesztőségével megbeszélik. Másrészt rendszeres nyelvújító és stilsztikai „iskolája” van a MUOSZ-nak, amelyet Bencédy József vezet már egy évtizede. A kétéves tanfolyam hallgatói részére kiadott jegyzet nagy nyeresége nyelvújító szakirodalmunknak.

Szakmai folyóirataink nyelvújító tevékenységéről külön kell megemlékeznünk. — Az 1959-i pécsi nyelvújító konferencia határozatai értelmében több éven át a nyelvújítás egyik központi célja lett a szakmai nyelvek megjavításának ügye. — Megfontolt előkészítő munka után a Nyelvújító Bizottság 1960. december 14-i ülésén tüzetesen megvitatta a teendőket, programjába iktatva a szaklapok nyelvújítási kérdéseivel való foglalkozást. 1961 májusában a bizottság meghívta ülésére a szaklapszerkesztőket és a Műszaki Kiadó képviselőit, felajánlotta nekik a segítségét, s egyben kérte őket nyelvújító tárgyú írások közlésére. Az eredményről az 1961. november 8-i

ülés jegyzőkönyve számol be (vö. Nyr. 86: 259—60): a bizottság tagjai mintegy száz szakfolyóirat három-négy számát nézték át nyelvhelyességi szempontból, négy szaklap szerkesztőségében pedig vitát vezettek a folyóirat nyelvéről. A szaklapok is teljesítették, amit vállaltak: számos nyelvművelő cikket közöltek, sőt voltak szaklapok (Szocialista Posta, Cukoripar, Bányászati Lapok stb.), amelyek állandó nyelvművelő rovatot indítottak. A Közgazdasági Kiadó és a Műszaki Kiadó 1964-ben egy-egy szakmai nyelvművelő könyvvel gazdagította nyelvművelő irodalmunkat (l. feljebb). — Ha már a szakmai nyelvművelésnél tartunk, meg kell emlékeznünk a Kossuth Klubban 1961. jan. 11-én rendezett jogi nyelvi ankétról, az Akadémián 1963. május 28—29-én lezajlott műszaki nyelvi konferenciáról és a debreceni egyetemen 1965. április 10-én tartott orvosi nyelvi tanácskozásról. Mindegyik jelentős esemény volt a jelzett tudomány-szakok szaknyelvének művelésében. — Hogy a sok jó szándék ellenére sem haladt annyit előre a szakmai nyelvművelés, amennyit kellett volna, annak talán az a legfőbb oka, hogy még eddig nem sikerült az Akadémia osztályainak és a METESZ egyesületeinek a maguk nyelvi szakbizottságait életre hívniuk, és tartósan működtetniük. Örvendetes kivételként említhetjük viszont az MTA Kémiai Tudományok Osztályának Nomenklatúra- és Helyesírási Bizottságát, amely Erdély-Grúz Tibor akadémikus irányításával rendezte a kémiai nevezéktan és helyesírás ügyeit (vö. MTA Kémiai OsztKözl. 17. kötet 1—4. sz.; 1962.), és amelynek munkája jelenleg sem szünetel.

Sokat tett az anyanyelvi műveltség emeléséért a r á d i ó, és amióta van, a t e l e v í z i ó. — A rádió tizennyolc éve sugároz rendszeresen nyelvművelő adásokat. Ezek közül a Lőrincze Lajostól szerkesztett „Édes anyanyelvünk” címűt mindenki ismeri. Mint a százzámra érkező levelekből is kiderül, az érdeklődés az ötpercek (pontosabban a nyelv dolgai) iránt igen nagy. Ezért fogyott el a rádióelőadások javát összefoglaló, a műsorral azonos című kötet szinte napok alatt, úgyhogy még kiadásának évében, 1961-ben újra kellett nyomni. — De sikere volt Rácz Endre és Takács Etel nyelvtani (Tanuljunk könnyen, gyorsan magyarul! című) sorozatának is, amelynek befejeztével a rádió Fábián Pál és Szende Aladár vezetésével új, stilisztikai jellegű, körülbelül féléves sorozatot indított (Beszéljünk szépen magyarul! címmel). — Elhangzott egy nyelvművelő sorozat a külföldön élő magyarok számára is. — A televízió nyelvművelő sorozatát (Tessék kérdezni! — A nyelvész válaszol) Lőrincze Lajos szerkesztette több éven át. Remélhetőleg a Grétsy Lászlótól vezetett új típusú nyelvészeti műsor is meg fogja nyerni a közönség tetszését. — A jelzett rendszeres adásokon kívül természetesen más alkalmakkor is szó került a nyelv dolgairól mind a rádióban, mind a televízióban. Hogy mást ne említsünk, a tv-ben volt külön nyelvi vetélkedő, és ezen kívül egyéb vetélkedők kérdései között többször szerepeltek nyelvi kérdések is. — Bár a rádió és a televízió több módon tesz (és nem is keveset!) az anyanyelvi műveltség emeléséért, nem szabad elhallgatnunk, hogy a jó példa adásában nem mindig járnak elől. Természetesen nem a bemondókról van szó (ők rendszeres kiképzést kapnak a jó magyar kiejtésből), hanem arról a tömérdek rossz beszédű riportalanyról, akik a rádióban és a televízióban szóhoz jutnak. Elvként ki kellene mondani, hogy csak egészen kivételes esetben szólalhat meg rossz kiejtésű ember a mikrofon előtt.

A nyelv művelésének akkor van igazán értelme, ha nem korlátozódik szűk körre, ha elér népünk minden rétegéhez. Ebből a munkából, a nyelvi ismeretek elterjesztésének munkájából igen nagy részt vállalt a T u d o m á-

nyos Ismeretterjesztő Társulat. — Szabadegyetemének programjában éveken át szerepeltek nyelvművelő és stilisztikai előadások. — A Kossuth Klub számos nyelvművelő összejevetelt szervezett (különösen eredményes volt az ifjúság nyelvvel foglalkozó ankét). — A magyar nyelv hetének megrendezését néhány éve a TIT kezdeményezte. A szép gondolatból immár nemes hagyomány lett. — Nagy sikerük volt a szónokképző tanfolyamoknak, többek között a Budapesti Pártbizottságon, a Budapesti Ügyészségen, a KISZ-iskolán a SZOT-iskolán, a marxizmus—leninizmus esti egyetemen, az Amerikai úti pártiskolán stb. — A legintenzívebb nyelvi ismeretterjesztés Budapesten folyt, de a vidéki központok (Debrecen, Pécs, Szeged, Eger, Nyíregyháza stb.) eredményei is biztatóak. A nagyobb vidéki városokban már helyi erőkkel is meg tudják oldani a nyelvi ismeretterjesztést, egyre ritkábban kell a központtól kérni az előadót. — Számszerűleg is jelentős eredményt kapnánk, ha összeadnánk, hogy a TIT fennállása óta hány nyelvi ismeretterjesztő előadás hangzott el a társulat rendezésében, hiszen például csak 1965-ben mintegy 700 ilyen előadásról tudunk szerte az országban. — Itt említjük meg, hogy a Társulat hetilapjában, az Élet és Tudományban 1962 óta állandó nyelvművelő rovat szolgálja a nyelvművelés, a nyelvi ismeretterjesztés ügyét. — A Nyelvművelő Bizottság és a TIT között kialakult jó kapcsolat, valamint az a körülmény, hogy a bizottság többször is foglalkozott a nyelvi ismeretterjesztés ügyeivel, feltétlenül kedvezően éreztette hatását az országos nyelvművelő munkában. — Csak egy körülmény csökkenti a TIT érdemeit: nem eléggé kezdeményező a nyelvi előadások szervezésében. A TIT tevékenysége gyakran csak arra korlátozódik, hogy amikor valamely társadalmi szerv (egy-egy kerület nőtanácsa, művelődési otthon vezetője, üzem szakszervezeti bizottsága stb.) nyelvművelő előadást akar szervezni, a társulat az előadóról gondoskodik, de nem maga a társulat szervezi az előadást, a közönséget.

Utóljára maradt a legnagyobb nyelvművelő műhely: az i s k o l a. Nem célunk most, hogy tüzetesen elemezzük általános iskoláink, középiskoláink, tanárképző főiskoláink és egyetemeink nyelvi nevelő munkáját, amelytől végeredményben anyanyelvi műveltségünk egész sorsa függ. Rá kell viszont mutatnunk arra az alapvető különbségre, amely a két háború közötti iskolai nyelvművelést a maitól megkülönbözteti. Az 1930-as években átgondolt, tervszerű nyelvi nevelés nem folyt iskoláinkban, a nyelvművelés kimerült néhány nyelvhelyességi szabály (gyakran nyelvi babona) súlykolásában. Az új nyelvművelésnek lényegében sikerült a pozitív nyelvművelés gondolatát érvényesíteni mind a tantervekben, mind a tankönyvekben, mind pedig a tanítási gyakorlatban. Az 1960-as évek elején bevezetett alsó és középfokú oktatásügyi reformmal külön tantárgy lett a magyar nyelv, melynek anyaga nemcsak a leíró nyelvtan, mint korábban volt, hanem beletartoznak a nyelvművelő, helyesírási és stilisztikai ismeretek is. A magyar szakos tanárképzésben is megkapták ezek a stúdiumok az őket megillető helyet, sőt történtek kísérletek a nyelvi ismereteknek nem magyar szakos tanárok, közgazdászok, jogászok képzésébe való bevezetésére is. — S nem mulaszthatjuk el annak megemlézését sem, hogy a magyar szakos tanárok számára kiadott folyóirat (1953—1956: Anyanyelvünk az iskolában; 1958—1959: A magyar nyelv és irodalom tanítása; 1960—1970: Magyartanítás) a módszertani cikkeken kívül (amelyeknek célja szintén az anyanyelvi műveltség emelése) első számától kezdve közölt szorosabb értelemben vett nyelvművelő (stilisztikai) írásokat is. Köszönet értük!

Magyarázatot keresve arra, hogy nyelvművelésünk huszonöt esztendejére visszatekintve miért számolhattunk be viszonylag sok eredményről, elsősorban nem nyelvművelőink buzgalmét kell megjelölnünk a sikerek forrásául. Hiábavaló lett volna a legjobb szándék is, ha társadalmunk nem ad meg a szép tervek valóra váltásához minden lehetséges anyagi eszközt, ha anyanyelvünk gondozói nem érzik, hogy öntudatra ébredt népünk munkájukat figyelemmel kíséri, értékeli és segíti. Ezért volt könnyű még a súlyos feladatok megoldása is, és ezért vállaljuk örömmel a ránk váró további teendőket.

Fábián Pál

a szerkesztő bizottság
tagja

A kiejtés törvényeinek tanítása és tanulmányozása

Napjainkban, különösen az 1965 őszen e kérdésről tartott egri konferencia óta, meglehetősen sok szó esik a kiejtés normáinak rögzítéséről és szélesebb körben való elterjesztéséről. Sajnos, a munka nem halad olyan gyorsan, mint ahogy kívánatos volna. Ám ez nem valamiféle huzavona megnyilatkozása, hanem alighanem objektív következménye annak az objektív ténynek, hogy a kérdés nehezebb, mint akkor, első lelkesedésünkben gondoltuk volna. — Épp ezért nem árt talán, ha most egy kicsit mögéje pillantunk, részben az elmélet, részben meg a gyakorlat oldaláról.

I. Minden nyelvi társadalom életében időszerűvé válik a fejlődésnek egy bizonyos szakaszában az, hogy az irodalmi és a köznyelvet, azaz a nyelvhasználat központi normáját képviselő, fő típusát jelentő nyelvi *s t a n d a r d o t* rögzítse; formai majd tartalmi oldala tekintetében egységessé, s az adott társadalom legmagasabb műveltségének hordozására alkalmassá munkálja.

A magyar nyelvre nézve ez a kodifikációs folyamat eléggé hosszú nyúlt, s történelmi okokból többször is megzavarodott, szinte újrakezdődött. Befejezni csak a múlt század első fele: a reformkor és az azt követő időszak tudta; nem utolsósorban Kazinczy Ferenc, majd pesti tanítványai érdeméből. Ez a kor alapozta meg az egységet véglegesen olyan művekkel, mint például az első akadémiai helyesírási szabályzat, a standard szókincsét rögzítő szótár, a regionális normatörekvések fölött álló leíró nyelvtan; és így tovább. Valamennyiük elkészültében fontos szerepe volt a fiatal akadémiának, s azon belül személyesen Vörösmarty Mihálynak.

A kor mindezzel nem valamiféle divatnak hódolt, hanem történelmi-társadalmi szükségszerűségnek tett eleget. A *m ű v e l t* nemzet ugyanis író-olvasó nemzet; ezért kell megteremtenie annak feltételeit, hogy az írás-olvasás megfelelően magas szintű és egységes lehessen.

Rendszerint ezt a fejlődési szakaszt követve — és csak igen ritka és szerencsés társadalmakban az előbbivel szinkronban — felmerül azután az objektív szüksége és igénye annak is, hogy az írott nyelv mellett a beszélt forma dolga is rendeződjék. Ekkor — az írott közlésre nézve kialakult normához hasonlóan — meg kell születnie valamilyen egységet sugalló és egységre ösztönző, kikristályosodott, magas szintű formának az *é l ő b e s z é d* területén is.

A magyarra nézve ez a kodifikációs igény társadalmi kényszerként csak napjainkban következett el. Persze nem előzmények nélkül, ha a múltat a törekvések, szándékok oldaláról nézzük. De mégis most induló folyamatként, ha a kérdést a szervezethez és a tömegmozgás szemszögéből vesszük. Hiszen nem sokkal múlt csak négy éve, hogy a magyar kiejtés standardizálása körül tevékenyebb és tömegesebb mozgolódást indított meg az említett egri konferencia (anyaga ilyen címen jelent meg: „Helyes kiejtés, szép magyar beszéd”. Tankönyvkiadó, 1967; az azóta folyó munkáról rövid összefoglaló: MNy. 66:146). Ám e mozgás eredményei is inkább csak érlelődőben vannak, mintsem a megvalósulás stádiumában.

Persze ez a történelmi elkészttség sem véletlen. A magyar társadalom fejlődésének jellemzője volt az, hogy már az írott norma kialakulása majd három évszázadot vett igénybe. S nem kevésbé az is, hogy annak lényegében vett lezárulása után még csaknem másfél évszázadnak kellett eltelnie a beszélt norma első rögzítéséig. Mert — amint láttuk — a művelt nemzet író-olvasó nemzet; de nyilvánosan és tömegesen beszélő csak a *d e m o k r a t i k u s* nemzet. Nem az igyekezet hiányzott tehát a korábbiakban ahhoz, hogy a kiejtés dolga rendeződjék — sőt, abban nem volt hiány —, hanem a parancsoló és érlelő társadalmi szükség. Sem az Osztrák—Magyar Monarchián belüli állfüggetlenség, sem később a — tömegeinket inkább elhallgattató, mintsem általánosan és nyilvánosan megszólalásra serkentő — Horthy-korszak, a maga látszatkonzolidációjával, nem alakított olyan körülményeket, amelyek szükségessé tették vagy éppen sürgették volna az élőbeszéd normalizálását, tömegméretekben való szabályozását és kiművelését. Sőt nem egyértelműen hatott ebbe az irányba még szocialista fejlődésünknek első időszaka sem.

2. Ám bármennyire érthetőek mindezek a körülmények történelmileg, magukban hordozzák nehezen ellensúlyozható következményeiket. Legfőképpen azt, hogy miattuk a kiejtés *s t a n d a r d i z á l á s a* dolgában meglehetősen hátra maradtunk. Ha napjainkban — s most már megfelelő hangerővel — felmerül is a helyes magyar kiejtés problémája, bizony még nem valami meglevőnek a pusztán elterjesztéséről van szó. Jóval inkább valami szükségesnek, valami kívánatosnak a kialakításáról; s csak e kialakítással párhuzamos, sőt vele kölcsönhatásban álló folyamatként, annak elterjesztéséről. Röviden szólva: nemcsak tanítanunk kell a helyes magyar kiejtés törvényeit, hanem közben feltárnunk is. Ezért kapta írásom az élén szereplő címet; mert feladatunk a kiejtés körül kettős, habár két fő területe egymástól elválaszthatatlan.

De hogyan alakulnak ki a helyes kiejtés szabályai; honnan, milyen forrásokból születik a normája? — Természetesen nem valamiféle spekuláció alapján, egyesek önkényes elképzeléseiből. A törvények alapja és forrása maga a tömeges beszédgyakorlat. A kiejtés szabályait tehát nem „megállapítani” kell, hanem *f e l t á r n i*, az élőbeszéd gondos és fontolgató tanulmányozása útján, a valóság éber figyelésével és tényeinek értékelésével. Mert e munka révén nem megteremtünk kell valamit, ami még nincsen; hanem kihüvelyezni, rögzíteni és tudatosítani valamit, ami már van, él és hat, csak éppen nyersen még, és a spontaneitás fokán. — Tudjuk persze: a rögzítettség és a tudatosság azután alakítóan visszahat majd magára a spontán gyakorlatra is, amelyből vétetett; befolyásolja folyamatát, formálja arculatát, irányítja továbbfejlődését. Egyes tendenciák kiemelése felerősödésüket eredményezheti, másoknak mellőzése gyengülésüket, elhalásukat. (A normalizálás kérdésére l. az egri

konferencia anyagát, különösen az összefoglaló választ a 251—8. lapon; továbbá: Török Gábor: Nyr. 90:1—9; Deme László: Nyr. 90:117—20.)

Máris úgy látjuk például, hogy e normalizálás során, és még inkább majd annak eredményeként, bizonyos formák háttérbe szorulnak. Főleg azok, amelyek a közgyakorlat értékelő figyelése regionálisnak, provinciálisnak vagy épp vulgárisnak mutat; azaz a standard szintje alattinak. Persze ez nem megbélyegzést jelent, s még minősítésükben sem valami egyformát. Csak annak föltárását, hogy e formák valamilyen tekintetben — földrajzi hatókörüket vagy stilisztikai értéküket nézve — korlátozottabb érvényűek, mint a velük szemben állók.

Csak egyet vegyünk most példának: a nyelvjárásos kiejtést. Ez a maga eredeti formájában is kedves, kellemes színe lehet a beszédnek; s még inkább kissé megkopott, a köznyelvhez közeledő válfajában. Látjuk is, hogy a vidéki városokban — és körülöttük — még hosszú életű lesz az a helyi színezetű valami, amit leginkább *r e g i o n á l i s* köznyelvnek nevezhetünk. Viszont a nyelvjárások maguk, főleg a szélsőséesebbek, eredeti formájukat tekintve máris pusztulóban vannak. Nem is véletlenül, hiszen érvényük mind földrajzi, mind műveltségi hatókörében korlátozott: töről metszett nyelvjárásos kiejtéssel nem akárhol, s főleg: nem akármilyen témáról lehet beszélni. A palócos tájszólás elbírja ugyan a politikai témát, de főleg csak Vác és Miskolc között. Még eljuthat a rádió nyilvánossága elé is; de csak egy palócföldi termelőszövetkezet vagy helyi tanács problémáiról szólva. Ám erősen palócos kiejtéssel — mondjuk — matematikát tanítani valamelyik dunántúli iskolában, vagy — teszem azt — pszichológiai tárgyú ismeretterjesztő előadást tartani a rádióban: ez már föltétlenül egyfajta ellentmondás a tartalom meg az azt hordozó-közvetítő forma szintje között.

3. De ha a kiejtés kérdésköre csak a hangképzésből állna — ahol eddig mozogtunk, s amiről sokan hiszik azt, hogy a kiejtés problematikájának teljessége —, akkor a bennünket váró munkában valóban a tanítás feladata volna túlsúlyban, s a tanulmányozásé kisebbségben. Mert ha normálhangjainkat gépi rögzítés alapján megszólaltatni nem tudjuk is még, föltétlenül eléggé határozottan rögzíti őket egyfajta kollektív szubjektivitás. A hangképzés dolgában — legalábbis a más beszédéről — a legátlagosabb beszélő is könnyen és elég jól meg tudja ítélni, hogy amit hall, az a normán belül áll-e, vagy kívül.

Ahol tanítás és tanulmányozás aránya ez utóbbinak rovására áll egyenlőtlen viszonyban, az a *m o n d a t f o n e t i k a i* eszközök területe: a hangsúlyé, hanglejtésé, szüneté és beszédtempóé. A helyes kiejtésnek pedig ez nem valamiféle csatolt problematikája, hanem alapkérdése. Mert a hangképzés csak a külsőt jelenti; a belső, az értelem a mondatfonetikai eszközök révén emelkedik ki vagy sikkad el. A hangos beszéd e tényezőinek az értelemmel, s ezen keresztül a logikus gondolkodással való kapcsolata eltéphetetlen. Magasabb szervezettségű mondatokat, azaz bonyolultabb gondolatokat árnyaltan átadni csak ezeknek az eszközöknek megfelelő használata révén lehet. Sőt: még megérteni is csak jó ismeretükben sikerül. Hiszen — figyeljük csak meg magunkon — ha olvasás közben egy-egy bonyolultabb, nehezebb mondatba belegabalyodunk, megfejtésének általában úgy állunk neki, hogy — önkéntelenül is — hangosan (legalábbis „belső hallásunk” számára „hangosan”) felolvassuk magunknak. Így elérjük azt, hogy az írást, amely egyetlen síkra redukálja a közlést, plasztikussá és több dimenzióssá bontjuk vissza.

A mondatfonetikai eszközökkel tehát kommunikáció- és információbeli s ú l y v i s z ó n y o k a t tükrözünk, mikor beszélünk; illetőleg ezeket fogunk meg, mikor valamit meg kell értenünk. De persze csak akkor, ha produkciónk, illetőleg reprodukciónk jó; ha ezeket az értelem mélyébe hatolást segítő eszközöket a szöveg természetének megfelelő árnyalással ismerjük és használjuk. S ezek ismerete és használata dolgában bizony nem állunk éppen jól: hangsúly, hanglejtés és társaik területén a köznapi használatban igen sok a hiba; oktató munkánkban meg a babona, az álszabály.

Nos: itt jutunk vissza tanítás és tanulmányozás elválaszthatatlanságához! Mert a mondatfonetikai eszközök használatára vonatkozólag legfőljebb az alaptörvényeket ismerjük — ha ismerjük —, a részletek tekintetében igen sok még tudásunkban a hézag. S itt a szabályszerűségeknek empirikus megközelítése tanár és tanítvány számára egyaránt könnyebb sokszor, mint készre szűrt, de nagyon bonyolult tudományos törvényeknek a gyakorlatra való visszaalkalmazása. Az a tapasztalat, hogy némi töprengés és próbálkozás után szinte bárki képes helyesen, kifejezően felolvasni még nehéz szerkezetű mondatokat is. De amikor jó megoldását meg kellene okolnia, eléggé furcsákat mond.

S ezen a területen nem is csak az átlagos beszélők tömege van elmaradva — már ami a szabályszerűségek tudatosítását illeti —, hanem magának a kutatásnak is jócskán vannak pótolnivalói. A hangadás, a hangképzés, a hangoztatás törvényeinek és hibáinak tanulmányozásában a kutatók és a gyakorlat emberei elég szép eredményeket értek el. Nem is a nyelvészek elsősorban, hanem a logopédusok, gyógypedagógusok s a problémával foglalkozó más szakemberek. S ők persze nem is csak a tanulmányozásban, hanem abban a gyakorlati munkaágban is, hogy a hibákat javítani s a helyeset oktatni tudjuk. — A mondatfonetikai eszközök területére azonban az ő munkálkodásuk nem terjed ki, vagy csak nagyon kevésé.

Nem is igen terjedhet. A hangsúlynak, hanglejtésnek, beszédtempónak és szünetnek a tanulmányozása olyan szférába visz bennünket, amelyet csak a nyelvtudomány hódíthat meg elsőként. S az is csak a legnagyobb beszédbeli egység: a szöveg, azaz a beszédmű felől közelítve. — Alighanem itt van bajaink gyökere. Abban, hogy a szöveggel mint egészszel, s így a m o n d a t t a l mint a szöveg részével, elemével való törődés mind ez ideig szűk keresztmetszet a nyelvészkedésben. Nyelvészeink — a hagyományt követve és építve tovább — anyagukhoz a nyelv, a nyelvi eszközök állománya felől közelítenek minden nagyságrendben. S így a mondat sem úgy jelenik meg látóköriükben, mint a nála nagyobb egésznek, a szövegnek része; hanem úgy, mint az alatta álló nagyságrendnek, a nyelvi állománynak — közlésre alkalmasan megszerkesztett — legmagasabb formája. Röviden szólva: mai (nyelvtudományi) nyelvszemléletünkben a mondat nem minimális egysége a beszédnek, hanem maximális egysége a nyelvnek.

Ez azonban igaz is, meg nem is. Igaz, mert mondatainkat valóban nyelvi elemekből-eszközökből — szavakból és hozzájuk kapcsolódó toldalékokból — szerkesztjük meg; s mert maga az emberi beszéd a fejlettségnek mai fokán valóban nyelvhasználat: a nyelvi állománynak kommunikációs célokra való működtetése. — Ám nem igaz egymagában, hiszen a mondatot — beszédbeli funkciója betöltésében — nem az jellemzi elsősorban, hogy szerkesztmény, vagyis magas szervezettségű mű; hanem épp ellenkezőleg: hogy csak láncszem a beszédfolyamatban; azaz részegész egy nála nagyobb egészben: a szövegben, a beszédműben.

A lán cs z e m s z e r ű s é g említése itt jóval több, mint pusztá szókép. A mondat a kommunikáció folyamatában sok vonását mutatja a láncszemnek, s éppen a legjellemzőbbeket. A láncszem önmagában kerek egész, zárt egység, szervezett egység. Ugyanígy a mondat is. De ugyanakkor a láncszem mégiscsak része csupán egy nagyobb egységnek, magának a láncnak; azért van, abban van, s benne részfunkciót tölt be. Hasonlóan a mondat. — Mi ez a részfunkció? A láncszemnél az, hogy kapcsolódik és kapcsol az előtte és az utána állóhoz, azaz biztosítja a nagyobb egész folyamatosságát. De az is — s nem is kisebb jelentőséggel —, hogy eközben hozzá is ad az egészhez valamit: egy láncszemnyi, egy önmagányi hosszúságot. A mondatot a beszédfolyamatban tulajdonképpen ugyanez a részfunkció jellemzi: kapcsolódik az előzményekhez és átvezet a továbbiakhoz; mégpedig úgy, hogy eközben önmaga is hozzáad egy kommunikatív mozzanatnyit a beszédmű egészéhez.

4. Nos: máris eljutottunk a mondat kontextuális függőségének elvéig. Annak felismeréséig, hogy ha a mondat valóban nem maximális és végső egység, hanem — más oldalról nézve — egyben minimális részegység is, akkor nemcsak megszerkesztettsége jellemzi, hanem beszerkesztettsége is. A nyelvi eszközök állománya felől vizsgálva megszerkesztett, minthogy szavak és toldalékok szabályosan szervezett együttese. A beszédfolyamat szemszögéből véve azonban beszerkesztett; mert része, eleme egy nagyobb egésznek: a beszédműnek.

Ha viszont beszerkesztett rész az egészben, akkor ennek a függőségnek a jegyeit is viselnie kell. Akkor kell, hogy legyenek benne olyan jegyek, amelyek „belülről”, magából a mondatból nem magyarázhatók meg, csak „kívülről”: a szövegösszefüggés, azaz a kontextus felől. — És vannak is!

Ne soroljuk most végig őket, bár érdekesek volnának. Hiszen a névelőhasználat például nem valami „abszolút” határozottságra, illetőleg határozatlanságra utal, hanem nagyon is szituációs természetűre. Ugyanígy a „közelre” meg a „távolra” mutató névmások, az igei személyek és idők; de távolabbról a megszerkesztettség hiányossága, sőt a szóvalogatás is van annyira függvénye a kontextusnak és a beszédhelyzetnek, mint a mondanivalónak. Csak egy példát: „A koci felborult, s ez az ember a szemem előtt kecskebukázott át az árkon”. Ez a mondat megszerkesztettségét tekintve teljes. De nem oldódnak fel benne a beszerkesztettség jegyei, minthogy kiragadtuk eredeti kontextusából. S így kérdezetnünk kell: Ki az, aki beszél (s akire a *szemem* személyragja utal)? Miféle koci borult fel? Ki esett ki belőle? — A *kecskebukázott* is többfélelől árulkodhat. Vagy arról az objektív körülményről, hogy a balesetet szenvedőnek nem történt baja, s ezért nem nagy ügy az egész, inkább csak nevetséges; vagy arra a szubjektív mozzanatra vet fényt, hogy a beszélő cinikusan, részvét nélkül nézi az — esetleg súlyos következményekkel járó — eseményt.

De, ismétlem, mindezeket hagyjuk másorra. Maradjunk a beszerkesztettség jegyeit illetően is témánk közelében, s nézzük csak a s z ó r e n d e t. Mondjuk ezt a mondatpárt: „A szülők műveltségének foka nagyban befolyásolja a gyermek szellemi fejlődését”, meg ami látszólag ugyanaz: „A gyermek szellemi fejlődését nagyban befolyásolja a szülők műveltségének foka”. Mi a különbség a két változat között? Informatív tartalmukat tekintve persze semmi: pontosan ugyanaz a megállapítás van az egyikben, mint a másikban. De kommunikatív lényeges az eltérés köztük. Az elsőben a „tétel” a *szülők*

műveltségének foka, hiszen erről állapítom meg, hogy befolyásolja a gyermek szellemi fejlődését. A másodikban épp fordítva: itt a „tétel” a gyermek szellemi fejlődése, s erről állapítom meg, hogy ezt befolyásolja a szülők műveltségének foka.

Miért van és mit jelez ez a kettős lehetőség? Azért van, mert a mondat láncszem; és azt jelzi, hogy az első esetben más a kontextus, mint a másodikban. Az első változat például valami ilyesfélének a folytatása lehet: „A gyermek megítélésekor tekintettel kell lenniünk *családi környezetére. A szülők műveltségének foka* például nagyban befolyásolja a gyermek szellemi fejlődését”. A második viszont ilyen szövegösszefüggésbe illeszkedik: „Nem az iskola az egyetlen tényezője az *egyéniség kifejlesztésének. A gyermek szellemi fejlődését* nagyban befolyásolja például a szülők műveltségének foka”.

Mindaz, amit eddig említettünk, következménye is meg jelölje is a beszédhelyzetbe (szituációba) meg a szövegösszefüggésbe (kontextusba) ágyazottságnak, azaz a mondat beszerkesztettségének.

5. S ezen a ponton -- ha némi kerülővel is -- eljutottunk már a mondatfonetikai eszközök közül a legelsőhöz és legfontosabbhoz: a h a n g s ú l y h o z. Mint tudjuk: a hangsúly fiziológiai feszültségnövekedés eredményeként létrejövő fizikai hangerőtöbblet, mely kommunikációs szempontból a kontextuálisan kiemelkedő részek megkülönböztető megjelölését szolgálja. Hangsúly tehát arra a részletre esik a mondatban, amelyik az ismerttel szemben az újat tartalmazza; vagy amelyik ellentétben áll az előzők, illetőleg az utána következők valamelyikével; vagy amelyik előre, illetőleg visszafelé mutat.

Vegyük vizsgálatunkhoz ezt a szövegrészt (s olykor majd a továbbiakban is visszautalunk rá):

A dolog úgy történt, hogy a Verbőczy zászlóalj, melyet már napok óta kegyetlenül vert az ellenséges gránáttűz, 1919. május 1-jén leváltottuk, és helyébe három, volt pesti rendőrökből összeállított zászlóalj vezényeltünk a hídfőállásba. De bizony a híres, sovíniszta rendőrök, akik a fegyvertelen munkások verésekor mindig olyan „hősiesen” viselkedtek, még órákig sem tudták védelmezni azt az igen fontos szakaszt, amely ebben az időben egyetlen bázisunk volt a Tisza túlsó partján. Az én dolgom lett volna, hogy ezeket a megszaladt rendőröket -- akik az állomáson éppen vonatot akartak rekvirálni -- maradásra kényszerítsem, és valahogy csatasorba állítsam . . . De bizony nemigen hallgattak rám, sőt hazafias felbuzdulásukban annyira mentek, hogy már-már földre tepertek, mikor a poroszlói állomásra Fűzesabony felől befutott Nagy Jóska vonatja.

Itt az első mondatban ezek a pontok emelkednek ki legjobban: *úgy* (történt), *Verbőczy (zászlóalj)*, *leváltottuk*. Az *úgy* azért, mert előre mutat, kommunikációs tekintetben „előre jelez”, azaz „megnyit”. A *Verbőczy* azért, mert minősít, s egyben kizárja a többi lehetőséget. A *leváltottuk* azért, mert ez tartalmazza az informatíve legfontosabbat, azaz kommunikációs szempontból „visszakapcsol”, sőt „lezár”.

De ezek mind köztudomású dolgok. Amint köztudomású az is, hogy a hangsúlyos pont általában csak egy-egy s z a k a s z t fog át, azaz hangsúlytól hangsúlyig tart az érvénye. „Tavasszal a fákból megindul a nedvkeringés”: ez a mondat négy szakaszból áll, mert négy hangsúly van benne, mégpedig nagyjából egyforma erejűek. De már ezt a változatot: „Tavasszal a fákból indul meg a nedvkeringés” csak három szakaszra tagolhatjuk, mert csak három hangsúlyos pont emelkedik ki benne a többi, a hangsúlytalanok közül. — Ám

ez az utóbbi forma mindjárt rámutat még valamire. Arra, hogy bizonyos típusú mondatokban — itt a másodikban is — az egyik hangsúly erejében a többi fölé emelkedhet, s akkor már nemcsak az adott szakaszt fogja át, hanem az egész mondatot. Ezért főhangsúlynak nevezik, vagy mondatfőhangsúlynak. Példánkban a *fákban* szóalak viselte ezt.

A vizsgálatok azt is kiderítették, hogy a m o n d a t h a n g s ú l y o s szakaszban nem is csak a hangsúlyos pont (azaz: szótag) ereje növekszik a többi hangsúlyos fölé, hanem az egész szakasz átlagereje nagyobb a többiénél. Ha tehát középerejűnek vesszük azt a fokozatot, amelyik beszédünket általában jellemzi, akkor a mondatfőhangsúlyos szakasz erejét ehhez viszonyítva nagyobbnak, emeltnek jelezhetjük. És fordítva: a közbevetett részekét meg kisebbnek, némileg lenyomottnak. Ismerősek az ilyen példák: „Az író — ha hatni akar — minden munkájában a valóság feltárására törekszik”: itt átlagerejű az író és a *minden munkájában*; lenyomott a közbevetés: *ha hatni akar*; és felemelt a mondatfőhangsúlyos rész: *a valóság feltárására*.

Ám az az érdekes, hogy ugyanezt el szoktuk mondani a h a n g l e j t é s e l kapcsolatban is. Hogy a hanglejtés egy-egy szakaszon belül egy magas és egy mély pont között váltakozik; de az átlagmagassága — ahogyan nevezzük: a fekvése — nem minden szakasznak egyforma. Beszédünkben a közömbös részek szokásos átlagmagasságát egy úgynevezett középső fekvés jellemzi. A közbevetett részeket általában ennél mélyebb, a kiemeltet pedig ennél magasabb fekvésben találjuk. Vehetjük akár az előbbipéldát; most úgy olvasva, hogy a magassági fekvések váltakozását figyeljük benne. Íme: „Az író — ha hatni akar — minden munkájában a valóság feltárására törekszik”. Érezzük: *az író* és a *minden munkájában* részek itt középfekvésben vannak; a *ha hatni akar* ezekhez képest mélyebb, *a valóság feltárására* rész pedig kiemelt, az átlagshoz képest is magasabb fekvésben.

Ám akkor már menjünk tovább az összefüggések keresésében! — A b e s z é d t e m p ó r ó l tudjuk, hogy egyéntől, s azon belül is sok mindentől függ: témától, kedélyállapottól, egyebektől. De ugyanazon egyénen, témán, kedélyállapoton, vagyis ugyanazon a beszédművön, sőt ugyanazon a mondaton belül is változik a tempó; s ez is nagyjából három fokozatot mutat. Magának a mondatnak átlagos, közepes tempóját; s ehhez viszonyítva egy kissé gyorsabbat a beillesztett, a közbevetett részek; viszont az átlagshoz mérve némileg lassabbat a legfontosabb, a kiemelt szakaszok. Maradjunk iménti példánknál, s most ismételt elolvasásakor a tempóváltásokat figyeljük benne: „Az író — ha hatni akar — minden munkájában a valóság feltárására törekszik”. Itt átlagos sebességű *az író* és a *minden munkájában*; némileg felgyorsul a közbevetés: *ha hatni akar*; s az átlagshoz képest kissé eltagolódik a kiemelt szakasz: *a valóság feltárására*.

S most már vegyünk ide a s z ü n e t e k kérdését is. Mondjuk végig példánkat, immár negyedszer; s azt fogjuk látni: a szünetek sem egyformák. A közbevetett részt nagyobb időtartamú két szünet — így is mondhatjuk: egy „szünetpár” két tagja — fogja körül. A kiemeltet ennél kisebb szünet készíti elő: ezt „előszünetnek” tekinthetjük. A mondat végi szünet a legnagyobb; s ennek „utószünet” a célszerű elnevezése. Példánk — az utószünet érzékelhetősége céljából némi hozzátoldással — tehát így hangzik most: „Az író — ha hatni akar — minden munkájában a valóság feltárására törekszik. De ez nem könnyű feladat!” Ha megfelelően olvassuk fel magunknak, érzékelhetjük rajta az elmondottakat.

6. Ezzel a kérdés első részét tekintve már helyben is volnánk. Azt tapasztaltuk: a mondatfonetikai eszközök használatában természetes alapállás a négy eszköznek együttes jelentkezése, azaz *k o n k o m i t a n c i á j a*. Az átlagmagasság, az átlagtempó és az átlagszünet sorsa a beszédben összekötődik egymással, s nem utolsósorban az átlagos hangerőével. A négy sajáttság — legalábbis eredendően — együtt szolgálja a kiemelést és a süllyesztést; azaz: konkomitáns természetű.

Ez érthető fiziológiailag is, történetileg is. Fiziológiailag az magyarázza, hogy a hangsúly — mint láttuk — egy feszültebb fokú izommunkának fizikai-akusztikai vetülete. Az erősebb hangsúlyt létrehozó nagyobb feszültség hangban magasabbat ad, tempóban lassabbat enged, szünetben némileg kisebb átállási időt igényel. A lenyomott hangerővel járó kisebb feszültség viszont hangban némileg mélyebbet ad, tempóban gyorsabbat enged; s a rá való áttérés szünetben kissé hosszabbat igényel. Történetileg pedig a négy mondatfonetikai eszköz konkomitanciáját az magyarázza, hogy az emberi beszéd az állati hangadásból nőtt ki. Azaz kezdetben formailag — és persze funkcionálisan is — osztatlan hangcsomókból állt; hiszen mint közvetlen és spontán reagálás közvetlen ingerekre, primer kapcsolatban állt az ingerek kiváltotta idegállapottal. Ez azt is magyarázza, hogy miért a fontos részek jellemezhetőek felerősített s a csökkent jelentőségűek meggyengült izomfeszültséggel. Meg azt is, hogy az izomfeszültség fokának e különféle következményei miért járnak együtt mindaddig, amíg valami szétválásra nem készíteti őket.

Mert azért ilyen eset is van jócskán. A konkomitancia ma már csak alapállás. Ez azt jelenti: a négy elem együttes jelentkezése szokásszerű ugyan, de nem föltétlenül szükségszerű. Az együtt jelentkező négy mondatfonetikai sajáttság nem mind főfunkciós, s így indokolt esetekben elválhatnak egymástól. Együttjárásukkor a nem főfunkciósak úgyis csak másodlagos biztosítókként vannak jelen.

Nézzük ismét eddigi példánkat! Ha beszédsebességünket valami okból növelni kényszerülünk, lényegesen lerövidülhetnek benne a szünetek, sőt akár el is maradhatnak. Ekkor a tagolás feladatát a hangerőnek és a hangmagasságnak felerősödő hullámozása látja el. Próbáljuk csak szünetek nélkül, de nagyobb intenzitáskülönbségekkel olvasni most: „Az író, ha hatni akar, minden munkájában a valóság feltárására törekszik”. Elmosódhatnak itt — ha jól sikerült a próbánk — akár az egyes eltagoló részek közötti tempókülönbségek is. — De nem elképzelhetetlen, hogy ugyanebben a példában (mondjuk diktálás közben) épp a szünetek maradnak meg, s a magassági váltások tűnnek el. Akkor persze az eltagoló szüneteknek jól meg kell nyúlniuk. Olvassuk csak egyhangúan, de jó nagy szünetekkel megtagolva újból: „Az író — ha hatni akar — minden munkájában a valóság feltárására törekszik”.

Itteni próbálkozásainkból az is kiderül: ebben az agyonnyúzott kis példánkban mindig a hangsúly volt a — mással nemigen helyettesíthető — főfunkciós elem. Ennek megtartása tette lehetővé a konkomitáns sajátságok mellőzését. De akár még gyökeres megváltozásukat is! Mondjuk el még egyszer — immár utoljára — eddigi példánkat. De most olyan változatában, hogy a közbevetést épp egy magassági kiemelést, a mondathangsúlyosat meg épp egy dallamsüllyesztést tegye pregnánssá és érzelmileg telítetté; azaz emeljük a *ha hatni akar* és nyomjuk le a *valóság feltárására* részletet: „Az író — ha hatni akar — minden munkájában a valóság feltárására törekszik”. Van

ebben a megoldásformában valami nem mindennapi; de a részek fontossági elkülönítése ezen a módon is elérhető benne.

7. Talán mindezekkel sikerül már előrevetnem azt a paradoxont, melynek kimondása most már természetes, mert az eddigiekből következik. Azt, hogy a mondatfonetikai sajátságok alaptermészetüknél fogva konkomitánsak, azaz együttjárók ugyan; de különleges árnyalatok jelzésére nemcsak hogy szétválhatnak, hanem a l t e r n a t í v e, azaz egymást váltogatva, egymást helyettesítve is megjelenhetnek.

S ez magyarázza azt, hogy egy gondolatilag bonyolultabb vagy érzelmi-
leg telítettebb szöveget miért lehet többféleképpen is jól előadni; hogy a mondatfonetikai eszközök használatának területén miért érvényesülhet viszonylag (bár korántsem korlátlanul) szabadon az előadói egyéniség. Épp azért, mert a mondatfonetikai eszközök — az erő, a magasság, a tempó, a szünet — használatában természetes és alapvető ugyan a konkomitancia, de tág teret kap benne az alternatív megjelenés, illetőleg megjelentetés is. A lényeg: hogy a szükséges árnyalás megtörténjék; mégpedig a közömbösebb hangulatú szövegekben a szokásos, a bonyolultabb, összetettebb hangulatúakban viszont az egyénibb, de a lehetőségek határain belül mozgó megoldásformákkal.

A mondatfonetikai eszközök alternatív — egymást váltogató — használatának igen jelentős a szerepe a bonyolultabb helyzetekben. Például akkor, ha a grammatikai és a szemantikai helyzet, azaz egy-egy részletnek nyelvtani és jelentéstani súlya, e l l e n t m o n d á s b a kerül egymással. Nézzük csak alapszövegünk második mondatának végét: „amely ebben az időben egyetlen bázisunk volt a Tisza túlsó partján”. Ez grammatikailag mellékmondat, s ezért magassági kiemelést nem bír el, hangerőbelit sem nagyon. Jelentéstanilag viszont fontos mozzanat, tehát követeli a súlyának megfelelő rangot. Ellentmondásos helyzete — legalábbis egyik verzióként — úgy oldható meg, hogy az *egyellen bázisunk* egy közepes tartamú előszünetet kap, némi mélységi kiemelést, de vele elég nagy erejű hangsúlyt, s támogatásul tempólassítást is. Próbáljuk meg! — S még inkább így van ez a szöveg utolsó mondatának végén, ahol a *Füzesabony felől* — mint a poént késleltető rész — elveszi a magassági kiemelés lehetőségét; s így az egész részletnek fordulópontját jelölő *befutott Nagy Jóska vonatja* már aligha emelhető ki célszerűen mással, mint egy kis süllyesztéssel, és jól eltagolt, lelassított tempóval.

Említsünk meg végül — igaz, már nagyon is futtában — még egy kérdést! Azt, hogy a fentebb említett alternációs állományba gyakran bevonódik ötödikként még egy tényező: a s z ö v e g n y e l v i k é p l e t e is.

Nem is arra célok most, hogy a jó szórendi megoldás sokszor keserves mondatfonetikai kínlódástól menthet meg bennünket. Pedig ezt is jó tudni. Gondoljunk csak arra, hogy egy ilyen mondatban: „A szöveget ketten is átolvasták”, a kontextusból vagy a helyzetből kifolyólag nemcsak a *ketten is* nyomatékos, hanem az *átolvasták* is. Mit kell ilyenkor a felolvasónak szünetelhangerővel manipulálnia, hogy ezt az utóbbi részt súlyának megfelelő nyomatékhoz juttassa; s megoldása akkor sem hat természetesen! S mennyit segít rajta egy kis szórendi változtatás! Mindössze ennyi: „A szöveget átolvasták ketten is”. A nyelvi megformálás itt szinte maga jelöli ki a hangsúlyok helyét!

De mondom, nem erre gondolok most, hanem a valóságos alternációra. Világítson rá czeke a helyzetekre néhány példa. — Tudjuk jól: van egy sajátos

dallamforma, amelyet „kérdő hanglejtésként” tartunk számon. Jellemzője az, hogy a nagy magassági esés ennek a formának nem az elején van, hanem a végén. Ez különbözteti meg az eldöntendő kérdést a közléstől az ilyenekben: „Mind eljöttek.” = \searrow ; és: „Mind eljöttek?” = \swarrow . — Hasonló a helyzet a felszólítással. Annak is van sajátos hanglejtésformája, mégpedig vagy az elején leeső, de az utolsó szótagra visszaugró; vagy magasan egyhangú. Tehát: „Elviszitek!” = \searrow ; illetőleg: \swarrow . Ez különbözteti meg a közléstől, amely így hangzik: „Elviszitek.” = \searrow .

És végül: sajátos hanglejtésformája van a befejezetlenségnek is. A mondanivaló nyitva maradását vagy az jelzi, hogy a szakasz dallama felugrik középtágra az utolsó szótagon; vagy az, hogy az egész szakaszé középtájt lebeg. Tehát: „Láttalak, (csak nem szóltam.)” = \searrow ; illetőleg: „Láttalak, (mégsem szóltam.)” = \swarrow . Ez különbözteti meg őket a közléstől, amely így hangzik: „Láttalak.” = \searrow .

Azaz: van kérdő, van felszólító és van befejezetlenséget jelző hanglejtésforma (ez utóbbiak két-két fő változatban). De jól tudjuk: mégsem minden kérdésnek kérdő, nem minden felszólításnak felszólító, s nem is minden befejezetlen résznek befejezetlenséget jelző a dallama. Az itt következő példák (illetőleg az utolsóokban a befejezetlen részek) mind \searrow típusú hanglejtést mutatnak! Kérdések: „Ott voltál-e?”, illetőleg: „Hol voltatok?”; felszólítások: „Gyere ide!”, „Vidd el innen!”; befejezetlen részek: „(Ha) elmegyek, (velem jössz?)”, „Azt mondta: (Vigyázz, vihar jön!)”.

Miért nem jelentkeznek ezekben a tartalmi jellegüknek megfelelő hanglejtésforma? Azért, mert a nyelvi képlet helyettesíti; azaz maga a mondat vagy mondatrészlet megfogalmazása jelzi bennünk azt, amit nélküle a hanglejtésformának kellene mutatnia. Az *-e* kérdőszócska, illetőleg a *Hol* kérdőnévmás a kérdő jelleget; a felszólító módú állítmány a felszólító jelleget; a *Ha* kötőszó, illetőleg az előre mutató *azt* névmás a befejezetlenséget. A nyelvi képlet, a mondat felépítése tehát újabb alternánstényezőként lép be: a hanglejtésformával alternatív viszonyban áll, azaz a kettő kölcsönösen helyettesíti egymást. (S ez teszi lehetővé a továbbiakat: hogy ha a kérdő felépítésű mondat kérdő hanglejtésű, akkor az már egészen sajátos árnyalat: olyan megismételt kérdés, mondhatnánk: visszakérdezés. Próbáljuk csak meg: „Hol voltál?” = \searrow . Ha a választ nem értem, akkor ismétlem meg így a kérdést: „Hol voltál?” = \swarrow).

Tehát a beszédtevékenységben érdekes ö k o n ó m i á t látunk, jó felhasználási gazdaságosságot. A mondat felépítése meg a mondatfonetikai eszközök együtt járnak és egymást támogatják a közömbös jellegű alaphelyzetekben. Szétválhatnak viszont, és helyettesítik egymást, ha egyikük-másikuk jelenléte fölösleges. Fentebbi példánkban a szöveg nyelvi képlete és a hanglejtésforma volt ilyen viszonyban. De figyeljük meg: a kötőszó és a szünet is gyakran alternatív. Szinte szünet nélkül mondjuk ki ezt: „Látom, hogy dolgozol”; de jó nagy szünettel, ha a kötőszó hiányzik, s a szünet mintegy pótolja ezt: „Látom: dolgozol”. — És szétválhatnak e tényezők akkor is persze, ha ez különleges árnyalatok, intenciók, helyzetek jelölésére szükségessé válik.

8. Mindaz, amit itt bemutatam, csak ízelítő volt abból a bonyolult törvényrendszerből, amelyet még meg kell fejtenünk, ki kell hámozniuk mindennapi tömeges beszédgyakorlatunk mélyéből. Ez k ö z ö s feladat, és bizony nem is könnyű. Mégis el kell végeznünk, mert a helyes kiejtés problematikájá-

ban ez a fontosabbik rész: a mondatfonetikai eszközökkel való értő bánás alapjainak megteremtése. Először az értelmező és értelmes tolmácsolás, a helyes reprodukció, ami — ha beléjük gyökerezik — eljuttathatja tanítványainkat a helyes produkcióig is. A helyes kiejtésre nevelésnek nem az a legfontosabb feladata, hogy a szó szépen csengjen; hanem hogy értelmesen. Nem a külső burok szépségével kell hatnunk, hanem a g o n d o l a t é v a l, amely e burokba rejtetett, s amit ki kell hoznunk belőle a maga eredeti tisztaságában.

Mit tehet a nevelő mindennek érdekében? Nagyon is sokat! Megtaníthat értelmet keresni a szövegben, akár egyfajta empiriával is, tételes szabályok leszűrése és ismerete nélkül. Ha ismeretükben, az persze jobb. Ám nem nélkülözhetetlen. Tanítás és tanulmányozás itt már elválaszthatatlanul összefolyik úgylis. Aki épkezláb fogalmazású, művészi szövegeket értelmezve, ízlelgetve olvasgat és olvasat, egyszerre műveli mind a kettőt, mert e munkájával a gondolatot és a gondolkodást éri tetten a műben, és csiszolja önmagában és tanítványában. Az értelmet kereső hangos olvasás, az ezen csiszolódott hangos fogalmazás sokkal több, mint helyes kiejtésre nevelés. E m b e r n e v e l é s e z, a szónak széles és komplex értelmében.

Deme László

A sumér—magyar kérdés

1. Mielőtt a címben jelzett problémakör tárgyalásába fognék, szükségesnek látszik egy-két dolgot előre megemlíteni és egy-két fogalmat előre tisztázni. Az utóbbira nem azért van szükség, hogy e fogalmakból bármit is levezzünk vagy messzemenő következtetéseket vonjunk le, hanem azért, hogy össze nem téveszthető fogalmakat mi se tévesszünk össze.

Napjainkban újra előtérbe kerültek a magyar őstörténet kérdései. Nyelvész, régész, történész szakemberek és laikusok is foglalkoznak történelmünknek a honfoglalást megelőző századaival és évezredeivel. Nem tudom, megérett-e már az idő egy új szintézis megalkotásához, de azt tudom, hogy idestova egy emberöltő telt el a nagyközönség számára is hozzáférhető és tanulsággal olvasható őstörténeti tanulmánykötet¹ megjelenése óta. László Gyula „Kérdések és feltevések a magyar honfoglalásról” című előadásában² éppen a bibliai „mindent megvizsgáljatok, s ami jó, azt megtartsátok” tanítást idézi, arra utalva, hogy az eddigi megállapításokat és feltevéseket újra és újra meg kell vizsgálni, a nyelvészek és történészek értékeléseit egyeztetni kell a régészeti kutatások eredményeivel, a tapasztalható ellentmondásokat meg kell kísérelni feloldani.

Az őstörténet, pontosabban egy meghatározott nép őstörténetének a problémáiban tehát sem a nyelvészet, sem a történettudomány, sem a régészet önmagában nem illetékes semmiféle végső szó kimondására. Sőt e három együtt sem nélkülözheti a népraíz és az embertan eredményeit. Egy nép őstörténetének a kutatása par excellence komplex feladat, amely az említett

¹ Ligeti Lajos szerk.: A magyarság őstörténete. Bp., 1943. 289 + 1 l.

² Az előadás szövege megjelent a Valóság 1970. évi 1. számában (48—64. lap).

diszciplínák segítségével valósíthatja meg saját kitűzött céljait. A nyelvtudomány a nyelvvel, illetőleg valamely néptől beszélt nyelv szerteágazó problémáival foglalkozik. E tudomány egyik ága, az összehasonlító nyelvészet vagy nyelvhasználat¹ a nyelvrokonság kérdéseit vizsgálja. Megállapítja a maga sajátos eszközeivel, hogy bizonyos nyelvek egymással olyan viszonyban vannak, szókincsük és grammatikai rendszerük olyan egyezéseket mutat, hogy egy közös alapnyelvre vezethetők vissza, röviden: megállapítja bizonyos nyelvek rokonságát. Az alapnyelv, amelyből a rokon nyelvek származtak, vagy ismert (latin: > újlatin nyelvek), vagy csupán feltett (finnugor alapnyelv: > mai finnugor nyelvek); ez agyakoribb. A nyelvrokonság meghatározásában nagyobb súllyal esnek latba a grammatikai egyezések, mint a szókincsbeliek. Szókölcsönzés minden időben volt, s ma is van a különféle nyelveket beszélő népek között, de a grammatikai eszközök kölcsönzése ritkább. — Még egy fontos megjegyzés a nyelvhasználatással kapcsolatban. A nyelvtudománynak ez az ága igen nagy mértékben függ az egyes nyelvek történetét feltáró vizsgálatok eredményeitől. Hogy ez mennyire így van, mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy igazán szilárd eredmények csak azokon a területeken mutathatók fel, ahol a rokon nyelveknek legalább egy része vagy még inkább a nagyobb része bőséges nyelvemlékek alapján tanulmányozható.

A különböző nyelvet beszélő népek érintkezésének nyelvi vetülete elsősorban a szókincsben mutatkozik meg. Ilyen érintkezések természetesen a nyelvemlékes kor előtti időben is voltak. Ha az érintett nyelvek továbbélnék, a szókincsbeli egyezések felderíthetők, legfeljebb a kölcsönzés iránya nem határozható meg minden esetben, tehát azt nem tudjuk mindig eldönteni, hogy melyik nyelv kölcsönzött a másiktól, esetleg nem egy harmadik, ma már ismeretlen forrásból merített-e mindkettő. Mert bizony azzal is számolnunk kell, hogy sok nyelv kihalt anélkül, hogy megérte volna az írásbeliséget. Ezzel függ össze az is, hogy a magyarban viszonylag sok az ismeretlen eredetű szó. A magyarság számos olyan néppel érintkezett honfoglalás előtti vándorlásai során, amelynek nyelvét nem ismerjük. Ezekből a nyelvekből is kerültek szavak nyelvünkbe, csak éppen forrásukat nem tudjuk kimutatni, s így ismeretlen eredetűnek minősítjük őket.

Még valamit röviden az ősi vándorszavakról. Ahogy a legújabb korban bizonyos fogalmak elnevezésére számos nyelv ugyanazt a könnyen felismerhető szót használja (például *telefon*, *gramofon*, *rádió*; *aszpirin*, *veronál*; *analfabéta*), ugyanúgy vannak minden nyelvben olyan szavak, amelyek számos más nyelvben előfordulnak, de az előbbiekkal ellentétben már alig-alig felismerhető módon. Az előbbieket a sajtó és egyéb tájékoztatási eszközök terjesztik el viszonylag rövid idő alatt, az utóbbiak rendszerint szóbeli átvétel útján, vándorló kereskedők, utazók, mesteremberek stb. révén terjedtek, és vándorútjuk során olyan módosulásokon mentek keresztül, hogy összetartozásukat még a nyelvész szakember sem ismerheti fel mindig könnyen. Így például a *selyem* is egy ilyen európai és ázsiai vándorszó, amelynek megfelelői az ógermantól a mandzsuig számtalan nyelvből kimutathatók, ilyen a *könyv*, amelynek megfelelői megvannak a sumértól a kínaiig sok európai és ázsiai nyelvben, de egyiknek sem ismerjük olyan alakját, amelyből a magyar *selyem* és *könyv*

¹ Ennek elvi kérdéseire l. Róna-Tas András: Néhány gondolat a nyelvrokonságról. NyK. 71 (1969.): 261—79.

Rifogástalanul magyarázható volna. Ilyen a *komló*, amely viszont valószínűleg valamely török nyelvből került hozzánk a honfoglalás előtt.¹

Annak ellenére, hogy szókincsünk számos elemét kénytelenek vagyunk ismeretlen eredetűnek minősíteni, ahhoz nem férhet kétség, hogy a magyar nyelv finnugor nyelv, legközelebbi rokonai az obi-ugor nyelvek, a vogul és az osztják. Ugyancsak bebizonyítottnak tekinthető a finnugor nyelvek rokonsága a szamojéd nyelvekkel. A finnugor és szamojéd (közös elnevezéssel: uráli) nyelvek kapcsolatai más nyelvcsaládokkal szintén kimutathatók a nyelvtudomány eszközeivel, de hogy ezek a kapcsolatok rokonsági viszonyoknak tekintendők-e, és ha igen, a szóba jöhető nyelvcsaládok közül melyikkel, az még erősen fellevés jellegű.

2. A magyar nyelv eredetével kapcsolatos heves viták, az ugor—török háború csatározásai befejeződtek a múlt század végén. 1914-ben, halála után megjelent munkájában már Vámbéry Ármin, a török párt vezére is így ír: „De az objektív kritika nem hagyhat figyelmen kívül bizonyos tényeket és ha a legprimitívebb életre vonatkozó fogalmakat vesszük szemügyre, be kell vallanunk, hogy ezek a magyar nyelv első kultúrfogalmainak túlnyomólag ugor eredetéről tesznek bizonyosságot és vak volna az, aki kétségbe vonná, hogy a magyar nyelv kialakulásának legkezdetén ugor jellegű.”² (Vámbérynél ugor azonos a mai szóhasználat szerinti *finnugor*-ral.) Voltak és ma is vannak azonban olyanok, akiket nem elégít ki a „halzsíros atyafiság” gondolata, hanem dicsőbb, előkelőbb rokonságot keresnek, nyelvünket rokonítják a baszktól és etruszktól kezdve a zsidón és egyiptomin át az óperzsával és az angollal, a japánnal és az ógöröggel és még számtalan más nyelvvel.³ Mérgezett nyilaikat egymásra nem vagy csak ritkán, hanem a finnugor rokonság képviselőire szórják. Akik a magyar nyelvet a finnugor nyelvek közé sorolják, azok haza- és népárulók, idegen hatalom ügynökei az ő szemükben. A negyvennyolcas szabadságharc leverése után az osztrák kormány lelkiben is meg akarta törni a magyarságot, elrabolván tőle dicső múltját. Ezért kapott meg minden hivatalos támogatást Budenz és Hunfalvy, akik a délibábkergetők szemében az elnyomó osztrák hatalom képviselői voltak a finnugor rokonság eszméjének hirdetésével. De nem nyilatkoznak sokkal hízelgőbben Sajnovicsról sem, már legalábbis azok, akik ismerik Sajnovics nevét és munkáját.

A finnugor rokonság ellenzőinek legnagyobb részével még vitatkozni sem lehet. Legtöbbjük a nyelvtudomány legelemibb módszertani ismereteinek hiányában etimologizál, szabadlalja, csúri-csavarja a szavakat, hogy éppen azt bizonyítsa, amit akar.

Napjainkban a sumér—magyar rokonság szószólói alkotják a legszervezettebb táborot. Itthon nem jutnak közlési lehetőséghez, de központjuk van Argentínában és az Egyesült Államokban, fiáláljuk Ausztráliában, híveik megtalálhatók más dél-amerikai államokban és Kanadában. Az itthoniak

¹ E kérdésekre I. Kiss Lajos: Míveltségzők, vándorszók, nemzetközi szók. MNy. 62 (1966.): 179—88; vö. még Sinór Dénes: Történelmi hipotézis a magyar nyelv történetében. Nyelvtudományi Értekezések 58. sz. (1967.): 195—200 és Geschichtliche Hypothesen und Sprachwissenschaft in der ungarischen, finnisch-ugrischen und uralischen Urgeschichtsforschung. Ural-Altäische Jahrbücher 41 (1969.): 273—81.

² Vámbéry Ármin: A magyarság bölcsőjénél. Bp., 1914. 9—10.

³ L. Zsirai Miklós tanulmányát a fentebb idézett gyűjteményes munka 266—89. lapján: Östörténeti csodabogarak.

a legkülönfélébb előadások és konferenciák hozzászólásaiban nyilvánítják véleményüket, de már a Magyar Nemzet 1969. december 9-i számának 8. lapján is olvashattuk, hogy Adorjánházában egy ős-sumir szó is található a földrajzi nevekben. A külföldön élők folyóiratokban, egyetemi katedrán és a Buenos Aires-i Transsylvania Könyvkiadó Vállalatnál megjelent könyvekben terjesztik a sumér—magyar rokonságra épített őstörténeti nézeteiket. Ezzel az új a b b sumér—magyar rokonsági elmélettel 1967-ben A magyar nyelv hete egyik előadásában Gulya János foglalkozott. Külföldön Bogyay Tamás próbál szembehelyezkedni a kint jóval erősebb árral, s mint Zsirai is az előbbieken említett tanulmányában, ő is rámutat e jelenség okaira is. Itthon pedig Hajdú Péter tárgyalta legújabbban ezeket a kérdéseket.¹

Ilyen körülmények között talán nem lesz fölösleges, ha a következőkben áttekintjük röviden magát a sumér kérdést, majd pedig néhány cikk és könyv alapján a sumér—magyar problémát.

3. A dicső ősokelet keresők számára a sumérok mint a városi civilizáció első megalkotói és az ékírás feltalálói valóban felülmúlhatatlanok. Nyelvük az emberiség legrégebb írott nyelve. Agglutináló nyelv, de mind ez ideig nem sikerült rokonságba hozni egyetlen más nyelvvel sem. Mint beszélt nyelv i. e. 1800 körül kihalt, azonban mint vallási és kulturális nyelvet egészen a Szeleukidák koráig (i. e. IV—III. sz.) ápolták. Sok szót vett át belőle az akkád nyelv.

Nemcsak a sumér nyelvet nem sikerült eddig rokonítani, hanem antropológiailag sem tudjuk a sumérokat a környezetükben található népekhez kapcsolni. Kultúrájuk — úgy látszik — a Babilontól délre a Perzsa-öböl fekvő területen született meg, de vannak bizonyos jelek, amelyek arra mutatnak, hogy a sumérok erre a területre keletről vagy észak-keletről vándoroltak be. Nevük a babiloni *šumeru*-ra megy vissza, s talán azonos a héber *šinear*, egyiptomi *sngr* országnévvél.

Hazai tudósaink közül legalaposabban Varga Zsigmond, a debreceni egyetemen a vallástörténet professzora, egyszersmind a Kollégium könyvtárának igazgatója foglalkozott a sumér kérdéssel. Egy élet munkájával összegyűjtött hatalmas anyagot dolgozott fel könyvében, amelynek az „Ötezer év távolából” címet adta.² A mű három főrészből áll: I. A sumir nyelv vita története; II. Sumir nyelvtan; III. Sumir-urál-altaji ősrokonság. (Varga mindig *sumir* alakot használ. A különféle magyar szerzőknél is gyakori ez a forma, de találkoztunk *szumir* írásmóddal is. A Helyesírási Tanácsadó Szótár is, az Új Magyar Lexikon is a *sumér* formát használja; e mellett döntöttem én is.) Az első részben az addigi irodalom teljes ismeretében vezet végig bennünket azokon az olykor rendkívül szenvedélyes vitákon, amelyek a múlt század közepétől a sumér nyelv felfedezése és valóságos nyelvként való elismerése körül folytak. Mint a Kollégiumi Könyvtár igazgatója, Varga Zsigmond beszerzett minden olyan művet, folyóiratcikket, amely a sumér kérdéssel foglalkozott. Nyilatkozata szerint a Kollégiumi Könyvtár a vonatkozó irodalom teljes birtokában volt az ő idejében. Hogy halála után folytatódott-e az ilyen irányú gyűjtés, azt nem tudom.

¹ T. von Bogyay: Urgeschichtliche Wunderdinge. Ural-Altäische Jahrbücher 41 (1969.): 295—9; e tanulmánynak már a címe is utal Zsiraira. — Hajdú Péter: Új hazát találtak, őshazát keresnek. Néprajz és Nyelvtudomány 13 (1969.): 9—15.

² Dr. Varga Zsigmond: Ötezer év távolából. Debrecen, 1942, 428 lap.

Még folyt a vita a sumér nyelv valóságos léte körül (ehhez különben már legalább nyolcvan éve nem férhet kétség), amikor már megjelentek az irodalomban a rokonítási kísérletek. Legkorábban és legkitartóbban szerepel az urál-altaji rokonítás. De szóba kerül az egyiptomi, a hikszosz, az etruszk, sőt még bizonyos közép- és nyugat-afrikai nyelvek is, később tágul a kör a kínaiival, a baszkkal, a hetitával, az indoeurópai nyelvekkel általában, a kaukázusi nyelvekkel, a tibetivel.

A II. rész a nyelvtan. Ennek bevezető része (207—39) a sumér népről, országról, nyelvemlékekről és írásfejlődésről ad tájékoztatást. Igen részletes a hangtannal kezdődő és mondatannal végződő tulajdonképpeni nyelvtan (239—355). Ezt természetesen nem ismertethetem részletesen, de néhány jellemvonását a sumér nyelvnek felsorolom. Azt, hogy agglutináló nyelv, már fentebb említettem. Az így megjelölt nyelveket az jellemzi, hogy a jelentés módosítására, valamint a mondatbeli viszony jelölésére önálló szavakból elsorvadt képzőket, ragokat alkalmaznak, azokat mintegy hozzáragsztják, agglutinálják a változatlanul maradó s ezért mindenkor könnyen felismerhető tőszóhoz vagy alapszóhoz, mint például ebben a magyar szóban: *áll-hat-at-os-ság-unk-ban*. Ebbe a típusba sorolják az uráli, az altaji nyelveket, a dravidát, a bantut és sok más nyelvet. — Jellemző még a sumér nyelvre, hogy mássalhangzó-torlódás nincs sem a szó elején, sem a szó végén. A szóvégi mássalhangzó rendszerint kiesik a következő mássalhangzó előtt. A tő általában egy szótagú és igei-névszói természetű (mint például a magyar *fagy* ige és főnév). A mondatban használt szótest felépítésében részt vesznek praefixumok, infixumok és suffixumok.

A könyv III. részében (357—422) a legújabb rokonítási kísérletek ismertetése és bírálata után felsorolja azokat a bizonyítékokat, amelyek — Varga Zsigmond hite szerint — elégségesek és meggyőzőek a régóta vajjúdó sumér—urál-altaji nyelvrokonság igazolására. Szerinte a sumér nyelv az urál-altaji nyelvcsalád egyik önálló ága. Ezt a tételt nyelvi (hangtani, alaktani, mondatnyi és szókincsbeli) egyezésekkel, valamint vallástörténeti párhuzamokkal igyekszik bizonyítani. — Varga Zsigmond tehát nem a magyart egyezteteti a sumérral. Egyeztetéseiben finnugor, szamojéd és török-tatár nyelvi alakokat állít párhuzamba a sumér alakokkal. Az urál-altaji nyelvrokonság azonban egyelőre nem tekinthető ténynek; ez csupán feltevés jellegű, csupán egy lehetőség az uráli nyelvek további rokonításának irányában. Mindenesetre leszögezhetjük, hogy Varga Zsigmond nem veti el a finnugor rokonság gondolatát. Szerinte a sumér az urál-altaji nyelvcsalád egyik ága. Ezt azonban a legtöbb mai „sumérológus” figyelmen kívül hagyja.

4. Washingtonban jelent meg 1951-ben Bobula Ida sokszorosított munkája a sumér kapcsolatokról.¹ A későbbiekben sokat hivatkoznak rá, jórészt belőle merítik a szóegyeztetéseket, ezért némileg én is részletesebben ismertetem.

A bevezetésben (1—15) áttekinti a sumér kérdés történetét. Munkája célját abban jelöli meg, hogy bemutassa: az újabban közölt anyag, amely még nem volt hozzáférhető az úttörő munkát végző tudósok számára, bőségesen igazolja a sumér rokonság kérdésének újrafelvételét. Az első főfejezet a szó-

¹ Ida Bobula Ph. D.: Sumerian Affiliations. A Plea For Reconsideration. Washington, D. C. 1951., 168 lap.

kincsbeli egyeztetéseket tárgyalja (16—66). E fejezet első része foglalkozik a hangtani változásokkal. Itt azt tünteti fel a szerző, hogy bizonyos sumér nyelvi hangoknak milyen megfelelése van a magyarban. Megállapítja például, hogy a sumér *b* a magyarban változatlan marad, illetőleg *p*, *v*, *f*, *sz*, *s* megfelelést mutat. Megjegyzi, hogy a *b* és a *p* magában a sumérban is felcserélődik, megfelelők a magyarban *v*-vel vagy *f*-fel, gyakran mindkettővel jelentkeznek. Például a sumér *bar* és *paar* jelentése 'ragyogás, fényesség' és 'fehér'. Ennek felel meg a magyar *verő* 'napsütés, napsugár' (a *verőfény*-ben) és a *fehér*. E két magyar szó azonban egyáltalán nem függ össze etimológiailag. A *fehér* talán egy finnugor eredetű alapszó *-ér* képzős származéka, a *verő* pedig a *ver* ige melléknévi igeneve. — A sumér *d* a magyarban változatlan marad, illetőleg *t*, *gy*, *ty*, *c*, *z*, *sz*, *s* megfelelést mutat. Hasonlóképpen sok megfelelése van a sumér *g*-nek és az *m*, *n*-nek. Bizonyos szókezdő mássalhangzók eltűnnek az idők folyamán. Ezzel szemben — mutat rá Bobula Ida — számos magyar szó szókezdő *h*-val jelentkezik ott, ahol a sumér szó magánhangzóval kezdődött. Ezek a példái (első helyen a sumér szó és jelentése, második helyen a magyar szó a jelentés megadása nélkül): *ab* 'víz' — *hab*; *al* 'hang' — *hall*; *ia* 'olaj, zsír' — *háj*; *illu* 'nagy víz, ár' — *hullám*; *ud* 'fény, újhold' — *hold*; *un* 'lakás' — *hon*; *uzu* 'hús' — *hús*. Ha azonban ezeket a példákat közelebbről is szemügyre vesszük, a sumér egybevetés tarthatatlan marad. A *hab* ugyanis finnugor eredetű. Szókezdő *h*-ja szabályos folytatója (mint más mélyhangú szavakban is) a **k*-nak, a szóvégi *b* pedig egy **mp* hangkapcsolatnak. Ugyancsak finnugor **k*-ra megy vissza a *hall*, *háj*, *hold* *h*-ja. A *hullám* (csak a XVIII. sz. közepe óta mutatható ki) a *hull* ige származéka. A *hon* voltaképpen a *honn* határozószó főnevesülése, tehát szókezdő *h*-ja szintén finnugor **k*-ra megy vissza. A *hús* eredete nincs tisztázva, de iráni származtatása még mindig valószínűbb, mint sumér egyeztetése. — Ezekhez hasonlóan értékelhető példákkal találkozunk még ebben a részben. Így némileg meglepő, amikor azt olvassuk (25), hogy a lehetőség szerint teljes mértékben figyelembe kell venni a történetét, etimológiáját és használatát mindazon magyar szónak, amely a megfelelés jelét mutatja egy sumér alakmással.¹ Ez az, amit a magyar nyelvészek is mindig hangsúlyoznak. Szótörténeti kutatások nélkül nem lehet etimologizálni. A szó életének felderítéséhez hozzátartozik használati körének ábrázolása is. Hogy lehet ezek után a 39—66. lapon található szólistákban (The Word Lists) a következő egyeztetéseket idézni? Sumér *ašdi* 'kérdez' — *esd*. Az *esd* ugyanis az *esedezik*, *esdekel*, *eselkedik*, *eseng* igékkel együtt az *esik* ige származéka. Sumér *nizu* 'orvos, mágus' — *néző* 'augur'. A *néző* a *néz* igeneve, s ha ennek van is 'augur' jelentése ('jós' jelentése valóban van), ez csak másodlagos, az *égnéző*, *égbe néző* 'astrologus' összetételből, szerkezetből magyarázható. Hasonló kifogások emelhetők a többi egyeztetés ellen. Hogy lesz a sumér *bar* 'magas'-ból *bérc*, a *ge*-ből *egy*, a *bar*-ból *fél* '1/2', a *ri* 'daughter of the parents in law; sógornő'-ből *réri* 'sister in law; sógornő' stb.? Ez utóbbi példa esetében a magyar szó alakja helyesen *rér* (a *réri* birtokos személyragos alak), a jelentése pedig 'brother in law', magyarul 'sógor'. A példák további felsorolását mellőzöm. Azt azonban még megemlítem, hogy a fentebbiekkel ellentétben a *hús*-t a 43. lapon kétszer is a sumér *kuš* 'test' szóval állítja párhuzamba. Történelmi neveket (*Emese*, *Csaba*, *Árpád*, *Gyula*,

¹ Angolul: A definitive study would need to give the fullest possible account of the history, etymology and usage of every Hungarian word that shows signs of correspondence with a Sumerian counterpart.

Géza, Béla) és földrajzi neveket is (Kárpát, Kolozs, Zilah, Kikinda, Pozsony, Kassa) meg lehet fejteni a sumérból (47).

Bobula Ida munkájának II. főfejezete (67–124) a kulturális egyezéseket, a III. pedig (125–39) az antropológiai szempontokat tárgyalja. A sumér kulturális hatás természetesen intenzíven befolyásolt számos más, későbbi kultúrát, de nézete szerint az egyezések sehol sem olyan világosak és számosak, mint Suméria és Magyarország között. Azonban sem ennek tárgyalására, sem az antropológiai fejezet megvitatására nem érzem magam illetékesnek. – A IV. fejezet (140–68) a történeti háttérrel foglalkozik. Ha elfogadjuk – mondja –, hogy a kulturális egyezések túl számosak és túl szorosak ahhoz, hogy véletlenül tekintsük őket, viszont az antropológiai tanúság bizonyos módon javallja s bizonyosan nem zárja ki a faji rokonságot, akkor ezek a tények magyarázatra várnak. Vonatkozó történeti források híján megfogalmazhatunk-e legalább egy ideiglenes elméletet, amely megmagyarázza az egyezéseket és áthidalja a hosszú időbeli távolságot? Erre a következő elmélet adja munkahipotézisként: A mezopotámiai állandó mozgás korszakában, amely a sumér hatalomnak az i. e. II. évezredben történt összeomlásától a perzsa birodalomnak az i. e. VII. században történt teljes kifejlődéséig tartott, néhány népcsoport, megőrizvén sumér nyelvét és szokásait, fokozatos vándorlásba kezdett észak, később nyugat felé. Ez egészében majdnem kétezer évig tartott. Valószínűleg többször szétszóródtak, majd itt és ott különféle kombinációkban újra egyesültek. Bolyongásuk későbbi szakaszában átkeltek a Kaukázuson, elérték az euráziai steppéket, és itt váltak – magasabb rendű kultúrájuk révén – egy nagyobb közösség magjává, amely főként különféle steppelakó törzsekből tevődött össze. Ez a népközösség, először törzsek laza szövetsége, nyugatra vonult, nemzetté vált, s végül letelepedett azon a földön, amelyet mint Magyarországot ismerünk. Vezette őket az a törzs, amelynek a nevét mint *magyar-t* őrizte meg a történelem.

Ennek az elméletnek a bírálata már nem a nyelvész feladata. Viszont az a nyelvészeti apparátus, amely mögötte van, nem állja ki a kritika próbáját. Azt természetesen nem állíthatjuk, hogy végső soron sumér eredetű vagy a sumérból is kimutatható szó nincs nyelvünkben (mint a bevezetésben említettem, ilyen a *könyv* is), de ezek semmiképpen sem tanúskodhatnak ősrökonság mellett, ezek csak vándorszókként kerülhettek nyelvünkbe, s vándorútjuk felderítése még a magyar őstörténet problémáira is vethet, nyilvánvalóan vet is fényt, de nem dönthetik meg a magyar nyelv finnugor eredetének tényét.

5. Bobula Ida az imént ismertetett munkáját még „megfontolásra előterjesztett kérelem”-nek tartotta, elméletét is munkahipotézisnek, de már 1963-ban azt írja, hogy „1951-ben . . . bebizonyítottam a sumir--magyar rokonság tételét.”¹ Ugyanekkor kijelenti, hogy a magyar nyelvben kb. 2000 olyan szó van, amelynek megfelelője, illetőleg őse ékírásos sumér szövegekből kimutatható.

Szintén 1963-ban jelent meg Padányi Viktor *Dentumagyararia* című könyve.² Ez az a mű, amelynek „két tömör mondatban kifejezhető hivatási metafiziká”-ját Bogya Tamás is idézi fentebb említett cikkében. Ezt a két mondatot én is idézem: „Egy egyetemes történettudomány, amelynek a pusztá

¹ A Fáklya 1963. szeptember–októberi számában.

² Padányi Viktor: *Dentumagyararia*. Editorial Transsylvania Könyvkiadó Vállalat [Buenos Aires 1963.], 450 + 1 lap.

igazságkeresésén kívül más célja is van, abszurdum. De egy nemzeti történet-tudomány, amelynek a pusztá igazságkeresésén kívül más célja nincs, szintén az" (10).

A könyvet rövidebben ismertetem. Még Bobula Ida szerint is a sumér nyelvészeti rész a könyv leggyengébb pontja. A szerző a következő elveket vallja ebben az a priori sumér magyar rokonságon alapuló munkájában: „A szumir-magyar szavak száma feltűnően nagy. Oly nagy, hogy a jelenség mellett semmi esetre sem lehet vogulgyökös kézlegyintéssel elmenni. Azoknak azonban, akiket elkap szumir leszármazásunk lelkesedése — különösen, ha nem képzett nyelvészek az illetők — nagyon vigyázniok kell felelőtlen etimologizálásaikkal, és különösen két dologról nem szabad megfeledkezniök. Az egyik az, hogy a szumir nyelvből minden euráziai nyelvben százával található szavak, hiszen úgyszólván minden ókori kultúrszó szumir, s különösen a »görög« nyelvben hemzsegek szumir eredetű szavak. A másik pedig az, hogy a túlnyomórészt rövid, 2—3—4—5 hangból álló szumir alapszavakat igen könnyű »rokonítani«, hiszen két vagy három hang véletlen egyezése igen gyakori, egyezés kimondása tehát csak egész szócsaládok fonetikai és tartalmi hasonlósága esetén lehetséges, viszont a hangzásbeli hasonlóság megállapításához ismerni kell a modern magyar szavak régi formáit is, azok fonetikai torzulásaival és jelentésváltozásaival együtt, márpedig ehhez nyelvészeti szakműveltség kell, sőt, igen sok esetben még nyelvészeti szakműveltség sem elegendő" (104—5). Az idézetben olyan megállapítás is van, amellyel az összehasonlító nyelvészet művelői is egyetértenek. De már azzal, hogy például a sumér *kun* 'farok' „szó jelenléte összes »kány« szóvégződésünk magyarázata, hiszen kacagány, csákány, buzogány, tárkány, patkány, cickány, sarkantyú, párkány, sárkány, kánya, bükköny — mindnek egy-egy kiálló része, f a r k a van" (106), aligha érthet egyet bárki is. Nem különb ennél a többi szófejtése sem. Mert bizony sumér gyökökből vezeti le a *göboly*-t és a *bivaly*-t, de sumér eredetű szerinte az *aszó*, a *huszár*, a *számár*, a *marha*, *barom*, *borjú*, *birka*, *bürge*, *berbécs*, *bárány*, *barka*; sumér az *ág*, *agacs*, *akác*, az *ugar*, *eke*, *kapa*, a *kalász*, *kasza*, *kazal*, *kéve*, *kepe*, *mag* és még számtalan szó. De sumérből fejtí meg a második személyű *-l* személyragot is. A felsorolt és fel nem sorolt helytelen etimológiák helyesbítése, a helyesek bemutatása túl sok helyet venne igénybe. Padányi módszerére nem az idézett, helyes gondolatokat is tartalmazó nyilatkozata jellemző, hanem a *kun* 'farok' magyar megfelelőseit bemutató mondata. Könyve egyéb őstörténeti vonatkozásainak bírálatát történészekre bízom. Egyet azonban még meg kell jegyezniem. A könyv hangneme olyan, hogy nyugati nyelvekre való lefordítása még Bobula Ida szerint sem volna célszerű.

Ehhez hasonló nyelvészeti módszerrel találkozunk Badiny Jós Ferencnek egy rövidebb tanulmányában¹ is. Szófejtő módszerének illusztrálására elég lesz két példa: a sumér *ka* és az akkád *pu* összetétele a magyar *kapu*, viszont a sumér *é* és az akkád *pil* adja a magyar *épít* igét. Foglalkozik a nyelvtani azonosságokkal is. Megemlíti még az igenévszók kérdését, de magyar példái között ilyenek szerepelnek, mint *fej*, *megy*, *ég*, amelyek persze nem igenévszók a magyarban, hanem homonimák. — Nem kívánok még ilyen röviden sem foglalkozni Badiny Jós Ferencnek egy másik rövid tanulmányával, de legalább

¹ Badiny Jós Ferenc: A sumir—magyar nyelvazonosság bizonyító adatai (Vázlat). 19 + 1 lap.

cím szerint idézem, hogy régészeink, művészettörténészeink felfigyeljenek rá: A megtalált magyar őstörténelem. A babiloni szumir táblákról leolvasott esztergomi romkáporna oroszlanos képének magyarázata — ez a tanulmány címe. Kiadta a Buenos Airesi Szumir - magyar Tudományos Társaság Ausztráliai Tagozata.

6. Még merészebb őstörténeti következtetésre jut dr. Nagy Sándor. Könyve¹ ugyanannál a vállalatnál jelent meg, mint a Padányi Viktoré. Etimológiai ugyanolyan „szilárdak”, mint az eddig említettek. Újítása azonban az a tétel, hogy „az a nyelv, amelyet mi most beszélünk, és magyar nyelvnek nevezünk, tulajdonképpen az az ősi nyelv, amely a Dunamedencében már ősidőktől egymásra rakódott néprétegek nyelvéből alakult ki . . . nem vitték oda készen sem a vogul őserdőből, sem máshonnan” (22). „Nevet legutoljára ez a nyelv és az ősi nép is attól a hódító katonanéptől kapott, amelyet Árpád fejedelem vezényelt a Kárpátmedencébe” (23). „. . . az őstelepes magyar nép sumir-rokon volt, mert kétségtől tény, hogy csak annak az ősi népnek leszármazóival és utódaival együtt maradhattak meg azok az ősi szavak” (73).

Szóegyeztetéseit felsorolni fölösleges. Csupán néhány példa elég lesz módszerének illusztrálására. Minthogy szerinte az etruszkok ugyanúgy sumér leszármazottak, mint a magyarok, Nagy Sándor a *Jupiter* és a *Juno* nevet is a magyar segítségével fejtí meg: a *Jupiter* *ju* eleme azonos a magyar *jó* szóval (a *piter* elem szerinte is latin), a *Juno* meg teljes egészében magyar (*jóné*). A gyermeknyelvi *paci* szót látja a besenyők Bihorbanszületett Konsztantinosztól feljegyzett *πατρίωνων* [többes genitívus] nevében. A *Megyer* ~ *Magyar* törzsnevet a *méd* népnévből származtatja. *Bécs* nevét viszont a sumér *bo-csu* 'bő víz' szóból vezeti le. A *nádor* is a sumér *nad*+*úr*, jelentése pedig 'nagy úr'. De legmeglepőbb *Tihany* nevének magyarázata: ez tulajdonképpen *tik hon!*

A nyugaton megjelent magyar nyelvű őstörténeti munkák közül számomra Baráth Tibor könyve² bizonyult a legmerészebbnek. Nem kevesebbet állít, mint hogy a hunok rovásírással írt magyar nyelvű okmányokat hagytak hátra, hogy az úgynevezett „szumír” és egyiptomi nyelv eredetileg ugyanaz a nyelv és hogy a szumír és egyiptomi nyelv egyformán magyar nyelv. Így hát nem csoda, ha Baráth Tibor szerint rengeteg a Kr. e. évezredekben eredő magyar nyelven írt okmány. Az írást magát a „magyar népek” találták fel. A magyar népek *papiros* (= *papírás*) kifejezését a világ minden népe átvette, és mind a mai napig *papír* az íráshordozó anyag neve. A *runa* szó a magyar *róni* igére megy vissza. A *papiros*-hoz hasonlóan magyarból fejthetjük meg a *piramis* szót is. Ez ugyanis semmi más, mint *peremes*. „Ugyanez a perem szó a finnugor nyelvekben is megvan — olvashatjuk a könyvben (163) —, ahol a Balti-tenger peremvidékén lakó, ma már kihalt magyar eredetű népet lakóhelyéről peremi, permi népek neveztek.” Igaz, hogy mind a *papiros*, mind a *piramis* görög eredetijét ismeretlen eredetűnek jelzi a legújabb görög etimológiai szótár,³ de a *papírás* és a *peremes* nem visz bennünket közelebb eredetük megfejtéséhez. A *πρωπίς* egyébként egy fajta lepényt is jelentett, és az egyiptomi piramisokat a lepény alakja alapján neveztek el. — A *permi* nép-

¹ Dr. Nagy Sándor: A magyar nép kialakulásának története. Editorial Transsylvania Könyvkiadó Vállalat [Buenos Aires 1968.], 316 lap.

² Baráth Tibor: A magyar népek őstörténete. Első kötet. Szerző kiadása. Montreal, 1968. 240 lap.

³ Frisk: GrEtWb. 2: 472 és 629.

névnek nincs kielégítő magyarázata. Ezzel az elnevezéssel azonban nem „már kihalt magyar eredetű népet” szoktunk illetni, hanem ez a zürjének és votjákok összefoglaló neve a nyelvészeti-néprajzi irodalomban.

Idézek végül néhány mondatnyi részletet Baráth Tibor könyvéből: „Visszapillantva az előadottakra, láthatjuk, hogy a rovásjelekkel, hieroglifákkal, ékjelekkel és tiszta képirással írt keleti magyar nyelvemlékek az időszámításunkat megelőző első négyezer esztendő t bőségesen szegélyezik. Ezek a nyelvemlékek a mi tudományos tételünkhöz perdöntő bizonyítékok, mert rájuk hivatkozva most már határozottan állíthatjuk, hogy a magyarul beszélő népek őshazája a Régi Kelet volt, az a földrész, ahol három világtáj, Afrika, Ázsia és Európa érintkezik egymással és ahol az emberiség első magas kultúrája megszületett. [Bekezdés.] A magyar őstörténet alapvető kérdése, az őshaza földrajzi elhelyezkedése eszerint teljesen tisztázott dolognak tekinthető” (138).

Sajnos a szerző perdöntő bizonyítékait nem lehet elfogadni. Az óegyiptomi és mezopotámiai szövegekbe beleolvasott nyelvújítási alkotások (például *pontos méret* és *írnok* óegyiptomi hireoglifákkal leírva) nem emelik az olvasat hitelét. Nem tekinthetjük perdöntő bizonyítéknak azt sem, ha az egyiptomi és egyéb közel-keleti ókori uralkodók és istenek neveit magyarul, illetve magyar-nak értelmezi. Így például a bölcsesség egyiptomi istenének, az írás feltalálójának, *Thoth*-nak a nevét a magyar *tud*-ból fejt meg. Ezek a névfejtések nem jobbak a *papiros* vagy a *piramis* etimológiájánál.

7. Mint Bobula Ida fentebb ismertetett munkája, sokszorosított formában olvasható dr. Schedel Andor tanulmánya¹ is. Abból a megfontolásból indul ki, hogy ha egy szócsoport és szinonimái, továbbá a kapcsolódó egyéb kifejezések ugyanarra a nyelvre vezethetők vissza, akkor ezekből nemcsak egyszerű érintkezésre következtethetünk, hanem az ilyen egyezések „egyéb nyelvi, faji, nemzeti, sőt rokonsági kapcsolatok közelebbi vizsgálatát is követelik” (2). Tíz szót (*eke, kasza, borjú, árok, kerék, munka, mérní, edény, gúnya, ház*) választ ki, s ezek „szinonimáit” és a kapcsolódó fogalmak neveit vizsgálja meg az eredet szempontjából. Hogy miért tettem idézőjelbe a „szinonimáit”, arra nézve lássuk, miket tart a szerző például az *eke* vagy a *kasza* szinonimáinak: *eke* : *kapa, ásó, lapát*; *kasza* : *kard, kés, szablya, tör, sárló, balta, fejsze, dikics*. A kapcsolódó fogalmak az *eke* alatt: *szánt, szántóföld, ugar, rög, borona, iga, vet, szór, arat, kepe, kéve, gabona, gabonaszem, mag, polyva, gaz, garmada, kuzal*.

Eljárásmódja a következő. Minden szócsoportnál közli Bárczi Géza szófejtő szótárának az egyes szavakra vonatkozó eredetmagyarázatát, ezekhez rövid megjegyzést fűz, majd a felsorolt szavakat egybeveti sumér és akkád szavakkal.

Mint a fentebb ismertetett munkákban, Schedel Andor tanulmányában is túlzott szerep jut a logikának. Egy idézet ennek illusztrálására: „E szószármaztatások [ti. a Bárczi-félék] technikátörténeti szempontból bizonyos megmagyarázhatatlan jelenségeket mutatnak. Ha ugyanis az *eke* szó török eredetű, az *eke* munkáját jelentő *szánt* szónak is török eredetűnek kellene lenni, itt pedig ismeretlen eredetűként szerepel. Ugyancsak nehéz logikailag alátámasztani, hogy az ekés földművelés, illetve gabonatermeléssel kapcsolatos *iga, borona, ugar, gabona, polyva* szavak szláv eredetűek lennének, és a *szánt*,

¹ Dr. Schedel Andor: A magyar technikai kultúra fejlődés története és a nyelvészet. Kézirat, 1969. 36 lap.

vet, arat, mag, kepe, gaz szavak pedig ismeretlen, vagy bizonytalan eredetűek” (3—4). A nyelv jelenségeit és a nyelv életét nem a logika törvényei szabályozzák. Abból, hogy egy szó bizonyosan ilyen vagy olyan eredetű, semmi esetre sem következik, hogy egy ugyanabba a fogalomkörbe tartozó másik szónak vagy szavak egész csoportjának ugyanolyan eredetűnek kell lenni. Abból, hogy az *eke* török eredetű, semmiképpen nem következik, hogy a *szánt*-nak is török eredetűnek kell lenni. Ha ilyen logikai szükségszerűség uralkodnék a nyelvben, hogy lehetne megmagyarázni a rokonságnevek körén belül például a szláv eredetű *mostoha*, a német eredetű *sógor* meglétét?

Az egyeztetéseket természetesen nem sorolhatom fel. Sok közülük az eddig említett munkákban nem megtalálható. Az eddigiekkel ellentétben azonban Schedel Andor mindig megadja az idézett sumér és akkád szavak forrását is. Egy-két példát talán mégis idézek. A *fon* igét, amely biztosan ősi örökség a finnugor, illetőleg az uráli korból, az akkád *ṭamu* 'fonni', *itānu* 'fonál' szóval veti egybe. Az ugor eredetű *sző* megfelelője az akkád *šatū* 'szőni', a nyelvújítási *szövet*-é az ugyancsak akkád *šubātu* 'szövet'. A német eredetű *cérna* a sumér *šur* 'fonni', illetőleg sumér *zara* 'ua.' szóval van összekapcsolva.

Befejezésül idézem a tanulmány utolsó bekezdését: „Az elmondottakból megállapítható, hogy a magyar etimológia a történelem és régészek számára csak igen kétes értékű támogatást nyújthat, mert mai állapotában szószármaztatásainál majdnem kizárólag csak nyelvészeti szempontokat vesz figyelembe. Az etimológia pedig nem csak nyelvészeti kérdés.” (34; a kiemelés az eredetiben).

8. Az etimológia valóban nem csak nyelvészeti kérdés, de viszont olyan kérdés, amelyet nyelvészeti iskolázottság nélkül sem lehet művelni. Alapja a szótörténet. A kutatónak fáradságos munkával, lépésről lépésre kell megrajzolni a vizsgált szó alaki és jelentésbeli fejlődését az első írott adattól máig vagy megfordítva: a mától kell visszafelé haladnia addig, ameddig az írott emlékek megengedik. A szótörténet kutatója itt meg is állhat, az etimológusnak azonban tovább kell lépnie. Meg kell állapítania azt is, hogy a forrásokban az első adatig vagy adattól végigkísért szó honnan került nyelvünkbe, illetőleg a vizsgált nyelvbe. A nehézségek itt kezdődnek. Ezek lehetnek tisztán nyelvészeti (hangtaniak és jelentéstaniak), lehetnek történetiek és művelődéstörténetiek. A hangtani problémákat semmi esetre sem lehet figyelmen kívül hagyni. Ha az egyeztetés egyébként kifogástalannak látszik, a hangtani eltérést az ismert és szabályosnak tekintett törvényszerűségtől különleges okokkal (népetimológia, analógia, hangátvetés stb.) meg kell magyarázni. A tisztán hangtani jelenségek terén viszonylag könnyebb a dolga a kutatónak. Itt ugyanis a valószínűnek a határai bizonyos mértékben megfoghatóak. A jelentés határai azonban annyira elmosódtak, hogy gyakran nem lehet pusztán logikai alapon dönteni abban, hogy mi lehetséges, mi lehetetlen a jelentés területén. Ehhez járul még az is, hogy egy régi adat tényleges jelentésének megállapítása gyakran igen nehéz, különösen ha a szövegkörnyezet sem szolgáltat döntő kritériumot. A jelentéstani nehézségeket azonban mindenképpen át kell hidalni akár a vizsgált nyelvből, akár -- ez a jobb eljárás mód -- más nyelvekből vett példákkal.

Az etimológia nem csak nyelvészet, de azért elsősorban mégis nyelvészet. A fent idézett munkák etimológiai összevetései általában figyelmen kívül hagyják a magyar szavak történetét, és már eleve feltett őstörténeti elképzelé-

sekhez keresnek nyelvi bizonyítékokat. Egy vonatkozásban igazuk van a sumérológusoknak. Abban tudniillik, hogy a magyar tudomány a felszabadulás óta különösen, de az egy Varga Zsigmond kivételével már az első világháború óta elhanyagolta a sumér kérdést. A sumér kultúra és civilizáció van olyan fontos, hogy hazánkban is foglalkoznia kellene vele néhány kutatónak. Persze nem azért, hogy a sumér – magyar ősrökönstéget bebizonyítsák, hanem ugyanazért, amiért egyiptológusaink, semitológusaink, tibetológusaink stb. foglalkoznak tárgyukkal. Ha ilyen szakembereink volnának, esetleg több, vándorzóként nyelvünkbe került sumér eredetű szóról volna tudomásunk.

Nézetem szerint még egy kérdést okvetlenül érinteni kell. Hogyan lehetséges az, hogy nyelvünk eredetéről – és ennek kapcsán őstörténetünk problémáiról – a legképtelenebb nézetek megszülethetnek és széles körben hiteltelnek találhatnak? Hogyan lehetséges például az, hogy a csuvasok finnugor rokonnaként szerepelhetnek országos napilap hasábjain? Úgy vélem, a feleletet csak abban kereshetjük, hogy iskolai oktatásunkban nem kap kellő helyet és súlyt a finnugor, illetőleg uráli nyelvrokonság. A magyar nyelv rokonaival még az egyetemeken bölcsészettudományi karán is csak a magyar szakos hallgatók ismerkednek meg tüzetesebben. A nem magyar szakosok kapnak tájékoztatást a világ nyelveiről, de az uráli nyelvcsaládról nem. Pedig a nyelvrokonság fogalmáról és a magyar nyelv rokonaairól már az általános iskolában is tájékoztatni kellene a gyermekeket. Részletesebben is tárgyalni kellene a kérdést a középiskolákban. A nyelvtani oktatással párhuzamosan bizonyos nyelvtörténeti és általános nyelvészeti ismereteket is közölni lehetne és kellene a gyermekekkel. Mindezeket rá lehetne fűzni a magyar szókincs történetének vázlatos ismertetésére. A szavak története és eredete már az általános iskolai tanulókat is érdekli. Lehetne beszélni ennek kapcsán a hangmegfelelésekről, a főbb hangtani változásokról, az analógiáról és a nyelvfejlődést meghatározó egyéb tényezőkről. Ehhez persze arra volna szükség, hogy a túlzottan egyoldalú leíró nyelvtani szemléletet változtassunk. Mert csak akkor remélhetjük, hogy az „őstörténeti csodabogarak” kihalnak, ha a felnövekedő nemzedékek a nyelvrokonság kérdéséről is szilárd, a tudomány mai álláspontjának megfelelő nézeteket visznek magukkal az iskolából.

Papp László

Kutyanek, 1969

I. Az első szerző, aki a kutyanevekkel foglalkozott, Xenophón volt. Künégetikosz című művében, a kutyák felneveléséről és idomításáról szóló fejezetben 47 kutyanevet sorol fel; tőle származik az a máig hangoztatott követelmény, hogy a kutyanev lehetőleg két szótagú legyen. (Vö. Alles über den Hund. Köln 1966. 19–20.) Rudolf Kleinpaul terjedelmes kutyanevgyűjteményt állított össze (Wie heisst der Hund? Internationales Hundennamenbuch. Leipzig 1899. Vö. Nyíri Antal: Nyr. 87: 353). Az elmúlt évtizedekben s a közelmúltban a témát főleg a népnyelv és a néprajz oldaláról közelítették meg. A Nyr. régebbi évfolyamaiban Vozári Gyula Debrecenből (25: 333), Gönczi Ferenc Göcsejből (30: 255), Csokán Pál Hódmezővásárhelyről (40: 141–2) közölt kutyaneveket; foglalkozott a témával Herman Ottó (A magyar pásztorok nyelvkinése. 1914.) és az utóbbi években Nyíri Antal (Nyr. 87: 351),

Implom József (Nyr. 88:203), Kőhegyi Mihály (uo. 205 és Nyr. 90:423), Bernschütz Sándor (uo. 424). Újabbán az egyre jobban kiterjedő névtudomány művelői körében merült fel az az igény, hogy a személynevek és a földrajzi nevek mellett a méltatlanul elhanyagolt állatneveket is nagyobb figyelemben részesítsük (vö. Hajdú Mihály: MNy. 65:250, J. Soltész Katalin előadása a Névtudományi Konferencián, 1969. szept. 2.), s ne csak a népi, hanem az úgynevezett hivatalos állatneveket is tanulmányozzuk.

Hivatalos névadás általában olyankor válik szükségessé, amikor valamely összeírás, lajstromozás során a meglévő spontán névanyag elégtelennek bizonyul a nagyszámú egyed számbavételére és megkülönböztetésére. Így jöttek létre az emberi vezetéknevek, a megnövekedett települések új utcanevei, s ezért kell gyakran új nevet adni a tsz állományába bevitt lovaknak (vö. Király Lajos: Nyr. 89:95). A törzskönyvezett kutyák vonatkozásában még nagyobb szükség van a hivatalos névadásra, tekintettel a kutyák szaporaságára, valamint arra, hogy a törzskönyvezés országos hatályú.

A kutyanevadás szabályairól dr. Balássy Zoltán „Milyen nevet adjunk a kutyának” című cikke tájékoztat (Kutya Magazin 1969. Mezőgazdasági Kiadó 1969. 52–4). A hivatalos törzskönyvi kutyanev általában két vagy három elemből áll. A kutya „vezetékeve” a k e n n e l n é v, amely megegyezik a kennel — a kutyatenyésztő telep — elnevezésével, és a törzskönyvi bejegyzéssel védetté válik: idegen kutyát nem lehet azon a néven törzskönyvezni. Lajstromozott kennelneveket 1920 óta — hazánkban hivatalosan 1960 óta — használnak a kutyatenyésztők.¹ A kutya „keresztneve” az e g y e d i n é v, ezt a tenyésztő rendszerint úgy választja meg, hogy az egy alomból való — egyszerre született — testvérek neve ugyanazzal a betűvel kezdődik, s az egyes almokat jelölő betűk többnyire ábécérendben követik egymást. Az A, B, C stb. betűvel kezdődő egyedi nevek tehát az esetek nagy részében azt az információt tartalmazzák, hogy viselőik anyjuknak első, második stb. kölykezéséből származnak. A kennelnéven és az egyedi néven kívül sok kutya még harmadik nevet is visel: ez a h í v ó n é v, amelyet az új tulajdonos ad, ha valamilyen okból nem tartja megfelelőnek a tenyésztőtől kapott egyedi nevet. (A *Hunnia Lady Molly* névben tehát *Hunnia* a kennelnév, *Lady* az egyedi név és *Molly* a hívónév.)

Ennek a cikknek az anyaga a Budapesten 1969 szeptemberében rendezett kutyakiállítás katalógusából származik.² Ez a kitűnően szerkesztett vaskos füzet tartalmazza az 1440 kiállított kutya nevét, fajta, nem, korosztály és — ahol szükséges — szín szerint csoportosítva, feltünteteti születésük dátumát, apjuk és anyjuk nevét, továbbá a tenyésztő és a tulajdonos nevét s az utóbbinak lakcímét. Összesen 2337 kutya nevét írtam ki.

1. Ennek az anyagnak csaknem 30%-a idegen név; a kiállításnak számos külföldi részvevője volt, de a hazai pedigres kutyák jelentékeny része is

¹ Dr. Sárkány Pálnak, a Magyar Ebtenyésztők Országos Egyesülete (MEOE) elnökének szíves levélbeli közlése.

² A kiadvány pontos címe a belső címlapon: „Fédération Cynologique Internationale (FCI) védnöksége alatt a Magyar Ebtenyésztők Országos Egyesülete (MEOE) által Budapesten 1969. szeptember 13-án és 14-én rendezett jubileumi nemzetközi CACIB CAC kutyakiállítás katalógusa és programja”. Itt mondok köszönetet Schneider Beáta kiállító kutyatulajdonosnak, aki a katalógust rendelkezésemre bocsátotta. — Köszönettel tartozom Vértes Edit és Ladó János kollégáimnak is, akiknek segítségével megismerkedhettem a kutyanevek világával.

külföldről származik, azonfelül a magyar tenyésztők is sokszor adnak idegen nevet kutyáiknak. Az idegen neveket tehát nem zárhattam ki a vizsgálatból, csupán annyi engedélyt tettem, hogy a külföldi tulajdonú kutyák nevét csak akkor dolgoztam fel, ha szüleik vagy utódaik révén a magyar törzskönyvben is szerepelnek, illetőleg ha valamilyen szempontból kiegészítik a magyar névanyagból adódó tanulságokat. Idegen névnek számítom azokat, amelyekben a magyar névsorrendtől eltérően az egyedi név a kennelnév előtt áll: pl. *Gerónimo Lucky Strike*; ilyenkor a kennelnevet gyakran idegen nyelvi partikula kapcsolja: *Keggy of Badmington, Cocco von der Burg, Lohenhof, Diana aus Antonika, Kaja z Antoniki, Rena de Phylaton, Roxane di Boccanegra, Gwenda van Us Honk, Mascha d'el Afghan*. Akkor is idegen az ilyen szerkezetű név, ha egyik vagy másik, esetleg — a partikulán kívül — mindegyik eleme magyar: *Gopa of Cserfalvi, Édes vom Schwarenberg, Erika Piszte de Rézmál, Ari Arany of Kapoly*. Az idegen nevek ritkább típusában az elől álló kennelnév angolos birtokos esetragot mutat: *Burkhard's Flamingo, Sauro's Darling*. De idegennek tekintem a kennelnév — egyedi név sorrendű jelöletlen szerkezeteket is, ha mindegyik eleme idegenszerű: *Conqueror Bomber, Hillrose Babette, Marell Fancy* — viszont magyarnak akkor, ha magyar szerkezeti elem is van benne, pl. *Texasi Star Romeo, Königsbergi Aladin Djaffar*. Érdekes, hogy egy alomból való testvéreket is jegyeztek be ilyen eltérő névszerkezettel: *Univerzal Bella* és *Betty of Univerzal*. Az idegen neveket és névelemeket a továbbiakban i. : jelzéssel idézem.

2. A 2337 kutya közül 138-nak egyelemű neve van, tehát nincs kennelneve: *Achilles, Bojtár, Boxi, Ecco, Muki, Pepi, Rabló, Rex, Vinetta, Zsoli* stb. 10-nek a neve egyedi névből és hívónévből áll: *Ildikó Kormos, Bambi Rexi, Babette Betty, Cézár Mackó* stb., tehát ezeknek sincs kennelnevük. A teljes anyagnak 65%-a, több mint 1500 egyed kennelnévből és egyedi névből álló kételemű nevet visel: *Bogáti Antók, Abonyányi Csongor, Felsőcsatári Apacs*, i.: *Goldstar Ardent, Aida of Valey* stb. (Az idegen partikulákat nem számítom külön elemnek.) A háromelemű nevek száma 641; a kennelnév és az egyedi név mellé többnyire hívónév járul: *Etelei Csalfa Fifi, Farkasgyepői Bumbella Hedy*, i.: *Bickó Mitschu v. Hugendorf*, de némelykor az egyedi név maga kételemű: *Bükkaljai Dugó Dani, Bári Mickey-Mouse*, i.: *Borgia Lucrezia of Bergamo* (az emberi keresztnévek között is vannak ilyenek: *Mária Magdolna, Nepomuki János*); máskor a kennelnév kételemű: *Vak-Bottyán Boncos, Fehér-Agyar Atma*, i.: *Dália Biala Chryzantema, Astor vom Chateau de Mourle*. Azok a kételemű kennelnevek, amelyeknek első eleme -i képzős, úgy hatnak, mintha predikátumos nemesi nevek volnának: *Gyergyói-Gyopár Alexandra, Dobsinai Csengőbibi Bendegúz*. Vannak még hosszabb, négy-, sőt ötelemű nevek: *Battonyai Aranyos Alex Gipsy, Józsefvárosi Kócos Pajtás Mihály*, i.: *Amor vom Haus Jerea-Augsdorf, Derrycarne Danny Boy of Derravara*,¹ *Huntersbrook Bargriff Figaro detto Tamburo*. Kételemű kennelnév mellett kételemű egyedi név: *Jolly Joker Alfa Romeo*. Négyelemű nevet 56-ot találtam, öteleműt csak kettőt: *Elen Klaricky Sneznik Mackó Zsuzsa* és *Long Lugs Bobby of Black Cocker's*.

¹ Ír név; ír szetter viseli.

II. A szűkebb értelemben vett „kutyanév” fogalmába az egyedi nevek és a hívónevek tartoznak; a hívónév tulajdonképpen nem más, mint a mindennapos használatra szánt másik egyedi név. Ezért az „egyedi név” terminust tágabb értelemben használom, a hívóneveket is beleérttem.

Az egyedi nevek névjelentéstani szempontból három főcsoportra oszthatók: a szónévek, az átvitt tulajdonnevek és az elsődleges jelnevek csoportjára (vö. J. Soltész Katalin idézett előadása).

I. A legváltozatosabb csoport a tulajdonnévként használt közszőké és felismerhető közszői származékoké, ezeket neveztük szónéveknek. Több mint 500 nevet sorolhatunk ide; amint látni fogjuk, sok közöttük a népi név.

A szónevek nagy része leíró név, viselőjének valamely tulajdonságát jellemzi. Sok név vonatkozik például testnagyságra — gyakorlatilag inkább kicsinységre: *Apró, Büttyök, Csipet, Csitri, Csutka, Dugó, Mazsola, Pici, Picur, Pirinyó, Pötty* stb., közszői alapú becézett nevek: *Csöpi, Morzsi, Pötyi*, i.: *Minor*. 'Nagy' jelentésű csak egy idegen név: *Big*.

A színre utaló nevek — amint Bernschütz Sándor is megfigyelte (Nyr. 90:425) — többnyire átvitt használatú szók, körülírások: *Arany, Avar, Bronz, Csoki, Ezüst, Füstös, Kormos, Krampusz, Topáz*; i.: *Black, Red, White* (csak ezek közvetlen színnevek), *Mahagon, Silber*.

Sok név utal a kutya bozontos szőrzetére: *Bodros, Boglyas, Bolyhos, Borzas, Borzos, Bundás, Csimbók, Csutak, Fürtös, Kócos, Lompos, Pamacs, Rojtos, Suba* (többségükben pulik, néhány komondor, kuvasz és pumi). Becézett alakok: *Bojti, Bundi, Bundzi* (vö. Bernschütz i. h.), *Szörike*, i.: *Wollchen*. Sima szőrzetre csak egy vizsla *Bársony* neve vonatkozik.

Egyéb testi tulajdonságok: *Buksi, Duci, Dundi, Fogas, Füles* (tacskók), *Mancsos, Piszé* (bokszer),¹ *Pufi, Szimat, Talpas, Tappancs, Toppancs*, i.: *Grosse*. Néhány név az állat gyorsaságát vagy fürgeségét akarja jellemezni: *Orkán, Rakéta, Szellő, Szikra, Ugri, Villám*, i.: *Cito, Flott, Jet*. Hangadásra céloznak: *Morgó, Dudás, Dalos, Kürtös, Zengő, Csengő, Cincogó* (patkánynál valóban alig nagyobb törpe pincs); becézett alakok: *Csahi, Szuszi*.

Viselkedésre, belső tulajdonságokra utaló nevek: *Alamuszi, Cseles, Huncut, Kacér, Dacos, Derűs, Dúrcás, Éhes, Harcos, Hetyke, Kemény, Kényes, Méla, Merész, Mérges, Módos, Morcos, Öreg, Pajzán, Sanda, Szeles, Szilaj, Űde, Virgonc, Zsémbe*. Jó tulajdonságot kifejező, dicsérő nevek: *Aranyos, Bájos, Bátor, Cuki, Csinos, Csindus, Édes, Ékes, Erős, Fürge, Híres, Kedves, Ragyogó, Űgyes, Vitéz*; i.: *Happy, Pretty, Wacker*. Szokatlan a főnévi forma: *Hűség*.

Ezek a nevek már átvezetnek a kedveskedő nevek csoportjába, amelyek a gazdának kutya iránti szeretetét fejezik ki: *Ajándék, Áldás, Angyal, Aranyvirág, Barát, Bizsu, Cimbora, Csillag, Gyöngy, Gyöngyszem, Kedvenc, Kincsem, Koma, Pajta, Tündér*; becézett alakok: *Mézi, Pajti*; i.: *Amice, Amiga, Amigo, Beauty, Charmer, Chère Amie, Darling, Juwel, Wonder, Zauber*. Ide sorolom a 8-szor előforduló *Ami* nevet, amely — az *Amice, Amigo*-félékből következtetve — a 'barát' jelentésű francia szóból ered, noha emberi becenév is lehet (pl. *Amáliá*-ból), és a két adattal dokumentált *Ajnár*-t, amely feltehetőleg az *ajnároz* igéből keletkezett elvonással.

¹ Az ismertebb idegen eredetű fajtanéveket a HTSz. szerint, illetőleg magyarosan írom.

A kedveskedő nevekhez számítom azokat is, amelyek eredetileg pejoratív jelentésű szók: *Apacs, Átok, Betyár, Bikfic, Bitang, Cudar, Csalfa, Csavargó, Csibész, Fickó, Hamis, Jómádár, Kófic, Kópé, Ledér, Léha, Lump, Lurkó, Ördög Rabló, Sátán, Vacak, Vagány, Vandál, Zsvány*; i.: *Diable, Gauner, Harpia*. Ezeket a neveket a gazda tréfás kedveskedésnek szánja, éppúgy, ahogy barátok, pajtások között is enygelésszámba megy, ha betyárnak, zsványnak nevezik egymást.

„Abszolút kutyanevek” a ’kutya’ vagy ’kutyafajta’ jelentésű egyedi nevek: *Canis, Hundi; Boxer, Bozi* (bokszer), *Fox* (foxterrier). Egyéb állatnevek (vagyis állatfajt jelölő köznevek) gyakran szerepelnek egyedi névként; ezek — mint az alább következő csoportok általában — csak áttételesen vagy egyáltalán nem tartalmaznak konnotatív elemet. Az állat kicsinységére utal például a *Tücsök, Prücsök* név, színére a *Bogár* (a legtöbbször előforduló név) és a *Hattyú* (csupa kuvasz viseli), fogazatára a *Cápa*. További állatnevek: *Csikasz, Farkas* (egyik sem farkaskutya; az előbbi pumi, az utóbbi foxterrier), *Dongó, Futrinka, Gilice, Hörcsög, Mackó, Mókus, Rigó, Szöcske, Táltos, Tigris, Vöcsök*; becézett alakok: *Csibi, Tigi, Tücsi*; i.: *Amsel, Bärlí, Biene, Bird, Bull, Cobra, Dingo, Flamingo, Gepard, Jaguar, Kid, Wolf* (ez valóban farkaskutya, azaz német juhászkutya), *Zobel*.

Meglepő, hogy viszonylag sok a növénynév: *Babér, Bazsarózsa, Bimbó, Bodza, Bogáncs, Bogyó, Bürök, Chrysanthenum, Dália, Hérics, Jázmin, Kamelia, Lencse, Makk, Mályva, Nárcisz, Pipacs, Pitypany, Szirom, Tüske, Virág*. A legkedveltebb nevek közé tartozó *Bogáncs* a kutya bozontosságára utal (főleg pulikat hívnak így); egy német tulajdonú snaucer *Pfeffer* neve a színére („Pfeffer-und-Salz”, „poivre-et-sel”).

Az ember a kutyát „majdnem embernek” tekinti, azért személyt jelentő szavakkal is elnevezi: *Anygom, Apród, Ara, Bakfis, Fruska, Hapsi, Legény, Rajkó*; i.: *Boy, Girl, Burschi, Mädy*.

Vegyes foglalkozásnevek: *Abbé, Baka, Bakter, Bohóc, Diri, Doktor, Gésa, Nebuló, Pandur, Zsandár*. Pulik, komondorok és más pásztorkutyák viselik a *Bojtár, Gulyás, Pásztor* nevet.

A kutyanevek egyik leggazdagabb csoportját „úrhatnám neveknek” lehet mondani; hogy miért, magyarázat nélkül is megértjük az alábbi listából: *Bojár, Császár, Dáma, Delnő, Ficsúr, Generális, Kadet, Nádor, Úrfi* — és főleg i.: *Admiral, Baron, Caballero, Chief, Contessa, Donna, Duchesse, Dux, Dynast, Gentleman, Grand, Imperator, King, Lady, Lord,* Majestic, Mister, Mylady, Mylord, Nobel, Primas, Prince, Princess, Queen, Rex, Viscount, Zar*; becézett alakok: *Princi, Rexi*.

Az úrhatnám neveknek külön al-alkatóriája a keleti méltóságoké: *Aga, Ataman, Basa, Hodzsa, Kalifa, Kán, Mandarin, Szultán*; i.: *Pascha*.

Népnevek, népcsoportokat jelölő elnevezések is váltak kutyanevvé: *Arab, Assir, Cigány, Digo, Góbé, Indián, Magyar, Palóc, Ozmán, Perzsa, Szittya, Török, Viking*; i.: *Gipsy, Kosak*. *Cigány*-nak, *Gipsy*-nek főként fekete kutyákat hívnak. A régóta ismert és elterjedt — anyagunkban 5-ször előforduló — *Burkus* egy ’lombos, bozontos’ jelentésű népnyelvi szóra megy vissza, amely egybeesett a ’brandenburgi, porosz’ jelentésű, mai nyelvünknek ugyancsak erősen a perifériájára szorult *burkus* népnévvvel (vö. TESz.).

* A *Lord* és *Lady* nevekről vö. Országh László: Nyr. 93 : 479.

Mesebeli, mitológiai lényeket jelentő nevek: *Amazon, Centaur, Démon, Geniusz, Nimfa, Sellő, Titán*; i.: *Araune, Nixe, Troll*.

További jelentéstani csoportot alkotnak a kártyával, az itallal és a pénzzel kapcsolatos nevek; e fogalomkörök és a kutyanévadás összefüggésének megfejtését bízunk inkább pszichológusra. Kártyás nevek: *Adu, Káró, Herc, Treff, Wist, Jolly, Joker*; talán ide tartozik a *Cink* és a *Buli*, bár az utóbbi lehet a *bulldog* becézett alakja is. (Bokszert hívnak így, tehát a bulldoghoz igen hasonló kutyát.) Italnevek: *Absint, Brandy, Cognac, Gin, Sherry, Siller, Snapsz*; ivással kapcsolatos kifejezés: *Ex*. Pénznevek: *Bankó, Dukat, Money, Penny, Picula, Zloty*. A *Bankó* nevű kuvasz feltehetőleg anyja, a szint jelölő nevű *Ezüst* után juthatott nevéhez. (Pénznevekről megemlékezik Bernschütz Sándor idézett cikke is, sajnos példák nélkül. „A kutya” című folyóirat 1969. 12. száma a 4. lapon két *Pengő* nevű kutyát említ.)

Vegyes tárgynevek: *Butykos, Csákó* (jellegzetes szarvasmarhanév!), *Csipke, Csutora, Dikics, Frakk, Furkó, Füttykös, Köcsög, Madzag, Mészga, Rocska* stb. A *Furulya* név ötletesen jellemzi a hosszú törzsű tacsót.

A görög ábécé betűi közül a 11-szer előforduló *Alfa* a legkedveltebb nevek közé tartozik, de van egy-egy *Béta, Jotta* és két *Omega* is.

Indulatszóból, hangutánzó és hívogató szókból eredő nevek: *Wau, Csitt, Hopp, Bimm, Bumm, Piff, Paff, Uccu, Hékkás*; i.: *Olalu*. („A kutya” 1969. 11. számában látható egy *Iszkiri* nevű uszár képe.)

A maradék, mintegy 100 szónévből már bajosan lehet csoportokat összehozni. Többszöri előfordulásukkal nagyobb elterjedtségre mutatnak a következők: *Amulett, Bagó, Bukfenc, Csárdás, Jojó, Lux, Móka, Pletyka*. Az egy-egy adattal képviselt nevek közül csak néhány érdekesebbet sorolok fel: *Bicskás, Csattos, Figura, Herkentyű, Jegyes, Lángos, Ócskás, Orcás, Krimi, Alibi*. Kevésbé ismert tájszók: *Abagos* (= ebagos 'szőrösen született'), *Candra* (= condra), *Gorzsa* ('nádvági szerszám') (vö. ÜMETSz.).

2. A kutyanévek másik főcsoportjába az átvitt tulajdonnevek tartoznak. Ezeknek mintegy 94%-a emberi személynév, még közelebről keresztnév: *Anca, Axel, Bence, Bella, Csongor, Tünde, Dóra, Frédi, Gazsi, Hédi, Kinga, Lulu, Marci, Nathalie, Oliver, Róbert, Salamon, Ulrika, Viktória* stb. A név-választás rendszerint megfelel az állat ivarának, de nem különösebb ritkaság, hogy kanoknak női nevet, szukáknak férfinevet adnak: egy-egy *Abigél, Artemis* és *Vénusz* nevű hím, három *Bobi*, két-két *Jackie* és *Lexi*, egy-egy *Adrian, Amor, Nikki, Pál, Ricsi* és *Zebulon* nevű nőtényt találtam. A nőnemű *Jackie* ihletője Jacqueline Kennedy-Onassis lehetett. („A kutya” 1969. 12. száma egy korábbi tévedés helyreigazításaként közli *Sobri Jóska* tacsó képét, aki nem kan, mint neve után a szerkesztőség gondolta, hanem szuka.)

Az átvitt személynevek 600 felé közeledő tömegében divattendenciaként mutatkozik az angol és a keleti nevek kedvelése: *Bessie, Bill, Bob, Cliff, Charlie, Daisy, Dick, Dolly, Fred, Garry, Harry, Jerry, Jackie, Jennyfer, Jimmy, Molly, Peggy, Percy, Teddy* — *Abdi, Abu, Achmed, Ali, Azra, Fatime, Hassan, Juszuf, Lejla, Mirjam*.

Gyakran vesznek kölcsön személyneveket a történelem, a mitológia, az irodalom, a színház, a film világából. A történelmi személynevek többsége az ókorra mutat vissza: *Aspasia, Brutus, Cassius, Caesar, Cleopatra, Cyrus, Hannibál, Homeros, Nero, Ramses, Varus*. Külföldi kutyának az *Attila* történelmi személynév (német tulajdonú ír terrier); *Etsel* is előfordul. Az újabb

és a legújabb kort vezetőeknek képviselik: *Casanova*, *Nelson*, *Sobri* (apja *Subri*) és *Nurmi*. Van *Czang-Kaj-Szek* is, pekingi palotakutya, az írásmódról ítélve lengyelországi származású.

Az antikvitás névdivatja különösen a mitológiai személynevek nagy számában mutatkozik meg — ide számítva a mitológiai tárgyú antik irodalomból vett neveket is —: *Achilles*, *Adonisz*, *Ajax*, *Ámor*, *Antigoné*, *Aphrodité*, *Apollo*, *Ares*, *Argus* (*Árgus*), *Artemis*, *Athene*, *Attis*, *Bacchus*, *Baucis*, *Bellerophon*, *Berenike*, *Castor*, *Cybele*, *Diana*, *Dido*, *Elektra*, *Eros*, *Hektor*, *Héra*, *Herakles*, *Jokaste*, *Juno*, *Jupiter*, *Lares*, *Léda*, *Neptun*, *Orfeusz*, *Pán*, *Párka*, *Penelope*, *Persephone*, *Phaedra*, *Pluto*, *Thais*, *Urania*, *Uranus*, *Vénusz*, *Zeusz*. (A *Pán* nevű bokszernak kennelneve is jellemző: *Mitoszi*.) Egyéb (nem görög-latin) mitológiai és mondai nevek: *Aladin*, *Artus*, *Belzebub*, *Brahma*, *Delila*, *Góliát*, *Lilith*, *Nimród*, *Rübezahl*, *Scheherezade*.

Irodalmi személynevek: *Aramis*, *Athos*, *Armida*, *Faust*, *Hyppia*, *Rob-Roy*, *Robinson*. Színpadi művekből, különösen operából vett nevek: *Aida*, *Amneris*, *Carmen*, *Figaró*, *Gilda*, *Hamlet*, *Lysistrata*, *Otello*, *Puck*, *Romeo*, *Roxane*, *Szenta*, *Trisztán*, *Zilia*. Filmalakok: *Tarzan*, *Ben-Hur*, *Bonny*; a tévében vergődött roppant népszerűsége *Belphegor* és *Zorro*. Napjaink divatos személyiségeiről nevezték el a *Kiri*, *Twiggy*, *Ringo*, ill. *Ringo Star* nevű kutyákat. (Az esetleges utókor számára: magyar slágerénekesnő — angol fotómodell — a *Beatles*-együttes tagja.)

A személynevekhez képest egyéb átvitt tulajdonnevek aránya elenyésző. A kutyanevadásban oly fontos szerepet játszó folyóneveket (vö. Herman Ottó, Nyíri Antal, Implom József, Kőhegyi Mihály, Bernschütz Sándor i. m.) mindössze 5 *Tisza*, 2 *Lajta*, 1—1 *Sajó*, *Sió*, *Zala* és *Rajna* képviseli anyagunkban, s ha ide számítjuk még a *Duncsi* (*Duna* becézője, vö. Implom i. m.), *Szilas*, *Fertő*, *Káma*, *Styx* neveket, ezekkel együtt is alig több 1%-nál a folyónevű kutyák aránya.

Vannak viszont egyéb földrajzi nevek: *Bajcs*, *Bia*, *Déva*, *Keve*, *Zombor*; i.: *Europa*, *Haifa*, *Kabul*, *Samoa*, *Tabor*. *Csita* szibériai város neve az ott töltött hadifogság révén vált kutyanevvé (vö. Kőhegyi, Nyr. 88: 205).¹ *Samara Colorados* nevében nem tudom megkülönböztetni a kennelnevet az egyedi névtől (bevallom, nem ez az egyetlen eset), mindenesetre mind a kettő földrajzi név. Ide sorolható még talán egy agár neve, *Ibiz*; a földközi-tengeri *Ibiza* sziget ugyanis egy agárszerű kutyafajta hazája (vö. Alles über den Hund 19).

Az átvitt nevek között említhetünk egy tipikus macskanevet: *Cirmi*-nek hívnak egy tacsót.

3. A harmadik főcsoport — tulajdonképpen az első, csak a meghatározás könnyebbége miatt vettem előre a másik kettőt — az elsődleges jelnevek. Ide azokat a neveket sorolom, amelyek sem közzóként, sem egyéb tulajdonnévként nem használatosak, illetőleg közzói vagy tulajdonnévi eredetük már elhomályosult. Egyik leggyakoribb, par excellence kutyanevünk a *Bodri*: amióta sima szőrű kutyákra is alkalmazzák, elszakadt a *bodor* szó családjától (vö. TESz.), sőt vannak, akik a *Bodrog* folyónévből származtatják (vö. A kutya 1969. 12:18). A *Csuli* név pedig emberi becenév is lehet (vö. pl. Csörgheő Csuli, Móricz „Úri muri”-jában), de nem tudjuk meghatározott keresztnévhez kapcsolni.

¹ *Csita* állatnév is: a gepárd másik neve.

Az elsődleges jelnevek száma jóval kisebb, mint a szóneveké és az átvitt neveké: 100 körül jár. Legtöbbje becenév jellegű: *Beki, Bigi, Bimbi, Bodri, Bojszi, Böki, Buci, Bumbi, Cimbi, Culi, Csili, Csimbi, Csipszi* (valószínűleg a *Gipsy*-ből; tacsókó), *Csuli, Csuppi, Csuri, Csuti, Dindi, Fifi, Kuki, Kuksi, Meki, Sulyi, Szetti, Szuti, Szutyi, Tipi, Topi, Totyi, Tupi*. Hangzás vagy íráskép tekintetében idegenszerűbbek: *Abby, Apri, Binni, Briki, Dangi, Dessi, Dixi, Dobby, Erdy, Gondi, Ixy, Keggy, Kiddy, Motty, Patti, Puschi, Rissy, Rotti, Roxy, Snipi, Suxi, Zeggi*. Az idegenszerű nevek sokszor egytagúak: *Blix, Brikk, Drops, Drux, Flipp, Floks* (talán virágnév?), *Klacks, Quax, Ripp, Snipp, Wyps*. Pekingi palotakutyáknak és csaucsauknak ilyen kínaias hangzású neveket szeretnek adni: *Csang, Csung, Csungi, Uh-Chang, Wan-tu, Jo-Ga, O-lai, Ju-Li, Chu-Ty* (némelyikük talán közszó vagy magyar név álcázása: jóga, Juli?). További, e típusokba nem illeszthető nevek: *Bickó, Duckó, Bodó, Csocso, Csucusu, Cucu, Zuzu, Bocogó, Csula, Dudus*. Ide tartozik egy divatos névcsalád: *Astra* (14 adat), *Astor* (8), *Assi* vagy *Assy* (8), *Asso, Asti, Asztrea* (1–1).

4. Említettük a történelmi, irodalmi stb. személynevekből lett kutya-neveket; mások a történelemben, irodalomban stb. szereplő nevezetes kutya, esetleg más állat után nevezik el kutyájukat. Itt van elsősorban a mitológiai *Cerberus* nevet (*Cherberus*-nak írva) viselő bokszér. Történelmi nevezetességű kutya *Barry*, az 1800-as évek híres életmentő bernáthegyije, akinek kitömött porhüvelye a berni természettudományi múzeumban látható (vö. *Alles über den Hund* 34); anyagomban 9 kutyát hívnak így (*Berry, Bari* stb. írásváltozatban is). Korunk kutyahőse *Lajka*,¹ az első ürrepülő: ez a neve egy kuvasznak és egy csehszlovák tulajdonú snaucernak. Az irodalmi kutyanévek között elsőként egy fekete uszár *Mephisto* nevét illik emlitenünk; Faust ördögi szövetésége ugyan nem kutya, de fekete uszár képében kísérti meg először Faustot. A *Lassie* (*Lessie, Lessy*) név Eric Knight híres kutyaregényéből származik, amelynek címadó hőse a hűséges skót juhászkutya (más néven kolti = collie); a mi öt *Lassie*-nk közül is három kolti. Az *Almira* nevet Jókai „Az arany ember” című regényéből, Noémi derék újfundlandijától vették kölcsön egy vizsla és egy bokszér számára. A *Niki* nevet Déry Tibor valószínűleg azért választotta hasonló című kisregénye kutyafigurájának elnevezésére, mert szokásos, elterjedt névnek ismerte; mai népszerűségére — 7 adatom van rá, *Nikki, Nicky* alakban is — bizonyára visszahatott az irodalmi siker. Ugyanez lehet a helyzet a *Bogáncs, Fickó, Pletyka* esetében: az első Fekete István azonos című regényében, a másik kettő Homoki Nagy István Cimborák című természetfilmjében szerepelt. A televízió folytatásos filmjéből indult diadalútra a *Belle* (*Bell*) név, népszerűségét „a részeges kutya”-ról szóló sláger is csak növelte. A *Bonzo* évtizedekkel ezelőtt humoros mopsz- vagy bulldogszerű játékkutya-figura volt; ezt választották egy bokszér nevéül.

Kutyanev lett a mitológiai *Pegasus* lónak, „A dzsungel könyve” *Bagira* párdúcának, Felix Salten *Bambi* ózének nevéből. Walt Disney természetfilmjéből ismertük meg *Lobó*-t, a farkast; nevét — stilszerűen — farkaskutya kapta. A tévémésék malacának neve, *Mazsola* így és *Mazsi* becéző alakban is előfordul.

¹ A *lajka* tulajdonképpen fajtanév (vö. UMLex.), de a köztudatba tulajdonnévként ment át.

III. A kenne név nem azonos szerepű az emberi családnévvel: csak akkor öröklődik, ha az utódok ugyanannál a tenyésztőnél jönnek világra, mint a szülők, s ez nem nagyon gyakori eset: kb. 1300 adatból, ahol a szülő neve is fel van tüntetve, csak 163-szor viseli a kutya ugyanazt a kennelevelet, mint az anyja; apja kennelevét pedig mindössze 53 örökölte. (30 esetben azonos mindkét szülő és az utód kennelevele.) Többnyire azonos kennelevelet viselnek az egy anyától — csaknem mindig az egy anyától, egy apától — és kivétel nélkül az egy alomból való testvérek. De az azonos kennelev, akárcsak az emberi családnév, nem jelent feltétlenül vérrokonságot, sőt még fajtaazonosságot sem: az *Arokiparti* nevet például vizslák és áiredale terrierek, az *of Gödöllő* nevet foxik és angol vizslák (= pointer), a *Bükkhegyi* nevet bokszerek és kuvaszok is viselik.

A szülő és az utód, tehát a rokon tenyészetek kennelevele néha bizonyos összefüggést, hasonlóságot mutat: *Gyálszöllősi* Bundi apja *Gyáli* Módos Kormos; *Galyaparti* Djalma anyja *Galyavölgyi* Daisy Dugó; *Palotaszéli* Kormos anyja *Palotakertvárosi* Kormos; *Palotakertvárosi* Betyár anyja *Palotakültelki* Lajta; *Pilisvári* Jack anyja *Vörösvári* Lady. *Feketemező* Astra Cora kennelevele névfordítás eredménye: apja Axel *Blackfield*. Az apa egyedi nevéből lett az utód kennelevele a *Newmaidley Pilgrim*-től származó *Pilgrim* Preid Kitty, valamint az egynevű *Cudar* lánya, *Cudar* Csicsó Léda esetében; *Zsabófalvi* Amália Janka kennelevele anyja, Kevei Arany *Zsabó* hívónevének továbbképzése; *Mazsola* Csibi kennelevét pedig lánya, Toronyházi *Mazsola* egyedi névként örökölte.

1. A kenne név nemritkán azonos a tenyésztő vezetéknevével: a *Báránys*, *Foky*, *Hadnagy*, *Lánchegyi*, *Mezei*, *Stankó*, *Szántó*, *Szabó* kennelevelek ilyenek. Gyakori a gazda nevének továbbképzése, bővítése vagy módosítása: *Andrásházi* > *Andrási*, *Bakófalvi* > *Bakó*, *Csipkaváry* > *Csipkay*, *Fülöphegyi* > *Fülöp*, *Gacsályházi* > *Gacsányi*, *Harreházi* > *Harrer*, *Hercegvári* > *Hercegfalvi*, *Juhosvári* > *Juhos*, *Kékesházi* > *Kékési*, *Partivári* > *Parti*, *Rigómezei* > *Rigó*; i.: *Kleverstolz* > *Klever*, *Putzenlehen* > *Putzenlechner*, *Diviaczky* tenyésztő kutyái számára *Divéki*-re magyarosított, *Turnai* viszont éppen ellenkezőleg, kennelevét *Toorney*-nek írja. Ötletes százmazék *Világi*-ből *Világjáró*. Némely külföldi tenyésztő — véletlenül csupa nő — keresztnévét is belekomponálja a kennelevébe: *vom Charlottenhof* > *Charlotte*, *aus Haus Lucia* > *Lucia*, *z Dworu Lidki* > *Lidia*, *v. Eichrut* > *Ruth Eichmann*.

Intézmények által fenntartott tenyészetek nevében is felismerhető a gazdaintézmény neve: *Állatkerti* (Fővárosi Állatkert), *Mecseki Állatkerti* (Mecseki Kultúrpark), *Sasadi Örsöd* (Sasad Mezőgazdasági Termelőszövetkezet), *Gyapjús* (Gyapjú- és Textilnyersanyag-forgalmi Vállalat); i.: *von der deutschen Volkspolizei*.

2. Sok kenne név utal a lakóhelyre, a tenyészet telephelyére. A *Boszorkányszigeti*, *Rókusi*, *Rókusligeti* nevű kutyák Szegedről származnak, *Aranyhomoki* Kecskemétről, *Színvamenti* Miskolcra, *Ikvamenti* Sopronból, *Vihar-sarki* Békésről, *Tétényvölgyi* Nagytétényből, *Lok-hegyi* a vörösberényi Lok-hegyről és *Bulcsufalvi* a miskolci Bulcsu utcából. Óshazájukra emlékeztető kennelevük van a német, illetőleg osztrák tulajdonú *aus der Taiga* orosz agaroknak.

3. Már az eddigiekből is kiviláglik, hogy a magyar kennelnevek legnagyobb része *-i* képzős, alapszava valóságos vagy fiktív helynév, s rendkívül kedveltek a *-hegyi*, *-völgyi*, *-házi*, *-vári* és hasonló utótagú nevek. A legszembeötlőbb kennelnév-típusok:

- aljai*: Bükkaljai, Csátaljai, Kevélyhegyaljai, Marcalaljai, Oszojaljai, Sátoraljai
- dombi*: Királydombi, Nyüldombi, Rókusdombi, Rózsadombi
- falvi*: Alomfalvi, Bognárfalvi, Jakkelfalvi, Kulacsfalvi, Mackófalvi, Patakfalvi stb.
- halmi*: Alsóhalmi, Basahalmi, Jánoshalmi, Szeghalmi, Széphalmi, Zöldhalmi
- házi*: Csuporházi, Harmatházi, Marciházi, Sámsonházi, Senkiházi, Zilahházi stb.
- hegyi*: Aranyhegyi, Gerecsehegyi, Hárshegyi, Malomhegyi, Szemlőhegyi, Tatárhegyi stb.
- helyi*: Fenyveshelyi, Kézdivásárhelyi, Táborhelyi, Tóhelyi, Udvarhelyi
- kerti*: Bíborkerti, Kalászkerti, Mihálykerti, Somlókerti, Vadonkerti, Violakerti stb.
- közi*: Előputak-közi, Etelközi, Tüskeközi, Rábaközi, Szigetközi
- küti*: Barátküti, Magyarküti, Mélyküti, Riedgküti, Síkfőküti, Várküti, Vasküti
- ligeti*: Árpádligeti, Narancsligeti, Nefejejs-ligeti, Tárnokligeti stb.
- menti*: Dunamenti, Erdőmenti, Körösmenti, Rákosmenti, Szajnamenti stb.
- parti*: Folyóparti, Hernádparti, Szamosparti, Tahiparti, Zagyvaparti stb.
- pusztai*: Apajpusztai, Fenékpusztai, Gyálpusztai, Kakaspusztai, Tormáspusztai, Világospusztai
- réti*: Aknásréti, Ivánfaréti, Kardosréti, Úrréti stb.
- telepi*: Betyártelepi, Burtelepi, Sibriktelepi, Szalmástelepi, Üdülőtelepi stb.
- tói*: Hódtói, Kócsitói, Köröstói, Nádastói
- úti*: Kadocsaúti, Kalózúti, Normauíti, Ordasúti, Pávaúti
- vári*: Csikvári, Delavári, Gólyavári, Matyóvári, Rezivári, Trézsivári stb.
- völgyi*: Elbavölgyi, Győrvölgyi, Harangvölgyi, Nyitravölgyi, Szilasvölgyi, Űrög-völgyi stb.
- városi*: Belvárosi, Érdparkvárosi, Fótvárosi, Terézvárosi, Vízivárosi stb.

E romantikus, sőt nemegyszer szenvedő csengésű neveknek az idegen nevek között is megvannak a megfelelőik: a *-berg*, *-burg*, *-tal* és hasonló utótagú, többnyire *von*-os nevek: *v. Bauberg*, *v. Burgberg*, *vom Marienberg*, *v. Sonnenberg*; *von Charlottenburg*, *v. d. Georgsburg*, *von Havenburg*, *v. d. Wienerburg*; *Gebersbach*, *vom Pointenbach*, *v. Schlangenbach*, *v. Emerichshof*, *v. Krügershof*, *v. Luisenhof*, *v. Sassorhof*; *v. Birdyland*, *v. Friedland*, *v. Harzvorland*, *v. Maryland*; *vom Ransbachtal*, *vom Schnepfental*, *von Ahorntal*; *vom Bannwald*, *v. Schwarzwald*, *vom Viernheimer Wald* stb.

Emberi családneveknél szokatlan, kennelneveknél azonban nem ritkaság az idegen helynév *-i* képzős származéka: *Akropolisi*, *Bermudai*, *Biarritz*, *Floridai*, *Krakkói*, *Melbournei*, *Oberlandi*, *Palermói* stb. Ugyancsak *-i* képzővel formálnak vezetéknevszerűvé igei származékokat: *Száguldói*, *Tekergői*, *Mindenrági*.

4. A nem *-i* képzős kennelnevek közül kiugrik a *-gyöngye* és a *-virág* utótagú névtípus: *Budagyöngye*, *Csabagyöngye*, *Dunagyöngye*, *Palotagyöngye*, *Pusztagyöngye*, *Aranyvirág*, *Hóvirág*, *Szépvirág*, *Tiszavirág*. Talán típusá kerekednek az ilyen jelöletlen és képzőtlen összetételek: *Feketeakol*, *Fekete-mező*, *Kékliliom*, *Pusztatemplom*, *Rókakirály*.

5. Némely kennelnév nem álcázza magát magyar mágnás, német junker vagy angol lord nevének, hanem nyíltan utal rá, hogy viselője kutya: *Kutya-bagosi, Haraplaki, Ugatlaki, Ugatvári*; i.: *Dogstar*. Egyes — főleg idegen — nevek a kutya fajtáját is elárulják: v. *Dackeldorf* tacskozó, *Dogfarm*, v. *Doggenheim* dog, v. *Schnauzerheil* snaucer, v. *Papillonheim* papillon (lepkeszárny-szerűen elálló fülű apró luxuskutya), of *Black Cocker's* cocker spaniel. A *Házvédő, Rónaőrző, Mátyásföldi Kapuőre* nevek a kutya funkcióját fejezik ki. Vadászkutya-kennelnevek: *Hallali, Hubertus* (vizslák), *Vadászházi* (welsh terrier); i.: *mein Waidgesell* (gordon szetter), *Huntersbrook* (basset hound: tacsokoszerű vadászkutya). A *Borzvári, Hörcsögfalvi, Nyúldombi, Pocokfalvi, Rókakirály, Űrgefalvi, Űrgeháti*, i.: of *Foxbury* nevek azt az állatot nevezik meg, amelyre a kutya vadászik.

A márkanamevekre emlékeztetnek ezek a reklámszerű kennelnevek: *Imperial, Original, Universal, Prima, Harmonia, von Qualitát*.

A kennelnevek egy része, az emberi családnevekhez hasonlóan, egyedi névből lett. (A folyamatot tetten érhattük a *Pilgrim* és a *Cudar* esetében, vö. 299) Ezért a kennelnevek között is felismerhetők az egyedi nevek jelentéstani típusai, például állatnevek (vö. 295, különösmód főleg a macska rokonságából: *Jaguár*, i.: *Brown Tiger, of Gepard, Lion's, vom Löwen von Aspern*), ókori görög-latin tulajdonnevek (vö. 297: *Apollo, Heliosz, Thalia, Catullus, Romulus, Pásztoi-Tarquinius*), irodalmi és tévé-állatfigurák nevei (vö. uott: of *Bagira, of Sir Khan* — mellékesen ezek is macskafélék —, *Mazsola*). Jelentéstani, egyben kortörténeti érdekessége miatt még említést érdemel az *Újhegyi-Űrhajós* kennelnév.

IV. Kétezernél több adat feldolgozása után a kutató feljogosítva érzi magát arra, hogy észrevételeket tegyen a kutyanevek divatjára és esztétikájára vonatkozólag. Dr. Balássy Zoltán említett „Kutya Magazin”-beli cikke ezekben a kérdésekben is útbaigazít. Helyteleníti az idegen nevek kultuszát („a hazai tenyésztésű kutyák között nyüzsgönek a Cézárok, Bobyk, Nérók és Belphegórók”), az *of*-os, *von*-os kennelneveket; a kennelnév igazodjék a tenyésztő nemzetiségéhez. Tanácsokat ad a névállomány gazdagabbá, változatosabbá tételére, a kennelnevekben túlságosan gyakorivá vált *-i* képző lehető kerülésére; figyelmeztet, hogy a költött kennelnév, „fantázianév” ne legyen erőltetett vagy túlságosan hosszú; az egyedinev-készlet felfrissítésére régi és népi, feledésbe ment neveket, tájszókat javasol. Felfogásával a nyelvművelő is egyetért — legföljebb a *Cézár, Néró* típusú nevek megítélésében volnánk kevésbé szigorúak: ezek olyan régi hagyományú, mondhatni klasszikus nevek, hogy aligha tekinthetők idegennek, akárcsak az *Anna, Péter*-féle személynevek. A feldolgozott anyag vizsgálata ugyancsak támogatja Balássy dr. megfigyeléseit.

I. Előfordulási számokra, divattendenciákra eddig is többször rámutattam. Az adatok összesítéséből kiderül, hogy a 2337 kutyanévben 1248 különböző egyedi nevet használtak fel. Óriási névgazdaság ez, különösen ha tekintetbe vesszük, hogy nagyságrendileg ugyanennyi ember mindössze százvalahány keresztnéven osztozik. (A budapesti VIII. kerületben 1945-ben anyakönyvezett 2850 fiúra 106, 2657 lányra 131 név jutott; vö. Büky Béla: A fővárosi keresztnévadás hatóerői. *NyTudÉrt.* 26. sz. 1961. 41.) Persze a kutyák elnevezéséhez rendelkezésünkre áll elvben az egész emberi keresztnévállomány,

idegen és becéző változatokkal kibővítve (*Ancsa, Anka, Anni, Anikó, Panna, Panni, Anette, Anita, Antje, Anuschka* mind külön névnek számít), továbbá a közszóknak meglehetősen változatos tematikájú választéka, sőt a konvenció által kutyanévnek elfogadott önkényes hangsorok is.

De nemcsak az embernevekkel, hanem a népi kutyanevekkel összehasonlítva is tekintélyes a kutyaarisztokraták névgazdagságbeli fölénye: a Baján és környékén összeírt 3998 kutyára csak 413 név jut, s a leggyakoribb nevek százánál is többször fordulnak elő (vö. Bernschütz i. m. 425); nálunk a legnagyobb előfordulási szám 27.

Kutyanév-gyakoriságlistánk eleje így fest:

1. Bogár	27	14—18. Csilla	13
2. Lady (Lédi, Lédy)	26	14—18. Mackó	13
3. Ali	24	19—20. Csöpi	12
4. Betyár	23	19—20. Fickó	12
5. Aida	21	21—22. Ada	11
6. Betty (Betti)	20	21—22. Buksi	11
7. Dolló (Doli)	18	23—32. Aliz (Alice)	10
8. Kócos	16	23—32. Ancsa	10
9—11. Bobi (Boby, Bobby)	15	23—32. Apacs	10
9—11. Dorka	15	23—32. Ari (Ary, Arry)	10
9—11. Tücsök	15	23—31. Bodri	10
12—13. Astra	14	23—32. Cili	10
12—13. Cézár (Caesar)	14	23—32. Dani (Danny)	10
14—18. Ámor	13	23—32. Hattyú	10
14—18. Bogánacs	13	23—32. Kormos	10
14—18. Csibész	13	23—32. Lord	10

A kenneknevek összesített száma 1072.¹ Ennek csaknem 37%-a idegen név, 54% pedig (a magyar neveknek 85%-a) *-i* képzős. Az *-i* képzős nevek tömegén belül leggyakoribbak a *-hegyi* (33), *-vári* (29), *-házi* (24), *-völgyi* (21), *-kerti* (21), *-falvi* (17), *-városi* (14), *-telepi* (11), utótagúak. (Az egyes kenneknevek előfordulási száma már nem lényeges, mivel csak azt mondja meg, hogy egy-egy tenyészetből hány kutya szerepel a feldolgozott anyagban. Kuriózumképpen mégis megjegyzem, hogy 25 *Körösparti* találtatott.)

2. E roppant bőségtű névanyag azonban nem olyan színes, nem olyan változatos, mint lehetne. Egyhangúsodásra vezet az a szokás, hogy az egy alomból való testvéreknek azonos betűvel kezdődő nevet adnak: így aránytalanul több A és B betűs nevünk van, mint például S vagy V betűs. Még gyakorlati szempontból sem célszerű a hasonló hangzású nevek ilyen sokasága: *Aba, Ada, Aga, Aida, Aja, Ara, Abby, Abdi, Adi, Ali, Ami, Aní, Ari, Assi, Ati, Abu, Adu!* A kutyanév legfőbb célja fenyeget elsikkadással: az, hogy az állat hallgasson rá.

Túláságosan sok az azonos típusú név: az egyedi nevek között 47% személynév, a kenneknevek nagy többsége *-i* képzős, az emberi vezetékneveket

¹ A Magyarországon 1969-ben nyilvántartott kenneknevek száma — a MEOE elnökének tájékoztatása szerint — több mint 2000.

utánozza. Ebből pedig az következik, hogy számos kutyanévet változtatás nélkül ember is viselhetne: *Óhegyi Aladár*, *Pécsváradai Eszter*, *Petényi Csilla*, *Székelyhidi Andrea*; *Tábori Nóra* egy színész nő neve is. Nem biztos, hogy mindenki megtiszteltetésnek veszi, ha négy lábú druzsái és névrokonai vannak!

3. A jó kutyanév összhangban van viselőjének fajtajellegével, megjelenésével, ha szabad így mondani; egyéniségével. Egy vizslát például *Mecsekvölgyi Tudós Makk*-nak hívnak; ebben a névben benne van a vadászkutya természetes világa, az erdőség, a *Makk*-ban még sima, hosszúkás formái és az őszi tölgyesekre emlékeztető színe is, a *Tudós*-ban pedig okos tekintete, komolykodó homlokráncolása. *Pompon Muki Perzsa* uszkar; neve az uszkarnyírás jellegzetes fazonját tükrözi, a fejbűb és a farkvég szőrpamacsait, a karakulbárányhoz hasonló megjelenést. *Pocokfalvi Affekta* a tacsó bájos idétlenségéhez illő név, a „pocok”-kal a kotoréke b működésére is utal. *Paprikás Hattyú* kuvasz nevében a kennelnév mérges, harapós természetet gyanítat, s a felidézett pirosság képzete megkapó ellenpontot alkot a hattyúi fehérséggel. Különösen a pulik listáján találkozunk sok ötletes, hangulatos, jóízű névvel: *Ökörugró Ali*, *Vadgesztenyés Borcsa*, *Zoknirágó Kedveske*, *Mecsekfenyvesi Galuska*, *Hajnal Cudar Öcsi*, *Strázsamester Morgó Tücsök*, *Leleszi Cigány Anti Pamacs*, *Mátyás-hegyi Dörgő Dudás Betyár* stb.

A kutyanévadás stílusérzékét, fantáziát és jellemzőerőt kíván, tehát valósággal művészi kvalitásokat (mint általában a névadás: hiszen ezért beszélhetünk névesztétikáról); nem csoda, ha ezeknek a követelményeknek nem mindenki képes eleget tenni. Okkal figyelmeztet Balássy dr., hogy magyar fajtájú kutyának magyar nevet válasszunk, „ne legyen a komondor Boby, a kuvasz Szamba és a puli Alfréd”; ha kisebbségben is a magyar nevéek között, de bizony van Blahai *Hundi*, Sashegyaljai *Amor Jimmy* nevű puli, *Clown v. Texelbusch Rudi*, *Dessi Gebersbach* nevű komondor, *Harrerházi Alfréd*, nevű kuvasz. Ellenkező előjelű stílustalanság, amikor idegen, csak a közelmúltban meghonosított fajtájú kutyának harsányan ősmagyarokó nevet adnak, nevezetesen egy bokszernak ezt: *Etelközi Pogány Alpár*. A stílusérzék fogyatékosságának terméke az *Aranyvirág Picurka* név is; bármilyen kedves, ölbe való jószág is a kis spicc, az ilyen túlcukrozott, gicceses név sérti kutyai méltóságát.

Komikus hatást kelt, ha a név ellentétben áll viselőjének testi jellegével. A névadók esetleg tudatos tréfának szánták, de a kívülálló számára furcsa, ha egy medvényi komondort *Babá*-nak vagy *Csütri*-nek, egy kecses foxterriert *Mackó Muki*-nak hívnak, s ha a heroikus *Alexander vom Löwen von Aspern* nevet tacsó viseli.

Az önkéntelen vagy tudatos névkomikum forrása a név egyes elemei között meglevő hangulati kontraszt (gondoljunk például a *Löwy Árpád* írói álnévre). A kutyanévek tág határú tartományában e kontraszt lehetőségei sokkal nagyobbak, élesebb szembenállások jöhetnek létre, s ezeknek erősebb komikus hatás lehet az eredménye. Dolgozatom végére ezeket a neveket tartogattam, amelyek groteszktségükkel szinte a kutyanévműfaj önparódiájaként hatnak:

Nyusziszaszi Timea of Gepard
és *Scheherezade of Pakundekli*.

J. Soltész Katalin

Jókai írói műhelyében

(Stíluslélektani kísérlet)

1. Jókai (a következőkben: *J*) összes műveinek most folyó kritikai kiadása (a következőkben: *KK*) során kiderült, hogy nagy és termékeny írónk kézírataiból kevés maradt reánk. Még ha az esetleg lappangó s a *KK* lezárása után előkerülő kéziratokat hozzászámítjuk is, *J* szövegeinek nyilván csak egy töredéke lesz az, amelynek kialakulását az autográfig vissza tudjuk vezetni. Az eddig megjelent regények közül a Régi jó táblabírák teljesnek tekinthető és A kőszívű ember fiainak bő részletekben rendelkezésre álló kéziratán kívül csak Trenk-regények — A két Trenk és Trenk Frigyes — szövegeinek áll előttünk a teljes története. Mint e regények *KK*-ának sajtó alá rendezője, a szöveg többszöri végigolvasása és több szempontú elemzése során oly pillantást vettem *J* írói műhelyébe, hogy tapasztalataim meghaladták a *KK* Regények 59. sz. kötetében (440–88) közzétett szövegváltozatok regisztrálását. A regisztráláson túlmenően ugyanis az autográf vizsgálatából k ö v e t k e z t e t é s e k is adódtak: *J* gyöngybetűs, jól olvasható — a téves olvasást, többféle értelmezést szinte kizáró — kéziratában a törlések, a javítások és a betoldások sok információt adnak az írói műhelymunkáról, s egy terjedelmes kettős regény teljes keretében a nagy számok törvénye szerint *J* sajátos stílusának alakulásáról, az alakulási folyamat lélektani rugóiról tanúskodnak.

A szöveggondozói vizsgálódásaimból eredő következtetéseket próbálom e stíluslélektani kísérlet keretében rendszerezve összefoglalni.

Kísérlet, sőt tapogatózás ez a rendszerező összefoglalás két oknál fogva. Egyrészt módszerét, a rendszerezés kategóriáit „menet közben” kell megállapítani, s nagyobb gyakorlat, e módszer többszöri alkalmazása után e kategóriák bizonyára egzaktabbak, határaik élesebbek lesznek, mint a mostani kísérletnél. Másrészt azok a törekvések, amelyeket a kézirat elemzése elárul (szabatosságra, gördülékenységre, tömörségre, hatáskeltésre irányuló szövegalkítás) nyilván minden jeles író munkájának jellemzői, ami tehát egy-egy író egyénileg jellemezhető, azt csak e törekvések arányának és eszközeinek összehasonlítása árulhatná el.

E korlátok tudatában — vállalva a módszer kezdeti kidolgozásának kereső munkáját és azt, hogy kísérletem csak lépcsőfok egy későbbi összehasonlítás felsőbb szintjéhez — rendszerezem a Trenk-regények autográfján található szerzői törléseket, javításokat és betoldásokat.

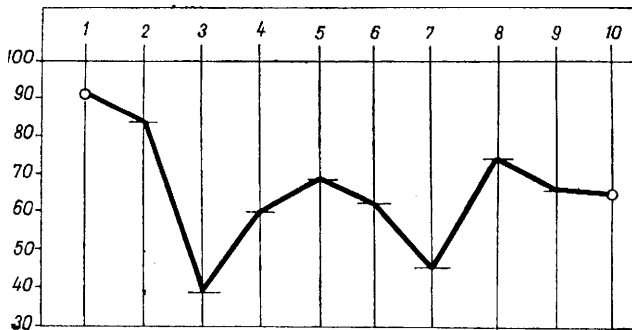
2. „A két Trenk” és a „Trenk Frigyes” című regények kézírata összesen 654 szerzői szövegmódosítást (törlést, javítást és betoldást) tartalmaz. Ez a szám nem a törölt, javított és betoldott s z a v a k számát mutatja, ezeknek összeszámlálását és a mennyiségükből eredő következtetéseket

gépies, lélektelen módszernek tartom, hiszen a törölt szavak közt érdekes, jellemző csonka szavakat is találunk (külön jellegzetesség az, ha a szerző már a szó befejezése előtt meggondolja magát és más megoldást választ), és sok az olyan szövegmódosítás, amely több, de egymással szorosan összetartozó szóra terjed ki, pl. akár egy egész betoldott bekezdésre. Mindezeket egy-egy önálló szövegmódosításnak vettem, a 654 szám tehát logikai egység e k r e vonatkozik. Más szavakkal: *J* 654 ízben változtatta meg leírt szövegét a nyomdába adás előtt: változtatott olykor már egy szó leírásának befejezése előtt, és változtatott (törölt, javított, betoldott) szavakat, valamint egész összefüggő szócsoportokat is.

Nem érdektelen megvizsgálnunk, milyen arányban oszlik meg a 654 változtatás a két regény különböző részeiben. A *KK*-ban a szöveg terjedelme kb. 370 lap (a 7. lapon kezdődik, a 379. lapon végződik, és ahol *A* két Trenk véget ér, a Trenk Frigyes pedig megkezdődik, ott három lapon — 236—8. — nincs szöveg): ezt a 370 lapot tíz, egyenként 37 lap terjedelmű szakaszra osztjuk; e szakaszokon belül a szövegmódosítások megoszlása:

	Lap	Szövegmódosítások mennyisége
1	7—43	92
2	44—80	85
3	81—117	39
4	118—154	59
5	115—191	68
6	192—228	61
7	229—268	45
8	269—305	74
9	306—342	66
10	343—379	65

Ugyanez, grafikonnal szemléltetve:

A tört vonal arról tanúskodik, hogy a 37 lap terjedelmű szakaszok közül az elsőben történt a legtöbb szövegmódosítás — ez érthető, hiszen *J* ekkor barátkozott meg a témával, annak sajátos hangulatával, ekkor alakította ki, próbálkozva, módosítva a témának megfelelő stílust —, majd nagyon „belelendült”, láthatóan a harmadik szakaszban élte magát bele a leginkább, leírt szövegén ekkor kellett a legkevesebbet változtatnia, majd következett a

„rutin-szakasz”, ahol a téma, a hangulat, a stílus ismerete, megszokottsága egyrészt könnyebbé tette az írást, másrészt viszont csökkentette az író érdeklődését, s ezáltal közepessé, kiegyensúlyozottá tette a szövegváltoztatások számát (4 -6. szakasz); még egy lendületet, újult érdeklődést látunk ott, ahol A két Trenk végződik és a Trenk Frigyes kezdődik (7. szakasz), végül az utolsó három szakaszban ismét közepessé, kiegyensúlyozottá válik a szövegváltoztatások száma.

A 654 szövegváltoztatásból azonban nem mindegyik tartozik stíluslélektani vizsgálódásaink körébe. Nem foglaljuk három kategóriájukkal; ezek a következők:

1. A hírlapi segédszerkesztőhöz, illetve a nyomdai szedőhöz intézett üzenetek módosítása. Ilyen 3 akad: (126: 27—28, 134: 9, 200: 3).¹

2. Egy betoldás nyilván helyhiány miatt került csak a margóra. (358:15—16).

Mindezek bár törlések vagy betoldások, nem tekinthetők szövegmódosításnak; a harmadik kategória elvileg ugyan stíluslélektani tényező, elemzése azonban gyakorlatilag lehetetlen:

3. Ahol a törlés olyan alapos, hogy a törölt rész nagyítóval sem sillabizálható ki², vagy ahol a törölt szócsónk olyan rövid, hogy nem is sejtjük a folytatását, ott természetesen nem tudunk következtetéseket levonni, elemzésükről tehát kénytelenek vagyunk lemondani. Ez, sajnos, bő kategória: 140 szövegmódosítás tartozik ide.

A vizsgálódásunk körén kívül eső három kategóriába tehát összesen 144 törlés, javítás, betoldás tartozik, ezt a számot a 654-ből levonva, 510-et kapunk. Ennyi szövegmódosításból próbáljuk levonni stíluslélektani következtetéseinket.

A 140 olvashatatlan szövegmódosítás nem is negyedrésze a 654-nek, s a nagy számok törvénye alapján feltételezhetjük, hogy a módosítások indítéka, jellege nagyjából a 140 közt is hasonló arányban oszlik meg, mint az 510 közt: ezért merjük az alább elemzett 510 szövegmódosításból levonandó következtetések érvényét az egész műre kiterjeszteni.

3. Az 510 szövegmódosítás közül először is különválasztjuk azokat, amelyek szerintünk a szövegnek nem javára, hanem kárára váltak. Számuk elenyészően csekély: 4. Persze könnyen lehetséges, hogy az olvasó, a filológus néhány egyéb szerzői javítással sem ért egyet; az ilyen szubjektív véleményekkel szemben azonban a most felsorolandó négy szövegmódosítás negatív jellegét, úgy gondoljuk, tárgyi bizonyítékokkal lehet alátámasztani.

Vegyük őket sorra!

1. Trenk Frigyes Moszkvában viszontlátja lord Hyndfordot, akivel először Frigyes király tábori sátrában találkozott, s a lord idézi Frigyes király francia szavait. A király ezt mondta: „C'est le matador de ma jeunesse!” (81: 28). A viszontlátás jelenetében *J* így is kezdte írni, de azután a „le” szót áthúzta és helyébe ezt írta: „un” (261: 25). A mondatnak persze határozatlan névelővel épp úgy értelme van, mint határozottal; a különbséget semmi logikai ok nem támasztja alá, csak arra gondolhatunk, hogy *J* igyekezett pontosan megismételni a korábban idézett szavakat, de nem hallgatott első, helyes gondolatára és — tévedett.

2. „... órá egyenesen Ephialtes szerepe várt: az ellenséges légiókat honfitársai ellen kalauzolni” — kezdte írni *J*, de alig írta le a „légiókat” szót, törölte a ragját és azt

¹ A számok a *KK* lapjainak és sorainak számára utalnak.

² Jelzése a *KK*-ban: < . . . >

írta helyébe: „-nak”. A mellékmondatból ez lett: „az ellenséges légióknak honfitársai ellen kalauzolása”. *J* feltehetően az értelmezői infinitivus látszólagos idegenszerűségétől riadt vissza (pedig másutt bátran használta), s ezért az idegen eredetű, de magyarul kifogástalanul hangzó megoldás helyett — magyartalan germanizmust választott (298: 12).

3. Itt is láthatóan az idegenszerűségtől tartott *J*. Nem a latin szótól, ezt szívesen használta, joggal korfestőnek tartotta, hanem a latinos nyelv tani alaktól, ezúttal toldaléktól. Egy patikusról van szó, akinek dobozaiban „csupa arkánák . . . voltak” (67: 5). *J* először helyesen magyar többes számú raggal látta el a latinból kölcsönzött szót s ezt írta: *arkánumok*, azután módosította, és lett belőle: *arkánák*. Tehát a szó latin többes számú alakjához tette a magyar többes számú toldalékot. Ezt a helytelen eljárást a szokás szentesítheti (pl. az *Alpések* szó esetében), a szóban forgó ritka szónál azonban az eredeti megoldás lett volna a helyesebb.

4. Idézi *J* a porosz érdemrend nevét: „pour le mérite”, majd a kéziratban a szó végi *e* betűt törli. Önkéntelen mozdulat, tollhiba lehetett, de a nyomtatott szövegbe is így került, és csak az 1898. évi Nemzeti Kiadásban javították ki (240: 15).

Két esetben olyan szövegmódosítással találkozunk, ahol az új alakot teljesen egyenértékűnek érezzük a régivel, és nem is sejtjük, hogy mi lehetett a változtatás indítéka. „A másik két harámbasa egy karjával átnyalabolta a vezér karját . . .” — itt a *vezér* helyett *J* eredetileg a *Trenk* szót kezdte leírni; a változtatás indítékára a szövegkörnyezet sem ad magyarázatot: *e* mondat előtt *Trenk*, utána *a vezér* áll (133: 33). — Halála rejtélyét homály fedi” — állt eredetileg, majd a módosítás után: „Halála rejtélyét homály takarja” lett (296: 11). *J* talán tudta, miért jobb itt a *takarja*, mint a *fedi* — mi nem tudjuk.

19 esetben bizonytalankodás jelét látjuk: *J* a kéziratban megváltoztatott valamit, és a kinyomtatott szövegbe mégis a törölt változat került; vagy leírt valamit, áthúzta. és ugyanazt újra írta. Feleslegesnek tartjuk a 19 eset ismertetését, csak a lap- és sorszámkokra utalunk és két esetet példaként bemutatunk. Ilyen bizonytalankodásról tanúskodnak az alábbi helyek: 8:25, 10:15, 19:7, 33:22, 54:30, 58:8, 60:31, 69:27, 200:3, 232:15, 256:25, 276:28, 288:26, 309:20, 330:16, 348:27—28, 357:10, 360:5 és 373:10.

Két kiragadott példánk: mindjárt az első, ahol *J* először azt írta le: „Nem volt a glédában”, majd a *volt* szót törölte és helyébe ezt írta: *ült*, a nyomtatásban mégis *volt* jelent meg: a 232:15 sorban pedig azt írta *J*: „per helyében kapott”, majd a *kapott* szót törölte és újra leírta, így is jelent meg. A többi 17 eset e kettő valamelyikével analóg, legfeljebb azzal a különbséggel, hogy helyenként *J* nem egész, hanem csonka szavakat törölt.

Az 510 szövegmódosításból a négy negatív értékű, a két egyenértékű és a tizenkilenc bizonytalanságra valló változtatás levonása után 485 marad hátra: ezek egytől egyig mind olyanok, amelyekkel a szerző az eredetileg leírt szöveget legalább egy-egy árnyalattal jobbra tette.

Ez a 485 módosítás lesz majd tüzetesebb vizsgálódásunk tárgya.

4. Ahol törölt, átjavított vagy betoldott szavakról vagy szócsoportokról lesz szó, ott egyszerűbb a dolgunk: azt vizsgáljuk meg, hogy az előzetes változattal szemben a módosítás szabatosabbá, gördülékenyebbé, tömörebbé vagy hatásosabbá tette-e a szöveget. A szócsonkok esetében még egy műveletet kell végrehajtanunk: rekonstruálni a félbemaradt szót; ez, minthogy a rekonstruálhatatlan eseteket eleve kizártuk, a most vizsgálandó szöveghelyekben több-kevesebb fáradsággal, olykor még képzelőerőnk latbavetésével is, minden esetben lehetséges lesz.

Abból indulunk ki tehát, hogy a szerzői szövegmódosításoknak négyféle indítékát feltételezzük. Ez a négyféle indíték többé vagy kevésbé minden írói tevékenységre jellemző — persze az írói munkának inkább csak stiláris, míves aspektusát illeti —, de most általános jellegükön kívül sajátosan *J*-ra vonatkoztatva soroljuk fel őket.

A szabatosságra való törekvéssel legnagyobb mesélőnk tudatosan vagy ösztönösen mintegy ellensúlyozni akarja meséinek szertelenül bő áradását. Tudja vagy érzi, hogy ha szabadjára engedné tollát, akkor sok elkalandozás, csapongás térítené el kitérőt irányából az elbeszélést. Ezt az előlegezett megállapítást, előrebozsátott következtetést egy egész sereg szövegmódosítás igazolja majd, megmutatva e szabatosságra való törekvés gyakorlati eszközeit is.

A stílus gördülékenysége ugyancsak minden író közös vágya, még akkor is, ha ez vagy amaz elhanyagolja, vagy esetleg képtelen megvalósítani ezt a célt. *J* 1892–1893-ban, a Trenk-regények megírásának idején tudja vagy legalább érzi, hogy nyelvezete, stílusa egy fél évszázaddal korábbi köznyelvben gyökeredzik; persze tudja azt is, hogy az ő hallatlan népszerűsége folytán művei nemcsak állandóan divatos olvasmányok, hanem hatnak az élő nyelv fejlődésére is, s e kihatással mintegy konzerválják az ő nyelvét, stílusát. Amit tehát *J* ír, azt az olvasóközönség eleve gördülékenynek, ízesnek, zamatosnak tartja: e fogalmak értékrendjéhez éppen ő, *J*, a mérce, és lapszusait is szívesen megbocsátják. Ő azonban túlságosan nagy és becsületes művész ahhoz, hogy elbízsa magát. S akárcsak a szabatosságra való törekvésben, ahol érzi az önkontroll szükségét, ugyanúgy a gördülékenység fokozásáért is, ahol pedig elbizhatná magát, bőven él szövegmódosításokkal. Hogy milyenekkel, azt látni fogjuk.

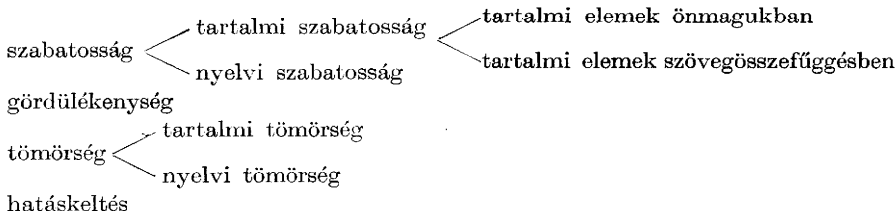
Mesélői szenvedélyétől sarkallva ragadtatná el magát a tömörség elleni vétekre, ha nem kontrollálná önmagát szigorúan ebben a tekintetben is. Látni fogjuk, hogyan keresi ugyanannak a gondolatnak velősebb kifejezését, olykor még a rövidebb szót is. Ebbe a kategóriába a dolog természeténél fogva túlnyomórészt egyszerű törlések tartoznak, de találkoznak majd olyan esetekkel is, hogy a megkezdett mondat vagy mondatszakasz áthúzása után ugyanannak a gondolatnak egy másik, lakonikusabb kifejezése következik.

Negyedik írói indítéknak a hatásosságra, drámaiságra való törekvést találjuk. *J* szellemessége, humora s a helyzeteknek időnkénti kiélezése is azt a célt szolgálja, hogy a hömpölygő epikai előadásban hatásos, drámai góccokat helyezzen el, látni fogjuk azonban, hogy hatáskeltő eszközeinek — nyelvtani és stiláris eszközöknek — tára ennél sokkal gazdagabb.

E négy fő kategória közül az első és a harmadik alsóbb kategóriákra osztható, és ezt a felosztást a jobb áttekinthetőség szempontja is ajánlatossá teszi.

A szabatosságot szolgáló szövegmódosítások közt megkülönböztethetünk olyanokat, amelyek tisztán tartalmi és olyanokat, amelyek tisztán nyelvi jellegűek. Sőt a tartalmi jellegűeken belül még további felosztás kínálkozik: vannak szövegmódosítások, amelyek a mű valamelyik tartalmi elemét önmagában és vannak, amelyek a szövegösszefüggés tekintetében teszik szabatosabbá, mint amilyen az eredeti változat volt. A tömörséget célzó szövegmódosítások pedig ugyancsak aszerint oszthatók két alcsoportra, hogy a tartalmi vagy pedig a nyelvi tömörség célját szolgálják-e.

A szövegmódosítások indítékait tehát az alábbi összefoglaló táblázattal tehetjük szemléletessé:

S itt a jelen dolgozat szerzőjének saját műhelyitkát kell elárulnia. Először „ömlesztve” írta össze a Trenk-regényekben található szövegmódosításokat, majd egyenként sorra véve ezeket, kereste indítékaikat. A megtalált indítékokból tehát induktív módszerrel állott össze a fenti kategorizálás, az a keret, amelyben most már a módosítások egyes típusait s a típusokon belül az egyes eseteket be fogjuk mutatni.

A) A szabatosságot szolgáló szövegmódosítások

1. Tartalmi szabatosság

a) Tartalmi elemek önmagukban

Téves adat javítása a kéziratban 7 ízben fordul elő. — 7:1, az 1842 évszám átjavítva 1742-re. — 45:9, a tengertajtékból született görög istennőt *J* előbb Dianának írta, majd átjavította Cytherére. — 150:21, a bécsi Kärntner Strasse nevét előbb így fordítja le *J*: *karintiai utca* és csak később javítja ki *út-ra*. — 360:12, a hadifoglyokról előbb az állt, hogy a *sátorokban* tanyáztak, és csak a javításból derül ki, hogy *kaszamatákban*. — Ilyenek még a 74:23, 74:24, 188:14—15 sorban.

Pontatlan adat javítása pontosabbra. 19:1, Jasinszky az eredeti mondat szerint a fekete vértés ezred tisztje, a javítás szerint a testőresapat parancsnoka. — 214:34, Lopresti keresztneve a kéziratban előbb *Beppo* volt, a helyhez és szerephez nem illő becézés, majd törlése után *Alfonz* került a helyére; minthogy Lopresti nem volt se Giuseppe, sem Alfonz, hanem Rocco, a módosítást nem tekinthetjük hibajavításnak, legfeljebb — az oda nem illő becézés megszüntetésével — egy fokkal pontosabb változatnak. — 218:3, *A rendőrség* → *A rendőrfőnök* → *A térparancsnok*: ez a „többlepcsős” módosítás fokozatosan közelíti meg azt a személyt, aki a XVIII. századi Bécsben katonatisztek botrányozozási vétségében ítélezhetett. — 224:10, *pandur* helyett *huszár* valószínűbb, pontosabb megjelölése a pandúrvezér alá rendelt magyar katonának, a pandurok általában nem magyarok voltak. — 251:5, Danczka város fekvésének jellemzésére ugyan az eredetileg írt *tengerparton* is helyes, de módosított változat, a *Visztula torkolatánál* ennél pontosabb. — 311:21, Trenk úticéljaként előbb Oroszország szerepelt, majd pontosabbra átjavítva, Szentpétervár lett. — 321:8—9, a börtönkosztot *J* előbb csak mint ételt-italt jelölte meg, majd pontosabbra javította: *kenyeret és vizet*. — 337:26, a börtön szokásos látogatóját előbb térparancsnokként jelölte meg, azután rájött, hogy az legfeljebb felügyelő őrnagy lehetett, tehát átjavította a szót. — Továbbiak a 7:4, 27:24, 275:30, 280:24, 299:12, 319:24 sorban. — Ilyen jellegű javítás tehát összesen 14 fordul elő a kéziratban.

Leírás javítása valószínűbbre. 20:19—20, Trenk úgy jut szeretőjéhez, hogy egy ruganyos faággal behajjítatja magát a hölgy ablakába. *J* előbb azt írta,

hogy az akrobatikus mutatványhoz Trenk az ág végére állt; majd megértette, hogy az ág így letörne, jobb lesz, ha az ág közepére állítja Trenket. — 137:25, teli zsákok víz színén úsztatni üres korsó és nem a törölt *pintes palack* hozzákötésével lehet. — 138:17, ütközet hegyek *ormain* aligha folyhat, *J* törölte is ezt a szót, és helyébe ezt írta *fensikjárn*. — 182:32, a lova járását meg sem lassító üldözőről a szökevények inkább akkor tudhatják meg, hogy nem ellenség, ha a *közeliükbe* ér, mintsem akkor, amikor már *hozzájuk* érkeznek: ezt az árnyalati különbséget mutatja *J* javítása. — 185:12, a ladikkal a túlsó partra inkább átevezni lehet, mintsem átúszni: *J* eszerint módosította előbb leírt szövegét. — 226:13, „Még egy veszett kutyát sem szabad agyonütni” — írta *J*, aztán észbe kapott, hogy a veszett ebet bizony el kell pusztítani, áthúzta hát a *veszett* szót, és azt írta a helyébe: *harapós*. — 262:21, az egyoldalúan táplált rokkantak nem éhen haltak volna, hanem skorbutban pusztultak volna el: ezért javította korábbi szövegét *J*. — 275:33, „az utálat fokozta a gyönyört”: ez volt az első szöveg, helyébe azonban egy ellentétsorozat került: *utálat* ↔ *vágy*, *undor* ↔ *epedés*, *gyönyör* ↔ *bosszú*. — 328:8–9, „lámpással a kezükben” a szabatos kifejezés, és nem a korábbi *lámpásokkal* . . ., hiszen egy-egy tiszt nyilván csak egy-egy lámpást tartott. — 328:20, az eső, ha csupán *permetezni* kezd, nem mosdathatja meg az embert, csak akkor, ha *hullani* kezd, ennek felel meg a javítás. — 329:16, Trenk külön börtönét az első szövegváltozat szerint néhány nap alatt építették fel, a néhány nappól azonban a javítás után, a XVIII. századi realitásnak megfelelően, néhány hét lett. — 330:32, „ha fel akarta a testét melegíteni, ugrálhatott”, Trenk bilinesbe veretésének leírása után ez irreális; valószerűbb a javított szöveg: „ha fel akarta testét melegíteni, csak annyit tehetett, hogy előre-hátra forgolódott, az ugrálást tiltották a lábait kinzó békók”. — 343:5, Trenk lyukat vés magának a börtönfalba: egy éjszaka alatt két lábnyit — akarta írni először *J*, de csak annyit írt le, hogy *láb* és máris átjavította a reális *hüvelyknyi* szóra. — 345:18, a börtön *ellenkező ajtajánál* pongyola kifejezés lett volna, *J* ezért beszúrta a szabatossá tevő két szót, így lett *ellenkező oldalon levő ajtajánál*. — 365:8, a szabadulás ígérete nem a börtön ablakának felnyitása, ahogyan előbb kezdte írni *J*, hanem az ajtajáé: így is javította. — Lásd még a 49:23, 52:4, 157:12, 157:12–13, 185:24, 310:1–2, 316:27–28 sorban. — 22 szövegmódosítás van ebben a kategóriában.

Egy mellékszereplő életkorát valószínűbbre javítja a szerző két helyen: 344:33–34, öregből fiatal gránátos — 345:16, veteránból rekruata lesz ugyanaz a katona.

7 részletet pontosabb körülmény betoldása tesz szabatosabbá. — 27:24, az előnyomulásról szóló rész utólagos betoldással került a szövegbe. — 28:1–2, a magyar csapatok támadásához pótlólag odakerült: „Khevenhüller tábornagy alatt”: a pontosabb részlet növeli a történet hitelét. — 38:12, II. Frigyes követet küld Mária Teréziához, utólagos betoldás: „különösen a Trenk pandúr-hadának kegyetlen hadviselése miatt”, ezzel a történelmi tény szoros kapcsolatba jön a regény cselekményével. — 41:1–4, itt egy egész bekezdést toldott be utólag *J*, Noailles herceg hadműveletéről; ez a részlet nincs szoros összefüggésben a cselekménnyel, inkább a történelmi légkör erősítését szolgálja. Ilyen módosítás még a 35:26, 118:15, 137:10–13 sorban.

Két helyütt a leírást részletesebbé tevő betoldással találkozunk. Mindkettőre egy-egy áthúzott írásjel utal. A 68:21 sorban az egykorú furázsozó (abrakbeszerző) szeker zárójelben álló leírásának utolsó mondata előtt a törölt befejező zárójel mutatja, hogy *J* csak utólag határozta el: még egy mondattal még pontosabbá teszi a leírást. — A 274:32 sorban a törölt befejező idézőjel utal betoldásra: Jelvira találkat adó levelében az időpont megjelöléséhez a zárójel törlése után került a hely megjelölése.

A leírást érzékletesebbé tevő részlet betoldásával is találkozunk. 31:8–9, a huszárszázad kémszemleútjának leírásánál a betoldás: „A sűrű

erdők között előhaladva". — 49:7—11, az őrmester átadja Trenknek a szerzetesektől kapott pénzt, s ezt Trenk szétoasztja katonái közt, ezt a jelenetet *J* utólag, a margóra írt bekezdéssel színesebbé teszi, ez a betoldás egész kis jelenet: Trenk lemegy az udvarra, a katonák előtt úgy tesz, mintha véletlen szerencséje szándékos terv lett volna, és csak ezután osztja szét a pénzt. — 56:30, itt csak egy szó a betoldás: a *dicsekedett* elé írt *széltére* Trenk Ferenc jellemét teszi egy árnyalattal színesebbé. — 84:9, Frigyes király tekintete előbb olyan, *mint a gyújtóüveg*, majd *J* képzavarnak érezhette ezt a hasonlatot és utána betoldotta: *sugártüze*. — 358:32—359:2, Trenk a börtönben cinszerleget díszít, a betoldott bekezdés egy ilyen cinszerleg további sorsát mondja el. — Ilyen jellegű betoldás tehát 5 található a Trenk-regényekben.

Akad azonban ennek ellenkezője is: ahol *J* úgy találta, hogy egy leírás feleslegesen részletező, ott a leírást a részletessel általánosabbra javította át. A 48:9 sorban a magyar huszárok által megtámadott sziléziai lovasok megmenekült részéről először ezt írta *J*: „hetet levágtak közülük; hétnek sikerült is megmenekülni”, aztán a számszerűség elhagyásával, így javította át: „egy kis csapatnak sikerült is megmenekülni”.

Árnyalati részletek betoldásával *J* valóságos cizelláló munkát végzett szövegén. 95:4, egy félbehagyott szó tanúsítja, hogy előbb csak *tárca* állt ott, ahol a végleges szövegben *börtértárca* áll. — 182:18, Trenk szökésekor a vészlovások előbb csak a *várfokról*, majd a betoldás után a *várfokon felállított ágyukból* dördültek el. Hasonló módosítások még a 180:28—30, 189:26, 197:2, 253:30, 282:21—22, 343:10—11, 370:9 sorban. — E kategóriába 9 módosítás tartozik.

A korrú szóra való javítás is számottevő szövegmódosítás a Trenk-regényekben. 13:9, II. Frigyes előbb csak mint apjának fia, a javítás után már mint *kronprinc* szerepel. — 19:9 az egyébként sem szerencsés *figyelemmel tartja* (talán . . . *tartja szemmel* kezdete) helyett javítás után: . . . *obszerválja* — 50:1 és 50:3, két soron belül kétszer is szinte „kitapogatja” *J* a kornak megfelelő megszólítást: *önnek* → *magának* → *kegyednek*, illetve: *önnek* → *kegyednek*. — 56:10—11, a kornak megfelelőbb megnevezés: *nemes ember* → *nemes lovag*. — 60:20 „egy pohár jéghideg forrásvizet nyújtott neki”, írta először *J*, leírta, majd rájött, hogy egy XVIII. századi vadásztanyán korszerűbb: „jéghideg forrásvizet nyújtott neki az ivóütkéből”. — 76:17, a *főhadnagy* mint tiszti rang csak 1787-től volt ismeretes, *J* leírta, majd a *fő* szót törölte. — 83:6, ismét a korszerűbb megszólításra történő javítás: *ön* → *maga* (az *ön* megszólítás, tudjuk, Széchenyi találmánya). — 167:19, a XVIII. századi jogi-cenzori mesterkedésre sokkal jellemzőbb „Sch . . . in grófné quidamot” kerül a módosítás során a szürke „Sch . . . in grófné névét” szavak helyébe. — 251:3, a német Danzig városnevet *J* a régies-magyaros Danczkára javítja. — Hasonló még a 134:5, 205:20 sorban. Összesen 12 szövegmódosítás.

Árnyalati javítások is csiszoltabbá teszik a szöveget, bár legtöbbjüket ma az első változattal egyenértékűnek érezzük. 8:7, előbb: *vértetűik*, javítás után *páncéljuk*. — 22:5, Frigyes király *férfi* környezete a javítás után *tiszti* környezete lett. — 62:7, *gyűjté* az ujoncait, szabatosabban *toborzá* lett. — 71:26, a tisztté vette inkább az, ha ott *felejté* katonáit a veszélyben, mintha egyszerűen, az átjavított szó szerint, ott *hagyja* őket. — 143:2, az elpáholt hadvezérek sokkal inkább *takargatott*, mintsem *szelid* modorban adják kudarcukat a világ tudtára, ez az értelme *J* javításának. — 144:30, Trenk Ferenc a Burgba érkezik, ott, az előbbi szöveg szerint a *főhelyen* tisztelegtek neki, jobb a javított szöveg, mely szerint a *főország* végzi ezt a műveletet. — 175:22, Trenk Ferenc apja párbajban Fouquet orrát *behorpasztá* írta előbb *J*, majd átjavította az igét a megfelelőbb *levágta* szóra. Hasonló módosítások még kétszer a 22:24, továbbá a 36:15, 134:6, 144:33—34, 183:26, 326:11—12, 377:26 sorban. — E csoportba 15 szövegmódosítás tartozik.

Külön kategóriába kell sorolnunk a befőjezetlen szó javítása révén

végrehajtott, árnyalati mértékű szabatoságfokozó szövegmódosításokat. (Befejezetlen szó átjavításával már előbbi kategóriáknál is találkoztunk, pl. a 343:5 sorban, ahol *J* előbb irreális mértékegységként a *láb* szót kezdte leírni, majd befejezése előtt javította át a reális *hüvelyk*-re. Mostani kategóriánkban a befejezetlen szavaknak azokat az átjavításait soroljuk fel, amelyek a korábbi kategóriáknak egyikébe sem illenek bele.) 29:13, előbb: „kicsapongásban mértéket nem ismerő”; javítás után: „. . . véget nem ismerő”. — 36:17, előbb: „derékharcot sokszor álltak”, javítás után: „. . . ritkán álltak”; itt tehát a javítás az első változatnak éppen az ellenkezőjét hozta létre, bár az is lehetséges, hogy a *sokszor* után a gondolat ugyanaz maradt volna, mint lett végül is, és a kifejezés lett volna más, pl. *sokszor elkerültek*. — 75:17–18, előbb: *testvéri öleléséből*; javítás után: *rokon öleléséből*; ez szabatosabb, hiszen Trenk Ferenc nem testvére, hanem sógora volt Mirandának, a *testvéri* szó ugyan jelenthetett volna a rokon kapcsolattól függetlenül a szexuális ölelést, és *J* először nyilván ezt akarta kifejezni, de aztán meggondolta magát, és a félreérthetlenebb szót választotta. — 102:32, „amidőn Trenk Ferenc azt a végrendeletet írta”; javítás után: „. . . levelet . . .”; a javítás kétségkívül kapcsolatban állt a mondatnak az eredeti tervtől eltérő folytatásával: „. . . eszében sem volt a végrendelettevés”. — 118:19–20, *haditervet*; javítás után: *csatatervet*, így szabatosabb, mert a haditerv a stratégiának, a csataterv a taktikának felel meg. — 185:33, *falvig*; javítás után: *majorlakig*; a továbbiak indokolják ezt a javítást; a két szökevény a falun kívüli majorlakba tér be. — 185:33–34, „A templomban reggeli misére harangoztak”; javítás után: *A faluban . . . az előbbi majorlak—falu szembeállítással kapcsolatos: a templom természetesen a faluban állt*. — 198:32–33, „két hős a csatában egymáshoz lánczolta magát, s ha egyik elesett, a másik azt vagy megbosszulta, kiszabadítá . . .”; javítás után: „. . . ha egyik megebesült . . .”; minthogy az *elesett* szó fizikailag és *meghalt* értelemben is vehető, az új megoldás kétségkívül szabatosabb. — 217:26, „A két *bérgyilkos*”; javítás után: „A két *meztámadó*”; valóban csak árnyalati különbség, a javítást az indokolhatta, hogy az olvasó ugyan tud már ekkor a két spadassin felbéreléséről, Trenk Frigyes szempontjából azonban, aki a jelenet hőse, a támadás háttere ekkor még nem világos, neki a két spadassin még csak támadó, meztámadó. Ez az árnyalati javítás *J* stílusának egy sajátos finomságára, egy-egy jelenet főhősenek a helyzetébe való beleélésre világít rá. — 218:9, *fejgyvergyakorlatokat*; javítás után: *kardgyakorlatokat*; a javítás indoka talán csak a pontosabb megjelölés igénye lehetett, de lehetséges, hogy a *fejgyvergyakorlat* szó hadgyakorlatra, manőverre emlékeztető értelmezésének lehetőségét akarta elkerülni. — 334:17, „a sánczkarózaton kell *felmászni*”; javítás után: *átmászni*; a folyamat teljesebb leírása. — Hasonló módosítások még a 17:15, 79:16, 80:99, 96:1, 112:21, 155:29–30, 217:7–8, 288:23–24 sorban. — Ebbe a kategóriába tehát 19 szövegmódosítás tartozik.

A tartalmi elemeket önmagukban szabatosabbá tevő összes szövegmódosítások száma tehát 114.

b) Tartalmi elemek szövegösszefüggésben

A meseszövegszerkesztésben mutatkozó logikai ür betöltését szolgáló betoldás. 10:13–15, a királyi lakodalom leírása során *J* észrevette, hogy Trenk Frigyes kabátszárnyának eltűnése nem kapcsolódik kellőképp az előzményhez, nincs előkészítve, ezért betoldott egy mondatot arról, hogy a vendégek még abroszokat is felszabdaltak „ünnepi emlékül”. — 125:10–11, „Trenk Frigyes visszatért a királyhoz”, ez a betoldott mondat azért szükséges, mert előzőleg Trenk elvágatott a királytól, legközelebbi felbukkanásakor pedig a király parancsát hallgatja. — 170:33–34, a két mondatból álló betoldott bekezdés nélkülözhetetlen láncszem a történetben: előtte Trenk Frigyes megkapja nagybátyja levelét, utána Jasinszky felhasználja a levelet ellene, szükséges tehát a

betoldás, amelyben Trenk átadja a levelet előljárójának. *J*-tól idegen volna az ilyenfajta ugrás, „sejtetés”. — 227:22—23, „Itt van az elfogatási parancs a zsebemben. Egymás mellett vannak a menlevelével”, mondja Löwenwalde Trenknek. A második mondat utólagos betoldás: fenyegetés mellett a csábító ígéret hozzátartozik Löwenwalde zsaroló fellépéséhez. — 253:24, Trenk rájön, hogy kelépcébe akarják csalni, ellencselrel élve, fogadja el másnapra az álnok meghívást; „de csak holnap: ma inspekcója van”, üzeni a margóra betoldott mondattal: enélkül az ellencsel nem volna világos. *J* nem él a mai regényírás kedvelt fogásával, nem bízva az olvasóra a továbbkombinálást. — Ebben a csoportban 8 betoldást sorolhatunk fel. Hasonló módosítás még a 189:15—17, 353:29—30, 377:22—23 sorban.

Túláságosan korán leírt mondat törlése történt a 64:21 és 22 között, „Most csak azt az egy jelenetet akarom önnek elmondani, amit saját szemeimmel láttam” — mondja Miranda, de mielőtt ezt a jelenetet elmondaná (68:29 stb.) még négy lap terjedelmű egyéb részlet következik, ezért *J* az „előreszaladt” mondatot törölte. „Másnap délután ott volt Frigyes a Poklonnája-Góran”, állt a 271:17 és 18 sor között; mielőtt a törölt mondatban jelzett találka megtörténhetne, a cselekmény logikai láncolatához még a következő két oldalon leírt események szükségesek. — 2 szövegmódosítás.

Túláságosan korán leírt mondatkezdés törlése. 207:20, Trenk Frigyes viszontlátja egykori szeretőjét, Mirandát; „Ő maga” — kezdi a mondatot *J*, majd ezt áthúzza, mert a készülő József-Potifárné hasonlatot előbb még előkészíti: „Madame Potifárnak nevezi a becsületes Brodovszky feleségét; de hogy ő maga a bibliai József lett volna . . .”

Más szöveg hely vonatkozásában téves szó javítása. 19: cím, a *saltimbanque*, melyet *J* előbb leírt, vásári akrobatát jelent, a fejezetben ilyen is szerepel, de csak mellékesen: a fejezetcímbe kívánczó *salto mortale* javítás révén került oda. — 92:5, Kolin ostromának leírásában *J* ezt írta: „. . . ráeresztették a folyam vizét”, majd tekintettel arra, hogy az előző bekezdésben a csatornagát átszakításáról volt szó, a *folyam* szó helyébe ezt írta: *csatorna*. — 150:18—19, Trenk Ferenc Bécsbe érkezik, az utcán megállíttatja szánkóját (149:11), azután a szállóban megpihenvén, „a legpompásabb *hintót*” keresteti ki, *J* azonban kijavítja: *szánkót*. — 151:23, ismét leírja a *kocsi* szót, majd be sem fejezve, áthúzza és helyébe írja: *szánkójához*. — 222:5, az előző fejezet kardpárbajjal végződött, most pedig *J* ezt írta le: „Eldobta kezéből a *vívótört*”, majd átjavította: *vívókardot*. — 375:3—4, Trenk a börtönben nézi azt a lyukat, amelyet társa, az egér rágott: „az ágyán” — írta előbb *J*, majd áthúzta e szót és utóbb odaírta: „a börtön ajtaján”, előzőleg ugyanis az ajtó rágásáról volt szó (368:17). Ilyen módosítás még a 21:3, 78:14, 139:6—7, 365:8, 367:18—19. — Az itt felsorolt 11 szövegmódosítás azt bizonyítja, hogy *J*-ban regényének írása közben kétféle „pszichikai hajtóerő” működött: a mesélés szenvedélye és témájának átélése; ez utóbbi mintegy ellenőrző szerepet játszott: ha a mesélés hevében leírt egy-egy olyan szót, amely a szövegösszefüggésben nem állta meg a helyét, akkor jelzésként jelentkezett a téma élményszerű ismerete, s e figyelmeztetésre a szövegbe a helyes szó került.

A szöveggörnyezet folytán félreérthető szó javítása 2 ízben fordul elő. — 104:28, a király, vagyis II. Frigyes, Potsdamba érkezett és szárnysegéde másnap „fölköreste Frigyest”, kezdte írni *J*, de már a név második betűjénél felfedezte, hogy Trenk és az uralkodó azonos keresztneve ilyen közeli kapcsolatban félreértésre adhat okot, ezért a *Fr* törlése után helyébe ezt írta „Trenk Frigyest”. — Hasonló célú módosítás a 170:12.

Az előzmény írói megítélését jellemző mondatkezdés javítása. 231:21, Trenk Ferencet a bürokratikus maffia elítéli, a királynő pedig helybenhagyja az ítéletet, kivéve a vagyonek kobzást. „Hiszen ezáltal azoknak porba esett

a pecsényéjük!” – írta először *J*, majd a kötőszót az itt találóbb, hatásos *pedig*-re javította.

Differenciáltabb indítéka van annak a 4 szövegmódosításnak, amely nem konkrét szöveghellyel, hanem a leírt helyzettel való összefüggésében nem megfelelő szó javítása. — 122:8, Miranda ott fekszik Frigyes király sátrában, „A markotányosné-jelmez a földön hevert”, írta *J*, majd a fantáziájában éles vonásokkal élő képen „lelki szemének” tekintete a taburettra esett, amelyre Mirandát érkezésekor leültette a király (115:11), s nyomban megértette, hogy ahol ilyen taburett állt, ott az ágyba fekvő hölgy aligha dobhatta le ruháját a földre; a gyors gondolatsor természetes folytatásaként át is húzta a *földön* szót s helyébe odaírta: *taburett*. — 239:9, Trenk Frigyes párbajban végzett támadójával és utána nekivág a világnak; „Mikor az ellenfelét agyonszúrta . . .”, kezdi egyik mondatát *J*, majd a szituáció teljes átélésével tudatára ébred annak, hogy ha agyonszúrta is Trenk a spadassint, szúrásának halálos hatását nem tudhatta, hiszen, amint éppen folytatódik a mese: „első dolga volt a futás”, tehát javítás következik, s az *agyonszúrta* a végleges szövegben *keresztül szúrta* lesz. Hasonló értelmű javítás az 55:32–33 és a 197:20 sorban.

2 ízben a világosabb szövegösszefüggés kedvéért szövegtörölés követte. — 15:10 „A frajt elnyomta az álom . . . az öregur az escalier dérobén jött fel. Csak akkor vette észre, mikor föléje hajolt”, írta volna *J*, ha közben észre nem veszi, hogy a második mondat alanya homályos, sőt félreérthető; beszúrta tehát a mondat elejére: *A fraj.* — 21:8, „A király most már világosan tudott mindent. Ennek véget kell szakítani” — kezdte írni *J*, de két betű után szinte megkérdezte önmagától: minek kell véget szakítani? s a *vé* szócsonkot áthúzva, így egészítette ki, tette világossá a mondatot: „Ennek az idillnek véget kell szakítani.”

Szavak javítása ismétlés elkerülése végett. 10:16 az *emlékül* szó, mely az előző sorban is szerepelt, átjavítva: *souvenir gyanánt* — 25:18 „a . . . vadász, aki mindenkire rálőtt, aki . . .” javítva: „rálőtt . . . a mint” — 45:13, eredetileg: „ami aranyos volt rajta, az annál aranyosabb volt”, a második *volt* javítva: „lett”. — 145:28, itt, úgy látszik, *J* már megfogalmazta az egész mondatot, ebben kétszer szerepelt a *csata*, erre akkor jött rá, amikor az elsőből ennyit írt le: *cs*, de a másodikat ítélte fontosabbnak, ezért a *cs* áthúzása után helyébe ezt írta: *ütközésben*. — 158:6, ezúttal is az előző szó átjavításával kerül el *J* az ismétlést, itt azonban a két szó nem cserélhető fel; az eredeti változat: „. . . mondá a király. Sikerült a matt a királynak”, s minthogy a második *király* a sakkfigurára is vonatkozik, az első javította át Jókai: *Frigyes*. — 317:27–28, több lépcsős javítási folyamat: „egyszerűbben tudtak elbánni az alkalmatlan embereikkel”, *J* nyilván plasztikusabbnak érezte, ha ezt a „methodus” szóval fejezi ki: „egyszerűbb methodussal tudtak elbánni az alkalmatlan embereikkel”, így azonban ismétlés jelentkezett: „methodussal — embereikkel”, ezért került a végleges szövegbe: „methodus szerint”. — 326:2, „kitörése alkalmából” kezdte *J*, majd, amikor már tudta, hogy így fogja folytatni: „a házból kikergette”, akkor a két *-ból* rag elkerülése végett az *alkalmából* szót így javította: *alkalmával*. Hasonló módosítások még a 21:6, 32:27, 39:14, 92:10–11, 168:22, 173:24, 219:19–20, 270:18, 274:16, 325:5 sorban. Ez a 17 szövegmódosítás nemcsak arról tanúskodik, hogy *J* mennyire ügyelt szövegének változatosságára, hanem arról is, hogy e változatosság eléréséhez gazdag szinonima-tárral rendelkezett.

Szavak törlése ismétlés elkerülése végett. — 147:15–16, „De csak Todbitter árulhatná el. De az sem szólhat”, ilyennek készült e két mondat, de alig írt le *J* annyit, hogy „De c” máris törölte és ezt írta *csak*, ez is került a nyomtatott szövegbe; ez a szövegmódosítás elárulja azt, hogy *J* nem egy-egy mondatban gondolkodott, s nem az egyes mondatokat fűzte a mese szálára, hanem egyszerre több mondatból álló periódust fogalmazott meg magában: amint a periódus elejét kezdte írni, és rász-

mélt, hogy a perióduson belül ismétlés van, rögtön mérlegelte, hogy az ismétlődő szavak közül melyik a fontosabb (persze, ha a későbbit ítélte kihagyásra, ennek nem maradhatott nyoma a kéziratban). Az 54:32 és a 269:19–20 sorral együtt — 3 szövegmodosítás.

Fejezetcím javítása a tartalomnak megfelelőbbre. A 289. lapon található fejezetcím, „Hogyan születik a hongyűlölet?” eredetileg „Gonosz kelepce” volt: az új cím sokkal találóbb, egyedi, jobban fedi a fejezet tartalmát; a legutóbb elmondott alkotói sajátosság, ti. hogy *J* nagyobb periódusokban fogalmazott, e példa révén egy egész fejezetre csak azért nem terjeszthető ki, mert nem tudjuk megállapítani, mikor történt a címjavítás: azonnal-e, vagy pedig utólag; csak annyi bizonyos, hogy a fejezet első harmadának elkészülte előtt történt: *J* ugyanis folytatásonként juttatta el a kéziratot a szerkesztőségbe, azt a folytatást pedig (az 1893. január 20-i szám részére), amely a szóbanforgó fejezetcímmel kezdődött, a 292:30 sorban levő „... erlauben ihr Solches” szavakkal, tehát kb. a fejezet első harmadának végén zárta le. A valószínűség amellet szól, hogy a címmódosítás mindjárt a fejezet elején történt, hiszen az első felkiáltás-mondatok, „Hongyűlölet! Chimaera! Paradoxon!” mintegy válaszok a címben feltett kérdésre.

Igeidő javítása a szövegkörnyezetnek megfelelően. 275:13–14, „... soká akar besötétedni. ... nappali világosság volt”, írta *J*, majd a *volt* szót átjavította: *van*.

Befejezetlen szó törlése a cselekmény menetének megfelelően. 309:16, „... még hatezer forintot le kellett volna fizetni”, írta *J*, s azért, hogy a *volna* szót már csonkán törölte, a mondatot a cselekményhez szabta: Trenk ugyanis valóban fizetett és megszerezte az indigenátust.

A személyi kapcsolatoknak megfelelő javítás. A király magázza Trenket, ez így korhűnek tetszik, a szöveg egy részében azonban következetlenül tegezni kezdi, *J* észreveszi a következetlenséget és sorozatosan, 6 helyen, átjavítja az igéket magázásra: 80:24, 81:1, 81:4, 85:2, 85:4, 85:10. — Kétségkívül tollhiba, nyomban javított elírás nyomát őrizi a 127:9 sorban látható szövegmodosítás: a király azt mondta, az eredeti változat szerint, Trenknek: *jelség*, átjavítva így: *Trenk úr*.

Szójáték felépítése javításokkal. 272:9 és 272:13, P...ff herceg kocktélbetűrejtvényének egymás alá írt szavai közt négy olyan akad, amelynek a rejtvényben számító első betűje *A*; az elsőt *J* először *Allasch*-nak írta, majd átjavította *Absinth*-re, a harmadikat először *Absinth*-nek írta, majd átjavította *Arac*-ra; a folyamat valószínűleg ez volt: a betűrejtvényben *A*-val kezdődő italnevekre lévén szüksége, először leírta az *Allasch*, *Anisette* és *Absinth* szavakat, ekkor eszébe jutott az *Arac*, ezt beírta a korábbi *Absinth* helyébe, ez utóbbit azonban közismertségénél fogva nem akarta kihagyni, beírta hát az *Allasch* helyébe, majd meghosszabbította a rejtvényt, egy negyedik *A* is került beléje, így jutott vissza a szavak közé az *Allasch*; ez a folyamat azonban nem biztos, csak lehetséges.

A tartalmi elemeket a szövegösszefüggésben szabatosabbá tevő összes szövegmodosítások száma 63.

2. Nyelvi szabatoság

Tévesen leírt betű, betűcsoport vagy írásjel javítása. Ide nyilvánvaló tollhibák, nyomban javított elírások tartoznak. — 14:21, téves *akarod*, javítva: *akarom*. — 22:3, „visszakerült Berlinben”, az *n* törölve. — 35:20, az „igaz értelme” elé írt, majd törölt kezdő zárójel története: *J* leírta az írásjelet, s akkor vette észre, hogy a bekezdés már zárójellel kezdődött, ezért azután az újabb kezdő zárójel törölte. — 40:21, „tizenkét napi követésre méltó keresztényi türelem után” előbb „... napig...”

volt, a szóvégi *g* betűt törölte *J*: vagy elírás lehetett, vagy talán ugyanannak a gondolatnak bonyolultabb kifejezése készült. Hasonló javítások még a 28:8, 44:16, 62:16, 78:17, 91:4–5, 119:30–31, 144:28, 151:1, 181:23, 186:5, 203:7, 226:32–33, 292:23, 308:13, 332:15, 333:22, 334:33, 345:24, 346:21, 377:13 sorban. Ezeknek az inkább csak szórakozottságból, kézreflexből származó elírásoknak a száma 24.

Szokatlanul használt számjegy javítása megszokott számnévre. Az ilyen jellegű kéziratgondozást általában a szerkesztő, illetve a szedő végezte el, ezen az egy helyen azonban, az 59. lap jegyzetében a Werbőczy-féle Tripartitumot *J* előbb „III” törvénykönyvünknek nevezi, majd a római számot ő maga javítja ki: „hármás”.

Idegen szó javítása magyarra. *J*-nál az idegen szavak általában sajátos funkciót töltenek be, stílusának jellemzői, különösen pedig idegen környezetben és a múltban lejátszódó történeteinél jutnak szerephez. Ennek a közismert ténynek azonban nem szabad elfednie azt, hogy *J* mégis törekedett a magyarosságra; bizonyítéka ennek a megállapításunknak az a hat szövegmódosítás, amely azt mutatja, hogy *J* a teljesen vagy részben leírt idegen szót a kéziratban magyarra változtatta át. Ez a 6 eset: 32:16, *felavandzsáltatta* → *léptette elő* — 35:32, *Rhénus* → *Rajna* — 143:24, *tabledó* → *ebéd* — 168:17, *uralkodó dynasztia* → *uralkodó család* — 272:3, *ch[arade]* → *betűrejtvény* — 337:3 *strá[zsán]* → *örálláson*.

Nyelvtanilag homályos kifejezés javítása egyértelműre. 138:14, „... sebesülten visszavágtattak vele”, javítva: „a... sebesülten visszavágtattak.”

Javítás szabatosabb határozószóra, ragra, névutóra, kötésszóra. 38:6, „lába alatt kihúzta a földet”, javítva: „lába alól...” — 73:28, „a gárdisták *előtt* nem cirkuláltatják... levelét”, javítva: „a gárdisták *között*...” — Ezek különféle szabatosági fokú szövegmódosítások, némelyiket csak árnyalati különbség választja el az első változattól. — Ilyenek még a 23:3, 38:20–21, 44:27–28, 118:14–15, 144:15, 278:12, 320:25–26. Számuk 9.

Javítás szabatosabb igealakra. 280:22, „nem jutott eszébe, hogy ez lopás... amit ő most elkövetni *készült*”, javítva: „... készül”. — 359:23, „elárulá neki, hogy a francia sereg itt *állt*”, nincs szó előidejűségről, a franciák a közlés időpontjában állnak Magdeburg előtt, ennek értelmében javítva: „... itt áll”. Hasonló javítás még a 75:13–14, 75:16, 107:2, 297:34 sorban. 6 szövegmódosítás.

Szó árnyalati értékű javítása. 57:23, „handzsárt, kardot *kívül* a fogastra akasztanak”, javítva: „... *kiinn* a fogastra...” — 290:19–20, „amiket minden könyvesboltban *lehetett meg venni*”, javítva: „... meg lehetett venni”. 2 szövegmódosítás.

A mondatszerkezet magyarosabbá tételét célzó javítás. 34:3–4, „viselt dolgaira mindig nagy befolyása volt a szép hölgyeknek”, javítás: „... befolyással voltak a szép hölgyek”, — 56:33, „azon a vidéken szokva [van ez]” javítva: „... bevett szokás ez”. — Hasonló javítás a 107:2 és 127:31–32 sorban. — 4 szövegmódosítás.

A nyelvi szabatoságra irányuló szövegmódosítások száma tehát összesen 53. Ezzel együtt a szöveg szabatosabbá tétele végett elvégzett szövegmódosítások összes száma 230.

B) A gördülékenységet szolgáló szövegmódosítások

Találóbbról kifejezést célzó javítás. 31:34–32:1, „távcsővel *nézte* a terepet”, javítva: „... szemlélte...” — 108:4, „a király indítékairól”, javítva:

„... szándékáról”, tovább javítva: „... elhatározásairól”. — 138:13, „megkapták a lova zabláját”, javítva: „megragadták...” 160:3, „Hazugságnak *nevezi* minden szavam”, javítva: „Hazugságnak mondja”... — 186:16 „a két nővel” javítva: „... fehérszeméllyel” (paraszt anyókáról és leányról van szó) — 207:15, „egész *kalandos* menekülése alatt”, javítva: „... *viszontagságos*...” (a *kalandos* — úgy érezzük — könnyedebb és aktívabb, a *viszontagságos* vészterhesebb, passzívabb sorsra utal, ezért találóbbról itt). — 217:3, „*orgyilkosokat* fogadott fel”, javítva: „*bérgyilkosokat*...” (orgyilkos az, aki orvul gyilkol, nem biztos, hogy bérért megbízásból). — 298:21—22, „két egymás ellen *dolgozó* politikai celszövényen”, javítva: „... egymás ellen irányuló...” — 306:26—27, „az egymilliónak a esábképeért le tudott mondani a hazaszeretetéről”, javítva: „... meg tudta tagadni a hazaszeretetét”. — Hasonló módosítások még a 8:7, 9:3, 9:29, 31:7—8, 46:3, 47:11—12, 47:29, 156:6, 157:31, 158:30—31, 163:16—17, 163:22—23, 177:1, 184:9—10, 204:12, 207:18—19, 207:24, 218:16—17, 219:11, 220:8, 245:22, 248:4—5, 282:13, 291:28, 297:13, 297:33, 310:94, 311:11—12, 365:6, 376:8, 376:11 sorban. — 40 szövegmódosítás közül a legtöbb a szabatosabb meghatározás, leírás célját is szolgálja, s csak azért nem a szabatoságot célzó szövegmódosításokhoz soroltuk őket, mert a pontosabb tartalmi elemre vagy a nyelvtani gondosságra való törekvés helyett indítékuknak az olvasmányosságra, a stílus, a kifejezőmód, a logika simaságára, a gördülékenységre való törekvést láttuk.

Ízesebb kifejezést célzó javítás. 25:18, „úszóruhát sem viselt”, javítva: „az úszóruhát is mellőzte”. — 378:17 „ahol csak tehette, bosszantotta a papokat” javítva: „... ungorokodott a papokkal”. Hasonlóak még a 33:10, 202:9—10, 260:29, 263:9, 304:15, 311:24, 311:27, 319:25—26, 330:15—16, 333:18, 352:10—11, 353:28, 362:16 sorban. Felállított kategóriáink közt tán ez a legkevésbé egzakt: az ide sorolt esetek egy része máshová is sorolható volna; mégis úgy véltük, az elmosódó határok közt inkább ide tartoznak. — Számuk 15.

Képszerűbb vagy frappánsabb kifejezést célzó javítás. 35:29—30, „egy harmad része látta csak meg a szép Franciaországot”, javítva: „jó ha egyharmad része meglátta...” — 63:6, „Trenk Ferencnek összerogyott a paripája”, javítva: „Trenk Ferenc alatt összerogyott a paripa”. — Hasonló javítások még a 30:11, 45:34—36, 48:33, 54:2, 64:24, 193:18—19, 240:22—23, 267:20, 273:24, 318:2—3, 321:1, 333:24, 365:10—11 sorban. — 15 szövegmódosítás.

A szöveg világosságát szolgáló betoldás. 32:32, „Folytatása következett logikai egymásutánban. Buffaloff kossevói attamánt... elpáholta...”; az alany hiánya homályossá tette a mondatot, hiszen az előző mondat alanya: *Folytatása*, ezért a második mondat elejére *J* beszúrta: *Trenk Ferencz*. — 58:10—11, „Ő te drága, szép tubicám! — hízelgett a menyasszonynak, s abban a pillanatban...”; itt, bár az előző mondat alanya is *Trenk, J* mégis jónak látta a *menyasszonynak* szó után utólag beírni: *Trenk*. — 292:20—22, „Ő tudta legjobban, hogy Frigyesnek mennyi pénze van, s azt milyen becsületos úton keresi”; ez a betoldás nem logikai űrt tölt ki, hanem „... a kanczellárnőt is elhagyta a türelme. Nem replikázott a férjével tovább...” mondatok közé szűrve a gondolatsort világosabbá teszi. Hasonló betoldások még a 67:4, 74:15—18, 159:11—12, 185:22—23, 193:12, 207:23—24, 285:26, 286:12—13 sorban. — 11 szövegmódosítás.

2 javítás általánosabbbról konkrétabbra. 7:20, „örököltél-e utána?” javítva: „örököltél-e apád után?” — 330:21, „a porkoláb bejött hozzája”, javítva: „... bejött a zárkájába.”

Név javítása megfelelőbbre. 192:31, egy szobaleány neve előbb *Mari*, javítva: *Marsca*.

Két személy viszonyának jobb jellemzése igealak javításával. 19:11, „Énnekem aztán hűségesen referáljon”, mondta a korábbi változat szerint Frigyes király Jasinszkynak; a javítás parancsolóbbá tette az utasítást: „Énnekem aztán hűségesen referál.”

Főlétsleges adatszerűség javítása általánosabb kifejezésre. 48:10, „de huszonkettő foglyul esett”, javítva: „de a nagyobb rész foglyul esett”. A számszerűség, amelynek semmi szerepe sincs a cselekményben, csak nehézkessé tette a szöveget.

A szöveg színességét szolgáló betoldás. 121:14, „Minő visszaemlékezés az első találkozóra!”, „betoldással: „... az első *mámorító* találkozóra!” hatásosabban jellemzi Frigyes és Miranda kapcsolatát. — 151:30–31, „egész sereg kellemtelenül ismerős pofát látott”, betoldással: „... ismerős pofatulajdonosokat...” gúnnyosabb. — 242:9, „elrontotta a saját hivatását. Ezért aztán meg[kapta a büntetését]”, betoldással: „elrontotta a saját hivatását. *Ez volt az idealizmus.* Ezért is megkapta a büntetését”, a realizmus—idealizmus ellentétnek *J* szerinti értelmezését elmélyítő szöveg. — 317:29, „állítottak hamis tanúkat”, betoldással: „állítottak *megfizetett* hamis tanúkat”, élesebb, nyomatékosabb. Hasonló módosítás még a 168:13, 256:25, 269:13, 287:17–18, 310:3–4 sorban. — 9 szövegmodosítás.

Névmás javítása főnévre határozottság végett. 281:24–25, „Ezzel észre téríté az ifjút. Az a nyugalom, melyet ő magára erőszakolt...”, javítva: „... melyet Frigyes magára erőszakolt...”; a javítás egyúttal félreértést is kiküszöböl, mert a két mondat alanya különbözik. — 294:17, „lord Hyndford azt mondta neki”, javítva: „... azt mondta Goltznak”, világosabb már csak azért is, mert a szövegkörnyezetben sűrűn szerepelnek tulajdonnevek (Hyndford, Goltz, Trenk, Funk, Schwert). — Hasonló módosítás még a 31:33, 309:21 sorban. — Ebbe a kategóriába tehát 4 szövegmodosítás tartozik.

Hiányzó kötőszó betoldása. 93:23–24, „csakúgy megülte a lovat, mint azelőtt, csak olyan kuruc ember maradt, mint eddig volt”, a betoldással: „... mint azelőtt, *s* csak olyan...”; nem egyszerű bővítés: kötőszó nélkül a két mondat azt sugallja, mintha a ló megülése és a kurucság közt logikai összefüggés volna, holott *J* Trenk Ferencnél ezt mint két különálló, egymástól független tulajdonágot mutatja be.

Éppen ellenkező célú a kötőszó törlése szorosabb kapcsolat érzékeltetése végett. 143:2, „olyan takargatott és vigasztaló modorban”, szövegmodosítás: az *és* törlőve.

Mondatszerkezet javítása lazítás végett. Külön kategóriában soroljuk fel *J* egyik alapvető stílusterkvésének, a tömörítésnek bizonyítékait; az itt következő 3 javítás — számszerűen amannak elenyésző hányada — ellenkező célú: a túlságosan tömör változat lazításával gördülékenyebbé tenni a szöveget. 146:25–26, „vád maradt ellene az, hogy az elcsapott tisztjeinek a fizetését nem adta ki”, javítva: „... az, hogy a tisztjeit önkényűleg elcsapta, *s* a fizetéseiket nem adta ki nekik”. — 155:22–23, „velem együtt még két más tisztársamat is, B[untewicz Jócát és Köppenik Hanzot]”, javítva: „... két más tisztársamat is, akiknek a neve Buntewicz Jóca és Köppenik Hanz”. — 166:16–17, „... melynek mámore alatt meglepte Trenk Ferencz”, javítva: „... melynek mámore alatt meg hagyta magát Trenk Ferencz által lepetni”.

A korábbi nál szokottabb kifejezésre való javítás. 27:13, „az osztrák örökösödési háború szépen kihízott európai háborúba”, javítva: „... európai háborúvá”. — Hasonló módosítás még a 28:25–27 és 240:26 sorban. — 3 szövegmodosítás.

A vult igealak javítása. 25:7–8, „meg is lett volna verve a szerencsével, akinek azt ajándékba *adta lesz*”, javítva: „... akinek azt ajándékba *adja*.” — 281:

25, „Az a nyugalom, melyet Frigyes magára erőszakolt volt, a kedves emlékét őrzé”, javítva: „... melyet Frigyes magára erőszakolt, a kedves...” — 2 javítás.

Javítás változatosabb nyelvtani szerkezetre. 82:23, „az őrmesternek és a káplároknek ... adott, azonfelül az ezredkáplánnak ...”, javítva: „... az ezredkáplánra rábízott...”

Javítás gördülékenyebb szórendre. 58:1, „Azzal leült a két harámbasa az asztalhoz”, javítva: „... a két harámbasa leült...” — 143:24–25, „24 rézkrajczár volt a tabledó díja, mely lakoma állt”, javítva: „egy ebédnek a díja 24 rézkrajczár volt, mely lakoma állt”. — 200:1–2, „De most már kardja sem volt. A verbungosok zálogul azt is lefoglalták”, javítva: „... Azt a verbungosok zálogul lefoglalták”; itt kétségkívül logikai szabatoságot célzó indíték is közreműködött, hiszen a teljesen kifosztott Trenknek már csak a kardja volt meg (vö. 199:10–11), mást aligha foglalhattak le a verbungosok. — 3 szövegmódosítás.

A stílus gördülékenységét szolgáló szövegmódosítások száma tehát összesen 113.

C) A tömörséget szolgáló szövegmódosítások

1. Tartalmi tömörség

Feleslegesnek ítélt részlet törlése. 53:11 és 12 között, Miranda elmondja nővére életét: „Amanda élni és ragyogni kívánt” törölve, nem is illett bele a cselekmény vonalába, Amanda jellemébe. — 178:1, Amália hercegnő levelet ír Frigyesnek, *franciául*, majd *J* ezt a mellékes körülményt, amely kétségkívül Trenk emlékirataiból gépies átvétel útján került a kéziratba, törölte. — 214:2, „ilyen ez a te nagybátyád!” mondat után a nagyobb nyomaték kedvéért ismétlődve állt: „Ilyen ember ez a te nagybátyád!”, ezt *J* mint feleslegeset, törölte. — 252:26, hogy a regényben leírt danczkai Langfuhr utca neve „újabb időkben Langgarten”, ezt *J* eredetileg is zárójelbe tette, majd utóbb teljesen törölte. — 255:25, amikor Trenk törbe csalja ellenfelét, N. kapitányt, ez „a kaland gonosz fordulatát látva”, ered futásnak, korábban még ez is ott állt előtte: „első réműletéből felocsudva”, *J* azonban ezt feleslegesnek ítélte és törölte. — 358:31, Trenk a börtönében cinpoharakat vés: *alkotón* — füzte hozzá *J*, majd törölte. — 363:26, A. Z. herceg baráti ígéretet tesz Trenknek, „ígérem önnek nemesi szavamra”, írta *J*, majd nyilván oda nem illőnek érezte azt, hogy *nemesi szavamra*, s ezért törölte. — Hasonló törlések még a 42:19, 49:20, 175:22, 182:2, 188:3, 239:12–13, 266:2, 334:13 sorban. — 15 szövegmódosítás.

Feleslegesnek ítélt írói megjegyzés törlése. 24:28 és 29 között, „Ezt a szót nem kellett volna Trenk Frigyesnek kiszalajtani a száján: ez lett a fátuma”, a jellegzetesen „jókais” kommentárt a szerző itt mégis feleslegesnek érezhette, mert törölte. — 92:34 és 93:1 között, hasonló indíték vezethette *J*-t e mondat törlésekór: „Ez a körülmény nyugtalanítá Trenk Frigyeset”. — 171:1–2, „... Trenk Ferencz írta ezt a levelet. Kitélik tőle. Ez az ármány egészen beleillik a jellemébe”, a *Kitélik tőle* szavakat *J* részben mint felesleges szerzői kommentárt, részben mint a következő mondatban nagyobb nyomatékkal megismételt gondolat halványabb változatát törölhette. — 3 szövegmódosítás.

Befejezetlen mondat törlése. 13: jegyzet, a virágsziromtépéssel kapcsolatos német mondóka („er liebt mich — von Herzen ...”) szövege után *J* kommentárt kezdett írni: „A virág neve”, de abbahagyta és a kezdő szókat törölte. — 221:16, „Ezzel aztán vége volt a viadalnak”, ez a mondat azáltal lett fejezetzáró, hogy *J* az utána megkezdett mondatot még befejezése előtt törölte: „Trenk Frigyes eldobta a vívó”. —

278:5—6, „... egyike az ország minisztereinek, kinek palotája előtt egész várta tengerész strázsált, körülötte rendőrök ácsorogtak, s kinek”, itt *J* abbahagyta, befejezte a mondatot és a *s kinek* szavakat törölte. Hasonló módosítások még a 22:15, 96:12 sorban. — 5 szöveg-módosítás.

Idézet nem lényeges részének törlése. 88:1—2, „Qui cupit optatum cursu contingere metam, Multa tulit, fecitque puer: sudavit et alsit. Abstinit Venere et vino”, a horatiusi idézet kevésbé ismert, szállóigévé nem vált első hat szavát *J* törölte.

A tartalmi tömörség célját szolgáló szöveg-módosítások száma tehát 24.

2. Nyelvi tömörség

Árnyalati tömörítés egy betű törlésével. 90:8, „II. Frigyes maga egy dandárral, melyet a lovas és gyalog testőrsége ...” a *testőrsége* szó utolsó betűjének törlése csak a tömörséget szolgálhatta.

Felesleges szó törlése befejezése előtt. 287:11, „... hogy a fele[sége] házibarát[ját]”, szószaporítás: a *házibarát* mindig a feleség szeretőjét jelenti, *J* ki is javította a kifejezést, így: „... hogy egy házibarátot lásson maga körül ...”

A mesemondást csevegéssé feloldó szó törlése. *J* láthatóan nagyon is tudja, hogy hajlamos a csevegésre, a bizalmaskodó-kedélyeskedő előadásmódra; s ha az időben-térben hozzá közel álló művekben, főképp azoknak anekdotikus részleteiben tudatosan alkalmazza is, másutt tartózkodni igyekszik ettől a csevegő előadásmódtól, és — amint az alábbiakban láthatjuk — sűrűn, gondosan nyesegeti e modor jellemző hajtásait, a kedélyeskedő, kollokvialis töltelékszavakat. 9:25, „S a II. Frigyes asztalánál”, az *a* törölve — 17:7, „Bizony pipaszagú volt az valamennyi!” az *az* törölve. — 31:31, „Ekkor aztán haragtul lángolva, vérontástul mámorosan tért vissza Trenk Ferkó”, *Ekkor aztán* törölve, helyére *Trenk Ferkó* került a mondat elejére. — 93:21, az eltört láb-szárcsontot „egy ügyes kirurgus megint egymáshoz ragasztotta”, a *megint* törölve. — 145:13—14, „díszelőadást tartottak a Trenk Ferencz tiszteletére”, az *a* törölve. — 150:26, „Racine-nak egy klasszikus színművét, Ifigéniát” az *egy* törölve. — 314:33, „egy ugyanazzal a porosz tiszttel”, az *egy* törölve; nem valószínű, hogy *J* eredetileg azt akarta volna írni, „egy porosz tiszttel”, hiszen nyomatékkal utal vissza a már előbb megismert tisztre, valószínűbb, hogy az *egy ugyanaz* kifejezésből lett *ugyanaz*. — 329:6, „a saját privát használatára”, a *saját* törölve. — 344:16, „az egész ajtót be szokta lepní az a csillogó pincezúzmará”, az *az* törölve, indokolatlan volt, mert nem következett utána vonatkozó névmás. — Hasonló módosítás még a 8:3—4, 14:12, 19:8, 19:26, kétszer a 22:33, 37:7, 50:16, 58:25, 138:17, 143:19, 169:11, 175:29—30, 204:24, 245:9, 251:15, 252:25—26, 262:31—32, 270:18, 283:18, 287:17, 298:8—9, 338:17, 370:7—8 sorban. — 33 szöveg-módosítás.

Tartalmi jellegű, de lényegtelen szó törlése. — 32:5, „én magam szétzavarom az egész török tábor”, az *egész* törölve. — 32:13, „... hogy a legközelebbi esetepaténál az ellenséggel három török fejet fog elhozni”, a magyartalan szerkezetben álló az *ellenséggel* törölve. — 53:33, „a balta mindig az élével állt meg a pallóban a vendég tánczoló felkapkodott lábai előtt”, *tánczoló* törölve. — 80:12, „szép hímmzett tabourettet”, a *hímmzett* törölve, nyilván azért, mert utána úgyis ott áll: „melyet a királyné sajátkezűleg hímmzett számára”. — 82:3, szekerek, katonák és foglyok, „folyvást rendben felállítva vártak”, a *folyvást* törölve. — 115:6, „lábain hosszúszerű térdigérő csizmák”, *hosszúszerű* törölve. — 246:6—7, „trónralépésének évfordulója. Azt nagy fényvel megünnepelték”, az *Azt* törölve, a két mondat egyévé összevonva. — 286:14, „királynői természet volt, junoi klasszikus idomokkal”, a *junoi* törölve, öt sorral lejjebb a kancellárnót Vénushoz hasonlítja *J*. — Hasonló módosítás még a 21:14—15, 24:11, 34:27, 60:12, 108:30,

112: cím, 121:19, 143:1, 170:13, 170:24, 246:6—7, 286:10, 300:1, 322:28, 359:34, 362:16—17 sorban. — 24 szövegmódosítás.

Egy szórész törlése. 58:34, 59:1, „Csak azt látta ebben a rémtörténetben, ami dicsőséges”, rövidítve: „ami dicsőség”. — 122:20, „fázósan borzongást hallatva”, rövidítve: *fázós*. — 332:3, „más híres embereknek”, rövidítve: „embernek”. Hasonló módosítás még a 220:2—3, 316:22, 333:12 sorban. 6 szövegmódosítás.

Javítás azonos tartalmú, tömörebb kifejezésre. 13:52, „A németeknél így mondják”, javítva: „A németek . . .” — 204:15, „Ó az én közel rokonom”, javítva: „Mi közel rokonok vagyunk”. — 282:31, „olvassam el, ami benne van”, javítva: „. . . a tartalmát”. — 366:31, „az útját elzárva tartó nagy köig”, javítva: „. . . elzáró nagy köig”. Hasonló módosítás még a 114:12, 177:9, 285:18, 357:17 sorban. 8 szövegmódosítás.

Összevonás egy mondatba, közt szó törlésével. 289:5, „ahol a honszeretetet a törvénnyel, a vallással egyértelmű, a maga barbár őseréjében s együtt uralkodik a jogarral”, az *s* törölve.

Rövidebb kifejezésre való javítás mondat közben. — 206:23, „kénytelen volt velük vagy . . . [?]” javítva: „kénytelen volt velük megosztozni”. — 239:16—17, „a megelőző iskolái sem voltak csak előkészületi praeparandiák”, javítva: „a megelőző iskolái is előkészületi praeparandiák voltak”. — 252:22—23, „elvitte magával a kocsmába a pajtását, az is . . . [?]” javítva: „a pajtását, vígan mulattak”. — 273:20, „keresni azt a kastélyt, a melynek neve után . . . nem volt szabad kérdezősködni”, javítva: „. . . a mely után . . .” Hasonló módosítások még a 93:6, 156:19, 204:34—205:2, 260:13, 263:34—264:1, 355:2, 358:22 sorban. — 11 szövegmódosítás.

A nyelvi tömörségre irányuló szövegmódosítások száma tehát összesen 85. Ezzel együtt a szöveg tömörebbé tétele végett elvégzett szövegmódosítások összesen 109.

D) A hatáskeltést szolgáló szövegmódosítások

A szó vagy kifejezés javítása drámaibbra. 116:34 — 117:1, „amint a nyergéből leszállt, egyenesen a sátor felé indult”, javítva: „. . . a sátor felé *sietett*”, — 118:29, „Ha mozdul az ellenség . . . azt ágyúzással kezdik visszatartani”, javítva: „. . . ágyúzással kell ameddig lehet visszatartani”. — 204:13—14, Trenk meglepetéssel látja, hogy szeretője és régi barátja összeházasodtak, ekkor Miranda „megragadá Trenk Frigyes kezét s a „férjéhez szólt”, a javított változatban benne van a nő csele: „. . . kezét, mintha a férjének mutatná be”. — 216:28—29, „A mór megtette kötelességét” javítva: A „*pulya* megtette a kötelességét” a közismert szólásmondás helyett a két Trenk közti viszonyra, Trenk Ferenc aljas felfogására való közvetlen utalás, amelyet a következő mondatban meg is ismétél (már most a *pulya* olyan titkaimat tudja, amelyeket nem válnak egy gyereknek egészségére), lényegesen fokozza a feszültséget; arról egyébként, hogy *J* szótárában a *pulya* szó pontosan mit jelent, ő maga részletes tájékoztatást ad a „Szabadság a hó alatt” c. regényében. (KK, Regények 36. kötet 43:6—17). — 217:28, „tiszték, akiket ez a csavargó megtámadott”, javítva: „. . . ez a csavargó megrohant”. — 247:18, „— Hozd ide”, javítva: „— Ide vele!” — 337:17, „hogy tisztességes kapitulációhoz jusson,” javítva: „hogy tisztességes kapitulációt csikarjon ki”. — 342:31—32, „a karjaira szánt vasrúd éppen alkalmas volt arra, hogy a fogantyúját . . . kihúzza . . . Erő volt hozzá”, javítva: „. . . Erő kellett hozzá”. — 350:1, „a bilincsekbe vert embert szidalalmazni”, javítva: „. . . lepecskondiázni”. — 9 szövegmódosítás.

Konkrét személyről általánosra való javítás, a megjelölésből így célzás lesz. — 317:27, „Frigyes király sokkalta egyszerűbb

methodus szerint”, javítva: „A berliniek sokkalta . . .” — 349:13, „A koalíció létrejött Frigyes ellen”, javítva: „A koalíció létrejött Poroszország ellen”. — 2 szövegmodosítás.

Nyílt közlés javítása feszültségteremtő célzásra. 149:29, „Löwenwald esküdt ellensége volt”, javítva: „Löwenwalddal régi ismeretsége volt”, s csak a következő bekezdésben derül ki, hogy ennek az ismeretségnek a csattanója egy sikerült farbarúgás volt.

Időtartam javítása rövidebbre. 222:13, „Egy hét múlva” mondatkezdés helyett: „Báró Lopresti azonnal meglátogatta a menedékében, amint megtudta hollétét.”

Többes szám javítása konkrétabb egyes számra. 126:12, „süvöltő gránátok a lova lábai előtt csaptak le”, javítva: „egy süvöltő gránát . . . csapott le”. — 205:29, „Trenk Ferenc honarútlási perét traktálják”, szenvedő szerkezetre javítva: „pere traktáltatik”. 2 szövegmodosítás.

Következetlenebb, de drámaibb mutató névmásra és határozott névelőre való javítás. 135:18, Todbitter a menekülő Miranda után kérdezősködik egy csatlóstól: „Nem láttál egy asszonyt?”, javítva: „Nem láttad, merre futott az az asszony?”.

Mondatszerkezet javítása drámaibbra. 28:31–32, „Ferencz . . . vasgyúró . . . iszonyú tenyerekkel, a mikkel ha egy embernek a koponyáját a markába szorította, az elájult bele” — javítva: „. . . iszonyú tenyerekkel, ha egy embernek . . .” — 31:11, Egy ezredes először bukkan fel a mesében: „Tsatsinoff volt az ezredes. + Ez a mint megpillantá a török tábor . . .”, javítva drámaibbra, mintha az ezredes már ismerősünk volna: „Tsatsinoff ezredes, a mint . . .” 2 szövegmodosítás.

A feszültség fokozása a szórend módosításával. 44:32–33, Trenk Frigyes beront a titkokat ígérő kastélyba: „Ott aztán megtorpant: a lélegzete is elállt a bámulattól. Egy gazdag bútortatú, hosszú terem nyílt meg előtte”, a fokozódó feszültséghez nem illik a jelzők halmozása az állítmány előtt, a drámaiság árnyalati fokozását szolgálja az ige előrehozása: „. . . Egy hosszú terem nyílt meg előtte, gazdag rokokó bútortattal.”

Mondat javítása szaggatottabb előadásúra. 355:21–22, „Trenk Frigyes ellen pedig azt az új mortifikálást gondolta ki a városparancsnok, hogy elvetette még az álmát is”, javítva: „Trenk Frigyes-ellen pedig egy új mortifikálást gondolt ki a városparancsnok. Elvetette már az ágyát, el akarta vetetni még az álmát is”. — 373:16, „előhúzogatta a padlóból a vésüket, a melyekkel . . . [?]”, javítva: „. . . a padlóból a vésüket. A kettévágott padlódeszka hasadékából . . .” 2 szövegmodosítás.

Indulatjelző szó betoldása. 27:16, *J* felsorolja, tárgyilagosan, az Ausztria ellen alakult koalíció tagjait, „valamennyien kiválasztották Ausztria semmivé tételére a bajor királyt”, a betoldott *ellenség* szó szerzői állásfoglalás: „valamennyi ellenség kiválasztotta . . .” — 146:30, Trenk Ferencceal a bíróság szembesíti Todbittert, Trenk megkérdi: „Hát te sem kapsz tőlem semmi pénzt?”, utólag betoldva utána: „Kutyaházi!” Az a tény, hogy *J* szövegének nagyszámú indulatjelző írói állásfoglalásra utaló szava, megjegyzése közül ilyen kevés az utólagos betoldás, arra utal, hogy ez a stílusajátosság nála alapvető jellegű, annyira hozzátartozik írói egyéniségéhez, hogy rendszerint már az első szövegváltozattal kiszalad a tollából. — 2 szövegmodosítás.

Feszültséget fokozó mozzanat, szituáció betoldása. 48:14, Frigyes a szeretkezés után az ablakból látja katonáinak élethalálharcát, a „tündérnő” pedig a nyakába csimpajkozik, a két mondat közé betoldva: „Le akart futni a katonái közé; de nem eresztették.” — 76:14, Miranda hideg józansággal elmondja Frigyesnek, hogy miért lett a szeretője. „Én önt még nem láttam, csak a Ferencz iránti gyűlöletem sugallta, hogy megszabadítsam. Egy inasomat parasztruhába öltözve . . .”, a két mondat

őzé utólag betoldva a titkot sejtető mondat: „Talán még egyéb ok is”. — 91:24—26, Trenk Ferenc ördögi módon verekszik, majd az ostromlott város csatornagátját is átkakíttatja, a csata leírása közben betoldva: „Közben szólt a török muzsika: öreg dob, srombita, klarinét; hangzott a svihrovai nóta, a mibe beleénekel a szerezsánok bömbölő tkardala”. — 110:21—22, itt viszont Trenk Frigyes csatázásának hősi jellegét domborítja ki az utólagos beszúrás: „Két lovat lőttek már le alatta, a harmadikat a szolgájától kérte kölesön.” Hasonló betoldás még a 156:20 és 168:22 sorban. 7 szövegmódosítás.

Hatáskeltő megjegyzés betoldása. 204:23, Miranda szavait idézi *J*, majd utólag betoldja: „Tüzeskedék Miranda”. — 352:7—8, Trenk alagutat ás, így próbál megszökni a börtönéből, az ásás folyamatának leírásába betoldott bekezdés: „Azt lehet legjobban csodálni, hogy meg nem fulladt levegőhiány miatt abban a szűk föld alatti csatornában.” 2 szövegmódosítás.

A hatáskeltést szolgáló szövegmódosítások száma tehát: 32.

*

Kísérletünk során több olyan megállapítást tettünk, amelyet véglegesnek vélünk. Ilyenek a „téves adat javítása”, „leírás javítása valószerűbbre”, „korhű szóra való javítás”, „logikai úr betöltését szolgáló betoldás”, „idegen szó javítása magyarra” stb. kategóriamegjelölések, és ilyenek a *J* alkotói mód-szerére vonatkozó következtetések, pl. amikor úgy láttuk, hogy „*J*-ban regényének írása közben kétféle »pszichikai hajtóerő« működött: a mesélés szenvedélye és témájának átélése; ez utóbbi mintegy ellenőrző szerepet játszott: ha a mesélés hevében leírt egy-egy olyan szót, amely a szövegösszefüggésben nem állta meg a helyét, akkor jelzésként jelentkezett a téma élményszerű ismerete, s e figyelmeztetésre a szövegbe a helyes szó került.”

Más megjelöléseink és következtetéseink inkább csak próbálkozások, tapogatózások — lényegesnek kísérletünk egészét, a stíluslélektan módszereinek kikísérletezését tartjuk.

Radó György

A Kodály Zoltán emlékpályázat eredménye*

I. Pályázatunk célja és eredménye

Ha visszaemlékszünk iskoláskorunkra, az iskolapadokban eltöltött időre, valószínűleg igen kevesen lennénk olyanok, akikben éppen a nyelvtanóra jelentené a kedves, kellemes emlékeket. A legtöbb diáknak bizony meglehetősen unalmas, száraz valami volt a nyelvtan, de maguk a tanárok sem voltak vele különben. Kivétel persze akadt, hiszen sok olyan kiváló tanár volt, aki nagyon értette, szerette, meg tudta szerettetni, de a többség szemében bizony a nehéz tantárgyak között volt a nyelvtan. Ha ma valamivel jobb is a helyzet, megnyugtatóan egyáltalán nem tarthatjuk. Hiszen az volna az ideális, ha az az óra, amelyen anyanyelvünk szerkezetét, helyes, pontos használatát tanuljuk, mindig öröm és élmény forrása volna. Ezt a célt persze teljes egészében sohasem lehet elérni — legalábbis mindenkire nézve nem —, mert hiszen csak szó-rakoztatva, új ismeretek megtanulása, szellemi erőfeszítés nélkül semmilyen módszerrel sem lehet eredményt elérni.

Hogyan lehetne színesebbé, elevenebbé, vonzóbbá, eredményesebbé tenni az anyanyelvi oktatást? — ezt a kérdést tűzte ki a Magyar Tudományos Akadémia nyelvművelő folyóiratának, a Magyar Nyelvőrnek a szerkesztősége kidolgozandó feladatul az 1968. évi 4. számában. Azt talán nem is kell különösen magyaráznom, miért lett a pályázat címe Kodály Zoltán emlékpályázat. Kodály sokat, kitartóan és lelkesen foglalkozott a magyar nyelv, különösen a magyar kiejtés ügyével is. Az Akadémia Nyelvművelő Bizottságának sokáig elnöke s mindig igen tevékeny tagja volt, s erejét, idejét nem kímélve részt vett a Magyar Nyelvőr szerkesztő bizottságának munkájában is. Ez a vállalkozás tehát jogosan és méltóképpen kapcsolódik az ő nevéhez.

* 1970. március 23-án, a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvművelő Munkabizottsága és a Magyar Nyelvőr szerkesztősége együttes ülést tartott az Akadémia „képes termében”. Az ülés tárgya a Kodály Zoltán emlékpályázat értékelése és eredményhirdetése volt. Meghívottként többen jelen voltak a pályázat helyezettjei és a pályaműveket elbíráló bizottság tagjai közül is. Az ülés résztvevői: Balassa László, Bencédy József, Bernáth László, Deme László, Éder Zoltán, Elekfi László, Fábrián Pál, Gráf Rezső, Grétsy László, Illyés Gyula, Kodály Zoltánné, Kovalovszky Miklós, Lőrincze Lajos, Rácz Endre, Ruffy Péter, Sebestyén Árpád, Szabó Kálmán (tanár), Szabó Kálmán (Tankönyvkiadó V.), Szalay Sándorné, Szathmári István, Szende Aladár, Takács Etel, Tompa József, Vargha Balázs, Wacha Imre. Az ünnepi ülés kezdetén Lőrincze Lajos ismertette a pályázat eredményét, Kodály Zoltánné, a pályázat védnöke kiosztotta a pályadíjakat, Szende Aladár mondott beszámolót. Itt Lőrincze Lajos megnyitóját, a pályázat részletes eredményét és Szende Aladár értékelését közöljük.

A szerkesztőségnek a pályázattal kapcsolatosan semmiféle tartalmi vagy formai kikötése nem volt. A pályázó maga választhatta meg a tananyag vizsgálandó körét: nyelvtan, helyesírás, helyes beszéd, olvasás, nyelvhelyesség, stilisztika, szókincs gazdagítás, a kifejezőképesség fejlesztése stb., a fontos az volt, hogy a pályázat tényekre, tapasztalatokra, gazdag anyaggyűjtésre épüljön, újfajta, egyéni módszeres eljárásokat mutasson be, amelyek segítségével növelhető a tanulók aktivitása, érdeklődése és az oktatás színvonala.

A pályázat határideje néhány hónappal ezelőtt lejárt, a szerkesztőség a felkért szakemberek segítségével megbírálta a beérkezett 39 pályamunkát.

Hálás köszönetünket fejezzük ki Kodály Zoltánnénak azért, hogy figyelemmel kísérte a pályázatot, és hogy tiszteletre méltó áldozatkészségével lehetővé tette a pályaművek díjazását.

A pályaművek megoszlása — aszerint, hogy milyen iskolafok problémáit tárgyalják — a következő: 3 dolgozat foglalkozik az általános iskola alsó tagozatával, 19 a felső tagozatával, 9 a középiskolával, 2 a felsőfokú oktatással, 5 dolgozat több iskolafok kérdéseivel, illetőleg nem közvetlen iskolai kérdésekkel.

A szerzők közül a legtöbben az általános iskolai tanárok közül kerültek ki (15). 8 középiskolai tanár, 6 felsőoktatási intézményben működő oktató, 1 tanító, 2 szakfelügyelő, 1 főiskolai hallgató, 1 tudományos munkatárs, 1 kiadói szerkesztő, 1 külföldi pedagógiai intézeti munkatárs, 1 művelődési osztályon dolgozó, 2 egyéb foglalkozású vett részt a pályázaton.

A pályázat nyertesei a következők:

I. díjat nyert **T a k á c s E t e l** egyetemi adjunktus (ELTE, nevelés-tudományi tanszék) „Programozott nyelvtantanítás” című pályaművével.

II. díjat nyert **V a r g h a B a l á z s** tudományos főmunkatárs (Országos Széchényi Könyvtár) „Játékok az anyanyelvi oktatásban” című művével.

III. díjat nyert **N a g y J á n o s** gyakorlóiskolai vezető tanár (Debrecen) „Az anyanyelv szolgálatában — a katedrán” című munkájával.

IV. díjat nyert **H e r n á d i S á n d o r** tanítóképző intézeti tanár (Budapest) „Az anyanyelvi nevelés jövője” című dolgozatával, valamint **S z a b ó K á l m á n** általános iskolai tanár (Budapest) „Tollbamondási szöveggyűjtemény” című munkájával.

Pénzjutalomban a következők részesültek: **T ó t h L a j o s** gimnáziumi tanár (Orosháza) „Nehéz kezdet — egy szaktanár tapasztalataiból”, **K ő r ő s i L a j o s n é** általános iskolai tanár (Marcali) „Kirakós nyelvtan”, **C h i k á n Z o l t á n n é** főiskolai adjunktus (Eger) „Anyanyelvi oktatással anyanyelv nevelést!”, **P á s z t o r E m i l** főiskolai adjunktus (Eger) „Nyelvi nevelés — magyartanítás”, **P á s z t o r B e r t a l a n** gimnáziumi tanár (Dunaújváros) „Nyelvtani feladatok megoldásának ellenőrzése — géppel”, **V a d á s z T e r é z i a** általános iskolai igazgatóhelyettes (Fadd) „Törekvéseim a nyelvtan-oktatás korszerűsítésére” című munkájával.

Ezen kívül könyvjutalomban részesült 18 pályamunka szerzője.

II. A pályaművek értékei

A pályázat eredményességét vizsgálva arra a kérdésre kerestünk választ, hogy *a)* milyennek mutatkozik mai élenjáró oktatási gyakorlatunk, *b)* hogyan és mivel gazdagodik a pályaművek által a magyar nyelv tanításának metodi-

kája, azaz milyen megoldások általánossá tételével remélhetjük az oktatás színvonalának emelkedését.

1. A pályázók rendkívül nagy szeretettel és becsvágygal művelik a magyar nyelv oktatását, illetőleg szolgálják a hatékonyabb tanítást. Nincsenek megelégedve az eddig elért eredményekkel; valamennyien abban keresik a gyakorlat továbbfejlesztésének útjait, hogy a tanulók tevékenységét céltudatosabban irányítsák. Az az igen korszerű gondolkodásmód nyilatkozik meg ezekben a törekvésekben, hogy új ismereteket elsajátítani, készségeket szerezni, jártasságokat kialakítani, képességeket kibontakoztatni csak azáltal lehet, hogy a tanulás véget nem érő folyamatát különféle módon támogatjuk, azaz változatos lehetőségeket nyújtunk a tanulóknak az ismeretek, készségek, jártasságok megszerzésére, úgy, hogy tudásuk gyarapodása közben alakul világszemléletük, növekszik szeretetük anyanyelvük iránt, egyre differenciáltabban látják és kezelik anyanyelvüket, egyre több olyan területet fedeznek fel, ahol érdeklődésüknek megfelelő munkát fejthetnek ki (szakkör, gyűjtés stb.).

A pályázók nem vázolnak föl új t a n t e r v i elgondolást, nem tartják szükségesnek a mai oktatási rend gyökeres megváltoztatását, tehát a továbbfejlődés lehetőségét nem a tananyag struktúrájának a megváltoztatásában látják, hanem a foglalkozás metodikájában. Nem bátortalanság jele ez, hanem annak a természetes ténynek a tudomásulvétele, hogy az anyanyelv minden fokon, minden alkalommal, minden szempontból vizsgálható, tehát grammatikai, helyesírási, stilisztikai szempontból egyaránt. Ilyenformán a nyelvvel sokféleképpen lehet foglalkozni egyazon tanítási órán is. Tantervünk ugyan lineáris jellegű, most azonban már tudjuk, hogy ezt a linearitást metodikai koncentricitással kell és lehet kiegészíteni. Többször meg is fogalmaztuk már azt az elvet, hogy a tanárnak minden órán egyformán feladata minden nyelvi funkció együttes gondozása. Úgyhogy a tantervi szerkezet problémája az anyanyelvi oktatásnak nem lényegi kérdése.

Annál erőteljesebben nyomul előtérbe a m ó d s z e r e k ügye. A pályázók sok hasznos kezdeményezésről és eredményről számolnak be.

2. Közismert tény, hogy az általános iskola alsó tagozata és felső tagozata között törésvonal húzódik meg a gyermekek munkáját. A felső tagozatban egyszerre több szaktanár veszi pártfogásába a tanulót, s ezek mindegyike saját egyéniségével, saját tantárgya szakmai hatásaival fogadja a tanulót, sokszor nem tekintve azt, hogy a gyermek a mesekorszak idejét éli akkor, amikor már a tudományokkal kell foglalkoznia. Az átmenetnek most egy másik oldalát nézzük: a módszerekben megnyilvánuló változást. A tanító az alsó tagozatban sokoldalúan foglalkoztatja a gyermekeket, tudja, hogy az eleven szemlélet kiindulóalapja az elvonatkoztatásoknak, ezért megmutat, kézbe ad, rajzoltat, eszközöket használtat. A felső tagozat már kis tudósként kezeli a gyermekeket, s az elvontságok birodalmába egyszerre, csupán absztrakt gondolkodása révén kívánja felemelni. Egyszerűen: sokszor hiányzik a pszichológiai diszponálás, a sokoldalú érzékszervi foglalkoztatás az általános iskola felső tagozatában, s ez főleg az átmenet egy-két évében hiányzik bántóan. Következésményei — sajnos — kézzelfoghatóak: aki nem bírja intelligenciával az iramot, lemarad, károsodik.

Pályázatunk azért is eredményes, mivel sok olyan próbálkozást, kísérletet, oktatástechnikai segédeszközt mutatnak be, amelyek hasznosan alkal-

mazhatók a tanításban. Egyike ezeknek a „k i r a k ó s n y e l v t a n”, Kőrösi Lajosné ötletes újítása.

Tulajdonképpen olyan, irattartószerűen összehajtható kartonlapok sora, amelyeket szétnyitva a tanuló maga előtt, táblázatokba rendezve láthatja azokat a nyelvi elemeket, amelyekről abban az osztályban éppen tanul. Például az egyik oldalon ott láthatja az igeidők és az igemódok elágazásos táblázatát, s az idők és módok megnevezése mellett felsorakoztatva a jelüket. Így tehát — ha a múlt idő jelére kíváncsi, akkor megtalálja az egy *t-t* meg a két *tt-t*, a feltételes mód felirata mellett olvasható a *-na, -ne; -ná, -né*. Ezek a toldalékok azonban nem odarajzolva vannak a megfelelő helyre, hanem egy-egy kicsiny tasakban ülnek, s fülük van. A fülük pedig arra való, hogy annál fogva a gyerek kiemelhesse a fészkből. De mit csinál velük, ha kiemeli őket? Feladatot old meg. A tanár lediktálja vagy csak elmondja ezt a mondatot: „Kati játszott, aztán hazament” — s utána azt mondja; „Rakjátok ki a mondat igéinek a toldalékait!” Két igét találnak benne: *játszott* és *hazament*; először kiveszik a tasakjából a kettőzött *tt-t*, beleteszik egy erre a célra szolgáló sínbe, azután kiveszik az egy *t-t*, s ugyancsak beleteszik a sínbe. Ha bonyolultabb igealak toldalékainak a kiemelését kívánja meg a tanár, akkor a feladat már valamivel nehezebb. Ha például ki kell rakni a *szóttutok* igealakot, akkor nemcsak a múlt idő jelét kell kiraknia a tanulónak, hanem a személyragot is — ez tudvalevően a *-tok, -tek, -tök*. A személyragokat azonban táblázatának már egy másik helyén találja meg, ahol az igei személyragok láthatók szép rendben. Míg eljátszanak ezzel a táblával, tudatosodik bennük nyelvünk rendszere, egyre biztosabbá válik elemző készségük, tehát egyre jobban tudják a nyelvtant.

De megtudnak nyelvünkről olyant is, amit nem is tanítunk. Amíg ugyanis a feladatok megoldása közben a szükséges műveleteket elvégzik, maguk előtt látják nyelvünk különféle részrendszerét: az igealakok rendszerét, a személyragok rendszerét, később a képzők rendszerét és így tovább. Megtanulják azt, hogy nyelvünk sajátos toldalékoló nyelv, hiszen a szóalakok többől, képzőből, jelekből, ragokból állnak, s ezek együttese teszi alkalmassá a szót, hogy szerepét betöltse a beszédben és az írásban. Az anyanyelvet elemeiben látni annyi, mint behatolni a lényegébe.

Nem utolsósorban érdemes megemlíteni, hogy ilyen foglalkoztatással a tanulók helyesírási készsége is jobban fejlődik. Helyesírásunk egyik lényeges vonása ugyanis a szóelemzés követése. Milyen tisztán fogja látni a szó szerkezetét az a gyermek, aki sok-sok nyelvtanórán ilyen „kézzelfoghatóan” (a szó konkrét értelmében kézzelfoghatóan) bontja elemeire a magyar szavakat, s milyen tudatosan fogja alkalmazni a szóelemzés elvét a helyesírásban! Amint-hogy az eredmények igazolják is várakozásunkat: Kőrösi Lajosné tanítványai jó helyesírók is.

2. A pályaművek között szép számmal vannak olyanok, amelyek a tanítás eredményességét játékos foglalkoztatással növelik. Sok ötlet, leleményes forma bukkan föl a pályaművek lapjain. A játékoság mindig frissítő hatású az órákon. Ahhoz már sokan értenek a tanárok közül, hogy ugyanazt a feladatot vagy gyakorlatot, amelyet azelőtt „komoly” kérdés formájában fogalmazott meg a tanár, most játékos csomagolásban adagolja a gyermekeknek. Egy-két példa talán világossá teszi mondandómat:

A játékoság küszöbe alatt maradunk, ha például így tesszük föl a kér-

dést: „Mit tudsz a mondatról?” — s azt kívánjuk a tanulótól, hogy szép rendben adjon számot memorizált ismereteiről. De ha olyan kartonjaink vannak mint a faddi iskola igazgatóhelyettesének, Vadász Teréziának, akkor már kezdhethük a „játékot”, így: „Rakd ki a mágnestáblára a mondatról szóló tudnivalókat!” A gyerek szépen kirakja. Ha a következő órán azt mondja a tanár, hogy boritékjából kiesett két tábla, honnan tudhatnánk meg, hogy melyik a hiányzó kettő, akkor a játékoság ürügyén már erőteljesebb gondolkodást kívánunk meg, de ezt a tanulók szívesen vállalják, mert ki ne volna kíváncsi arra, hogy vajon melyik karton veszetett el. Minden feladat játékos, amelynek a végén ez van: „Találd ki!”. Mondhatom szürkén így: „Húzd alá a hibákat a következő mondatokban!”, de mondhatom így is: „Kezdjük a vadászatot! Ki hányat lő?” — s a gyerekek versengve célozzák meg a „hibavadakat”.

A játékoság sokszor társas formát ölt, az egész osztály részt vehet benne szimultán módon. Például a szabadegyházi iskola tanára, Horváth Györgyné egy szósort ír a táblára, a szavakat egymás alá rendezve. A szavak természetesen nem vak válogatással kerülnek föl, hiszen a tanárnak célja van vele. Az osztályt felszólítja, hogy készítsenek rejtvényeket a felírt szavakhoz kapcsolódva, azaz alkossanak feladatokat abból a témakörből, amelybe a szavak sora vág. Ez a „fogás” alapos próbára teszi a gyerekek tudását, hiszen analízálniuk kell az előttük látható eseteket, hasonlókat kell keresni, kombinálniuk kell stb. Tehát magának a gondolkodási folyamatnak az anyagát is nekik kell összeállítaniuk. Amikor pedig már ott tartunk, hogy ennyire eligazodnak egy jelenségek körében, akkor már a megszilárdításnak, a további gyakorlásnak, a még biztosabb tudás elsajátításának az útját járjuk.

Sokan rajzokkal, térképekkel, képekkel, applikációval érik el a játékos hatást, ezekre sok jó példa van a pályaművekben.

Mégis van a játékoságnak egy felsőbb iskolája is. Két dolgozat is tanúsítja ezt. Hernádi Sándor dolgozatának egy része tartalmaz nyelvi játékokat, teljes egészében nyelvi játékokat tartalmaz Vargha Balázs dolgozata: „Játékok az anyanyelvi oktatásban”. Ötletes, sokszintű, sok egyéb tantárgy ismeretanyagát is mozgósító játékok elismerésre méltó sora. A szerzőről köztudomású, hogy mestere a játékoknak, erről több játékoskönyve tesz tanúságot. Bőség-szarujából ezúttal is vidám, szellemes játékok sorjáznak elő. Hernádi Sándor, Vargha Balázs anyaga is tanúsítja, hogy a gondolkodástechnikai játékokon felül, egy magasabb szinten állnak a sajátosan nyelvi játékok. Az az ismertetőjük, hogy nem csupán ismereteket mozgatnak, hanem képességeket, hajlamokat, fantáziát, s ilyenformán sokszor a nyelvteremtő erőt is nevelik a gyerekekben, mikor a tanulónak játékos kérdést kell kitalálni valamely szép mintára, rímekhez sorokat szerkeszteni, akrosztichont összeállítani, szóalakok tükröképét megalkotni, szavakat „teremteni”, a zenekar hangszereit beszédhangokkal és szavakkal „leképezni”, a hangok „jellemét” megkeresni stb.

Nagy János, a debreceni egyetem gyakorlóiskolájának a tanára évek hosszú sorát töltötte katedráján, amelyet a nyelvi nevelés őrhelyévé tudott fejleszteni. Fényesen tanúskodik erről dolgozata, melynek első részében egy korszerű hangtani stilisztikát dolgoz ki. A nemzetközi irodalom — szakirodalom és szépirodalom — kincses-tárából merítve a szép magyar szónak olyan iskoláját teremti meg, amely túlmutat a beszédtechnika, a szép szövegmondás követelményein, s a hangnyelvet teremtő, alakító erők játékának világába visz. Az ő iskolájában (osztályában) Kratülosztól a modern stilisztikáig sorra

szállítják az anyagot az ő foglalkozásaihoz, amelyeken megkeresik a hangok „igazi” - költői - jelentését, s vizsgálják, hogy mitől sístereg az s hang, mitől ropog az r, melyik hang selymes, melyik agresszív, s hogy mindez a lehetőség hogyan válik a költő művében esztétikumká. Sőt megkísérlik, hogy maguk is teremtsenek esztétikumot a játékosság minden formájában.

Foglalkozik azonban Nagy János olyan fontos kérdéssel is, mint a tanulók nyelvi környezetének alakítása, a szakköri munka korszerű formáinak ki-munkálása stb.

3. Minden iskolafokon a legnagyobb gondot az első évfolyam okozza: ez ugyanis az átmenet tanéve. A tanulók igen különböző előképzettséggel lépnek át a felső iskolafajba, a nevelőnek ezen a poszton a leg-nehezebb a munkája.

Egy példamutatóan lelkiismeretes, de igen küzdelmes esztendő történe-tének dokumentumát nyújtotta be Tóth Lajos, az Orosházi Táncsics Gimná-zium tanára, munkája címével is jelezve egy tanév súlyos fáradozásait: „Ne-héz kezdet — Egy szaktanár tapasztalatai”.

A pályamű aprólékos gonddal méri föl a tanár keze alá került tanulóknak nemcsak nyelvi készségeit, hanem egész műveltségét, aprólékos tervet készített egy zilált értelmi, pszichikai állapotban levő osztályközösség „összerázására” (ahogyan ezt a „pedagógiai zsargonban” mondani szoktuk), témáról témára haladva felmérést végzett, az eredményekről statisztikai kimutatást készített. Egy igen időszerű követelményt valósított meg ezáltal: az állandó ellenőrzést (amit nem szabad összetévesztenünk a számonkéréssel, a feleltetéssel, dolgozat-íratással s egyéb „kínzással”). Az ellenőrzés ugyanis az oktatási folyamatot - jó esetben - végigkíséri, hiszen azt a „visszajelentést” képviseli, amely nélkül a tanár alig tudhatja, hogy követik-e tanítványai, milyen teljesítményt érnek el menet közben. A dolgozat tehát egy egész I. osztály fejlődésrajza, igen tanulságos és kimunkált, hasznos tájékoztatást nyújtó, szép eredményt rögzítő helyzetkép.

A középiskolai tanárok pályázatainak többsége az első, tehát átmeneti osztály problémáival foglalkozik. Szabó László ennek az osztálynak a szá-mára sorakoztat föl újabb ötletes gyakorlatokat. Tomory Aladárné - aki Kaposvárt egy szakközépiskolában tanít - meggyőzően mutatja be mód-szereit: „milyen feladatokkal és a feladatoknak milyen változatos technikai ada-golásával, milyen új munkaformák keresésével lehet „megnyerni a tanuló szívét”.

Nagy Kálmán szakfelügyelő pedig azt írja le, hogyan mozgósította isko-láját a magyar nyelvi anyag alapos elsajátítására: versenymozgalmat indított, tervszerűen bonyolította le, s ezáltal vonzóvá tette a magyar nyelvi tanulmányokat, a tanulók pedig erőteljesen fejlődtek tudásukban.

4. A dolgozatok közül több arról is tanúskodik, hogy milyen eredménnyel lehet a szívós, következetes, aprólékosan lelkiismeretes és céltudatos munká-nak. Hadd említsem Szabó Kálmán kispesti általános iskolai tanár munkáját. Évek óta speciális területen fáradozik: tollbamondási szövegeknek célravezető összeállításán. Tudjuk, hogy a tollbamondás fontos gyakorlati módja a helyes-írási készség kialakításának és megszilárdításának. Vannak is tollbamondási szövegeink (Szemere Gyulának közismert segédkönyveiben vannak ilye-nek), ezek azonban nem simulnak hozzá tökéletesen a mindennapi munka

menetéhez. Szabó Kálmán éveken át, állandó önellenőrzéssel és kísérletezéssel olyan tollbamondási szövegek sorát állította össze, amelyek szervesen épülhetnek egybe a tananyag rendjével. Ezért rövidek, hogy mozgékonyan lehessen őket alkalmazni, témáikban vonzóak, az életkorhoz igazodva tartalmazzanak nyomós mondanivalót kicsinek és nagyobbak egyaránt, témájukat hol az ifjúsági irodalomból, hol a technika világából, hol a diákélet eseményeiből, hol más tantárgy ismeretvilágából merítve. A szövegekhez metodikai „szerelés” tartozik: a szerző megmondja, melyik szöveg hány perc alatt diktálható le, milyen hibalehetőségeket tartalmaz, hány olyan eset van benne, amely az éppen tanult anyaghoz kapcsolódik stb. A vastkos gyűjtemény készen várja a kiadást.

Ugyancsak a helyesírás problémáival foglalkozik Hernádi Sándor dolgozatának első része. Széles alapon sok részletkérdést érint, a lélektan tanulságait alkalmazza. A helyesírás tanításának pedagógiája bontakozhat ki belőle — fejlettebb formájában.

5. Több dolgozat módosítja, javítja, fejleszti a ma használatban levő dokumentumokat: a tankönyvet, a tanári kézikönyvet. Igen fontos, hogy az irányító jellegű alapmunkák valóban magas szinten töltsék be hivatásukat. Az egri tanárképző főiskola adjunktusának, Chikán Zoltánnának a dolgozata foglalkozik a tanári kézikönyv továbbfejlesztésével. A tantervi anyag rendjében mutat rá arra, hogy milyen új szemléleti elemekkel, szempontokkal bővítve, a fogalmak milyen oldalainak finomabb kimunkálásával, milyen sajátosan bonyolult esetek alaposabb megvilágításával, analízálabb vizsgálatával lehet tovább fejleszteni a nevelők metodikai gondolkodását, s nagyobb eredményt elérni az ismeretek elsajátításában és a készségek kialakításában. Beledolgozta gazdag tapasztalatait, amelyeket mint a főiskola metodikusa hosszabb időn át gyűjtött.

6. Három dolgozat is foglalkozik a nyelvjárási területek sajátos körülményeivel, s ezek követelte feladatokkal. Zongor Ferenc igazgató érdekesen vizsgálja a zárt *ë* (Celldömölk!) használatával kapcsolatos olvasási-megértési problémákat. (Zavart okoz ugyanis az, hogy egyazon betűvel jelölik mind a két nyelvjárási fonémát, s a gyerek nem érti meg vagy félreérti az olvasott vagy hallott szavakat.)

Horváth Györgyné (Szabadegyháza) a falu nyelvjárási sajátosságait vizsgálta meg, s ezek ismeretében tervezte meg egész nevelő munkáját.

Szabó Károly szakfelügyelő (Balassagyarmat) pedig szinte módszertanát dolgozta ki annak, hogy miképpen aknázza ki a szaktanár a nyelvjárási sajátosságokat a köznyelvi tudatosodás fejlesztésében.

7. Valamennyi dolgozatot áthatja a nyelv szeretete, foglalkozásunk (helyesebben: hivatásunk) szenvedélye. Sok vallomás, szubjektív közlés tarkítja a pályázatokat. Mégis Pásztor Emil dolgozata az, amely az érzelmi háttérről a legtöbbit mondja. Tekintélyes terjedelmű dolgozatában az iskolai nyelvi nevelésnek szinte minden területét érinti, életrajzi vonatkozásokkal is egyénivé és hitelessé téve szavainak igazságát. Szinte minden iskolafokon tevékenykedett, s tervei is az egész látóhatárra kiterjednek. A jövő iskola reformjainak alakulása számára fontos szempontokat ad; lényegeset mond a nyelvtan és irodalom koncentrációjának kérdéséről, a nyelvtannak stilisztikai irányultságú oktatásáról.

8. A magyar nyelv korszerű tanításában segítségünkre vannak a korszerű munkaeszközök. Egy ilyenről ismertet meg bennünket Takács Étel egyetemi adjunktus első díjat nyert dolgozata a programozott nyelvtanításról.

A szerző — aki tankönyveivel és az igen népszerű Kis magyar nyelvtannal közismert művelőjévé vált a nyelvtanításnak — újszerű munkaeszközt alkotott. A belőle tanuló gyermek egyszerű, de érdekes feladatok megoldásával jut el a legszükségesebb nyelvtani fogalmakhoz; alkalma nyílik játékos kedvének kielésére, egyben pedig logikájának próbájára is. Játékká válik a tanulás, ha pl. szavak tömegéből kell valamely szempont szerint válogatnia. Pl. szemeljük ki a következő szavak közül az összetetteket (vigyázniuk kell, mert csalóka esetek is vannak közöttük): *üvegső, fémcso, bölcső* — vagy a következő sorból: *hintaló, gázló, padló, istálló*. Nyilvánvaló, hogy a *bölcső* nem összetett szó, s nem összetett szó a *gázló*, a *padló* meg az *istálló* sem. A gyerek a szavak rendezése közben megtanul különbséget tenni egyszerű és összetett szó között, majd további feladatok megoldásával megszilárdul benne az összetett szó fogalma anélkül, hogy a meghatározást külön előre meg kellene tanulnia.

Egy másik példa. Tudjuk, hogy a hangutánzó szavak milyen kifejezőek. Fogalmukat azonban nem meghatározásukkal alakítja ki a szerző a tanulóknak, hanem funkciójuk, szerepük érzékeltetésével, megmutatásával — feladat formájában. Például úgy, hogy eléjük teszi Weöres Sándor következő sorait:

Juli néni, Kati néni
 — Letye-petye-lepetye! —
 Üldögelnek a sarokba,
 Jár a nyelvük, mint a rokka
 — Letye-petye-lepetye! --

Vajon mi lehet ennek a versnek a címe? — kérdezzük. S míg a *pletyka* szót megtalálják, részesei lesznek a költői alkotásnak, a szóteremtésnek, s felfedező-hangutánzás érdekességeinek. S ha már a hangutánzást említettük, megmutathatjuk azt is, hogyan ismétlik át a régi ismereteket. Íme egy feladat „Ha a következő szavak hangrendjét megváltoztatjátok, újabb hangutánzó szavakat kaptok.” A gyerekek a *sziszeg* szó magas hangrendjét mélyre változtatva megkapják a *szuszog* szót, amely más hangulatot kelt, mint a *sziszeg*; a *mekeg* mellé odaírják a *makog* szót, a *dörömből* mellé a *dorombol*-t, a *bög* mellé a *biüg* igét és így tovább. Közben mondatot alkotnak velük, így ízelegetik érzékletes stílushatásukat, miközben észrevétlenül átismétlik a hangtani tudnivalókat is.

Miért is „programozott” az effajta nyelvtanítás? Egy példával világítjuk meg ezt is. A gyerekeknek teljesen önállóan csoportosítaniuk kell egy szöveg aláhúzott igealakjait az alany száma és személye szerint. A tanulónak a feladat megoldását módjában van ellenőrizni. Egy további feladatban kérdést talál a tanuló a beszélők személyére nézve stb. Feladatról feladatra, lépésről lépésre alakul ki a tanulóban a nyelvtani fogalom, mindig magával a nyelvvel foglalkozva, változatos módon hol válogatással, hol csoportok alkotásával, hol színes rajzok készítésével, hol egy teljes lapon elszórt szóalakok kivágásával és borítékba rakásával — és még sok egyéb eljárással, de mindig pontos menetrend szerint -- azaz: programozottan.

Az a tanár, aki a programozott oktatással megismerkedik — és fogékony az új módszer iránt —, a hagyományos módszerű tanításban is frissítően alkalmazhatja elveit. Erre mutat jó példát Vadász Terézia dolgozata, amely a korszerűsítésnek több lehetőségét aknázza ki; a vizuális és motorikus hatásokat egyaránt a tanulók öntevékeny munkájának a serkentésére használja fel, öltetesen, tudatosan és nagy becsvágygal.

9. Természetes, hogy a gépi technika alkalmazása is szerepel a pályaművekben. A győri tanítóképző intézetben Gerencsér Éva a kiejtés tanításában alkalmazza. De van olyan dolgozat is, amely saját szerkesztésű gépet mutat be: Pásztor Bertalan dunaujvárosi gimnáziumi tanár olyan gépet szerkesztett, amellyel nyelvtani feladatok megoldását lehet ellenőrizni. A tanár egyszerre öt (pl. szófajmeghatározási) feladatot adhat. A tanulónak minden feladatra 26 válaszlehetősége van. A választ azzal adja meg, hogy egy banándugót a 26 banánhüvely egyikébe dug. Ezzel — ha helyesen válaszolt — az áramkört zárja, s egy gomb megnyomásával kigyullad egy lámpa a helyes válasz jelzéséül. A gépbe változatos feladatokat lehet „betáplálni”, s így a nyelvtan különféle fejezeteihez igazodó feladatokat szerkeszteni. A feladatok tehát egyre differenciáltabbá válhatnak, s így az ismeretek fejlődéséhez igazíthatók. Mivel a gép tárgyilagos értékelője a tanuló tudásának, alkalmas arra, hogy a tanulót megbízhatóan tájékoztassa tudásáról. A gép kísérleti kipróbálását alkalmam volt megfigyelni, s így tanúsíthatom, hogy a gép pedagógiai szempontból is célszerűen használható: a tanulónak ugyanis módja van javítani, s ilyenformán hibás választát további tanulással kijavítani. A tanulók szívesen foglalkoznak vele: ők adtak neki becenevet is: „Kisaranyos”.

10. A felszabadulás óta az anyanyelv tanítása két reneszánszának a tanúi voltunk, illetőleg v a g y u n k. Az első az ötvenes évek elején adott friss lendületet tantárgyunknak, s kapott külön módszertani folyóiratot is (ma nincsen!), keletkezett az új tanterv, új, jó tankönyvek láttak napvilágot, lendült föl a tanárképző intézményekben a módszertani oktatás, jóllehet akkor az általános didaktika megújulásának ígézetében a szaktantárgyak módszertana a didaktika alkalmazási területe volt.

Második reneszánsza a magyar nyelv tanításának napjainkban zajlik. Elérkezettnek látjuk az időt arra, hogy tantárgyunk a saját lábára álljon, azaz a nevelés lehetőségeit a nyelv szerepe, személyiségformáló lehetőségei felől közelítsük meg. Ma már nem azt keressük, hogy hogyan feleljünk meg azoknak a követelményeknek, amelyeket a nevelélmélet, a didaktika megszab, hanem azt kutatjuk — s próbáljuk megvalósítani —, hogy milyen sajátos lehetőségei és törvényszerűségei vannak az anyanyelvvel való intenzív foglalkozásnak. Egy tantárgy csak öntörvényeinek érvényesülése révén válik önállóvá és egyben szolgálójává pedagógiai céloknak.

Ebben a megújulásban segít bennünket a metodika világszerte tapasztalható fejlődése, amely napjainkban forradalmi iramot diktál: alapos változásokra készíti az oktatás egész technológiáját. Segítségünkre vannak a különféle tudományok újabb eredményei is: a gondolkodáslélektan, a lélektan általában, ugyanúgy, mint a nyelvtudomány — benne a nyelv művelés — újabb eredményei és szemléleti változásai is. S mindezzel a mozgással párhuzamosan a gyakorlat is kimozdult hagyományányos formáiból. A Kodály emlékpályázat most méltatott eredményei éppen ezt az örvendetes frissülést dokumentálják.

Ma pedig különös időszerűséggel válik fontossá az anyanyelvi nevelés fejlesztésének a gondolata: néhány hónap múlva összeül az V. nevelésügyi kongresszus. Más fórumon már megtettük kezdeményező lépéseinket abban az irányban, hogy a kongresszus foglalkozzék az anyanyelvi nevelés problémáival. Nem kisebb kívánságot terjesztettünk elő a Nyelvtudományi Társaság nevében, mint azt, hogy a kongresszus foglaljon állást amellett, hogy az anyanyelvi nevelést egyetlen tantárgy elszigeteltségéből emelje az összpédagógia szintjére, vagyis az anyanyelvvel való törődés hassa át minden tantárgy minden művelőjét és oktatóját, hiszen minden ismeret a nyelv által kap formát, alacsony nyelvi műveltséggel nem lehetséges magasra emelkedni semmilyen tantárgyban sem.

A Kodály emlékpályázat is hatékonyan esik latba anyanyelvoktatásunk továbbfejlesztésének, jelentősége növekedésének ügyében. Csak örvendhetünk annak, hogy a nyelvi nevelés második reneszánszának idején ilyen jól felkészült és tetterre kész szakembergárdával szolgálhatjuk a nevelés nagy ügyét.

A Földrajzi Nevek Etimológiai Szótárának tervezete

I. A magyar névtudományban a földrajzi nevek etimológiájának vizsgálata — az időleges visszaeséseket nem tekintve — mindenkor jelentős, olykor szinte középponti helyet foglalt el. Az összehasonlító-történeti módszer meghonosodása előtt a földrajzi nevek eredetmagyarázata természetesen nálunk sem alapulhatott máson, mint véletlen összeesengésen, önkényes képzettársításon. (A dilletáns névfejtőknél még ma is ez a helyzet.) Szakszerű, tudományos névszármozgatásnak azonban már jó száz esztendeje csak az számítható, amely a vizsgált névnek nem a mai, hanem a legrégebbi alakjából indul ki, számon tartja összes alakváltozatait, kapcsolatot keres a név s az általa jelölt földrajzi objektum között, és figyelemmel van a nyelvek fejlődési törvényszerűségeire. A magyar nyelvészek legkiválóbbjai közül Melich János, Pais Dezső, Kniezsa István és mások maguk is tevékenyen részt vettek ezeknek a névmagyarázó elveknek a kimunkálásában, s olyan kutatási eredményeket értek el, amelyek révén a magyar névtudomány nemzetközi megbecsülésre tett szert. Minthogy azonban e kutatási eredmények önálló művekben, folyóiratokban, gyűjteményes munkákban stb. s z é t s z ó r v a jelentek meg, csak időt rabló, hosszúságos keresgéssel lehet róluk tudomást szerezni. A gyors tájékozódást pedig a nyelvészek, történészek, néprajzosok, geográfusok stb. kívül az érdeklődő nagyközönség is igényli. Ezt csupán a földrajzi nevek etimológiai ismeretanyagának szótárszerű szintézise teszi lehetővé.

Ilyenfajta összefoglalásra eddig két említésre méltó kísérlet történt. Az első Pesty Frigyes nevéhez fűződik (Magyarország helynevei történeti, földrajzi és nyelvészeti tekintetben. I. Bp., 1888.). Pesty több kötetre tervezte munkáját, de csak az első kötet készült el belőle XXXII + 448 lap terjedelemben, 1596 szócikket tartalmazva az *Ab-mező*-vel kezdődőleg és a *Zsüges-patak*-kal bezárólag. A többi kötet is *A*-tól *Zs*-ig haladt volna a betűrendben, azonban a már korábban megtárgyalt helyneveket nem hozta volna ismét szóba. Az I. kötet címszavainak összeválogatásában semmiféle rendszer nem tapasztalható. *Buda, Debrecen, Duna, Mátra, Miskolc, Szeged, Tisza, Veszprém* stb. például nem szerepel címszóként, *Burgundia* (= „Debrecen városának egyik silány utcája és városrésze, melyben Csokonai Mihály lakott”), *Ilyó* 'Lvov, Lemberg', *Kelenföld, Margitsziget, Salona* 'Solin', *Szárdike* 'Szófia' stb. viszont igen. Úgy látszik, amelyek szócikk éppen ki volt dolgozva, az mind belekerült az I. kötetbe, s ilyen lett volna a többi kötet szerkezete is. Az összes kötetek együttese nyújtott volna teljes képet. Pesty műve azonban csonkán, torzóban maradt. Ennek ellenére olyan kézikönyvként kell értékelnünk, amely ma is tiszteletet érdemel, s haszonnal forgatható. Szócikkei elsősorban történeti és földrajzi jellegű felvilágosításokat tartalmaznak. Etimológiai fejtegetéseiben Pesty mértéktartó. Saját szavai szerint (Pesty: MoHn. V): „A helynevek értelmezését, magyarázatát mindenütt meg fogom kísérteni, a hol az erőszakos eljárás nélkül megtörténhetik. Nem létezik sehol, és senkire nézve kötelesség minden helynevet megmagyarázni. A helynevek, melyek egyelőre biztosan meg nem fejthetők, igen becses anyagul fognak szolgálni a nyelvészeknek, ki azokban eléggé meg nem becsülhető szókincset nyer.”

A második összefoglalást Virágh Rózsa (Magyar helységnevek eredete [A magyar helynév-kutatás eredményei.] Szeged, 1931. Előzőleg folyóiratban „Magyar helységnevek eredete” címen: FE. 10 [1930]: 55—70, 173—192, 258—317) készítette. A Pesty és Virágh munkájának megjelenése között eltelt évtizedek alatt olyan, a földrajzi nevek vizsgálata szempontjából alapvető fontosságú művek láttak napvilágot, mint az OklSz., Csánki, EtSz. I (*a—érdem*), Melich: HonfMg. stb., nem is beszélve a folyóiratokban, különösen a MNy.-ben közzétett nagyszámú és színvonalas helynévmagyarázó tanulmányokról. Virághnak tehát volt mit összefoglalnia. Ő azonban nem vállalkozott a földrajzi nevek valamennyi fajtájának etimológiai tárgyalására, hanem csupán a lakott helyeket jelölő helységneveikre: „kis munkám célja . . . a mai magyar nyelvtudomány szempontjából kétségtelenül helyes vagy legalább is elfogadható . . . helységnevmagyarázatok összegyűjtése és lehetőleg röviden összefoglalva betűrendben való bemutatása. Itt-ott önállóan is pótoltam vagy kiegészítettem egyes adatokat. A gyűjtést 1929. nyarán zártam le” (Virágh: MHnFr. 5.). 97 lap terjedelmű munkájában Virágh mintegy 2000 magyar helységnevet etimológiáját adta elő kevés szóval, olykor az annotált bibliográfia tömörségével, lelkiismeretesen megnevezve forrásait. Ma is megvan az az értéke, ami egy 1929-ig terjedő, gondosan szelektált bibliográfiának. Kár, hogy a hegy-, táj-, víz-stb. neveket nem tartalmazza, s csak a hazai szerzőkre van tekintettel, a külföldiekre nincs.

Láthatjuk: sem Pesthy, sem Virágh összefoglalása nem felel meg a magyar névtudomány mai fejlettségi fokának, a modern követelményeknek. Azonkívül már régóta nincs egyikük sem könyvtári forgalomban. Csupán nagyobb könyvtárakban lehet hozzájuk jutni. Nagyjából ez a helyzet a hasonló tartalmú külföldi munkákkal (Egli², Staszewski: SlowGeogr.², Sturmfels—Bischof³, Nikonov: KrTopSl. stb.) is, amelyek egyébként is elsősorban a német, lengyel, orosz stb. anyanyelvű olvasók igényeinek kielégítésére hivatottak, s a magyar földrajzinév-anyagot rendszerint igen fogyatékosan ölelik fel, és tévesen interpretálják. Arra, hogy az említett külföldi munkák közül bármelyiket is magyarra fordítsuk, nem gondolhatunk.

2. Mi hát a teendő? Önálló szótári munkát kell írunk a földrajzi nevek etimológiájáról. Olyat, amelyik híven tükrözi a magyar helynévkutatás újabb eredményeit is, köztük például Kniezsa Istvánéit; amelyik tekintettel van a földrajzi nevek valamennyi válfajára (településnevek, víznevek, hegynevek, tájnevek stb.); amelynek nagyobbik felét a magyar földrajzi névanyag alkotja, de amelyik nem zárkózik el a fontosabbnak ítélt külföldi nevek elől sem; amelyik munkaeszköze lehet a különféle tudományágak — elsősorban a nyelvtudomány — szakembereinek, de amelyiket megért a nem szakember is, s így a tudományos ismeretterjesztés ügyét is szolgálhatja; amelyik egyetlen — megfelelő segítségben részesített — kutató munkájával öt-hat éven belül elkészíthető. A minta Bárczi Géza SzófSz.-a legyen. Abban a magyar köznevek etimológiája van tömören, de ugyanakkor világosan, közérthetően bemutatva, a készítenélőben pedig a földrajzi nevek etimológiájáról kell hasonló módon és igénnyel felvilágosítást nyújtani.

3. Az egy, legfeljebb két kötetnél semmiképpen sem terjedelmesebb mű a Földrajzi Nevek Etimológiai Szótára (a továbbiakban: FNESz.) címet viselhetné. Hozzávetőlegesen öt- vagy hatezer cikket tartalmazna. Minthogy azonban az ugyanarra a földrajzi objektumra vonatkozó nevek (pl. *Bécs*, *Vindobona*, *Wien*, *Vienna* stb.) közös szócikkbe (az adott esetben *Bécs* alá) kerülnének, a feldolgozott nevek száma valójában lényegesen nagyobb lenne. A tájékozódást utalások könnyítenék meg.

A címszavaknak mintegy háromnegyedét a magyar nyelvterület földrajzi nevei, egynegyedét pedig más nyelvterületek földrajzi nevei tennék ki. A legfőbb válogatási szempont a nevek mai gyakorisága lehetne. A címszójegyzék összeállításakor az ÚjMagy-

Lex. átrostált földrajzi névanyagára lehetne támaszkodni. Ezt azonban semmiképpen sem kötelező normaként, hanem inkább csak általános irányvonalként kellene kezelni, nem mereven, hanem rugalmasan. A történeti szempontból fontos földrajzi nevek (pl. *Catalaunum*, *Etelköz*, *Levédia*, *Pusztaszer* stb.) nem maradhatnak ki. Az idegen nyelvterületek földrajzi nevei közül az európaiak természetesen előnyben részesítendők a távoli földrészek földrajzi neveivel szemben. Olyan helyek nevei, amelyekhez magyar vagy egyetemes történeti szempontból jelentős esemény fűződik (*Doberdó*, *Lech-mező*, *Rodostó*, *Trau ~ Trogir* stb.), illetőleg amelyeknek művelődéstörténeti nevezetességük van, feltétlenül tárgyalandók. Az utóbbiakra példák: *Faenza*, amely mint a kerámiai ipar egyik központja a *fajansz* köznevet eredményezte; *Guernica*, amely Picasso képe révén világhíres lett; *Sipka-szoros*, amelyet Verescsaginnek „A Sipka-szorosban minden csendes” című festménye tett nálunk különösen ismertté; stb. Az országnevek közül a *Magyarország*, *Oroszország*, *Spanyolország*, valamint a *Dánia*, *Hollandia*, *Portugália*-félék nem tárgyalandók, de a *Guatemala*, *Meziko*, *Venezuela*-félék igen. Az előbbiekhöz ugyanis jól használható a népeveket is magában foglaló TESz., az utóbbiakhoz viszont a TESz.-ből nem nyerhető útbaigazítás. A FNEsz. tehát ésszerűen és szervesen illeszkedjék be a meglévő, készülő vagy készítendő magyar etimológiai szótárak rendszerébe, s lehetőség szerint kerülje az átfedést, a felesleges ismétlődést.

A SzófSz. szerkezetéhez hasonlóan a FNEsz. cikkei egyetlen bekezdésben adnák elő a címtől írott névre vonatkozó tudnivalókat. A nevek által jelölt földrajzi objektumok körülírására, meghatározására csupán szükség esetén, félreértések elkerülése végett kerülne sor, így pl. a *Balaton*, *Kaposvár*, *Sajó* stb. esetében nem, a *Bihar* 'indiai város, illetőleg tagállam' esetében viszont igen. A címszó — és az esetleges lokalizálás — után a név legkorábbi előfordulásának évszáma és az adat lelőhelye következnek, szögletes zárójelben. Magát az első adatot azonban csak akkor kellene betűhíven, a forrás alapján közölni, ha a mai névalak kialakulása másképpen nem volna érthető. Különösen az afféle, hivatalos névadással keletkezett névösszetételek szócikkében lehet erre szükség, mint *Balatonföldvár*, *Nyírábrány*, *Zalaegerszeg* stb. Ezek először *Földvár*, *Ábrány*, *Egerszeg*-féle alakokban jelentkeznek, s ennek a ténynek a szócikkekben ki kell tűnnie, valamint annak is, mióta mutatható ki a mai *Balatonföldvár*, *Nyírábrány* stb.-féle összetett névalak.

A magyar nyelvterületről való nevek első előfordulásának összegyűjtéséhez a szerzőnek használnia kell Györffy, Csánki, Korabinsky, Vályi, Lipszky: Rep. stb. anyagán kívül a Czinár- és Kovács-féle indexet, a településtörténeti monográfiákat, helytörténeti feldolgozásokat, a különféle lexikonokat stb. Az idegen nyelvterületek földrajzi neveinek adatolásához azonban a szerzőnek korántsem lesz ennyi segédeszköze. Éppen ezért a régebbi századok néhány olyan művét, amelyből tetemesebb mennyiségű földrajzi név kigyűjtése remélhető, a szerzőnek ebből a célból fel kell dolgoznia. Ilyen például Szék: Krón., Szepsi Csombor, ACsere: Enc. (VIII. rész), Mikes: ÖM. (I. kötet). Ha e néhány műre, továbbá a lexikonokra, szótárakra szorítkozó adatgyűjtés nem ábrázolhatja is híven az illető nevek magyar nyelvbeli életét, meglesz az a haszna, hogy a továbbiakban lesz honnan kiindulni, lesz mivel összevetni az újonnan felbukkanó névtörténeti adatokat. Arra ugyanis egyhamar nem számíthatunk, hogy földrajzi neveinknek ugyanolyan történeti szótárak legyen, mint közneveinknek. Az ideális az lenne.

A szócikkek eredetmagyarázatainak megfogalmazásakor a szerzőnek arra kellene törekednie, hogy minden egyes esetben találja meg a nyelvi valósághoz legjobban igazodó kifejezési módot, s ne ragaszkodjék bizonyos sablonos formulázásokhoz. Általános irányelvekhez azonban tartania kell magát. A tematikailag összetartozó szócikkeket, így például a vármegyeneveket, hangolja össze. A tárgyalt földrajzi név alapjául szolgáló személynév vagy köznévi etimológiáját a l t a l á b a n nem kell megadnia, hiszen ez a személynévek, illetőleg a köznevek etimológiai szótárának a feladata, arra azonban min-

den esetben ki kell térnie, milyen indítékból kapta például Abaújvár az *Aba-új-vár*, Felsőőr a *Felső-őr*, Mosonmagyaróvár a *Moson-magyar-ó-vár*, Zalaegerszeg a *Zala-eger-szeg* stb. nevet. Tehát még az átlátszó szerkezetű, világosan elemezhető földrajzi nevek is magyarázatra szorulhatnak. Az ismétlődések elkerülése végett azonban a több földrajzi névben is előforduló, azonos funkciójú névelemet csak egy helyen kell megtárgyalni, mégpedig a legfontosabb, illetőleg a betűrendben legelől álló név cikkében. *Balatonfüred*, *Kaposfüred*, *Lillafüred*, *Mátrafüred*, *Tátrafüred* és *Tiszafüred* közül például csak *Balatonfüred* cikkében kell elmondani, hogy az utótag alapszava a *fürj* madárnév. N. *für* változatával azonos, de a helységnek fürdőhellyé válása következtében a *Füred*-et később 'fürdő-, üdülöhely' jelentésűnek kezdték felfogni. *Kaposfüred* és *Tiszafüred* cikkében elegendő az eredeti értelmében vett *Balatonfüred*-re, a *Balatonfüred* mintájára megalkotott *Lillafüred*, *Mátrafüred* és *Tátrafüred* cikkében pedig az átértelmezett *Balatonfüred*-re utalni. A névtörténeti adatolás természetesen még a *Lillafüred*, *Mátrafüred*-féle nevek mellől sem maradhat el.

A cikkeket kerek zárójelbe tett bibliográfiai tájékoztatás zárhatná le. Csupán a fontosabb irodalmat kellene megadni, a szerző nevének feltüntetésével együtt. A bibliográfia után „Vö.” jelzéssel azokra a szócikkekre lehetne utalni, amelyek a szócikkben tárgyalt földrajzi névvel valamiféle kapcsolatban vannak. „Vö.” jelzésű összevetésre azonban már a szócikk belsejében, a bibliográfia előtt is sor kerülhetne.

A vázolt módon megalkotandó FNEŠz. egyaránt szolgálhatná a hazai szakmai kutatások továbbfejlődését, valamint a magyar névtudomány eredményeinek hazai népszerűsítését és a külfölddel való megismertetését.

4. Hogy a FNEŠz. a valóságban milyen is lenne, arról az alábbi 50 próbaszócikk — s a hozzá kapcsolódó 24 utalószó — adhat hozzávetőleges képet. A próbaszócikkek címszavainak megválasztásakor arra törekedtem, hogy etimológiai szempontból minél változatosabb anyagot mutassak be.

Próbaszócikkek

Abaúj vármegye [1796: Vályi 1: 2]. A Hernád völgyében megtelepedett Aba nemzetségről, illetőleg az elavult s ezért *Ovár*-nak [1255: Györffy 1: 126] hívott régi földvár szomszédságában épült új várról [1198/1226: *Vivár*: Györffy 1: 58; 1255: *Abaújvár*: Györffy 1: 59] kapta nevét. Abaújvár a 14. sz.-ig megyeszékhely volt. Miután a megye székhelye a gyorsan fejlődő Kassára került át, az eredeti *Abaújvár megyé*-t tévesen kezdték tagolni: *Abaúj vármegye*. Megyenévként ma a *Borsod-Abaúj-Zemplén megye* megjelenésben él tovább. (EtSz. 1: 2 *Aba* a.; Gombocz: MNyTK. 16. sz. 39; Horger: MSzav. 178; UjMagyLex. 1: 16; Varsik: OsKoşKotl. 1: 127, 143.)

Ábrány l. Nyirábrány a.

Aggtelek [1348: IIa 2: 7]. A m. R. *Og* szn. (vö. mai m. *agg*) és a *telek* összetétele. (EtSz. 1: 24 1. *agg* a.; IIa 2: 7.)

Alsóőr l. Felsőőr a.

Amerika [1620: Szepsi Csombor 220]. Az olasz Amerigo Vespucci (1454–1521) állapította meg, hogy a Kolumbusztól felfedezett terület önálló kontinens. Ezért

e földrészt Martin Waldseemüller német térképész 1507-ben Vespucci lat. *Americus* keresztnévéről nevezte el, hozzáigazítva végződését a nőnemű lat. *Europa*, *Asia*, *Africa* végződéséhez. Minthogy Vespucci a magyar Szent Imre herceg tiszteletéből kifolyólag kapta végső soron germán eredetű s a m. *Imré*-vel etimológiailag azonos keresztnévét, az *Amerika* névnek magyar vonatkozása is van. — Más, kevésbé valószínű magyarázat szerint a kontinens nevének forrása egy nicaraguai indián *Amerrique* hegységnev. (Egli² 34; Palmer: Neuweltwörter 22; Storfer: DiekSpr. 203; DizEncIt. 1: 353; Beeler: Names 1:1; Staszewski: StowGeogr.² 9; Rea: American Speech 39: 42; Farkas: Names 13: 11.)

Baradla [1694: IIa 2: 11]. A szlk. *bradlo* 'kőszál, magas szikla' köznévből. Előbb az Aggtelektől északnyugatra elterülő hegyhátnak (*Baradla-tető*, 486 m), majd az ebben levő cseppkőbarlangnak lett a neve. *Baradla* nevű hegy a Zempléni-hegységben is van, Kovácsvágtól északkeletre. — Más szlovák származtatása elfogadhatatlan. (Tolnai: MNy. 11: 40;

Szily: MNy. 11: 40; Szemkő: MNy. 11: 177; Pa 2: 11; Stanislav: SlovJuh. 2: 75; Machek: EtSlC.² 63.)

Battonya [1340: ZichyOkm. 1: 575]. A kora Árpád-korban egy **Anya* nevű település állhatott itt, s ennek egy része *Both* nevű birtokosáról a *Both Anya* nevet kaphatta. A *Battonya* hn.-nek a N. *batona* 'gödény' (MTsz.) madárnévből, valamint szláv eredetű szn.-ből való származtatása téves. (Melich: SzlJsz. 1/2: 101; Virágh: MHNér. 14; ÚjMagyLex. 3: 84 *gödény* a.; Györffy 1: 848.)

Bécs [1356: OklSz. Pótl.]. Talán egy török nyelvi, esetleg avar **bác* 'vár, erősség' köznévből. A szb.-hv. *Běc*; oszm. R., N. *Beç*: 'Bécs' a magyarból való. (EtSz. 1: 321 I. *Bécs* a.; Melich: HonfMg. 414; Ciaranescu: DiccEtRum. 75.) — A lat. *Vindobona* 'Bécs' kelta eredetű (tkp. 'Vindos birtoka'). A ném. *Wien*, ol. *Vienna*, cseh *Viedeň*, szlk. *Viedeň*; stb.: 'Bécs' forrása egy kelta **Vēdunjā* (tkp. 'erdei patak'). Ez a Bécsi-erdőben eredő és Bécs belvárosától keletre a Duna-csatornába torkolló Wienflusznak volt a neve. (Höring: GNP. 118; Kranzmayer: ÖstBund. 6; Steinhäuser 111.)

Beregszász [1284: Györffy 1: 532]. Korábbi neve, *Lampertszásza* [1247/1271/1507/1643: Györffy 1: 532] egyfelől szász telepeseire, másfelől pedig feltehető alapítójára, Lampert heregre utal, aki I. László (1077--1095) idejében a vidék ura volt. A névadáshoz vö. *Kálmánca*. Az összetétel elötagja később a megye nevével cserélődött fel, mert a város lett a beregi ispán fő helye. Téves az a magyarázat, amely szerint *Lampertszásza* és *Beregszász* elötagja etimológiailag összetartozik, utötagjuk pedig nem a szász népnévvvel, hanem a kfn. *saz* 'lakóhely, szállás' (tkp. 'ülés') köznévvvel azonos. A cseh, szlk. *Berehovo*; ukr. *Берегово* [z = h]; or. *Берегово*: 'Beregszász' a magyar városnév elötagjából képződött. (Melich: AkNy-Ert. 17/4: 18; EtSz. 1: 366 I. *Bereg* a.; Virágh: MHNér. 16, 78; Györffy 1: 532; Rudny'kyj: EtDietUkr. 108.)

Berettyó [1213/1550: VárReg. 116.]. Az 'ingoványos szegélyerdő' jelentésű *berek* és a R. *jó* 'folyó' összetétele; tkp. 'folyó, amelynek berek van a partján'. A R. *jó* 'folyó' számos földrajzi névben szerepel; vö.: 1246/1408: *kechyoukyzi* ['két folyó köze'] (ÁÜO. 7: 213); 1364/1399: *Gyznoyov* ['diszónó vize'] (OklSz. 1. *jó* a.); 1365: *Jood* ['folyócska'] (Kniezsa: ErdVizn. 8); 1408: *Mereghyo* ['meleg folyó'] (Csánki: 5: 382); 1408: *Žekelyo* ['székely folyó'] (OklSz. 1. *jó* és *székely* a.). L. még *Héjő* és *Sajó*. (Hunfalvy: NyK. 6: 363; EtSz. 1: 367 I. *berék* a.; Melich:

MNy. 20: 33, 21: 53, HonfMg. 31, 32; Kniezsa: ErdVizn. 17; Györffy 1: 569.)

Bihar 'indiai város, illetőleg tagállam' [1816: Hübner: Lex. 1: 276 *Bahar* a.]. Végső forrása az ói. *vihāra* 'buddhista kolostor'. A köznévből előbb a *Bihār* városnév, majd ebből a *Bihār* tartomány-név lett. Más felfogás szerint a tartomány-név közvetlenül keletkezett a köznévből, tekintettel az ottani buddhista kolostorok nagy számára. (Monier-Williams 1003; Staszewski: SlowGeogr.² 35; Nikonov: KrTopSl. 56.) Vö. **Buhara**.

Bihar vármegye [1796: Vályi 1:207]. A Nagyváradtól északra fekvő, feltehetőleg még a honfoglalás előtti szlávoktól épített *Bihar* [1068 u.: Györffy 1: 601] nevű földvár alapján keletkezett. A vár neve szláv helynévadás eredménye; vö.: szb.-hv. *Bihor*, *Bior* 'vidék Montenegróban'; cseh *Býchory* hn.; plb. *Bichore* hn.; le. *Bychorz* hn. E szláv helynevek egy **Bychorz* szn.-ből keletkezettek, bár a szlávásgból e szn. nem mutatható ki, a megfelelő magyar szn. (Melich: HonfMg. 222) pedig alululhatott a *Bihar* hn.-ből is. — Utóbb a megye székhelye Bihar várából Nagyváradra helyeződött át, azonban a *Bihar vármegye* megjelölés megmaradt. Megyenévként ma a *Hajdú-Bihar megye* megjelölésben él tovább. A rom. *Bihar* 'Bihar' a magyarból való. (Melich: SzlJsz. 1/2: 105, HonfMg. 221; EtSz. 1: 398 I. *Bihar* a.; Drăganu: Rom. 305; Profous 1: 225, 5: 142; Staszewski: SlowGeogr.² 35.)

Borsod-Abaúj-Zemplén megye 1. **Abaúj vármegye** a.

Bukovina [1816: Hübner: Lex. 1: 492]. Az ukr. *Буковина*-ból, amely az ukr. N. *Буковина* 'bükkfa; bükkerdő' (Hrinčenko 1: 109) köznévből keletkezett, utalva a táj növénytakarójára. Más szláv nyelvek helynévanyagában is gyakori. (Profous 1: 213; Staszewski: SlowGeogr.² 44; Rudny'kyj: EtDietUkr. 245; Jordan: TopRom. 66; Nikonov: KrTopSl. 69.) Vö. **Bakony**, **Buchenwald**, **Bükk**.

Burgenland [1927: NapkeletLex. 1: 188]. A ném. *Burgenland* (tkp. 'váras tartomány') átvétele. Ez 1918-ban terjedt el azzal kapcsolatosan, hogy a Saint Germain-i béketárgyalásokon Ausztria követelte annak a négy nyugat-magyarországi vármegyének német lakta területeit, amelyek német neve *-burg*-ra végződik: *Preßburg* 'Pozsony', *Wieselburg* 'Moson', *Ödenburg* 'Sopron' és *Eisenburg* 'Vas'. Előbb *Vierburgenland* (tkp. 'négyváras tartomány'), majd — Pozsony vármegyének Csehslóvákiához való kerülése után — *Dreiburgenland* (tkp. 'háromváras tartomány') volt használatos. (Schwartz:

VasiSz. 1: 226; Staszewski: SlowGeogr.² 45; Kranzmayer: ÖstBund. 25.)

Crna Gora l. **Montenegró** a.

Csáktornya [1333: AnjouOkm. 3: 31].

Előtagja a *Csák* nemzetségnév, utótagja az 'erődítmény' értelmű *torony* köznév birtokos személyranggal ellátott alakja. A helységet valószínűleg Csák Demeter szlavón bán és zalai ispán alapította. A szb.-hv. *Čakovec* < R. **Čakověv* 'Csáktornya' a m. *Csák* nemzetségnévből képződött. (Hadrovics: NyK. 48: 428; Pais: MNy. 47: 85.) Vö. **Simontornya**, **Tornalja**.

Csendes-óceán [1816: *Csendes-tenger* :

Hübner: Lex. 1: 678; 1880: *Csendes-óceán* : MagyLex. 5: 520]. Nemzetközi minták alapján alkotott tükörfordítás; vö.: port. R. *Mar Pacifico*, mai port. (*Oceano Pacifico*; ang. *Pacific Ocean*; német. *Stiller Ozean*; stb. Az elnevezés Fernão de Magalhães (Magellán) portugál hajóstól származik, aki világ körüli útja során 1520—1521-ben keresztülhajózta a Csendes-óceánt anélkül, hogy ott vihar érte volna. (Egli² 683; Staszewski: SlowGeogr.² 221; Sturm-fels—Bischof³ 190; Nikonov: KrTopSl. 419; Synowiec: WEP. 10: 714.)

Debrecen [1235/1550: VárReg. 138.].

Feltehetőleg egy kipszak **T(d)ébrésin* vagy **T(d)ébrésün* (tkp. 'mozogjon, éljen') szn.-ból, amely predestinációs névként arra lehetett hivatva, hogy mint jó ómen megszabja a gyermek jövődő sorsát. Szláv származtatásai nem fogadhatók el. A k. lat. *Debrečinum*, német. *Debrezin*, szl. *Debrecin*, le. *Debreczyn*; stb.: 'Debrecen' a magyarból való. (EtSz. 1: 1289; Németh: UrAltJb. 33: 124; Györffy 1:609; Nikonov: KrTopSl. 117.)

Egerszeg l. **Zalaegerszeg** a.

Eisenstadt l. **Kismarton** a.

Feketeerdő [1816: Hübner: Lex. 4:446

Schwarzwald a.]. A német. *Schwarzwald* tükörfordítása. Hasonlóképpen német mintára keletkezett az ang. *the Black Forest* és a fr. *la Forêt-Noire* is. A név a hegység sötét fenyveseire utal, amelyek élesen elkülönülnek a Rajna völgye felé eső lombos erdőktől, gyümölcsösöktől és szőlőktől. (Egli² 831; Bach: DtNam. 2/1: 309; Sturm-fels—Bischof³ 226; Nikonov: KrTopSl. 476.)

Felsőőr [1441: Schwartz: NyNH. 157].

A nyugati határvidéken letelepített fegyveres őrsőkre utal. A *Felső-* megkülönböztető elem a délkeletre eső *Alsóőr*-rel [1441: uo.] állítja szembe. A német. *Oberwart* 'Felsőőr', *Unterwart* 'Alsóőr' a magyar megfelelő fordítása. (Schwartz: NyNH. 157; Moór: Westung. 231, 293; Viski: EtnCsoep. 4; Dömötör: Őrség 8.) Vö. **Őrség**.

Frankfurt [1792: N Nyv. 4:48],

Majna-Frankfurt [1894: PallasLex. 7:

590]. A német. *Frankfurt am Main* (tkp. 'a frankok gázlója a Majnán') hn.-ból. Ennek legkorábbi előfordulása 792-ből ismeretes *Franconofurd* alakban. Az Odera menti *Frankfurt* [l. 1620: *Frankfurt ad Oderam* : Szepsi Csombor 217] *Frankfurt am Main*-hoz képest másodlagos elnevezés, amely arra utal, hogy a város frankföldi kereskedők településéből fejlődött. (Egli² 325; Bach: DtNam. 2/1:47, 101, 353, 2/2:170; Sturm-fels—Bischof³ 82; NdtSt. 95.) Vö. **Boszporusz**, **Erfurt**, **Oxford**.

Gácsország l. **Galícia** a.

Galápagos-szigetek [1816: *Gallopagos* : Hübner: Lex. 2:319]. A sp. *Galápagos (Islas)* részfordítása. Elülso tagja a sp. *galápagos* 'teknősbéka' többes számu *galápagos* alakjából való. Az 1570 óta adatolt földrajzi név a szigeteken éló óriásteknősökre utal. A régi hajósok a szigetecsoportot jobbára csak azért keresték fel, hogy ellássák magukat óriásteknőssel és vízzel. Az óriásteknősöket hónapokig eltarthatták a hajótérben etetés nélkül, s időnként egyet-egyet levágva 40—120 kg húst nyertek. (Egli² 338; Staszewski: SlowGeogr.² 90; Brehm² 2:237, 238; Corominas: Breve-Dicc. 281; Nikonov: KrTopSl. 94.)

Galícia [1791: EtSz. 2:891]. A k., h. lat. *Galicia* átvétele. Végső forrása a vitatott etimológiájú óor. *Γαλιχ* 'a Dnyeszter menti Halics [mai ukr. *Галич*], amely a középkorban tartományi székhely volt'. A m. R. *Galics* [1249: AÜO. 7:283], *Gácsország* [1808: EtSz. 2:763] és *Halics* [1816: Hübner: Lex. 2:443] város-, illetóleg tartománynév különféle úton-módon ugyan-csak az óor. *Γαλιχ-ρα* megy vissza. (EtSz. 2:762, 763, 764, 891; Hrabec 133; Vasmer: RussEtWb. 1:255; Staszewski: SlowGeogr.² 104; Rudnieki: SSS. 2:183; Nikonov: KrTopSl. 95; Rudnyč'kyj: Et-DictUkr. 544.)

Galics l. **Galícia** a.

Gönc [1219/1550: VárReg. 5.]. Gönc a Hernád mentén letelepített királynéi német telepesfalvak egyikeként keletkezett. Nevének régi változata *Gunch* ~ *Kunch*. Ezért nem lehetetlen, hogy a helységnév a német. *Kunz* ~ *Kuntz* szn.-re megy vissza. Ez utóbbi a középkor egyik leggyakoribb német férfinevének, a *Konrad*-nak a becézó alakja. — Szlovák származtatása nem fogadható el. (Iványi: Göncz 2; Virágh: MHNer. 40; Stanislav: SlovJuh. 2:195; Brechenmacher 2:133; Györffy 1:88; Varsik: OsKošKotl. 1:422.)

Hajdú-Bihar megye l. **Bihar vármegye** a.

Halics l. **Galícia** a.

Hvar [1895: PallasLex. 11:448 *Lesina* a.]. A szb.-hv. *Hvár* 'Hvar (sziget és város)' átvétele. I. e. 385—384-ben az

égei-tengeri Párosz szigetéről való görögök a Hvar szigetén levő mai Starigrad helyén várost alapítottak, és korábbi lakóhelyükről *Πάρος*-nak nevezték el. E név — talán az Alexandria mellett, világítótornyáról híres Phárosz szigetének hatására — *Φάρος*-sá módosult, majd a régi város elpusztulása után átvonódott a mai Hvarra, és — mediterrán szokás szerint — az egész szigetet is jelölni kezdte. A betelepülő horvátok ajkán a szókezdő *f*-ből *hv* lett. — A város és sziget olasz neve *Lèsina* (> m. R. *Lesina*, l. 1816: Hübner:Lex. 3:248). Ez feltehetőleg egy lat. **Lissina* (*urbis, civitas, insula*) szókapcsolat elülső tagjára megy vissza, és Vis szigetének gör. *Ἴσσα*, (később) *Λίσσα* nevével függ össze. Hangtestének kialakulásába belejátszhattott az ol. *lesina* ('cipészár') is; Hvar szigete ár alakú. (Skok 1:181; Boeglin: AC. VII/1:203; Kowalenko: SISS. 2:233; Nikonov: KrTopSl. 453.)

Ilyvó l. Lvov a.

Jalta [1881 vagy 1882: MagyLex. 9:511]. Az or., ukr. *Ялта* átvétele. Végső forrása a gör. **Αἰγιαλίται* vagy **Αἰγιαλίτης* (tkp. 'tengerparti város, vár'). Vö. újjör. *Γαλιτά* 'Jalta'. (Frisk: GrEtWb. 1:31; Nikonov: KrTopSl. 491; Beleckij: Etim. 1967. 203.)

Kálmánca [1280: *Chehy*: Csánki 2:578; 1281: *Kalamun Chehy*: uo.]. A teljesebb *Kalman-Királychehy* [tkp. 'Kálmán király csehei'] (1286: Fejér: CD 5/3:324) kifejezésből rövidült, s minden bizonnyal arra utal, hogy a helységbe Kálmán király csehekot telepített. Vö. Beregszász régi *Lampertszásza* nevével. (Pais: MNY. 12:17, 143; Györffy 1:532 *Beregszász* a.) Vö. **Csehi**.

Karcag [1506: *Karczaghwyzallasa*: UrAltJb. 33:122]. A m. R. *Karszag* sznből. Ez a köznévi eredetű (vö. török *qarsaq* 'pusztai róka, Canis corsac') kipcak (kun) *Karsak* szn. átvétele. (Németh: UrAltJb. 33:122; Nikonov: KrTopSl. 181; Räsänen: EtWb. 238.)

Keszthely [1247: Csánki 3:21]. Egy szláv **Kostelo* vagy **Kostelb* hn. (tkp. 'erődítmény') átvétele. Végső forrása a lat. *castellum* 'ua.', s így etimológiailag azonos a m. *kastély* eredetijével. A névadást az magyarázhatja, hogy a szlávok római erődítményt találhattak Keszthely helyén vagy szomszédságában. A mai magyar alak a *hely*-lyel való népetimológias összekapcsolás eredménye. (Melich: SzlJsz. 1/2:63; Stanislav: SlovJuh. 2:269; Pais: MNY. 45:109, 47:84; Kálmán: Nyr. 91:4.) Vö. **Kassel**, **Kesztölc**, **Newcastle**.

Kismarton [1388: Schwartz: NyNH. 130]. Valószínűleg egy *Martinus* 'Márton' nevű földesúrról, s nem a helység templomának védőszentjéről vett elnevezés.

A *Kis*-megkülönböztető elem a közeli *Nagy-marton*-nal [1346: Schwartz: NyNH. 101] (vö. ném. *Mattersburg*, R. *Mattersdorf*) állítja szembe. — A ném. *Eisenstadt* 'Kismarton' tkp. 'vasból való, azaz erős, bevetetlen város' jelentésű. Semmi köze sines állítólagos vasbányákhoz. (Schwartz: NyNH. 101, 130; Kranzmayer: ÖstBund. 37.)

Lampertszásza l. Beregszász a.

Lemberg l. Lvov a.

Lesina l. Hvar a.

Lvov [1816: Hübner:Lex. 3:236 *Lemberg* a.]. A le. *Lwów* [ejtsd: *lvuf*], illetőleg — újabban — az or. *Львов* [ejtsd: *lvof*] átvétele, írásképe alapján. Ukrán megfelelője *Львів*. A források szerint Dániel halicsi fejedelem a 13. sz. második felében nagy várat építtetett fia, Leó (*Лео*) részére, s innen van a *Львов* (tkp. 'Leó vára') név. A ném. *Lemberg* 'ua.' a szláv városnevet tükrözi. A m. *Lemberg* [1816: Hübner:Lex. 3:236] a németből, a R. *Il'vó* 'ua.' [1618: Pesty:MoHn. 142] a lengyelből való. (Pesty:MoHn. 141 *Ilyvó* a.; [Szerkesztőség:] Nyr. 40:384; Staszewski: SlowGeogr.² 171; Sturmfels-Bischof:³ 148; Nikonov: KrTopSl. 244; Žaki: SISS. 3:107.)

Madrid

[1816: Hübner:Lex. 3:350]. A sp. *Madrid* átvétele. Végső forrása — a legvalószínűbb magyarázat szerint — az ar. *Majrūt*. Ennek töve a 'folyik, folyás' jelentésű arab *ǰ.r.y* gyöknek helyviszonyt kifejező *maǰra(y)* alakja lehet; vö. arab *maǰran* 'vízfolyás, folyóca, csövezeték stb.'. A *Majrūt* végződése talán a valamiben való bővelkedésre utaló újlatin *-it* képzővel azonos. A városnév Madrid földrajzi viszonyaival és az arab hódítók felett vízellátási rendszerével függhet össze. (Egli:² 564; Brockhaus:¹⁶ 7:427; DizEnclt. 7:240; Staszewski: SlowGeogr.² 175; Vermet Gínés: ELH. 1:575; Nikonov: KrTopSl. 248.)

Mátra

[1150 k./13–14. sz.: An. 32.]. Ősi név, amely talán a következő, tisztázatlan etimológiájú szavakkal tartozik össze: baszk *mutur* 'orr, csúcs'; fr. N. *meutro* 'domb'; ném. N. *mōtra* 'ua.'. Más magyarázat szerint egy szlk. R. **Matera* 'a Mátra legmagasabb csúcsa, a Kékes' átvétele. Ez a szlk. *mat*, *mater* 'anya' származéka lehet. Arra, hogy rokonságnévből hegynév alakulhat, valamint hogy a legmagasabb hegy neve átvonódhatik a hozzá tartozó hegységre, l. a *Fátra* cikkét. A mai szlk. *Matra* 'Mátra' a magyarból való. (Melich: MNY. 2:98, NytudÉrt. 41. sz. 70; Polák: OP. 65.)

Montenegró [1816: Hübner:Lex. 3:531]. Az ol. *Montenegro* (tkp. 'fekete hegy') átvétele. Ez — akárcsak az oszm. *Karadağ*

'ua.' — a szb.-hv. *Črna Góra* 'ua.' fordítása. Meglehet azonban, hogy maga a szb.-hv. *Črna Góra* is tüörkifejezés, mégpedig albán mintára; vö. alb. *Mali i Zi* 'ua.'. A név elsőnek Albániában bukkan fel. A 'fekete' jelző a montenegrói hegyek nehezen járható, barátságatlan voltára vagy sötét színére utal. De nem hagyható figyelmen kívül a szb.-hv. *črna góra* 'fenyves' [tkp. 'fekete erdő'] (SKNJ. 3:473) sem. Ha a tulajdonnév ebből keletkezett, akkor a *Feketeerdő*-vel (l. ott) állítható párhuzamba. (Eglt² 618; Staszewski: *SlowGeogr.*² 61; Popović: *GSkr.* 482; Nikonov: *KrTopSl.* 467.)

Nikápoly [1405: ZsigmOkl. 2/1:501]. A blg. *Hukópól*-ból. Ennek forrása a bizánci gör. *Νικόπολις* (tkp. 'a győzelem városa'). A várost a 7. sz.-ban alapították. Nem azonos azzal az ókori *Νικόπολις*-sal, amely Traianus római császárnak a dákok fölött aratott győzelméről kapta nevét. Ilyen nevű helységek másutt is vannak vagy voltak. A mai m. *Nikopol* [1941: ÚjIdőkLex. 19:4776 *Nikápoly* a.] újabb átvétel a bolgárból. (Nikonov: *KrTopSl.* 293; Swoboda: *SlSS.* 3:399.) Vö. **Konstantinápoly**, **Nápoly**, **Szevasztopol**, **Szimferopol**.

Nyírábrány [1279/1325: *Abraam*: Györfly 1:590; 1446: *Nyabraam*: Csánki 1:509]. Az összetétel utótagja az *Ábrahám* szn.-ból való. Az előtag a más vidékeknek azonos nevű helységeitől (ezekre l. az 1895. évi Hnt.-at *Ábrány* a.) különbözteti meg a nyírségi táj *Ábrányát*. (EtSz. 1:7 *Ábrahám* a.)

Ovár l. **Abauj vármegye** a.

Oxford [1816: Hübner:Lex. 4:64]. Az ang. *Oxford* (tkp. 'ökrök gázlója') átvétele. A m. R. *Oxonium* 'Oxford' [1620: Szepsi Csombor 206] a latinból való. (Staszewski: *SlowGeogr.*² 220; Ekwall⁴ 355; Nikonov: *KrTopSlov.* 306.) Vö. **Boszporusz**, **Erfurt**, **Frankfurt**.

Ódenburg l. **Sopron** a.

Órség [1451: OklSz. 1. *ór* a.]. A középkorban a nyugati határ örvidéke volt; tkp. 'öröktől lakott terület, őrfalvak' jelentésű. (Viski: *EtnCsop.* 3; Dömötör: *Órség* 8.) Vö. **Felsőőr**.

Parád [1549: MVV.: Heves vm. 63]. Talán egy szlovák eredetű **Porád* szn.-ból; vö.: szb.-hv. *Porad* szn.; le. *Poradowo* hn. <: **Porad* szn. A puszta szn.-ból alakult földrajzi nevekhez képest azonban túlságosan későn jelentkezik. (Trautmann: *EO.* 1:54, *MH.* 119; Stanislav: *SlovJuh.* 2:392).

Pécs [1290 k.: Györfly 1:357]. Szinte kétségtelen, hogy egy 'öt' jelentésű számnévre megy vissza, de ennek nyelvi hovatartozása nem határozható meg. Összefügg a szb.-hv. *Pěčuh*, *Pěčuj* 'Pécs'

hn.-vel, egymáshoz való viszonyuk azonban nincs tisztázva. A k. lat. *Quinque ecclesiae* vagy *Quinque basilicae* 'Pécs' (tkp. 'öt templom' (korábbi **Quinque (martyrum) ecclesia* (tkp. 'öt vértanú temploma') kapcsolatból keletkezhetett, és Pécssett eltemetett öt köfargaró vértanú emlékét őrizhette meg. A ném. *Fünfkirchen* 'Pécs' latin mintát tükröz. — A klasszikus latinban a Pécs helyén állott városnak a latin képzésmódú, de vitatott — talán kelta — tövű *Sopianae* volt a neve. (Melich: *HonfMg.* 413; Skok: *JužnoslFil.* 12:105; Höring: *GNP.* 88, 89, 126; Simonyi: *AntTan.* 1:87; Kniezsa: *Nyr.* 86:326.)

Popocatepetl [1816: Hübner:Lex. 4:202]. A sp. *Popocatepetl* átvétele. Ennek forrása az indián náhuatl nyelv; vö. náhuatl *popoka* 'füstöl', *tepetl* 'hegy'. Tkp. tehát 'füstölő hegy', azaz 'tűzhányó, vulkán'. (Lokotsch: *AmerW.* 55; Staszewski: *SlowGeogr.*² 239; Nikonov: *KrTopSl.* 338.)

Quinque ecclesiae l. **Pécs** a.

Rodostó [1720: Mikes: *ÖM.* 1:52]. Végső forrása a gör. *Ραιδεστός* 'Rodostó', bizánci gör., újgör. *Ροδοστός* 'ua.'; ennek talán 'enyhület, csillapodás' a tkp. jelentése. Az ol. *Rodosto* közvetítésével került hozzánk, s több más nyelvbe is; vö.: ném. *Rodostö*; fr. *Rodosto*; le. R. *Rodosto*. A város korábbi görög neve *Βισάθη* volt. Törökül *Tekirdağ*-nak (tkp. 'az uralkodó hegye') hívják. (PallasLex. 14:613; Pape: *GrEig.* 1299; Fekete: *Siyâqat-Schrift* 1: 844; Brockhaus¹⁶ 11:441; *DizEncIt.* 10: 495; *ÚjMagyLex.* 5:583.)

Sajó [1150 k./13–14. sz.: *An.* 17.]. A só és a R. *jó* 'folyó' (l. *Berettyó* a.) összetétele; tkp. 'só folyó', azaz 'sós vizű folyó'. A muhi csatát említő orosz évkönyvek *Солоная рѣка* [tkp. 'sós folyó'] (Hodinka 456) néven jegyezték fel. Szlovák neve *Slaná* [tkp. 'sós (folyó)'] (Šmilauer: *Vod.* 377). Szerkezetileg megfelel neki az ausztriai *Salzach* (l. ott). (Hunfalvy: *NyK.* 6: 362; Melich: *MNY.* 20:33, 21:53, *HonfMg.* 298; Horger: *MNY.* 23:497; Šmilauer: *Vod.* 376, 466; Pais: *SRH.* 1:54; Kniezsa: *ErdVíz.* 8; Györfly 1:735.)

Scarbantia l. **Sopron** a.

Semmering [1816: Hübner:Lex. 4: 473]. A ném. *Semmering* átvétele. Ennek legkorábbi alakváltozata — 1227: *Semerinc* (Bach: *DtNam.* 2/1:173) — kétségtelessé teszi a szláv eredetet. Szlovén nővénynévből alakulhatott; vö. szln. *čemerika* 'zászpa, hunyor', szln. *Čemernica* ~ ném. *Tschemernik* hn. 'dél-stájerországi patak'. (Bezlej 1:112; Steinhauser 30.)

Sopianae l. **Pécs** a.

Sopron [1125/1185: *AECO.* 9–10: 294]. A m. R. *Sopron* szn.-ból; ennek fel-

tehető forrása a lat. *Sopronius* szn. (Wimmer³ 474). — A mai Sopron helyén állott római kori város lat. *Scarbantia* ~ *Scarabantia* [23—79: AECO. 9—10:190] neve ismeretlen etimológiájú; kelta vagy illír származtatása nem meggyőző. — A ném. *Ödenburg* 'Sopron' [1273—1300: AECO. 9—10:226] tkp. 'elpusztult vár' jelentésű. A névadáshoz talán a római amfiteátrum romjai nyújtották a szemléleti alapot. (Schwartz: NyNH. 124; Moór: Westung. 7; Mollay: AECO. 9—10:189, I. OK. 18:324.)

Stuttgart [1792: NNy. 4:57]. Az 1200 óta adatolt ném. *Stuttgart* átvétele. Ez köznévi eredetű, s arra utal, hogy a város egy ménes mellett települt; vö. kfn. *stuttgarte* 'ménes, méntelep'. Utótagja (vö. úfn. *Garten* 'kert') révén indoeurópai alapon etimológiailag összetartozik a m. *Belgrad*, *Csongrád*, *Nógrád*, *Visegrad* stb. szláv eredetijével. (Bach: DtNam. 2/1:318; Sturmfels—Bischof³ 239; NDTSt. 127.)

Sváje [1816: Hübner:Lex. 4:454]. A ném. *Schweiz* átvétele. Ez *Schwyz*-nek, a három svájci őskanton egyikének alemann nyelvjárási sajátosságát mutató nevéből keletkezett az irodalmi nyelvre jellemző diftongizálódással. A *Schwyz* kantonnév és a *Schweiz* országnév hivatalos megkülönböztetése 1785 körül állandósult. *Schwyz* kanton arról a városkáról kapta nevét, amely a székhelye. A *Schwyz* helységnév etimológiája tisztázatlan. A fr. *la Suisse* 'Sváje' és az ol. *Svizzera* 'ua.' a németből való. (Egli² 831; Nagl: GeogrNam. 116; Bach: DtNam. 2/1:66, 442, 2/2:246—7; Staszewski: SlowGeogr.² 287; Sturmfels—Bischof³ 227; Nikonov: KrTopSl. 477; TESz. *helvét* a.)

Szarajevó [1816: Hübner:Lex. 1:432 *Bosna Saray* a.]. A szb.-hv. *Sarajevo* átvétele. Ez utóbbi az oszm. *Saray* 'Szarajevó' városnévből keletkezett a *Kraljevo*, *Smederevo*-féle szb.-hv. helységnevek etimológiájára. Az oszm. *Saray* a *Saray-Bosna* kapcsolatból önállósult. A névadás magyarázata az, hogy Szarajevóban volt a Boszniát kormányzó török pasa palotája; vö. oszm. *saray* 'palota'. (Staszewski: Slow

Geogr.² 260; Nikonov: KrTopSl. 369; Škaljić: Turcizmi 550.) Vö. **Bahcsiszeraj**.

Szimferopol [1816: Hübner:Lex. 4:506]. Az or. *Симферополь*, ukr. *Симферополь* átvétele. A város az egykori krími tat. *Ak-Mesçit* (tkp. 'fehér mecset') nevű település helyén épült. Nevét 1783-ban alkották meg az akkortájt Oroszországban divatos hivatalos helynévadási szokásnak megfelelően, görög elemekből; vö. gör. *συμφέρων* 'hasznos, sikeres' és *πόλις* 'város'. (Vasmer: RussEtWb. 2: 625; Staszewski: SlowGeogr.² 284; Nikonov: KrTopSl. 382; Beleckij: Etim. 1967. 203.) Vö. **Konstantinápoly**, **Nápoly**, **Nikápoly**, **Szevasztopol**.

Tátika [1266: MNy. 7:169]. A m. R. *Tadeuka* szn.-ből. Ez a R. *Tadeu* 'Tádé, Thaddaeus' szn.-nek a származéka. Mai alakjának létrejöttében a *tát* ige családjába tartozó *tátika* 'oroszlánszáj' növény-név játszhatott közre. (Pais: MNy. 7:169, 60:404.)

Tibilizi [1942: ÚjldőkLex. 23:5840 *Tiflisz* a.]. Az or. *Τιβλίσι* átvétele. Ez — akárcsak az 1935-ig használatban volt or. *Τυφλίσι* (> m. *Tiflisz*, l. 1817: Hübner:Lex. 5:175) — a grúz *T'piliszi*-ből való. A város kénes hőforrásairól (vö. grúz *t'pili* 'meleg') kapta nevét. (Egli² 922; Gorjajev: SravnEtSl.² 364; Vasmer: RussEtWb. 3:109; Staszewski: SlowGeogr.² 297; Nikonov: KrTopSl. 412.)

Tibilisz l. **Tibilizi** a.

Újvár l. **Abaúj vármegye** a.

Vienna l. **Bécs** a.

Vindobona l. **Bécs** a.

Vizsoly [1215/1550: VárReg. 175.]. Ismeretlen eredetű. Német és szlovák származtatása nem fogadható el. (Melich: MNy. 17:8; Jakubovich: MNy. 23:236; Virágh: MHNer. 92; Stanislav: SlovJuh. 1:494; Varsik: OsKošKotl. 1:430.)

Wien l. **Bécs** a.

Zalegerszeg [1247: *Egurscug*: HazaiOkmt. 6:47; 1796: *Szala Eggerszeg*: Vályi 1:566]. Településének helyére, a Zala folyótól átkarolt és égerfával benőtt szegre, szegletre utal. (Pais: MNy. 60:288.)

Rövidítések

A TESz. I. kötetében használt rövidítések itt nincsenek feloldva.

- AC. VII = VII Congresso internazionale di Scienze Onomastiche. Atti e Memorie. I—IV. Firenze, 1962—1963.
 Bezljaj = France Bezljaj: Slovenska vodna imena. I—II. Ljubljana, 1956—1961.
 Brechenmacher = Josef Karlmann Brechenmacher: Etymologisches Wörterbuch der deutschen Familiennamen. I—II. Limburg a.d. Lahn, 1957—1963.

- Brehm² = A. E. Brehm: Az állatok világa négy kötetben. Teljesen átdolgozta Walter Rammner. Második kiadás. I–IV. Bp., 1960.
- DizEneIt. = Dizionario enciclopedico italiano. I–XII. Roma, 1955–1961.
- Dömötör: Őrség
Egli² = Dömötör Sándor: Őrség. Bp., 1960.
= J. J. Egli: Nomina geographica. Sprach- und Sacherklärung von 42 000 geographischen Namen aller Erdräume. Zweite, vermehrte und verbesserte Auflage. Leipzig, 1893.
- Ekwall⁴ = Eilert Ekwall: The Concise Oxford Dictionary of English Place-names. Fourth edition. Oxford, 1960.
- ELH. = Enciclopedia lingüística hispánica. I–. Madrid, 1960–.
- Etím. 1967. = Этимология 1967. Москва, 1969.
- Gorjajev: SraVnEtSl.² = Н. В. Горяев: Сравнительный этимологический словарь русского языка. Тифлис, 1896.
- Hodinka = Hodinka Antal: Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai. Bp., 1916.
- Höring: GNP. = Emil Höring: Die geographischen Namen des antiken Pannoniens. Heidelberg, 1950.
- Hrabec = Stefan Hrabec: Nazwy geograficzne Huculszczyzny. Kraków, 1950.
- Ila = Ila Bálint: Gömör megye. II–IV. Bp., 1944–1969.
- Iordan: TopRom. = Iorgu Iordan: Toponimia românească. București, 1963.
- Iványi: Göncz = Iványi Béla: Göncz szabadalmas mezőváros története. Karcag, 1926.
- Kniezsa: ErdVíz. = Kniezsa István: Erdély víznevei. Kolozsvár, 1942.
- Kranzmayer: ÖstBund. = Eberhard Kranzmayer: Die österreichischen Bundesländer und deren Hauptstädte in ihren Namen. Wien, 1956.
- Machek: EtSlČ.² = Václav Machek: Etymologický slovník jazyka českého. Druhé, opravené a doplněné vydání. Praha, 1968.
- Mikes: ÖM. = Mikes Kelemen Összes Művei. Szerkeszti Hopp Lajos. I–. Bp., 1966–.
- Monier-Williams = Monier-Williams: A Sanskrit-English Dictionary. Oxford, 1956. (Az 1899. évi kiadás új lenyomata.)
- MVV. = Magyarország vármegyéi és városai (Magyarország monografiája). Szerk. Sziklay János és Borovszky Samu. Bp., é.n.
- Nagl: GeogrNam. = J. W. Nagl: Geographische Namenkunde. Methodische Anwendung der namenkundlichen Grundsätze auf das allgemeiner zugängliche topographische Namenmaterial. Leipzig–Wien, 1903.
- NDtSt. = R. Fischer–E. Eichler–H. Naumann–H. Walter: Namen deutscher Städte. Berlin, 1963.
- OP. = Onomastické práce. Sborník rozprav k sedmdesátým narozeninám univ. prof. dr. Vladimíra Šmilauera Dr. Sc. Praha, 1966.
- Pape: GrEig. = W. Pape: Wörterbuch der griechischen Eigennamen. Dritte Auflage. Viertes Abdruck. Braunschweig, 1911. (Handwörterbuch der griechischen Sprache. In vier Bänden. Dritter Band.)
- Pesty: MoHn. = Pesty Frigyes: Magyarország helynevei történeti, földrajzi és nyelvészeti tekintetben. Bp., 1888.
- Profous = Antonín Profous: Místní jména v Čechách. Jejich vznik, původní význam a změny. I–V. Praha, 1947–1960. A IV. kötet társszerzője Jan Svoboda. Az V. kötetet Jan Svoboda és Vladimír Šmilauer írta.
- Räsänen: EtWb. = Martti Räsänen: Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen. Helsinki, 1969.
- Schwartz: NyNH. = Schwartz Elemér: A nyugatmagyarországi német helységnevek. Bp., 1932.
- Škaljić: Turcizmi = Abdulah Škaljić: Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku. Sarajevo, 1966.

- Skok = Petar Skok: Slavenstvo i romanstvo na jadranskim otocima. Toponomastička ispitivanja. I–II. Zagreb, 1950.
- Sturmfels–Bischof³ = Wilhelm Sturmfels–Heinz Bischof: Unsere Ortsnamen im ABC erklärt nach Herkunft und Bedeutung. Dritte, verbesserte und stark erweiterte Auflage. Bonn, 1961.
- Szepsi Csombor = Szepsi Csombor Márton Összes Művei. Sajtó alá rendezte Kovács Sándor Iván és Kulcsár Péter. Bp., 1968.
- Trautmann: EO. = Reinhold Trautmann: Die elb- und ostseeslavischen Ortsnamen. I–III. Berlin, 1948–1956.
- Trautmann: MH. = Reinhold Trautmann: Die slavischen Ortsnamen Mecklenburgs und Holsteins. Zweite, verbesserte Auflage. Berlin, 1950.
- Vályi = Vályi András: Magyar Országnek Leírása. I–III. Buda, 1796–1798.
- Varsik: OsKošKotl. = Branislav Varsik: Osídlenie Košickej kotliny. I. Bratislava, 1964.
- Virágh: MHnEr. = Virágh Rózsa: Magyar helységnevek eredete. (A magyar helynév-kutatás eredményei.) Szeged, 1931.
- Wimmer³ = Otto Wimmer: Handbuch der Namen und Heiligen. Dritte, vermehrte und verbesserte Auflage. Innsbruck–Wien–München, 1966.

1970. február 23.

Kiss Lajos

A szegedi népnyelv jövevényszavai

A szegedi tájszólásnak is bőségesen vannak idegen jövevényszavai, amelyek természetesen művelődési folyamatokat, szellemi és gazdasági hatásokat is találóan tükröznek. Ezek részben a köznyelvben is élnek. Szép számmal akadnak azonban olyanok is, amelyeket csak a szegedi táj ismer. Meghonosodásuk okaira és körülményeire lehetőség szerint iparkodunk röviden rámutatni.

Legtovább, hosszú évszázadokon át érvényesült a hazai deákok műveltségnek szavakban is érzékelhető befolyása. Elsősorban az egyházi kultúra, de a paraszti közélet terén is számos latin, latinos képzésű szó honosodott meg. Csak a ritkébbakat, jellemzőbbeket soroljuk föl. Ilyenek: *advent* ~ *ádvent* 'karácsony előtti időszak'; *ájer* ~ *zajer* 'a szélmolnárok nyelvén: hajnalban támadó könnyű szél'; *akurátus*, *apëllál*, *apëtitus* ~ *epetus* 'étvágy'; *árënda*, *árkus* 'ív' (papír); *ármádia*, *ázium* 'asylum'; *ceremória*; + *cintërom* 'templom körüli temető*'; *damënom* 'dominium, nagyobb földbirtok'; *dátom* 'ajándék, adomány'; *dëta* 'diaeta, országgyűlés' — a szegedi népnyelvben 'szomszédok vasárnap délutáni közös beszélgetése, összeülése'; *dezëntor* 'desertor, gézengúz'; *disputa*; *dukánicia* 'járandóság'; *egzekució* 'adóvégrehajtás'; *egzáment* 1. 'iskolai vizsga', 2. 'diákok vakációja'; *egzisztál* 'van, létezik'; *emines* 'kiváló'; *família*, *famulus*; *foktom* 'factum, tett, megvalósítás'; *frekvencia* 'gyülekezet, ünneplő közösség'; *fundamentom* 'alap'; *funtus* 'fundus, háztelek'; *glória*, *grácia*; *hárpia* 'zsémbes asszonykép'; *ípiliom* 'imperium, egykori királyi Magyarország, messze táj'; *inspekció*; *inspektor*; *instál*, *instánicia*; *instramentom* 'eszköz, tárgy'; *inventárium* 'leltárba vett raktárkészlet' (uraságnál), + *kalkantista* 'orgonafújtató'; *kalkuláció*, *kánisz máter* 'kutyafejét'; *kánikula*; *katakézmos* 'katekizmus', *katëdra*; *komédia* 'látványosság'; *komëndál*; *komma*; *komplamentom* 'udvarias hajlongás'; + *komplëta* 'délutáni szolozsma', *konfesztor* 'szent hitvalló', + *konfráter* 'szerzetesi közösséghez tartozó világi ember', *kontrektus* 'szerződés', *konvent*, *kommen* 'kolostor, szerzetesház'; *konlibál*, Tápén *koskiribál* 'adóztatás céljából összeír, konskribál', *korda* 'öv', *kurátor* 'templomatya'; *lénia* 'vonal, vonalzó'; *lukszus*; *makula* 'szenny'; *missió* 'prédikációs lelkigyakorlat'; *modërál* ~ *modorál*; *monició* ~ *munició* 'hadiszer'; *náció* 'fajzat'; *nóblis* 'elökelösködő'; *nomërus* 'házhely hozzátartozó szántófölddel'; *passió* 'Krisztus kínszenvedése'; *passzió* 'szenvedély, időtöltés'; *passzus* ~ *paksus* 'járlatlevél'; *pauza* 'szünet'; *penetencia* '1. töredelem, 2. gyötrelmes állapot'; *pënná* 'írótoll, lúdtoll' (öregek ajkán); *porció* '1. adó, 2. adag'; *privát*, *processzió* ~ *prosekió*; *profesztor*; *propaganda*, *protekció*; *publikáció* 'élőszóval való hatásági hirdetés'; *purgátërom* 'tisztítótűz'; *rëgnál* 'erősökodik, állhatatosan könyörög'; *rëgula*, *rëkvirál*, *rekvirál*; *rektor*; *rëparál* ~ *rëporál*, *rëpëtál*, *rëtërál* hátrál; *rezedencia*; *rëzovál* 'renovál'; *sallárium* 'járandóság, tiszteletdíj'; *sentencia*; *spëkuláció* ~ *pëkuláció*; *stáció*; *statárium*; *stóla*; *szekvesztrom* 'ható-

* A népnyelvi adatok előtti | jel arra utal, hogy a szót a szerző írásos forrásból jegyezte ki, a mai nyelvhasználatban már nem él. (A szerk.)

sági zárlat ingatlanra', *szenátor* ~ *szinátor*; *szerbusz*; *taksa*; *titulus* ~ *titula*; *tortúra*; *turpis*; *tútor* 'falusi közgyám', *urbárium*; *vákáció*; *viloncia* 'pörpatvar', *virguja* 'mérőrúd', *virtus*, *vizitáció* 'katonai sorozás'.

A középkor végén több kun szó, főleg név került át a szegedi népnyelvbe: *Öttömös*, *Szatymaz*, *Csöngöle*, *Zákány*, *Garga*, *Törtel*, *Csértán*, *Buzgán*, *Kerepes*, *Mizsér*, *Nyógér*. A *boza*, vagyis a kölesből erjesztett ital a kunoktól került át hozzánk. Fraxinus Gáspár, híres XVI. századi, szegedi származású orvos leveleiben többször is emlegeti. Egy szegedi gyermekmondóka értelmetlenné vált szóhabarlatának egyik része: *tengőri herebere*. He-lyesen: *tengele hele-bele* 'Isten erejével, segítségével'. Ilyen még a *kapacsali-macsali* in-dulatszó, amelyet századunk elején alsóvárosi öregektől hallani lehetett. Így ijesztettek rá tréfás komolysággal csintalan gyerekekre. A töredék nem más, mint a kun Miatyánk végződése: *boka csalli*. Értelme: ez erős (vagyis az Isten), ami Mészáros Gyula szerint szabad átköltése a protestáns szövegváltozatnak: *mert tiéd az ország, a hatalom és dicsőség*.

A másfél százados hódoltság emlékezetét számos török jövevényszó is őrzi. Ezek olykor délszláv közvetítéssel kerültek nyelvünkbe. Ilyenek: *alvét* 'törökméz'; *asztorka* 'zsákfajta'; *bagaria* 'kidolgozott bőrfajta'; *bas* 'hajórész'; *betyár*; *bosztán* 'konyhakert'; + *buja* (vászon); + *csalma* 'süveg'; *csámesz* 'hajóféle'; *csárda* '1. hajókunyhó, 2. kocsmá'; *csolák* 'hibás szemű, kajla'; *déli* 'hóbortos'; *duttyán* 'vásári lacikonyha'; + *emeng* 'török tisztviselő, emir'; *fosztán* 'posztókelve'; + *futa* 'ruhakelve'; *haszura* ~ *hoszura* 'gyékény-ponyva'; + *iplik* 'külső varrás a csizma sarkán'; *késza*, *kéca* 'erszény'; *kila* 'régii súlyegység'; *kuti* 'dobozka'; *limány* 'örvény'; *mahomet* 'otromba nagy'; *mazúr* 'tönkrement ember'; + *oka* 'régii súlyegység'; *papucs*; + *serbetkocsmá*; *simindzsia* 'pékkemence'; + *szarahó* 'várerődítési szolgálattal tartozó rája'; *szattyán*, *sárma*, *szekszénás* ~ *szikszénás* 'ittas'; *szicsán* 'kénéső'; *Tabán* 'szegedi városrész'; *tarhonya*; *tombác* 'malomrész'. Mint látjuk, leginkább a tárgyi világ, gazdasági élet szavai vertek gyökeret. Török eredetű családnevek: *Csasz*, *Gajgonya*, *Halál* (< Halil), *Kara*, *Halaburdi*, *Buritty* (az alsóvárosi *Császár* család ragadványneveként él), *Bullás* és talán *Kakuszi*.

A szerb, délszláv jövevényszavak már a hódoltság idején meghonosodhattak, de a XVIII. század folyamán a palánki szerb polgárság, kereskedővilág, bunyevác bevándorló nép is átadhatta őket. Ilyenek a teljesség igénye nélkül: *abronyica* 'vízhordó rúd'; *bag-rëna* 'akác, akácvirág'; *búger* 'régii négykrajcaéros pénzdarab'; *cérkó* 'pravoszláv templom'; *cicvara* 'tejfölből, tojásból készült omlettszerű étel'; *csetruik* 'bácskai disznófajta' (új); *dángubáz* 'kényszerű tétlenségből tölti az időt' (hajós, fuvaros); *dátya* 'halotti tor' (Törökkanizsa, Csóka); *débëlla* 'lomha, nagy testű fiatal fehérlép'; *dërgovac* 'vásári vagy házaló kereskedő, kupec'; *dévér* 'halfajta'; *domëntát* 'állvány a bögőshajón'; *doszta* 'elég'; *garaboly* 'egyfülű kézikosár'; *góhër* 'szőlőfajta'; *katka* 'könnyebb vasmacska halászatnál'; *kászál* '1. szerbül beszél, 2. sebesen, hadarva beszél'; *kukora* (bárány) 'Digitalia sanguinalis'; *ludáj* 'főzeléknek való tök'; *matak* 'a halászok farhámjának egyik része'; *móva* 'kalákában végzett munka'; *paprika*; *píte* 'süteményféle'; *poszmat* 'trágya'; *poszora* 'hagymamártás'; *próbaszëtyu* 'próbaszerencse'; *sëtyëra* 'szerető' (gúnyos); *sumár* 'fiatal parti erdő'; *szápa* 'halfajta'; *szëvëjëdna* 'mindegy'; *szurutyka* 'savótól még el nem választott aludttej'; *tahó* 'modortalan ember', *tányërica* 'napraforgó'; *tëraj* 'rajta, gyerünk'; *tërajgat*, *trájgat* 'irányít, helyes útra térít'; *uszkuksil* 'eltűnik, megszökik'; *uzmi* 'borraivaló'; *vëcsár* 'zajos házimulatság'; *vótká* 'pálinkafőzészkor az első lepárlás eredménye'. Kihalt szavak: *csobán*, *bács*.

Igen jelentős természetesen a szerb nyelvi hatás azokban a sokszor sziget fekvésű vajdasági falukban, amelyek etnikailag a szegedi tájhoz tartoznak. Ennek vizsgálata sür-gős feladat volna.

A n é m e t jövevényszavak a XVIII. századtól kezdve találnak helyet népünk szókinésében, amikor megnyílik az út a nyugati, elsősorban az osztrák-bécsi művelődési

hatások, iparos vándorlások előtt is. Ezek a mindennapi élet, háztartás, ételkultúra, ruházat, lakásberendezés, ipari élet polgárosultabb vonásain tükröződnek vissza. Forrásuk, közvetítésük igen változatos. Részt vesz benne a céhélet, a megmagyarosodó palánki polgárság, katonáskodás, üzleti nyelvvel a kezdetben németül beszélő zsidó kereskedővilág, végül pedig a modern kispolgárság és alvilág osztálynyelve. A német jövevények között latin, francia eredetű szavak is bőven akadnak.

A céhélet szavai között minden szakmának természetesen megvan a maga szókincea, amelyet nemcsak idegen iparosok, hanem vándorló magyar mesterlegények is meghonosíthattak. Hosszadalmasságuk miatt bemutatásukra itt nem kerül sor. Nem ismertetjük a katonai, konyhai és kártyaműszavakat sem, minthogy ezek is inkább a szakmai nyelvhez tartoznak. Itt csak néhány általánosan jellemzőt mutatunk be. Olyant, amelyik a szegedi köznyelvben is járja, esetleg csak járta.

Közzszavak a polgári, mindennapi életből: + *ajriktum* 'polgári lakásberendezés'; *atrec* 'cím'; *ekcájj* 'polgári evőeszköz'; *farba* 'nem nyelő szín a kártyában'; *flanc* 'oktalan fényűzés, főleg ruházkozásban'; *fragla* 'urasági szobalány, fölfelé züllő fehérszép'; + *gájsicc* 'utcai peregár'; *gálánt* 'divatosan öltözött'; *gránic* 'országhatár'; *hausznek* 'házi-szolga, léhűtő cseléd'; *matralistabót* 'fűszernagykereskedés'; *placc* 'üres térség'; *pramonát* 'alsóvárosi templomkert'; *purger* 'német polgár'; *rajcsúr* '1. katonai lovaglókiskola, 2. tánciskola'; *rasz* 'pihenő menet, munka közben'; *sült* 'cégtábla'; *stand* 'napszámosok, fuvarosok várakozóhelye'; *szatler* 'kocsifényező'; *tajcsol* '1. német módon táncol, 2. egy helyben toporog'.

A közlekedés világából: *délészánc*; *parti* 'vasúti pályamunka'; *pasasér* 'személyszállító gőzhajó'; *slepp* 'uszály'; *randzsér* 'rendezőpályaudvar'; *rospont* 'forspont'; + *si-fontház* 'hajózási hivatal'.

Az üzleti élet köréből: + *abalda* 'dohánybevéltő'; *akcis* 'szeszadó'; *avizál* 'értesít'; *azlag* 'kirakat'; *bangorót* 'tönkrement ember'; *céndzár* 'ügynök'; *deferenc* 'különbség'; *financia* 'pénzügyigazgatóság'; *firma* 'cég'; *interes* 'kamat'; *kalició* 'óvadék'; *kapitáros-péz* 'tőkepénz'; *kontó* 'hitel'; *krakk* 'csőd'; *kuncsaft* 'vevő'; *licita* 'árverés'; *profit* 'haszon'; *rezsi* 'üzemköltség'.

A felsővárosi cigányok nyelvéből is átkerült néhány szó a szegedi külváros, alvilág szókincsébe: *lácsó* 'gavallérosan költekező ember'; *devla* 'Isten'; *dadé* 'öreg'; *kár* 'membrum virile'; *kula* 'excrementum'; *roma* 'cigány'.

Orosz jövevények: *dokument* 'igazolvány'; *davaj* 'előre, rajta'; *karasó* 'helyes'; *kulák*.

Bálint Sándor

Fakószekér, kenderhám, mind a kettő rossz szerszám [Fakóú szekéj kenderhám, mind a kettőü rosz szerszám]. Hogy megértsük a rigmust, tudnunk kell, mi a *fakószekér*. A mai parasztszekér vasalatlan őse. Alkotórészeit faszegek fogták össze. Fatengelye tulajdonképpen az ástok meghosszabbítása. Az aldeszka helyén alkas, az oldaldeszka helyén oldalkas volt. (Békésen ma is *alsövénydeszka*-nak mondják az aldeszkát. A név jelzi, hogy a szekérnek ez a része valamikor vesszőfonat volt.) A láncok, karikák helyén gúzsok: fűzfából, rekekettyéből való fonatok voltak: löcsgúzs, soroglyagúzs, hónaljgúzs vagy hasgúzs, vendégoldalgúzs. A vendégoldal felfüggesztő alkotmánynak még ma is *gúzs* a neve, jóllehet már régóta vasból készül. A fakószekérnek a kerekei is vasalatlanok voltak. Nem volt rajtuk ráf. Talpát jó vastagra csinálták, hogy tartós legyen, ne kopjon el hamar. A keréklyukban nem volt puska. Az ilyen vasalatlan kerék a *fakókerék*, a vasalatlan szekér a *fakószekér*.

„Vagion egy *fakó szekér*” (MNy 4:180. Idézet egy inventáriumból: 1636). Váradi János és felesége Galambos Judith hagyatékát 1743. február 21-én a tanács specifikálta. A lajstromban „1. jó *fakó szekér*” is említetik (DAL, Tjkv. V/A. 201. a.). Ugyanebben a jkv.-ben a Márki János hagyatékában inventált dolgok közt szerepel „6-to: *vasas szekér*”. 120 évvel később meg ilyen hirdetőnyit olvasunk a Debrecenben megjelenő Hortobágy c. hetilap 1862. szept. 5-i számában: „8.217/1862. A debreceni kir. váltótörvény-szék részéről ezennel közhírré tétetik, hogy Freibauer Ede felperes részére László József helybeni lakostól mint alperestől lefoglalt 4 db. hámos ló és *vasas szekér* f. évi szeptember 16-án d. e. 10 órakor . . . közárverésen el fognak adatni.”

Az említett szekér *vasas* jelzőjével azt akarják jelezni, hogy nem holmi *fakószekérről* van szó, és arra is utal a *vasas szekér* nevezet, hogy ebben az időben még jócskán volt *fakószekér* is.

Ahogy an idős Péntek Ferenc elbeszélte, akinek magának is volt *fakószekere*, legelőször a fatengelyre tettek egy vaslapot, az ún. marokvasat, majd később az egész tengelyt vasból készítették. Ráfot húztak a kerékre, s egyre gazdagabban vasalták a szekér egyéb részeit is, mígnem elnyerte a parasztszekér a mai formáját. A *fakószekér*, *fatengelyes szekér* és a *vasas szekér* sokáig megvolt egymás mellett. Fatengelyes szekeret elvéve még a századfordulón is csináltak, s én magam is láttam 1943-ban még használatban levő fatengelyes szekeret Tatár József hadházi gazdánál.

A *fakószekér* nevezet nyilván akkor keletkezett (a reá vonatkozó első adatunk 1636-ból való), amikor már volt — eleinte kisebb, később egyre nagyobb számban — *vasalt szekér*, azaz *vasas szekér*. S ahogy a *vasas szekér* terjedt — főként a jobb módúak körében —, oly mértékben ritkult egyre inkább a *fakószekér*, s lett az elmaradottságnak, szegénységnek a külső jele, mint a kenderhám a cserzett, hajtott bőrből készült erősebb és díszesebb lószerszámhoz képest.

A rigmus ma is él a szegény állapotot, a nyomorúságot, elmaradott gazdálkodást

csúfoló és szánó szólásként. Csak azt nem tudják már mainapság, milyen is volt a *fakó-szekér*.

A Nyr 44: 242–5. lapján írja Réthei Prikkel Marian: „A *fakó szekér* jelzős kapcsolat eredete körül bizonytalanság volt. Régebbi szótáraink MA-tól egészen a NySz.-ig mind a *fakó* 'gilvus, flavus, flavescens, glaucus; fahl, falb, blassgellb' melléknévhez, vagyis a *fakó szín*hez kapcsolják a *fakó szekér* elnevezést. A *fakó* melléknévnek egyik jelentéséből sem lehet csak kissé is valószínű metaforával levezetni a vasalatlan értelmet.”

Valóban nem lehet, amíg nem tudjuk, hogy a *fakó* színt jelentő szó a *fakószekér* összetétel fn-i előtagjának melléknévesült és jelentésváltozást szenvedett alakja. Vagyis hogy a kettő történetileg azonos. Pedig ehhez éppen R. P. M. adja meg a kulcsot, mert idézett cikkében helyesen állapítja meg, hogy a *fakó* a *fa* 'lignum, Holz' deminutívuma. Ilyen *-kó* képzős kicsinyített főnév bőven akad nyelvünkben: *filkó, haskó, kuckó, pejkió, szánkó, vaskó* stb. (A *vaskó* olyan rossz, hitvány kést jelent, amelyről már a nyél lenyűtt; a *vaskó* tehát nyeletlen, ócska penge.)

A *fakó* deminutívum anyagnév. Ha pedig a jelzős összetétel előtagja anyagnév, az összetett szó azt jelenti, hogy az utótaggal megjelölt dolog az előtaggal megnevezett anyagból készül: cserépedény, favilla, üvegtál, vasfazék, búzakenyér és fakószekér.

Ebben az összetételben tehát a *fakó* azt jelenti: 'fából való'. O. Nagy Gábor ezt tartja a szó eredeti jelentésének, s ebből alakult a *fakó* 'fa színű, olyan, mint a fa' jelentésű melléknévünk (Mi fán terem? 65).

Számos példa igazolja, hogy jellegzetes színű anyagnak, állatnak, növénynek a neve színnévvé is válhat: „Őszbe fordult a zilált haj, Már nem *holló*, nem is *ében*” (Arany: Ágnes asszony). A *mahagónihajú, rézbőrű, egérszörű* stb. kifejezések előtagjának színjelentése van: olyan színű a haj, mint a mahagóni; a bőr, mint a réz; a szőr, mint az egér. Ezekhez hasonlóan alakul a *fakó* színjelentése.

A *fakó* kicsinyítő képzős főnév már elhalt, egy emberöltővel ezelőtt azonban még élt néhány öregnek a nyelvtudatában. Amikor megkérdeztem adatközlőmet, id. Péntek Ferencet, úgy 30 évvel ezelőtt, miért *fakószekér* a vasalatlan szekér, a legtermészetesebben felelte: „mer fából va”. Így válaszolt kérdésemre az utolsó hadházi fakószekeres gazda, Tatár József is. Amíg tehát volt fakószekér, a *fakó* eredeti jelentése nem homályosult el teljesen.

A *fakó* fejlődése: *fa* + *-kó* deminutív főnév → *fakó* melléknév = *fából való* → *fa-színű*.

É. Kiss Sándor

Parlament. A szó magyar nyelvbeli első előfordulására folyóiratunkban Zsoldos Jenő hozott értékes adatot (92: 345) Szepsi Csombor Márton 1620-ban megjelent művéből. Csombor azonban a szót — ahogy erre Zsoldos rá is mutatott — nem az 'országgyűlés' értelemben használta, hanem a polgári és büntetőperek legfelső párizsi feljebbviteli fórumának megnevezéseként. Ebben a jelentésben Csombornál jóval korábban már Oláh Miklós említette 1536-ban írott Hungaria c. könyvében (Caput Sextum), Mátyás király palotájának leírásában: „In ipsa sola Lutetia Parisiorum urbe eo loci, quem vulgus Aulam Parlamenti vocat, in qua ius dicitur negociunque tractatur regis, unicam vidi cameram in similitudinem harum et Budensium aedium tignis tabulatisque inauratis fabrefactam.” (Eperjessy K. és Juhász L. 1938-i kiadásában a 12. lapon.) Bartal Antal szótára e passzuzt nem ismeri.

Csombor után közel fél századdal, 1664-ben csodálta meg e párizsi palotát Bethlen Miklós, aki 1708–10 táján írott önéletrajzában így emlékezett meg az élményéről: „Akadémia, bibliothékát, király házát, nagy királyi ispotályokat, parlamentet és egyéb igaz-

natkozásban elvesztette időszerűségét, s nálunk is a történelmi szakmonográfiák és lexikonok lapjaira szorult vissza. A negyvenes évek Angliát járt magyar utazói már meg sem említik úti beszámolóikban, a szó eltűnt nyelvünkéből.

A *teszt* szó új élete nyelvünkben akkor kezdődött, amikor, a XX. század elején, részben amerikai hatásra, új lélektani módszerekkel kezdtek kísérletezni az emberi képességek mérésében. Európában elsők a francia Alfred Binet és Théodore Simon végeztek rendszeres, tesztnek nevezett vizsgálatokat azon célból, hogy a fogyatékos képességű gyermekeket kiválasszák a normálisak közül. A vizsgálati módszert, s vele a szót, Magyarországon Binet, Simon és William Stern tanítványai, követői vezették be. Berkovits Renée Nagyváradon 1913. április 11-én tartott, A gyermeki intelligencia vizsgálata c. előadásában (megjelent A Gyermekek c. folyóirat VII. évf. 393–410) használhatta elsők a szót. „A kérdéseket, melyeket vizsgálati célra összeállítottunk *teszt*-nek nevezzük (angolból)” (uo. 400). A rá következő évben Éltes Mátyás A gyermeki intelligencia vizsgálata c. könyvének 35. lapján ezt írta: „A franciák és a németek a kérdések megjelölésére az angol *tests* szót használják; én a magyar nyelvben próbáknak nevezem azokat. Nagy László is így nevezi.” Éltes könyve recenziójában Molnár Oszkár a *test* szót amerikai eredetűnek nevezte (Magyar Pedagógia 23: 584).

A neveléstudományi és lélektani irodalom a teszteknek egyre több változatát dolgozta ki, így egyebek között az iskolaérettség mérésére és a tanulók osztályozására, némelykor intelligenciavizsgálat néven, valamint egyes gyakorlati szakmákra való alkalmasság megállapítása céljából, gyakran pályaalkalmassági teszt néven. A két világháború közötti időszakban egyes közlekedési vállalatok (Beszkárt stb.) s némely ipari nagyüzem éltek egyszerűbb vagy bonyolultabb szóbeli, írásbeli vagy mechanisztikus-manuális eszközöket alkalmazó tesztmódszerekkel dolgozóik legalkalmasabb munkakörének megállapítása céljából.

A szó a két világháború közötti időszakban nálunk a lélektan szaknyelvi terminusa maradt, s a laikus értelmiségnek legfeljebb a passzív szóképzete perifériáján élt. De innen és a szaknyelvekből is kiszorult a második világháború után, amikor a politikai átnevelés következtében elutasító álláspont alakult ki a tőkés országok, főként az angol nyelvterület némely társadalomtudományi fogalmával, jelenségével szemben. Mintegy négy-öt évvel ezelőtt azonban, századunk hatvanas éveinek közepén ismét megjelent nyelvünkben a *teszt* szó, és rohamosan terjedni kezdett. Ezzel egyidőben jelentékeny jelentésbővülés következett be. Vincze László, aki 1967-ben Vizsgálati módszerek a lélektanban, A teszt címen terjedelmes monográfiát tett közzé, megállapította, hogy „tesztnek neveznek egyszerű vizsgafeladatokat is, de tesztvizsgálatnak nevezik azt a műszerekkel végzett vizsgálatot is, amellyel pl. két szem összeműködését vagy valakinek a vércsoportját vizsgálják. Az üzleti életben tesztesztnek mondják azt az eljárást, amellyel — kérdőívek útján — azt akarják kipuhatolni, hogy bizonyos forgalomban levő árukról mi a vevők véleménye, illetve hogy milyen árut igényel a fogyasztóközönség” (201.).

Vincze megállapítását számos adattal lehetne igazolni. Újabban az SZTK-ban egyre gyakrabban hallani *gasztroteszt*-ről, cukorterhelési, májfunkciós, vesefunkciós, koleszterin- és egyéb *tesztek*ről, amikor csupán próbákról vagy ellenőrzésről vagy mérésről van szó. Hírlapjaink sem akarnak a *teszt* szó használatának versenyében hátramaradni. 1968 decemberében azt olvastuk, hogy a gépkocsivezetésből „az elméleti vizsgáztatást *tesztkérdések* formájában szándékoznak lebonyolítani. A vizsgázóknak 25–30 kérdésre kell válaszolniuk, illetve eldönteni, hogy az ismertetett megoldások három változata közül melyik helyes.” 1969 januárjában megtudtuk, hogy a gyermek-ideggondozó intézetekben „világviszonylatban úttörő jelentőségű *bábtesztet*” vezetnek be, valamint egy *világtesztet*, ami terápiás tesztnek tekinthető. Alig ocsúdtunk fel ebből, már azt írja a hírlap februárban, hogy a Budapesten kísérletként bevezetett emeletes autóbust „az Atuki

veszi *teszt*-vizsgálat alá, megnézik, megfelel-e a hazai közúti forgalmi viszonyok között”. Júniusban az egyetemi felvétellel jelentkezők *tesztrendszerben, tesztkérdésekre* válaszolva vizsgáltattak, bár némely egyetem saját hatáskörében a jobban hangzó — habár lényegesen hosszabb — *feladatlapos vizsgáztatás* elnevezéssel kísérletezett.

A tesztdivatra a koronát a Vidám Park tette fel, mely 1969 nyarán nagy hirdetésekben közölte, hogy július elsejétől fogva „új világszínvonalú attrakciói” között már az *auto-teszter* is szerepel.

Nem meglepő tehát, hogy feléledt a szónak egy korábbi, átvitt értelemben vett ’próbakő’ jelentése is a Magyar Nemzet napilap 1969. július 22-i számának vezércikkében: „Lengyelország 1944 nyarán bizonyos értelemben *teszt* volt még, milyen úton indul majd el Kelet-Európa a háborút követő új rendben.”

Ez az angolból a nyelvünkbe került szó egyébként az angolban is jövevényszó, ófrancia, illetve késői latin eredetű. Legrégibb főnévi jelentése az angolban az aranypróbával kapcsolatos. Igei használata a brit angolban új keletű, s az amerikai angolságban étrejött szófaji átcsapás eredményének látszik.

Ország László

Esztegő patak. Kálmán Béla (MNy. 40: 232) tanulmánya nyomán ismertetem a Baranya megyei *Véménd* község és a Baja melletti *Virányos* dűlő neveinek fejlődését, amelyek a magyar *Emén* és *Aranyos* településnevekből származnak (Nyr. 90: 411–3).

Az érdekes képzés figyelmemet továbbra is e névalakulásra irányította, s három újabb adattal kívánom bővíteni sorukat, amelyből azonban az is megállapítható, hogy nemcsak magyar nyelvterületen alakulhatnak.

Szabó István „Ugoosa megye” című kitűnő munkájából ismertetem a következő adatokat, amelyek arra mutatnak, hogy a magyar nyelvterület északkeleti részén élő ruténság hasonlóképpen alakított ki magyar földrajzi neveket. Gödényháza (előbb Tornatelek) határában említik 1262-ben az *Istegeu* vizet (i. m. 357),* amelynek felső folyását 1239-ban *Vestegu* [olv. *Vesztegu*] patak néven említik (i. m. 315). E víz azután a síkságon dél-délnyugatnak kalandozik, és Batár, Csepe és Gyula határában számos adatban kerül elő. Az adatokat Szabó i. m. 290., 315., 363. lapján találjuk meg. Ezek közül a lényegesebbet megemlítem: 1337: *Izthegeu*, fluv., 1473: *Flzthegeu* Erdeje (újabb kori átíratban), 1692: *Esztegő* mellett rét, 1768: *Esztegő*, melyet most Ardai-tónak hívnak (Feketeadó község neve után), 1865: *Esztegő*, 1887: *Vesztegő* p.[atak].

A valószínűleg szláv eredetű *Esztegő* név megfejtését Kniezsa István az i. m. 290. lapján kísérel meg. Amint látjuk, az évszázadokon keresztül *Esztegő* nevű vízfolyás neve 1887-ben egyszerre *Vesztegő* néven bukkan fel, amit azután 1923-ban Petrov már cseh helyesírással jegyez fel. Kétségtelen, hogy itt is egy **v* *Esztegő* kifejezés összevonásából keletkezett helynévvel van dolgunk.

Ugyancsak Szabó István nagy adatgyűjteményében bukkantam rá *Tiszaújhely* 1911-ből származó *Vujhely* névváltozatára, amelyet Petrov nyomán közölt (Materialy dlja istorii Ugorskoj Rusi. VI. Predély ugorusskoj réci 1773 g. S. Peterburg, 1911. 196). A név szintén egy **v* *Újhely* kifejezés összevonásából származik.

Az eddig ismertetett földrajzi nevekként mind a magyar nyelvterületről származnak, sőt tulajdonképpen magyar (magyarhoz idomult: *Esztegő*) nevekből alakultak. A következőkben ismertetendő településnév azonban nyelvterületünkön kívül, Horvátország egykori Zágráb megyéjében él, horvát nyelvterületen. Nyilvánvaló tehát, hogy a fejlődés is e nyelvben történt, s az összevonás után alakult név lett általános, majd a helységnevek megállapítása után hivatalos névvé vált.

E község a Zágráb megyei *Vugrovec*, amelynek nevét mind az 1882. évi, mind az 1907. évi helységnévtár így ismeri.

Az eredeti helységnév **Ugrovec* [$< *Ugr + ovьcъ$], amely egy Árpád-kori magyar birtok (település?) horvát környezetben kapott neve. Nem valószínű, hogy a gyakori *Ugrin* néven alapulna. Bár 1185-ből ismerjük *Ugrin* zágrábi püspököt (Szentpétery: KritJ. 140 és Pais: Ugron. Szily-eml. 42—5), s így az előkerülő történeti adatok esetleg igazolhatnák az összefüggést (de akkor **Vugrinovec*-et várnánk).

Ettől függetlenül feltehető, hogy a mai név egy **v Ugrovec* kifejezés összevonásából keletkezett. Igazolja egyúttal azt, hogy a Kárpát-medence szláv nyelveiben hasonló földrajzi névalakulások lehetségesek. Ott azután, ahol a magyar népiségtörténeti események folytán megszakadt vagy meggyengült, majd újra megerősödött — a magyarból továbbfejlesztett szláv alakot a magyarság visszavételezi. Így Nyitrában, Véménden Baján, Ugocsában. Míg szláv nyelvterületen önmagában is fennmaradhat (Zágráb megye).¹

Reuter Camillo

¹ Dolgozatom benyújtása után ismertem meg Hadrovics László megállapítását (Muraköz helynevei. NyK. 48 [1931—1934]: 420), hogy „az **ōgrь* 'hungarus' a kajhorvátban *vuger*, *vugrin* 'ua.' (Bell., Jamb.). A régi Q nasalis reflexe ugyanis a kajhorvát legnagyobb részében - u- amely a szó elején v- előtétet kap. A *vuger*, illetőleg *ugar* alapszóból -i^{sa} képzővel *Vugriša*, illetőleg *Ugriša* igen gyakori szn. (vö. pl. 1201: *Vogriza* Smič. 3:9; 1255: *Vogrīsa* Uo. 4:610). Ebből -i^{ncь} képzőbokkal **Vugrišincь* > *Vugri. šinec* olyan képzés mint, *Vratīsa* — *Vratīšinec*!

Szabó T. Attila: Anyanyelvünk életéből. Válogatott tanulmányok, cikkek. I. Bukarest, 1970. Kriterion Könyvkiadó. 574 lap

Örömmel üdvözljük a magyar—román közös könyvkiadás keretében napvilágot látott kötetet. A magyar nyelvtudomány művelői jól ismerik a szerzőt, a kolozsvári egyetemi tanárt, aki négy évtized folyamán számos nagyjelentőségű munkát tett közzé. Életművének csak egy töredékét tartjuk most kezünkben, amikor a mintegy 20-féle kiadványban és folyóiratban elszórtan megjelent tanulmányainak és cikkeinek válogatott kiadását ismertetjük.

A kötet nemes veretű stílussal megírt „Előjáró beszéd”-ében a szerző megismerteti az olvasót tudományos szemléletével, módszertanával, érdeklődési körének főbb területeivel. Két nagy mester útmutatása — Kelemen Lajosé, kinek irányító keze alatt fordult érdeklődése a levéltári kutatómunka, ebből következően a helynévtörténet, a nyelv és a nép életének történeti kérdései felé, és Csúry Bálinté, aki személyes hatásával a nyelvjáráskutatás gyakorlati munkái felé irányította — egy életre megszabta működési területét.

Munkássága tiszteletet parancsol; példamutató az a szenvedélye is, mellyel a nyelvi forrásanyag összegyűjtésén fáradozott. Az e területen eltöltött négy évtized fáradozása azonban — reméljük hamarosan — újabb gyümölcsöt terem: a nyelvtudomány rendelkezésére bocsáthatja a most készülő Erdélyi Szótörténeti Tár és az Erdélyi Helynévtörténeti Adattár egymillió nyelvi adalékot meghaladó anyagát.

Szabó T. Attila így vall módszeréről: „...mindig arra törekedtem és arra törekszem, hogy a történeti és a jelenkori adatok mentől gazdagabb sorozatát egybehordva, magukból az adalékokból szinte önként kerekedjék ki a magyarázat, a megfejtés, és ne a feltett, kikövetkeztetett nyelvi adatok ingoványából vezessen csuszamlós csapásokon át a bizonytalanságok kusza bozótjába az út. Való igaz: magam — mentől szélesebb körű adatgyűjtéssel — mindig új, érintetlen anyag feltárását tartottam és tartom elsődlegesen elvégzendő feladatomnak ma is” (11).

A kötet tartalmi csoportosítás szerint hat fejezetben 88 tanulmányt, illetőleg cikket foglal magában. Egy részük változatlanul vagy tartalmilag változatlanul, csak némi kihagyással, illetőleg bővítéssel, helyesbítéssel és stilisztikai vagy szerkezeti módosítással kerül közlésre. Más cikkek két vagy több hasonló tartalmú előző közlemény eredményeit foglalják össze, négy tanulmány pedig 1968-ban külön e kötet számára íródott. A szerző mind tartalmi, mind formai szempontból a közlemények itt megjelent változatát tekinti véglegesnek. A cikkek végén a megjelenés dátuma, illetőleg az átdolgozás éve is megtalálható.

Az I. „A nyelvművelés elvi kérdései” és a II. „A nyelvművelés gyakorlatában” című fejezeteket „a szélesebb körű érdeklődés célzatával” a kiadó kívánságára vette be a gyűjteménybe, és a saját megfontolása alapján azoknak az olvasóknak szánja, „akiknek anyanyelvi igényessége túlterjed a mindennapi nyegle csevegések nyelvi nemtörődömségének szűk korlátain” (7—8).

A „Helyes — nem helyes” című, e kötet számára írt elvi jelentőségű tanulmányában a nyelvhelyességi kérdések megítélését taglalja. A nyelvtani, logikai, esztétikai szempontok figyelembevételével mellett érvényesülnie kell a népnyelv ősi eredetű sajátosságának, szellemének is, és csak a nyelvtörténet figyelembevételével lehet érvényes ítéletet hozni.

„Azok az idegen szavak!” című cikkében azokra a szükségtelen idegen szavakra hívja fel a figyelmet, melyek a „kozmpolitizmus bővületében élő »értelmiség« jóvoltából” törtek be szókincsünkbe. Hozzászól a helyes magyar kiejtés, az asszonynév helyes magyar használatának kérdéséhez, és „A helyesírás tanításához” című cikkében többek között egy igen életrevaló és megszívlelendő javaslattal él: szükség lenne egy rövidített, rendkívül tömör helyesírási szabályzatra és szótárra, melyet a tanulóifjúság az iskolában, dolgozatírásakor is használhatna.” Ez a segítség jelentős mértékben csökkentheti a tanulóban azt a szorongást, amelyet a tartalmi és formai helyesírási követelményekre való együttes ügyelés kényszere okvetlenül kelt” (58). Ha a tanulónak megadtuk a lehetőséget e segédeszköz használatára, akkor a továbbiakban lényegesen szigorúbban lehetne elbírálni — legalább is helyesírás szempontjából — dolgozatát.

Szabó T. Attila minden során érződik, hogy a nyelvművelést alapvető, szinte egész életre szóló feladatnak tartja. „A nyelvművelés időszerű kérdései” című nagyobb tanulmányában tulajdonképpen minden ember számára a kiindulási pontot rögzíti: „Addig senki sem bajlódik nyelvre, stílusa javításával, művelésével, míg nem érzi a lelkiismeret vádoló szavát azért, hogy az anyanyelv használatában nem elég gondos, nem elég körültekintő, nem elég lelkiismeretes. Csak a magunk beszédével és írásával való elégedetlenségből születhetik meg az a lázas, munkás igyekezet, amellyel az anyanyelv szellemének megismerésére és megőrzésére eljuthatunk. Az anyanyelvnek lehetőleg hibátlan használata így lesz egész életünkre szóló, magától értetődő követelés, kérélméletlen parancs számunkra: állandó, öntudatos törekvés nyelvünk szépségének és kifejezőképességének kiaknázására” (61–2).

A II. fejezetben az igekötők, az ikes igék, a határozatlan névelő, a *-nál -nél* ragos szerkezet, a *csinál* ige stb. helyes használatáról olvashatunk; „Az *-e* és az *-é* kérdőszó-alak az írói gyakorlatban” című cikket egy nagyobb tanulmánynak népszerűsítő jellegű összefoglalásaként találjuk.

„A román szókincshatás vizsgálatához” című III. fejezet hat tanulmányt tartalmaz. Az első a magyar szókincs feudalizmus kori román elemé összegyűjtésének és vizsgálatának szükségességére hívja fel a figyelmet. A gyűjtés Kolozsváron jelenleg is folyik; e munka szép előrehaladásáról értesülhettünk a szerző által irányított munkaközösség „Mutatvány”-ából, mely a kolozsvári Nyelv és Irodalomtudományi Közlemények 1966. évi számában már meg is jelent. A továbbiakban a szerző arról szól, hogy román eredetű kölsönszavainak középmagyar kori rétegének — és abból is az egyházi, a hadi életre, az udvari tisztségekre vonatkozó kölsönelemeknek — tüzetes vizsgálata elengedhetetlen feltétel a román kölsönszók teljes feldolgozásához. — A Pápai-Páriz szótárkiadások szókincsének és Gyarmathi Sámuel nyelvhasználatának román eredetű kölsönszavainak vizsgálatához is tőle megszokott rendkívüli alaposággal nyúl. A *krajnik* és *esztena* szavak imponálóan felsorakoztatott adattára bizonyító erővel mutatja a szerző érdeklődését földrajzi-nyelvi körzetének népi-társadalmi múltja iránt.

A következő két fejezet 52 cikke személy- és földrajzi nevekkal foglalkozik: IV. „Az ember és a név”; V. „A hely és a név”. Úgy érezzük, hogy a szerzőnek a nyelvtudomány terén éppen ez az egyik legkedvesebb munkaterülete. E témakörben megjelent legfontosabb munkái: „Adatok Nagyenyed XVI—XX. századi helyneveinek ismeretéhez” (Cluj-Kolozsvár, 1933.); „Dés helynevei” (Turda, 1937.); „Gyergyói helynevek a XVII—XIX. századból” (Budapest, 1940.); „Személynevek helyneveinkben” (Debrecen, 1940.); „Kalotaszeg helynevei” (Kolozsvár, 1944.); „A magyar helynévkutatás a

XIX. században" (Kolozsvár, 1944.); a legutóbb napvilágot látott „A kolozsvári becenevek a XVI—XIX. században" (Budapest, 1968.) és az igen nagyszámú részlettanulmány mind ékes bizonyítékai lankadatlan érdeklődésének, mellyel a nevek, különösképpen a földrajzi nevek felé fordul.

A szűkre szabott keret nem engedi meg, hogy sorra vegyük a rendkívül tanulságos cikkeknek akárcsak megemlítését is. Mégis külön fel kell hívnom a figyelmet arra, hogy majd minden cikke — legyen az akár egyetlen, rövidebb helynévmagyarázat — olyan alapvető módszertani útbaigazítással szolgál, melyet a névtudományban foglalatosskodóknak nem szabad figyelmen kívül hagyniok. A személynevek vizsgálatában figyelme kiterjed a nyelvtudomány tüzetes és szakszerű vizsgálatán túl a település — és népiségtörténetre is, ezért e kötet több tanulmányát a társtudományok művelői is hasznosíthatják (erre vö. pl. „A XVII—XVIII. századi erdélyi jobbágyszökések névtörténeti vonatkozásainak ismeretéhez"). Alapelveként szögezi le, hogy a személynevek és helynevek vizsgálata a pusztá nyelvtudományi szempontok mellett nem nélkülözheti „a társadalmi és gazdasági vonatkozások kidomborításában jelentkező életszerűséget". Helynévmagyarázatoknál figyelni kell a vidékre, a környezetre („Dörgő, Nagyörgő"; „Néhány adat a »babonás hegynyelvek«-hez"), az állat és növényvilágra („Kálna ~ Gálna"; „Sulyom : sólyom") a helynevek keletkezésében közrejátszott szemléleti alapra („Gagyület"; „Németkalap"). Szabó T. Attila módszere „egyszerű": a történeti adatok pusztá felsorolásával világossá válik a kérdéses helynév, a magyarázat önként adódik, nincs szükség elméletekre, találgatásokra. Minden helynévmagyarázata „telitalálat", mert a nyelvtörténeti adatok bősége minden kétséget kizáróan bizonyít („Gajános"; „Demberke"; „Vargalis-tető"; „Zámborus"; „Aradókut, Aradókúttya", „Garítás, Gálittás" stb.). Példáját és útmutatásait megszívlelendő ismét csak a szerzőtől idézhetünk: „a helynévkutatás még nagyon sok helynévtörténeti kérdés megoldásához segíthet hozzá, illetőleg teljesen biztosnak vallott megoldásokat tehet kétségessé" (425).

A magyar nyelvjáráskutatás erdélyi úttörője és fáradhatatlan munkása Szabó T. Attila. Munkatársaival együtt nyelvtudományi szempontból igen értékes munkát végzett a moldvai csángó nyelvatlasz és az egész romániai magyarságra kiterjedő nyelvatlasz anyagának összegyűjtésével. A VI., „Tervek és eredmények a nyelvtérkép-munkában" című fejezet hat nagyobb tanulmánya e tudománytörténeti jelentőségű gyűjtőmunka egyes állomásairól ad számot.

A kötet végén a VII., Függelék című fejezetben találjuk a gondosan összeállított forrásjelzés-rövidítéseket, hangjelzés-magyarázókat, végül minden, a gyűjteménybe felvett cikk első megjelenési helyét és idejét, a cikkel kapcsolatos legújabb észrevétel-utalását, a változtatásokra vonatkozó magyarázatokat tartalmazó „Jegyzetek"-et. A gyűjtelék II. kötetét szeretnénk mentől hamarabb könyvüzleteinkben látni, ugyanúgy mint az első kötetet.

Szabó T. Attilától személyesen — sajnos — nem ismerjük, csupán munkásságából. Azonban az előtünk fekvő gyűjteményből is sugárzik a széles érdeklődési körű, hallatlan munkabírási, a mindig újat kutató alkotó típusa. Nevelő, aki problémálatásával irányítani tud, feladatokat tűz maga és környezete elé, személyes jó példával járva elől buzdítást nyújt az elvégzendő munkákra. „A kutató esetében nem a személyi pálya alakulása, a külső történésekben szegényes, szürke, vesződséges életmenet felvázolása, hanem csak merőben maga az elért eredmény a fontos" — vallja (8).

Fehértői Katalin

Bencédy József—Fábián Pál—Rácz Endre—Velesov Mártonné: A mai magyar nyelv. Szerkesztette Rácz Endre. Budapest, 1968. Tankönyvkiadó. 572 lap

Az egyetemi magyar nyelvészeti oktatás tankönyveinek kiadása 1966-ban indult meg Papp István „Leíró magyar hangtan” és Kálmán Béla Nyelvjárásaink című munkájával. Alig egy év múlva követte őket Bárzi Géza, Benkő Loránd és Berrár Jolán közös műve: „A magyar nyelv története”. Negyedik tagként illeszkedik a sorozatba a fent említett s az alábbiakban bemutatandó tankönyv, mely a magyar nyelv és irodalom szak azonos elnevezésű kollégiumának anyagát dolgozza fel.

1. A leíró nyelvtan egyetemi tankönyve négy fő részre oszlik: szótani (szófaj- és alaktani), mondattani, szókészletteni és jelentéstani fejezetre. Az elsőt (11—204) Velesov Mártonné, a másodikat (207—458) Rácz Endre, a harmadikat (461—99) Fábián Pál, a negyediket (503—55) Bencédy József írta. A hagyományos nyelvtan szerves részének tekintett hangtani fejezet elmaradását érthetővé teszi, hogy ennek a diszciplinának külön tankönyve van (l. fent), az anyagtárgyalás szokatlan sorrendjét pedig az egyetemi képzés jelenlegi programja magyarázza.

A „mai magyar nyelv” fogalmán a szerzők — mint a kötet előszava is hangsúlyozza — elsősorban az utóbbi három-négy évtized nemzeti nyelvének állapotát értik, ezért egyéb nyelvtípusok jelenségeire csak elvétve utalnak (kivéve természetesen a szókészletteni fejezetet, amely a nyelvjárások és a csoportnyelvek lexikális elemeire is kiterjeszti figyelmét a magyar szókincs tárgyalásában). E szemléletnek megfelelően példanyagukat is főleg az említett időszak szépirodalmából (kisebb részben tudományos és publicisztikai irodalmából), valamint napjaink köznyelvéből merítik, bár Csokonaitól kezdve klasszikusaink tanúságtételéről sem mondanak le, ha a kiválasztott idézet nincs ellentétben a mai nyelvhasználattal.

Az új leíró nyelvtani szintézis alapja, mintája az anyagtárgyalás legtöbb területén a kétkötetes akadémiai nyelvtan, „A mai magyar nyelv rendszere”. Ez egyrészt egészen természetes, hiszen e mű tudományos eredményeit belátható ideig aligha lehet figyelembe nem vennie a nyelvtanírásnak, másrészt azonban korántsem egyértelmű a tételeknek olyan átvételével, amelyben azok csupán a más példákkal való illusztrációban s a munka céljához és megszabott terjedelméhez igazodó tömörítésben különböznek eredeti formájuktól. Még a MMNyR.-nek hatását legerősebben tükröző szófaj- és alaktani fejezet sem minősíthető pusztá parafrázisnak, a többiben pedig különösen sok olyan jelenség tárul elénk, amely az újabb — és nemegyszer éppen a szerző nevéhez fűződő — kutatási eredmények felhasználásáról tanúskodik. A könyv grammatikai részében egy-egy jelenség, kategória jobb megvilágítása kedvéért többször alkalmazzzák a szerzők a transzformációt; így a szóösszetételek osztályozásában (154), az azonosító predikatív viszony, az iránytárgy, az állapot- és a mód-, valamint a társ- és az eszközhatározó tárgyalásában (247, 275, 306, 312—3) és másutt.

2. Könyvünk anyagát mindenekelőtt az akadémiai nyelvtanhoz való viszonya szempontjából vizsgáljuk. Rámutatunk bizonyos tartalmi és módszerbeli eltérésekre, anélkül természetesen, hogy ebben akár csak viszonylagos teljességre is törekednénk.

a) A szótani fejezet a szófajok rendszerezésében úgyszólván teljes egészében a MMNyR. nyomdokán halad, mindössze azzal a különbséggel, hogy a viszonzókat kategóriájába a névelők, névutók és kötőszók mellé külön csoportként sorolja be a *fog* és a

volna segédigét (melyeknek a toldalékokéhoz hasonló nyelvtani szerepéről egyébként a MMNyR. is megemlékezik; 1:211).

Valamivel több eltérést találunk a fejezet alaktani szakaszában. A szerző a nyelvtani irodalomban sokat vitatott kötőhangzót „előhangzó”-nak nevezi, mert ez a megjelölés félreérthetetlenül utal arra, hogy a toldalékot megelőző alsó vagy középső nyelvállású rövid magánhangzó nem a szótőhöz, hanem a toldalékhoz tartozik. Kétségtelenül igaza van; kérdéses csupán az marad, kiszoríthatja-e az új név a hagyományban erős gyökeret vert régít. — Az igetövek rendszerezésében két helyen tér el könyvünk az akadémiai nyelvtantól. A *haragszik* igének az *alszik*-féle négy tőváltozatúak közé sorolása (100) bizonyára csak elírás; a *jön*-nek a *lő* típusú *v*-s változatúak közül való kiemelését s a szintén rendhagyó ragozású *megy*-gyel és *van*-nal együtt az „*n*-es változatú” tőtípusba osztását (102) viszont teljesen jogosultnak tarthatjuk. — A MMNyR. — a nominativus \emptyset ragját is figyelembe véve, a genitivusi és dativusi *-nak*, *-nek*-et pedig külön-külön számítva — 25 főnévi viszonyragot tart nyilván. Tankönyvünk csak 24-et említ: a *-t*, *-tt* locativusragot nem tekinti élő viszonyító elemnek. Ezzel a felfogással egyet lehet ugyan érteni, de aki egy véleményen van a szerzővel, annak meg kell lepődnie az ugyancsak jócskán elavult *-nta*, *-nte* ragos distributív temporalisi alakoknak „a névszók általános esetalakjai” közé sorolásán (200).

Szerencésnek tartjuk a szerzőnek azt az eljárását, hogy az összetett szók részletes vizsgálata során együtt tárgyalja a mondatban és a mondaton kívül keletkezetteket, csupán a tagok mondattani viszonyát véve az osztályozás alapjának (154—63). Azzal a helyesírási megjegyzésével azonban, hogy a jelölt határozós alakulatok *-ás*, *-és* képzős származékai „többnyire egy szónak tekintendők” (164), már kevésbé érthetünk egyet. Ilyet a helyesírási szabályzat sehol sem állít, sőt Deme idevágó vizsgálatai éppen azt mutatják, hogy „az *-ás*, *-és* képző ritkábban . . . eredményez egybeírást” (NyelvtudÉrt. 54. sz. 33).

b) A kötet legterjedelmesebb fejezetével, a *mondattanival* külön ismertetésben kellene foglalkoznunk, hogy tárgyi és didaktikai értékekben egyaránt gazdag anyagának az akadémiai nyelvtanhoz való viszonyát minden vonatkozásban megvilágítsuk. Be kell érniünk azzal, hogy csupán néhány sajtóságról szólunk.

A MMNyR. a teljes és a hiányos szerkezetű mondat mellett harmadik kategóriaként kezeli a tagolatlant (2: 24); Rác Endre az utóbbit a teljes szerkezetű mondat egyik fajtájának tekinti (210). Jelentősebb ennél az az újabb kutatásokon alapuló megállapítása, hogy „az állítmány jellemzője . . . az igei szófajúság” (228). Ez a tétel természetesen nem egyértelmű azzal, hogy az állítmány szerepét csak ige töltheti be, mégpedig önmagában véve, s így az összetett állítmány névszói része „állítmányi kiegészítő”-nek, a névszói állítmányú mondat pedig hiányos szerkezetűnek minősül. Az állítmány igei szófajúsága annyit jelent, hogy ige mindenkor szerepel a tagolt mondatban; a pusztán névszói állítmány olyan névszói-igei állítmánynak fogható fel, amelyben az igei rész zéró fokon jelenik meg (240). Az állítmánynak ezzel a szemléletével válik érthetővé, hogy a (nem deverbális) főnévvel kifejezett állítmánynak is lehet olyan határozói determinánssa, amely általában igei vagy igenévi alaptagú szószerkezetben fordul elő. A *Szombathely régóta megyeszékhely* mondatban a *régóta* időhatározó „voltaképpen az állítmánynak zéró fokon szereplő igei részéhez csatlakozik közvetlenül” (260).

Az azonosítós predikatív viszonyt kifejező mondatok (*Ő az áruló; Budapest Magyarország fővárosa; stb.*) fő részeinek kérdésében a MMNyR.-nek álláspontját teszi magáévá a szerző — vagyis az *áruló*-t és a [*Magyarország*] *fővárosá*-t tekinti állítmánynak a hangsúlytól és a szórendtől függetlenül —, s a kongruencia szabályán kívül egyéb (grammatikai és logikai) érveket is felvonultat elemzésének helyessége mellett (247). Eltér azonban véleménye a *Nyakunkon a török; Háta mögött farkas; Itt a kezem; Nyitva*

még a kapu-félék elemzésében. Az akadémiai nyelvtan nézetével szemben, amely szerint ezekben „az alakja és általánosabb szerepe szerinti határozói mondatrész . . . másodlagosan az állítmányi szerepet is betölti” (2:123), s így az említettek teljes szerkezetű mondatoknak tekintendők, Rácz hiányos szerkezetűnek tartja ezt a mondatfípust, olyannak, „amelyből elmaradt az igei állítmány, rendszerint a *van, vannak*” (244).

Más felfogást vall szerzőnk a szószervezetek kérdésében is. Elfogadja ugyan a MMNyR.-nek a szintagmákra vonatkozó meghatározását (2: 66), de csak alá- és mellérendelő szószervezetet ismer el, alany—állítmányit nem. A „predikatív szintagma” el-mossa ugyanis a valóságra vonatkoztatást mindenkor nélkülöző szószervezet és a tudat-tartalmat a valóságra vonatkoztató mondat közötti minőségi különbséget. A mondatban a szószervezet egésze úgy helyettesíthető egyik tagjával (alárendelő szintagma esetén az alaptaggal, mellérendelő esetén bármelyikkel), hogy a mondat struktúrája változatlan marad; „az alany—állítmányi viszony egésze azonban nem egyértékű sem az állítmány-nyal, sem pedig az alannyal” (263). — A tankönyv szintagmatanát értékesen (és főleg didaktikai szempontból nagyon hasznosan) egészíti ki a szószervezetsoportok tárgya-lása. Eszerint a szintagmák egymáshoz kapcsolódásának három típusa van: a szószerve-zetlánc (melyben az alaptag determinánsának is van determinánsa: *gyorsan robogó vonat*), a szószervezetbokr (melyben egy közös alaptaghoz két vagy több külön-nemű determi-náns csatlakozik: *késsel kenyeret vágni*) és a szószervezetsor (melyben külön-nemű mellé-rendelő szintagmák kapcsolódnak össze: *gyönyörű és elegáns, de beképzelt*). Ezekből az alapformákból jönnek létre a bonyolultabb szószervezet-szövedékek (264—6).

Az akadémiai nyelvtanhoz hasonlóan a viszonyjelentésnek az irányhármasságtól keresztvezett szempontja szerint tárgyalja tankönyvünk is a határozókat, de rendszerezé-sében több ponton más felfogást vall. A nyelvtani hagyományt követve megtartja a „képes helyhatározó” kategóriáját az átvitt értelmű kifejezésekben szereplő helyhatáro-zók számára (de kirekesztve belőle a különféle helyhatározóragos állandó határozókat). — Jelentős különbség mutatkozik a két műnek az állapotféle határozók fogalmára és faj-táira vonatkozó felfogásában. Tankönyvünk a tekintet- és részeshatározót nem sorolja az állapotfélék közé. Az előbbi a módféle határozók között tárgyalja, mert „többnyire inkább a cselekvés módjára utal, mint a cselekvő stb. állapotára” (289), az utóbbit pedig azért emeli ki az állapotféle határozók közül, mert nem jellemző rá ezeknek „az a közös ismertetőjegye, hogy . . . az alanyban, tárgyban vagy esetleg más mondatrészben meg-jelölt személy vagy dolog valamiféle állapotát nevezik meg” (uo.). Magának az állapot-határozónak a fogalma is más-más tartalmú a két nyelvtanban. A tankönyv szerint ez háromirányú határozófajta, mert nemcsak állapotban létet fejezhet ki (bár legtöbbször ilyen funkciójú van), hanem azt az állapotot is megjelölheti, „amelyből a jelzett személy vagy dolog kikerül, illetőleg amelybe jut” (306). Az állapotthatározónak ez a felfogása ter-mészetesen módosítja az eredet- (és az eredmény-) határozó fogalmát is. A *fölemelkedett guggoltából* például a tankönyv szerint (belső) állapotthatározós szerkezet (307), a MMNyR. szerint eredethatározós szintagma (vö. *jektől . . . fölemelkedve*; 2: 244). (Hasonlóképpen állapotthatározónak minősülne a tankönyv szerint az akadémiai nyelvtanban — 2: 247 — eredményhatározósnak tekintett *ülő helyzetbe tápázkodott* szerkezet determinánsa is.) Nem veszi át a tankönyv a MMNyR.-ből az egyébként sem túlságosan szerencsés „körül-ményhatározó” műszót; ezt a határozót „külső állapotthatározó”-nak nevezi, s már ezzel is jelzi, hogy az állapotthatározó egyik fajtájának tekinti. — Megemlítettő különbség még, hogy az egyetemi nyelvtan a hely-, idő-, állapot-, módféle és az állandó határozók mellé egy hatodik kategóriát is alkot, az „egyéb határozók”-ét, melybe a MMNyR.-től az állapotthatározók között tárgyalt részeshatározót s az állandó határozók függelékében említett hasonlító határozót sorolja.

Az összetett mondatok fejezetéből a sajátos jelentéstartalmú mellékmondatok és

a többszörösen összetett mondat szakaszát emelhetjük ki mint olyanokat, amelyeknek feldolgozása egészében véve eltér az akadémiai nyelvtan rendszerétől. Bár a feltételes, megengedő, hasonlító és következményes jelentésről a különféle mondatrészkifejtő mellékmondatok tárgyalásában is megemlékezik a szerző, a sajátos jelentéstartalmú mellékmondatoknak külön szakaszban való áttekintése (415–30) lehetővé teszi számára, hogy rámutasson egyes típusaiknak nem mondatrészkifejtő szerepére, a mellérendelt mondatához hasonló jellegére. A többszörösen összetett mondat tagmondatainak szintaktikai viszonyát a háromtagú összetétel hat alaptípusán mutatja be (443–6). Ezekre a háromnál több tagmondatból álló összetett mondatok éppúgy visszavezethetők, mint ahogy a legbonyolultabb szó szerkezet-szövedékekben is a szó szerkezetcsoportok alapformáinak különféle kombinációit láthatjuk.

c) A könyv szókészlet t a n i fejezete főleg két tekintetben különbözik a MMNyR.-nek párhuzamos részétől. Először abban, hogy részletesebben tárgyalja az idevágó anyagot, mint az akadémiai nyelvtan: a szókészlet tagolódásáról szólva olyan kategóriákkal is behatóan foglalkozik, amelyeket ez nem említ vagy éppen csak érint (archaizmusok, neologizmusok, idegen szavak). A másik különbség pedig a kötet tankönyv jellegéből következők: az elméleti fejtegetések mindenütt kiegészülnek benne a helyes nyelvhasználat gyakorlati tudnivalóival. Különösen kiemelendő ebből a szempontból az idegen szavakat tárgyaló szakasz, mely különben a fejezetnek minden tekintetben legeredetibb részlete.

d) A kötet szerzői közül talán a j e l e n t é s t a n i fejezet írója vállalta a legnehezebb feladatot. Bár a szemantika számos kérdésének (így — többek között — a hangalak és a tartalom viszonyának, az egy- és több jelentésű, valamint az azonos alakú és a rokon értelmű szavak mibenlétének, típusainak, a tulajdonnév jelentéstani problémáinak) vizsgálatában lényegében azonos eredményekre jut a MMNyR.-nek párhuzamos fejezetével, ennek felfogásával éppen az alapkérdésben — a jelentés mivoltának problémájában — nem ért egyet.

Az akadémiai nyelvtannak Gombocz tanításában gyökerező nézete szerint a jelentés „a szót mint nyelvi jelet alkotó összetevőknek egymást kölcsönösen felidéző funkciója” (1:154). Ettől megkülönböztetendő a „jelentéstartalom”: a szóval jelölt dolog vagy jelenség fogalma. Bencédy Martinkó András nyomán azonosítja a szó tartalmát a jelentéssel, mely nem egyéb, mint „a dolognak, jelenségnek a tudatbeli tükröződése, mely kapcsolatban van a valósággal és a hangalakkal” (515). A MMNyR. szerint a szóhangulat nem része, hanem csupán kísérője a jelentéstartalomnak (1:167). Bencédy ellenben azon a nézeten van, hogy a szó jelentésébe (= tartalmába) — a „központi magvá”-t alkotó fogalmon kívül — az érzelmi vonatkozások is beleértendők (514, 545). Ám ha így áll a dolog, csak elírásnak tekinthetjük azt a megállapítását, hogy a szóhangulat legfontosabb forrásai között „első helyen kell említenünk a jelentéstartalmat” (546). Az okozatnak az volna az előidézője, ami maga is része az oknak? A „jelentéstartalom” helyébe nyilván a „fogalmi tartalom” kívánkozik az idézett mondatban.

A jelentésváltozások típusaival nem foglalkozik a szerző (csupán utal a nyelvtörténeti tankönyvre, mely ezt a kérdést részletesen feldolgozza). Ehelyett Károly Sándor kéziratban levő műve alapján tíz lapnyi terjedelemben érdekes összeállítást közöl számos több jelentésű főnévnek, igének és melléknévnek a jelentésváltozás következtében létrejött jelentésstruktúrájáról (526–35). Ezekben a struktúrákban az egyes jelentések metonimikus és metaforikus összefüggéseit mutatja be.

3. „A mai magyar nyelv” forgatása közben nem feledkezhetünk meg róla, hogy nemesak tudományos munkával van dolgunk, hanem t a n k ö n n y v v e l is. Mint-hogy ez a műfaj a magas színvonalú szakmai felkészültségen kívül sajátos didaktikai kö-

vetelményeket is támaszt a szerzőkkel szemben, helyénvaló, hogy ezek szempontjából is foglalkozzunk vele.

A tankönyv legfőbb feladata, hogy a tiszta fogalmak kialakításában segítse az oktatómunkát. Rendeltetésének akkor felel meg, ha írója világosan veti fel a problémákat, s a legszigorúbb logikájú menetben úgy oldja meg őket, hogy a tanulót biztos és tartós ismeretek szerzésére teszi képessé. Az ilyen anyagátárgyalásnak mindenekeelőtt lélektani feltételei vannak. Az írónak állandóan össze kell kapcsolnia az elméletet a gyakorlattal, mozgósítania kell a hasznos asszociációkat és távol tartania a károsakat, egyszóval: jól kell ismernie a tanulás „technológiá”-ját.

Könyvünk olvasása közben lépten-nyomon meggyőződhetünk szerzőinek pedagógiai erényeiről is. Anyagátárgyalásuk módján mindvégig megérezni a szemináriumok és vizsgák sok tapasztalatát, mégpedig nemcsak a fejezetek és részleteik felépítésén, hanem talán még jellemzőbben az olyan apró figyelmeztetések mögött, amelyek az oktatómunkát nem végző nyelvtudósnak eszébe sem jutnának: Ne tévesszük össze a birtokjelet a birtokos személyrag -é változatával; különböztessük meg a számhatározót a mérték- és a számállapot-határozótól; stb. — Tételeiket általában a legjellemzőbben szemléltető példákkal illusztrálják; tévedés csak nagy elvétve, elírásból vagy sajtóhibából kerül a szövegbe. (Így: az *apádat, téged* szerkezet — 282 — jelentéstani képtelenségénél fogva nem tekinthető értelmezős tárgynak; vagy: az . . . *afelől óhajt tájékozódni, hogyan akarják az ő esetét megírni* mondat — 377 — nem illik a tárgyi mellékmondat példái közé.) — Tudatosan kerülnek a szerzők a fölösleges, sőt zavaró ismétléseket, de — a gondos szerkesztői kéz érdeméből — mindenütt megtaláljuk a pontos utalást a megértést segítő érintkező anyagrészekre. — A könyv szövegét általában egyszerű, világos stílus jellemzi, s ez nagyban fokozza tanulhatóságát.

4. Összegezésül: A mai magyar nyelv egyetemi tankönyve igen értékes gyarapodása leíró nyelvtani irodalmunknak. Kívánatos, hogy ne csak a leendő magyartanárok forgassák szorgalmasan vizsgáikra készülve, hanem mint szakmai továbbképzési anyaggal a már végzettek is minél alaposabban megismerkedjenek vele.

Szemere Gyula

Lakótelep. Teljes mértékben egyetérték a válasszal, amelyet F[erenczy] G[éza] e szóval kapcsolatosan egyik olvasónknak ad (vö. Nyr. 93: 510). Válaszát azonban két helyi jellegű adalékkal ki szeretném egészíteni.

Vajon az ÉrtSz.—VégSz. tanúsága szerint megalapozott-e az olvasónak (vagy más kaposváriaknak) az az érzése, hogy a *-telep* utótag pejoratív hangulatot implikál? Íme, a pontos adatok: Az ÉrtSz. közel 60 000 címszava közt, ha magát a *telep* szót nem tekintjük, 22 *-telep* utótagú elem van (l. VégSz. 330), köztük a kérdéses *lakótelep* is. A fennmaradó 21-ből csupán 3 kétségtelenül pejoratív: *lepra-*, *fegyenc-*, *szeméttelep* (esetleg még ilyennek minősülhetne a *méntelep* is). Az F. G. felsorolta 3 határozottan jó hangulatú telephez tegyük még hozzá a *sporttelep*-et — bár ez már esetleg semleges e szempontból. Kétségtelenül semleges viszont a fennmaradó nagy többség, íme: *gomba-*, *fa-*, *bánya-*, *kőolaj-*, *fiók-*, *köszén-*, *ipar-*, *vásár-*, *gyár-*, *szivattyú-*, *erőmű-*, *villany-*, *fűrésztelep*. Az említett érzést tehát, csupán közszóállományunkat vizsgálva, nem tekinthetjük megalapozottnak. Véleményem szerint azonban az esetleges rossz hangulatot a *lakótelep*-pel bizonyos szempontból igen közeli rokonságban álló helynevek okozhatják: *Wekerletelep*, *Mária-Valéria-telep* stb.; érdekes viszont, hogy részben épp e régi s rosszlemkű telepek jelenlegi szupersztrátumai és azok lakói nem érezték ezt (*József-Attila-lakótelep*).

Ehhez kapcsolódnék másik adalékom. Debrecenben s kiterjedt határában még számos további olyan — széles értelemben vett — 'lakónegyed, városrész' jelentésű elnevezés él, melyet F. G. nem említ (nem is az volt a célja, hogy e szempontból teljes repertóriumot adjon). Megvan a *lakótelep* (*Dobozy-lakótelep*: egy temető helyén), vagy egyszerűen csak *telep* (*Szabadság-telep*, azelőtt *Nyilas-* [családnév] *telep*: egy szerényebb Zuglóra emlékeztető kertség); de van *kolónia* (*MÁV-kolónia*: kissé rossz csengésű); sőt van egyszerűen csak „... házak” elnevezés is (*GÖCS-házak*: egy kisebb új lakótelep az említett gyár szomszédságában és eredetileg vagy zömmel e gyár munkásai részére: ma is használatos elnevezés; *élmunkás-házak*: egy kisebb lakótelep korábbi neve a Dohánygyár mellett, ma már nem használatos elnevezés). Nekem azonban a *kert* elnevezés tetszett legjobban (talán a pesti fülnék kedves szokatlansága miatt): a *Bocskai kert* Gulyás Pál és Németh László páros lépte-nyomát őrzi; nevezetes a *Sestakert* bicskanyitogató („háromemberes”) boráról (vö. Grétsy: MNy. 62:216—20 [1966]), de van *Téglás-kert*, *Tóczós-kert* és még ki tudja hány ilyen utótagú elnevezés. Nos, v o l t egy *Libakert* is, végnapjait még épp itt értem — egész kicsiny gyermekkorom vagy a felnőttek elbeszéléseiből bennem épült Tabánra emlékeztetett, csak hegyektől nem szorítva: az Egyetem—Kollégium vonalától vég nélkül nyúlt a Hortobágy felé. A városi tanács ülésére kiküldött nyelvész képviselő (Sebestyén Árpád) javaslata, hogy ti. hagyjuk meg ezt a szép, izes elnevezést, az ott épülő új, szép házak tömege szép ellentétben lesz vele — süket fülekre talált, és lön: *Új-élet park*. A debreceni vezetők tehát a *kert* szót röstellték, és egy szintelen-iztelen új kifejezést alkottak, benne az eddigi ilyen értelemben még nem járatos,

éleg csúnya *park* szóval. (Az igazság kedvéért azonban meg kell jegyeznem, hogy a közönség átvette ezt az elnevezést: spontán beszélgetésekben is ez a hivatalos név hallatszik lépten-nyomon.) Ez ma Debrecen legnagyobb új *lakótelepe* — idestova egész városrésze — növi ki magát.

Papp Ferenc

Megállék — megállók — megállnék. Vannak olyan versek, amelyek kis iskolás korunktól kezdve szinte végigkísérnek bennünket életünkön, mert szívesen és gyakran fölidézzük egy-egy emlékezetes mondatukat. Ilyen vers Petőfi Sándor kedves tájleíró költeménye: A Tisza. Ki ne ismerné ennek szép kezdő sorait:

Nyári napnak alkonyúlatánál
 Megállék a kanyargó Tiszánál
 Ott, hol a kis Túr siet beléje,
 Mint a gyermek anyja kebelére.

De miféle szóalak az itt olvasható *megállék*? — kérdeztem meg próbaképpen sok érettségizett lánytól és fiútól. — Régiés igealak — válaszolták, és a legtöbben úgy okoskodtak: ma azt mondjuk helyette, hogy *megállók*. (Olyan is akadt, aki a feltételes módú *megállnék* régiés alakjának gondolta.) — Vélekedésük második felével vitába kell szállnunk. Valóban régiés igealak a *megállék*, de nem jelen, hanem múlt időt fejez ki, mintha csak az állna a versben: *megálltam*. Ebben a *megállék* igealakban a *megáll-* igető utáni *-é* nem kötőhangzó — mint a jelen idejű *megállók* szóalak *o* eleme —, hanem az ún. elbeszélő múlt idő jele, s ezt követi az ismerős *-k* személyrag.

A múlt században még elég gyakoriak voltak nyelvünkben az elbeszélő múlt igealakok. Petőfi, Arany János, Jókai Mór és mások írásaiban — a közönséges múlt idő igealakjain kívül — ma is lépten-nyomon találkozunk velük, főképp múlt időbeli események elbeszélésekor. Innen a nevük is: elbeszélő múlt! Ennek a múlt időnek négyféle jele van, illetőleg volt: *-a, -e, -á, -é*. Könnyű megjegyezni őket, mert csak egy *n* hangban-betűben különböznek a feltételes mód *-na, -ne, -ná, -né* jelétől. Egy kis összehasonlítás:

Kijelentő mód,
elbeszélő múlt idő
 (én) megállék
 (te) megállál
 (ő) megállá
 (mi) megállánk
 (ti) megállátok
 (ők) megállának

Feltételes mód,
jelen idő
 megállnék
 megállnál
 megállna
 megállnánk
 megállnátok
 megállnának

A rövid magánhangzós *-a, -e* jel csak az egyes szám 3. személyében fordul elő — és csak az iktelen igék alanyi ragozásában: *megállá* (vö. *megállna* vagy *megállana*) —, minden más elbeszélő múlt igealakban a hosszú magánhangzós (*-á, -é*) jellel találkozunk.

Az elbeszélő múltban a mély hangú *-a* és *-á*, illetve a magas hangú *-e* és *-é* használata általában az igető hangrendjétől függ; mély hangrendű tőhöz mély, magas hangrendűhöz magas hangú időjel járul: *monda, tanula* (valamit), *mondá, tanulá* (azt), illetve *külde, üzene* (valamit), *küldé, üzené* (azt). Kivétel az alanyi ragozásban az egyes szám 1. személye, ahol nincs illeszkedés; itt az elbeszélő múlt jele mindig *-é*: (én) *mondék, tanulék, küldék, üzenék, megállék*.

Kétségtelen, hogy a *Megállék a kanyargó Tiszánál* verssor változatosabb, és szebben hangzik, mint ha — közönséges múlt igealakokkal — így írta volna Petőfi: *Megálltam a kanyargó Tiszánál*. Az utóbbi mondatban sok a rövid, mély *a* magánhangzó, A Tisza című vers eredeti mondatában viszont az *-é* múltidő-jel — úgy érezzük — a költőiség és a jóhangzás eszköze is.

A mai ember már nem beszél és nem ír úgy, hogy *megállék*, hanem a *megálltam* igealakot használja az elbeszélő múlt alak helyett is. Ha azonban Petőfi szép költeményét idézzük, természetesen ma is megtartjuk a régi formát. És persze azt is illik tudnunk, hogy a *megállék* nem jelen, hanem múlt idejű igealak!

Pásztor Emi

A Nyelvtudományi Intézet nyelvművelő csoportjának levelesládájából

Idegen betűk magyar szövegben. Gerő Richárdné azt írja levelében, útleírást olvasott (nem írja meg pontosan, melyik országról van szó), s ebben olyan nevekkkel és szavakkal találkozott, amelyekben ilyen betűk szerepelnek: *ä* és *ø*. Milyen hangot jelöl az *ø* és az *ä* betű? Mely nyelvekben vannak ilyen betűk; ezek a nyelvek melyik nyelvcsaládba tartoznak? Röviden ezt válaszoltuk:

A dán és a norvég nyelvben van *ø* betű. Mindkét nyelv ábécéjében az utolsó előtti, és *ö*-féle hangot jelöl. A *Sundalsøra*, *Bjørneby ø*-jét tehát *ö*-nek kell ejteni.

Az *ä* (fonetikai átírásban így is: *ä*) a skandináv nyelvek közül csak a svédben használatos, *e*-féle hang jele, úgynevezett zárt *e*, azaz egy *é*-hez közel álló *e*.

Az említett nyelvek, az izlandi nyelvvel együtt, az úgynevezett skandináv nyelvek, más elnevezéssel: északi germán nyelvek közé tartoznak.

Használatos az *ä* betű a nyugati germán nyelvek közé tartozó német nyelvben is. Hangértéke itt is nyílt vagy zárt *e*. A finnben nyílt *e* hangot jelöl.

A felsorolt nyelvek az indoeurópai nyelvcsalád germán ágához tartoznak (a finnt kivéve).

R. L. G.

Chicago—dögölizmus. Nagy Éva, a Bem József Gimnázium I. C osztályának tanulója levelében fölrója, hogy az Élet és Tudománynak 1964. február 28-i számában, a Kételyek a meteoritok mikroorganizmusai körül című cikkben (a 428. lapon) az Amerikai Egyesült Államok második legnagyobb városának neve magyarosan van írva: „a *csikágói* egyetem”. Ez az írásmód valóban ellenkezik a szokással; a Helyesírási tanácsadó szótár és a Világatlasz egyformán így írja: *Chicago*, vagyis eredetije szerint.

Gunyoros megjegyzése mégsem egészen helyénvaló: „De ha már itt tartunk, akkor ajánlom, hogy a külföldi neveket kiejtés szerint írják (például: *De Gaulle = Dö Göl*)”. Azért nem helyénvaló, mert vannak olyan városnevek, amelyeket a szabályzat szerint is magyarosan írunk: *Amszterdam*, *Krakkó*, *Milánó*, *Párizs* stb. És bizony már nemegyszer láttuk magyarosan írva annak az amerikai nagyvárosnak a nevét, igaz, szépirodalmi művekben. Sokat emlegetett idegen városok neve könnyen hozzáidomul az átvevő nyelv kiejtéséhez, helyesírásához (nem is szólva országok nevééről: *Argentína*, hosszú *i*-vel, hasonlóképpen: *Brazília*, ugyancsak magyarosan: *Kanada*, nem *Canada* stb.). Mai szemlényével ez már nemigen történhet meg, azért nem kell félnie, hogy egyszer ilyen alakban pillantja meg *De Gaulle* nevét folyóiratunkban: *Dö Göl*. Századok óta emlegetett személynevekkel persze megcsik, hogy magyaros alakban terjednek el: *Husz János* (csa-

ládneve csehül: *Hus*, jelentése egyébként: 'lúd'), *Kálvin János* (családneve tulajdonképpen: *Calvin*, még eredetibb formájában: *Caulvin* vagy *Cauvin*), *Kapisztrán János* (a calabriai olasz városka, amelyről nevét kapta: *Capestrano*; tudniillik ott született), *Kolumbus* vagy *Kolumbusz* (eredeti olasz neve *Colombo* volt, a spanyolok meg *Colon*-nak hívták), *Kopernikusz* (ő maga *Copernicus*-t írt) stb. Újabb személynevek legfőképpen köznevesült alakjukban hasonulnak hozzá az átvevő nyelvhez: a *Pasteur* névből lett a *pasztőröltés*, *pasztőröz*, a *madame Récamier* névből a *rekamié*, *MacAdam* skót útépítő mérnökről neveztek el egy sajátos burkolatú útfajtát *makadám(út)*-nak. Könnyen megtörténhet, hogy esetleg *De Gaulle*-nak egy tréfás-epés magyar ellenzője a francia politikus mozgalmát csúfondárosan így nevezi: *dögölizmus*. S e.z ilyen vonatkozásban nem mond ellent a hivatalos helyesírási szabályzatnak (vö. a 232 ponttal).

F. G.

Karácsony-sziget. Joó Ferenc levelében az iránt érdeklődik, hogy a *Karácsony-sziget* honnan kapta nevét.

Mindenekelőtt meg kell jegyeznünk, hogy e szigetet természetesen csak a magyar nyelvben illetik a *karácsony* szóval, más nyelvekben a megfelelő, 'karácsony' jelentésű szó szerepel az elnevezésben. A sziget onnan kapta nevét, hogy az angolok karácsony napján fedezték fel, és ezért *Christmas Island*-nek, azaz *Karácsony-sziget*-nek nevezték el. Arra, hogy az idegen földrajzi nevet — ha az jelent valamit — magyarra fordítjuk, több példát is találhatunk. Pl.: *Húsvét-szigetek*, *Fokföld*, *Fokváros*, *Aranypart* stb. De általánosságban az, hogy megtartjuk az idegen elnevezést. Pl. *Santa Cruz* (jelentése: 'szent kereszt', ugyanis ezt a szigetet a szent kereszt ünnepén fedezték fel), *Trinidad-sziget* (jelentése: (Szentháromság'), *Rio de Janeiro* ('január folyó'), *Argentina* ('ezüstország'), *Buenos Aires* 'jó levegő'), *Dominica* ('vasárnap') stb.

Sz. L.

Maet. Hogyan ejtendő a *Maet* családnév?

Aletta van der Maet-nak, Apáczai Csere János feleségének a családneve így ejtendő: *mát*. Az *e* ebben a névben ugyanúgy nem hangzik, mint például a következő más, holland, illetőleg belga nevekben: *Maerlant* (ejtése: márlant; holland költő), *Maes* (e.: mász; holland festő), *Maeterlinck* (belga író, nevének ejtése: máterlink).

R. L. G.

Tizenegy ország tudósainak tisztelgése Sajnovics János emléke előtt

Május 12-én Székesfehérvárott tizenegy ország nyelvészei gyűltek össze, hogy magyar kollégáikkal együtt háromnapos ünnepség és tudománytörténeti szimpozium keretében ünnepeljék meg hazánk fia, Sajnovics János „Demonstratio Idioma Ungarorum et Lapponum idem esse” című műve megjelenésének kétszázadik évfordulóját. A hazai kutatók mellett itt voltak mindazon népek mai tudósvilágának a képviselői, akiknek elődei egykor szerepet játszottak Sajnovics nagy munkája létrejöttében, és azok is, akik Sajnovicsban tudományáguk világszerte számon tartandó egyik előfutárát látják.

Az emlékünnepeket a nagy tudós születésnapján Székesfehérvárott B á r c z i G é z a akadémikus nyitotta meg, majd dr. T a p o l c z a i J e n ő, a Fejér megyei Tanács VB elnöke köszöntötte a résztvevőket. Az ünnepi előadást L a k ó G y ö r g y akadémikus tartotta „Sajnovics és Demonstratiója” címmel. Előadásában sokrétűen világította meg nemcsak Sajnovics tevékenységét és jelentőségét, hanem magát az egész kort, a XVIII. század nagyszerű tudományos életét. A szimpozium második napjának a témája nyelvtudomány-történet volt. Bevezetőül B á r c z i G é z a akadémikus előadása hangzott el „A nyelvtudomány-történet elvi kérdései” címmel, melyben felvázolta az egész európai nyelvtudomány történetét. Ezután vita és a kiselőadások következtek. Az egész napos program során huszonhárman szólaltak fel. A rendkívül magas színvonalú előadások és hozzászólások közül is kiemelkedett néhány. Így többek között K. B e r g s l a n d norvég tudós magyar nyelven megtartott előadása Sajnovics útjáról, L. L. H a m m e r i c h dán nyelvész latin nyelven elmondott üdvözlése és méltatása, M i k e s y S á n d o r kollégánk előadása, melyben a Sajnovics név eredetéről szólva bebizonyította, hogy az végső soron egy török sólyom jelentésű szóra megy vissza, P. A r i s t e szovjet vezető nyelvész beszéde, melyben arról is szólt, hogy az ez év augusztusában megrendezendő III. Nemzetközi Finnugor Kongresszus Tallinnban szintén megemlékezik Sajnovicsról, A. R o t szovjet professzor felszólalása, melyben végigvette a XVIII. század nyelvészeti kutatásának eddigi eredményeit. A harmadik nap eseményeit B e n k ő L o r á n d akadémiai levelező tag előadása, „A magyar nyelvtudomány Sajnovicstól napjainkig” vezette be, melyben a külföldi vendégek, a hazai nagyközönség, de a részt vevő magyar szakemberek számára is igen tanulságosan fejtette ki nyelvtudományunk eddigi fejlődését, eredményeit. Ezt követőleg a résztvevők három konzultációs csoportra oszlottak, melyekben a finnugor nyelvészet, az általános nyelvészet és a magyar nyelv művelés és stilsztika körében lehetett kérdéseket feltenni. A konzultáció külön érdekessége volt, hogy azon külföldi vendégeink is részt vettek, s többük magyar nyelven válaszolt a feltett kérdésekre, illetve tett fel maga is kérdést.

A háromnapos szimpoziumot Tordason, Sajnovics szülőfalujában ünnepség zárta le. Az ünnepség elnöke S z a t h m á r i I s t v á n, a Magyar Nyelvtudományi Társaság titkára volt. G o n d a I s t v á n n a k, a Székesfehérvári Járási Tanács V. B. elnökének köszöntője nemcsak az ünnepélyességet emelte, hanem szakszempontból is nagy jártas.

ságról tanúskodott. Az ünnepi beszédet G u l y a J á n o s, a nyelvtudományok kandidátusa mondotta „A nyelvrokonság tudata a magyar művelődésben és történetben” címmel. Előadása befejező részében eredeti felvételekről bemutatott három lapp dalt is, majd B á n k i Z s u z s a színművész nő tolmácsolásában három lapp verset-mesét, hogy ezáltal is megszólaltassuk azt a lapp népet, amelynek földjén Sajnovics járt, s amelyet olyannyira szívébe zárt. Az ünnepség záróakkordjaként a Magyar Tudományos Akadémia Sajnovics Emlékbizottsága az ünneplők nevében, a Magyar Nyelvtudományi Társaság a magyar nyelvésztársadalom és a székesfehérvári járás és Tordas községe a magyar nép nevében koszorút helyezett el a Sajnovics János szülőháza falán levő emléktáblánál. A koszorúzáskor K á l m á n B é l a egyetemi tanár emlékezett meg az ünnepeletről.

Mind a hazai, mind a külföldi résztvevők és vendégek részére nagy élmény volt a gorsiumi ásatások (Tác) megtekintése, valamint a budapesti Thália Színház székesfehérvári vendégszereplése, melynek során a Kalevala került bemutatásra.

A Sajnovics János emlékünnepe és tudománytörténeti szimpozion nemcsak tudományos, hanem társadalmi esemény is volt. Az ünnepség az Alba Regia napok keretében zajlott le, s megrendezésében részt vett a Magyar UNESCO Bizottság is. De elmondhatjuk, hogy nemzetközi esemény is volt, hiszen a külföldi vendégek a Szovjetunió, az USA, az NSZK, Anglia, Csehszlovákia, Jugoszlávia, Japán, valamint a közelebről is érintett Dánia, Norvégia, Finnország és Svédország tudományosságát is képviselték.

Gulya János

Hajdú Gyula retorikai alapítványa

I.

Dr. Hajdú Gyula nyugalmazott egyetemi tanár, a magyar és a nemzetközi munkásszervezet mozgalom kimagasló harcosa 1970 márciusában százezer forintos alapítványt tett a pécsi Dr. Doktor Sándor Művelődési Ház számára a magyar nyelv szépségének ápolására, a mai nemzedék retorikai készségének fejlesztésére.

Hajdú Gyula elvtársat 1970. április 4-én, az Állami Díj II. fokozatával tüntették ki a nemzetközi jog területén kifejtett tudományos munkássága elismeréséül.

Hajdú professzornak gratulálunk a magas kitüntetéséhez és a szép alapítványhoz. Az alapítvány által a kiváló szónok most már intézményesen is azok közé került, akik személyes áldozatot vállalnak anyanyelvünk ügyéért, közelebről a magyar nyelven történő hatékony szóbeli érintkezés, eszmeesere és meggyőzés ügyéért.

II.

Ebből az alkalomból meglátogattuk dr. Hajdú Gyulát. A 84 éves tudós ma is dolgozik. Látása azonban meggyengült, nem tud olvasni. Egy baleset következtében olyan sérülést is szenvedett, amely művészi szintű szónoki tevékenységét is megakadályozza. A Magyar Nyelvőr olvasói számára a következőképpen mondta el Hajdú Gyula, hogyan jött létre ez az alapítvány.

„Húsz éves korom óta politikai pályán vagyok. Akkor léptem be a Szociáldemokrata Pártba. Jelenleg 63 éve vagyok párttag. Akkor a pártbeli tevékenység fő része a meggyőzés és a beszéd volt. Pécsen éltem; itt a helyi viszonyoknak megfelelően havonta

egyszer volt népgyűlés. A gyűléseken nagy tömeg gyűlt össze. A pécsi pártszervezet a budapesti után a legnagyobb volt. A népgyűlések szónoka általában én voltam.

Később — amikor Pécs az első világháború után szerb megszállás alá került — különösen nagy jelentősége volt a népgyűlésnek, a népgyűlési szónoklatoknak. Ettől kezdve rögződött belém a szónoklás fontossága.

A proletárdiktatúra bukásával emigrációba kerültem, s emigrációban éltem 25 esztendeig. Ebben az időben a magyar munkásokat, elvtársakat egyesületekben együtt tartottuk Bécsben, Párizsban és másutt. Párizsban a Horizont Kör keretében történt ez; a körnek Károlyi Mihály volt az elnöke, én pedig a titkára. Ott is gyűléseink, összejöveteleink voltak, tehát beszélni kellett.

Öt évig éltem Franciaországban és öt évig Rómában, s nagy bámulattal hallgattam az ottani szónokokat: Franciaországban Cachin és Duclos; Olaszországban Serrati, Morgari, Turati és Modigliani tartozott a kiváló szónokok közé. (Példamutató szónok egyéniség volt nálunk Bokányi Dezső, aki magánvéleményem szerint nemcsak a magyar munkásmozgalomnak, hanem az egész II. Internacionálénak legjobb szónoka volt. Egy másik kiváló szónok volt Nyisztor György, a magyarországi német nyelvű munkások számára Baron Ede. — Mindezek férfiak, de akadt egy-két nő is, akit kítűnő szónoknak tartok; a nők lelkesen tudnak beszélni. Clara Zetkinre, Dolores Ibarrurira és Angelika Balabanovára gondolok.) — Franciaországban és Olaszországban láttam, mennyire más a hatása azoknak a beszédeknek, amelyeket jól mondanak el. Ezek ott nyelvileg szép s retorikailag helyesen fölépített beszédek voltak.

1945-ben hazatértem Magyarországra, s itt újra bekapcsolódtam a politikai életbe. Szinte megdöbbenéssel tapasztaltam, mennyire elhanyagolják minálunk a beszédtechnikát, a beszédmodot és a szónoklatok logikus felépítését. Rákaptak az emberek arra a szokásra, hogy mindent írásból olvasnak fel. Ha valaki elnökölt egy ülésen, azt a három sort, amellyel az ülést megnyitotta, már felolvasta. Szabad beszédet alig mondott valaki.

Tapasztalatom szerint az agitációnak komoly eszköze a jó beszéd. S akkoriban ezt az eszközt szinte teljesen kikapcsolták. Én magam rendkívül sok ülésen beszéltem, — vagy ötszázszor, nem számolva az egyetemi előadásaimat. De több munkám is megjelent szakterületem kérdéseiről. Én írtam az első tankönyvet a szocialista szellemű Nemzetközi Jogról egyetemi hallgatók részére. E könyv négy kiadásának honoráriumát fordítottam a retorikai alapítvány céljára.

Amikor azután nyugdíjba kerültem — egy éve annak — a szemem és az ajkam, vagyis fizikai hibák miatt, akkor a pécsi Művelődési Központ vezetőségével megbeszéltem, hogy Retorikai Kört fogunk alapítani. S az alapítvány segítségével lehetővé tesszük, hogy évenként pályadíjakat írjanak ki szép magyar nyelvű fogalmazásra és előadás tartására. Természetesen ez csak helyi pályázat lehet, mert az összeg kevés ahhoz, hogy országos méretű legyen.

Az alapítvány úgy szól, hogy 100 000 forintot helyeztem letétbe Pécs városánál, illetőleg a Városi Tanács Dr. Doktor Sándor Művelődési Házánál. Ennek a kamatja, vagyis évi 5000 forint pályadíjak kitűzésére fordítandó.

Három pályázatot írnak ki évenként. Az első pályázat tárgya: vetélkedés egy prózai írás elmondásában. Ennek I. díja 500 forint. — A második pályázat a Művelődési Ház igazgatósága által kítűzött témának szép magyar nyelven történő megfogalmazása (legalább 10 és legföljebb 20 oldalon). Ennek I. díja 800 forint. — A fő pályázat pedig — melynek díja 1000–2000 forint lehet — két részből áll. Az első részben a pályázók vázlatot szerkesztenek kítűzött történeti, politikai, társadalmi vagy irodalmi témáról. Ezek közül a Művelődési Ház kiválasztja a megfelelőket, s a második részben a pályázók 30–40 perces szabadelőadást tartanak a témáról.

A pályázatban részt vehetnek a pécsi és baranyai főiskolák és egyetemek hallga-

tói, a középiskolák végzős tanulói és a Retorikai Kör tagjai, tehát tulajdonképpen mindenki.

Azt szeretném elérni, hogy a pályázók a retorikai készségben gyakorolják magukat, fejlesszék retorikai tudásukat, olyan módon, hogy megfelelő szabadelőadásokat tudjanak tartani. Demokratikus berendezésünk mellett nagyon fontos, hogy mindenki jó előadással, jó vitakészséggel és helyes nyelvhasználattal tudja gondolatait kifejezni.

A pályázatot 1970-ben hirdetik meg, s először 1971-ben kerül kiosztásra. A díjat rendszeresen április 4-én fogják kiadni.

Bízom benne, hogy a pályázat fokozatosan megerősödik. Hat évvel ezelőtt ugyanitt 20 000 forintos alapítványt tettem baranyai középiskolás diákok közti pályázat számára a pécsi munkásmozgalom történetének tárgykörében. Az első években 4–5 jelentkező volt, majd 10–15, most pedig az idén 35 pécsi és baranyai középiskolás pályázott.”

III.

Hajdú Gyula alapítványa felhívja a figyelmünket arra, hogy nemcsak a nyelvészek tartják elsőrendű fontosságúnak a nyelvi kifejezést, a helyes és szép magyar beszédet. Külön örvendetes, hogy az alapítvány a hosszú ideig — valljuk be: még ma is — a súlyosan elhanyagolt retorika fejlesztésére irányul. A retorika kutatásában, oktatásában és gyakorlásában a magyarországi nyelvészeknek súlyos adósságaik vannak.

Reméljük, hogy ez az alapítvány országos méretűvé válik. Akár úgy, hogy az egész országból odafigyelünk a pécsi—baranyai pályázatra, mindenütt gazdagodunk annak tapasztalatait által, akár úgy, hogy a művelődésügyi szervek felkarolják Hajdú Gyula nagyszerű kezdeményezését és országos méretűvé teszik szervezetében is a magyar retorikai pályázatot.

Sz. Gy.

A magyar nyelv hete

Ez év tavaszán, április 27-e és május 2-a között negyedszer rendezte meg a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat nyelvi és irodalmi szakosztálya a magyar nyelv hetét a Kossuth Klubban. Örvendetes módon a Rádió még a tavalyinál is nagyobb mértékben kapcsolódott be az előadás-sorozatba, a hét folyamán mintegy huszonöt alkalommal sugárzott nyelvészeti műsort. Az idén először — sajnos, csak egy nyelvi műsorral — a Televízió is jelentkezett a magyar nyelv ünnepe alkalmából. Nagy öröm volt számunkra, hogy a Kossuth Klubban tartott előadások iránti érdeklődés az idén felülmúlta az eddigieket, s a napi sajtó is nagy figyelmet szentelt a magyar nyelv heti rendezvények, műsorok ismertetésének.

A Kossuth Klub előadás-sorozatát Erdei Ferenc akadémikus, a Magyar Tudományos Akadémia főtítkára nyitotta meg. Elítélte a sajtónyelvben és a tudományos szakirodalomban elburjánzott nyelvi kliséket, a felkapott, divatos, semmitmondó kifejezéseket, és a mai nyelvművelés egyik céljául jelölte meg ezek üldözését, hogy sajtónk és tudományos irodalmunk nyelve magyarosabb, kifejezőbb, árnyaltabb legyen. Erdei Ferenc megnyitója után Demé László tartott előadást. „Egy ezredév küzdelme anyanyelvünk fejlődéséért” címmel. Előadásában vázolta a magyar nyelv fejlődésének útját a honfoglalástól a nyelvújítás koráig. A honfoglalás előtt és után a magyarság ki volt téve más nyelvek hatásának; az eltörökösödés, a latin és a német nyelv veszélyeztette a magyar nyelv létét, de népünk meg tudta őrizni anyanyelvét, kialakult a magyar iro-

dalmi nyelv, és megindult a fejlődésnek az útján, hogy a nemzeti nyelv fő formájából lassanként egyedüli formává váljék.

A második napon *S z e n d e A l a d á r* tartott előadást „Nyelvi nevelés a családban és az iskolában” címmel. Előadásában hangsúlyozta, hogy a gyermek nyelvi nevelését már csecsemőkorban kell elkezdni. A gyereket nem szabad némaságra ítélni, a szülőknek napi elfoglaltságuk mellett mindenképpen időt kell biztosítani a gyermek meghallgatására. Minden tanulásnak az alapja az anyanyelv fejlettsége. Az előadó hangsúlyozta az iskolai nyelvtanoktatás korszerűbbé tételének fontosságát, a programozott nyelvtanoktatás elterjesztését. A nyelvtanórák egyik fő feladata legyen a tanulók fogalmazási és stílusképességének direkt módszerrel való fejlesztése. Elméleti fejtegetéseinek gyakorlati illusztrálásaként rövid bemutató órát is tartott.

A harmadik napon az előadás színhelye a Széchényi Könyvtár volt, ahol az érdeklődők *G o m b ó c z I s t v á n* osztályvezető irányításával megtekintettek több nyelvemléket, többek között a Halotti Beszédet, a Bécsi Képes Krónikát, kódexeket, jobbagyösszeírásokat, egykorú leveleket, régi magyar nyomtatványokat és az első irodalmi kiadványokat.

A negyedik napon *F i s c h e r S á n d o r* főiskolai tanár „Beszéd és nyelv” címmel beszédkultúránk mai szintjét elemezte, amelyet nem tart megfelelőnek; sokat foglalkozott a hanglegjtésbeli hibákkal.

A magyar nyelv hetét jól sikerült nyelvhelyességi ankét zárta „Anyanyelvünk — 1970” címmel, melyet *D e m e L á s z l ó* és *G r é t s y L á s z l ó* vezetett. Több órán keresztül válaszoltak a nagyszámú hallgatóság írásban és szóban feltett kérdéseire.

Az előadás-sorozatot nagyszerűen egészítette ki a Rádióban rendezett nyelvi műsorsorozat, de írhatjuk fordítva is, a Rádió magyar nyelvi hetéhez jól kapcsolódott a Kossuth Klub előadás-sorozata. A hét minden napján, naponta többször is hangzottak el nyelvművelő adások, ezekben szó esett nyelvünk újabb fejleményeiről, a hirdetések stílusáról, a rádió nyelvről, az MTA Nyelvtudományi Intézetében folyó nyelvészeti kutatásokról, riport a kiejtési verseny szervezőivel és résztvevőivel. Az Édes anyanyelvünk sorozat naponta jelentkezett ötperces adásaival, melyekben a rovat szerkesztője, *L ő r i n e z e L a j o s* ismertette a nyelvtanoktatás színesebb és vonzóbbá tételét szolgáló Kodály-émlék pályázatra érkezett díjnyertes pályaműveket. A nyelvészeti adásokon kívül a rádióban elhangzottak még klasszikus és mai írónk, költőink írásai, vallo-másai a magyar nyelvről. A televízióban *D e m e L á s z l ó* tartott előadást „A magyar nyelv útja Széphalomtól Pest-Budáig” címmel.

Befejezésül e szűkszavú beszámolóhoz azt fűzheti hozzá a krónikás, hogy az idei rendezvénysorozat sikeréből arra lehet következtetni, hogy a magyar nyelv hetének megrendezésével a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat és a Rádió társadalmi igényt elégít ki; nagyon is szükség van arra, hogy a társadalom, a nagyközönség figyelmét évenként legalább egyszer nyelvi kérdésekre irányítsuk, s a jövőben még tovább kell növelni e rendezvények, előadások hatósugarát, s a rádió mellett a televízió nagyobb mértékben kapcsolódjon be a magyar nyelvnek immár hagyományossá váló ünnepébe. *Sz. L.*

A szép magyar beszéd országos középiskolai versenye

Az 1970. évi Kazinczy-émlékermesek

A Művelődésügyi Minisztérium Közoktatási Főosztálya, a Kommunista Ifjúsági Szövetség Központi Bizottsága, Győr Város Tanácsának Végrehajtó Bizottsága, a Győr-

Sopron megyei Tanács művelődési osztálya, a Kommunista Ifjúsági Szövetség Győr-Sopron megyei Bizottsága és a győri Kazinczy Ferenc Gimnázium és Egészségügyi Szakközépiskola 1970. április 24—26-án rendezte meg a szép magyar beszéd versenyének döntőjét az ország középiskolái (gimnáziumai és szakközépiskolái) számára.

A szép magyar beszédnek ez a már hagyományos és országos jelentőségű versenye ötödik volt azóta, hogy Péchy Blanka a Magyar Népköztársaság érdemes művésze életre hívta a Kazinczy-díjat (vö. Nyr. 84: 511). 1966-ban és 1969-ben a Kazinczy-díj alapítványa értelmében rendezték meg az országos versenyt, s jutalmazták a legszebben beszélő húsz középiskolai diákot a Kazinczy-éremmel. 1967-ben, 1968-ban s az idén, 1970-ben a győri Kazinczy Ferenc Gimnázium és Egészségügyi Szakközépiskola hirdette meg a versenyt, és díjazta a legszebben beszélőket a Kazinczy-emlékéremmel. (Vö. Nyr. 90: 331—3; 91: 386—7; 92: 360—9, 93: 412—4).

Az iskolai elődöntőkön és a megyei döntőkön tízezernél több középiskolai tanuló (gimnazista és szakközépiskolás) vett részt. (Számuk azért ilyen kicsi az előző évekhez viszonyítva, mert a középiskolai és megyei döntők idején dúló influenzajárvány meg a sok, nagyjából egy időre eső ünnepség, jubileum számos kiváló előadót, diákot elvont ettől a versenytől.) A selejtezők után ötvenegy versenyző jutott el Győrbe, hogy a zsüri és a nagyszámú hallgatóság előtt — az országnak majd minden megyéje és megyei jogú városa képviselőjében — élőszóval bizonyítsa: szereti, helyesen és szépen beszél, értve használja nyelvünket.

A versenyt április 24-én Szabó Lajosnak, a Megyei Tanács V.B. elnökhelyettesének a verseny jelentőségét és az anyanyelv művelésének fontosságát méltató ünnepi beszéde, valamint Kádár Géznak, a Kazinczy Gimnázium igazgatójának üdvözlő szavai nyitották meg. Ezután a versenyzők szabadon választott szövegüket mondták el. Ady Endre, Ascher Olszkár, Bálint György, Bárczi Géza, Csoóri Sándor, Erdei Ferenc, Fábry Zoltán, Faragó Vilmos, Földes Anna, Fischer Sándor, Gyurkó László, Illyés Gyula, Juhász Ferenc, Kosztolányi Dezső, Kardos László, Kodály Zoltán, Komlós Aladár, Köpeczi Béla, Lőrincze Lajos, Mikszáth Kálmán, Szabó Árpád, Szabó Magda, Szabó Ervin, Szerb Antal, Szerb Antané, Pomogáts Béla, Radnóti Miklós, Tamási Áron, Vass István, Végh József, Veres Péter, Vitéz Ádám írásaiból hallottunk részleteket. A második napon, április 25-én mondták el a kötelező szöveget, egy részletet Váci Mihálynak „Vita és egység” című írásából.

Az eredményhirdetés április 26-án volt, a Szakszervezetek Rába Művelődési Házában. (Itt zajlott a verseny is az előző két napon). Ünnepi beszédében Demelászló, az MTA Nyelvtudományi Intézetnek osztályvezetője a verseny jelentőségéről, az anyanyelv szerepéről és szeretetéről szólva többek között a következőket mondta: „Az elmúlt napokban a magyar nyelvet ünnepeltük. Azért ezt, mert nekünk ez az anyanyelvünk; mert a mi számunkra ez az az eszköz, mely a valóság megismerését s e megismerésünknek a társadalom számára való gyümölcsöztetését a legtermészetesebben szolgálja. — Ha szűken és közelről nézzük, könnyen azt hihetnénk, hogy az anyanyelv szükségszerűen elválaszt a többi népektől, hiszen megkülönböztet tőlük; hogy az anyanyelvben azt kell látni elsősorban, amiben más, mint a másoké, amiben csak a miénk, ami benne csak megkülönböztető sajátunk. . . Feljebből nézve már megláthatjuk: az anyanyelv nem választ el a többi népektől, hanem éppen összekapcsol velük egy magasabb síkon: az emberség síkján. Az anyanyelv: embernyelv. A természetes, de emberivé finomult reflexeknek természetes kinyilvánítója, az embert emberként jellemző gondolatnak közvetlen valósága, az ismeretszerzés és ismeretközlés elsődleges eszköze, a kultúrateremtésnek és a gondolatfejlesztésnek áttétel nélküli közege. Az anyanyelv így emberségünknek és emberi továbbfejlődésünknek terméke és biztosítója, az emberség nagy családjában kapcsoló láncszem; számunkra szinte maga az emberségünk. És a saját anyanyelve minden nép számára

ugyanaz. Így tehát nem azt kell néznünk elsősorban, hogy milyen nyelven ember, hanem hogy milyen fokon az!

Csak azt választhatja el anyanyelve a többi embertől, aki nem érti át, hogy maga mit köszönhet neki, s mire kötelezett általa. Mert igaz: aki nem becsüli a maga nyelvét, nem igaz tagja nemzetének; de aki lebecsüli érte másokét, az nem igaz fia az emberiségnek.”

A bíráló bizottság nevében *Bencédy József*, a MM főosztályvezetője értékelte a versenyt, és foglalta össze a tapasztalatokat. Mint mondotta, a verseny szakszerűségében, a felkészülés gondosságában határozott és nagyarányú fejlődést tapasztalhattunk. Örvendetes, hogy az évek során olyan tanári gárda alakult ki, mely rendszeresen és tervszerűen készíti elő a versenyzőket az értelmes szép beszédnek évenként megisméltendő seregszemléjére. Örvendetes — de el is gondolkoztató —, hogy több olyan diák is szerepelt, aki már többször is részt vett, sőt többször is nyert érmet ezeken a versenyeken. — A szövegválasztás tekintetében is határozott a fejlődés. Általában olyan szövegek hangzottak el, melyeknek tartalma egyaránt megmozgatta a versenyző diákokat és a hallgatóságot. Főleg klasszikus szerzőinktől származó, többségükben a nyelvvel foglalkozás, esszéyszerű szövegek, novella- és regényrészletek. Természetesen szélsőséges választásokkal is találkoztunk, hiszen hallhattunk részletet biológia tankönyvből is. — Érdekes fejlődést figyelhetett meg a zsüri a szövegmondás tekintetében. Úgy látszik, hogy egy szintelen, szűk érzelmi sávra szorított szövegmondói stílus kezd kialakulni. Ennek oka az, hogy bár a szövegmondás alapjául szolgáló szövegértelmezés jó és helyes, és a szövegmondás-interpretálás akusztikai-prozódiai alapegységei is a helyükön vannak, a nagyobb egységek már nem állnak össze szerves egésszé. Sok — nemesen értelmezett — felolvasást hallott a bizottság; a szövegek azonban nem „éltek” eléggé: hiányzott a szövegmondásból az életet adó szín, változatosság, a hanggal, tempóval való játék.

A hangképzeusről szólva elmondotta, hogy — a tapasztalható javulás ellenére — hibák még mindig akadnak — noha a nagymértékű gondosság, igyekezet itt is megfigyelhető. Jobban kell vigyázni a légzésre, mert a rosszkor vett lélegzet gondolati egységeket törhet szét. Még mindig tanácsos ügyelni a kritikus mássalhangzók (*s, zs, sz, z, c, cs, r*) képzésére, valamint a hangadásra. (Többször beszéltek ugyanis gombócos hangon, torokhangon, többeknek beszédében szinte érthetetlenül elhalkult a mondatoknak a szólamoknak a vége.) Felhívta a figyelmet arra is, hogy a szép magyar beszédnek nemcsak a szűkebb értelemben vett kiejtés, a helyes artikulálás a lényeges eleme. Nagy és fontos szerepe van a mondatfonetikai eszközöknek, a prozódiai elemeknek is az értelmes, helyes beszéd megformálásában. Nemcsak arra kell ügyelni, hogy kevesebb-szer kapjuk fel a szólamok végén a hangot, ne emeljük meg a mondatok végét, ne hangsúlyozzunk minden szót! Gondot kell fordítani arra is, hogy a szöveg értelmének, mondanivalójának megfelelő módon legyen helyes a hangsúlyozás, hangunk több fekvésben, magasságban mozogjon, jól válasszuk meg a hanglejtés formáit, megfelelő legyen a beszédtempó, és szünetet is ott tartunk, ahol szabad vagy kell. Ezt csak gondos — nyelvi — szövegelemzéssel érhetjük el. Ennek alapján tudjuk meg- és kiválasztani a beszéd zenei elemeinek azt az arányát, amely a tartalomnak megfelelő stílust is kialakítja, s megszünteti a stílus modorosságait. Csak a szöveg elemzése alapján tudjuk eldönteni, hogy a jelzős vagy a bővítményes (határozós, tárgyias) szerkezetekben mikor kell a jelzőt vagy a jelzett szót, a határozót, a tárgyat vagy az állítmányt kiemelni. Ezekben ugyanis — a szöveg értelmétől függően — pl. még a jelzett szó is lehet hangsúlyos. Utalt arra is, hogy a szöveg elemzésekor nem árt az óvatosság sem, mert az előző versenyen is, most is előfordult, hogy a versenyzők közül többen a kevésbé ismert kötelező szöveget mondták helyesebben, értelmesebben. Szabadon választott szövegüket ugyanis „túlértékelték”, s ennek következtében szövegmondásuk vesztett természetességéből.

A verseny tanulságainak összegezése után — a bíráló bizottság és a rendező szerv nevében Kádár Géza, a győri Kazinczy gimnázium igazgatója átadta a Kazinczy-emlékérmeket a legjobb teljesítményt nyújtó húsz tanulónak. A hat első helyezettnek Kollár Tibor, a Győr-Sopron megyei KISZ Bizottság első titkára, a KISZ KB tagja a KISZ különjutalmát nyújtotta át, Szaló Lajos a Megyei Tanács V. B. elnökhelyettese pedig a tanács könyvjutalmát adta át a helyezetteknek.

A bíráló bizottság (tisztelabeli elnöke Péchy Blanka, a Magyar Népköztársaság érdemes művésze, a Kazinczy-díj alapítója, elnöke Bencédy József, a MM főosztályvezetője, az Országos Oktatási Tanács titkára, tagjai Deme László kan didátus, az MTA Nyelvtudományi Intézetének osztályvezetője, Gálos Tibor, a MM Közoktatási Főosztály főelőadója, Herczegi Károly, a MM osztályvezetőhelyettese, Körmeny László, a Magyar Rádió bemondója, Kazinczy-díjas, Mohácsi Károly szakfelügyelő, Perédy László színművész, a Kisfaludy Színház tagja, Sasvári Erzsébet, a KISZ KB munkatársa, Szende Aladár főiskolai docens, az Országos Pedagógiai Intézet munkatársa és Wacha Imre, az MTA Nyelvtudományi Intézetének tudományos munkatársa) a következő tanulókat jutalmazta a Kazinczy-emlékéremmel: Nagy Anna (Münnich Ferenc Gimnázium, Dunaújváros), Vándorfy László (Lovassy László Gimnázium, Veszprém), Révész László (József Attila Gimnázium, Székesfehérvár), Király Mária (Lady János Gimnázium, Marcali), Milviusz Andrea (Kazinczy Ferenc Gimnázium és Szakközépiskola, Győr), Papp Róza (Teleki Blanka Gimnázium, Mezőtúr), valamint Aradi Éva (Táncsics Mihály Gimnázium, Siklós), Borbás Györgyi (Csány László Közgazdasági Technikum, Zalaegerszeg), Felföldy László (Kazinczy Ferenc Gimnázium és Szakközépiskola, Győr), Ferencz Judit (Petrik Lajos Technikum, Budapest), Ferenczy Klára (József Attila Gimnázium, Sopron), Harsányi Ágnes (Bocskai István Gimnázium, Hajdúböszörmény), Jónás Gabriella (Apáczai Csere János Gimnázium, Budapest), Katona Ágnes (Kossuth Zsuzsa Gimnázium, Budapest), Kohler Katalin (Rákóczi Gimnázium, Sárospatak), Major Mária (Zrínyi Ilona Gimnázium, Győr), Németh Judit (Garay Gimnázium, Szekszárd), Szabó András (Balassi Bálint Gimnázium, Balassagyarmat), Tihanyi Gyöngyi (József Attila Gimnázium, Budapest) és Várhelyi András (Dobó István Gimnázium, Eger).

Az eredményhirdetés után a győri Kazinczy gimnázium irodalmi színpadának tagjai nagy költőinknek az anyanyelvről írott vallomásait mutatták be.

A már kialakult hagyományoknak megfelelően a versennyel egyidőben a Kazinczy gimnázium ismét megrendezte — tanárok és érdeklődők számára a „Kisalföldi nyelv-művelő nap”-ot. Április 24-én délután dr. Deme László A kiejtés törvényeinek tanítása és tanulmányozása címmel tartott előadást. Előadásának teljes szövegét e számunk 270–80. lapján közöljük.

Ez alkalommal köszöntöttük az első Kazinczy-díjas pedagógusokat, Kádár Gézát és Z. Szabó Lászlót, a Kazinczy gimnázium igazgatóját és tanárát, akik a magyar beszéd művelése érdekében végzett munkájukért kapták meg a kitüntető díjat.

A szép magyar beszéd versenyének háromnapos döntőjéről egyébként május 3-án vasárnap délelőtt a „Magyar nyelv heté”-nek záróműsoraként a Kossuth adón a Magyar Rádió is közölt részleteket „Hangképek a Kazinczy szépkiemzési versenyről” címmel.

Wacha Imre

Novellaelemző vitaülés Szegeden

Az MTA Stilisztikai és Verstani Bizottsága az 1968. évi verselemző szimpozion után 1970. április 9–11-én novellaelemző vitaülésszakot rendezett Szegeden, a József Attila Tudományegyetem bölcsészettudományi karával közösen. Az eddig meglehetősen elhanyagolt s a verselemző gyakorlat mögött szinte elsovadt prózaelemzés elveinek és módszerbeli kérdéseinek megvitatása volt a cél. Négy, nagyjában egykorú, de más-más íróegyéniiséget és stílust képviselő novella elemzését tűzte ki a bizottság a vita alapjául, lehetőleg egybevető módszerrel és egységes szempontból: Kosztolányi: Caligula, Krúdy: Utolsó szivar az Arabs szürkénél, Móricz: Barbárok, Nagy Lajos: Január. Ötletadónak fel is sorolt az előzetes tájékoztató egy sor lehetőséget, az irodalomtörténeti értékeléstől a kommunikációelméleti vizsgálatig. Több mint harminc előadás hangzott el, hazai és szomszédos országbeli kutatók boncolták a négy novellát különféle diszciplínák szemszögéből: lélektan, eszme- és stílustörténet, struktúravizsgálat, esztétika, szemiotika, kommunikációelmélet, stilisztika, nyelvi statisztika stb.

Érdekes volt az ajánlott módszer: a négy novella összehasonlító elemzése helyett feltűnő módon a Krúdy- és a Kosztolányi-novella köré sűrűsödtek a fejtegetések, nyilván nem annyira a két mű stílárís, mint inkább elvi, eszmei, világnézeti, -lélektani, etikai, filozófiai alapjának és szemléletének problematikus volta miatt. Ezért azután az előadások és a hozzájuk kapcsolódó viták zöme általánosságok, elvontságok körül forgott. Bár a szempontok és a modern elemző módszerek gazdagsága imponáló, sőt már-már nyomasztó volt, meglepő, hogy a novellák műfaji és szorosan vett stilisztikai kérdéséről esett aránylag legkevesebb szó. Nem a rendező bizottság által tágra nyitott téma- és szempontválasztékot terheli ez, hanem a kutatók sajátos érdeklődési irányára jellemző. Erősen érvényesült a strukturalizmus alapszemlélete, amely önmagában, kortól és életműtől függetlenül vizsgálja és értelmezi az alkotást. Az irodalomtörténet és a hagyományos stilisztika csaknem teljesen háttérbe szorult; az elemzők többnyire a szöveg fölött lebegtek, s így nem jutottak közel a novelláknak mint írói, tehát nyelvi műalkotásoknak stílusjellegéhez, bár kérdéses, hogy e tekintetben a négy novella kiválasztása szerencsés volt-e.

A nyelvi-stilisztikai tárgyú előadások aránya legfeljebb egyharmad volt. Kis Antal a mondatszerkezetek, típusok alkalmazását és a mondatszinonimika szerepét hasonlította össze a négy novellában. Székér Endre a szófajarányt vizsgálta. Gáldi László a jelzőhasználat kérdéséről beszélt. Zsilka Tibor a novellák szóhosszúsági statisztikáját dolgozta fel matematikai módszerrel. Benkő László az egyszavas mondatok funkcióját, helyzeti értékét elemezte. Pomogáts Béla a mondathosszúság és -tagoltság egybevetésével jellemezte a négy szerző stílusát. Dombay Erzsébet a novellák szinesztéziáit értékelte. Örvendetes, hogy a stílus-elemzők figyelme a szóhasználatról (jelzők, szókinszrétegek, igetípusok, hangutánzó és hangfestő szók stb.) a mondat átfogóbb és lényegibb kérdései felé fordul.

A csapongó sokféleségben is uralkodó egyoldalúság ellenére úttörő, tehát hasznos kísérlet volt a novellaelemző vitaülés. Folytatását a hagyományos és modern módszerek összekapcsolásának, irodalmárok és nyelvészek termékenyebb együttműködésének jegyében kell szorgalmazni, a műközpontú, a szövegből kiinduló s oda visszatérő, nem öncélú, hanem funkcionális stílusvizsgálat programjával.

Az ülésszak anyagát, mint az előzét is, kötetben szándékoznak kiadni.

K. M.

Híradás a TIT idegen nyelvi konferenciájáról

(1970. április 9.)

Már évtizedes hagyomány, hogy a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat idegen nyelv-oktatási választmánya, a budapesti szakosztállyal karöltve, a tanítási szünetekben országos előadói konferenciákat rendez a nyelvoktatók részére.

E konferenciák nem nyelvoktató körökben is figyelmet érdemelnek, hiszen túlmutatva a TIT nyelvoktatási keretén nem elsősorban metodikai jellegűek, hanem a nyelvoktatás néhány legfontosabb alaptudományának — a nyelvészetnek, a pszichológiának, a kommunikációelméletnek, a pedagógiai kibernetikának (programozás) — a nyelvoktatásban való alkalmazását tűzik napirendre. A TIT keretében folyó korszerűsítési törekvések ma már országsszerte elismerést vívtak ki maguknak, ehhez hozzájárul még az is, hogy a rendezvényeken rendszeresen fellépnek külföldi előadók, s maga a TIT is — mint a Nyelvoktatók Nemzetközi Szövetségének (FIPLV) tagja — rendszeresen elküldi képviselőit szakterületének külföldi rendezvényeire. E helyen kell szólnunk arról is, hogy a TIT (személy szerint Simon József) kezdeményezésére a FIPLV 1971 tavaszán Budapesten rendezi soronkövetkező nemzetközi konferenciáját. Ily módon a TIT-nek mint a konferencia rendezőjének alkalma nyílik arra, hogy egy évtizedes elméleti és gyakorlati eredményeit a világ elé tárja.

Mielőtt rátérnék a konferenciáról szóló híradásra, talán nem felesleges, ha csak felsorolásszerűen is, kimondanunk néhány — már leszűrt —, a fent említett alaptudományokra épülő elvi-eljárási tételt, olyanokat, amelyek specifikusan jellemzik a TIT keretében folyó nyelvoktatást: 1. A szerkezeti-műveleti grammatika alkalmazása; 2. A szerkezet és tartalom nyelvi átválthatósága; 3. A tananyag kontrasztív-oppozíciós súlypontozása; 4. Beszéd- és mondatközpontság; 5. Programozott (algoritmizált) gyakorlatrendszerek; 6. Valódi kommunikációs szituációk alkalmazása; 7. Az audiovizuális eljárások hazai applikálása; 8. A nyelvi fokozatok szintjeinek felépítése; 9. Intenzitás-koncentráció.

A folyó év április 9-én tartott előadói konferencia szervesen beleillett a szokásos tematikai koncepcióba: ELMÉLET — ALKALMAZÁS — GYAKORLAT (tananyagbe-mutató).

Az elmélet és alkalmazása ezúttal is dominált a munkaüléseken. A dclutáni összejövetelen külföldi előadó (Alexandr Rot professzor, Szovjetunió) tartott vita-indító előadást a „Programozás és az idegen nyelvek tanítása” címen. Néhány gondolat előadásából: 1. Az idegen nyelvi kommunikációs rendszert az anyanyelvi kommunikációs rendszerre támaszkodva kell kiépíteni (szükség van a két nyelv konfrontációjára). 2. Az oktatás algoritmizálásának többek között fokozottabban kell figyelembe vennie a tanulói típusok különféleségét is. 3. A kibernetikai programozás ún. szubinformatív egységekkel (tulajdonképpen bővített szintagmákkal) operálhat.

Az előadás korreferátumai (Hegedűs József, Fülel-Szántó Endre, Szépe György, Mikó Pálné, Takács Jánosné és Ferenczy Gyula) szerencsésen érvényesítették az alaptudományok alkalmazásának elvét a hazai idegen nyelv-oktatás konkrét igényeire. Helyszűke miatt nem áll módunkban sorra véve méltatni mindeniket. Inkább csak néhány problémafelvetést emelünk ki, hogy ezzel is érzékeltesük a konferencia munkájának sokoldalúságát.

1. A nyelvi átváltások (formai, tartalmi, interpretatív, parafrázisos) elvén fel lehet építeni egy eddiginél hatékonyabb tananyagrendszert (Hegedűs József).
2. A konceptualizálódás és verbalizálódás biopszichikai egységét a nyelvoktatás

is alapnak tekintheti (F ü l e i - S z á n t ó E n d r e). Szinte egy új nyelvtani rendszer felvázolásának tekinthető a nyelvi modalitás kérdéséről adott ismertetése.

3. A tudattartalmi osztályok (lét, létezés; jellemzés; történés; esemény; cselekvés; birtoklás; részesülés-részesítés) és formai-szerkezeti kifejezéseik alapul szolgálhatnak a kontrasztív tananyagok összeállításához (H e g e d ú s J ó z s e f).
4. A szinzemantikus mondatláncok gyakorlatrendszere is hozzájárul az összefüggő beszédet jellemző mondatfűzés készségének kialakításához (T a k á c s J á n o s n é).
5. A felismerési algoritmusok alkalmazását ki lehet terjeszteni a kontextus — jelen esetben a sajtónyelvi szöveg — mondatnál kisebb, de szintagmánál nagyobb elemeinek kapcsolódási módjára is. Egy ilyen algoritmus biztos kalauz lehet a szövegfordításnál is (F e r e n c z y G y u l a).
6. A kommunikációelmélethez hasonlóan a nyelvtudásban is meg kell különböztetni a kommunikáció és expresszió szintjeit (S i m o n J ó z s e f n é).

A délelőtti előadások és korreferátumok főleg az eljárások szintjén mozogtak. Ezekből csak két gondolatot idézünk:

1. A felsőfokú tananyagok legfőbb ismérve a totalitás, a normatív jelleg és az algoritmizáció (H o f m a n n L á s z l ó).
2. Az idegennyelv-oktatás egyik legfőbb feladata, hogy az idegen nyelvi grammatika belső stimulus alapján jelentkezzék. Ezt két tényező segíti elő: a nyelvtani drillsorok és a szituatív társalgás (a kettőnek találkoznia kell). (P e l y v á s I s t v á n).

Összefoglalásul: a TIT idegennyelv-oktatási választmányának tevékenysége olyan területekkel érintkezik, amelyek parancsolóan igénylik — természetesen a nyelvtanárokon kívül is — a nyelvészek, pszichológusok, kibernetikusok, matematikai nyelvészek, programozók, kommunikációkutatók stb. segítségét, illetve közreműködését. Az sem utolsó szempont (és ezzel elsősorban a Magyar Nyelvőr olvasóihoz szólunk), hogy a magyar nyelvet kutatók és oktatók is érdekelve vannak e területen, hiszen csak a korszerű anyanyelvi oktatásra építve lehet idegen nyelvet korszerűen oktatni.

Reméljük, hogy ezek a több éves kezdeményezések szerencsésen fognak találkozni a Magyar Tudományos Akadémia új szervezeti keretében azzal a tendenciával, hogy az alaptudományok és az alkalmazott tudományok szervezettebb együttműködése létrejöjjön. (Ennek az együttműködésnek első dokumentumait egyébként a TIT lapja, a Modern Nyelvoktatás következő száma, mintegy 70 lap terjedelemben közli.)

Ferenczy Gyula

A Nyelvtudományi Intézet nyelv-művelő csoportjának levelesládájából

R. L. G.: Idegen betűk magyar szövegben — *F. G.*: Chicago — dögölizmus — *Sz. L.*:
Karácsony-sziget — *R. L. G.*: Maet 364

A Nyelvőr hírei

<i>Gulya János</i> : Tizenegy ország tudósainak tisztelgése Sajnovics János emléke előtt	366
<i>Sz. Gy.</i> : Hajdú Gyula retorikai alapítványa	367
<i>Sz. L.</i> : A magyar nyelv hete	369
<i>Wacha Imre</i> : A szép magyar beszéd országos középiskolai versenye	370
<i>K. M.</i> : Novellaelemző vitailés Szegeden	374
<i>Ferenczy Gyula</i> : Híradás a TIT idegen nyelvi konferenciájáról	375

Olvasóinkhoz!

A negyedévenként megjelenő Magyar Nyelvőr előfizethető a POSTA KÖZPONTI HÍRLAPIRODÁ-nál, Budapest V., József nádor tér 1. és bármely postahivatalban. Csekk-számlaszám: egyéni: 61.257, közületi: 61.066. MNB egyszámlaszám: 8. Előfizethető és példányonként megvásárolható az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, Budapest V., Alkotmány utca 21., telefon: 111—010. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215—11488, az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban, Budapest V., Váci u. 22., telefon: 185—612. Előfizetési díj egy évre: 28,— Ft.

Külföldre a Kultúra Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat (Budapest I., Fő utca 32.) veszi fel az előfizetéseket.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők az Akadémiai Kiadó terjesztési osztályától (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és a Magyar Nyelvtudományi Társaságtól (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.). Példányonként kaphatók a Posta Központi Hírlapboltjában (Bp. V., József Attila u. 1.) és az Akadémiai Könyvesboltban (Bp. V., Váci u. 22.).

*

Felhívjuk olvasóink figyelmét a *Nyelvőr Füzetek* című sorozatra. Eddig megjelent füzetek:

1. *Bárczi Géza*: A helyes magyar kiejtés versenye az Eötvös Loránd Tudományegyetemen 1 Ft
3. *Farkas Vilmos*: Jegyzék „A magyar helyesírás szabályai” tizedik kiadásának szótári részében a kilencedik kiadáshoz képest végrehajtott változtatásokról 1 „
- [A 2—3. szám együttes új kiadása ilyen címen: *Deme László*: Magyar-
zat helyesírási szabályzatunk új (10.) kiadásához. (A szótári részben
végrehajtott változtatások jegyzékével)] 4 „
4. *Bárczi Géza*: Anyanyelvünk magyarsága 1 „
5. *Vértés O. András*: A beszédhibákról 1 „
6. *Ferenczy Géza*: Arany János, nyelvünk bűvára és művelője 3 „
7. *Bencédy József—Deme László*: Egy szavaló és kiejtési verseny tanulságai 2 „
8. *Grétsy László—Wacha Imre*: A műszaki nyelv művelése 5 „
9. *Deme László*: Helyesírási rendszerünk logikája 5 „

E füzeteket a Magyar Nyelvtudományi Társaság (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.) árusítja.

Nyelvészeti kiadványok

Az Akadémiai Kiadó a következő nyelvészeti folyóiratokra hívja fel a Magyar Nyelvőr olvasóinak figyelmét:

<i>Magyar Nyelv</i> , évi előfizetése.....	44 Ft
<i>Nyelvtudományi Közlemények</i> , évi előfizetése	40 „
<i>A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei</i> , kötetenkénti előfizetése	60 „

*

Az Akadémiai Kiadó (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és az Akadémiai Könyvesbolt (Bp. V., Váci u. 22.) címén megrendelhetők a következő nyelvészeti kiadványok:

A magyar helyesírás szabályai, 10. kiadás, kilencedik lenyomat	9 Ft
<i>Gáldi László</i> : A magyar szótárirodalom története a felvilágosodás korában és a reformkorban	100 „
<i>Imre Samu</i> : A Szabács Viadala	58 „
<i>Tompa József</i> : A névszói kötőhangzó szófaj-megkülönböztető szerepe ..	15 „
<i>Berrár Jolán</i> : Fejezetek határozóragjaink élettörténetéből	12 „
<i>Hexendorf Edit</i> : Szótanulmányok a szellemi élet középkori magyar kifejezésanyagának köréből	15 „
<i>Károly Sándor</i> : Az értelmező és értelmezői mondat a magyarban	15 „
<i>Magyar hangtani dolgozatok</i> (Szerk. <i>Benkő Loránd</i>)	28 „
A magyar nyelv értelmező szótára, I—VII. (A VII. k. 100 Ft)	200 „
<i>Papp László</i> : XVI. század végi nyelvjárásaink tanulmányozása	14 „
<i>Deme László</i> : A XVI. század végi nyelvi norma kérdéséhez	15 „
<i>Király Péter</i> : Ismeretlen magyar glosszák	12 „
<i>Végh József</i> : Őrségi és hetési nyelvatlasz	100 „
<i>Benkő Loránd</i> : A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában	130 „
Névtudományi vizsgálatok (Szerk. <i>Pais Dezső</i> közreműködésével <i>Mikesy Sándor</i>)	50 „
<i>Papp László</i> : Nyelvjárás és nyelvi norma XVI. századi deákjaink gyakorlatában	28 „
<i>Büky Béla</i> : A fővárosi keresztnévadás hatóerői	10 „
<i>Kázmér Miklós</i> : A magyar affrikátaszemlélet	5 „
A mai magyar nyelv rendszere, I—II. (Szerk. <i>Tompa József</i>)	90 „
<i>Karácsony Sándor Zsigmond</i> : Személyneveink 1500-tól 1800-ig	15 „
<i>Radanovics Károly</i> : Északi-osztják nyelvtan	6 „
<i>Márton Gyula</i> : A borsavölgyi nyelvjárás igetövei és igealakjai	8 „
<i>Pais Dezső</i> : Szer	12 „
<i>Elekfi László</i> : Vizsgálatok a hangletjtés megfigyelésének módjaihoz	16 „
<i>Rácz Endre</i> : A magyar nyelv következményes mondatai	14 „
<i>Moór Elemér</i> : A nyelvtudomány mint az ős- és néptörténet forrástudománya ..	35 „
<i>Ligeti Lajos—Pais Dezső—Benkő Loránd</i> szerk.: Tanulmányok a magyar nyelv életrajza köréből	62 „
<i>Grétsy László</i> : A szóhasadás	65 „
<i>Bartha Katalin</i> : Tővégi magánhangzóink története a XVI. század közepéig ..	18 „
<i>Imre Samu</i> : A magyar huszita helyesírás néhány kérdése	10 „
<i>Papp László</i> : Magyar nyelvű levelek és okiratok formulái a XVI. században ..	12 „
<i>Török Gábor</i> : A Börzsöny-vidék nyelvjárástörténetének települési háttere ..	14 „
Alak- és mondattani gyűjtelék (Szerk. <i>Pais D.—Benkő L.</i>)	20 „
<i>Szabó Zoltán</i> : A kalotaszegi nyelvjárás igeképző-rendszere	18 „
<i>Magdics Klára</i> : A magyar beszédhangok akusztikai szerkezete	15 „
<i>Hadrovics László</i> : Jövevényszó-vizsgálatok	18 „
<i>Nemes István</i> : A képszerűség eszközei Radnóti Miklós költészetében ..	12 „
<i>J. Perrot</i> : Adalékok a meg igekötő funkciójának vizsgálatához a mai magyar nyelvben	9,50
<i>Zsülka J.</i> : A magyar mondatformák rendszere és az esetrendszer	20 „
<i>Deme László—Fábián Pál—Bencédy József</i> : A magyar helyesírás rendszere ..	9 „
<i>Farkas Vilmos</i> : Fonémastatisztikai problémák a nyelvjárástípus-történetben ..	16 „
<i>Hegedűs József</i> : A magyar nyelv összehasonlításának kezdetei az egykorú európai nyelvtudomány tükrében	19 „
<i>Magay Tamás</i> : Angol—magyar és magyar—angol szótárak hazánkban 1945 előtt	16 „
<i>Egriné Abaffy Erzsébet</i> : Sopron megye nyelve a XVI. században	35 „
A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I.	250 „
<i>H. Molnár Ilona</i> : Módosító szók és módosító mondatrészek a mai magyar nyelvben	15 „

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

Kálmán Béla: Amerikai magyarok

Dávid Zoltán: A magyarul beszélők száma

Szepesy Gyula: A nyelvtudományi stílus vitájához

Merényi Oszkár: Berzsenyi Dániel és a nyelvújítás

Lükő Gábor: „Versek a patvarban”

Szöke Béla: Néhány műszaki szóalkotásról

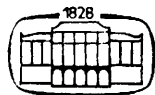
Benkő László: Megjegyzések a Magyar Szinonimaszótárhoz

Török Gábor: József Attila-kommentárok

Honffy Pál: A mondatstruktúra stilisztikai szerepe
Radnóti Miklós költeményeiben

Bakos József: A tanári beszéd „retorikája”

Uzsoki András: Győri szólás- és közmondásgyűjtés
1831—1834-ből

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

94. ÉVFOLYAM 1970. OKTÓBER—DECEMBER 4. SZÁM

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA NYELVMŰVELŐ MUNKABIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872—1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896—1919), BALASSA JÓZSEF (1920—1940), BEKE ÖDÖN (1946—1953)

FELELŐS SZERKESZTŐ: LŐRINCZE LAJOS

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BÁRCZI GÉZA, FÁBIÁN PÁL, GRÉTSY LÁSZLÓ, GULYA JÁNOS,
ILLYÉS GYULA, O. NAGY GÁBOR, RÁCZ ENDRE, TOMPA JÓZSEF

SEGÉDSZERKESZTŐ: SZENDE ALADÁR

A szerkesztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
Budapest V., Szalay utca 10—14. V.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

<i>Kálmán Béla</i> : Amerikai magyarok	377
<i>Dávid Zoltán</i> : A magyarul beszélők száma	386
<i>Szepesy Gyula</i> : A nyelvtudományi stílus vitájához	392
<i>Merényi Oszkár</i> : Berzsenyi Dániel és a nyelvújítás	400
<i>Lükő Gábor</i> : „Versek a patvarban”	416
<i>Szöke Béla</i> : Néhány műszaki szóalkotásról	423
<i>Benkő László</i> : Megjegyzések a Magyar Szinonimaszótárhoz	428

Íróink nyelve

<i>Török Gábor</i> : József Attila-kommentárok	432
<i>Honfjy Pál</i> : A mondatstruktúra stilisztikai szerepe Radnóti Miklós költeményeiben	442

Nyelv és iskola

<i>Bakos József</i> : A tanári beszéd „retorikája”	456
--	-----

A nyelvtudomány műhelyéből

Nyelvjárásaink

<i>Uzsoki András</i> : Győri szólás- és közmondásgyűjtés 1831—1834-ből	464
--	-----

Szó- és szólásmagyarázatok

<i>K. Palló Margit</i> : Agár	471
<i>Ország László</i> : Tetovál	474
<i>Gunda Béla</i> : A kéregboeskor tárgyi háttéréhez	477
<i>Zsoldos Jenő</i> : Szótörténeti hozzászólások	479
† <i>Prohászka János</i> : Marcapán—marcipán—marcifánk	485
<i>Reuter Camillo</i> : Trágyaháló	487
<i>Balogh László</i> : Putina	488

MAGYAR NYELVŐR

94. ÉVFOLYAM * 1970. OKTÓBER—DECEMBER * 4. SZÁM

Amerikai magyarok*

I. A magyar nyelvet körülbelül 14–15 millió ember beszéli első nyelvként a világon. Mintegy kétharmaduk él Magyarországon, 3 millió körül a szomszédos országokban, és mintegy másfél millió szétszórva a világon Alaszkától Újzéländig. Ennek a szórványmagyarságnak a legtekintélyesebb része, több mint a fele Észak-Amerikában él; az Egyesült Államokban mintegy 650 ezer, Kanadában pedig 120 ezer körül. Az Egyesült Államokban a nem angol anyanyelvűek közül a magyar a spanyol (latin-amerikai), német, olasz, orosz és ukrán, svéd, norvég és lengyel után a nyolcadik helyet foglalja el, Kanadában pedig a német, ukrán, lengyel és indián nyelvek után az ötödik helyet (Tamás 7).¹ Kanadában természetesen nem számítottam a franciát, hiszen az ott a második államnyelv.

Az Észak-Amerikában élő mintegy 7–800 ezernyi magyarság természetesen nem azt jelenti, hogy ennyi magyar vándorolt ki Amerikába, hiszen a kivándorlók száma jóval több volt. Azok leszármazottai azonban nagyrészt beolvadtak az angol nyelvű lakosságba, és magyar származásuk emléke legfeljebb családi hagyomány, vagy még az sem. József Attila másfél millió magyarja a századfordulón persze némi költői túlzás, hiszen többé-kevésbé megbízható adataink vannak a kivándorlási statisztikából. A magyar kivándorlók számának ellenőrzését megnehezíti az a körülmény, hogy az amerikai hatóságok 1905-ig csak az Osztrák–Magyar Monarchiát számították anyaországnak, utána is a nemzetiségeket magyarországinak vették, 1920 után pedig a környező országok magyar kivándorlóit Csehszlovákia, Románia és Jugoszlávia kivándorlóit közé sorolták be. Ha a magyarság mindenkori számarányát vesszük tekintetbe a Monarchiában, illetőleg Magyarországon – másrészt 1920 után a szomszédos államokban –, akkor azért megközelí-

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság felolvasó ülésén 1970. június 9-én. A magyarság lélekszámára vonatkozó szám adatokra nézve lásd még Dávid Zoltánnak e számunkban közzétett cikkét. (A szerk.)

¹ A rövidítések jegyzéke: Ács = Ács Tivadar: Magyarok az észak-amerikai polgárháborúban. Bp., 1964. — Bakó = Elemer Bako: The Hungarian Dialectology in the U.S.: Year Book of the American Philosophical Society, 1963. 494–7. — Dojcsák = Dojcsák Győző: Élet és Tudomány 25 (1970): 387–93. — Fishman = Joshua A. Fishman: Hungarian Language Maintenance in the U.S., Bloomington, 1966. — Konnyu = Leslie Konnyu: Hungarians in the U. S. A. St. Louis, 1967. — Lotz = Contrastive Study of the Morphophonemics of Obstruent Clusters in English and Hungarian, Miscellanea di studi dedicati a Emerico Várady Modena, 1966. — Tamás = Tamás József: Magyar iskolák Kanadában. Montréal, 1966. — Vasváry = Edmund Vasváry: Lincoln's Hungarian Heroes. Washington, 1939.

tően helyes statisztikát kapunk. Adataimat az Egyesült Államokra vonatkoztatva az Information Please Almanac 1966-ból veszem (299), a korrekciókat és ezresre való kikerekítést magam végeztem, Kanadára I. Tamás 6 (a kikerekítés tőlem).

Az első amerikai magyar kivándorlók száma a XVI. sz.-tól 1849-ig olyan minimális volt, hogy háromszáz év alatt a százat is alig érthette el. Innen kezdve azonban folyamatosnak vehetjük:

Évtized	A magyar kivándorlók száma ezrekben		Évtized	A magyar kivándorlók száma ezrekben	
	Egyesült Államok	Kanada		Egyesült Államok	Kanada
1849—60	4	—	1911—20	300	5
1861—70	2	—	1921—30	50	30
1871—80	20	—	1931—40	10	4
1881—90	90	—	1941—50	16	5
1891—1900	200	—	1951—60	42	47
1901—10	500	10	1961—69	3	3
Összesen				1,263	104

Az észak-amerikai magyar kivándorlók így tehát együttesen sem érték el a másfél milliót. A természetes szaporodás viszont nagyrészt az angol anyanyelvűek számát gyarapította, a fogyás pedig mindig a magyar anyanyelvűeket sújtotta. A magyarul beszélők száma Észak-Amerikában sohasem érte el az egymilliót. Az alábbiakban megadom a Magyarországon születettek számát ezrekre kikerekítve és ezek első fokú leszármazottainak számát (1900-tól kezdve), akiknek többsége feltehetőleg magyar anyanyelvű volt (vö. Konnyu 22, 55; Tamás 16; Dojcsák 390):

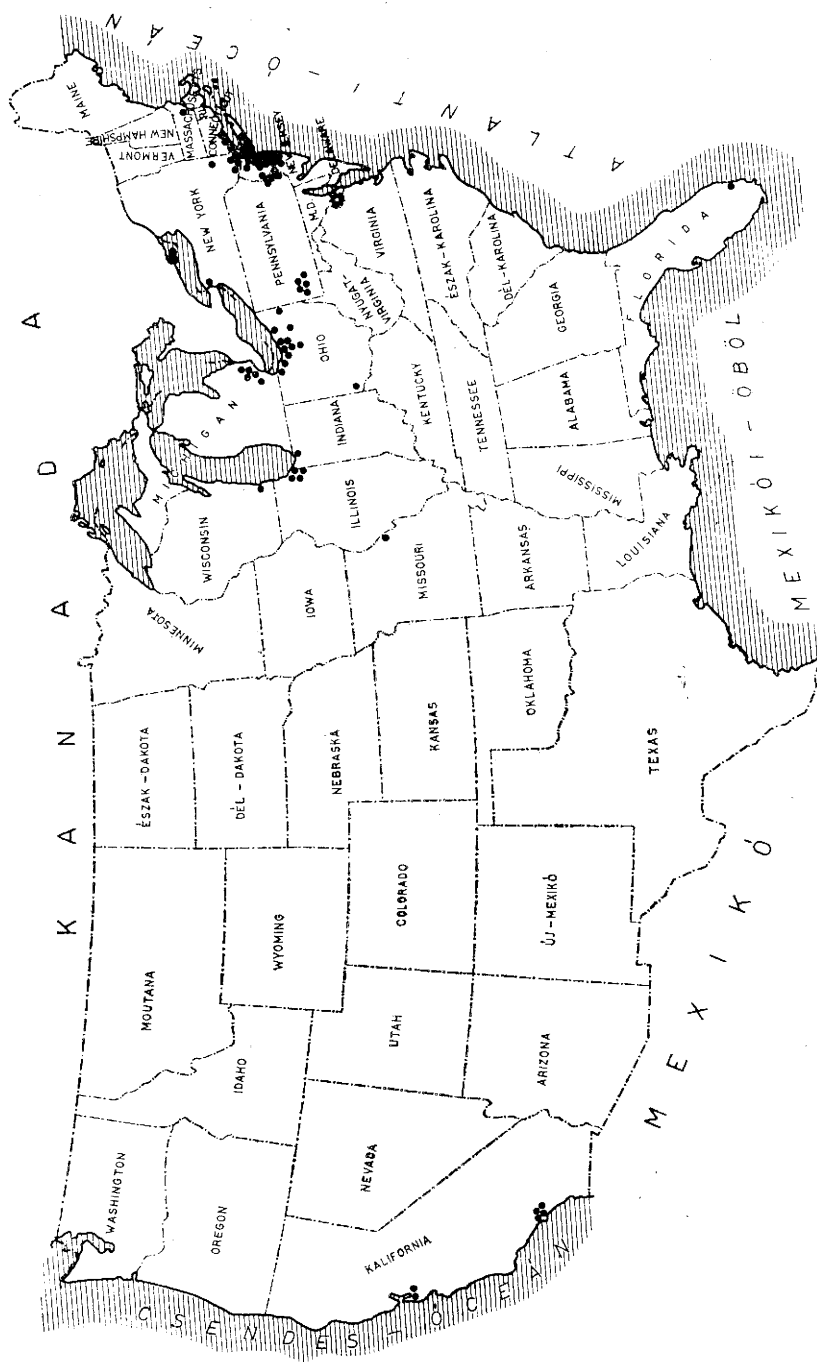
év	USA	Kanada	év	USA	Kanada	év	USA	Kanada
1870	3	—	1910	711	?	1950	650**	60
1880	11	—	1920	935	13	1960	670**	126
1890	62	—	1930	590	41			
1900*	227	1,5	1940	662	55			

* Kanadában 1901, 1931 stb.

** Becslés.

2. Nem szólok részletesen a kivándorlások történetéről, sem az amerikai magyarság viszontagságairól, csak azokat a tényezőket érintem röviden, amelyek a magyar anyanyelv megtartását elősegítették vagy hátráltatták.

Az első nagyobb kivándorlási hullám a Kossuth-emigráció volt. Ekkor mintegy négyezer magyar politikus, honvédtiszt, tisztviselő, újságíró és egyéb értelmiségi vándorolt ki Amerikába. Ezek többsége munkás és farmer lett. New Yorkban mintegy háromszázan telepedtek meg, mintegy száz-száz Chicagóban, St. Louisban és New Orleansban, mások Iowában és egyéb akkor még alig lakott területeken első letelepülők voltak, és így még a helynévadásban is szerepet kaphattak. A magyar szabadságharc tisztjei, katonái közül

(Egy • kb. tízezer magyar anyanyelvűt lakost jelent)

mintegy 800-an vettek részt a polgárháborúban nagyrészt az északiak oldalán. Ez a maroknyi csoport hét tábornokot és mintegy száz törzstisztet adott Grant seregének (vö. Fishman 2—3, Ács 22 kk., Konnyu 13—5, Vasváry). A századforduló nagy kivándorlási hulláma az 1870-es években indult meg és az 1920-as évekig tartott. Ekkor ötven év alatt több mint egymillió magyar vándorolt ki Amerikába. Nálunk a fejletlen ipar nem tudta a népfölösleget felszívni, Amerikában meg óriási munkaerőhiány volt, és így irodák is toborozták az olcsó és igénytelen közép- és kelet-európai munkásokat. A magyar kivándorlók nagy többsége agrárproletár és kisparaszt volt. Általában nem is akartak végleg kint maradni, csak 5—10 évre mentek eredetileg, hogy néhány hold földre való pénzt összegyűjtsenek. Egy részük haza is tért, másokat az első világháború kitörése akadályozott meg a hazajövetelben, ismét másokat meg az új rokoni szálak kötöttek Amerikához.

Ezek a néhány elemít végzett 15—20 éves parasztgyerekek rendszerint megérkezésük másnapján már munkába is álltak gyárban vagy bányában. Elsősorban olyan helyre szegődtek, ahol már voltak rokonok vagy falubeliek. Farmerek azért is nem lettek, mert nem tekintették Amerikát végleges hazájuknak. A magyar környezetben alig volt szükségük az angolra. Ma is ezrével találhatunk Amerikában olyan magyarokat ebből a nemzedékből, akik magyar beszédükben ugyan számos angol szót használnak, de angolul 50—60 év alatt sem tanultak meg jól. Elsősorban tőlük vettem föl szöveget magnetofon-szalagra. Ennek a rétegnek gyermekei, sőt gyakran unokái is jól tudnak magyarul, ha mindkét szülőjük magyar. Tőlük is vettem föl magyar beszédet.

Az 1920-as és 30-as években erősen csökken a kivándorlók száma az Egyesült Államokban, de növekszik Kanadában. Ennek oka azonban nem az „óhazai jólét” volt, hanem az, hogy az Egyesült Államokban szabályozták a kivándorlók számát. A Magyarországra eső kvóta nem érte el évenként az ezret. Kanadában viszont még mérhetetlen szűzföldek álltak rendelkezésre, és így szívesen látott bevándorlókat. 1929-ben azonban Amerikán és Európán is olyan gazdasági válság söpört keresztül, mint még eddig soha történelme folyamán. Ez a „depression” jobban megrázta Amerikát 1929 és 1933 között, mint akár az első világháború. Munkások százazrei váltak máról holnapra munkanélkülivé, bankok, vállalatok buktak meg. A pénzforgalom és a kereslet iparcikkek iránt a mélypontra zuhant. A bérmentésből élő és pénztét kis bankokban tartó magyarságot is ugyancsak megtépázta a gazdasági válság. Több évtizedes munkájuk eredménye rövid idő alatt semmivé olvadt, nem egy koldusbotra jutott. A népes magyar tömörülések New Yorkban és környékén, Pennsylvániában és Óhióban meggyengültek, meglazultak, hiszen a válság elsősorban az északkeleti iparvidéket sújtotta. Megindult a népvándorlás nyugat felé. Az egykor virágzó magyar egyesületek, újságok, iskolák sorra megszűntek, elnéptelenedtek, a magyarság szétszóródott. A gazdasági válság így súlyosan veszélyeztette az amerikai magyarság fennmaradását is.

A második világháború után közvetlenül egy kisebb és 1956—57-ben egy nagyobb magyar kivándorlási hullám érte Amerikát. Az újabb kivándorlási hullámok tagjai nagyrészt értelmiségiek. Egyrészt a korkülönbség, másrészt a műveltségi szint különbsége miatt a régi és az új kivándorolt csoportok közt alig van érintkezés. Másrészt a nagy nyelvi nehézségekkel küzdő új kivándorlók — kezdetben legalábbis — szinte ösztönösen keresték azokat a helyeket, ahol valamennyire támaszkodhatnak az „öreg” magyarokra. Így nem véletlen, hogy az újabb emigrációkkal azoknak a városoknak a lakossága

töltődött fel ismét, ahol már előzőleg is nagyobb számban laktak magyarok. Az újabb kivándorló hullámokban viszont a második nemzedék már többnyire nem tud magyarul. A nagyobb szétszórtság, az angol iskola, valamint az a tény, hogy a szülők néhány év alatt megtanulnak angolul, a vegyes házasságok nagy száma miatt ezekben a csoportokban az asszimiláció igen gyors (vö. Fishman 3—15).

3. Ha az amerikai magyarok elterjedését térképre vetítjük, a következő négy fő gócot mutatják: 1. Nagy New York (New York, New Jersey és Connecticut államban); 2. Cleveland és környéke (Ohio); 3. Chicago és Detroit környéke (Illinois, Michigan és Indiana); 4. Pittsburgh és környéke (Pennsylvania).

Lássuk a legnagyobb amerikai magyar városok magyar lakosságát (1960, vö. Konnyu 56—7) ezekre kikerekítve:

város	állam	magyar lakosság ezrekben	város	állam	magyar lakosság ezrekben
New York	New York	120	Newark	New Jersey	17
Cleveland	Ohio	51	Passaic	New Jersey	16
Los Angeles	Kalifornia	42	San Francisco	Kalifornia	14
Chicago	Illinois	37	Bethlehem	Pennsylvania	13
Detroit	Michigan	33	Bridgeport	Connecticut	12
Pittsburgh	Pennsylvania	29	Milwaukee	Wisconsin	10
Philadelphia	Pennsylvania	25			

2—7 ezernyi magyar lakosság található még a következő városokban az Egyesült Államokban: Akron (Ohio), South Bend (Indiana), Trenton (New Jersey), Toledo (Ohio), New Brunswick (New Jersey), St. Louis (Missouri), Youngstown (Ohio), Perth Amboy (New Jersey), Buffalo (New York), Lorain (Ohio), East Chicago (Indiana), Garfield (New Jersey), Cincinnati (Ohio), Norwalk (Connecticut), Dayton (Ohio), Flint (Michigan), Gary (Indiana).

Százezren felüli magyar lakosság van New York, Ohio és Pennsylvania államokban, 50—100 ezer közt New Jersey, Illinois, Michigan és Kalifornia államokban, 10—50 ezernyi Connecticutban, Indianában és Wisconsinban, 1—10 ezernyi pedig a következő államokban: West Virginia, Missouri, Minnesota, N. Dakota, Maryland, Texas, Colorado, Virginia, Florida, Kentucky, Washington, Nebraska és Kansas, 27 államban pedig nincs számottevő magyarság (vö. Konnyu 26—52).

Kanadában 50 ezren felül él magyarság Ontario államban, 10—20 ezer közt Saskatchewan, Québec, Alberta, Columbia, 5 ezren felül Manitoba államban (Tamás 16).

4. 1968—69. évi Ford-ösztöndíjam harmadik munkatervi pontjaként szerepeltek az amerikai magyar nyelvi tanulmányok. A nyelvészeti érdekesség szempontjából elsősorban a századfordulón kivándorolt és az Amerikában született magyarok nyelvét tanulmányoztam. A következő helyekről vannak magnetofon-felvételeim: New York (N. Y.), Englewood, Passaic, Perth Amboy, New Brunswick (N. J.), Fairfield (Conn.), Oakland (Cal.), Washington (D. C.), Cleveland (Oh.), Pittsburgh, Ligonier és Bethlehem (Pa.).

Összesen 12 helységben 78 személytől vettem föl mintegy 16 órányi szöveget szalagra. Adatközlőimnek valamivel több mint a fele az első nemze-

dékből való. Anyagomat még nem tudtam teljes egészében lejegyezni, és így feldolgozni sem.

Az én gyűjtésemnél jóval nagyobb anyag felgyűjtéséről számol be Bakó Elemér (495—6). Ő ugyanis 24 helyen 123 magyar személytől vett föl mintegy 70 órányi szöveget. Anyagát eddig tudomásom szerint nem tette közzé. Eredményeit a következőkben összegezi (496—7): 1. A többség nyelvjárást, nem pedig köznyelvet beszél; 2. Minden amerikai magyar nyelvjárásról érződik angol hatás; 3. A nyelvjárások összehasonlíthatók a hazai magyar nyelvjárásokkal; 4. Mivel a vizsgált amerikai magyarok 50—70 évvel ezelőtt távoztak Magyarországról, nyelvjárásuk lényegesen archaikusabb az itthon beszélteknél; 5. Mivel ezen amerikai magyarok nyelvébe nem hatolt be a magyar köznyelv, számos fogalomra megőrizhettek olyan szavakat, amelyeket otthon a köznyelvi alak kiszorított; 6. Magyar beszédük falusias, angol beszédük egy kissé a városi köznyelvi szint alatt foglal helyet; 7. A legtöbb személy gyermekeivel és unokáival angolul beszél, a magyart csak házastársával, régi barátjaival való beszélgetésben használja; 8. Az ún. északkeleti nyelvjárás az uralkodó. A második nemzedék beszéde kisebb-nagyobb angol hatás mellett erre a nyelvjárásra alapozódik.

Megállapításai nagyrészt helytállóak, csak a 8.-at vonom kétségbe. A kivándorlók zöme valóban az ún. északkeleti nyelvjárást beszéli. A második nemzedék beszédében föllelhető hasonlóságok azonban csalókéak. Szerintem az *é* és *ó* diftongusos ejtésének megmaradása inkább az angol kiejtés hatása, mint a magyar nyelvjárásé.

Magam a következő általános tanulságokat vontam le: 1. Az első nemzedék hangképzése teljesen magyaros. Az angol nyelv hatása a szókincsre a legerősebb, de a szórendbe is behatolt néha. Az angol jövevényszavak általában beilleszkednek a magyar artikulációs rendszerbe. Néha népetimológias átalakulással is találkozhatunk. Elég általános az autó *káré* neve. Az angol szó *car*, de a Dunántúl és a Kisalföld egy részén él a *káré* szó, 'kétkerekű taliga' jelentésben. Így tehát egy hasonló hangalakú és hasonló jelentésű magyar szót adaptáltak az angol fogalomra. Hasonlóképpen alkalmazták a magyarban élő *kanna* szót a 'konzerv'-re, amelynek amerikai angol neve a *can*. Máskor elég nehéz eldönteni a hangváltozás okát, pl. *muffol* 'költözik' (< ang. *move*), *burd* 'munkásszállás' (< ang. *board*), *majna* 'bánya' (< ang. *mine*), *Batnyi* 'egy gyár neve' (< *Botany*), *pëda* 'fizetés' (< ang. *pay day* 'fizetésnap'), *pensin* ~ *pencsin* 'nyugdíj' (< ang. *pension*), *pikcső* 'fénykép' (< ang. *picture*) stb. — 2. A második nemzedék beszédében megmaradnak az angol nyelvben ismeretlen hangok, mint az *ö*, *ü*, *gy* (az amerikai angolban az *u* nem palatizálja a *d*-t) stb., a mindkét nyelvben előforduló, de némileg eltérő artikulációjú hangokat, mint az *r*, *l*, *p*, *t*, *k* stb. gyakran ejtik az angol artikuláció szerint. Érdekes módon kevesebb angol jövevényszót használnak, de azokat teljesen angolosan ejtik, nem asszimilálják a magyar hangrendszer szerint. Egy érdekes idegen asszimilációs jelenség is mutatkozik a második nemzedék nyelvében.

Minden magyar nyelvjárásban és a köznyelvben is hangtani szükség-szerűség a zöngéesség szerinti regresszív asszimiláció, vagyis az a jelenség, hogy általában mindazok a zöngés mássalhangzók, amelyeknek zöngétlen párjuk is van, zöngéssé teszik a közvetlenül előttük levő zöngétlen mássalhangzót, ha van zöngés párjuk, és fordítva, pl. *vasból* (vazsból), *fűzetbe* (füzedbe); *doptom* (doptam), *vágtak* (váktak) stb. Nyelvjárási eltolódások csak abban

mutatkoznak, hogy nyugaton és délnyugaton a *v* is zöngésít a köznyelvvvel és a többi nyelvjárással szemben pl. *ködvő* 'kötve', *lögvő* 'lökve', Nyitra környékén pedig a *h* nem zöngétleníti a megelőző mássalhangzót: *meghal* (nem: mekhal), *adhat* (nem: athat).

Az angolban előreható asszimiláció van, ami azt jelenti, hogy a múlt idő *-d* végződése aszerint hangzik *d*-nek, ill. *t*-nek, valamint a főnévi többes *-s* és a jelen idejű egyes sz. 3. szem. *-s* aszerint *sz*-nek, ill. *z*-nek, hogy előtte zöngés vagy zöngétlen mássalhangzó áll, beleértve a magyarban semleges likvidákat és nazálisokat is, pl. *begged* (begd) 'kért', *graved* (gréivd) 'vésett', *failed* (féild) 'hiányzott', de *washed* (wast) 'mosott', *sliced* (szlaiszt) 'szeletelt', *taped* (tépt) 'szalaggal mért' vagy *banks* (bänksz) 'partok', *grants* (gränts) 'segélyek', *roofs* (rúfsz) 'tetők', de *cars* (káz) 'autók', *bells* (bélz) 'harangok', *dogs* (dàgz), *cabs* (kàbz) 'taxik' (vö. Lotz 3–7).

A második generáció magyar beszédében előfordul a magyaros zöngéség szerinti asszimiláció: *vározsba*, *hegyegbe*, *nébdal*, előfordult az asszimiláció hiánya: *nujorkba*, *egy hegy*, *örsbe*, *hegy tetején*, de számos angolos asszimilációt is feljegyeztem: *másik pácsi*, *űtet is pántya*, *hegyekpe*, *néptalokat*. Ha szimbólumokkal akarjuk szemléltetni e három asszimilációs típust, így is jelölhetnénk (○ zöngétlen, ● zöngés mássalhangzó):

A magyaros, regresszív asszimiláció:	● + ○ > ○ ○
	○ + ● > ● ●
Angolos, progresszív asszimiláció:	● + ○ > ● ●
	○ + ● > ○ ○

Alaktani szempontból megfigyeltem egy érdekes jelenséget. A magyar helységnevek általában külső helyhatározóragokat kapnak: *Budapesten*, *Budapestre*, *Budapestről*, *Szegeden*, *Tiszacsegén*, *Miskolcra*, *Nyíregyházára*, *Szombat helyre*, *Monorról* stb. Szabályszerűen csak a nazálisra végződő helységnevekhez járul belső helyhatározó rag: *Debrecenben*, *Debrecenbe*, *Debrecenből*, *Veszprémben*, *Sopronba*, *Varsányból*. Számos város- és községnév persze nem engedelmeskedik ennek a szabálynak, mert például *Eger* belső helyhatározó ragokat kap, másoknál ingadozó a raghasználat. Az azonban egységes az egész nyelvterületen, hogy a történelmi Magyarországon kívül eső helységek neveihez — hacsak nem fordítások — mindig belső helyragok járulnak, nemcsak a nazálisokra végződők, tehát nemcsak *Londonban*, *Bostonba*, *Epsomból*, *Kazanyba*, hanem *Párizsban*, *Rómába*, *Madridból*, *Prágába* stb. Ezért különbség, ha valaki *Velencébe* utazik (Olaszországba) vagy *Velencére* (Fejér megyébe).

Az amerikai magyaroknál ez a szabályosság koránt sincs így meg. A nazálisra végződő helységnevek ott is belső helyragokat kapnak, mint *Hobokimba* (< Hoboken), *Pátoszomba* (< Patterson), *Bellehembe*. Belső helyragok járulnak az államnevekhez is: *Penszilvániába* (< Pennsylvania), *Kalifornijába* (< California), *Montanába*, *Dzsözibe* (< New Jersey), *Messzecsusziba* (< Massachusetts), *Flóridába* (< Florida), *Kenetiködbe* (< Connecticut).

Nem egészen általános, de a legtöbbször a nem nazálisra végződő amerikai helységnevek külső helyragokat kapnak, pl. *Bricspörtra* (< Bridgeport), *Férfiden* (< Fairfield), *Long Ajlandrul* (< Long Island), *Paszaiokról* (< Passaic), *Wudbridzson* (< Woodbridge), *Nyubranszvikon* (< New Brunswick), *Nyubranszvakra*, *Vintondélen* (< Vintondale), *Ferport Harboron* (< Fairport Harbor), *Lékvudon* (< Lakewood) stb. Lélektanilag érthető, hiszen az már az igazi hazájuk, tehát „belföld”.

Mondattani szempontból az angol elsősorban a szórendre hat sok amerikai magyarnál, pl. *És ott a válalkozó vöd bécsi. Ugy osztán kerütem kü Amerikábo. Kel tornászni és akor valakinak kel regelit mekcsinálni. Én jöttem Bereg megyéből. Hát mink laktunk ötöle mindössze ety másik félórára.* Stb.

Érdekes sajáttsága a második nemzedéknek, hogy nem tud magázni, csak a tegező formát használják, abban viszont tudják a többest használni.

Egyszer még egy merész újítást is hallottam egy 14 éves lánytól: „Nem tudom, hogy mondják *men mé'd lék* (man made lake) . . . *műtó.*” Jó analógiával, nagyon talpraesetten segített magán.

Szövegek

Hát oszt akkor ot kigyúlt két ház. Sokam benne laktak, közel vótak. Jaj, akkor ugy megijettünk, mindent, a bútrokat, mindent le! . . . Osztán akkor mint kipakoltunk, uty fíltettük aszt a kizs darab ruháinkot ottan, meg eszt meg aszt. Oszt akkòr aszontam megim mikor visszamuffóltunk fél (< move 'költözik'): „Nem fogunk mik ijen sűrűségbe lakni, màj veszünk mi kis házat. Hát így asztán kelletet öccáz dollár ebbe. A többi nem tudott annyit adni, mire beipítette aszt a hejet az az ember. És aszongya, hogy nízste eszt mám más is, de kéccáz dollár akar előleget adni. De nekünk meg ojan soká jött elő az az öccáz dollár!

Jāj bizony! én isz szalattam dógozni a szivargyárba. A férjem ot lent, a gyereket a szomszidba tettük, e mek sírt, félkapta a kis ruháját, összeszette a jáccóját, oszt bevítte vissza a szomszidba. Ó, ot sírt, az apja meg od dógozott a klében (< clay bank 'agyaggödör') szilin, osz mekhallotta. Dilbe mindik hazaszalatt, akko má pakkölt a kisjány, hogy hazamegy. Aszongya este jaz én férjem: „Á, aszongya, vaty te maraggy ithon, vagy én, aszongya. Erity hónap, mond meg a bósszodnak (< boss 'főnök'), hogy, aszongya te nem tucc a gyerektül dógozni!” Az ütet is pántya (bántja) ot hoty hajja, hoty sír a klében szilin a kisjány, ű meg len dógozott. Hát osztán így mink megvettük eszt (a házat), mer öccáz dollár mán össze vót kájtatva.

Elmondta Bereczki Józsefné, 73 éves, sz. Szaniszlón (akkor Szatmár m.), 16 éves korában vándorolt ki. Szalagra vettem 1968. okt. 24-én Woodbridge-ben (New Jersey).

Hogy gyüttem kü? Szögvo. Miko gyüttem Szombathelén, hoty fölültem, mer ot kölot vonatot csencs . . . (< change 'vált') áccálni. Nëm tom minek hiják aszt a helet mán, otam mindénkit léizetek a csöndérék a vonatru. Engëmet nëm bántotak, é hozám nëm szóltak. Így osztám Bédzsbe értem én. Bédzsbe még má vót . . . dógosztam én ott is. Ot má ismerózs vótam. Ot asztám mëntem egyenëst a Recstár (< Red Star 'egy hajóstársaság neve: vörös csillag') ügynökhöz. Ugy osztán kerütem kü Amerikábo.

Elmondta Horváth József, 82 éves, született Rábakethelyen (Vas m.), 1903-ban vándorolt ki Amerikába. Szalagra vettem New Brunswick városban (New Jersey) 1968. dec. 14-én.

. . . vótám Miskócon odáházá, de Budapestën nem vótam sosë. Tánútám felöle, de nem vótám . . . Kássának mëntünk . . . Brémábá ültem fél a hájóra. Ere emlékszëm . . . Jó vót, csak kijukátt a hájónk, és májnëm besüjettünk. Hāt egy öreg ásszonká vót ott, az mindé imátkozot, szëgénke az olvasórúl, kátólikus vót . . . Hāt, mondom, Boris néni, magá elsüjjeszti a hájót, mer magá igën sokát imátkozik. Tuggya, én nem szerettem annyit imátkozni, mind ő. Ő

mindik csörgette ászt az olvasót, de az az idegejimre ment. Fijátal vótám. Hát ániháu (< anyhow 'valahogy'), ákkor az éccer megjíettünk, mer lészártág ben-nünkét. Gyüd be á viz álúru, szí (< see 'lám'). S pámpolták (< pump 'szivattyúz'), pámpolták, ákkor májnem léméntünk az ósémhá (< ocean). De oszt váláhogy étáláták, oszt mékcsináták. Váty két nápig lè vótung zárvá. Még az ebédlőbe sè engettek. Ászt (azután) uty hozták válámit énni nekünk, hogy még nē hájjunk éhēn, oszt ázután fél á . . . eresztettek ebédlőbe, nem á tetőre. Hát ojám vót, hocs csápott á visz'fél, teccik tudni, mer mikor ázér bemegyēn az ósn közepire, hát á hábok elég jól vernek, szí . . .

Ván nekēm égyy onokám. Mikor én bészélék, hát hálgáti, és ákor jáci lē, fojton jáci (ti. magnetofonra veszi és rögtön lejátssza).

Elmondta Balázs Józsefné, 72 éves, született Meszesen (Borsod m.). 1913-ban vándorolt ki. Szalagra vettem Pittsburghban, 1969. május 16-án.

Kanadába, mikor átmegyünk á határon, mongyuk vagy öt-haccáz méfód még asz szép, de mikor hova mink fölmentünk, az bórzasztó vidék. Á főváros as sáros ucca volt, és víz nem vót. Ha nem esik az esső, víz nincs. Á sógornémnak nem vót élék hej, hát ety szálodába bevíttek minket, otam meg aszmonta a nő, hoty csak ennyi vizet tegyünk, ety picit á kát fenekire, mer nincs víz . . . Észak Szászka-csuamba (< Saskatchewan) vólt . . . Jött egy naty szekér, ojám plé, mind egy gazolin-trak (< gasoline truck 'benzinszállító teherautó'), és ákkor tizenöt centér árult egy nagy vedér vizet . . .

Eleg jó ut vót, csak á . . . k'avicsos ut vót, azom mentünk az erdőbe óra és óra hosszaig. Jó, hogy nagy gazolin-tenk (< gasoline tank 'benzintartály') vót á kocsin, mer kifogyot vóna, micsinátunk vóna az erdőbe . . .

És féltünk még á kocsit is kinhagyni, mer azok a régi indiányok ot vannak osztám bejönnek ész széccedik á kocsit, attul is féltünk. Vad, nagyom vad vidék, jaj.

Elmondta Dávid Ferencné, 62 éves, született Pittsburghban. Apja á Szatmár megyei Irinyből, anyja á Gömör megyei Pelsőcéről vándorolt ki. Magyarországon sohasem járt. Szalagra vettem Pittsburghban, 1969. május 16-án.

Nagyapám Magyarországról, Vas megye Csörötnek kössiegből vándorolt ki Amērikába körülbelül ezérkilencászkettüőbe. Feleségét othalyta három fiugyermékkal és tíz évvel ázután kihozatta feleségét és három fiugyermékét. Azomba ('rögtön') itt Amērikába Nyu Branszvikon (< New Brunswick) dolgozott á vonal . . . vasuton és dolgozott P'ēnszilvéj'nia, Vədzi'nia, és Ohá'jo (< Pennsylvania, Virginia, Ohio) álómokban szénbányákba és vasgyárokban. Mikor á családot kihozatta, lételepettek Ohio (így!) álómban, Sztüvənvilben (< Steubenville), ahol vasgyárban dolgoztak á fíjuk is, és á apjuk. Édesanyám körülbelül ezérkilencásztizēnēgybe vándorolt ki. Testvérje, nővérje már it vólt Nyu Branszvikon. Szivargyárban dolgozott it Nyu Branszvikon, ahol á sok vasmegyési lányok már kitanulták eszt á szakmát Szentgothárdon. Ő is ety k'össégből jött, ami közel van Szentgothárthoz. Most Jugoszláviához tartozik. Dolēncia á neve á kösségnek. Vent kösség. Édesanyám vendül is és magyarul is bészél.

Elmondta Kukor Vilmos 43 éves bankigazgató. Született New Brunswickban. Szalagra vettem ugyanott, 1968. december 14-én.

Monták, hoty ki kel szálni, mer nem lehet továbbmenni. És asztán aszták, hogy á repülőgép, á k'amp'ani (< company 'repülőtársaság'), az mindent mekfizet, hogy ot kel maragynk az este. Hát egy gyönyörű hotelbe elvittek, de az vót legaláb ety-kétórás út, amedig átvittek á mindenfajta, ná . . . hogy mon-

gyák dzsanglon (< jungle) átvittek. És láttuk az embereket. Na, és ahogy mentünk egy taksziban, hányan is voltunk? Ó, nem is tudom, körülbelül ötön vótunk, és vót ety számár pasi mellettünk, mind akart beszélni velünk, és mi meg ojam fártak vótunk, és jaj, ki nem álhattuk, és mind csak egymás köszt sustoroktunk, hogy már halgasson az is.

Elmondta Mazurek Lili 19 éves diák. Született Dániában, apja angol anyanyelvű amerikai, anyja kolozsvári születésű. Szalagra vettem Englewoodban (New Jersey), 1968 novemberében.

Kálmán Béla

A magyarul beszélők száma

A Magyar Hírekben a világon élő magyarok számát vizsgáltam. Megfogalmazásom szerint népünk nagy családjába mindenki beletartozik, „aki családja körében magyarul beszél vagy magát magyarnak érzi és vallja.” E meglehetősen széles körű elhatárolásban a magyar anyanyelvűek mellett tehát az ún. „magyar származásúak” is szerepelnek — számuk meghatározása éppen ezért olykor meglehetősen nehéz és kényes feladat. Legtöbbször a kétnyelvűek közül az Egyesült Államokban élnek, magukat magyarnak vallják, de nyelvünket gyakran már csak törve beszélnek. Különösen az első világháború előtt kivándoroltak leszármazottai, a már Amerikában született második vagy harmadik nemzedék tagjai tartoznak ebbe a csoportba. Az anyanyelv lassú elvesztésének egyik jele például, hogy mind több magyar református gyülekezetben is angol nyelven tartják az istentiszteletet.

A magyar anyanyelvűek száma tehát valamivel kisebb a magukat magyarnak vallókénál — a magyarul beszélők száma viszont nagyobb. E kategóriába ugyanis azok a más nemzetiségű polgárok is beletartoznak, akik Magyarországon és külföldön nyelvünket megtanulták és beszélnek. Különösen jelentős számuk a szomszédos országok magyar többségű vagy vegyes lakosságú városaiban és falvaiban, ahol a magyar nyelvet az ott lakó vagy oda beköltöző más nemzetiségű lakosok is elsajátították, és a magyarokkal való érintkezés során használják. E jelenség korábban legjobban az erősen kevert lakosságú délvidéki városokban (Szabadka, Nagybecskerek, Temesvár, Lugos stb.) volt megfigyelhető, amelyekben a lakosság általában két vagy három nyelven egyformán jól beszélt. Így volt ez a múltban, míg ma a helyzet elsősorban a nemzetiségi jogok tényleges biztosítottaságától és az egymás mellett élő népek viszonyának bizonyos fokig spontán alakulásától függ. E téren talán Jugoszláviában, a Vajdaság vegyes lakosságú városaiban és falvaiban legkedvezőbb a helyzet, itt találkozunk a legtöbb magyarul jól és szívesen beszélő más nemzetiségűvel. Jellemző ebből a szempontból, hogy a legutóbbi években a vajdasági iskolákban megrendezett „Szép magyar beszéd” versenyeken sok helység szerb és horvát anyanyelvű tanulói közül is többen részt vettek, sőt egyik-másik el is nyerte az iskola magyarul legszebben beszélőjének címét.

Más országokban azért számolhatunk a hivatalos forrásokban kimutatottnál jelentősen több magyarral, mert bizonyos hátrányos megkülönböz-

tetések miatt — például a csehszlovákiai áttelepítések után — sokan nem merték magukat magyar anyanyelvűeknek vallani. Ez esetben tehát a népszámlálások adatainak kiigazítására van szükség.

Rajtuk kívül is világszerte élnek magyarul tudók, és ha mindazokat össze akarjuk kapcsolni, akik értik vagy beszélik nyelvünket (akik tehát például a magyar irodalom olvasóiként számba jöhetnek), ezekre is gondolnunk kell. Így ide tartoznak azok az afrikai, arab, koreai vagy vietnami diákok, akiknek többsége egyetemeinken tökéletesen megtanul magyarul. Számuk nem lebecsülendő, s ha hazájukba visszatérve elvesztik is nyelvünkkel a kapcsolatot, ismereteik egyhamar nem fakulnak meg. Más külföldiek magán-szorgalomból, munkájuk szükséges velejárójaként vagy a magyar nép iránti rokonszenvből tanultak meg magyarul. A külföldi egyetemek magyar lektorátusain, Franciaországban éppúgy, mint Törökországban, évente több százan kezdik meg tanulmányaikat. Örvendetes, hogy kormányunk a nyelvtanfolyamok számának bővítésére egyre több támogatást ad.

A továbbiakban megkísérlem országonként meghatározni a magyarul beszélők számát. Előre kell bocsátanom, hogy többnyire becslött számokkal kell megelégednünk. Némely országban a kiindulási alap is hiányzik: A népszámlálások semmilyen formában nem mutatták ki a magyarok számát. Természetesen óvakodnunk kell, nehogy becsléseink elfogultak legyenek, és a ténylegesnél többet mutassunk ki. Itthon is, a külföldön élő magyarok közt pedig még inkább ellenőrizhetetlen forrásokból vagy az adatok nem ismeréséből eredő laza becslések hallhatók, amelyek a valószínűsíthetőnél jóval nagyobb értékekkel számolnak. A magam részéről a kérdés tárgyilagos megvizsgálására törekedtem.

Elsőnek Magyarország adatait vesszük szemügyre. Az 1960. évi népszámlálás szerint hazánk 9 961 000 lakosából 51 000 volt német, 31 000 a szlovák s összesen 175 000 a nem magyar anyanyelvűek száma. Azóta a népesség az 1970. I. 1-én végrehajtott népszámlálás szerint 10 315 597 főre emelkedett — az anyanyelv szerinti megoszlási eredményei azonban még nem ismeretesek.

A nemzetiségek számadatainak megbízhatóságával szemben magyar demográfusok részéről is aggályok merültek fel. Különösen a német anyanyelvűek indokolatlanul nagy csökkenése vár magyarázatot. Magyarország területén az 1941. évi népszámlálás szerint 477 000 német élt, s bár a második világháború után közülük mintegy kétszázézetet kitelepítettek, a megmaradtakra mindenképpen kevés az 1949-ben kimutatott 22 000 vagy akár az 1960. évi 51 000. A nyilvánvalóan téves bevallások jórészt annak következményei voltak, hogy a kitelepítésre kerülő személyek nemzetiségének elbírálásakor a népszámlálások anyagának felhasználására is sor került. Így az itthon maradtak érthető módon nem merték anyanyelvüket nyíltan megmondani. Azt azonban az adatok híven tükrözik, hogy a németeknek a magyarsághoz fűződő kapcsolatában 1945 után döntő változás következett be. Míg korábban a Budapest térszomszédságában levő sváb falvak is mereven őrizték nyelvüket és nemzetiségüket, lakóik nagy része alig tudott s nem is szívesen beszélt magyarul, most a szülők gyermekeiket egyszerre magyarnak nevelték. Az idősebbek közt ugyan még magyarral erősen kevert német a társalgási nyelv, a fiatalok viszont már csak magyarul beszélnek. Mindez elsősorban a főváros közvetlen közelében levő településekre érvényes, de megfigyelhető távolabbi helységeinkben is, amelyekbe a kitelepített németek helyére felvidéki magyarok,

bukovinai csángók vagy más vidékek telepesei költöztek, és zárt nyelvi egységük megbomlott.

Hasonlóképpen alakult a szlováklakta falvak helyzete is. Bár már 1941-ben is csak 11 helységben voltak a szlovákok abszolút többségben, ez 1960-ig a Pilis hegységben elzártan fekvő két kis népességű falura, Pilisszentlélekre és Pilisszentkeresztre olvadt. Az áttelepítés kapcsán éppen a legerősebb szlovák falvak népessége rendült meg, így például Pitvaros 2576 lakosa közül 2570, Csanádalberti 1371 lakosából 1330, Nagybánhegyes 2788 lakosa közül 2561, Tótkomlós 8296 lakosa közül 4479 jelentkezett átköltözésre. A helyükbe érkező magyarok a falvak nemzetiségi és nyelvi arculatát ott is megváltoztatták, ahol a szlovák lakosságnak viszonylag nagyobb része maradt vissza. A Budapest környékén fekvő szlovák helységek osztoztak a fővárosba önkölkkel felduzzasztott német helységek sorsában, és jórészt már az 1920-as években magyar többségűekké váltak.

Kevésbé jelentős a többi, amúgy is kis létszámú népcsoport (szerbek, horvátok, vendek, románok, cigányok és egyéb nemzetiségűek) vesztesége. Ily módon a Magyarországon élő nemzetiségek száma a németek adatának megemelésével mintegy 300 000-re becsülhető.

Az elmondottak alapján nyilvánvalóvá vált, hogy a Magyarországon élő nemzetiségek tagjai közül kevés akad, aki magyarul ne beszélne. Mind az áttelepítés, mind a kitelepítés során elsősorban a magukat szlováknak, illetve német nemzetiségűnek vallók hagyták el az országot, az ittmaradtak jórészt már a kétnyelvűség állapotában voltak, és magukat korábban is magyar nyelvűnek vallották. A helységek népi összetételének megváltozása után a magyarul tudók száma gyorsan növekedett. Így érthető az 1960. évi népszámlálás adata, mely szerint a Magyarországon élő nemzetiségek közül csupán 23 315 fő nem beszélt a magyar nyelvet. (Számuk 1941-ben még 173 888 volt).

A szomszédos államok közül Ausztriában a legalacsonyabb a magyarok száma. Burgenland néhány kisebb magyar nyelvterülete (Alsó- és Felsőőr, Órisziget, Felső- és Középpulya) mellett elsősorban Bécsben élnek nagyobb számban magyarok. Az 1950. és 1955. évi osztrák népszámlálás ugyan csak 11 000 magyart mutatott ki, ennél azonban föltétlenül többen vannak, s bizonyára nem túlzunk, amikor az Ausztriában élő magyar népesség számát 50 000 főre becsüljük.

A csehszlovákiai népszámlálások a második világháború után a magyarságról a valóságosnál jelentősen alacsonyabb számokat közöltek. 1950-ben csak 368 000, 1960-ban 534 000 magyart mutattak ki, ami nemcsak az 1938. évi magyar népszámlálás 800 000 főnyi adatához képest mutat túlzottan nagy csökkenést, hanem az 1930. évi csehszlovák népszámlálás 600 000 fölötti népességszámához viszonyítva is. A második világháború után a lakosságcsere kapcsán 87 000, egyéb úton mintegy 30 000 magyar került át Magyarországra területére, e veszteséget azonban a természetes szaporulatnak már pótolnia kellett, és a népességfejlődés ívét követve napjainkban Csehszlovákia területén 720–740 000 magyarral számolhatunk. Számos kétnyelvű helység népességén, a magyar többségű helységekbe telepített magyarországi szlovákokon kívül a városokban, elsősorban Pozsonyban és Kassán még sok olyan vegyes házasságból származó szlovákkal számolhatunk, akik jól tudnak magyarul. Ezekkel együtt Csehszlovákiában a magyarul beszélők száma az egy milliót is elérheti.

A Szovjetunió területén az 1959. évi hivatalos statisztikai adatok 155 000 magyart mutattak ki, de számuk azóta bizonyára meghaladta a 170 000 főt. Főleg a városokban azonban itt is számolhatunk magyarul beszélőkkel. Ezekkel együtt számuk becslésünk szerint kb. 250 000-re tehető.

A magyar anyanyelvűek száma Romániában 1910 óta az alábbiak szerint alakult:

Az 1910. évi magyar népszámlálás szerint	1 660 000
Az 1920. évi román népszámlálás szerint	1 326 000
Az 1930. évi román népszámlálás szerint	1 553 000
Az 1950. évi román népszámlálás szerint	1 500 000
Az 1956. évi román népszámlálás szerint	1 656 000

Annak ellenére, hogy Románia területéről az első világháború után kerekén 200 000, a második világháború után pedig 125 000 magyar költözött át Magyarországra, a magyarok száma a népszámlálások szerint sem csökkent. A természetes szaporulat, különösen pedig a születéskorlátozásokat megszüntető rendelet után több mint kétszeresére ugró születésszám várható értékei alapján a magyar anyanyelvűek száma 1969 végén akár a két milliót is elérhette. (Az 1966. évi népszámlálás nemzetiségi megoszlásának adataihoz egyelőre nem sikerült hozzájutnom.) Ehhez hozzászámolva a Székelyföld községeiben elszórtan élő és sokszor ma is csak magyarul beszélő románokat, a városok (különösen Bukarest) jelentős kétnyelvű népségét és a népszámlálásokban csak töredékesen előtűnő moldvai csángókat, Romániában a magyar nyelv ismerőinek és használóinak számát összesen két és fél millióra becsülöm.

Jugoszláviában a népszámlálások szerint a magyarok száma eléggé egy helyben topog: az 1910. évi magyar adatokban kimutatott 577 549 magyarral szemben 1961-ben 504 368 volt a magyar anyanyelvűek száma. A városokban és némely vegyes lakosságú községekben azonban sokan beszélnek magyarul, és ez vonatkozik a vegyes házasságból születettekre is. Így nem túlzás, ha Jugoszlávia magyarul beszélőinek számát 700 000-re taksáljuk.

Ily módon a Magyarországgal szomszédos államok területén összesen mintegy 4 500 000 magyar anyanyelvű, illetve magyarul tudó, magyarul beszélő embert találunk.

Európa többi államában már jelentősen kevesebb a magyar nyelv ismerőinek és használóinak száma. Legtöbben közülük a Német Szövetségi Köztársaságban élnek, ahol számuk becslésem szerint eléri a 150 000-et, ezeknek mintegy kétharmada Magyarországról kitelepített vagy Jugoszláviából elmenekült német, akik még nem felejtettek el magyarul. Kapcsolatuk az itthon maradottakkal megmaradt, sokan hazalátogattak, s így nyelvtudásuk sem kopik. Kint született gyermekeik természetesen már nem tudnak magyarul, és e nemzedék öregedésével és lassú kihalásával számuk egyre fogy.

Franciaország területén élnek még jelentős számban magyarok. Bár a népszámlálásokból ezúttal sem juthatunk pontos adatokhoz, korábbi becslések, valamint a Nemzetközi Menekültügyi Szervezet jelentései alapján mintegy 50 000-rel növelik a magyarul beszélők számát.

Európában még Nagy-Britanniában számolhatunk 25 000, Belgiumban és Svájcban 15 000, Hollandiában, Olaszországban és Svédországban 10 000 ott élő magyarral. Ugyancsak sokan megtanultak magyarul a második világ-

háború alatt hazánkban menedéket kereső lengyelek közül, számuk becslésem szerint szintén eléri a tízezret. Rajtuk kívül még körülbelül 15 000-en élnek szétszórtan Európa többi országaiban.

A tengeren túl elsősorban Amerika területén vannak nagyobb számban magyarul beszélők. Legtöbben az Egyesült Államokban még az első világháború előtt telepedtek meg, és meglehetősen nehéz eldönteni, hogy közülük mennyien használják, beszélik még nyelvünket. Az USA népszámlálásai ugyanis sem a magyar anyanyelvűeket, sem a magyar nemzetiségűeket nem mutatják ki, hanem csupán a Magyarországon születetteket és ezek leszármazottait. Az első nemzedék lassú elöregedésével és kihalásával párhuzamosan a magyarországi születésűek száma állandóan csökken, ezt a folyamatot az 1945 és 1956 után érkezők csak lassítani tudták. Így az 1960. évi népszámlálás már csak 245 252 Magyarországon született lakost talált, s közülük csupán 187 082 magyar anyanyelvűt. Számuk az Ausztriában, Csehszlovákiában, Jugoszláviában, Romániában és más államokban született magyar anyanyelvűekkel együtt 212 684-re növekszik. Az adatszolgáltatásban tapasztalható apró hibák (főltűnően sok angol és „egyéb” anyanyelvű) javításával ez a szám 230 000-re emelkedik, de így is csak az amerikai magyarok kisebb hányadára terjed ki.

Azok száma, kiknek mindkét vagy legalább egyik szülője még magyarországi születésű volt, az 1960. évi népszámlálás szerint 456 385 volt. Ezeknek mintegy 20 százalékát kell a nem magyar anyanyelvűekre levonni, és a vegyes házasságokról készített statisztikák alapján további 20%-ról feltételezhető, hogy egyik szülőjük már nem volt magyar. Levonásukkal ebben a kategóriában a magyarul beszélők száma kereken 300 000-re tehető. Ehhez még hozzá kell adnunk a második és harmadik nemzedék ama tagjait, akiknek már mindkét szülője az Egyesült Államokban született, anyanyelvük magyar maradt, vagy beszélik, értik nyelvünket, de a statisztikában már nem szerepelnek. Ide tartoznak a szomszédos államokban született magyarok leszármazottai is. Számuk nem jelentéktelen, különösen azokban a városokban, ahol a magyarság nagyobb tömegekben települt (Cleveland, New York, Chicago, Detroit, Bridgeport stb). Mások magyar származásuk tudatát megőrizték ugyan, nyelvüket azonban már nem használják. Az évek múlásával egyre növekvő asszimilálódást is figyelembe véve az Egyesült Államok magyarul beszélőinek összes számát kereken 800 000-re becsülöm.

Kanada statisztikai adatszolgáltatása a magyarokról három adatot közölt: Az 1961. évi népszámlálás szerint a Magyarországon születettek száma 72 009, a magyar anyanyelvűeké 85 939, a magyar származásúaké 126 220 volt. Ez utóbbiakon azokat értik, akiknek apja a kontinensre érkezéskor magyar volt, de vegyes házasságból származó utóda már nem vallotta magát magyar anyanyelvűnek. Ily módon Kanada magyarul beszélőinek száma körülbelül 100 000-re becsülhető.

Dél-Amerika államairól nincsenek pontos statisztikai adataink, és onnan érkeznek a legellentmondóbb hírek a kivándorolt magyarok számáról, helyzetéről. Ezek általában ellenőrizhetetlenek, és csak Nagy Iván korábbi becslései alapján lehet sejteni, hogy Brazíliában mintegy 60 000, Argentínában 15 000, a többi országban együttvéve 15 000 magyar él. Mások szerint csak São Paulóban vagy Buenos Airesban több tízezerre rúg a magyarok száma, ezek az adatok azonban a különböző kivándorlási statisztikákkal, így az említett IRO-jelentésekkel nem igazolhatók. Persze ki tudja, hányan érkez-

tek Dél-Amerikába a hivatalos menekültügyi szervek megkerülésével, milyen mozgás érvényesül a kint élők különböző csoportjaiban, és általában hogyan védekeznek a többség beolvasztó hatásával szemben? Ha hitelt adunk az optimista véleményeknek, akkor a Dél-Amerika különböző államaiban élők együttes számát mintegy 100 000-re becsülhetjük.

Az utolsó 25 évben alaposan megszaporodott Ausztrália magyar népessége is; számukat Új-Zélanddal együtt 35 000 főre becsültem. Afrikában és Ázsiában a legtöbb magyarul beszélőt Izraelben találjuk, ahová Magyarországról mintegy 40 000-en vándoroltak ki. Rajtuk kívül az említett Magyarországon tanuló diákok és itt-ott egy-egy kisebb magyar kolónia (pl. Dél-Afrikában) összesen szintén kitesz körülbelül 15 000 főt.

A magyarul beszélők, illetve a magyarok országoként becsült számát az alábbi táblázat összesíti:

Ország	A magyarul beszélők száma (1970)	A magyarok száma (1968)
<i>Magyarország:</i>	10 300 000	9 900 000
<i>Szomszédos államok:</i>		
Ausztria	50 000	50 000
Csehszlovákia	1 000 000	730 000
Szovjetunió	250 000	170 000
Románia	2 500 000	1 850 000
Jugoszlávia	700 000	550 000
Összesen	4 500 000	3 350 000
<i>Európa egyéb államai:</i>		
NSZK	150 000	50 000
Franciaország	50 000	50 000
Nagy-Britannia	25 000	25 000
Belgium	15 000	15 000
Svájc	15 000	15 000
Hollandia	10 000	10 000
Olaszország	10 000	10 000
Svédország	10 000	10 000
Egyéb országok	25 000	15 000
Összesen	310 000	200 000
<i>Amerika:</i>		
Egyesült Államok	800 000	800 000
Kanada	100 000	100 000
Dél-Amerika	100 000	90 000
Összesen	1 000 000	990 000
<i>Ausztrália</i>	35 000	35 000
<i>Afrika és Ázsia</i>	55 000	25 000
Összesen	16 200 000	14 500 000

A két adat közötti különbszet, kereken 1 700 000 fő, azoknak a más nemzetiségűeknek száma, akik nyelvünket, beszélnek s a magyar kultúra és irodalom közelebbi ismerői és barátai közt számba jöhetnek.

Dávid Zoltán

A nyelvtudományi stílus vitájához

Mivel ebben a hosszúra nyúlt vitában, megítélésem szerint, a polémián túl fontos elvi kérdéseket is tisztáznunk kell, úgy érzem, a magyar nyelvtudomány érdekében nem hallgathatom el észrevételeimet.

A vitát Farkas László cikke indította meg (Nyr. 90: 362–7). A cikk úgy azon melegében kevés hozzászólást váltott ki a nyelvészek seregéből. Mindössze két hozzászólás érkezett be. Fodor István, az egyik hozzászóló, általában egyetértett Farkas állításaival (Nyr. 91: 138), de a pusztá kijelentésen kívül érdemben alig foglalkozott velük, e helyett a saját gondolatait mondta el a magyar tudományos stílusról (uo. 138–40). Én viszont magát Farkas cikkét jellemeztem. Elismerve a szerző jó szándékát, jóhiszeműségét, méltatva a mindenki által helyeselhető megállapításokat, ugyanakkor kertetelés nélkül rámutattam a cikk gyöngé oldalaira is. De vannak-e ilyenek? Véleményem szerint, amit nem is titkoltam, vannak. Más álláspontot foglalt el Fabricius-Kovács Ferenc, aki „Metafora, képzavar, világosság” című tanulmányában (Nyr. 93: 43) minden érvelés nélkül kategorikusan elutasítja állásfoglalásomat, sőt elítéli, nem tartja „szerencsésnek”, hogy véleményemnek írásban nyilvánosan is hangot adtam. Ezt írja: „... Szepesy Gyula meglehetősen ingerülten reagál Farkas megállapításaira: megjegyzéseit szinte gáncsoskodásnak fogja fel. Ezért némiképpen még ki is oktatja, le is inti Farkast. Ezt nem tartom szerencsésnek. — Úgy hiszem, hogy sem Farkas, sem Fodor nem mondja ki a teljes igazságot, bár egyébként mindkettőjüknek mindenben igaza van.”

A kívülálló szemével próbáltam utólag ismét végigolvasni kifogásolt cikkem abból a szempontból, hogy meglássam benne a felrótt nagyfokú ingerültséget. Meg kell mondanom, hogy nem találtam ilyesmit. Nem fedeztem föl még annyi szubjektivitást sem, amennyi az efféle polémiákban megengedhető. De ha esetleg érezhető volna is cikkemben valamiféle ingerültség (megvallom, nem állt szándékomban, és különösebb okom se volt rá), akkor is csupán Farkas felszólítását követtem volna. Ő ugyanis azt kívánja (i. h. 366), hogy a cikkíró legyen jelen „az érvelésben indulataival, a kifejezőmódban egyéni nyelve ízeivel”. Ebben egyetérték Farkassal, de akkor ne essék kifogás alá, ha a cikkírók komolyan veszik ezt az óhaját, eleget tesznek neki, és történetesen a javaslattevővel szemben is kifejezésre juttatják kellő határok közé szorított indulataikat. Úgy gondolom, nem léptem túl a Farkas óhajtottá indulat határait. Helyeslem, ha kiiktatjuk a paprikás hangot vitáinkból, de ne vezessük be helyette a túlzott mimózaságot se.

Fabricius szerint én gáncsoskodásnak fogom föl Farkas megjegyzéseit. Helyesbítem: nem gáncsoskodásnak, inkább önkényeskedésnek. Éppen ezért szántam rá magam annak idején a bíráló cikk megírására. Én az önkényeskedést, a légből kapott hibáztatásokat a régi nyelvművelés egyik legfőbb

betegségének tartom, amely a magyar nyelvnek, nyelvtudománynak sok kárt okozott. A régi nyelvművelők igen sokszor nyilvánítottak alaptalanul helytelennek, magyartalannak mindenki által használt, a magyar nyelvből is jól magyarázható, a magyar nyelv szellemének megfelelő, nemegyszer ősi eredetű szavakat, szólásokat, szerkezeteket, kifejezéseket. Ezt már sokan megállapították. Én magam is több ízben fordultam szembe az ilyen eljárással. Az új nyelvművelő mozgalom derekasan megritkította az önkényes, alaptalan hibáztatásokat, a nyelvi vonatkozású babonák számát. Sajnos, még mindig maradt belőlük elég, sőt sajnálatos módon ma is termelődnek, mint ahogy többek között Pais Dezső is megjegyezte (MNY. 60: 415): „... Nem hagyhattam szó nélkül, ha nem akartam, hogy az úgylis fölös számban levő nyelvi vonatkozású babonák ... egy újabbal szaporodjanak.”

A fenti példát intelemként kell felfognunk. Eszerint minden nyelvésznek kötelessége a nyelvi vonatkozású babonák, az indokolatlan tilalmak leplezése. Ez szüntelen figyelmet követel, mert azt tapasztaljuk, hogy akkor, amikor még be sem fejeződött a régi babonák kiszorítása, a korhadttalalomból kidöntése, egyesek máris megkezdik újabb értelmetlen babonák gyártását, újabb tilalomfák ültetését. Ilyen tilalomfa-ültető szerepére vállalkozott Farkas László, aki egész sereg szavunkat, kifejezésünket helyezi teljesen indokolatlanul feketelistára. És mennyi lehet még a tarsolyában, amiket nem sorolt föl! Hogyan hagyhattam volna mindezt szó nélkül!

Fabricius-Kovács nem tartja „szerencsésnek”, hogy — az ő szavával élve — „kioktatom” Farkast, de ezúttal sem a megfelelő szót használja, akárcsak előbb, amikor a határozottságot, az elvszerűséget „ingerültséggel” helyettesítette. Én ugyanis nem kioktatni akartam Farkast, csupán helyreigazítani tévedéseit. A tévedések helyreigazítása mindenkinek elsőrendű kötelessége, és a bírálat elfojtására irányuló törekvésnek tekinthetjük, ha valaki a tévedések korrigálását kifogásolja.

Szerintem, ha valaki valamilyen témáról ír, elengedhetetlen, hogy ismerje a tárgykörre vonatkozó kérdéseket, felfogásokat. Tudom, hogy ez jó adag fáradsággal jár, mert el kell olvasni a tárgyról szóló fontosabb cikkeket, tanulmányokat. Tapasztalatom szerint nyelvész körökben többen szeretnek írni, mint olvasni. Jobban mondva nem szívesen veszik maguknak azt a fáradságot, hogy rendszeresen olvassák mások írásait. Farkas László sem mentes ettől a gyakran észlelhető hibától. Bíráló cikkének megírásakor szemmel láthatólag nem volt egészen tisztában az általa felvetett problémákkal. Az a megjegyzése például, hogy „járványként terjed az igék helyett használt melléknévi igenevek divatja, — miért éppen a Nyelvőrben találkozunk vele?”, a kérdés nem ismeréséről tanúskodik, hiszen egyrészt erről már évtizedekkel ezelőtt is vita folyt, másrészt ennek a nyelvhasználatnak régiségét, magyarosságát és (bizonyos megszorítással) helyességét azóta többen elfogadhatóan igazolták. Tájékozatlanság tehát itt mai divatról és magyartalanságról beszélni. Inkább mi tehetnénk szemrehányást Farkas megrovásához hasonlóan ilyesformán: még most is divatoznak a tájékozatlanságból eredő nyelvhelyességi babonák, — miért éppen a Nyelvőrben kell találkoznunk velük? Farkas nyelvhelyességi kárhoztatásai olyan színezetűek, mintha ezt akarná mondani: Lám még a nyelvészek sem ismerik eléggé a nyelvhelyességi szabályokat. Holott erről szó sincs. A régi nyelvművelés jármától megszabadult nyelvészek jól ismerik, de nem tartják tiszteletben, hanem babonának ítélik ezeket az idejétmúlt szabályokat.

Sajnálattal állapíthatjuk meg, hogy nálunk minden időben jelentkeztek olyan tendenciák, hogy egyes személyek vagy csoportok erőszakkal próbálták rákényszeríteni másokra a saját nyelvhasználatukat, a nyelvről vallott egyéni nézeteiket. Néhány példa ilyen erőszakos törekvésre, fenyegetőzésekre, basáskodásokra: „Én magam ezt a szót [t. i. *összes*] soha nem használom. Családomban is eltiltottam” (Kenedi Géza: MNY. 3: 469). — „A *gyanánt* szó használója fegyházat érdemel” — így hangzik a *Literatúra nyelvhelyességi szakértőjének* semmivel meg nem okolt, de annál szigorúbb ítélete” (Msn. 1: 125—6). — „... A sok *felszámolás* után *leszámolás* is következik és jaj lesz azoknak, akik nem vigyáztak nyelvünk épségére” [vagyis a *felszámol* szót használták] (Msn. 4: 167). — „Nyelvművelő mozgalmunk 5. esztendejébe fordult... Nem tagadhatók a sikerek, de éppen e sikerek csekély volta mutatja, hogy eszközeink nem elégségesek teljes és maradandó diadal kiharcolására. A mozgalomnak tartalmában, terjedelmében és lendületében bővülnie, szélesbednie és gyorsulnia kell. Ennek múlthatatlan föltétele pedig az, hogy Akadémiánkat az állam olyan jogokkal és hatáskörrel ruhazza föl, amilyent ez a kérdés csakugyan megérdemel” (Msn. 5: 113). A cikkíró tehát, mint látjuk, államilag biztosított hatáskörrel, vagyis kétségtelenül bizonyos erőszak alkalmazásával akarta megvalósítani azt, amit a régi nyelvművelés egyéb eszközökkel nem tudott elérni.

A magyar nyelvművelés szerencséjére mindig akadtak olyan nyelvészek, akik szembehelyezkedtek az önkényeskedő, hatalmaskodó nyelvhelyeskedéssel. Nagy J. Béla például határozottan elutasította a „nyelvművelésnek” ezt az erőszakos fajtáját: „... Senkinek sincs... joga, még kevésbé hatalma, hogy a maga egyéni felfogását vagy ízlését rákényszerítse az egész közösségre. A nyelvhelyesség kérdései nem olyanok, hogy akár huszáros nekivágással, akár bírói módon, törvényszakaszkok alkalmazásával lehetne őket elintézni... Nekünk is vannak ilyen Pados professzoraink... akik bírólul tolják fel magukat... Önkényes szabályokat állítanak fel... Elbizakodva osztogatják nyelvhelyességi tanácsaikat, pedig nem ismerik nyelvünknek múltját, ... nem tudják, mennyi mindent hibáztattak már régebben is alaptalanul...” (Msn. 1: 35). „... Felvetődött az a gondolat, hogy az Akadémia tekintélyével felruházott szakosztályi döntésekkel kellene a nyelvművelés vitás kérdéseit szabályozni. Ezt a megoldást nem tartom sem szerencsésnek, sem megvalósíthatónak... Ezekhez a döntésekhez bárki hozzászólhatna, perbe szállhatna velük, talán meg is cáfolhatná egyiket-másikat, úgyhogy a szakosztály kénytelen lenne állásfoglalását megmásítani” (i. h. 38—9). Ugyanilyen álláspontra helyezkedett Lőrincze Lajos is a pécsi nyelvművelő konferencián: „Nem tartanánk célravezetőnek, hogy — mint sokan kívánják — valamiféle nyelvművelő hivatalt állítsunk fel, amelynek mindenkire kötelező erejűek a rendelkezései. Ez nem vezetne jóra. A nyelv dolgaiban nem megfélemlítés vagy erőszak, hanem meggyőzés, tanítás, jó példamutatás vezethet eredményre” (AnyMűv. 29).

Az önkényeskedés elítélésének, amint tapasztaljuk, csak ideig-óráig van hatása, mert mindig akadnak olyanok, akik sehogy sem tudnak belenyugodni a nyelvre vonatkozó különböző nézetek békés megvitatásába, hanem újra meg újra az egyéni ízlés erőszakos érvényre juttatását tűzik ki célul. Ha nem lehet országos méretben, hát legalábbis valamilyen szűkebb körben. Ilyen törekvésnek kell felfognunk Farkas Lászlónak azt a javaslatát, hogy egyelőre a Nyelvőr kebelében jöjjön létre valamiféle nyelvhelyeskedési hivatal,

lektorátus, ahol az erőszakos „nyelvművelés”, a kíméletlen stilizálgatás a lábát megveti, és onnan terjeszkedik tovább. Mivel Farkas jó szándékát nem vontam és nem vonom kétségbe, valószínűleg meg lehet őt győzni javaslatának káros voltáról. Gondoljuk meg, mire vezetne egy ilyen Nyelvőr-beli stilizáló hatóság működése. Az ilyen stilizátorok (ahogy ezt Farkas cikkéből, az abban foglalt rosszallásokból, szövegmódosításokból, tilalmakból biztosan következtethetjük) éppen azt akadályoznák meg, amit Farkas is jogosan követel: az egyéni stílus, a sajátos nyelvhasználat érvényesülését. Uniformizálnák a Nyelvőr nyelvhasználatát, a cikkek stílusát, szavait, kifejezéseit. Kialakulna egy olyan gyakorlat, hogy a Nyelvőrben ezt meg ezt nem szabad írni, csak ezt és ezt szabad írni. Hogy ez milyen áldatlan perpatvarokat okozna, azt elgondolhatjuk. A stilizátorok személyének és ízlésének változása persze a bizonyos ideig megszokott sablont időnkint folyton módosítaná, s egy ilyen ízlésváltozás határmezsgyéjén senki sem tudná, hogy végül is mit szabad és mit nem szabad. Mindez mekkora babonalavinát indítana meg, micsoda félreértéseket, félremagyarázásokat szülne, milyen káoszt hozna létre!

Farkas László, mintegy példát akarván mutatni az általa követelt és elképzelt stilizálásra, mondatokat pellengérez ki a vizsgált Nyelvőr-szám-ból. Stilizálási módszerét látva, amely kizárólag az egyéni szubjektív ízlésen alapszik, önként adódik az a következtetés, hogy az illető számból ilyen módon még többet stilizálhatott volna. Tetszés szerinti mennyiségben! Hiszen ugyanazt a gondolatot, mondanivalót mindenki többé-kevésbé eltérő módon fejezi ki. Az 50-es években éppen ilyen stilizálási vitával kapcsolatban egy ízben kísérletet végeztünk az egyik fordító közösségben. Több személy kapta kézhez stilizálás céljából ugyanazt a magyarra fordított szöveget. Néha úgy, hogy mindegyik azonos szöveget stilizált, máskor pedig úgy, hogy egymás után sorba kapták meg a már stilizált szöveget láncszerűen újabb stilizálásra. Jókat lehetett derülni azon, hogyan „javígtattak” sokszor homlokegyenest ellenkezően, hogyan állították vissza a mások által megváltoztatott szavakat, kifejezéseket.

Farkas cikkének bírálatát 1967-ben azzal fejeztem be, hogy ha akarnánk, az egyéni ízlés mértéke szerint az ő cikkében is találhatnánk csiszolni- vagy kivetnivalót, de az ilyen bogarászásra nem vállalkozom. Mivel azonban Fabricius-Kovács az abszolút igazság egyik példaképévé emelte Farkas írását, tanulságosnak vélem szemléltetni, hogy mennyire vitatható eljárás az effajta stilizálgatás, ezért pusztán az okulás kedvéért szemügyre veszem Farkas módszerével a saját mondatait, kifejezéseit, szavait és az övéhez hasonló kifogásokat emelek ellenük.

Farkas az egyik kiragadott mondatot azért kifogásolja, mert hiányzik a formális egyeztetés: „egyik forrása alighanem ezek voltak” (Nyr. 90: 363). Az ilyesmit, szerintem, túlbuzgóság kifogásolni, de most nem ez a lényeg, hanem az, hogy maga a hibáztató is elköveti ugyanazt a felrótt vétséget (uo.), amikor így ír: „a Nyelvőr igen népes . . . szerzőgárdával dolgozik, s közülük kevesen tartoznak a „reguláris sereghez” (gárdával — közülük). Két sorral lejjebb: „legtöbb stílusszeplőt — e számban — az ő szövegekben találhatunk”. Szerintem így lenne szabatosan: „a legtöbb . . . találhatjuk”. Ami a stílus szubjektív elbírálását illeti, megítélésem szerint kissé keresettek, érezhetően az erőltetett egyénieskedés célját szolgálják Farkas cikkében az alábbi szavak, kifejezések: kiváltképp *idétlenek*; *stílárís szeplőt*, *stílusszeplőt* (kétszer egymás után); szöveget *megigazítani*; „*műhelymunka*” (a nemrég

divatos mozgalmi zsargon „tömegmunka” szavára emlékeztet) (i. h. 363); mindent *egybesöprő tallózás; szikkadt, ásatag* kifejezések; *suta ünnepélyesség* árad; *ünnepélyes szertartás szakrális* szövege (364); *taláros, ünnepélyes páto-szát; alázatos álszerénység; alázatosabb* lesz a mondat; bármennyire *kopár* is a mondat (365); stb. Aránylag rövid cikkében kétszer használja Farkas a *szikkadt, fonnyadt*, háromszor az *ünnepélyes* szót. Teljesen elkoptatja az *íz* szavunkat: *ízesen* (362); amelynek az *ízét* (363); az *ízekre*; egyéni nyelve *ízeivel*; egyéniségre és az *ízekre; ízesebb*; a változatos *ízek; ízesen*; népnyelvi *ízek* (366); *legízesebben; íztelen* (367).

Fenti kifogásaim mások szemében talán túlzottan szubjektív hibázta-tásoknak látszanak, esetleg csak az én egyéni ízlésemet tükrözik. De a Farkas követelte „kíméletlen” stilizálás nem eredményezhet mást, mint azt, hogy az ilyen stilizáló a saját egyéni ízlése szerint módosítja — nemegyszer indokolatlanul — mások szövegét, terjeszt meghökkentő, fölösleges tilalmakat, nyelvhelyességi babonákat. Az ilyen „műhelymunkából” több kár származik, mint haszon. Ez a tapasztalatom.

Hibája Farkas cikkének az is, hogy a megrótt példamondatokat nem számítva (amelyeknek szerzőit könnyen kinyomozhatjuk) a magyar nyelv-tudomány művelőinek stílusát elmarasztaló soraiban voltaképpen nagyfokú személytelenség és bizonytalanság húzódik meg. Az elmarasztalást mindenki magára értheti, de ki is vonhatja magát alóla. A cikk elolvasása után ebből a szempontból teljes tanácsstalanságra vagyunk kárhoztatva. Farkas eredetileg csupán arra vállalkozott, hogy a Nyelvőr egyik számának szövegét bírálja a nyelvhelyesség és a stílus figyelembevételével. Erre utal cikkének a címe. Ámde mindjárt az elején jóval túllépi a kijelölt feladat körének határait, s a kutatásul választott aránylag kevés anyag alapján merészen általánosítva kijelenti: „Nyelvészeti íróink, nyelvtudósaink közül . . . kevesen tudják gondolataikat ízesen és egyszerűen, igényes szép magyar nyelven elmondani” (362). Kevesen tudják! De kik tudják és kik nem tudják? Minden nyelvész gondolhatja: Én a kevesek közé tartozom, tehát nem veszem magamra, nem rólam szól a mese. (Bizonyára ezért is nem reagáltak Farkas cikkére). Annál is inkább gondolhatja, mert Farkas a „reguláris sereget” mintha bizonyos fokú kíméletben, megkülönböztetésben részesítené (363). Itt azonban fölmerülhet egy másik kérdés: Kik tartoznak a „reguláris sereghez”? És miféle „reguláris sereghez”? A nyelvészetnek vagy a stílusnak a seregéhez? Logikusan az utóbbira, a stílusra kellene gondolnunk, hiszen a szerző főleg a stílussal foglalkozik, csakhogy Farkas éppen a pedagógusokat, a fordítókat, az irodalom-történészeket zárja ki a „reguláris seregből” (uo.), márpedig ezek az emberek tagadhatatlanul a stílus „reguláris seregéhez” tartoznak. Tehát Farkas mégis a nyelvészetre, a nyelvészekre gondol a „reguláris” szóval kapcsolatban. Ha ez így áll, akkor szerinte a nyelvészek pusztán azért, mert „regulárisok”, eleve jobban stilizálnak, mint a pedagógusok, fordítók, irodalomtörténészek. Talán nem is kell bizonyítani ennek a tételnek a képtelenségét.

De nehogy azt higgyék a „reguláris” nyelvészek, hogy Farkas mércéjével mérve ők sokkal jobban írnak. Nem, mert az ő műveikben is megtalálhatjuk a Farkas által feketelistára helyezett szavakat és kifejezéseket. S hogy semmi kétség ne legyen, Farkas nyíltan kimondja: „. . . a példákat ott, a saját stílus-környezetükben ítélem kirívónak vagy kártékonynak, a nyelv művelés és a nyelvtudomány nyelvére általánosan jellemzőnek” (365). Az egi nyelvművelő konferencia határozatainak egyébként joggal kifogásolt szövegrésze szerinte

„egy egész nyelvészközösség ízését fejezi ki” (uo.). S így folytatja: „... Valószínűleg ez a magyar nyelv művelésnek, nyelvtudománynak a megszokott, elfogadott nyelve” (366). Mintha érezné, hogy ezzel alaposan elveti a sulykot, rögtön utána név szerint a stíluseszmény piederstáljára emel két nyelvészt is. Sőt siet hozzáfűzni, hogy „a legtöbb nyelvész ízesen, fordulatosan, könnyedén alakítja mondatait” (366). Hogyan egyeztetethetjük össze ezt a dicséretet az előbb idézett megrovással? Melyik kijelentését fogadhatjuk el igaznak? Nyilván mind a kettőt, hiszen neki, mint Fabricius-Kovács állítja, „mindenben igaza van”.

Amikor a Farkas cikkét dicsérő hozzászólást (Nyr. 91: 138–40) elolvastam, szerfölött elcsodálkoztam. Az írás szerzője, Fodor István, aki a méltatott cikkről voltaképpen vajmi keveset ír, ugyancsak beható vizsgálódás nélkül ítéli el teljes egészében a magyar tudományos stílust, amely szerinte „száraz, színtelen, körülményeskedő, vaskalapos, dagályos, unalmas, nevetséges” (uo.). Felteszi a kérdést: „Hogyan alakult ki a magyar tudományos stílusnak ez a vaskalapos szárazsága?” Válasza: „Aligha tévedek, amikor a német tudományos nyelv hatására gyanakszom” (i. h. 139). Csak gyanakszik, de nem bizonyít. De nem is bizonyíthat. A magyar tudományos stílust (a nyelvészetben) kezdettől fogva a sokszínűség, a humor, a könnyedség, az érthetőség, a magyarosság jellemezte. Szó sem lehet német hatásról. De miért is lenne? Merem állítani, hogy a magyar nyelvtudomány stílusa, nyelvezete teljesen eredeti, semmi lényeges vonást nem vett át a német tudományos stílustól. Nincs tehát semmi szükség arra, hogy a nem tudni mi okból kifundált német hatás lerázása céljából most végszükségben a franciákhoz vagy az angolokhoz járjon „továbbképző tanfolyamra”. A magyar nyelvtudományi stílus felveszi a versenyt bármely ország, bármely nép nyelvtudományi stílusával. Említsük meg a sok közül Szarvas Gábort, akinek írásai a kuruckor harcos hangulatát idézik, Mészöly Gedeont, aki a középkori hitvitázókra emlékeztető buzgalommal (azok túlzásai nélkül) igyekezett elfogadtatni zseniális elgondolásait, Zsirai Miklóst, akinek színes előadásait minden óra végén a hallgatóság tapsvihara méltányolta, Pais Dezsőt, aki a szigorúan ellenőrzött adatok mesterei csoportosításával, világos okfejtésével mintegy viszi az olvasót a valószínű megoldás felé. Benkő Lorándot, aki még a nyomdatechnikai útbaigazításokat is élvezetes olvasmánnyá tudta tenni, Lőrincze Lajost, aki nyelvművelő fejtegetéseivel, különösen miniatűrjeivel egy új nyelvészeti műfajt alkotott... És folytatnám tovább. Nincs annyi hely egy Nyelvőr-számban, hogy arra érdemes nyelvészeti íróink stílusát kellőképpen méltatni tudnám. Igaz, vannak nyelvészeti írások, amelyekre többé-kevésbé ráillenek Farkas és Fodor megjegyzései. Tessék ezeket, ha arra alapos okot adnak (de csak akkor, hiszen hébe-hóba mindenki botolhat) megfelelő indokolással, kellő téjakoztottsággal, tárgyilagosan bonckés alá venni. Ez igen hasznos munka lesz. De általánosságban, „mindent egybesöpörő tallózással” nem lehet igaztalanul elmarasztalni az egész nyelvtudomány stílusát. A magyar stílus komoly kutatói bizonyára mindnyájan helytelenítik az ilyen légüres térben mozgó általánosításokat. Igazat kell adnunk Szabó Zoltánnak, aki nyomatékosan hangsúlyozza, hogy „csakis gazdag és megbízható tényanyag, csakis pontos és következetes módszerek biztosíthatják, hogy az elemzés és az ebből fakadó stílusjellemezés mentes legyen az impresszionista és szubjektív értékű állításoktól” (Nyr. 91: 332).

Végül vegyük szemügyre Fabricius-Kovács Ferenc szóban forgó cikkét, és nézzük meg, milyen tanulságot vonhatunk le belőle. Fabricius-Kovács

ugyanazt a hibát követi el, mint Fodor: magasztalja Farkas László kellően meg nem alapozott állításait anélkül, hogy kifogásolná nyilvánvaló tévedéseit, és helyes mérleget készítené a negatívumok és pozitívumok gondos egybevetésével. Azon a következtelenségen már meg sem ütközünk nagyon, hogy a Farkasnak mindenben igazat adó Fabricius-Kovács cikkében is megtaláljuk a Farkas által megrótt nyelvi eszközöket (állítmányi igenév — 43; *való* — 45; *bizonyos* — 47; stb.), de ezekre most nem térek ki. Hiszen, úgy látszik, egyeseknél az elv ez: nekem szabad, másnak nem szabad. Ezeknél az amúgy is indokolatlan, önkényes kárhozzátásoknál sokkal nyomósabb kifogásokat emelhetünk Fabricius-Kovács cikkének stílusával, nyelvezetével szemben. Abban tökéletesen igazat adok neki, hogy „a tartalomnak és a formának . . . harmóniában kell lennie egymással . . . az igaz gondolatnak világos formában kell kifejeződnie . . . nyelvhelyességi szempontból is nyilvánvalóan súlyos vétség, ha a nyelvi forma tökéletlen, gondatlan, homályos, pongyola, torz” (Nyr. 93: 44).

Ehhez azt az önként adódó megjegyzést fűzöm hozzá, hogy aki ilyen igényes másokkal szemben, annak saját magát szemben is igényesnek kell lennie, mert csak példamutatással tudja törekvéseit megvalósítani. Fabricius-Kovács — teljes joggal — világosságot, közérthetőséget követel a magyar tudományos stílustól. Olyan fogalmazást sürget, amelyet egy nyílt eszű paraszt is megért (az utóbbi persze túlzott követelmény). De valóban világosan, közérthetően ír-e éppen ebben a cikkében maga Fabricius-Kovács? Szemlélteti-e a saját fogalmazásával, hogy miképpen kell világosan, érthetően közölni gondolatainkat? Sajnos, nem mindig. Nem vagyok ellensége az idegen szavak használatának, ha azok bármilyen szempontból jogosultak a szövegben. Am, ha elsősorban a világosságot, a közérthetőséget tartjuk szem előtt, bizony csínján kell bánni velük. Fabricius-Kovács ebben a tekintetben, szerintem, nemegyszer túlmegy a megengedhető határon (holott ugyanő túlzottan logikai alapra helyezkedő bogarászással ítél el zavarónak egyáltalában nem nevezhető állítólagos képzavarokat). Az olyasmi még csak hagyján, hogy „belső vizualitásunk meggyengült” (i. h. 44); vagy „meglepett, hogy némelyikük milyen toleránsnak mutatkozott irántuk” (i. h. 44–5). Ezeket semmiképpen nem ütközöm meg, csak a fokozat érzékeltetése céljából idéztem. De már, a közérthetőséget véve alapul, fejcsoválva olvassuk ezeket a mondatokat: „Nevezzük a két kommunikáló partnert e l s ő , illetve m á s o d i k s z e m é l y n e k , s nézzük meg, hogy mi a sajátos szerepük a kommunikációban. — Tekintsük első személynek kettőjük közül azt, akinek a kultúrája potensebb . . .” (i. h. 47). Vajon megértik-e az efféle mondatokat az egyszerű emberek? Valószínűleg nem értik meg. De legkülönösebb a következő kijelentés: „A nyelv redundanciaállománya igen nagy” (i. h. 47). Ugyanezt a kifejezést megismétli az alábbi kiegészítéssel megtoldva: „A redundancia m i n d k é t k o m m u n i k á l ó p a r t n e r n e k rendelkezésére és szolgálatára áll” (i. h. 48). Ezeket már csak a tudományos tolvajnyelv ismerői értik meg. Ha értik! Mert mi az a *redundanciaállomány*? A cikkben meg nem magyarázott *redundancia* szót az olvasó először bizonyára az „Idegen szavak kéziszótárában” keresi, gondolván, hogy ha nem is ért meg minden szót ebben a közérthetőséget követelő cikkben, de mindenesetre hamar megvilágosodik a szótár segítségével. A keresett szót azonban itt nem leli meg, tehát nem gyakran használt idegen szó lehet. Különböző nagy szótárakat forgatva, némi fáradsággal mégis tudomást szerzünk jelentéséről: 'nagy bőség, gazdagság, fölösleg, többlet'. De jelen

esetben a szótári kutatás sem sokat segít rajtunk. Mert mit jelent az, hogy „bőségállomány, fölöslegállomány”? Így sem világos, így sem érthető. Zavarosabb, mint bármely képzavar. A *redundanciaállomány*-féle szavak nem egyebek tudományos mezbe bújtatott kódosításnál. Félreértés ne essék: én a tudományos műszavakat önmagukban nem kifogásolom. Aki nem törekszik általános megértésre, ám használjon kevésbé ismert, csak szűk körben alkalmazott műszavakat, köztük idegen szavakat is. Felfogásom szerint nem fog véteni a nyelvhelyesség ellen. Fabricius-Kovács azonban nyomatékosan hangsúlyozza az általános megértés követelményét, ennek ellenére sűrűn iktat be szövegébe nem okvetlenül szükséges, nem közérthető, szótárakból is nehezen kinyomozható műszavakat, idegen szavakat. De mi van akkor a világosság magasztalt elvével? A példa tanúsága szerint az nyilván csak másokkal szemben érvényes.

Mindezt a legkisebb ingerültség nélkül, egyedül a tényekre hivatkozva írtam. Azok a cikkek, amelyekkel itt vitába szálltam, egy lépéssel sem viszik előbbre a magyar nyelvművelés, a magyar tudományos stílus ügyét.

S hogy a cikkem elején említett elvi kérdésekről se feledek meg, az alábbiakban foglalom össze ennek a vitának elvi tanulságait. 1. A nyelvművelésben nem engedhetünk meg semmi önkényeskedést, sőt határozottan szembe kell fordulnunk az egyéni ízlés diktálta törekvésekkel. Csak igen nyomós indokok alapján helyteleníthetünk komoly nyilvános fórumról általánosan használt szavakat, szólásokat, kifejezéseket, nyelvi eszközöket. — 2. Meg kell követelnünk a cikkírótól a témában való tájékozottságnak bizonyos színvonalát. Ez alapvető követelmény, ennek hiányában senki sem vállalkozhat tudományos cikk írására, még kevésbé veheti kezébe a bírói pálcát. — 3. Nem következtethetünk túlzott általánosítással igen kevésből igen sokra. Nagy horderejű következtetések levonásához széles körű anyaggyűjtést kell vállalnunk. A sovány vizsgálódás után alkalmazott „mindent egybesöpörtallózás”, illetőleg — ami ennél egy fokkal még rosszabb — a semmiből koholt nagyhangú kijelentés csak kárt okoz a nyelvtudománynak. — 4. Üdvös lenne, ha szakítanánk a manapság divatozó óvatos személytelenséggel. Ne általánosságban lövöldözzük nyilainkat, hanem mondjuk meg nyíltan, hogy kinél mit kifogásolunk. Persze tárgyilagosan, érvek, tények felsorolásával. Akkor majd valószínűleg gyarapodni fog a vitacikkekre reagálók száma. — 5. A recenzió ne legyen üres vállveregetés, de tartalmatlan kirohanás se. A cikkismertető, a hozzászóló, a vitázó pontosan mondja meg, hogy mit helyesel, és mit ítél el. — 6. Ne követeljünk másoktól olyat, aminek mi magunk se teszünk eleget. Ne követeljünk másoktól világosságot, ha mi magunk a mondanivalónkat homályba burkoljuk. — 7. Ne tegyünk kísérletet a tárgyilagos, jogos bírálat elfojtására. Ne próbáljunk elfogultságot sütni a bírálóra azért, mert az nem a szájunk íze szerint foglalt állást.

Lehetséges, hogy nem mindenki teszi magáévá ezeket az elveket. Én azonban mindegyiket vallom, és megértésüket, ahol csak tudom, szóvá teszem. Ez indított annak idején a hozzászólásra, és most ennek a cikknek a megírására.

Én a magam részéről sajnálom, hogy vitapartnereim nem maradtak meg szigorúan annál a témánál, amely az egész polémiát megindította, hanem azt háttérbe szorítva bizonytalan mellékvágányokra siklottak. Pedig a szerzők egy nagy igazságot mondtak ki, s ha ezt az igazságot próbálták volna kidomborítani, akkor én is csatlakoztam volna hozzájuk. Arra a világosan

meg nem fogalmazott álláspontjukra gondolok, hogy a stílus, a nyelvi kifejezés elválaszthatatlan a nyelv művelés, a nyelv helyesség kérdésétől. Ebben a tekintetben egyetértünk velük. De éppen ez az egyetértés határozza meg a szembenállást is. Az írói stílus, az írói nyelv — az író szót itt a legáltalánosabb értelemben, az 'író ember' jelentésében használom — előtérbe helyezése kizárja a régi nyelvhelyességi bogarászásokat, a szavakon való nyargalást, a „szavak egérfarkába való kapaszkodást”, az alaptalan, idejétmúlt hibáztatásokat. El kell érniünk, hogy a magyar nyelv művelésével foglalkozó személyek (nyelvészek, írók, pedagógusok stb.) ne hibáztassanak egyes kiragadott nyelvi eszközöket, évtizedek sőt évszázadok óta általánosan használt, kiváló íróink és költőink műveiben is megtalálható szavakat, szólásokat, szerkezeteket idegenszerűség címén vagy más címen, az általános nyelvhasználatot semmibe vevő egyéni ízlésből, ötletszerűségből, különködésből, önkényes meggondolásból és nem utolsósorban téjakoatlanságból. Ne hibáztassanak újonnan keletkezett nyelvi eszközöket se csupán azért, mert mint újak még szokatlanok, ha azok a magyar nyelv szerkezetével, jellegzetességével, természetével, fejlődési tendenciájával vagy más elfogadható érvekkel igazolhatók. A magyar nyelv művelésnek a jövőben, szerintem, arra kell fokozottan törekednie, hogy az emberek világosan, érthetően, színesen, szépen írjanak és beszéljenek. Úgy vélem, a cél kitűzését illetően sokan egyetértnek velem. Ennek érdekében próbáljunk kialakítani fokozatosan egy olyan légkört, amelyben szinte lehetlenné válik minden önkényeskedés, tudatlanságból, téjakoatlanságból, maradiságból, vaskalaposságból eredő nyelvhelyeskedés, akár laikusok részéről, akár a tudományosság álarcában jelentkeznek is. Csakis ilyen légkör megteremtése után, a régi babonák megszüntetése után, az újonnan fel-felbukkanó tilalomfák, különködések, egyénieskedések lehetlenné tévése után foghatunk hozzá kettőzött erővel az eddiginél szélesebb körű nyelv műveléshez.

Szepesy Gyula

Berzsenyi Dániel és a nyelvújítás

I. Berzsenyi és a nyelvújítás viszonyáról megjelent régen egy érdekes értekezés,¹ amely azonban inkább csak összeállítás a Berzsenyi által alkotott nyelvújítási szavakból. Szerzője nem keres szerves összefüggést Berzsenyi költészetének időrendjével, struktúrájával, alkotó műhelyével, s vizsgálataiból nem szűri le a megfelelő eredményt.

Mi a következőkben e hiányt akarjuk — amennyire lehetséges — pótolni.

1. Ami a költőnek a nyelvújításhoz való viszonyát illeti, ezt — nézetünk szerint — ifjúkorának két döntő költői élménye szabta meg. Azt írja ugyanis Kazinczynak, hogy már iskolás korában, amikor még „iskolai tudományokkal” kellett volna foglalkoznia, „Horatius és Gessner műveivel társalkodott”.² Ezek a mintaképek lehettek első vezetői a nyelvújítással kapcsolatban is.

¹ Muresanu Szabin: Berzsenyi mint nyelvújító, Nyr. 1910. 202—9.

² Berzsenyi Dániel c. művem. Bp., 1966. 41 kk.

Horatius Ars poeticája, mint egész költői műve, döntő Berzsenyi ifjúkori költészetének kialakulása szempontjából. Az Epistolák második könyvének harmadik részében olvashatta Horatius örökké érvényes szavait a nyelvújításról:³

In verbis etiam tenuis cautusque serendis
hoc amet, hoc spernat promissi carminis auctor.
Dixeris egregie, notum si callida verbum
reddiderit iunctura novum. Si forte necesse est
indiciis monstrare recentibus abdita rerum et
fingere cinctutis non exaudita Cethegis,
continget dabiturque licentia sumpta pudenter,
et nova fictaque nuper habebunt verba fidem, si
Graeco fonte cadent parce detorta . . .

Ego cur, adquirere pauca
si possum, invideor, cum lingua Catonis et Enni
sermonem patrium ditaverit et nova rerum
nomina protulerit? Licuit semperque licebit
signatum praesente nota producere nomen.

Magyarul:

Óvatosan, finoman kapcsolja a szókat, emelje | ezt ki, kerülje amazt, aki verset költeni készül. | Akkor szólsz helyesen, ha a közkeletű szavak újként | hatnak ügyes módon kapcsolva. Ha kéztet a szükség, | hogy nevet adj újabb dolgoknak, költve olyan szót, | mit nemigen hallott a kötényes, régi Cethegus, | megteheted, kapsz rá jogot, ám túlzásba ne essél. | Hogyha görög forrásból van csinján alakítva, | tetszik a most képzett szó is. . . . Mért bánt az irigy, ha szerényen | újítok magam is? Hiszen Ennius és Cato mennyi | új tüneményre szabott jó szót, gyarapítva az ősök | nyelvét. Ez költők joga volt s marad is, hogy a nyelvnek | új szót adnak — akár új pénzt — a jelen veretével. (Muraközy Gyula ford.)

Ennek az Ars poeticának az emléke is végigkíséri a költő alkotó pályáját. Hogyne tört volna számára utat, mikor első költői motívumait verssé érlelte?

A másik író, akire hivatkozik: Gessner. Idylliumai Kazinczy fordításában már 1788-ban megjelentek.⁴ E fordítás nagy befolyással volt az ifjúkori költői világ „megszerkesztésének” művére. Másutt ezzel bővebben foglalkoztunk, most csupán a „nyelvújítási oldal” érdekel. Kétségtelen, hogy Horatius elvi felfogásával és bátorításával szinte egyidejűleg a gyakorlatot is tapasztalhatta az ifjú költő: hiszen Kazinczy fordítása tele van a nyelvújítás szavaival. A Gessner-fordítás szókinése befolyásolta az ifjú költő szókinésének kialakulását is.⁵

De a már korán maga elé tűzött cél, a mélyen átértzett nagy hivatás: a nemzeti újjászületés vágya is ebben az irányban hatott költőnkre. Hiszen

³ Opera Omnia E. C. Bp. 1961. 577.

⁴ L. Forrás és alkotás B. költészetében c. tanulmányomban (s. a.) bővebben kifejtem B. és Gessner viszonyát; l. még ak. kiad. 1936. Jegyzetek és hiv. m. 41 kk.

⁵ I. m. 44 kk.

⁶ Pl. aranyüstök, tévelyeg, repdes, örömet hint, susogó homály, Nézd . . . Ott, ahol . . . fordulatok, költői helyzetek stb. L. id. tanulm.

nemzete, népe „tanítója” akart lenni, ebben látta legfőbb költői hivatását, amit Mailáth-ódájában így fogalmazott meg (ifjúkori költészetére célozva):
 mint egy Pygmalion szobra, ölem hevén életre gyúlni látsza honnom . . .⁷
 A nyelvújítás mozgalmába való bekapcsolódás nélkül nem tudta volna eszméit, érzelmeit, lelkének hősi lendületét kifejezni.

Ugyanakkor Károly Sándor kitűnő tanulmánya óta⁸ fokozott figyelemmel kell ráeszmélnünk a költő belső döntéseinek elvi összefüggéseire. Tehát Berzsenyi nem mindenáron nyelvújító és nem elvtelen híve mindenféle nyelvújításnak. A „középszer”, az „egész harmóniája”, a szélsőségek elkerülése, az „egyirányú derület” nemcsak elvi meggyőződést fejeznek ki, hanem költői gyakorlatában, így nyelvújításában is érvényesülnek.

Az alábbiakban látni fogjuk, hogy költői szókinésében jelentős szerepet játszanak a nyelvújítás szavai. Ennek kettős jelentősége van. Nemcsak az, hogy egy nagy költő rendkívül fejlett ízlése válogatta ki az új szók tömegéből a neki legmegfelelőbbeket — a költői szempontok finom árnyalatai szerint —, hanem ő maga is egy sor új szót alkotott, amelyek — mint legkifejezőbbek, legmegfelelőbbek — nyelvünk közkinésévé váltak. Ezek a szók részben összetételek, amelyek a költő sokatmondó, tömörítő művészi elvének gyakorlati következményei, de részben új szavak is és olyanok, amelyek még „lét és nemlét között” lebegtek, s Berzsenyi állásfoglalása kellett ahhoz, hogy közkeletűvé váljanak. (Pl. *költészet, művészet* stb.)⁹

Nyelvújításának egyik jelentős forrását az irodalmi nyelvbe emelt tájszavak alkotják. (Akárcsak Kazinczynál.) A születő új nyelvnek ezek a legértékesebb eszközei, forrásai közé tartoznak. Helyesen emelte ki Ruzsiczky Éva,¹⁰ hogy ebben az időben az irodalmi nyelv és a tájnyelv — az egyes költők, írók szerint — még „a békés egymás mellett élés” állapotában voltak. Kazinczy — szükségszerűen — bátorította a tájszavak „betörését” az irodalmi nyelvbe. De az egységes cél már a „Schriftsprache” megteremtése volt. Kazinczy azonban különbséget tett a tájszavak hangállaga és hangalakja között.¹¹ Ellenezte a *tanét, gergeteg* stb. alakokat. A tájszót is alávetette tehát az egységes grammatika törvényeinek. E szempontból is helyesen befolyásolta Berzsenyi felfogását, s ez kifejezésre jutott a költő műveinek kiadásában is.¹²

2. Berzsenyi nyelvújítási szavait (tehát nemcsak az általa alkottakat, de az általa használtakat is) ábécérendben közöljük. Ahol szükséges, ott rövid esztétikai-filológiai megjegyzést is fűzünk hozzájuk, fenti elvi bevezetőnknek megfelelően.

Különös fontosságot tulajdonítunk a nyelvújítási szavak megjelenési idejének, ha azok nem Berzsenyitől származnak. Nem az volt a fontos számunkra, hogy mikor jelentkezik először az illető szó (bár ezt is megjegyezzük), hanem az, hogy Berzsenyi mint kortárs mikor olvashatta először. Ennek az ismeretlen keltezésű versek szempontjából is jelentősége van.¹³ Bár ismeretes

⁷ L. akad. kiad. ide vonatkozó jegyzete és i. m. 352—62.

⁸ Magyar Nyelv 62: 425 kk.

⁹ Uott.

¹⁰ Ruzsiczky Éva: Kazinczy tájszavai. Bp., 1961. 44 kk.

¹¹ Uo. kandidátusi értekezés tételei 5—6.

¹² L. Berzsenyi Összes Művei (kiadásomban, 1968. Bp. Szépirodalmi Kiadó) Utószó 589 kk.

¹³ L. Prolegomena egy új Berzsenyi kritikai kiadáshoz s. a. levő tanulmányom, 14.

Berzsenyinek rendkívüli tökéletességre törekvő költői módszere, műhelyének „míves” jellege¹⁴ (amely bizonyos mértékig függetleníti verseinek végleges kialakulását keletkezésük idejétől, vagyis számolnunk kell az idő relatív jellegével költészetében), mégis bizonyos következtetéseket, mint látni fogjuk, le lehet vonni a nyelvújítási szavak e korabeli megjelenési ideje szempontjából is e fontos irodalomtörténeti kérdéssel kapcsolatban.

acélzár — Feltés c. versében. Mint összetétel a költőnek tulajdonítottak között szerepel. A vers rendkívül tömör stílusának fontos eszköze (társaival együtt).¹⁵

ádáz — Sokszor fordul elő költőknél rendkívüli kifejező értékénél fogva. Az Amathusban a békés élet ellentétéként, a Görög Demeterhez írt ódában az *örült* jelző helyett Néróval kapcsolatban, Az utmai ütközetben és A felkölt nemességhez 1805-ben harci kép festéséhez, a Dukai Takács Judit-hoz írt episztolában 'könyörtelen' jelentésben, A Pesti Magyar Társasághoz c. versben a felvilágosodás elítélő értelmében használja a költő. — Rajnánál olvashatta (1781.), de inkább költői pályája későbbi időszakában használja.¹⁶

agyváz — A temetőben tűnik fel e tömörítő szó, megvető értelemben. — Berzsenyi alkotása.¹⁷

alak — Berzsenyi egyik kedves szava, az Észrevételekben és a Kritikai Levelekben is kitér rá. Kölcsey kifogásolta, különösen A Szonetthez c. versben: *alak Szonett*, ahol a költő 'szép' értelemben használja. Az Egy hivatlenhez c. költeményben *alakszin* inkább 'alakoskodást, külszínt' jelent. — Különben a szó 1750 óta ismeretes, Verseghynél 1793-ban fordul elő. Nézetünk szerint Berzsenyi eredeti módon értelmezi. Azonban az ő értelmezésében nem vált általánossá. Ő a *bildschön* kifejezésére ajánlotta, s hozzátette: „Ha tehát az írói

nyelvben ezen szóllásom divatba nem jöhet, úgy egy igen szép 's ideális szótól fosztja meg a Rec. [Kölcsey] nyelvünket, oly szótól, mely nálunk épen az lett volna, ami a' németeknél a' *bildschön* vagy még szebb.”¹⁸

alkony — Török Sophiehoz, A Muzsához és a Mailáth-hoz írt ódákban jelentkezik. — Már 1760-ban előfordul Adaminál és 1805-ben Verseghynél. Érdemes megjegyezni, hogy a szerelmi ciklus egyik befejező versében, a Glycerében az eredeti alak fordul elő: „*Alkonyati* homály gerjed...”¹⁹

alkotmány — Legnevezetesebb előfordulása Berzsenyinek 1808-ban írt, Barátimhoz c. versében van. Ezt a már 1560-ban ismert szót 1787 körül 'constitutio' értelemben használják. Ez vezetett arra, hogy én is így magyarázom ezt a fordulatot: „*Alkotmányok* örök talpkövihez teszem” (ti. verseimet). Azonban Révai Miklós egyik versében, amely Berzsenyi kedvenceihez tartozott, ez a fordulat olvasható: „Meg változott egen, földön Nékem minden *alkotmány*”. Így tehát a szó eredeti értelmezéséhez kell visszatérni, s Berzsenyiné is 'költői alkotás, szellemi mű' értelemben kell felfogni.²⁰

álkép — A Szerelem c. versében (a *nagyság álképét*) 'ábránd' értelemben. B. sajátja.²¹

állepel — Barátimhoz c. költeményében (*bíbor állepel*), először nála mutatható ki.²²

¹⁴ I. mű 411–43.

¹⁵ Rövidítéseink: A Magyar Nyelvújítás Szótára: NYÚSZ.: Gáldi műve: Gáldi; Bárczi műve: Bárczi;—Történeti Etimológiai Szótár TESZ — A verseimket nem rövidítettük. -*acél* a XII. sz., *zár* a XVI. sz.-ból. TESZ. 93. 1. Zár l. később. ¹⁶ NYÚSZ. 406, Bárczi 2. ¹⁷ *agy*: XV. sz. TESZ. 105, *váz* l. később. ¹⁸ TESZ. 125, NYÚSZ. 406. ¹⁹ NYÚSZ. 407, TESZ. 125. ²⁰ L. Berzsenyi soproni olvasmányai (s. a.) c. tanulmányom 45. ²¹ *ál* 1342-ből TESZ. 122. ²² NYÚSZ. 406.

álmokép — Búcsúzás c. v. (mint az *álmokép*, *örömmim*, *reményim*) szintén 'ábránd' jelentésben. Berzsenyi sajátja.²³

andalog — Lollihoz: *andalodás*, Barátimhoz: *andalgó* öröm ('ábrándozó'), gr. Török Sophiehoz: *andalog*, Az Ifjuság: *andalgó* öröm, *andalodó* lelked, Wesselényi, a nádor: *andal* (*andaly*), *andalgva* nézem. — 1763-ban ismeretes, B. Sz. 1792-ben szerepelteti.²⁴

árny — Vigasztalás c. versében eredetileg: „S a virágzó zöld pálmák árnyain”. Később elvetette: „Az *Árny* szép és jó, de csak a' maga helyén. A' szükségtelen új szó az illy együgyű tónushoz nem illik.” Az Elégiában viszont 'halott' jelentésben használja. — E szó különben Kazinczynál és Sándor Istvánnál egyaránt felbukkan (1801.).²⁵

báb — sokszor előfordul Berzsenyiné. A Szerelem: „A nagyság álképét mint *bábot* elveted” ('hiábalóság'), Orczy árnyékához: „Nem kér lelke hiú gyermeki *bábokat*” ('külső fény, cím stb.'). A Magyarokhoz: „Gyermeki *báb* puha szíve tárgya” ('elpuhultság'), Festetics Lászlóhoz: „a fény *bábja*” ('hamis eszköz'), A Pesti Magyar Társasághoz: „Az embereknek *bábot* s vázt vetett” ('babona'), Döbrentei Gáborhoz: „Midőn legázolt *bábja*it boszulja” ('bálvány'), Kazinczy Ferenchez: „nem *báb*ra kél” ('mihaszna holmi'), Víg Chloe: „A büszke remény *bábjai*” ('ábránd'). — E régi szó B. kortársai közül 1801-ben Földinél található.²⁶

báj — nagyon gyakori költőknél. Cypriszhez: „Varázsöved *bájai*” ('szépség'), Barátimhoz: „tündér *báj*” ('csalogató szépség, 'álmokép'), A Halál: tündér *báj*” ('földi öröm, ábránd'), Kazinczy Ferencnéhez: Elysium *bája*, Barátimhoz: „Amathus *bájai*” ('szerelmi ábránd'), Vitkovits Mihályhoz: „Thespis *bájvilága*” ('színház'), „az élet édes *bájai*”, A poézis

hajdan és most: „A szép ifjú világ *bájai*” ('szépség'), gr. Mailáth Jánoshoz: „Isteni *bájba* merült szemem”. — A XVII. sz.-től ismert, elavult szót Bacsfányi 1788-ban újítja fel.²⁷

bájöv — Lollihoz: A kellem *bájövében* ('varázs')²⁸

bájszín — Jámorság ('csalóka ábránd')²⁹
bájalak — A poézis hajdan és most: „Mint a poézis *bájalakja*” ('csoda').³⁰ — Utóbbi három Berzsenyi újításának látszik.

bájol — Melancholia: „*Bájolnak* tégedet” ('széppé tesz'), Az én Muzsám: „*bájoltan* heverész” ('elbűvölt'), „*bájolva* látja” ('elragadtatva'), Vitkovits Mihályhoz: „*bájoló* nyugalom” ('megnyerő'), Himnusz Keszthely isteneihez: *bájoljátok ide* ('varázsol'), Felsőbüki Nagy Benedekhez: „*bájló* nyelved” ('szép'), Wesselényi nádor: *elbájolt* ('elbűvölt').³¹

bércfok — Vitkovits Mihályhoz: „Budának roppant *bércfokáról*”. — A B.-nek tulajdonított összetétel eredetében már a középkori nyelvben is ismeretes.³²
cím — Festetics Lászlóhoz: „Nagy nemének *címjei*hez magasítja lelkét” ('minta, példakép'). 1780 körül, Barczafalvinál bukkan fel. Berzsenyi Gvadányinál is olvashatta (1782.).³³

csalét — A közelítő tél. — Kazinczy szava 1793.³⁴

csatináz — Egy szilaj leánykához. — B. tájszava.³⁵

csermely — A csermelyhez, A közelítő tél, Amathus. — Az Idylliumokból merített új szó.³⁶

dagály — Többször is előfordul. Wesselényi hamvaihoz: „megszégyeníté a gonoszok . . . *dagályát*” ('felfuvalkodottság'), A temető: „ragyogó *dagály*” ('pompa'), Kazinczy Ferenchez: „szeles *dagály*” ('elbizakodottság'), A táncok: „Megveti a lánykát a diadalmi *dagály*” ('hetvenkedő büszkeség'). — Már a XV. sz.-ban

²³ I. tanulmány: Berzsenyi soproni olvasmányai 23. l. *álm* 1150-ből TESZ. 142. ²⁴ TESZ. 152, NYÚSZ. 406. Tolnai i. m. 47. ²⁵ TESZ. 179, NYÚSZ. 409. ²⁶ TESZ. 209, NYÚSZ. 480. ²⁷ TESZ. 218, NYÚSZ. 480. ²⁸ TESZ. uo. ²⁹ Ak. kiad. 217. ³⁰ TESZ. uo. ³¹ Uo. ³² TESZ. 282. ³³ TESZ. 436, NYÚSZ. 37. ³⁴ Ruzsiczky: Kazinczy tájszavai 200. ³⁵ Ruzsiczky Éva i. m. 200. ³⁶ TESZ. 1621-ből, Kazinczy által felújítva 1793-ban. NYÚSZ. 37.

- feltűnt, Baróti Szabó által felújított szó 1792-ből.³⁷
- diadalmi* — A felkölt nemességhez 1805-ben, A táncokban található. B.-nek tulajdonított melléknév.³⁸
- dísz* — Főleg a „Kazinczyanákban” előforduló szó: Kazinczy Ferenchez: „Zsibó *díszeit*” ('nagy ember'), Kazinczy Ferencnéhez: „a *dísz* kellemére” ('díszítés'), Wesselényi hamvaihoz: „fényes *díszedet*” ('érdem'), gr. Török Sophiehez: „*Dísz* nyer” ('szépség'). — A Mondolat kigúnyolja a Tudományoknak ebből képzett igéjét is: „*díszlett* e mód.” — Már a XV. sz.-ban előfordul; Baróti Sz.-nál 1792-ben olvasható.³⁹
- döbönt* — *megdöbönt*: A remete (*megdöbönt* kebeleik). — A XVIII. sz. elejéről ismert szó, Baróti Sz.-nál 1792-ben fordul elő.⁴⁰
- döngécsel* — Téli Takács József: „Halkva *döngécselsz.*” — A XVIII. sz. elejéről ismert; Berzsenyi felújítja.⁴¹
- dörgő* — A Múzsákhoz. — A Mondolat által kigúnyolt szó (főnévként használt melléknév).⁴²
- dűlongat* — Wesselényi, a nádor: „Mi új zaj *dűlongat* szívemben?” — Kazinczy 1788-ban az Idylliumokban használja.⁴³
- dűh* — Barátnémhoz („lélek *dűhét*”), Dukai Takács J.-hoz: „indulatink pusztító *dűhét*”. — Középkori szó, Baróti Sz.-nál felújítva 1792-ben.⁴⁴
- ék* — Barátimhoz: „Nemzetem ékei...” ('díszei'), régi szó, Baróti Sz. újítja fel 1779-ben.⁴⁵
- előkép* — Festetics Lászlóhoz. — Faludinál 1766-ban.⁴⁶
- előjel* — Uo.⁴⁷
- előkor* — A Balaton („mult: fényes *előkor*”). — Sándor I.-nél 1780.⁴⁷ B. újította fel.⁴⁸
- enyhely* — Berzsenyi saját magának tulajdonította e dunántúli (Vas megyei) táj-szó felújítását. Kölcseynek szemére veti, hogy ő, aki bírálja az ún. provincializmusok használatát, szintén él vele egyik versében.⁴⁹ — A Szerelemhez: „De *enyhelyét* nem láthatja.” — A XVI. sz.-ból ismert szó, Dugonics újítja fel a következő megjegyzéssel: „Azt a helyet magyarázzuk *Eny-hej*-nek, mellyben az ember magát pihentetheti.”⁵⁰
- ernyő* — Az én Múzsám: „Bájoitan heverész *ernyeitek* között.” A közelítő tél: „a füzes *ernyein.*” — Sok jelentése közül B.-nél: 'lombfedte árnyas hely'.⁵¹
- érdempolc* — Felsőbüki Nagy Pálhoz. — Baróti Szabó szava 1792-ből.⁵²
- éremény* — Helmeceihez. — Baróti Sz. szavaiból 1784-ben.⁵³
- érdekel* — Emmihez („A lírát felkent kezek *érdekelték*”). — A XV. sz.-beli szó sajátos jelentésben tűnik fel itt. — Baróti Sz. 1792-i kifejezése sem pontos mása, úgyhogy a költő újításának látszik.⁵⁴
- festenget* — Az Est („Égi bibor *festengeti* Az aranyos felhőket”). — Kazinczy használja 1788-ban.⁵⁵
- fok* — Mulandóság („Amott egy magas szirt *fokán*”). — Márton J. 1801-i szótárában fordul elő.⁵⁶
- folyam* — A XVIII. sz. („A nagy idők *folyamit* lemérvén”), A poézis hajdan és most („Műve *folyamát*”). — A XVI. sz.-beli szót az 1790-es években újították fel. Berzsenyinél A poézis hajdan és mostban inkább az alkotás belső processzusára vonatkozik.⁵⁷
- furuglya* — A remete. (*Furuglyaszó.*)⁵⁸
- fűlmile* — Dukai T. Judit: „szabadban lengő *fűlmile.*” — Baróti Sz. 1792-ben használja.⁵⁹

³⁷ TESZ. 586. NYÚSZ. 242. ³⁸ TESZ. 1710-ből *diadal* (627), *diadalom* már 1372-ből (uo.), de *diadalmi* máshonnan nem is-meretes. ³⁹ TESZ. 645. NYÚSZ. 245. ⁴⁰ TESZ. 616., NYÚSZ. 87. ⁴¹ TESZ. 670. ⁴² TESZ. 672 (*dörgő*). ⁴³ NYÚSZ. 51. ⁴⁴ TESZ. 697. I. NYÚSZ. 51. I. Tolnai i. m. 47. I. ⁴⁵ TESZ. 733. I. NYÚSZ. 58. I. Tolnai id. m. u. o. Simai Ö. id. m. 17. I. ⁴⁶ NYÚSZ. 58. I. ⁴⁷ Uo. ⁴⁸ Uo. ⁴⁹ L. Berzsenyi Dániel: Összes Művei (1968.) 514. ⁵⁰ TESZ. 771, NYÚSZ. 247 Simai Ö. i. m. 20. ⁵¹ TESZ. 789. ⁵² TESZ. 781. ⁵³ TESZ. 785. ⁵⁴ TESZ. 780, NYÚSZ. 66. ⁵⁵ TESZ. 897. ⁵⁶ TESZ. 941, NYÚSZ. 95. ⁵⁷ Gáldi 59, NYÚSZ. 96. ⁵⁸ Simai Ödön id. m. 4. I. ⁵⁹ TESZ. 1001, (I. az 1968-i kiadás [Szépirodalmi Kiadó] Utószavát 594).

garat — B. tájszava: A német és a magyar izlés. *Gerébenez* — értelemben.

gerjedez — Az est („Érzelmeknek lángja *gerjedez*”)⁶⁰

gerjedelem — Lollához („A *gerjedelem* andalodásba merít”)⁶¹

gerjeszt — A Múzsához („Égi lángra *gerjeszted*”). — A XVI. sz.-ban előforduló utóbbi 3 szót Faludi használta előszeretettel.⁶²

gyámtalan — Berzsenyi újítása: Felsőbüki Nagy Benedekhez. („Az erény hatalom nélkül *gyámtalan* árva.”)⁶³

gyönyör — Barátnémhoz („S veszett *gyönyörre* változtatja a kínt”). Vig Chloé („égi *gyönyör*”), A poézis: (négyyszer is), „a szerelem játssi *gyönyör* kezén”, „folytassa *gyönyörrel*”, „*gyönyört* zengve”, „*gyönyörre* nyílt szív”. A költő erősen „szellemi” értelemben használja a szót. A *játssi gyönyör* egyenesen a költészetre céloz.⁶⁴

hamvveder — Id. Wesselényi hamvaihoz. — 1803-ban feltűnt szó.⁶⁵

hágdozat — gr. Mailáth Jánoshoz („Széchenyi hős *hágdozatit*”) — Berzsenyinek tulajdonítva (‘az akadályt vevő ló mozgása’).⁶⁶

helyhezet — Teleki-óda („a *helyzet* magasztásának érezzük”). — Dugonicsnál 1774-ben, Baróti Sz.-nál 1792-ben fordul elő.⁶⁷

hon — A Tudományok, Az ulmai ütközet, Kishez, A halál, Kazinczy Ferenchez, Wesselényi nádor, gr. Mailáth (*honní*),⁶⁸ Baróti Sz. 1792.

hősek magva — Teleki-óda. Berzsenyinek tulajdonított birtokos összetétel.⁶⁹

hullám — A Múzsához („Büszke *hullámin* magas énekednek”). — 1763-ból ismeretes szó, előfordul Baróti Sz.-nál 1784.⁷⁰

ihlet — Dukai Takáts Judithhoz („*ihletett* szív”), A poézis: („A szép teremtmő *ihle-*

te”). — Berzsenyi szerint a költői teremtés ihletett szív és nyílt ész műve, ezt hangsúlyozza. — A XV. sz.-ban ismeretes szót Baróti Sz. újítja fel 1784-ben.⁷¹

ingermény — Lilihez („*Ingerményid* bimbai”). — B. később kijavítja: „Kellemeid bimbai”. (Ism. lev. 51. l.) A Mondolat kigúnyolja. — Berzsenyinek tulajdonított szó.⁷²

intézet — Horváth Ádám („kik böles *intézetek* által”) ‘intézkedés, vezetés’. Baróti Sz.-nál 1792-ből.⁷³

jégkebel — Chloe. Berzsenyinek tulajdonított összetétel.⁷⁴

kacér — *villámkacér* (Cencimhez), A Tudományok, Az Örömhöz, Az első szerelem. — Már a XIV. sz.-ban ismeretes szó. Kazinczy 1794-ben használja. — Az összetétel Berzsenyié.⁷⁵

kecsesül — Mailáth Jánoshoz („*kecsesülne* nyelvünk”) ‘szépül’ Az Észrevételekben *kecseskedni* lenéző hangsúllyal. — A *kecs* 1791-ben bukkan fel Kazinczynál.⁷⁶

kellem — A költő kedvelt szava: Chloe („isteni *kellemi*”), Az én kegyesem („Mint egy Gratia, *kellemes*”), Loli („deli *kellemid*”) A remete („kihaló *kellemi*”), Barátnémhoz („Tavassza *kellemi*”), Vitkovitshez: „A nyájas élet hinti *kellemit*”, Wesselényi nádor: „angyal-*kellemit*”. — Kazinczy 1787-ben használja.⁷⁷

képzet — Horváth Ádámhoz. — Kónyinnál 1776, 1789.⁷⁸

kiesült — Virág Benedekhez. — Berzsenyi újítása.⁷⁹

korcs — A felkölt nemességhez 1805 (főnévként). A XV. sz.-ban már előfordul, Gyöngyösi újítja fel, 1693.⁸⁰

könnözőn — A halál: „Bús *könnözőnnel* édes mérged itatod velünk”. — Berzsenyinek tulajdonított összetétel.⁸¹

langy — A Szonethez („Eos *langyaival*”).

⁶⁰ TESZ. 1053. NYÚSZ. 107. ⁶¹ Uo. ⁶² Uo. ⁶³ L. i. m. 184–6, Tolnai i. m. 67
⁶⁴ NYÚSZ. 115. — L. Károly Sándor i. tanulmányát is (18 =). ⁶⁵ Bárczi. ⁶⁶ i. m. 352–62
⁶⁷ NYÚSZ. 127. Simai Ö. i. m. 28. ⁶⁸ Tolnai V. i. m. 47. ⁶⁹ B. Takácsihoz írt levele id. kiad. 58. l. ⁷⁰ NYÚSZ. 129. ⁷¹ NYÚSZ. 139, Tolnai i. m. 47. ⁷² Helmeceihez írt levele, 51.
⁷³ NYÚSZ. 143. ⁷⁴ I. m. 174–6. ⁷⁵ Gáldi 170, NYÚSZ. 158. ⁷⁶ *kecs*-Gáldi 304. jegyzete, Bárczi 156. ⁷⁷ Gáldi 321. NYÚSZ. 174, Bárczi i. m. 158. ⁷⁸ NYÚSZ. 170, Gáldi 128. ⁷⁹ Gáldi 78. ⁸⁰ NYÚSZ. 182. Bárczi 170. ⁸¹ I. m. 142–6.

- Főnévként használja Berzsenyi. Baróti Sz. szava 1792-ből.⁸²
- lángszárny* — A felkölt nemességhez 1805.
- lángküszöb* — Orczy árnyékához.
- lángol* — Lollihoz.
- lángkör* — Ajánlás. — Berzsenyinek tulajdonított összetételek.⁸³
- lármaharang* — A remete. B.-nek tulajdonított összetett szó, melynek részei azonban már a XVII. sz.-ban ismeretesek; 1801-ben is előfordul.⁸⁴
- láthatár* — Életphilosophia („minden földi láthatárt”) ’táj’ — Barczafalvi Sz. 1786.⁸⁵
- lebelg* — Dukai Takács Judithoz, 1816-os kiadás. Berzsenyi később *lebeg*-re javította (Ism. lev. 58). B. Helmecezinék tulajdonítja.⁸⁶
- lepeg* — Lollihoz („angyali *lepegidben*”), Az első szerelem („bájos *lepegiben*”), Az én kegyesem („könnyü *lepleit*”), Kazinczy Ferencnéhez („virtusod angyali *lepege*”). B.-nél ’lepel’ értelmében fordul elő, mint a harmadik példa mutatja. — Baróti Sz. szava 1792-ből.⁸⁷
- lomb* — Chloe („hesperi kert menyői *lombjai*”). A bonyhai grotta. — XVI. sz.-i szó, Baróti Sz.-nál 1792-ből.⁸⁸
- magábatérés* — A Mulandóság („Bölcs *Magábatérés*”). — B. szava, ’elmélyült magány’.⁸⁹
- majmol* — Kazinczy Ferenchez, Az est. — Horváth Ádám 1787-ben használja.⁹⁰
- megtapsol, megzeng* — Prónay Sándorhoz. Berzsenyinek tulajdonított szó.⁹¹
- mennykövez, mennyrázó* — Felsőbüki Nagy Benedekhez, Elégia Festetics György halálára.⁹² — B. szava.
- mohosult* — A melancholia. — Berzsenyinek tulajdonított szó.⁹³
- moraj* — Teleki Lászlóhoz. — Berzsenyi szava.⁹⁴
- negéd* — A táncok („valamerre ragadja *negéde*”) ’szeszélyes kedv, ösztön’. — Berzsenyi tulajdona.⁹⁵
- nyögdel* — A melancholia (szentimentális kifejezés), Emmihez 1811 (*dörög* ellentétéként). — Kazinczy: 1788.⁹⁶
- nyögdcsel* — Chloe (Mint egy árva maddár . . .), A Balaton, Fannim emléke. — Kazinczy 1790.⁹⁷
- nyiladoz* — A poézis hajdan és most. — Baróti Sz. 1792.⁹⁸
- omladék* — Mulandóság, A melancholia, Festetics Lászlóhoz. — Baróti Sz. 1784.⁹⁹
- omladox* — Lilihez, Mulandóság. — XVI. sz.-beli szó, Baróti Sz. 1784.¹⁰⁰
- öklelő* — Melisszához. Berzsenyi által felújított szó. A Mondolat durván félreérti (az ökör szarvára fogja). — Az *öklel* már a XIII. sz.-ban előfordul.¹⁰¹
- ömledez* — Berzsenyi egyik kedvenc szava. (Sokszor fordul elő nála.) Cyprishez („első *ömledezésim*”), A Szonethez („paeant *ömledezett*”), A felkölt nemességhez, 1796. („szent Öröm *ömledezz!*”), Prónay Sándorhoz („*ömledező* hevem”), Lollihoz („szívem harmoniát *ömledez*”), A remete („az orgona hangjai a hegyeket *körülömledezek*”), („szívek *ömledezése*” uit), Emmihez (*öröm-ömledés*, „*ömledő bőség*”), Barátimhoz („forró *ömledezés* csalta ki hangjait”), A bonyhai grotta („a sphaerák zengése *ömledezzen* körül”), Dukai Takács: „*ömledő* dalod”, „érezmények édes *ömledési*”, Himnusz Keszthely isteneihez: „lángajak *ömledezze*”. — Mint látjuk, a szó jelentése ingadozó: ’vers, ujjongó felkiáltás, kifejezés, éneklés, szenvedély, mély érzés, kiáradás, forró érzés’, illetőleg ’körülfolyik, körülvesz, ömlik, megénekel stb.’ — Kazinczy szavát tehát — sajátos értelmében — sokszor felhasználja. (1793-ból.)¹⁰²
- őreb, őrlélek* — Berzsenyinek tulajdonított összetételek: Féltség, A Magyarokhoz.¹⁰³
- pamlag* — A Megelégedés, A felkölt nemességhez. — Barczafalvi Sz. szava 1787-ből.¹⁰⁴

⁸² NYÚSZ. 200. I. ⁸³ I. m. 156—8, 67—70, 224. ⁸⁴ Bárcki 186. ⁸⁵ NYÚSZ. 201, Simai Ö. i. m. 33. ⁸⁶ Levelek i. kiad. 58. I. ⁸⁷ Bárcki 191, NYÚSZ. 520. ⁸⁸ NYÚSZ. 211. Bárcki 192. ⁸⁹ I. m. 141—3. ⁹⁰ NYÚSZ. 214. ⁹¹ I. m. 230—3. ⁹² I. m. 334—6, ⁹³ I. m. 144—5. ⁹⁴ Gáldi 320, Kaz. Lev. 8: 328. ⁹⁵ I. m. 270. ⁹⁶ NYÚSZ. 243. ⁹⁷ Bárcki 220. ⁹⁸ NYÚSZ. 243. ⁹⁹ NYÚSZ. 246. ¹⁰⁰ Uo. ¹⁰¹ Bárcki 227. ¹⁰² NYÚSZ. 249. ¹⁰³ Bárcki 229. ¹⁰⁴ Gáldi 226. NYÚSZ. 256.

- pályazaj* — Mailáth Jánoshoz. — Berzsenyinek tulajdonított szó.¹⁰⁵
- pípere* — Az én kegyesem. — XVII. sz.-ból. Baróti Sz. 1792.¹⁰⁶
- pirholagos* — (Glycere). Berzsenyi által használt dunántúli tájszó: „Pirholagos annyit jelent nálunk, mint *piros hólagos* vagy *habos*, melly nem egészen anyyi, mint: *vereses* és *pirosas*, hanem a pirossasnak, különös speciese, mellynek természet szerint különös nevezetének is kell lenni... A Poézisban mennél határozottabb a szín, annál elevenebb és szebb.”¹⁰⁷
- porfedél* — B. újítása: összetett szó: 'koporsó' (A halál).¹⁰⁸
- pórcsapodár* — Berzsenyi eredeti összetételei: Festetics L.: 'kapzsi, kincsvágyó, közönséges'.¹⁰⁹
- pórszemét* — Kazinczy Ferenchez: 'sem mirevaló'. B. újítása.¹¹⁰
- pumi* — Kazinczy F.-hez. — B. tájszava.
- rabbér* — A felkölt nemességhez 1796. B. újítása.¹¹¹
- rabiga* — A Magyarokhoz, 1795.¹¹²
- rablélek* — A Reggel. Mindkettő B. szava.¹¹³
- ragyogvány* — Búcsúzás Kemenesaljától („koszorúzza fejem legdicsebb *ragyogvány*.) 'glória' — Baróti Sz. 1792.¹¹⁴
- ravatal* — Berzsenyi szava: Orczy Lőrincchez; a költő magyarázata: „Egy embermagasságú 's mintegy másfél öl hosszúságú fekete deszkából készült ormos fedelű bolt, mellyet a' Nemesek sírjokra és kriptájokra szoktak állítani. Láttam kettőseket és hármásokat is. Homlokfalára zászlókat szoktak szegezni 's külömbféle sírverseket írni (Versek II. kiad. 204).¹¹⁵
- rándulat* — A remete. — Baróti Sz. 1792.¹¹⁶
- remény* — Búcsú Kemenesaljától. XVII. sz.-beli szó, Kazinczynál 1791.¹¹⁷
- rém* — A víg Chloe („Itt élnek eltűnt *rémeim*”) 'rémkép'. Dugonics 1774.¹¹⁸
- rémlet* — Festetics hamvaira („magasabb *rémletben* merül el”) 'gyászos képződés', B. szava.¹¹⁹
- rémledez* — A víg Chloe (*rémledező* szemeim). B. szava 'képződik'. (Itt az előző versszak határozottan derűs értelmezésre vall.)¹²⁰
- rendeltetés* — Fohászkodás. — Márton 1796.¹²¹
- rengeteg* — A remete. — Baróti Sz. 1792.¹²²
- rokonfél* — A Szerelem. — B. szava.¹²³
- sanyar* — Vitkovits Mihályhoz: „vállát terh *sanyarja*”. — Verseghy 1805.¹²⁴
- sivatag* — Nagy Lajos és Hunyadi Mátyás, Széchenyi Ferenchez, A remete (jelzők!). — Kassainál XVIII. sz.¹²⁵
- sodradék* — Az én kegyesem. — Berzsenyinek tulajdonított szó, 'hullám (befont haj)'.¹²⁶
- sorjegenye* — A remete. — Sorhely: Keszthely. — B. összetételei.¹²⁷
- szellem* — Wesselényi, a nádor: „A hősi *szellem* megragadt”: 'génusz'. — Kazinczy 1810.¹²⁸
- század* — A XVIII. sz. — A Pesti Magyar Társasághoz. — Baróti Sz. 1776.¹²⁹
- szender* — Chloe (Láttam)... Verseghy 1805.¹³⁰
- szomorgó* — Levéltöredék — Benkő 1785.¹³¹
- szökőfény* — Wesselényi hamvaihoz. B. szava.¹³²
- szörny* — Dukai Takács, Döbrentei Gáborhoz. („szörny-ölő”). — 1777-ből, Baróti Sz.-nál 1786.¹³³
- szövedék* — Himnusz Keszthely isteneihez: („a társas élet szent *szövedékeit*”) 'összekötő törvény'. — Kazinczy 1812.¹³⁴
- szülemény* — Nelli. — XVI. sz.-beli szó, Faludi 1760.¹³⁵

¹⁰⁵ Bárczi 235. ¹⁰⁶ NYÚSZ. 262, Bárczi 246. ¹⁰⁷ Prózai Művei c. kiadványomban 45 (Kaposvár, 1941.). ¹⁰⁸ pór: Bárczi 246; *csapodár*: Bárczi 36. ¹⁰⁹ Uo. ¹¹⁰ I. m. 248—50. ¹¹¹ rab: Bárczi 251; Gáldi i. m. 217. ¹¹² I. m. 79—80. ¹¹³ U. o. 87—97. ¹¹⁴ NYÚSZ. 266. ¹¹⁵ I. m. 224, Gáldi 321. ¹¹⁶ NYÚSZ. 252. ¹¹⁷ NYÚSZ. 270, Bárczi 255. ¹¹⁸ NYÚSZ. 270, Gáldi 321, Simai Ö. i. m. 45. ¹¹⁹ I. m. 334, 336. ¹²⁰ I. m. 349. ¹²¹ NYÚSZ. 555, Bárczi 256. ¹²² NYÚSZ. 270, Bárczi 256. ¹²³ *rokon*-Bárczi 260; *fél*-Bárczi 76. ¹²⁴ NYÚSZ. 281, Bárczi 265. ¹²⁵ Gáldi 420. ¹²⁶ Bárczi 272. ¹²⁷ Bárczi 224 (*sor*). ¹²⁸ NYÚSZ. 298. ¹²⁹ NYÚSZ. 296, Bárczi 283, Simai Ö. i. m. 46. ¹³⁰ Uo. 303. ¹³¹ NYÚSZ. 313. ¹³² Bárczi 295. l. (szökő). ¹³³ NYÚSZ. 316, Bárczi 295. ¹³⁴ NYÚSZ. 317. ¹³⁵ NYÚSZ. 318, Bárczi 296, Gáldi 128.

- talpkő* — A Magyarokhoz 1795. — XIV. sz.-beli szó, Berzsenyi felújítja.¹³⁶
- tár, táran* — A Szerelem („Tömött tár.”), A remete: „*táran* áll kebelem”. (Később B. kijavította a II. kiadásban). — 1715-ben bukkan fel a szó, B. önállóan használja, 'kitárt' értelemben.¹³⁷
- tárogat* — Melisszához. („*Tárogasson* kürtöket.”) — B. értelmezése.¹³⁸
- toborzán* — Mulandóság (*toborzóra* értelemben) B. szava. (L. Jegyzések II. kiad. 204. l.)¹³⁹
- tévedez* — Szerelmi bankódás. — Kazinczy 1788.¹⁴⁰
- varázsöv* — Cyprishez. — B. szava.¹⁴¹
- vasiga* — Nagy Lajos és Hunyadi Mátyás. Régi szó, új összetétel. B.-é.¹⁴²
- váz, vázkép* — B. kedvelt szava. A Magyarokhoz, („*sybarita váz*”), A temető („*szemek vázai*”, *uitt agyváz*), A Pesti Magyar Társasághoz („*vázt* vetett”). Az első 'züllött embert', a második 'hiábavalóságot', a harmadik 'csalást' jelent. — *Vázkép*: A halál, Telekihez (lenéző ért.). — A XV. sz.-beli szó Baróti Sz.-nál 1792-ben.¹⁴³
- verődzik* — Mulandóság. — XVI. sz.-beli szó. B. felújítja.¹⁴⁴
- véd, védfal — védlelke* — A Tudományok („*égi véd*” 'genius'). *Védfal*: A Magyarokhoz 1795. — *Védlelke*: Wesselényi halmvaihoz („*hazánk védlelke*” 'genius'). — Baróti Sz.-nál 1792-ben.¹⁴⁵
- végzet* — Osztályrészem. — 1811-ben bukkan fel, tehát Berzsenyinéél előbb fordul elő. L. még Kritikai levelek VI. Id. kiad. 102.¹⁴⁶
- vidor* — A poézis hajdan és most. — Kóryninál 1797.¹⁴⁷
- vigyáztalan* — Lollihoz. — Berzsenyi újítása.¹⁴⁸
- virány* — Osztályrészem, Az én Muzsám, Chloe (Láttam!...), Teleki Lászlóhoz, Barátimhoz, Barátimhoz (Már, már...), ifj. Wesselényi Miklós arc képe, Barátnémhoz, A víg Chloe. Jelentések: 'virágokban gazdag táj', 'virágos mező', 'virágos táj, völgyben', 'a puszta senyvedő virága', 'túlvilági mező', 'rózsakert', 'virágos föld', 'erdős vidék', 'képzeletbeli táj'. — Kazinczy 1788.¹⁴⁹
- virulmány* — Az Est ('virágos táj'), Lilihez (uaz). — XVI. szd.-beli szó, Berzsenyi újítja fel.¹⁵⁰
- virulat* — Döbrentei Gáborhoz: „*ifjuságom zöld virulatin*” ('virágzó kor', Dukai Takács Judithhoz: 'virágzó táj'. — Baróti Sz. 1777.¹⁵¹
- viszontság* — Berzsenyi: A Magyarokhoz 1795.¹⁵²
- zavar* — Görög Demeterhez („*idők zavarja*”) Vandál bölcsesség. A Pesti Magyar Társasághoz („*örök zavarba* dönték”). — 'Zúrzavar' értelemben használja B. — XVI. sz.-i szó.¹⁵³
- zavár, zár* — Féltés, Barátnémhoz (*gyémántzár*). — XVI. sz.-beli szó. B. újítása.¹⁵⁴
- zengzet* — Dukai Takács Judithhoz ('hangszín'), Himnusz Keszthely isteneihez ('zengés'). Az első versben egyúttal *zengés*, *zeneg* és *zengő* is előfordul, ami tudatos megkülönböztetést jelent. — Kazinczy 1793.¹⁵⁵
- zordon* — *zsvány* — Fohászkodás. — Régi szó, már a XIII. sz.-ban előfordul. Felújítva, A Pesti Magyar Társasághoz (*zsványi*). — Baróti Sz. 1792. B.-től.¹⁵⁶

Ez előzmények szerint tehát a Berzsenyi költészetében fellelhető nyelvújítási szavak közül a következőket lehet s a j á t j á n a k tulajdonítani, beleértve új összetételeit is:

acélzár, agyváz, alak, alkotmány, álkép, állapel, álomkép, bájöv, bájalak, bájszín, bércfok, diadalmi, díszlik, döngécsel, előkép, előjel, előkor, érdekel,

¹³⁶ Gáldi 10, Bérczi 301. ¹³⁷ Gáldi 10. ¹³⁸ I. m. 172—3. ¹³⁹ I. m. 142—5. ¹⁴⁰ NYÚSZ. 590. ¹⁴¹ I. m. 43. ¹⁴² I. m. 109—13. ¹⁴³ NYÚSZ. 367, Bérczi 333. ¹⁴⁴ Bérczi 334. ¹⁴⁵ NYÚSZ. 605, Bérczi 265, 272, Simai Ö. i. m. 53. ¹⁴⁶ NYÚSZ. 607, Bérczi 334. ¹⁴⁷ NYÚSZ. 376. ¹⁴⁸ I. m. 70, 72 (*monogr.*). ¹⁴⁹ NYÚSZ. 378. ¹⁵⁰ Bérczi 340. ¹⁵¹ NYÚSZ. 378. ¹⁵² I. m. 87—97 (*monogr.*). ¹⁵³ Bérczi 343. ¹⁵⁴ Uo. ¹⁵⁵ NYÚSZ. 385, Gáldi 256, Tolnai i. m. 18. ¹⁵⁶ NYÚSZ. 388.

gyámtalan, hágdozat, hősek magva, ingermény, jégkebel, kiesült, könnyözön, lángkűszöb, lángöl, lángkör, magábatérés, megtapsol, megzeneg, mennykövez, mennyrázó, mohosult, moraj, negéd, öklelő, őreb, őrlélek, pályazaj, porfedél, pórcsapodár, pórszemet, rabbér, rablélek, rabiga, ravatal, rémlet, rémledez, rokonfél, sodradék, sorjegenye, sorhely, szökőfény, talpkő, tárogat, toborzan, vasiga, verődzik, védfal, védlélek, vigyázatlan, virulmány, viszontság; csatináz, garat, pirholagos, pumi (tájszavak).

Természetesen nemcsak ebben kell keresnünk Berzsenyi nyelvújítási munkásságának lényegét, hanem abban is, hogy ezekkel és az akkori neves írók által alkotott vagy felújított szavakkal megtermékenyíti a magyar irodalmi nyelvet, remekeivel közkinccsé teszi, irodalmi rangra emeli, és mintegy halhatatlanítja szellemi és társadalmi haladásunk, fejlődésünk e nélkülözhetetlen eszközeit, szükséges tényezőit.

Valószínűleg ma még csak megközelítően lehet megállapítani, hogy mai tudásunk szerint mi az övé, és mi volt már annak az irodalmi nyelvnek másutt is előforduló szókincse. De az bizonyos, hogy a nála kimutatható összes nyelvújítási szavak szinte teljes egészükben megmaradtak, polgárjogot nyertek. Ezzel költőnk a társadalmi átalakulást is szolgálta.

Mint az eddigiekből láthatjuk, alig van ezek között olyan nyelvújítási szó, amely 1800 utáni eredetű lenne. Tehát a Berzsenyi korai verseiben előforduló nyelvújítási szavak csaknem teljes egészükben 1800 előtti eredetűek.¹⁵⁷

A NYÚSZ. szerint csupán a következők bukkannak fel 1800 után: *alkony* 1806, *árny* 1801, *fok* 1801, *gyönyör* 1805, *sanyar* 1805, *szellem* 1810, *szender* 1805, *szövedék* 1812.

Az *alkony* a Sophiehez írt versben (1809), az *árny* a Vigasztalásban (de utóbb Berzsenyi elhagyta, s helyette *árnyék*-ot tett, tehát Helmeczi-féle belejavítás volt), a *gyönyör* a Barátnémhoz (1814) a *szellem* a Wesselényi nádor Muránynál c. költeményben (1817 után), a *sanyar* a Vitkovitshoz írt episztolában (1814), a *szender* a *Chloe*-ben (Láttam!...) 1800 után, a *szövedék* a Himnusz Keszthely isteneihez (1817) c. ódában fordul elő. Így felhasználásuk időrendileg is indokolt.

A Berzsenyitől származtatott nyelvújítási szavak tehát, amelyekhez az összetételek és a tájszavak is hozzászámítandók — hiszen mindkettő a nyelvújítás módszereihez tartozik — nem okoznak új időrendi problémát. (L. ak. kiad.)

II. 1. A nyelvújítási szavak Berzsenyinéél — általában egész költészetére jellemző ez a vonás — nem öncélúság eredményei, hanem mind határozott esztétikai szükségletet fejeznek ki.¹⁵⁸ Kedveli az „energiás” szavakat: *úddz, acélzár, diadalmi, rabiga, korcs, mennykövez, öklelő, pórcsapodár* stb.; szereti a rövid, hangalakjuknál fogva fontosabb szókat: *váz, cím, dísz, ék, fok* stb.; tudatosan használja a lágy, érzelmes színezetűeket: *báj, bájszín, bájöv. andalog, lomb, langy, lepleg, döngicsél, méhe, kellem, negéd* stb.; a hangfestőket: *moraj, majmol, ravatal, düh, szörny, gyönyör* (később) *pipere* stb.; a szép gördületűeket: *csermely, csalét, ömledez, kellem, kegy, szellem* stb. — Ezek az elvek

¹⁵⁷ L. a felsorolás megjegyzéseit.

¹⁵⁸ L. a monográfia Visszatekintés c. fej. (411–63).

jellemzőek Berzsenyi saját nyelvújítására is, szemben Helmeceziék és Döbrenzeiék gyakran öncélú túlzásaival. Vagyis Berzsenyi mind saját nyelvújításában, mind másoktól átvett nyelvújító gyakorlatában bizonyítja kiváló nyelvérzékét, tősgyökeres magyarságát, formai felfogásának zenei finomságait.

Éppen ebből és költői elveiből is folyik — amelyek szerint a költői nyelv a prózaitól elkülönül, s szinte külön világot alkot —, hogy nyelvújítási szavai között is vannak ún. költői „kedvencek”, amelyeknek gyakoribb előfordulása mutatja, hogy ezek különösen beleillettek költészetének sajátos határai közé. Inkább ismételten használja ugyanazt, de nem enged be képzeletének világába költészetének szellemével ellenkező szót vagy kifejezést.

Legkedvesebb szavai a nyelvújítás szókincséből: *ömlédez* (mintegy 20 alkalommal), *báj* (15), *báb* (8), *hon* (7), *váz* (8), *áddáz* (8), *virány* és származékai (12), *kellem* (6), *andalog* (5), *alak* (5), *gyönyör* (5). Szereti ezenkívül és többször használja a *zordon*-t, a *dísz*-t, a *sivatag*-ot, a *dagály*-t, a *szörny*-et, a *zengzet*-et, a *véd*-del összetett szavakat, a *tévedez*, *gerjedez*, *repedez* s ehhez hasonló gyakorító képzővel ellátott nyelvújítási igéket. Mindig akkor használja őket, ha a költemény sajátos hangulati színezetéhez illenek, mint annak legjobb kifejezői.¹⁶⁰ Amit a német a „Klangfarbe” elnevezéssel illet, az eziránt való érzék Berzsenyinéél különösen ki volt fejlődve, s a nyelvújítást jórészt ennek a célnak a szolgálatába állította.

2. Ugyancsak fontos annak a vizsgálata, hogy milyen mértékben és mikor használja Berzsenyi a nyelvújítási szavakat. Megfigyelhetők-e bizonyos időrendi jelenségek e szavak használatában?

Ha verseit a nyelvújítási szók gyakorisága, számbeli aránya szempontjából tekintjük, a következő csoportosítást kell tennünk.

Verseik, amelyekben nem szerepel nyelvújítási szó: *Esdeklő szerelem*, *Egy szilaj lánykához*, *Az elválás reménye*, *A tavaszhoz*, *Venushoz*, *A Szerelem*, *Melisszához*, *Herceg Esterházy Miklóshoz*.

Amelyekben egy nyelvújítási szó van: *Az Örömhöz*, *Chloe* (Mint . . .), *A csermelyhez*, *Barátomhoz*, *Fannim emléke*, *Az én kegyesem*, *Nacámhoz*, *A Magányosság*, *Nagy Lajos és Hunyadi Mátyás*, *A XVIII. sz.*, *Téti Takács Józsefhez*.

Amelyekben kettő van: *Szerelmi bankódás*, *Az est*, *Nelli*, *Az én osztályrészem*,

Amelyekben a legtöbb nyelvújítási szó található: *A Magyarokhoz* (végleges formája 1810-ben!) 7, *Az ulmai ütközet* 7, *A Tudományok* 7, *id. Wesselényi hamvaihoz* 6, *Festetics Lászlóhoz* 7, *A Pesti Magyar Társasághoz* 10, *Dukai Takács Judithoz* 15, *Vitkovics Mihályhoz* 7, *Barátnémhoz* 7, *Kazinczy Ferenchez* 11, *Barátimhoz* 7, *A remete* 6, *gr. Mailáth Jánoshoz* 8, *Víg Chloe* 6, *A poézis hajdan és most* 7.

Még jellemző adatok: *A Kazinczynéhoz* írt versben 4, *A Szonethez* 4, *Orczy árnyékához* 3 nyelvújító szó van, vagyis a „Kazinczyanak”-ban a kisebb terjedelmű versekben is elég bőven használ új szavakat. — *A Festeticshez* írt első versben nincs nyelvújítási szó, a másodikban 4 új szó található.

¹⁵⁹ Uo.

¹⁶⁰ Uo.

A felkölt nemességhez (1796) c.-ben semmi, A felkölt nemességben 1805-ben 4 új szót találunk.

Az elégiák közül az Élet delében semmi, a Búcsúzás Kemenesaljától c.-ben s A közelítő télben 2, a Barátimhoz c.-ben 4, a Fohászkodásban 4, A temetőben 4 új szó fordul elő.

Feltűnő, hogy a koraiaknak számító szerelmi versekben általában nincsenek új szavak, viszont a szintén ide tartozó Lollihoz 4, Lilihez 3 nyelvújítási szót foglal magában. Ezek azonban nyilván későbbi bedolgozások, miként azt az akadémiai kiadásban igazoltuk más, új betoldott versszakokkal kapcsolatban is.

Megjegyzésre méltó, hogy az 1817 utáni versekben az Új Görögország, a Felcsőbüki Nagy Benedekhez, Barátimhoz c. versek és az irodalmi epigrammák általában nem tüntetnek fel új szót.

Mindezekből a következő következtetéseket vonhatjuk le:

Valószínű, hogy az 1802-ben Kis Jánosnak bemutatott 3 versben (A Magyarokhoz, Nagy Lajos és Hunyadi Mátyás, A reggel) semmi vagy kevés nyelvújítási szó lehetett. (Az elsőbe a 10 évi átdolgozás alatt kerülhettek az új szavak.) Valószínű, hogy az 1802 előtt írt versek kevés nyelvújítási szót foglaltak magukba.

Különösen az 1802 és 1809 közötti idő volt alkalmas az átdolgozásra. A nyelvújítási szavak „inflációja” Berzsenyi költészetében tehát ebben a korszakban, továbbá 1809 és 1817 között tapasztalható. Ezt az utóbbit az episztolák új intellektuális gondolköre (felvilágosodás) is indokolja. 1817 után megrikkulnak a nyelvújítási kifejezések. Az utolsó két nagy költeményben újra előtér a nyelvújítás.

Tisztán a nyelvújítási szavak előfordulásának sűrűsége vagy ritkasága tehát nem döntő a költemények 1809 előtti időrendjének megállapítása szempontjából. Ehhez a lélektani, történelmi motívumok ismerete, a költői műhely tanúságai is szükségesek. De világosan megállapíthatjuk, hogy az új szavak virágzása Berzsenyi költészetében nagyobb részben csak 1802 után következett be, s csak akkor, ha a nyelvújítás használatának a költő szükségét érezte. Erőszakosan nem tömte tele verseit új szavakkal, csakhogy Kazinczynak tetszhessék költészete. De ekkor közeledik erőteljesebben Kazinczy irányához. Kazinczynak róla és költészetéről Kis Jánoshoz intézett levele, amelyet Kis közöl vele, kétségtelenül ebben az irányban is hatott.

Berzsenyi költői nyelvújítása tehát teljes sikert aratott. Úttörő szellem volt e tekintetben is, korában a legnagyobbak közé tartozott. Vörösmarty elődjének tekinthető.

3. A p r o z a i n y e l v m e g ú j í t á s á b a n is nagy érdemei vannak. Az általa elfogadott vagy megalkotott szavak nagy része utat tört az utókor nyelvkincsének világába, gazdagította irodalmi nyelvünket.¹⁶¹

¹⁶¹ I. Muresanu id. tanulm. Nyr. 205—7. — Rövidítések: K. L.: Kritikai Levelek, B.: Bírálatok, É.: Észrevételek, K: A kritikáról, L.: Levelezés Kazinczyval.) A lapszámok Muresanu i. m. i. 1.)

Kritikai műveinek és leveleinek ezirányú — korában új — szókincse:

<i>arcgödörke</i> V.	<i>észirat</i> B.
<i>arcvonal</i> K. L.	<i>jeszeskedni</i> É.
<i>bábozat</i> K. L.	<i>jényeleg</i> K.L.
<i>becsületföltő</i> K.	<i>gáncsolat</i> É.
<i>becsületsértő</i> K.	<i>gúnyolat</i> É.
<i>csudaláng</i> É.	<i>gyuradék</i> K.L.
<i>divat</i> K.	<i>gyuromány</i> K.L.
<i>divatbáb</i> K.	<i>hangoztatás</i> K.L.
<i>divatvadász</i> K.	<i>hímzet</i> É.
<i>dorongoz</i> V.	<i>hőslevél</i> B.
<i>egytelenség</i> L.	<i>illetlenkedés</i> B.
<i>epeleg</i> B.	<i>írásözön</i> K.
<i>emberképzés</i> K.L.	<i>járdalat</i> K.L.
<i>életrajzolat</i> K.L.	<i>kalandoztat</i> B.
<i>egyezet</i> L.	<i>kecseskedni</i> É.
<i>érdekteli</i> B.	<i>kedvenc</i> É.
<i>érzelődés</i> K.L.	<i>kellemez</i> B.
<i>észderű</i> K.L.	<i>kellemteli</i> B.
<i>képzelmény</i> B.	<i>ömlemény</i> L.
<i>keresztényedik</i> K.L.	<i>rostálat</i> B.
<i>közreható</i> K.	<i>szellemteli</i> B.
<i>lebengősdí</i> K.L.	<i>személysértő</i> K.
<i>mélyenható</i> É.	<i>szépízléstan</i> K.L.
<i>mesterkéz</i> L.	<i>szokatlankodó</i> B.
<i>módoglató</i> É.	<i>szóleső</i> K.L.
<i>művítelő</i> K.L.	<i>tévedékeny</i> K.
<i>okerő</i> K.L.	<i>tudvabotlás</i> K. L.
<i>önérzet</i> K.L.	<i>végfordulat</i> B.
<i>öngyőzés</i> K.L.	<i>világismeret</i> B.
	<i>zordonít</i> B.

Szorosabban a költészetten körébe tartozó újítások (Poetai Harmonistika):

<i>bomlat</i>	<i>létadó</i>
<i>célérzet</i>	<i>létszer</i>
<i>élettkély</i>	<i>önáldozat</i>
<i>földszagú</i>	<i>önkép</i>
<i>gödörke</i> ('aregödör')	<i>önnézet</i>
<i>hanglebegés</i>	<i>öntökélyítés</i>
<i>istenérzet</i>	<i>rombolat</i>
<i>képzőszellem</i>	<i>sugólyuk</i>
<i>középlet</i>	<i>szépézés</i>
<i>közön</i>	<i>szívemelő</i>
<i>közönít</i>	<i>tárgyképzet</i>
<i>lélekintéző</i>	<i>tárgytökélyítés</i>
<i>lélekrázó</i>	<i>tudóskodás</i>
	<i>zajlat</i>

A Mezei Szorgalomban előforduló, főleg gazdasági szók, kifejezések:

<i>bánásmód</i>	<i>lugaszot</i>
<i>betyárpéldány</i>	<i>marhagazdaság</i>
<i>borkereskedés</i>	<i>munkaház</i>
<i>bortermelő</i>	<i>népboldogság</i>
<i>dohánytermelő</i>	<i>népegyezet</i>
<i>dologmulasztó</i>	<i>népélet</i>
<i>dologválogató</i>	<i>néperény</i>
<i>elfojlik</i>	<i>néperkölc</i>
<i>fejcsóválva</i>	<i>néperő</i>
<i>fényjüzet</i>	<i>néphiba</i>
<i>furuglyaszó</i>	<i>népmulatság</i>
<i>gabnagazdaság</i>	<i>néposzlat</i>
<i>gonoszt</i>	<i>népszaporítás</i>
<i>gorombálkodik</i>	<i>népszerűtet</i>
<i>gyarmatszállítás</i>	<i>népszorgalom</i>
<i>hajlomány</i>	<i>népveszély</i>
<i>húsárulás</i>	<i>népvisélet</i>
<i>húsüstölés</i>	<i>ócsóit</i>
<i>korhelyít</i>	<i>ökrészet</i>
<i>kőrüllugasoz</i>	<i>pásztorozás</i>
<i>közlegelő</i>	<i>pénzforgás</i>
<i>közóhajtás</i>	<i>rabgyarmat</i>
<i>kőztáplálkozás</i>	<i>szellembélyeg</i>
<i>kőztár</i>	<i>tehetetlenkedés</i>
<i>kül-belfereg</i>	<i>védster</i>

A Philosophiai Műszótár nyelvújítási szavai közül¹⁶² az ő bevált ajánlásai: *alkalmazás* (accomodatio), *öntörvényűség* (autonomia), *köz* (communis), *önézés*, *önbírálat* (conscientia), *alkatbéli* (constitutivus), *erkölcsi becs* (dignitas moralis), *elem*, *érzet*, *lény*, *kép* (figura), *alak*, *alap*, *testellen* (immaterialis), *végtelen*, *jog*, *anyag*, *gazdaságtudomány*, *emberbarát* (philantropus), *bölcselkedés*, *gyakorlat* (praxis), *elv*, *ismeretelv* (principium cognoscendi), *ész* (ratio) *cselekvő ész* (Ratio practica), *eszmélő ész* (ratio theoretica), *kölcsönhatás* (Wechselwirkung). A következők nem honosodtak meg: *járumány* (accidens), *műtudomány* (aesthetica), *illetődés* (affectatio), *észütközés* (antinomia), *rényszertudomány* (ascetica), *csillagászság*, *feltételetlen észparancs* (categoricus imperativus), *történetképi* (contingens), „*határozat*” (definitio), *észfogat* (conceptus), *tanítvány* (doctrina), *önnönző* (egoista), *éskép* (idea), *módság* (modalitas), *tárgylag* (objective), *tiszta észfogat* (reiner Verstandes-Begriff) *viszonképi* (relativ), *kétségvita-tás* (scepticismus), *kézműtudomány* (technologia), *eszméletes* (theoreticus).

Jóízű t á j s z a v a i t is fel kell ide jegyeznünk, amelyek prózai nyelvét is oly ízéssé teszik: *baltáz* (MSZ), *atabota* (Antir.) *cibakol* (Kr. 1.), *csigga* (Bir.) *folyárkodik* (Kr. 1.), *gebedezett* (Észr.), *göbölös* (MSZ), *hágdoz* (Kr. Észr.), *kamuti* (Lev. K.), *kanyult fülű* (MSZ), *kujtorog* (MSZ), *lépdez* (Versf.), *lökdöz*.

¹⁶² Váczy János: Berzsényi Dániel 308.

(P. H.), *mórozás* (MSZ), *patécs* (Lev.) *regget* (MSZ), *sompolyog* (Észr.), *súgdoz* (Bir.), *szeszereg* (MSZ), *garat* (NMI), *tajbász* (MSZ).^{162a}

Prózai nyelvében különösen ott gyakori a népnyelvi vonatkozás, amikor mélyebb megindulását fejezi ki, elsősorban kritikai műveiben vagy A Mezei szorgalomban.

Hogy a Mondolat megjelenése után kissé nagyobb óvatosságot tanúsított költészetében az új szavak használatával kapcsolatban, s magatartása tartózkodóbb lett a két tábor között folyó vitában, nem zavarhatja történelmi szerepének megítélését ebben a vonatkozásban sem. Éppen a késői prózai munkák is mutatják belső elkötelezettségét a nyelvújítás haladó szellemi mozgalmának irányában.

III. A felsorolt szavakból és a hozzájuk fűzött megjegyzések összefoglalásából a következő eredményeket szűrhetjük le a nyelvújítás szempontjából.

A legérdekesebb talán, hogy Berzsenyi költészetében fluktuál az új szavak értelmezése. Úgy is lehetne mondani, hogy a szavak még harcot vívnak azért, hogy megmaradjanak, felszínre kerüljenek, arravalóságuk szerint. De ennek költőnkülönleges oka is van. Mint a régi szavaknak, az újaknak is bizonyos „aurájuk” (szétsugárzási lehetőségük, értelmezési körük) van.¹⁶³ Ilyet állapíthatunk meg az *ádáz*, az *alak*, a *báb*, a *báj*, a *dísz*, az *enyhely*, az *ernyő* (*ernyei*), az *érdekel*, a *gyönyör*, a *kellem*, a *lepleg*, az *ömlédez*, a *váz*, a *virány*, a *zengzet*, *zavar* szavak esetében.

Jellemző az is, hogy Berzsenyinéél egyes szavak egészen különleges értelmezések, mint pl. az *alak*, az *enyhely*, az *ernyő*, az *érdekel*, az *ömlédez*. Semmi sem bizonyítja jobban, hogy a költő gondos válogatás és elmélyült értelmezés alapján döntött az új szavak használatáról, s költői ösztöne és finom zenei érzéke, strukturális művészete is segítette ebben a döntésben.

Esztétikai elvei:¹⁶⁴ a középszer kultusza, minden túlzás elkerülése, az „egyirányú derület”, vagyis a költemény egységes hangulatának kifejezésére és megőrzésére való törekvés, a „harmonias vegyület”, a sokrétűség, az összetettség, a ritmus szempontjai, az egymást kiegészítő ellentétek művészi kielezése és végül is egységesítése, a társadalmi tudattartalom (reformkor!) a társadalmi hasznosság elve, az az életemény, amelyet a Mailáth-hoz írt ódában is kifejez:¹⁶⁵ a nemzeti újjászületés, a felvilágosítás, a költői tanítás, a fénkölt eszmények elvei: végigvonulnak az új szavak használatának gyakorlatában is.

Mindezekre már másutt rátértünk,¹⁶⁶ tehát most nem tárgyalhatjuk őket bővebben. De rá kell itt mutatnunk különösen arra a kettős harmo-

^{162a} A tájszavak jelentése a felsorolás rendjében: *baltával rerekszik* (baltával leüt), *nehézkösen lépő* (botorkáló), *üstökénél fogva rángat*, *nyaggat*, *bujálkodik*, *sántító* (vánszorgó), *marhapásztor*, *magasra hág*, *alattomos* (sunyi), *lehajló fülű*, *csavarog*, *lép* (gyakorító formája), *lök* gyakorító alakja, *vályogvetés*, *himlő*, *kényszerít*, *alattomosan jár*, *súg* gyakorító alakja, *nyöszörög*, *gerebenez*, *ügyellen*. (L. Összes Művek Bp. 1968. jegyzetei.)

¹⁶³ L. id. monogr. Visszatekintés c. fej. és régebbi munkámat: Berzsenyi Dániel. 1938. Kaposvár 120 kk.

¹⁶⁴ L. Károly Sándor i. tanulm. és monogr. i. fej.

¹⁶⁵ L. i. monogr. 352–62.

¹⁶⁶ Uo. 411–463.

n i á r a, amely jellemző a régi és új szavak használatára az oly költeményekben, mint A Magyarokhoz, A felkölt nemességhez, Az ulmai ütközet, id. Wesselényi hamvaihoz c. versekben vagy az episztolákban. De hangsúlyoznunk kell az új szavak r á h a n g o l á s á t a z e g y e s k ö l t e m é n y e k e g é s z k i f e j e z é s m ó d j á h o z, s a j á t o s h a n g u l a t á h o z. Gondoljunk csak az *ádáz* szónak Az ulmai ütközet vagy A felkölt nemességhez 1805, az *agyváz*-nak a babonákat támadó Pesti Magyar Társaságban, az *alkony*-nak a Mailáth-hoz írt ódában (életalkony!), az *andalog*-nak a Lollihoz vagy a Barátimhoz, az Ifjúsághoz c. költeményben, az *árny*-nak a Vigasztalásban, a *báb*-nak és a *váz*-nak a felvilágosodás verseiben, a *báj*-nak az Amathusban, a Kazinczy Ferencnéhez írottban, a *dagály*-nak A temetőben, a *gyönyör*-nek A víg Chloéban, a *kellem*-nek a Chloéban, a *meztapsol*, *megzeng*-nek a Prónay-ódában, az *ömlendez*-nek az Emmiben, a Dukai Takácshoz írt versben, az *órlélek*-nek A Magyarokhoz írt ódában való fontos szerepére!

Újításainak nagy részét az ö s s z e t é t e l e k alkotják. Ez is jellemző tömörítő, kevés szóval sokat mondó művészetére, a régebbi költészet „létá-niás stílusával” szemben.¹⁶⁷

Fontos szerepet játszanak e nyelvújító szavak az e l l e n t é t e s s é g f e s z ü l t s é g é b e n -vibráló eleven stílusának színezése szempontjából is (Melissza, Amathus).

*

Ezekben kívántuk Berzsenyinek a nyelvújításhoz való viszonyát *általá-ban* tisztázni. Külön fejezet a költő és a Mondolat kapcsolata. Erre következő s. a. lévő tanulmányunkban térünk rá.

Merényi Oszkár

„Versek a patvarban”*

(A magyar nép versmondó hagyományából)

Valamennyien érezzük, hogy nem méltó a klasszikus szövegekhez, ahogyan előadjuk, megszólaltatjuk őket. A leírt, megnémult szövegekből próbáljuk kiolvasni a versek eredeti ritmusát, de az írás nem jelöli meg a nyelv minden ritmikai és melodikai elemét. Ilyen körülmények között nem tudjuk kivonni magunkat az idegen nyelvek és idegen verskultúrák hatása alól, még akkor sem, ha éppen ezt tűztük ki célul magunk elé. Hiszen a magyar versírás történetében sokkal nagyobb szerepet játszott az idegen versforma, mint a magyar.

Verskultúránk megalapozása, versérzékünk kifejlesztése céljából élő, beszélt, hallható magyar versekre van szükségünk: hiteles mértékre, melyhez bizalommal fordulhatunk minden vitás kérdésben. Ezt a verstani mértéket ugyanott találjuk meg, ahol Bartók és Kodály a magyar zene normáit: a néphagyományban.

¹⁶⁷ Ismeretlen leveleinek id. kiad. 110.

* A cím Ady Endrének „Szavak a patvarban” című, 1910-ben a Nyugatban megjelent és az elkallódott („patvarba került”) szavakról szóló cikkére utal. (A szerk.)

Még sok helyt akad egy-egy idősebb ember, akinek ép a nyelvérzéke, és a verseket is kedveli. A magnetofon pedig nagyszerű lehetőségeket nyújt ezek hangjának rögzítésére és előadásmódjának elsajátítására. Ezért tartom szükségesnek felhívni az érdeklődők figyelmét a néphagyomány verstani értékeire.

Az itt bemutatott szövegek mind Csűry Bálint század eleji gyűjtéséből származnak. Csűry volt az első és talán máig is az egyetlen, aki nagyobb mennyiségű hiteles adatot gyűjtött és publikált a minket érdeklő témakörben. Adatait egy monografikus tanulmányban (A szamosháti nyelvjárás hanglejtésformái. MNy. 21 [1925] 1—21, 159—75, 247—54) és egy szótárban tette közkincsé (Szamosháti szótár I—II. Bp., 1935—1936). Ez utóbbinak példamondatai között sok verses közmondást és találós mesét meg népdaltöredéket olvashatunk, a főhangsúly és mellékhangsúly megjelölésével.

E szűkre szabott ismertetésben kizárólag Csűry adataira szorítkoztam, hogy minden kétséget eloszlassak a hangsúlyok helyessége és a lejegyző objektivitása felől. Hiszen Csűrynek nem voltak verstani problémái és gyűjtésében kizárólag nyelvi érdeklődése vezette. Munkáját pedig nagymértékben megkönnyítette, hogy saját anyanyelvjárását írta le, melyet felnőtt korában is hibátlanul beszélt. Csűry a főhangsúly jelölésére egy pontot, a mellékhangsúly jelölésére pedig kettőspontot iktatott be a hangsúlyos szótagok után. Én az alábbiakban, az olvasás megkönnyítése céljából, kettős aláhúzással jelöltem a főhangsúlyt, egyszeri aláhúzással a mellékhangsúlyt.

A népi versekben — mint a bemutatott szövegeken tapasztalhatjuk — nem mindig esik a sor, illetőleg az ütem elejére a hangsúly. A sorok és ütemek mégis megőrzik eredeti szótagszámukat és időmértéküket. Ezzel is emlékeztetnek a szabályos, elől hangsúlyos formára, melytől pusztán a pillanatnyi hangulat és annak nyelvi kifejezése kedvéért tértek el. (A modern francia verstan *structure* és *superstructure* néven tudatosította ezeket a fogalmakat, s nálunk Gáldi László ismertette őket a harmincas években.) 27. számú versszövegünket például helytelen volna aszimmetrikus ütemekbe tagolni a mellékhangsúly alapján, ilyenféleképpen:

5 + 4/8

Pedig ezt az ütemezést támogatná az a megfigyelés is, hogy a névelő igen gyakran az előző ütem hangsúlytalan helyére kerül (10., 13., 24. sz.). Itt azonban a 2/4-es ütemezést kell helyesnek tekintenünk, és a mellékhangsúlyt dinamikus jellel kell érzékeltetnünk:

2/4

Hasonlóképpen ütemezendő a hasonló szövegezésű 25. sz. darab is: Ezt a közismert közmondást mindenki hallhatta már helyes hangsúlyozással is, azért igen alkalmas annak tudatosítására:

2/4

> (>)

Sa - kat a - kar a szarka,
De nem bírja a farka.

Azonos ütemezésű és hangsúlyozású egy másik közmondásunk is (23. sz.), melyben a második ütem hangsúlytalan kezdő szótagja nem a névelő:

2/4

>

Lesz még szálló, lány kenyer,
Lesz még a kutyára dér.

Ezeknek a közmondásoknak a szatirikus tartalmát csak az eltolódott hangsúly fejezi ki élethűen. És figyeljük meg, hogy a hangsúlyos hang eltolódása mindig ilyen csúfolódó, kötözködő hangulattal jár együtt (1., 2., 5., 8–13., 15., 19–30., 32., 34., 35., 37–40., 42–45.).

De igen méltók a figyelemre a hangsúlyos névelők is, mint a mondvasínált kiejtési szabályokkal szöges ellentétben álló nyelvi valóságok. A mellékelt versekben csak kettő van ilyen (1. sz.), azért néhány prózai példát idézek Csúry szótárából. A szél címszó alatt többet is találunk: Had járja a szél (= hadd szellőzzön). Talló jukából fúj a szél (= aratás utáni őszi, hűvös szél fúj). Az órod alatt a szél (= fújjad, ha forró). Tudom én má, hogy hunnen fúj a szél. — De nehogy azt higgyük, hogy csak a szél névelője lehet hangsúlyos: Mán az ól ereszibe is belekapott a lang (I. 78). Ojan savanyú ez a bor, hogy paszujt lehetne vele főözni (II. 289). Nem úgy áll a bál, hanem este beáll, reggelig áll. (= nem úgy van a dolog, hanem másképpen. I. 59).

Verstani szempontból azért fontos tudomásul vennünk a névelő hangsúlyozásának lehetőségét, mert így már nem magyarázhatjuk a régi sablonnal a hangsúly eltolódását az ütem elejéről azokban az esetekben sem, mikor az ütem névelővel kezdődik (9., 12–14., 25–27., 29., 45.). Megerősítik ezt a felfogást azok a versek, melyekben a szó elejéről kerül át a hangsúly a szó közepére vagy végére, pedig a szókezdet egybeesik az ütem kezdetével (13.,

22., 24., 26., 38., 39., 42–45.). A hangulatos, tréfás beszélgetés hangsúlyozásával és hanglejtésével van itt dolgunk, melyet Csúry „párbeszédes hanglejtés” néven ismertet idézett tanulmányában.

Ez a jelenség ellentmond minden eddigi magyar verselméletnek, amely a szóhangsúlyt és az ütem első tagjának hangsúlyozását tette meg alapelvnek. Viszont megegyezik Karácsony Sándor megfigyelésével, mely szerint a földesi parasztemberek kötetlen beszéde is versszerű, ütemes, ahogy ő mondja: „numerózus”. Íme egy mondat a hasas kocákat mustráló emberajkáról: „Az amott meg | ez emitt la | alkalmasint | megfial még.” Ha az utolsó ütem hangsúlyát az ütem elejére tesszük, elvész a beszéd jó íze, közvetlensége.

Aki magyar versmondással kíván foglalkozni, föltétlenül meg kell ismerkednie Csúry Bálint tanulmányával, mely sok egyéb nélkülözhetetlen útmutatással is szolgál a fent említetteken kívül. Ízelítőnek és kezdő fokú tananyagának azonban az itt bemutatott 45 verses szöveg és néhány prózai mondat is alkalmas. Próbáljuk meg a jelölések alapján a helyes kiejtést, a főhangsúlyos szótagokat ejtve legmagasabb hangon, onnan fokozatosan ereszkedve lefelé, csak a mellékhangsúlyos szótagot ugratva ki egy kissé ebből a vonalból. Hívjuk segítségül falusi, paraszt származású ismerőseinket. Mert nem csak a szamoshátiak beszéltek így, hanem mindenki, aki nem csak úgy ímmel-ámmal tanult meg magyarul, hanem adott rá, hogy a szavai is helyénvalók legyenek, akárcsak a munkája. Csúry Bálint maga állapította meg a későbbi évek során, hogy a nép az egész magyar nyelvterületen így beszélt.

Ha sok ilyen helyesen fogalmazott és hangsúlyozott mondatot megtanulunk, biztos alapot nyerünk a magyar klasszikusok megszólaltatására, de addig kár kísérletezni: csak rontjuk vele mind a saját nyelvérzékünket, mind a másét.

A Szamosháti Szótárból kiírt darabokat sorfajok és azon belül szótagszám szerint csoportosítottam.

I. Együtemű sorok.

4 szótagosak

3 szótagosak

4/4

3/4

1. ($>$) $>$

Több a baj,
Mint a vaj!

I. 57.

3.

Palyoghatsz itt,
Nem kellesz itt:
Rest a legehny,
Nem ugrik itt.

2. Bű szüret:

II. 245.

Nagy csizma. (Vö.: Nagy csizmát húzott
= részegen dülöngél).

I. 150.

(mondja tréfásan a fonóban a lány, ha lejtett orsóját, figyelmetlenségéből, nem kapja fel a legény, pedig arra vár, hogy csókot kapjon érte váltságul.)

4. Fére üllet,
Nincs becsület.

II. 426.

(ület = a nadrág ülepe. = Húzódj
odébb, vége a barátságoknak!)

5. Bolond jukbúl
Bolond szél fúj.

I. 102.

II. Kétütemű sorok

5 szótagosak

9. 3/8

Kastos rókának
Dabasz a hasa.

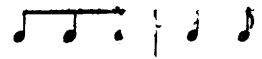
(= Aki dolgozik, az jóllakik.)

II. 274.

6. Jobb egy sógor,
Mint egy sógor. (= Többet ér egy füstölt
sonka, mint némely sógor.)

II. 299.

10. 3/8

Ami a má-sé,
Nem a Ta - másé.

(= A máséhoz ne nyúlj!)

II. 369.

6 szótagosak

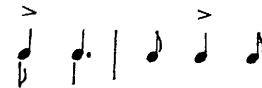
3/4

7. Lágy pasztor alatt
Gyapj³at szarik a farkas

(= Ha erélytelen a kormányzás, felüti
fejét a gonoszság.)

II. 323.

11. 2/4

nunhyű deszélni,
Nehéz megtenni.

I. 87.

8.

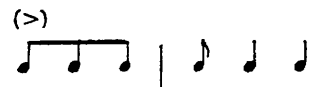
Ojan a puja daga,
Mint az ingyen szága.

(= Nincs benne köszönet.)

II. 251.

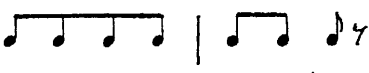

6 szótagosak

12. 3 + 5/8

Nincs könnyebb a szónál,
Nehezebb a sónál.

II. 299.

13. Ember vagy | a gáton,
Mint a szar a | lapáton.

(= Ironikus dicséret.)
II. 322.
14.
Hejjes u böggés:
Fijatal a marha.
(= Gúnyos helyeslés.)
I. 111.
15. 2/4

Az igéret | szép szó,
Ha megadják, | úgy jó.
II. 344.
- 7 szótagosok
16. 2/4

Nagy vizekbe | nagy halak:
Nagy barátság, | nagy harag.
(= Túlságos nagy barátságnak nagy harag a vége.)
I. 62.
17. Van nekem egy bicsakom
Ha akarom, becsapom. (Mondóka)
I. 66.
18. Hónapután kiskedden,
Bornyúnyúzó pénteken.
I. 106.
19. Mi egy úrnak egy arany,
Könnyen kilö- ki ha van.
I. 46.
20. Az öregnek kiesi kell:
Kiesit iszik, bukik fel. (= Az öreg ember gyöngé.)
I. 265.
21. Ha úgy tudnál szitálni,
Mint a farod riszálni. (= Jó volna, ha gazdasszonykodni is úgy tudnál, mint magadat illegetni, kelletni.)
II. 273.
22. Aki szuszog üljön le,
Én állok fel hejjette. (Táncszó)
II. 362.
23. Lesz még szöllő, lágy kenyér,
Lesz még a ku- tyára dér. (= Ő is rám szorul még.)
II. 358.
24. Azt üzente | balina,
Veled hál az | éccaka.
Mit kivánsz neki, csen-
vagy nyavajatörést?
(Találós mese. A helyes válasz: Csen-
dességet.)
I. 59.
25. Sokat akar | a szarka,
De nem bírja | a farka.
II. 324.
26. Megleli zsák | a föttyát,
Écetes kanta | dugóját.

I. 181.
27. Ez a legény | a talpán,
Körömméreg | a sarkán. (= Ember ám ez a gáton!)
II. 368.

8 szótagosok

28. 2/4

Vagyok ojan | legény mint te,
Vagok ojan | rendet mint te.

II. 268.

29. Illik a tánc | a rongyosnak,
Minden rongya | mozog annak.

II. 273.

30. Búsúlj seggem, | nines pendejem,
Túrba veszett | a kenderem.

II. 291.

31. Sűrű gazda, | ritka guba,
Ritka gazda, | sűrű guba.

II. 309.

32. Nem nézi azt, | aki szalad,
Inkább addig | utat halad.

II. 315.

33. Őszi esső | vizet áraszt,
Tavaszi szél | utat száraszt.

II. 333.

34. Értem, uram, | hogy tarisznya,
De nem tudom, | mi van benné.

II. 372.

35.

Aki a krajcárt | nem becsülli,
A forintot | nem erdemli.

I. 67.

10 szótagosok

III. Háromütemű sorok

36. 2/4

Fekete főd | termi a jó | búzát.
I. 117.

37. Ha szegény is, | de magamé | vagyok.
I. 165.

11 szótagosok

38. 2/4

Edes - anyám, | ne féltsen kend engemet,
Nem vesztem én | el a becsül - lefemet
I. 67.

IV. Négyütemű sorok

(4 + 2) + (4 + 3) szótagos sorok

39. Nincs otthon a | maeska, | cincognak
az | egerek.
I. 126.

(3 + 3) + (4 + 3) szótagos sorok

40. Itt vagyok, | ragyogok, | mint a feke- |
te szurok.
II. 361.

41. Kis csupor, | nagy csupor, | mit ér ha
nincs / benne bor?
I. 160.

(4 + 3) + (4 + 2) szótagos sorok

42. Úgy nyitik az | oreája, | mint a bazsa- |
rózsa.
I. 64.

43. Fedő szólja | fazokát, | maga föl a- |
latta.
I. 260.

Vegyes: $(4 + 3) + (2 + 1)$
és $(4 + 2) + (4 + 1)$ szótagszámú sorok

44.

Szegény ember | csikója | hamar lő,
Gazdag ember | lánya | hamar ela - dő.

II. 328.

$(4 + 4) + (4 + 3)$ szótagszámú sorok

45. Nyúlik a szám | a bélesre, | de nem
eszek | bőlölle.

I. 79.

Eddig még egységesnek mutatkozik az általam ismert terület verselő hagyománya. Majd talán, ha nagyobb arányokban megindul a gyűjtés, különbséget fogunk tenni egyes szűkebb területek verselésében. A magyar népzene dialaktusainak ismeretében nem tartom valószínűnek. Egyelőre tehát nem mondhatom, hogy tájnyelvi ez a ritmizálás, hanem népnyelvi. Mint említettem, nyolcvan-száz évvel ezelőtt még köznyelvnek mondhattuk volna. Ma semmi esetre sem az. Ma is érvényes Kodály Zoltán harminc évvel ezelőtt tett megállapítása: „Művelt rétegünk stílusban sem tud a feltoluló idegen minták szolgai fordításától szabadulni, kiejtése is tele van idegen nyelvek hangfoszlányaival” (Kodály: Visszatekintés 2 : 253).

A versszövegek lejegyzésekor ma már nem elégedhetünk meg a hanglejtés és a hangsúly jelölésével. Az ütemfaj és a ritmus meghatározása körül bizonyára lesznek viták, de a helyes eljárás csak ezek során alakulhat ki. Dallamaink szokatlanabb ütemfajainak lejegyzése is hosszú évtizedek kísérletezéseinek eredménye. 12–14. számú példáink hat szótagos sorainak aszimmetrikus, $3 + 5/8$ -os ütemezésével egyes régi népdalainkban is találkozunk (Hess, páva, hess, páva, Rákóci kocsmába és mások).

Lükő Gábor

Néhány műszaki szóalkotásról

A műszaki ember mindig csak bizonyos tartózkodással beszél nyelvészeti kérdésekről: szakmai körökben attól tarthat, hogy ilyenféle megjegyzéseit fontoskodásnak vagy akadémikuskodásnak tekintik, nyelvészek számára pedig — olykor talán egész feleslegesen — egyszerű műszaki fogalmakat kell ismertetnie. Egyébként a műszaki tudományok mai rohamos fejlődésekor épp e téren fenyegeti legnagyobb veszély nyelvünk tisztaságát, hisz pl. a repülőgép még a Magyar Rádió bemondója szerint is *landol* (nem pedig *leszáll*), a Népszabadsághoz érkezett panaszos levél is a motor törött *deklí-jét* (nem *fedel-ét*) említi, s a szabványügyi cikkekben is előfordul, hogy a gép *funkcionálásá-ról* szólnak *működés-e* helyett.

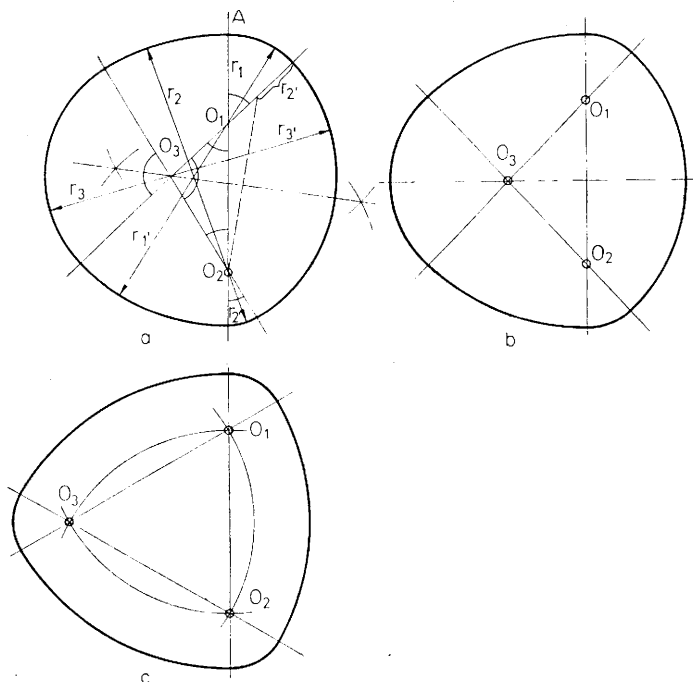
Az idegen nyelvek hatását szenvedő mérnök, aki a nyelvtani szabályokat rég elfelejtette, csupán a még megmaradt anyanyelvi érzékére támaszkodhat, amikor műszaki szóalkotásról ír.

A fentiek előrebocsátása után említsünk fel néhány példát.

1. Közismert, hogy a körszelvény átmérőjét tolmércével (műhelynyelven sublerrel) mérve, a leolvasott érték nem változik akkor sem, ha a mérőeszköz két párhuzamos érintő éle között a tárgyat vagy a tárgy körül a páru-

zamos éleket elforgatjuk. Létezik azonban még nagyon sok olyan idom, mely két változatlan távolságú érintője között éppúgy elforgatható, mint a kör. Példaképp hat körívből álló ilyen idomokat láthatunk az 1. ábrán; közülük az *a*) szabálytalan, a *b*) szimmetrikus, a *c*) szabályos idom.

Az ilyen keresztmetszetű gerendákkal sík úton sík felületű tárgy éppúgy gördíthető, mint az egyes körhengereken. Kerékeknek azonban ezek az idomok nem használhatók, mert nincs olyan pontjuk, ahová ringázásmentes tengelyt lehetne szerelni.

1. ábra. Hat körívből álló álkörök, *a*) Az álkör szabálytalan, nincsenek egyforma sugarú körívei, *b*) Az álkör szimmetrikus, a 6 körívet 3 különböző sugarú körív alkotja *c*) Az álkör szabályos, a 6 körívet 2 különböző sugarú körív alkotja

Ezeknek az idomoknak német neve *Gleichdick*. Egységesen elfogadott magyar nevük nincs. Egyes geometriakönyvek *egyenlő szélességű ívsokszög* néven említik őket. Kárteszi Ferenc „A tér megismerése” c. könyvben (1948.) *Reuleaux-féle idom*-nak nevezi.

Az ilyen keresztmetszetű csap az ugyanilyen idomú furatban nem fordul el. Ahol vannak megfelelő szerszámgépek az ilyen alakú csapok és furatok készítésére, ott feleslegessé válik az ékelés, valamint a bordás tengelyek és hornyos agyfuratok alkalmazása. A *c*) ábra szerint készült csapot és furatot. Vörös Imre *poligon háromszög profil*-nak nevezi (Gépelemek 1. és 2. kötet, 1962.).

Megjegyezzük, hogy a Krause gyár készített olyan gépet, mely készíti a *c*) ábrához hasonló, de a nagyobb sugarú körívek helyett egyenesekkel hatá-

rott idomú munkadarabokat. Ezeket az idomokat a szakirodalom a gyár nevének kezdő betűje után *K-profil* néven ismerteti. Ez az idom már nem egyenlő szélességű, de használnak *poligon profil* néven is körívvel határolt nem egyenlő szélességű tengelyvégeket és agyfuratokat.

A Terra német—magyar műszaki szótár (1959.) a *Gleichdick* szóra a *sokszögidom* szót adja meg, ami sem az egyenlő szélesség fogalmát nem tartalmazza, sem azt a lényeges sajátosságot, hogy a kérdéses idom csakis körívek-ből rakható össze.

A legtalálhatóbb kifejezés, amellyel eddig az egyenlő szélességű ívsokszög megnevezésére találkoztunk, a Szabadíts Ödön által javasolt *álkör* szó.

Az *álkör* szót Szabadíts Ödön javaslatára először Lipka István használta az 1960. szept. 8-án elkészült „Poligonprofilok származtatásának elmélete” c. közleményében. Megjelent 1961-ben az MTA VI. Osztály Közleményei 29. kötetében. Ugyancsak ezt a szót használta Szabadíts Ödön az 1961. febr. 28-án beküldött „Állandó érintőirányú leképzés és a K profil” c. közleményében. Megjelent az MTA VI. Osztály Közleményei 31. kötetében. E sorok írója is átvette ezt a szót „Forgácsolószerszámok geometriája” c., 1966-ban megjelent könyvében.

2. A szerszámgépektől az idők folyamán egyre pontosabb munkát követelnek. James Wattnak 1760-ban még feltűnő jó eredmény volt, ha 75 cm átmérőjű hengert kb. 1 cm tűréssel (vagyis a kívánt mérettől még megengedett eltéréssel) ki tudott fúrni. Ma már egyes szerszámgépeknél néhány század mm, egyes köszörűgépeknél és helyzetfúróknál pedig csak néhány ezred mm pontatlanság a tűrés. A legszűkebb tűrések csak nagyon elővigyázatos gyártással érhetők el. Így például ehhez a napfény zavaró hatásának kiküszöbölésére olyan ablak nélküli munkacsarnok létesítése is szükséges, melynek hőfoka és légnedvessége állandóan egyforma.

1961-ben Budapesten rendeztek egy nemzetközi szerszámgépgyártási konferenciát az előírt szigorú tűrést elérő vagy jól megközelítő szerszámgépek gyártásáról. A szervező bizottság magyar nyelvű meghívófogalmazványában a *pontossági szerszámgépek* kifejezés szerepelt. (A fogalmazók nyelvérzékét nyilván a lépten-nyomon olvasható *minőségi kárpitos*, *minőségi kolbász* stb. kifejezések befolyásolták. Hiszen az 1966. évi telefonkönyv közületi előfizetői névsorában is kilenc *minőségi* vállalat és ktsz található, mint pl. „Minőségi Szobafestő és Bútormázoló KtSz”). Csak Lőrincze Lajos 1961. ápr. 27-i véleményére való hivatkozással sikerült a konferencia vezetőségét meggyőzni, hogy *pontossági szerszámgép* helyett *fokozott pontosságú* vagy *nagy*, esetleg *különleges pontosságú szerszámgép* a helyes kifejezés. Lőrincze Lajos levelének teljes szövegét közölte szerző a „A műszaki szóhiány pótlásának nehézségeiről” c., a Gépgyártástechnológia 1965. évi 5. számában megjelent cikkében.

Ugyanezzel a kérdéssel foglalkozik Grétsy László a Magyar Nyelvőr 86. kötetének 493—4. lapján, ahol az 1961. és 1962. évben Hajdu György és Szabadíts Ödön egymástól függetlenül megírt leveleire ad választ.

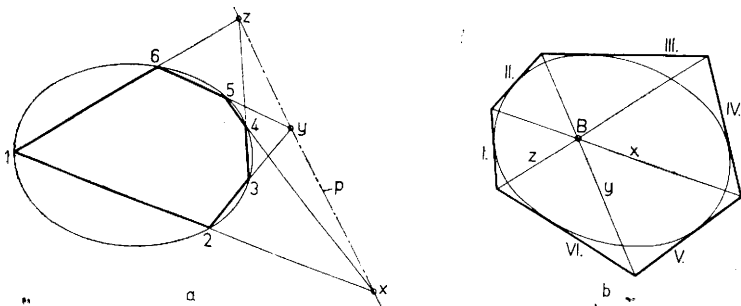
3. A nyelvészek jól tudják, hogy íróink és költőink is mily nagy kedvvel játszadoztak a betűk és szavak cseréjével. Megemlíthetjük például Arany János anagrammait az 1882. évi akadémiai almanachban. Ismeretes az is, hogy olykor két egymás után következő szó kezdő betűinek felcserélése az eredetitől teljesen eltérő fogalmat jelent. Kevésbé ismeretes azonban, hogy a mértani

elemek geometriájában valamely tételnél az egyszerű gépies szócsere olyan igazságot tartalmazó másik tételre vezet, melyek felfedezését évszázadok választották el egymástól addig, amíg Poncelet 1822-ben, Gargonne 1826-ban a geometriának ezt az egyik legfontosabb törvényét, a dualitást, fel nem tárta.

Ebben a pontban nem csupán egy egyszerű példát kívánunk felemlíteni, hanem majd megemlékezünk arról a törekvésről is, hogy a műszaki fejlődés nemcsak a gépek pontosságának fokozásában, hanem az egyes szavak szabatosabb választásában is megnyilatkozik.

Csereszavak a síkbeli dualításban:

pont \Leftrightarrow egyenes
 rajta van \Leftrightarrow illeszkedik
 összekötés \Leftrightarrow metszés

2. ábra. Duális tételek. a) Pascal-tétel. b) Brianchon-tétel

Pascal 1640-ben közölte a kúpszeletbe írt hatszögre vonatkozó *hexagrammum mysticum* leghíresebb tételét. 166 esztendő telt el, amíg Brianchon nyilvánosságra hozta a kúpszelet köré írt hatszögre vonatkozó tételét, s még nem tudta, hogy az a fenti három szócserevel már Pascal tételéből is kimondható.

Pascal tétele 2. a) ábrán:

A kúpszeleten *rajta van* tetszőleges sorrendben számozott hat *pont*, az 1., 2. és 4., 5. *pontokat összekötő egyenesek X metszéspontja*,

a	2., 3. és 5., 6.	„	„	„	Y	„
a	3., 4. és 6., 1.	„	„	„	Z	„

ugyanazon a **p** *egyenesen van rajta*.

Brianchon tétele a 2. b) ábrán:

A kúpszelethez *illeszkedik* tetszőleges sorrendben számozott hat *egyenes*, az I., II. és IV., V. *egyenes metszéspontjainak x összekötő egyenese*,

a	II., III. és V., VI.	„	„	y	„	„
a	III., IV. és VI., I.	„	„	z	„	„

ugyanahhoz a **B** *ponthoz illeszkedik*.

Több mint 16 évszázad takarja az i.u. 98-ban kimondott Menelaos-tétel duálisának titkát, melyet Ceva 1699-ben ismertetett, nem is sejtve a kapcsolatot.

A nyelvhasználat szempontjából azért érdekes e téma, mert a fél évszázaddal ezelőtti könyvek és tanárok úgy tanították a cserekifejezéseket, hogy a pont *rajta fekszik* az egyenesen, és az egyenes *keresztülmegy* a ponton. Az új szóválaszték a pontot és egyenest kiterjedés nélküli elvont fogalomnak igyekszik tekinteni a cseszszavakban is.

4. Egyes lágyabb acélok kisebb forgácsolósebességgel történő esztergálásakor a kés élére kis anyagrészeccskék hegednek, és roncsolják a megmunkálendő felületet. Az esztergakés élére rakódott képződményt idegen nyelven a *Schneidenansatz*, *Aufbauschneide*, *built up edge* szavakkal jelölik.

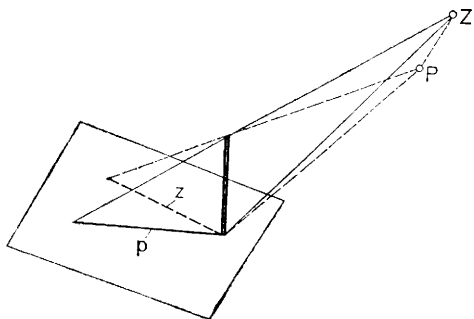
A magyar szakirodalomban két szót találunk erre a fogalomra: Hornung Andor munkáiban *élrátét*, Kazinczy László munkáiban pedig *élsisak*. Mivel e két szó ugyanazt a fogalmat fedi, a tanulni vágyókat megzavarhatják az eltérő szavak. Talán épp a Magyar Nyelvőr volna illetékes annak javaslatára, hogy melyik szó, avagy mindkettő legyen-e használatos.

5. 1942-ben adta ki Csiszár Sándor alezredes „Szín-térhatású anaglif ábrázolás” c. könyvét.

Midőn e sorok írója 1950-ben a Gépipari Tudományos Egyesület Oktatókép- és Filmbizottságát megalakította, legelső célkitűzésünk az volt, hogy az ipari tanulók géprajz-, a középiskolások és egyetemi hallgatók ábrázológeometria-oktatásának és magántanulásának megkönnyítésére bevezessük a sztereoszkópikus ábrákat, és a hazai nyomdaiparban elősegítsük az ehhez szükséges anaglif rajzok sokszorosítási módját. E munkánkhoz fűződik két műszaki szó alkotása:

Ordódy János, aki abban az időben a Műszaki Könyvkiadó Vállalat szerkesztője volt, Pál Imre adjunktus azóta világsikert aratott könyvének a „Térláttató ábrázoló mértan” címet adta. Horváth Ferenc tanárnak a MűM által segédkönyvvé nyilvánított munkája pedig „Tér és rajz, térláttató képek a műszaki rajz megértéséhez” címmel jelent meg.

E sorok írója a kevéssé ismert görög eredetű *anaglif* szó helyett (mely inkább a rajzokkal elérhető domborműszerű hatást, mintsem a rajz mibenlétét fejezi ki), a *színpáros* szót javasolta. E fogalom lényegét a 3. ábrával igyekszünk megvilágítani:

3. ábra. A térláttató ábrát szolgáltató színpáros rajz magyarázata

A rajzlap síkján bal oldalon a p piros, jobb oldalon a z zöld egyenes van. A szemlélő bal szeme elé P , piros, jobb szeme elé a Z zöld szemüveget tartja. Mivel a színes szemüvegek az azonos színeket elnyelik, a bal szem csak a zöld színt látja a piros üvegen keresztül, így látósíkjá (Pz), a jobb szemé pedig (Zp), ennél fogva a szemlélő e két sík metszésében megjelenő térbeii egyenest látja.

Ez a térláttató hatás nemcsak a piros-zöld, hanem pl. a narancs-lila színekkel is elérhető, lényeges a kiegészítő (komplementer) színek párosítása, tehát valóban *színpáros* ábrákra van szükség.

Szöke Béla

Megjegyzések a Magyar Szinonimaszótárhoz

A szótárkészítést nem lehet befejezni, csak abbahagyni. Erre a megállapításra az írói szótárral kapcsolatos közel két évtizedes tapasztalat készített. O. Nagy Gábornak a szinonimaszótárra vonatkozó fejtegetései és mintacikkei (Nyr. 94 : 1—15) arra mutatnak, hogy a fenti tétel más szótári műfajban is érvényes. Egyébként is a szinonimaszótár és az írói szótár nemcsak ebben a negatív vonásban azonos. Mint rokon szótári műfajoknak több megegyező vagy hasonló sajátosságuk van. Rokonok elsősorban abban, hogy az értelmező jellegű szótárak típusába tartoznak. Ez magyar vonatkozásban azt is jelenti, hogy mindkét szótári műfaj elvi és rendszeri alapjának, forrásának, viszonyító normájának tekinti az Értelmező Szótárt. (Vö. O. Nagy megjegyzését Nyr. 94 [1970]: 2, ill. Juhász Gyula költői szótári feldolgozása. Szegedi Ped. Főisk. Évk. 1957. 15.)

A rokon tulajdonságok természetesen rokon gondokat is jelentenek. Ezért alábbi megjegyzéseimet elsősorban az írói szótár szemszögéből nézve teszem meg. O. Nagy Gábor lévén a Szinonimaszótár szerkesztője, egy ilyen kifordított szóállással jellemezhetném mondandómat: a menyemet csinosítgatom, hogy a lányom is szebb legyen.

1. Elvi vonatkozásban egyetértek O. Nagy felfogásával mind a mostani cikkében kifejtettekkel, mind pedig a korábbiakkal. (Ezekre a szerző maga utal, Nyr. 94 : 10). Egyes módszertani, a szócikkek felépítésére vonatkozó eljárásokban célszerűnek látok néhány módosítást.

2. Mind az értelmező típusú szótárnak, mind a szinonimaszótárnak a belső struktúrája, a szócikkek felépítése szemantikai alapon történik. A szinonimák „a címszóval való jelentésbeli rokonsági fokoknak megfelelően helyezkednek el: minél közelebb áll a jelentésük a címszóéhoz, annál inkább a csoport elején van a helyük, és fordítva” — írja O. Nagy (Nyr. 94 : 10). A szócikkeknek ez a belső felépítési rendje minden értelmező típusú szótárban, tehát a szinonimaszótárban is önként adódó, természetes alap. Nyilvánvaló, hogy a *fiatalember* címszó cikkében az *ifjú* vagy *legény* megelőzi a túlságosan általánosító *férfi*, illetőleg a szűkkörű *kamasz* szinonimákat. Sajnos, ez a szép rend nem mindig ilyen töretlen. Előfordulhat, s a mintaszócikkekben is megmutatkozik, hogy a szemantikai szemponttal nem mindig halad párhuzamosan a szinonimaszótári rendszerezésnek másik irányítója: a stilisztikai szempont. Ebből a keresztződésből pedig könnyen — s a mintaszócikkek tanúsága szerint elég gyakran

is — adódnak zökkenők: a mintaként közölt cikkekben mindjárt az első címszónak (*alszik*) első jelentésű, tehát legközelebbi rokonai a (biz) *durmol*, illetőleg az argó (*brummol*, *szunyál*), s csak a tekintélyes számú körülírással (szólással, szóláshasonlattal) kifejezett szinonimák után következnek egy köznyelvi szó: *hál*. A 2. (átv.) jelentésben szerepel *nyugszik*, *pihen*. Hasonlóképpen *fü* szócikkében is az 1. jelentés élén argószavak szerepelnek: *srác*, *krapek* (ide sorakozhatna az *ürge* is).

Mi ennek a jelentősége? A szótár gyakorlati használatában a fogalmazás vagy szövegjavítás során — írja O. Nagy — „lépten-nyomon előfordul, hogy a tudatunk előterében levő, éppen eszünkbe ötlő szavak nem fedik pontosan azt a gondolati tartalmat, amelyet ki akarunk — vagy amelyet a javítandó szöveg szerzője ki akart — fejezni. Az sem ritkaság, hogy egy-egy olyan szó, amelyet éppen le akarunk írni, vagy amely a nyelvi átfésülésre szoruló fogalmazványban előfordul, hangulati velejárója, stilisztikai értéke miatt nem felel meg a szöveg jellegének. Olykor meg némely szó vagy kifejezés sorozatos ismétlődése csúfítja el, teszi egyhangúvá vagy darabossá, döcögőssé a fogalmazványt” (i. m. 2.). A szótárnak nem szakember használója — aki éppen úgy sebtében, az időtől sürgetve csiszolja írását, mint majdnem mindenki más — aligha tanulmányozza végig a szócikket. Vagy kritikátlanul átveszi a *durmol*-t, *srác*-ot, *krapek*-et, vagy csalódottan félreteszi a szótárt. Ezek persze szélsőséges, de aligha ritka esetek. Azt szándéksom velük jelezni, hogy a szócikkek jelenlegi elrendezését nem látom teljesen megnyugtatónak. A vázolt körülmények folytán erősen csökken annak lehetősége, hogy a szótár megfelelően teljesítse társadalmi funkcióját. Ha a stilisztika feladata az, hogy megállapítsa a szinonimasorokba rendeződő egyes nyelvi elemek stílusértékét (vö. Szathmári István: Über den Stilwert der sprachlichen Elemente. Acta Linguistica. Tom. 18 [1968]: 162), akkor megfordítva a szinonimaszótár szinonimáinak sora egyúttal jelzi a stílusértéket is. Ezért látom veszélyesnek, ha a *durmol* vagy a *krapek* első helyezést kap a szinonimák sorában.

A megoldás, áthidalás többféleképpen is elképzelhető: vagy tipografikus eszközökkel, pl. a nem köznyelvi szinonimák petit szedésével, illetőleg a köznyelvek kiemelésével (például ritkított vagy Kapitälchen szedéssel), vagy a szerző által más vonatkozásban emlegetett „kompromisszumos megoldással” (i. m. 9): a szemantikai és stilisztikai szempont egybehangolásával. Ez persze nehezen oldható meg. De megfontolható az Értelmező Szótárból ismert és a *smucig*, *sóher* stb. mellett a Szinonimaszótárban is használt * jelzés alkalmazása is.

A bennem támadt dilemmát vázoltam, teljesen megnyugtató megoldást — sajnos — nem tudok ajánlani. Mindenesetre meggondolandó az is, hogy a mai nyelvben a *gavallér* szinonimái között a *dendi* megelőzze-e a *világfi*-t vagy az *úriember*-t. Úgy látszik tehát, igen gyakran visszatérő kérdéssel van dolgunk.

3. Többi megjegyzésem lényegesen egyszerűbb, és inkább formális jellegű kérdésekre vonatkozik.

a) Célszerű volna a jelölési rendszer egyszerűsítése. Tekintettel arra, hogy a címszót félkövér, a szinonimákat kurzív szedés emeli ki a szövegből, az értelmezés állhatna (csúcsos) zárójel nélkül. A csúcsos és kerek zárójelek sűrű váltakozása, gyakran közvetlenül egymás mellett, olykor még szögletes zárójellel is megtévezve (vö. a *fajankó* címszó alatt) nehézkes és zavaró.

b) Elhagynám az ismétlődő értelmezést. A *bóbiskol* szó az *alszik* szócikkében szerepel b) alatt: „< rendsz. ültében és úgy, hogy a feje le-lebukik >”.

A *bóbiskol* címszó mellett ismét: „< úgy, hogy a feje *lebukik*: >” (Nem tudom, hogy az értelmezésbeli eltérés, illetőleg az első értelmezéshez adott többlet — *rends. ültében* — szándékos-e vagy véletlen. A megkülönböztetés nem látszik indokoltnak.) Az *alszik* szócikkében a *bóbiskol* mellett állhatna a *bólogat*, s akkor a *bóbiskol* cikkében ez a szó nem igényelne külön értelmezést.

c) Ugyanez a példa egy másik apróságra is figyelmeztet: a *bóbiskol* címszó után következő értelmezést — az olvasónál gyakran tapasztalható felületességgel — hajlamosak vólnának a címszóra vonatkoztatni, annál inkább, minthogy a címszónak ilyen értelmezésével már előbb is (az *alszik* cikkében) találkoztunk. Az értelmezés után következő kettőspont ugyan jelzi a *bólogat* szóhoz való tartozást, de semmi sem jelzi a címszótól való elkülönítést. Ha pedig az értelmezés után a kettőspont is elmarad, teljesen egyenlő eséllyel lebeg az értelmezés a címszó és az utána következő szinonima között, mint az *anyagias* vagy a *dendi* címszó mellett. Azt hiszem, a szócikk belsejében alkalmazott // elválasztó jel itt is könnyítené az áttekintést, és lehetővé tenné három egymás után következő kettőspont elhagyását a *fajankó* cikkében, esetleg a címszót külön sorba lehetne kivetíteni, s az értelmezést nagy kezdőbetűvel is elkülöníteni.

d) A szótár a mintaszócikkek tanúsága szerint zömmel átveszi az Értelmező Szótár rövidítéseit (*biz, rég, ritk, vál* stb.). Célszerűbbnek és következtetesebbnek látnám a *szólás* 'Sz' (v. 'sz') rövidítését is a *szól* helyett, különösen, ha a szóláshasonlat 'szh' rövidítést kapott (ez persze 'Szh' is lehetne).

Egészen nyugodtan használnám az *elav* rövidítést is akár 'elavulóban', akár 'elavult' értelemben, hiszen aligha lehet határvonalat húzni a folyamatoság vagy befejezettség közé, jóllehet az Értelmező Szótár ilyen megkülönböztetést alkalmaz. (Mellékesen: a *dendi* az Értelmező Szótárban *rég* minősítést kapott.)

e) Nem tudom, van-e szándékosság abban, hogy a *dendi* mellett (elavulóban, vál) a *fickó* cikkében *filkó* előtt (*biz*, elavulóban) a minősítő jegyek sorrendje. A *fajankó* cikkében viszont a *filkó* is (elavulóban, *biz*) sorrendű minősítő jegyeket kapott.

f) A szótár felépítésének, jelrendszerének olyannak kell lennie, hogy a szócikk könnyen áttekinthető legyen a jelölések, a rövidítések külön tanulmányozása nélkül is. Ez persze elméleti követelmény, amelyet tökéletesen megvalósítani aligha lehet, de hozzá közeledni igen. A kettőspont használatát megmagyarázza ugyan a szerző (i. m. 7), mégis bizonytalan, hogy az utána következő pontosvessző hatálytalanítja-e a kettőspontot, vagy sem. Ha például a *piperkőc* szócikkben a (gúny:) minősítés csak a *majom*-ra és a nyomban utána következő *divatbolond*-ra érvényes, miért van kettőspont? Ha viszont a többi szinonimára is vonatkozik a kettőspont, illetőleg a (gúny) minősítés, miért ismétlődik a *bájjúnár* előtt, illetőleg miért van kettőspont a *szoknyavadász* szócikkében a *donzsuán* előtt, hiszen utána már nem következnek más szinonima.

g) Néhány esetben 'közny' (minden bizonnyal köznyelvi) minősítő jegy is van a mintaszócikkekben, például *szűkkeblű*, *szűkmarkú* címszók cikkében. Nem látom az ilyen minősítés indokoltságát még akkor sem, ha — mint valószínű, a szerző azt jelzi vele —, hogy a másutt megadott minősítés ez esetben nem érvényes; legalábbis erre lehet következtetni az olyan esetekben, mint a *fősvény* szónak rosszalló minősítése az *anyagias* címszó alatt és 'köznyelvi' minősítése a *szűkkeblű* szócikkében. A stilisztikai értéknek ez a finoman árnyalt megkülönböztetése dicséretére válik a szerzőnek, de nem hinném,

hogy előnyös a szótár szempontjából, mert bonyolítja a megértést. (Talán helyesebb volna egy másféle minősítés az ilyen esetekben, például az előző 'rosszallóval' szemben 'nem rosszalló'. Ez kevesebb gondot jelentene a szótár használójának.)

Félreértés ne essék! Ezekben a túhegyre szedett apróságokban nincs kákán csomót kereső szándék, csak a kívülálló, más oldalról szemlélő olvasónak az észrevételei. Azt is hozzátehetem, hogy hasonló negatívumok vagy ilyeneknek vélt dudorok minden szótárban garmadával találhatók, például a kitűnő Értelmező Szótárban és minden bizonnyal a kiadásra váró Juhász Gyula-szótárban is*.

Benkő László

* Megjegyzéseivel a szerző betekintést ad a sokrétű, bonyolult lexikográfiai munkába. Felveti azt a lényeges problémát: hogyan lehetne a szócikkekben a szinonimákat úgy elrendezni, hogy az elrendezés mind jelentéstani, mind stilisztikai szempontból kielégítő legyen. Minthogy azonban ez a két szempont általában keresztezi egymást, megoldást a cikk szerzője sem tud ajánlani. Nem volna ugyanis célszerű a szemantikai szempont háttérbe szorítása a stilisztikai kedvéért, s ezzel föladni a szótár legfontosabb elvi rendszertani érdekét. (*A szerk.*)

József Attila-kommentárok*

XI.

„(Milyen magas e hajnali ég!
Seregek csillognak érceiben.
Bántja szemem a nagy fényesség.
El vagyok veszve, azt hiszem.
Hallom, amint fölöttem csattog,
ver a szívem.)”

(Óda. 1933. — 2: 94)

1. Miért van az Ódának ez a tétele zárójelben? A figyelmes olvasó, a versmondásra gondosan felkészülő előadó nyilván eltűnődött már ezen. Nem áll teljesen magára hagyatva: több mint negyven éve jelent meg Zolnai Béla úttörő tanulmánya a szépirodalom és benne a líra nyelvének optikai sajátosságairól (A látható nyelv. Vö. Nyelv és stílus 43—107). A maga nemében túlságosan jól sikerült. Témájához érdemben azóta is csak J. Soltész Katalin szólt hozzá (Babits Mihály költői nyelve 316—32). Tagadhatatlan, hogy Zolnai után hozzáfogni egy lírai életmű írásjelezésének vizsgálatához nemcsak szerény feladatnak ígérkezik, olyannak, amely nem biztat meghökkentő fölfedezésekkel, hanem az értetlen csúfolódás céltáblájának is: „íme, jellegzetes körtünete a haszontalan és szórszálhasogató filologizálásnak, a »tudni nem érdemes dolgok tudományának«. Mindezek ellenére a feladat elvégzésére mégis szükség van: nem tudhatni, hogy nem rejlik-e a költői írásjelezésben, illetve némely formájában-jelenségében fontos költői közlemény.

2. A versmondattól zárójeléről Zolnai kimondja: a rendező értelem számára ellentétes célokat szolgálhatnak: egyrészt kifejezői lehetnek a szertekalandozó gondolatoknak, asszociációknak, másrészt épp ellenkezőleg, a logikusan fegyelmezett gondolkodásnak, amely szétválasztja a mondanivaló elemeit, egybefoglalja az összetartozót, kizárja az olyan tartalmilag mellékes részt, amely egyébként szervesen illeszkedik vagy illeszkedhet a mondat szerkezetébe: tehát rendet visz a zűrzavarba (i. m. 96). A kezdő, a kamaszköltő még nem tudja intellektuálisan összefogni nyelvi anyagát, csapong, fegyel-

* Vö. Nyr. 91: 398—405; 92: 188—94, 301—7, 423—6; 93: 74—83, 451—55; 94: 176—80. E XI. kommentárom leadása után jelent meg folyóiratunkban Kőhádi Zsolt hasonló tárgyú cikke (A zárójel mint stíluselem Nyr. 93: 60—7). Ezt tehát nem hasznosíthattam.

mezetlen: ezért a legkorábbi, a Szépség koldusa előtti zsengekben gyakori a zárójelezés (l. Vágymagam a hold alatt, Az örök elmúlás, A gyermekszemű élet-tavon, Prédikáció, Baál, Az örült hajótörött: ÖM. 2: 265, 266, 267, 270, 273, 276; a Szépség koldusában már igen ritka). Mégis csaloéka dolog volna csak a zárójelek gyakoriságából vonni le következtetéseket. Mindenkit megdölköztathat, hogy épp a szabad asszociációk zászlaja alatt, a vers képzet-társításainak programszerűen szélsőséges csapongását megvalósító költői korszakban, az expresszionista és szürrealista kísérletezés és a polgárhökentő groteszkek éveiben (1924—8.) nincs zárójeles írásmegoldás sem a publikált, sem kéz- és gépiratos versváltozatok közt. Nyilvánvaló, hogy amikor a költő később ismét használni kezdte verseiben a zárójelet, okvetlenül szánt neki valamilyen funkciót. Ez persze nem tér el mindig élesen a köznapi, a gyakorlati írásosságban szokásostól. A korai mesterszonettben, „A kozmosz éneké”-ben például (1923. I : 107, 109) két okhatározói mellékmondat került zárójelbe. Később is előfordul, hogy a zárójelpár magyarázó, értelmező közbevetést jelez:

„A költő — ajkán csörömpöl a szó,
de ő (az adott világ
varázsainak mérnöke)
tudatos jövőbe lát . . .”
(A város peremén. 1933. — 2: 88)

De még az ilyen látszólag egyszerű esetekben is van mit mérlegelnie a mikro-stilisztikának. Elvégre a közbeékelést jelölhetné vessző- vagy gondolatjelpár is. Ezekkel összemérve, a zárójelpár határol el legélesebben (vö. Deme—Fábián—Bencédy: A magyar helyesírás rendszere. NytudÉrt. 54. sz. 52). Ki kell derítenünk, hogy az adott esetekben miért a legerősebb elhatároló eszközt választotta a költő. A megoldást keresve, a lírai zárójelek szintaktikai szerepe mögött fölsejlik a szemantikai:

„Úgy vártalak, mint a vacsorát este,
ha feküdtem s anyám még odajárt.
Úgy reméltelek, mint kétségbeesve,
hülyén, (még ifjan) hívtam a halált —
nem jött, hálsten . . .”
(Elmaradt ölelés miatt. 1936. — 2: 187)

A közbeékelés, zárójeles *még ifjan* kifejezés a kakofemisztikus *hülyén* állapot-határozót magyarázza, értelmezi. De a zárójellel elszakítva önállósul is, és ebben az önállósulásban rejlik a közbevetés szemantikai funkciója. Minél jobban függetlenedik környezetétől, annál inkább kibomolnak belőle a környezeti jelentésirradiáció által elnyomott implicit üzenettartalmak, felfoghatóvá válnak a csak negatív lenyomatukban megjelölt tartalmak. Hadd világítsa meg egy példa, hogy mit értek a tartalmak negatív lenyomatán! Walter Höllerer fejtegeti, hogy Petroniusnak ebben a sorában: „Ha alaposan szemügyre vesszük a dolgokat, hajótörést tapasztalunk mindenfelé” — az is benne van, hogy ha hajótörést látunk mindenütt, akkor mindenütt hajóknak is kellett lenniük (A líra ma. Bp., 1968. 38). — Visszatérve a József Attila-i közbevetéshez: ez a zárójeles (*még ifjan*) a költemény egészének jelentésstruktúrájához, teljes értelméhez ekképp önállósulva nemcsak a magyarázott mon-

datrész közvetítésével ad hozzá valamit, hanem közvetlenül is részesül benne valahogyan, az előbb említett elhallgatva-kimondás módján: akkor „(még ifjan) hívtam a halált”, most már megöregedtem, nem hívom, sietnék élni és örülni veled, és ebben a kapkodásban kétségbeesés ront rám egyetlen „Elmaradt ölelés miatt” is. Hasonló a szerepe a „Thomas Mann üdvözlése” (1937. — 2: 191) zárójeleinek:

„Mint gyermek, aki már pihenni vágyik
és el is jutott a nyugalmas ágyig,
még megkérlel, hogy »Ne menj el, mesélj« —
(így nem szokik rá hirtelen az éj)
s míg kis szive nagyon szorongva dobban,
tán ő se tudja, mit is kíván jobban,
a mesét-e, vagy azt, hogy ott legyél:
így kérünk: Ül le közénk és mesélj.”

Szintaktikai oldalról világos, hogy a zárójelbe foglalt tagmondat magyarázó viszonyban áll az előző sor első tagmondatával, amelyet állandó határozói-célhatározói mellékmondat bővít. Az is kétségtelen, hogy ez itt a rendező értelem zárójele (Zolnai i. h.): segít szintaktikailag is rendet teremteni a versindító eposzi hasonlat gazdagságában. De az írásjelpár a rimázkodó kisgyermektől szemantikai vonatkozásban mégis elvágja — önállósítja — a rászökő éjszakát. Ez az éj így közvetlenül is belekapcsolódik a költemény egészének jelentésszerkezetébe: ekképp egy közvetítés megtakarításával jelölheti a már nem a kisgyermekekre, hanem egész Európára rátörő éjszakát. Az ily módon elemezhető zárójeles példák számát szaporíthatnánk (pl. A bűn. 1935. 2: 138).

Akár a szemantikai, akár a szintaktikai szerepe a fontos a zárójelnek, a zárójelezett mondatrészlet a versmondat végére is kerülhet, ugyanis a versmondatok önállósága és lezártága nyilvánvalóan viszonylagos:

„érezem, hogy ti vagytok a gazdám (vagyis illő arányul
veszem e magányos várakozáshoz kettős mosolyotok sugarát).
Érzem, hogy ti vagytok a gazdám . . .”
(Egy ifjú párra. 1933. — 2: 99)

3. A gyakorlati írásosságban a zárójelen belüli közleményrész a mondat vagy mondatcsoport egészéhez képest valami mellékes, valami lényegtelen: a közlemény többi része enélkül is jól megérthető. A lírai alkotásban másképpen kell megítélnünk az elhagyhatónak látszó részleteket: ha ezek valóban elhagyhatók, akkor a mű felépítése, szerkezete hibás. A jól felépített műnek minden eleme szükségszerű mind helyzetében és kapcsolataiban, mind tartalmában. A látszat szerint redundáns töltelék sor esetleg éppen kulcsa is a többinek.

A „Temetés után” (1935. — 2: 136) témája: emlékezés a Mama halála utáni napokra, illetve a temetés utáni napok valamelyik késő délutánjára, melyet a gyászoló testvérek együtt töltöttek egy hirtelen támadt vad zivatar sötétségében:

„belénk nem csapkodtak a gallyak,
minékünk nem volt ravatal
az elfeketült föld s a mennybolt,
mely oszladozni fölfakadt

(csak most emlékszem rá, milyen volt!)
 Még csak biztató szavakat
 sem szóltunk, nem néztünk egymásra,
 mint munka után ki leül.
 Csak ültünk ott, mi három árva,
 kiki magában, egyedül.”

Első pillantásra valóban jellegzetes tölteléksor ez a zárójelezett rész: a jellegzetes, következetesen múlt idejű emlékező verset (erre l. Käte Hamburger: *Die Logik der Dichtung*. Stuttgart, 1957. 197—9; Török Gábor: „A líra: logika” 181, 184) még derékba is töri a jelen idejű reflexió. De ha a verssor értelmét kiegészítjük a benne foglalt, de kifejtetlen, „elhallgatva-kimondott” tartalmakkal, mindjárt előbukkan igazi funkciója: „*csak most emlékszem rá, milyen volt*”, ennyi idő, ennyi szenvedés kellett az élmény, az emlék megérleléséig, beéréséig; *most*, most értettem csak meg, hogy mennyire magában van az ember a fájdalomával a hozzá legközelebb állók között is! Ez a negativisztikusan (*nem . . .nem . . .nem*) emlékező vers éppen a „tölteléksor” kulcsával kinyitva, ugyanúgy a költő elmagányosodó jelenéről szól, nem pedig a múltjáról, mint — mondjuk — a Kiáltozás.

A mellékesítő zárójelet más célra is felhasználja a költő. Jól tudja, hogy idézet és idéző mondat közül általában az utóbbi a lényegtelenebb. Ez a nyitja a Búza (1933. — 2 : 85) írásjelezésének. Ugyanis némileg mindig módosuló refrénje egyszer zárójelben is megjelenik:

— Ahol növök, táborom van,
 hadirend a táboromban,
 golyó, sortűz kalászsomban
 (zúg a búza).
 — Ide, aki földet szántott!
 Ide, aki traktort gyártott!
 Segítsetek, proletárok!
 Zúg a búza!

De annak megállapításával, hogy a zárójeles refrén tulajdonképpen idéző mondat, újabb kérdést tettünk föl: miért nem használja a költő a szó szerinti idézés szokásos írásmegoldását? A forradalmiságában is többértelmű vers nem is két, hanem három hangon szól: az 1—4. versszak a lírai én és a közösség azonosultságának a hangján (többes első személyek: *sóhajunkkal, Verejtékünk, Hozzánk*), az 5. a közösséggel képileg összeszövődő búza hangján, a záróstrófában pedig az agitátor elkülönült szavával. Az utolsó szakaszt ugyanis tartalmi okok miatt sem a búza, sem a közösség hangjának nem minősíthetjük. A mi-be beleolvadó költői éntől az adott írásjelezés fokozatosan, zökkenőmentesen vezet át az agitatori én — felhívott tömeg: (*segítsetek*)ti-jének közlési távolságtéremtéséig, elkülönültségéig. Bár a Búza nem tartozik József Attila igazán nagy politikai versei közé, az ötödik versszak idézőjelezése helyett az idéző mondat zárójelbe foglalása legalábbis csökkentette a verset feszítő szerkezeti ellentmondásokat.

4. A Búza kapcsán eljutottunk a lírai vers felhívási viszonyainak, kommunikációs modelljének a problémáig (vö. Török Gábor: „A líra: logika”

178—224; Hankiss Elemér: Kritika 6 [1968. nov.]: 11. sz. 7—20). A Búza is azok közé a József Attila-versek közé tartozik, amelyekben a versmagatartás, a kifejezési és felhívási viszonyok e szövevénye megváltozik, amelyekben a kommunikációs modell nem marad végig azonos jellegű. A költő e váltás jelölésére a zárójelet is felhasználhatja. Az „Édesanyám, egyetlen, drága” kezdetű kései töredék végig a halott mamához szól egyetlen mondat kivételével:

„Édesanyám, egyetlen, drága,
te szűzesség kinyílt virága,
önnön fájdalmad boldogsága.

Istent alkotok (szívem szenved),
hogy élhess, hogy teremtsen mennyet,
hogy jó legyek s utánad menjek!”

(2. 328)

Miért töri meg a középkori himnuszokat idéző áhítatos hangot (vö. Balogh László: József Attila. 1969. 10) egy zárójeles közbevetés? Azért mert ez nem tartozik ebbe a közlési viszonyba: ez a „szívem szenved” nem a halott mamához küldött panasz, hanem mint a drámákban a „félre” jelzésű részek kikapcsolódnak a kétpólusú dialógusból, ez is kiesik a halotthoz szálló üzenetből. Önmagához szól itt a lírai én, költői materializmussal világít bele saját istenalkotó szubjektumába (vö. Nyr. 92: 193—4). A közbevetésnek és szövegkörnyezetének mind éles tartalmi ellentétessége, mind a közlési viszony pillanatnyi átváltása indokolja, hogy a legerősebb elkülönítő írásjelpárt használja föl a költő.

Ez a magyarázata az Óda előljáróban idézett zárójeles részletének is. Ehhez azonban előbb tisztáznunk kell a vers kommunikációs szerkezetét. A jelen levő szerelmeséhez szól-e ez a fenséges vallomás? Szabó Ede (Csillag 1955. 426—32) és Somlyó György úgy véli, hogy igen. Tévednek. Makay Gusztáv így magyarázza a vers indítását: „az »ifjú nyarat« csak a csöndes mélabú árnyékolja be, amelyet a szeretett nő eltávozása miatt [az én kiemelésem. T. G.] érez a költő. S most gyönyörű lelki tény ábrázolása következik: a nehéz szerelemmel teli férfi — magányában — a természet szépségeibe is a szeretett nő vonásait látja bele. »A fej lehajlik és lecsüng — a kéz«; így érzékelteti a magáramaradottság fájdalmát” („Édes hazám, fogadj szívedbe! . . .” Versértelmezések. Bp., 1959. 361). A költő egyes szám második személye tehát látomásalak (így „A líra: logika” 182—3; Balogh László i. m. 135). A csak látomásként jelen levő szerelmeséhez szól a vers egészen az ötödik tétel 102. soráig:

¹⁰⁰ „te egyetlen, te lágý
bölcső, erős sír, eleven ágy,
fogadj magadba!”

Ezt a szenvedélyes-izzón erotikus és költőiségében is nyílt felszólítást a szerelmi egyesülésre (így Koczkás Sándor 1967. dec. 4-i makói előadásában) ebben az irreális közlésviszonyban nem lehet tovább folytatni. A lírai én tehát rádöbben — éppúgy, mint például a Kései sirató utolsó versszakában —, hogy egyedül van. Ezmélkedve méri föl valódi helyzetét, melyet már az első sorok

megjelöltek, s e szituációban való elveszettségét, már nem a látomásalaknak vallva, hanem önmagának. Ezt a közlési váltást jelöli a zárójel: „(milyen magas e hajnali ég . .)”. De ez a befelé forduló attitűd sem végleges. A Mellék-dal ismét explicit felhívást, második személyű formákat tartalmaz, és ez a *te* már más, mint az előbbi. Bár ez sem valós, ez sem ottevő, már nem az öntudatot leigázó vízió szülötte, hanem az értelemtől irányított, szabályozott, ellenőrzött képzelet földidézettje. Így hat: az olvasó számára az már közömbös, hogy a vers megalkotásának folyamatában a költő a víziónak formált képet valóban akként élte-e át, vagy képzeletét tudatosan irányítva alakította-e ki; és viszont az is, hogy a fantázia tudat ellenőrizte megidézettjét ily módon alkotta-e, vagy sem. A fontos: a költői tevékenység eredménye. Itt azonban már nem lehet egybemosni a két kategóriát — a látomás- és a képzeleti képet —, mert művészi hatásuk egészen különböző. Hogy az utóbbié okvetlenül sekélyesebb, gyengébb volna, mint a másiké, nem szabad tételszerűen kimondani (kissé másként Füst Milán: Látomás és indulat a művészetben². Bp., 1963. passim: kritikáját I. Nyíró Lajos: Irodalomelmélet — korszerű művészet. Bp., 1967. 44–65; vö. még Egri Péter: Irodalomtörténet 48: 253–82; Uő.: Álom, látomás, valóság. Bp., 1969. főleg 5–42).

Az azonosultság többes első személyében (vö. „A líra: logika” 205–10) szól az „Ős patkány terjeszt kórt . . .” (1937. — 2: 210–1). A költő mint elkülönült egyed csak a 28. sorban jelenik meg előbb kívülről ábrázolva, majd egyes szám első személyben is megszólalva. A jelen reménytelenségéből csüggedve-reménykedve keresi a kiutat a jövő felé:

„a költő hasztalan vonít . . .

Óh, csillagok, ti! Rozsdás, durva

³⁰ vastőrökül köröskörül,
hányszor lelkembe vagytok szúrva —
(itt csak meghalni sikerül).

S mégis bízom. Könnyezve intlek,
Szép jövőnk, ne légy ily sivár! . . .
Bízom! . . .”

Az idézetből kitűnik az is, hogy a vázolt költői elkülönülés irreális felhívási viszonyok létesítésével: a csillagok és a jövő megszólításával társul. E megszélyesítéses felhívások közé ékelődik a lírai ének amolyan „félre”-módon, csak önmagának mormogott csüggedt megállapítása: (*itt csak . .*). Ellenpont ez a lugasok csöndes árnyait ígérő idilli jövővel, a vers záróképével szemben. Aligha vitatható, hogy e mondat éles írásbeli elkülönítése — főképp a folytatása felé — nagyon is indokolt. Egyébként nem egyedülálló József Attila költői gyakorlatában: hasonló funkciójú a Szürkület zárójelezése is (1937. — 2: 243).

Nehezebb észrevennünk és egyértelműen leírunk az olyan költemények közlési viszonyváltásait, amelyekben második személyű nyelvi alakok, vagyis közvetlenül felhívási funkciójú elemek nincsenek, s így a minden beszéd-képződményben és beszédműben szükségszerűen meglevő felhívás csak közvetetten, az ábrázolás vagy önkifejezés révén jut érvényre. Azonban a versmondatoknak a tartalma és írásjelezése itt is segítségünkre lehet. Az „Íme, hát megleltem hazámat”-ban (1937. — 2: 246) nincs kifejtett, közvetlen fel-

hívás. A vers értelme mégis kialakít bennünk valamilyen elképzelést kommunikációs viszonyaira vonatkozólag. Ez lehet a hangos töprengés, a csak önmagának szóló számvetés attitűdje is, de fordulhat kitárulkozásában egy meghitt baráthoz is: bár a másodikat sem lehet elvetni, az első valamivel valószínűbbnek látszik. Bármelyiket fogadjuk is el, érdemes a zárójeles közbevetést szemügyre vennünk:

⁵ „E föld befogad, mint a persely.
Mert nem kell (mily sajnálatos!)
a háborúból visszamaradt
húszfilléres, a vashatos.”

Miért volna sajnálatos, hogy egy súlyos infláció után „nem kell” egy teljesen értéktelen aprópénzérme? A vers kontextusában aligha állhatna meg, hogyha valaki keserű, filléreket kuporgató gyermekkori emlékeket vagy azokra való kései reflexiót próbálna e felsorba belemagyarázni. (Ha ilyen vonatkozása van is ennek a részletnek, legföljebb háttérben él és hat.). Nem a vashatoson sajnálkozik ez a mondatocska, hanem gondolatszökkenéssel magán a képi jel tárgyán, jelöltjén: magán a költőn. Ő maga „nem kellett” népnek, pártnak és Flórának: vele bánt úgy Magyarország, mint elértéktelenedett pénzdarábball. Ha úgy értelmezzük, hogy a vers meghitt baráthoz szól, akkor a közlési viszony a gondolatszökkenőt közbevetésben „félre”-módon szakad meg, illetve fordul befele időlegesen; ha végig csak önmagának beszél a lírai én, akkor e monológban a szubjektum tudatszintjei közt történt pillanatnyi átváltás (hasonló példa: Karóval jöttél. 1937. 2: 244).

5. József Attila zárójelhasználatának tanulságait összegezve leszögezhetjük: nem önkényesen teremt új funkciót ennek az írásjelpárnak, hanem köznap, gyakorlati elhatároló-elkülönítő és a mondanivaló fővonalához viszonyított mellékességet jelölő szerepére támaszkodva használja föl. Az, hogy a zárójel funkciója a lírai műalkotásban tovább differenciálódik és finomodik, szükségszerűen következik a költemény rendszerszerűségéből, sokféle rétegződéséből, közleménytartalmának sajátosan gazdag voltából. A költőnek „csak” azt kell tudnia, hogy h o l válhat ez az írásjelpár a verset gazdagító hatótényezővé. A laikus örök kérdése, hogy a mesterségbeli tudás „öszönös-ségével” talál-e rá ezekre a helyekre az alkotó, vagy tudatos mérlegelés eredményeképpen. Ezt a kíváncsiságot ebben az esetben kielégíthetjük. Nem kell mást tennünk, mint ebben a vonatkozásban átnéznünk József Attila verseinek korábbi változatait, betekintenünk a versek kialakulásának történetébe.

Kevés olyan vers van, amelyben a korábban meglevő zárójelet később fölöslegesnek ítélte volna a költő. „A város peremén” (1933. — 2: 86 - 8) egy korábbi változatában (2: 399) például ez áll:

„Ki inti le (talán a földesúr?)
⁵⁰ a juhász vad ebét?”

A végleges megoldás ezzel szemben:

„Ki inti le? — talán a földesúr? —
⁵⁰ a juhász vad ebét?”

A kérdés gúnyos indulata e módon, ezzel a három kérdőjellel fölerősödött; a kevésbé élesen elhatároló gondolatjelek egyúttal más szavalási utasítást is (l. később) jelentenek: kevésbé csábítanak a közbevetés halkítással, tompítással, hangszínmélyítéssel való jelzésére, mint a zárójelek.

A Levegőt! (1935. — 2: 142–3) is módosult. Végleges formája:

„És az országban a törékeny falvak
³⁰ — anyám ott született —
 az eleven jog fájáról lehulltak . . .”

Korábban a gondolatjeleket zárójel helyettesítette (2: 417). E közbevetésnek azonban nem a függetlenedésben van az ereje, hanem abban, hogy a költőnek a faluhoz, a parasztsághoz fűződő érzelmeit motiválja; nem tartalmaz olyan mozzanatot, amely az alkotás jelentésstruktúrájába közvetlenül beilleszkedve többlet lehetne.

A zárójelek törlésénél sokkal gyakrabban fordul elő az ellenkezője: az, hogy a zárójelek a vers továbbszólása során kerülnek bele. A költő műhelytitkai itt válnak csak igazán izgalmassá. Persze, akadnak olyan esetek, amelyek csak egyszerű mondattani rendezést látszanak szolgálni:

⁵ „Most sajnálom` (de ezt is lenyelem),
 hogy nincs isten, ki gondoljon kínomra . . .”
 (Modern szonett. 1935. — 2: 131)

A második kéziratban a 5. sor még így: „Most azt sajnálom s azt is lenyelem” (2: 413). A javított változatban az első tagmondat tárgyi mellékmondatát elszakítja az elsővel megszorító ellentétben álló második. De a mellékmondat messzire vetődését ellensúlyozzák a közbeékelés zárójelei. A korábbi változat tagmondatainak az összefüggései is mások, de a versben igen fontos *most* időhatározó is háttérbe szorul, s helyette a rámutató *azt* tárgy emelkedik ki, amelynek olyan bennfoglalt-kifejtetlen tartalma is van, hogy „most *azt* sajnálom, máskor *mást*”; ez az implicit tartalom azonban fölösleges, a vers csak nyert a törlésével. A később beszúrt mondattanilag rendező zárójeleknek a háttérben van jelentéstani feladatuk is: a közbeékelést viszonylag önállósítva, súlyossá teszik a szerény, hozzátoldó *is*-t: „*ezt is lenyelem*” — mi mindent nyeltem le, viseltem el, tűrtem el már . . .

A mondattani rendezés a fő feladata a „Nagyon fáj” (1936. — 2: 171) zárójeleinek is:

„Kívül-belől
 leselkedő halál elől
 (mint lukba megriadt egérke)

amíg hevülsz,
 az asszonyhoz úgy menekülsz,
 hogy óvjon karja, öle, térde.”

A főmondat messze szakadt részei közé két mellékmondat is beékelődik: egy csonka, hasonlító jelentéstartalmú módhatározói és egy időhatározói. A logikailag kevésbé fontos mellékmondat zárójelezése mintegy közelebb hozza egymáshoz a főmondat két felét. A zárójelek az ismert két kéziratnak mind a négy

sorvariánsából hiányoznak (2: 428—9): valószínű, hogy nem csak szintaktikai rendezés céljából kerültek be a versbe, még csak nem is a hasonlat hasonlójának alig burkolt erotikus utalását tompítják, hanem mindezeknél sokkal összetettebb indokokból „mellékesítik” a közbevetést. Mondanom sem kell, hogy a versrész csakis környezetéhez viszonyítva válik „mellékessé”: az alkotás teljességében korántsem lesz lényegtelen. Nem taglalom a többi, hasonló célú utólagos zárójelezés eseteit, csak egyre utalok még, „A bűn”-re (1935. — 2: 138).

A „mellékesítő”, a tompító zárójel átjavításos alkalmazására nézzük a Dörmögőt (1929. — 2: 10). A vers 1—12. sora a címszereplőnek — József Attila anyai nagyapjának — leíró-lírai jellemzése, majd a 13—25. sorban egyes idézetben beszélteti őt, és csak a vers végén veszi át a szót ismét a lírai én:

²⁵ „No dalolj, rózsaromboló leány! . . .
(Így feledte a lángos lány után,
hogy zokszava bár vág, akár a sás —
erős a sorsunk, mint a csikarás!)”

A 26—28. sor a két első közlésben még nem volt zárójelben (2: 379). Elégge indokolja-e a zárójelezést az idézésből a leíró-lírai hangra való visszaváltás? Nem hinném. De itt valami más is történt. A költő csak a legutolsó sorban használ első személyű alakot, ott is többesben. Csak ott, csak ennyire késleltetve leplezi le a vers kifejezési-felhívási viszonyait: azt, hogy alkotása a közösséggel vállalt és nyíltan kifejezett azonosulás jegyében szól. A versmagatartásnak ilyen késleltetett leleplezése (a jelenségre 1. „A líra: logika” 220—4) csattanószerűen erős, intellektuális hatású. Ez a hatás azonban ellentmondana a Dörmögő világosan felismerhető nyugalom — mozgalmasság és indulat — nyugalom sémájú hangulati vonalának. Ezt az ellentmondást tompítja a vers befejezésének zárójelbe foglalása.

Az a versrész, amely a versmagatartást, a kifejezési és felhívási viszonyokat — akár késleltetve, akár nem — föltárja, e funkciójában vagy e szerepével párhuzamosan erősen módosíthatja a teljes jelentésstruktúrát: a Dörmögőben megfigyelnél sokkal nagyobb mértékben! A Számvetés (1934. — 2:116) húsz sora csupa én-mondat: a nyelvileg is kifejezett egyes szám első személyre vonatkoztatott lírai közlemény (ezekre l. pl. Käte Hamburger: Die Logik der Dichtung. Stuttgart, 1957. 17—9). Ezek rideg önismerettel szögezik le az én boldogsághiányát, azt, hogy valójában sem vegetatív, sem ideális örömei nem voltak. A társadalom sötét hatalmai azonban nemcsak kívülről szorongatják az ént, hanem belül is eltorzítanak. A vers megállapítja, hogyan „oktatja sunyiságra” e „megváltott világban” a keresztény vallás-erkölcs, és hiába lát át a költő ezen az oktatáson, megszabadulni már nem képes belsővé vált sötét hatalmaitól, csak a személyes felelősségének elvetésére, csak a kívülről támadó erkölcs elutasítására:

„Mindentől fölmentem magamat,
²⁰mert nem lesz utolsó ítélet.”

Am fitorogjanak irracionalista hajlamaikat esztétikai finnyásságba rejtő irodalmárok a vers gondolati csontvázának ilyenféle föltárása ellen: de hogyan értékelnék ők e művelet nélkül azt a jelenséget, amely az én-mondatok rendjét éppen a vers derekán, közepén megtöri?

„Engem sunyiságra oktat
 10 az erkölcs. (Rólad is ezt hiszem.)
 Huszonnyolc éve éhezem.
 Rajtam már csak a fegyver foghat.”

Itt, a tizedik sorban derül ki, hogy a versnek van közvetlen címzettje, a lírai énnak van társa a számvetés meghallgatásához: ez a sor gazdagítja a verset a megszólítás gesztusával, lendületével, irányultságával (l. „A líra: logika” 191–205; Hankiss Elemér: *Kritika* 6 [1968. nov.]: 11. sz. 7–13). De nemcsak ezzel: a közbevetés tartalmában az is ott van, hogy ez a számvetés nem valami másokétól elkülöníthető, egyéni sorsra, egyedi- esetleges életcsődre döbber rá, nemcsak maga torzul el örömtelenül, elsötétülve. Te, társ, bárki légy is, hívó vagy hitetlen, szintén eltorzulsz, ez az erkölcsi rend téged is sunyiságra készítet! — Az egyéni sorsot ábrázoló-kifejező kijelentésekből logikailag kirí ez a felsor, a művészi általánosításnak azonban szűk voltában is célravezető vetítőnyílása. És a zárójel? Csak a logikai „mellékesítés”? Csak olyan jelzés, amely a verhelyzet-teremtő részecskét környezetétől elszigeteli, hogy közvetlenül a teljességre vonatkoztassa? Még több! Ha téged, társ, aki bárki lehetsz, sunyivá tett az erkölcs, mit érek veled, ha hozzád szólok? Nem bízom benned, gyanakodva nézlek = a bühleri felhívástartalomnak közvetve kifejezéstartalma is van: a lírai én magányáé. Ezt fölmérve megállapíthatja az elemző, hogy a vers első gépiratos szövegváltozata mennyivel szegényebb. Ott a tizedik sor ez: „... az erkölcs. Másról is ezt hiszem.” (2: 408).

Mindezzel távolról sem merítettük ki a József Attila-versek keletkezés-története során módosuló zárójelzés jelenségeit. A líra kifejező és közvetlenül felhívó vonatkozásainak kutatása még csak most bontakozik ki a magyar stilisztikában. Ezért a fentieknél is bonyolultabb, összetettebb hatású példák elemzése szükségszerűen igen nagy kitéréseket kívánna meg. Ezért mellőztem például az „Ajtót nyitok” (1935. — 2:129, 412) írásjelváltozatainak az értékelését. Találhatunk olyan verset is, amelynek a későbbi szövegváltozatban megjelenő zárójelét a nem apologéta hajlamú, kritikai szellemű stilisztika nem igazolhatja, sőt hatáscsökkentőnek tartja (pl. „Beszél a tej”. 1931. — 2:36). Ezt azonban megint csak gondos alapozással és részletes indokolással lehet bizonyítanunk. Az eddig bemutatott anyag arra talán mégis elég lesz, hogy kimondhassuk: költeményei központozásának módosításában a költő nagy művészi érzékenységgel mérlegelte a lehetőségeket, ilyen javításai általában hasznára váltak alkotásainak.

6. Az írásjelezés, a központozás kapocs a látható és a hallható nyelv között. A közbevetést sem csak az írás tünteti föl, hanem jelöli a hangzás is. Fónagy Iván és Magdics Klára tarták fel, hogy hogyan (A magyar beszéd dallama 139 kk.). Megfigyeléseik alapján kimondják, hogy többféle hangzámegoldás lehetséges: több tényező vagylagos kombinációja. Ilyenek a szünet-tartás, hangmélyítés, halkítás, gyorsítás. Ha a közbevetés indulatosabb tartalmú a környező mondatoknál, akkor — ritkábban — magasabb hangú is lehet a közbeékelés, mint a szomszédos mondatok vagy mondatrészek.

Fónagy és Magdics fejtegetéseikhez két dolgot még hozzáfűznék. Az egyik: a zárójelbe foglalt rész nemcsak a mondaton, hanem a formailag önálló mondatok során belül is közbevetés. A versmondónak is ekként kell megoldania. A másik: ha a közbeékelést erősebben vagy gyengébben elhatároló

írásmegoldás nem a leíró szubjektív önkényéből ered, hanem a közlemény tartalmából és nyelvi anyagának szemantikai-szintaktikai sajátjaiból, akkor okvetlenül kell különbségnek lenni a vesszőpárral, a gondolatjelpárral és a zárójelpárral jelölt közbevetés hangzása közt is. Nyilvánvaló, hogy a zárójelzés hangnyelvre fordítása kívánja meg leginkább az említett szupraszegmentális elemek (hangmagasság, tempó stb.) legnagyobb mértékű fölhasználását.

A lírai vers beszéddallamának nem lehetnek teljesen más törvényei, mint a közvetlenül gyakorlati beszédképződményekének, megnyilatkozásoknak. Tehát ha a versmondó elfogadja az itt tárgyalt versek elemzését, akkor bizonyos fokig már el is döntötte, hogy milyen módon oldja meg a hangzását. Az egyszerűbb, logikailag rendező zárójeleknek megfelel a szünettartáson kívül a halkítás, mélyítés és a gyorsítás eszköze egyaránt. De ahol a zárójelnek jelentéstani önállósító funkciója van, ott a gyorsítást például nem javasolnám. A közlési viszony változását jelző zárójeleknek, ama „félre”-jelzéseknek lényegéhez tartozik a halkítás. A zárójeles versrészek indulatosságát elemezve, rájövünk, hogy a Számvetés agresszív „Rólad is ezt hiszem”-je inkább a hangmagasság emelését teszi indokolttá, mint mélyítését; ugyanígy az „Íme, hát meggletem hazámat” „mily sajnálatos!”-a. Az esetek túlnyomó többségében viszont a többi felhasznált hangeszközhöz elmaradhatatlanul csatlakozik a mélyítés is.

7. „(a mű világának minden pontja archimédeszi pont)” — írja éppen zárójelben, de egyben bölcsen kiemelve-aláhúzva is József Attila (Irodalom és szocializmus. 1931 eleje. ÖM. 3:98). A metaforikus megfogalmazású tételt szó szerint is elfogadhatjuk, a ponton nemcsak mértani, hanem írásbeli pontot (vesszőt, zárójelet stb.) értve. Egyetlen zárójelpárnál fogva magunkhoz húzhatjuk néha a legsúlyosabb alkotást is.

De hogy tovább folytassam a komoly játékot József Attila szavaival: ha a mű világ, akkor pontja végtelen sok van. Ne ringatózzunk abban a divatos illúzióban (mint pl. Tamás Attila: Tiszatáj 22 [1968. márc.]: 275), hogy valamely költői alkotást már ma és itt t ö k é l e t e s e n leírhatunk! Az ilyen strukturalista ihletésű nézetekben a jelenség és a lényeg megengedhetetlen szétszakítása rejlik. A tétel úgy helyes, hogy ez a leírás — a leírt jelenségek formáját funkciójuktól el nem szakítva! — egyre tökéletesebbé, teljesebbé tehető. Például úgy is, hogy ama műalkotás-világ néhány pontjának — zárójelének — a koordinátáit megállapítjuk.

Török Gábor

A mondatstruktúra stilisztikai szerepe Radnóti Miklós költeményeiben

Dolgozatomban azt szeretném néhány — Radnóti Miklós költeményeiből merített — szemléletes példán bemutatni: hogyan támogathatja a mondat struktúrája a költő szándékait, hogyan érzékelteti olykor a mondat lejtése, hosszúsága vagy rövidsége, egyszerűsége vagy bonyolultsága, ereszkedő vagy emelkedő jellege stb. a mondanivaló érzelmi velejárait, hangulatait, sőt olykor még a gondolat lényegét is.

A mondat a leghajlékonyabb beszédegység. Ezerféle módon tudja kísérni a tartalom rezdüléseit, és ezért expresszív lehetőségeinek kifogyhatatlan változatait lehetetlen típusokba szorítani, osztályozni. A következőkben hát inkább csak szemléltető példák következnek, arra nem vállalkozhatok, hogy a Radnóti-mondatok szuggesztív képességeinek teljes eszköztárát bemutassam, hiszen akkor a költőnek szinte valamennyi költeményét végig kellene cikkemben elemeznem. Néhány különösen markáns eset azonban — pars pro toto — rámutathat arra, hogy mennyire értett Radnóti a mondatszerkesztés tudatos és a kifejezés érdekében történő művészi felhasználásához.

Az idézeteket azonban mégiscsak tanácsos lesz valami módon csoportosítanom. Az első csoportban olyan részleteket fogok kiemelni, amelyekben a mondatok rövidsége, szaggatottsága vagy hiányos volta segít kifejezni valamit. Ezután az egyes tagmondatok belső szerkezetét, végül a mondatösszetételek néhány sajátos építkezési módját vizsgálom a stilisztikai hatás szempontjából. Megfigyelhetjük majd, milyen sok lehetőségük nyílik az egyedi változatoknak, és olykor ugyanaz a mondatépítési forma is — más tartalommal, más szöveggörnyezetben — eltérő benyomást tesz ránk.

1. A rövid és a hiányos mondatok stilisztikai szerepe

Üvöltöttem, nem kell a világ! goromba!
Tompán csap rám a sötét és vág engem a fény!
És megmaradtam. A fejem rég kemény.
S tudom erősödött csak, hogy annyit bőgtem én.

(Negyedik ecloga, T¹)

A 3—4. sorban szinte diadallal kopognak a száraz tényeket kimondó, dacos, a helytállás keménységét érzékeltető rövid mondatok. Ugyanebben a versben később is fölbukkan még ez a kifejezőmód:

Születtem. Tiltakoztam. S mégis itt vagyok.
Felnőttem. S kérdezed: miért? hát nem tudom.

(Az előbbi idézet első sorának felkiáltásai viszont rövidségüknél, töredezetségüknél fogva heves érzelmi hangsúlyt nyernek; ezeket a szavakat szinte úgy lökte ki magából valaki.)

A rövid mondat kategorikus állítást, ellentmondást nem tűrő, megfellebbezhetetlen tartalmat fejez ki a Nyolcadik eclogában:

Mert megmondta az Úr, hogy a bő folyamok kiapadnak,
hogy megroggyan a Kármel, a Básán és a Libánon
dísze lehervad, a hegy megrendül, a tűz elemészt majd
mindent. *S úgy is lón.*

¹ Az egyes Radnóti-kötetek rövidítései:

P = Pogány köszöntő	L = Lábadozó szél	M = Meredek út
ÚM = Újmódi pásztorok éneke	ÚH = Újhold	T = Tajtékos ég
	J = Járkálj csak, halálraíftél	

Majd később:

Már szóltál. S megmondta az Úr régen szavaidban,
 hogy jaj a prédával teli várnak,

A Himnusz a békéről egyik mondata a hívő konok bizonyosságát érzékelteti — az előbbinél valamivel lágyabb hangszerelésben. (Kötőszó a mondat elején, jövő idő.)

Így lesz-e? Így! *Mert egyszer béke lesz.*

Szuggerálhatja az egyszerűség a csöndet, a nyugalmat is:

Majd csönd lett.	Ültem. Köröttem
Az útja villogott	leültek a rózsák
s a fákra esti kóc ült.	és rámszuszogtak. (Estefelé, L)

Fölállok és a rét föláll velem.
 A szél elült. Egy kankalin kacsint. (Koranyár, T)

A rövid mondatok éppúgy közvetíthetik az otthonosság érzetét...

Itthon vagyok. S ha néha lábamhoz térdepel
 egy-egy bokor, (Nem tudhatom... T)

... mint a lélek nyugtalan zaklatottságát:

S csak nézelődöm. Itt az árok.
 Járok, tünődöm, állok, újra várok.
 És egyre hosszabb telekre járok. (Talán... T)

Tévedne Rodrigo? Lehet... S szűk lesz a torka.
 Dehát a fűcsomók nem földközelt mutatnak? (Kolumbusz, T)

A tétovázást:

Hasonlat mit sem ér. Felötlik s eldobom. (Tétova óda, T)

Az Alkonyat című költeményben (T) egy gyermek beszélget a felnőttel. Párbeszédükből kiderül, hogy a két lélek nincs összehangolva, s a dialógus végül is félreértésbe torkollik. A félreértést kínos, feszengő hangulat követi. Ezt a tanácstalanságot remekül érzékelteti a mondatok dadogása: rövidsége, hirtelen lezárása és az élükre helyezett kötőszók sutasága.

S elhallgat. Hallgatok már én is.
 Az estikék kinyílnak körbe mégis.

Hallgatok, pedig szívemben nő az árnyék.
 A gyermek futna már,
 de illedelmes. És unottan áll még.

A következő verses jegyzetlap első négy sora halk, bensőséges képeket villant föl:

Felcsillan az alkonyi kéken a Vénusz
s máris jön a hold.
Hintázik az alma sötéten az ágon,
szél söpri a port.
Készülj. Egyedül, egyedül esel át
a halálon. (Hajnaltól éjfélig, M)

Az ötödik sor elején egyszavas felszólítás következik. Ez jelzi, hogy az eddigi csendes bensőség a lelki fölkészülés, az elmélyedés kerete volt. Hogy a figyelmeztetés ne legyen fölrázó hatású, fölkiáltójel helyett csak pont követi. Ez a pont a felszólítást halkan elsuttogott tanácsná szelídíti. Inkább sejtelmes, fenyegető fülbesúgás, mint parancsoló kívánság. S a rövidség folytán jelentőséggel telítődik — az indokolással együtt.

Jókor menekülsz! A patak csupa bánat.
Felborzad a szél. Kiszakadnak a felhők.
Csattanva lezúdul a zápor a vízre.
Elporlik a csöpp. Nézek utánad. (Zápor, T)

Itt a külvilág jelenségeinek lüktető izgalma a költő belső világát vetíti elének. Következő idézetünkben azonban már a világ mozaikszerűségét szuggeralják a kopár, dísztelen tómondatok és egyszerű mondatok, így érzékeltetve azt (amit az utolsó versszak ki is mond), hogy az élet csak töredékes tényekből épül föl, s lényegét is ezek alkotják, fölösleges hát másra, vélt esszenciákra figyelni.

Eső esik. Fölszárad. Nap süt. Ló nyerít.
Uborkát esznek. Harsan. S csattog az olló.
Felejtik, hogy hétfő s kedd oly hasonló. (Eső esik. Fölszárad . . . T)

Az Ó, régi börtönök című vers végén (T) a széteső valósággal együtt a mondatok íve is darabjaira hull:

Mi lesz most azzal, aki míg csak él,
amíg csak élhet, formában beszél
s arról, mi *van*, — ítélni így tanít.

S tanítna még. De minden szétesett.
Hát ül és néz. Mert semmit sem tehet.

A szaggatottságot még kiemeli az, hogy a mondatok kötőszóval kezdődnek. Radnóti különben is gyakran zárja le egy-egy költeményét frappánsan rövid — olykor hiányos — mondatnál vagy ilyen mondatok egész sorával. Összhangban a versbeli előzményekkel és a mondatok tartalmával más-más lehet az ilyen tempólassító lezárások jelentősége. Kifejezhet lemondó tehetetlenséget:

Megvillant nagy szeme, fáradt szemhéja égett.
Legyintett. S hátraszólt valami semmisséget. (Ifjúság, T)

Máskor különös erővel, csattanószerűen húz alá egy gondolatot:

Bólintok s érzem arcomon	<i>Figyelj te is. Levelet ejt</i>
elégedett szelét, piros	<i>eléd is. Várja válaszod.</i>
láng a lomb és int, hogy nem felejt.	(Törvény, J)..

A vers végén éppen a legegyszerűbb megállapítások nyernek különös jelentőséget. Megtelnek kimondatlan sugallatokkal.

Cigarettát sodrok magamnak,
lassan, gondosan. *Élek.* (Tajtékos ég, T)

Néha váratlan fordulatot rejtegethet az utolsó sor. A záró egyszerű mondat ilyenkor sem hangulatilag, sem gondolatilag nincs előkészítve. Sőt! Meglepetésszerűen fordít egyet a költő a gondolatok várt haladási irányán. Ez a disszonáns záróakkord zeng aztán bennünk tovább.

Aludjunk. Alszik már odakinn a rigó,
avarra hull le ma már a dió,
nem koppan. *S bomlik az értelem.* (Nyugtalan őszül, T)

Megjött a fagy, sikolt a ház falán,
a holtak foga koccan. Hallani.
S zizegnek fönny a száraz, barna fán
vadmirtuszok kis ősz bozontjai.
Egy kuvik jóslatát hullatja rám;
félek? *Nem is félek talán.* (Naptár — November, T)

A csattanóul hátrahelyezett rövid mondat harmonikusan is simulhat a megelőző sorok tartalmához. Ilyenkor fölerősíti az egész költemény hangulatát, összefoglalja, találóan tömöríti a vers lényegét, új, további érzéseket pendít meg (mintegy kijelöli az érzelmek továbbhaladásának irányát), vagy csak megnyugtatóan lezárja a költői művet. (A Férfinapló egyik-másik darabja, Montenegrói elégia, Emlékeimben . . . Nem tudhatom . . . Himnusz a békéről, A félelmetes angyal, Második ecloga, Tarkómon jobbkezdeddel, Ötödik ecloga, Majális, 3. Razglednica stb.)

Az utolsó Radnóti-versben összetett funkciója van a mondatok egyszerűségének: kifejezik a pergő események mozgalmasságát, a fojtott izgalmat, a gondolatok vibráló kergetőzését:

Tarkólovés. — Így végzed hát te is, —
súgtam magamnak, — csak feküdj nyugodtan.
Halált virágzik most a türelem. —
Der springt noch auf, — hangzott fölöttem.
Sárral kevert vér száradt fülemen.

A belső monológok zaklatott tépelődései olykor nem is rövid, hanem hiányos, töredékes mondatokban buknak a költő lelkéből a felszínre. Ezáltal

mi, olvasók is átéljük a gondolatok születését, a kétségeket és a megoldás mohó keresését, az ingadozó bizonytalanságot, az emberi lét fenyegetettségének torokszorító izgalmát, a fantázia és a gondolkodás feszült állapotát.

De jön helyükre más. Megyek
és jön helyemre más. *Csak ennyi hát?*
akárha vékony lába tűnő csillagát
a hóban ittfeledné egy madár . . .

(Koranyár, T)

A szorongás félelmetes angyala is odavetett mondatföredékekben biztatja a költőt olyan tetre, amit szinte ki se lehet mondani, amire csak célozni lehet:

Nyúzd meg magad, hiszen bolond,
ki bőrével, mint börtönével henceg.
Csak látszat rajtad az, no itt a kés,
nem fáj, egy pillanat csupán, egy szisszenés! (A félelmetes angyal, T)

Természetes, hogy e hiányos mondatok lehetnek kérdések, óhajtasok vagy felkiáltások — esetleg különböző mondatfajták vegyesen:

Így lesz-e? Így! Mert egyszer béke lesz. (Himnusz a békéről, M)

de hisz lehet talán még! a hold ma oly kerek! (Erőltetett menet, T)

A főmondat elhallgatása, jelentőségteljes elhagyása a következő két idézetben a kétségeket, a bizonytalanságot emeli ki:

Talán ha gyermek lennék újra . . .
Vagy tán bolond lehetnék? (Talán, T)

csak ránkomlik az ég, nem jelzi halom porainkat,
sem nemesivű szép, görög urna nem őrzi, *de egy-két*
versünk hogyha marad . . . szerelemről írhatok én még?
(Harmadik ecloga, T)

Az elhallgatás általában sokkal jelentőségteljesebb, mint ha szabatosan követtük volna végig mindvégig a gondolatot. Jelentőségteljesebb, mert a pusztá utalás egyszerre többféle értelmezésre is lehetőséget ad:

Ki nézi most tollat fogó kezünket,
ha betegen, fáradtan is, de mégis . . . (Csak csont és bőr és fájdalom, T)
emberként éltem én is, ki most csak pusztitok,
ég s föld között hazátlan. De jaj, ki érti meg . . . (Második ecloga, T)

Ugyanebben a költeményben ígerült, türelmetlen félbeszakítás vet hirtelenül véget a közlésnek:

és holnap újra retteg
s pincékbe bú előlem a gyáva Európa . . .
no, hagyjuk már, elég! *Irtál-e* tegnap óta?

Amennyire sajátosan közbeszédi fordulat a váratlan közbevágás, ugyanannyira jellemző a mindennapi társalgásra a kérdés formájában történő átváltás új, kellemesebb témára.

Fenyegető jelentése is lehet a váratlan elhallgatásnak:

Meghalt. Belőle fujásnyi por maradt
s egy krematórium kőkorsaján neve;
utána néhány vers, egy öregasszony
s a harc, mely mi vagyunk és amely
eldől nemsokára; és akkor !

(Férfinapló, 1932 január 17, L)

2. Az egyes tagmondatok külső formájának összefüggése belső tartalmukkal

Ezúttal is csak néhány jellegzetes, de kiragadott példa bemutatására szorítkozhatok.

A tárgyilagosság a mondat higgadt szabályosságában, egyszerűségében nyilatkozik meg. A levelezőlaphoz illő rövid tényközlések jellemzik a Cartes postales (M) első darabjának mondatait (talán a romantikusabb burjánzású második sort kivéve):

A vonaton a lámpa haldokolt,
a lengő ablakokra néha rátapadt a hold,
szemközt katona ült, szívéen egy szőke lány
világított. A lány mosolygott, könnyü álma volt.

A Pontos vers az alkonyatról (ÚH) a kifejezésmódjában is cicomátlanul pontos:

Kilenc perccel nyolc óra múlt,
kigyúlt a víz alatt a tűz,
és sűrűbb lett a parti fűz,
hogy az árnyék közészorúlt..

Erős lehet a stilisztikai hatása a tartalom és forma ellentétének is. A pontosan informáló, nyugodt kijelentések a Razglednicák harmadik darabjában egy iszonyatos valóságról közölnek látszólag elfogulatlan impressziókat:

Az ökrök száján véres nyál csorog,
az emberek mind véreset vizelnek,
a század bűzös, vad csomókban áll.
Fölöttünk fú a förtelmes halál.

Ha a mondatok rövidek, és az igei állítmányoknak kevés a bővítményük, akkor a lendület, a mozgalmasság érzete kél a versélvezőben. A következő versszakban még fokozzák a mondatok dinamikáját a halmozott mondatrészek:

Úgy jár-ke! és füttyöl,
mint ünneplő boldogok,
haja és inge lobog
s kezdi vad nappalát ! (Bizalmas ének és varázs, J)

Az érzelmi azonosulás, a fölhevültség rendszerint szétbontja a mondatok megszokott rendjét; következő példában nemcsak a fölkiáltás jelzi az erős érzelmeket, hanem a főmondatot nélkülöző mellékmondat szabálytalansága is:

Garcia Lorca halott! hogy senki se mondta nekem még!
(Első ecloga, M)

A mondatok belső bonyolultsága, bizarr zsúfoltsága viszont valami lázas fülledtséget kölcsönöz az első kötetek egymondatos verseinek:

Szakadt, dúlt ajkunk között forgó
feszülő szavaink is csókká
gömbölyödve bujdosnak itt a
díszes pillák között egymásba-
akadt csodáló szemünkben és
elhalnak hang nélkül; amire
születnek az cifra ajándék,
zsoltáros látás és tudós csók
terebélyén sárga rigóknak
szárnyas, csattogó ölelése. (Az áhitat zsoltárai, P)

A késői költeményekben a tagmondatok belső szerkezete már természetesen-egyszerűvé válik, s csak különleges szándékkal szerkeszt a költő hosszabb tagmondatokat — bonyolultan burjánzó bővítményekkel — mint például a Babits Mihály emlékének szentelt sorokban, ahol a kifejezőmód is Babits mives mondat szerkesztő munkáját idézi:

Szavak jöjjetek köré,
ti fájdalom tajtékai!
ti mind, a gyásztól tompa értelem
homályán bukdosó szavak,
maradjatok velem: (Csak csont és bőr és fájdalom, T)

Máskor a felsorolások, az azonos mondatrészek halmozása patetikus szárnyalást, vad lendületet ad a költeménynek:

Száll a tavasz kibomolt hajjal, heverő hegyek ormán,
tárnák mélyein és a vakondok túrta lyukakban,
fák gyökerén fut, a rügy gyöngéd hónalja tövében,
s csiklandós levelek szárán pihen és tovaszáguld.
S szerte a réten, a domb fodrán, fodros tavakon kék
lánggal lobban az ég. (Száll a tavasz . . . T)

3. A mondatösszetételek struktúrájának költői szerepe

Itt tehát olyan példákat fogok felsorakoztatni, amikor a mondatösszetétel felépítése segíti elő a mondanivaló kifejtését, amikor a mondatok lejtése, egybeszerkesztésének módja kíséri aláfestő erősítéssel a gondolatokat, érzéseket.

Kinyitottam az újságot és halkan
 mondtam, ahogy kardlap suhan a dobogó
 uccán, amikor torkokon duzzad
 a jaj még, mely később sikosan ugrik
 az égre: Farkas Laci meghalt. (Férfinapló, 1932 január 17, L).

Az első két tagmondat elbeszél: a költő kinyitja az újságot, hogy a szomszéd asztalnál ülő detektív ne hallhassa, mit fog mondani. De ha most azonnal az idézet következne, még nem érzékelnék a hír jelentőségét. Előbb két hasonlatnak kell „visszatartania” a közlést, hogy kellően előkészüljünk fontosságára. A hosszan részletezett hasonlat egyrészt előrevetíti a mondanivaló mozgalmi és tragikus jellegét, másrészt növeli a feszültséget: meggátolja a hír azonnali kimondását, megvárakoztat, nyugtalanságot ébreszt bennünk, és a képek erőteljes dinamizmusával, feszültségével a majdani idézet súlyára is utal. Most már következhet maga a közlés, csattanószerűen a mondat végére helyezve.

Az ilyen kihegyezett, csattanóra kifutó mondatösszetételt különösen kedveli Radnóti. A főmondatok következetes hátrahelyezése retorikus jelleget ad a Nem tudhatom . . . c. versnek:

s mi főntről pusztítandó vasút, vagy gyárüzem,
 az bakterház, s a bakter előtte áll s üzen,

De az igazi csattanó rendszerint bonyolultabb. Egy hosszabb, többszörsően összetett mondatkonglomerátum, fősorolás, párhuzamsor váratlan ellentétével, frappáns lezárásául szolgál:

Nem bírta hát tovább a roncsolt szív s tüdő
 a multat és e bomlott éveken
 virrasztó gondokat, hitet, csalódást,
 nem bírta más, csupán az értelem,
s az bírta volna még. (Nem bírta hát . . . T)

Már arraféle is ősziül, ahol
 a szabadság zászali hullanak,
 lobogó vér fut parázs avarra
 s alatta rémülten fészkel a mag;
fáradt megfogni! (Elégia, J)

A mélyben néma, hallgató világok,
 üvölt a csönd fülemben s felkiáltok,
 de nem felelhet senki rá a távol,
 a háborúba ájult Szerbiából
s te messze vagy. (Levél a hitveshez, T)

Mint látjuk, a csattanóul hátrahelyezett záró tagmondat rendszerint rövidebb és egyszerűbb a megelőző összetételsor tagjainál (lehet mellérendelt tagmondat is!), és rendszerint új sorba vagy új versszakba helyeződik, hogy ezáltal még jobban kiemelődjék.

A Járkálj csak, halálraítélt patetikus felhangú ötsoros szakaszait puritán zengésű sorpár zárja le, és ez összhangban áll a farkaskeményiséget hirdető aszketizmussal:

Ó, költő tisztán élj te most,
mint a széljárta havasok
lakói és oly büntelen,
mint jámbor, régi képeken
pöttömnyi, gyermek Jézusok.

S oly keményen is, mint a sok
sebtől vérző, nagy farkasok.

Stilisztikai értéke van a Tajtékos ég c. kötet szabályos, arányos fölépítésű többszörös összetételeinek is, mert a szörnyűségekkel szemben az értelem logikáját, a rendező elvet, az esztétikum és a stílus szépségét hangsúlyozzák.

Oly korban éltem én e földön,
mikor az ember úgy elaljasult,
hogy önként, kéjjel ölt, nemcsak parancsra,
s míg balhitekben hitt s tajtékozott téveteg,
befonták életét vad kényszerképzetek.

Oly korban éltem én e földön,
mikor besúgni érdem volt s a gyilkos,
az áruló, a rabló volt a hős, —
s ki néma volt netán s csak lelkesedni rest,
már azt is gyűlölték, akár a pestisest.

(Töredék, T)

Mindkét versszakban az első három sor egyetlen tömböt alkot, amelyben a jelzői alárendelés dominál. Ez nyer részletezést vagy kiegészítést a további, szorososan csatlakozó tagmondat(ok)ban. Majd kis szünet után következik a versszakok második (két sorra terjedő) egysége (a jelzői mellékmondatoknak mellérendelve), ahol a mellékmondat megelőzi a főmondatot, s ezáltal az egész hosszú szerkezet lekerekítést nyer. A főmondattal induló és főmondattal záruló egység körmondathoz hasonló, belső osztása 3 + 2 arányú, s ezáltal egyensúlyérzékünk kívánalmainak is eleget tesz.

Ugyanílyen szép és harmonikus beosztású a következő mondat is:

De aki egyszer egy vad hajnalban arra ébred,
hogy minden összeomlott s elindul mint kísértet,
kis holmiját elhagyja s jóformán meztelen,
annak szép, könnyüléptű szívében megterem
az érett és tünődő kevésszavú alázat,
az másról szól, ha lázad, nem önnön érdekéről,
az már egy messzefénylő szabad jövő felé tör.

(Sem emlék, sem varázslat, T)

Az egész összetétel súlypontja hátra tevődik, hiszen a második rész a terjedelmesebbik (4 soros az első rész 3 sorával szemben), és itt, ebben a hosszabbik egységben foglal helyet a főmondat is. Az első három sor nyugtalanul előre mutat. Nyugtalanul, mivel sok kis tagmondat egységből áll; bonyolult mondat szerkezet, visszatérés, önállósulás, kötőszó-odaértés, egymás utáni cselekvéseket kifejező igei állítmányok, mozgalmas mondat tartalom, ideges vibrálás. Mindez egy névszói állítmányba torkollik, s akkor egy pillanatra megnyugszik. Az egyensúlyt a második rész elején az *annak* mutató névmás állítja rögtön helyre. Az eddigi előretörékvés nyugalmi helyzetbe jut, a feszültség föloldódik. A főmondatnak súlya van — már csak kiterjedése folytán is: szélesebben ível, mint az eddigi félsoros tagmondatok. S utána még egy párhuzamos kijelentéspár erősíti. A párhuzam maga harmonikus érzést kelt bennünk, az előbbi feszültség föloldás kettőssége itt végképp biztonságos szilárdságra vált át. Az utolsó tagmondat pedig már távlatokat is nyit — nemcsak tartalmával, hanem azzal is, hogy a dinamikus állítmányt a versszak végére helyezi.

S hogy nemcsak az ilyen széles, többszörösen összetett szerkezetek alkalmasak kifejezésbeli bravúrokra, azt bizonyítsa a Naptár c. ciklus (T) néhány rövidke mondata!

Düh csikarja fenn a felhőt,
fintorog.

Nedves hajjal futkároznak
meztélábas záporok.

Elfáradnak, földbe bűnak,
este lett.

Tisztatestü hőség ül a
fényesarcu fák felett.

Az első két sor tréfás, groteszk hangulatot kelt. A *csikarja, fintorog* állítmányoknak már a szóhangulatuk is ilyen, de a mondat szerkezet furcsasága is feltűnő: egy teljes, korrektül szabályos tagmondatra egyetlen szó vág rá. Állítmány, amelynek hiányzó alanya nem az előző alannyal azonos, hanem a tárgy alapszavával. A terjedelem váratlan aránytalansága tehát párosul az odaértés áttételességének játékos komplikáltságával, s a kettő együtt maga is gúnyos fintornak tetszik. Amellett bizonyára hat tudatunkra az az ellentét is, amely a tárgy as ragozású igealak és a bennható ige között fennáll. Az ige + határozott tárgy kapcsolata után hirtelen előugró és tárgy vonzására képtelen pusztán ígét valahogy csonkának érezzük.

A következő két sor aztán egyetlen hosszabb tagmondatot alkot. A nyelvi bűvészkedés után megnyugszunk egy kissé. De csak azért, hogy föl-készülhessünk az újabb sokkhatásra. A meztéláb futkározó, csintalan záporok eddig csupa elevenséggel telítették a tájat. Most: *Elfáradnak, földbe bűnak*, de a vessor lüktetése, élénk ritmusa még mindig a régi elevenséget őrzi. Egyetlen sorban két tagmondat — két igei állítmánnyal (mozgást jelentő igeik!), s a mondathatár is a sor felezőpontjára esik, még jobban biztosítva a ritmus élességét. Ezt a mozgalmasságot zárja le hirtelen vágással az *este lett* kijelentés, amely egyszeriben véget vet a huncut futkározásnak: ígéje — a létige; alanya — személytelen állapot neve. Az aktív cselekvések után egy észrevétlenül bekövetkezett állapot jelentésére döbbenünk rá. Az utolsó két sor széles, nagy nyugalmat áraszt, ígéje (*ül*) is ezt fejezi ki.

Nem akarom szaporítani a példák sokaságát. Csak utalok a Himnusz (J) hosszú, litániaszerű állítássorára, a Lomb alatt (J) rövid felszólításainak sürgető, heves izgalmára, a Himnusz a békéről (M) érzelmi színezetű, pate-tikus mondatszerkesztésére, a Huszonkilenc év (M) vagy az Ez volna hát . . . (T) drámai zaklatottságára, az Elégia (J) látszólagos higgadt építkezésére, a Változó táj (J) játékoságára . . . vagy . . . De hát minden Radnóti-verset csak nem lehet itt felsorolni! Hogy néha milyen apróságok is jelentőséggel bírhatnak, arra vonatkozóan álljon itt még egy példa:

Mondják, hogy virrad a gödrök
alján, füvek alatt csillogva
lesnek a tücskök s napitta
pocsolyák helye lelkesedik
döngölő léptek után! (Férfinapló, L)

A képsor optimista szimbolikáját bizonytalanná, sejtésszerűvé teszi, hogy a költő egy főmondattól (*mondják*) teszi függővé az egészet. Ugyanakkor ezáltal valami fenyegető jóslat benyomását kelti az összetétel. Mindez egyetlen szerkesztésbeli fogás következménye: a képek nem önállóak, hanem mondattanilag alárendelt mellékmondatok, s egy határozatlan alanyú főmondattól függenek.

4. Levél a hitveshez

Ha mármost egyetlen költemény keretein belül akarnók megvizsgálni a mondatépítkezés kifejező szerepét, akkor a Levél a hitveshez igen alkalmas volna ilyen vizsgálatra. A hosszú és rövid mondatszerkezetek kontrasztja az egész versen végigvonul — sajtáságos hangulati feszültséget és lüktetést kölcsönözve a mondanivalónak.

Az első versszak két összetett mondatból áll. De a mondathatár nem a strofa felezőpontjára esik, hanem az ötödik sor közepére. Ennek is van jelentősége. A négy első sor emelkedő-eső crescendo-decrescendo mondatszerkezete a negyedik sor végére éppen megnyugodnék. Nincs válasz, az ájult Szerbia hideg csönddel veszi körül a foglyot. Teljes kétségbeesés, lankadt beletörődés zárna az első mondatot, ha itt valóban véget is érne. De következik még egy kiegészítés. Mint a költő vágya az országhatáron, úgy nyújtózik át a feleségről szóló rövid kijelentés is a versszak középpontján. Nemcsak rövidségével ellentétezi a megelőző hosszabb mondatokat. Amazok megrekedtek a közvetlen környezetnél, ez pedig már tágasabb horizontot nyit. A rideg, elutasító általános alanyt (*senki*) bensőséges-közvetlen személynév (*te*) váltja föl. Talán éppen azért sejtet annyi mindent ez a tagmondat, mert jelentése túlságosan is egyszerű. A kijelentést követő szünet immár emlékekkel, kimondatlan sugallatokkal telítődik. S most ezekre figyel a költő. A belső megnyugvás a külső környezetet is másképp láttatja: a „sok hűvös érintésü büszke páfrány” képe nemcsak tartalmával, szóhangulatával, de a mondat arányos elrendezettségével is nyugalmat áraszt: az igei állítmány előre helyezése a huzamosságot érzékelteti, az alanyi rész pedig egy teljes sorra terjed, és a hosszú jelzős szerkezet két tiszta (végződés nélküli) névszóra „fut ki”.

A második versszak tűnődése áthúzódik a harmadik strófára is, hogy eztán már az egész versben a gondolatok, érzések kötetlenebb, illékony affinitása uralkodjék a versforma (a test) külső kényszere fölött.

„Mikor láthatlak újra, nem tudom már” . . . Ez a sor fölfogható alárendelő összetételnek, de talán meditatív kérdés-feleletnek is. A gondolataink között nincs olyan éles cezúra, mint a megformált mondataink között. Ezért nyúlik oly igen hosszúra a következő monológ — zömmel mellérendelő! — tagmondatokra. Mert hisz e versrészlet éppen a meghitt emlékezés bensőségét követi, tehát úgy szerkeszt, ahogy a gondolatok keletkeznek. Nem magyarázkodik. A *ki* vonatkozó névmás és az általa bevezetett értelmezői mellékmondat egy *ki* nem tett személyes névmásra (*téged*) utal. De hát szoktunk-e intim töprengéseink közben akkurátusan fogalmazni? Magától értetődően a kedvesre irányul, rá vonatkozik itt minden! (Rá van hangolva a költő benső világa.) És a tagmondatok is oly fokozatosan, egymást kiegészítve, kipótolva illesztődnek egymás után, amilyen araszolva a gondolatok, az asszociációk sora halad előre: „ki biztos voltál, súlyos, mint a zsoldár, s szép mint a fény és oly szép mint az árnyék, s kihez vakon, némán is eltalálnék . . .” Az önelemző rövid tagmondatok híven követik a gondolatok egymáshoz fűződését: szinte úgy szakad ki egyik a másikából. Az utolsó előtti sorban aztán mintegy elméletileg összegezi a költő kettejük viszonyát s egyben saját helyzetét is. Az általánosítás formája: egyszerű szembeállítás, tiszta, világos mondat szerkesztés, mely alkalmazkodik a vers ritmusához. Amikor újra visszatérünk az egyéni élményekhez, a belső látomásokhoz, ismét kuszábbá válik a mondat szerkezet. Aztán „a hitvesem leszel” szavak után hirtelen megtörik a szivárványos múlt varázsa (a jelenredőbbszés szünetét gondolatjel jelzi), s az „éber lét” öntudata először egy hozzátoldott magyarázatban, majd egy józan korrekcióban fejeződik ki.

A gondolatok láncát követő hozzápótló kifejezőmód itt, a középső szakasz vége felé rövid mondatokban ölt testet. Ez a halk beszélgetés olyan, mint azoknak az embereknek gyöngéd suttogása, akik kevés szóból is értik egymást. Megejtő emlékek és komor valóság egymásba játszanak. Az akadozó, töprengő hang fokozatosan áthévül, az ellentétekbe rendeződő mondanivaló szárnyakat kap. A harmadik versszak még tétova emlékezéssel zárul. Mintegy hirtelen felidéződött, váratlan látomás lepi meg a költőt, erre utal az utolsó sor mondatának nem teljes megformáltsága és az előzményekkel való laza kapcsolata. De a szenvedélyek fokozatosan úrrá lesznek a kétségesskedő lelkiállapoton. A mondatok szabályos ellentétei bizonyos emelkedettséget visznek a versbe. Rövid megtorpanás: a jelen képei arra bírják a költőt, hogy még egyszer tudatosan fölmérje helyzetét. Itt azonban már ez a helyzetfelmérés nem szenvedélytelen. Az első lakonikus kijelentés mélyén gyűlölet parázslék (erre következtethetünk a megnevezés nélküli, többes szám 3. személyű utalásból), a másodikban (szemben az előbbi, kihívó-dacos *élek* igével) megint a tehetetlen keserűség csüggeszt. De csak azért, hogy erről a mélypontról lendüljön föl a „csakazértis” elszánása, a veszélyek legyőzésének konok akarása. A mondat szerkezet kacskaringója párhuzamokon és fokozáson keresztül a „mégis visszatérek” kategorikus ígérethez emelkedik. S a következő sor is ezt a keménységet érzékelteti cicomátlan, puritánul rövid tagmondataival, keményen kopogó jambikus hangsúlyai éppen a *kell* igét emelik ki. Hogy ez az elszántság nem forrófejű ígérgetés csupán, azt „a folytonos veszélyben, bajban élő vad férfiak” említése jelzi, s itt a tagmondat hossza is megnyúlik, higgadtabb lejtésűvé

válik, sok bővítményével mintegy megfékezi az indulatokat. Nem véletlenül került éppen a tagmondat végére a *nyugalma nyugtat* figura etymologica, elcsendesítve az érzelmek hullámzását, és előkészítve a vers józan, tiszta lezárását.

Az utolsó összetételben hátul foglal helyet a főmondat, megelőzi a hasonlító mellékmondat. Ezáltal az utolsó sor nemcsak súlyosabbá válik (hiszen az előző mellékmondat feléje vezetett, reá mutatott), de földoldó jellegűvé is, helyreállítva a teljes egyensúlyt és lezárva azt a nyugtalanságot, amit az önmagában befejezetlen (és hiányos!) hasonlat keltett.

Érdeemes lenne még részletesen megvizsgálni a mondatok fölépítésének és a versek ritmusának kölcsönös viszonyát. Ezzel kapcsolatban most csak egyetlen megjegyzést szeretnék tenni.

Az első négy kötetben (P, ŪM, L, ŪH) meglehetősen gyakori az enjambement, azaz a sorhatárok átívelése szorosan összetartozó beszédbeli egységek által. Bori Imre számtalan példát hoz arra, mikor például szorosan összetartozó jelzős szerkezetet szakít ketté a sorhatár, vagy névelő, kötőszó zárja a sort stb. (vö.: Bori Imre: Radnóti Miklós költészete. Novi Sad, 1965. 62–9).

Furcsa módon egészen más célt szolgálnak azonban az első két kötet csuszamlásai, mint az Ūjholdban föllelhető áttörések.

A Tavaszi szeretők verse (P) a boldog csókos szerelem izgatott örömét azzal is érzékelteti, hogy mindkét versszak utolsó sorában ott van egy felkiáltójel. A felkiáltójel után még egyetlen szó következik a versszakban, s az már a következő szakasz beszédegységéhez tartozik. A versszakhatár földoldása azt a célt szolgálja, hogy a kifejezés expresszionista lendülete ne törjön meg sehol. Azt a lelkendező sietséget érzékelteti, ahogyan az ujjongó ember számol be túlsorduló érzéseiről.

Az Ūjhold c. kötetben viszont már többnyire a hangsúlyozni kívánt beszédegységek kerülnek a sor elejére, és ezt segíti elő az enjambement.

hogya álmára fú a szél, forog; dörmög és
főriad! s bámul rád, ki ébren üldögélsz (Vihar előtt, ŪH)

Míg az egyik esetben a régi versegységbe tört be az új beszédegység, az utóbbi példában éppen a fordítottja történt: a régi beszédegység tört át az új versegységbe.

Ez az apró mozzanat is Radnóti költői tudatosságára vall. Arra a tudatosságra, mely őt mindenben jellemezte: a politikai helyzet világos fölmérésében éppúgy, mint a versszerkesztés felelős munkájában. S amelynek egyik nyoma a mondatépítkezés mindenütt tapasztalható feltűnő kifejező ereje költészetében.

Honffy Pál

A tanári beszéd „retorikája”

(A korszerűsíthető örökségről és az új lehetőségekről)

A témával kapcsolatban méltán vehetik fel egyesek, vajon eleve nem korszerűtlen-e a tanári beszéd és magyarázat retorikájáról szólnunk. Általában nincs jó hangzása nálunk a retorika hangsornak, de erről nem a retorika tehet.

Hogy a retorikai nézőpontot most a tanári beszéddel kapcsolatban is előtérbe állítjuk, annak elvi és gyakorlati szempontból egyaránt több oka van. A legfontosabb: ne legyen érvénye annak a megállapításnak, hogy a retorikai nézőpont érvényesítése csak a s z ó u r a l m á t jelenti a t a r t a l m a s g o n d o l a t o k k a l szemben.

A retorikai nézőpont előtérbe helyezésével elsősorban az a célunk, hogy tanárainkat néhány korszerűsíthető s hasznos retorikai eszköz bátrabb és tudatosabb használatára biztassuk. Nemcsak bizonyos hangalaki és stilisztikai eszközök s r e t o r i k a i f i g u r á k (kérdés, szembeállítás, fokozás, ismétlés, ellenvetés, felkiáltás stb.) sajátos szerepére hívjuk fel a figyelmet, hanem elsősorban arra, hogy a tanári beszédnek az információközlés, az értelmezés (explicatio) és megértés csak egyik feladata. A tanári beszéd olykor retorikai teljesítmény is, s így a hatásos információnyújtás és az ismeretek alkalmazását, gyakorlati hasznát is kifejtő, megmutató funkcióját is teljesíti (applicatio), ezért a korszerűsített retorikai szempont érvényesítése érdekében azt kívánjuk, hogy a tanári beszéd nyelvi formálásából, deklamálásából, ektoszemantikai eszköztárából (gesztus, mimika, tempó stb.) minden öncélú formát és mozzanatot iktassunk ki. Különösen kerülnünk kell a r e t o r i k a i p l e o n a z m u s t (információ nélküli ismétlések, kedvelt szójárások, felesleges nyelvi fordulatok, a szinonimák öncélú halmozása, egyugyanazon fogalom több oldalról való megnevezése, a felesleges retorikai figurák halmozása, a túlzó nyelvi formák felhasználása, az irónia és a gúny szerephez juttatása, a hangmimika és a gesztus túlzásbavitele stb.).

Juttassuk azonban nagyobb szerephez a tanár eredeti gondolatait, friss látásmódját, együtt gondolkozásra készítő merész asszociációit, eleven vitakészségét és egyéniségének szuggesztivitását felerősítő hasznos retorikai eszközöket. Természetesen ezek az eszközök nem a kifejezés oldaláról, hanem az információközlés indítéka felől kapják meg sajátos szerepüket, s így valóban elkerüljük a verbalizmust, illetőleg a retorikusságot. A tanári beszéd dinamizmusa nem erősödik azzal, ha a tanár agyonhasznált vagy „kész” nyelvi formákkal él. Élvezhetetlen és emészthetetlen az a nyelvi formálás, amelyhez az előadó tanárnak alig van személyes köze. Nincs teremtő feszültség a mondanivaló nyelvi megkomponálásában. A tanár a nyelvi, a lexikai, a szemantikai és a stilisztikai eszközökön túl bizonyos mikro- és makrokontextusi

(a beszédszituáció, a reagálás minősége, a reakció szimptomáinak természete stb.) tényezőket is optimálisan használja fel éppen beszéde hatékonyságának emelése érdekében. Megfigyeléseink és magnófelvételeink tanulságai alapján két ellentétes típusú tanári beszéddel találkozhatunk leggyakrabban. Vannak tanárok, akiknek a beszéde is az „iskolás rendet” példázza, s bizonyos nem kívánt feszesség jellemzi élőszóbeli megnyilatkozásait. Vannak, akik a mimézis, az utánzás útjára tévednek, s valójában vagy a tankönyv, vagy bizonyos cikkek nyelvi formálását utánozzák. Egyesek a retorikai hatás eszközeit is igénybe kívánják venni, de nem megfelelő módon járnak el abban, hogy tanulóikat önkéntes együttműködésre, partnerszerepre, munkatársi kapcsolatok vállalására, illetőleg aktív figyelemre neveljék. E célok elérésében legkevesebbet nyom a latban a tanár m a g y a r á z ó h e v e é s b u z g ó s á g a, az érzelmileg túlszínezett, szinte lelkenedező beszéd és előadásmód. Miért kell erről külön is szót ejtenünk? Elsősorban azért, mert még ma is kísért az üres patetikusság, a felesleges és öncélú lelkendezés. Ez utóbbi különösen tapasztalható az általános iskolákban, a gyermekek életkori sajátságaihoz való alkalmazkodás hamis elgondolása alapján. A rossz értelemben vett retorizmus árnyékában olyan beszédszituáció teremődik, amely semmiképpen sem alkalmas arra, hogy a tanulók aktív figyelemmel kövessék a tanár beszédét, magyarázatát. A ma iskoláiban még találkozhatunk retorizmussal is? Sajnos, igen. Sok tanár — sok köztük az idősebb — az érdeklődés felkeltésére a régi klasszikus retorika ma már valóban elavult eszköztárából válogat feleslegesen, s nem a közlendő tartalomnak és a közlő szándékának megfelelően, s így szaporodnak el az önálló információt nem nyújtó szónoki kérdések, merész képek, felkiáltások, a jelzőkkel túlterhelt mondatok, s velük együtt aktivizálódnak a színésziiesen formált mesterséges mozdulatok, pózok.

Amikor B a b i t s, a tanár, tanulói tájékoztatására szolt a retorika hasznáról, elsősorban azt emelte ki, hogy a retorika „egy oldalról gondolkodni, más oldalról beszélni tanít” (vö. Babits: Irodalmi nevelés. Összegyűjtött Munkái 2: 3—17).

Ezekhez a babitsi gondolatokhoz kell szabnunk iskolánk mai gyakorlatát is, s a helyesen gondolkodni és szépen beszélni együttes feladatvállalás érdekében világosan kell látnunk, hogyan érvényesíthető optimálisan és hasznosan a retorikai nézőpont a tanári beszédben, a tanár élőszóbeli megnyilatkozásaiban.

Az első követelmény: a retorikussággal, a retorizmussal való leszámolás. A szép szavak áradatával tomboló dikció, a tartalmas információt nem nyújtó retorikai figurák, stílusékítmények az értelmet inkább elfullasztják, a logikus gondolkodást elerőtlenítik. A szónokként prelegáló tanár talán csodálatba ejtheti tanulóit, de a felesleges impulzusokkal telített és mesterkélt, pátoszszal deklamált tanári beszéde egyetlen értelmes tanulóját sem neveli arra, hogy egyenrangú beszédpartnerként viselkedjék az órákon (vö. Bakos: A korszerű előadás. Budapest, 1968. Felsőoktatási Pedagógiai Tanulmányok. — Fabricius: Valóság, 1969. 2. sz. 69. — Günter Scholz: Zur Schulung der Redefertigkeiten bei Lehrerstudenten, Probleme der Rede und Ausdrucksschulung. Halle [Saale], 1965. 94).

A régi iskolák retorikai oktatásából néhány valóban korszerűsíthető örökségre is fel kell hívnunk a figyelmet. Volt idő, amikor a retorikát és a dialektikát párhuzamosan oktatták, így a valóság helyesebb megismerésére,

a gondolkodás fegyelmezettségére, a gondolatok hatásos kifejezésére együtt nevelték a tanulókat (vö. Bakos: A szép magyar beszéd. A magyar beszéd-művelés és beszédnevelés fejlődéstörténete. Az Egri Ped. Főiskola Füzetei, 58. sz.).

A különféle gyakorlati retorikák (*rhetorica applicata*) és iskolai oratóriák mind a beszéd csínosságára, mind az okoskodás, a helyes gondolkodás hathatóságára vonatkozólag nyújtottak jól használható ismereteket.

Sajnos, iskoláinkban nem oktatunk retorikát. Tanáraink jó része, különösen a fiatalabb nemzedék nem ismeri azokat a retorikai eszközöket, amelyek a hathatós deklamálásra, az érthető, a világos fogalmazásra, a beszédstílus különféle formáira nyújtanak eligazításokat, tanulságokat. Különösen nem ismerik azokat a formákat és módokat, amelyek a helyes, a világos gondolkodásra, illetőleg a gondolkodás élénkségére és a megfelelő nyelvi formák hajlékonyságának együttes érvényesülésére vonatkozólag szolgáltatnak követendő példát.

A korszerű retorikai nézőpont természetesen arra sem véletlenül hívja fel a figyelmet, hogy a tanári beszédben igen fontos szerepet játszik a meggőződés és az őszinteség is, annál is inkább, mert a szuggesztív erejű közlési formák szuggesztivitása nemcsak a nyelvi képleteken fordul meg, hanem azokon a hatástényezőkön is, amelyeknek legfőbb letéteményese maga a tanár, illetőleg egyénisége, személyisége. Megfigyeléseink gazdag tanulságaiból is kitűnik, hogy a tanulók nemcsak a gazdag ismeretanyagra, az értékes és érdekes információkra aktivizálódnak fokozott mértékben, hanem azokra a pozitív vagy negatív előjelű közbevetésekre, megjegyzésekre, tudatos hangsúlyelhelyezésekre, gesztusokra is, amelyek az információnyújtást kísérik. Éppen ebben az összefüggésben van jelentősége annak, hogy tudatosán juttassuk szerephez a tanári beszédben is a szóbeli kifejezést kísérő nyelven túli tényezőket, a mozdulatokat, a taglejtést is. Erre vonatkozólag tanáraink ma nagyon kevés ismeretanyaggal rendelkeznek.

Ha összevetjük a régi retorikák, iskolai oratóriák és az új kommunikációs vizsgálatok nyomán nyert ismereteinket, akkor különösen előtérbe kerül az a felismerés és követelmény, hogy csak a nyelvi formának ápolása, gazdagítása önmagában véve nem helyes út és mód. Mi is azt tapasztaltuk, hogy azoknál a tanároknál, akiknél bizonytalan a nyelvi formálás, a szóbeli előadásmód, a stílus, a megfogalmazás és a szerkesztőkészség, azoknál baj van az értelmi tevékenységgel is. Babits már említett dolgozatában azt jegyzi meg — éppen e gondolatokkal kapcsolatban —, hogy „a stílus helyessége a gondolat helyessége. Minden rossz mondat törött ablak, melyen át egy rossz gondolatra látni. A stílushibák gyűjteménye: nyomorék gondolatok tárháza.”

Valóban a gondolatbeli szegénységet ma sem leplezhetik a retorikai figurák. Gáti István 1828-ban megjelent írásában erre vonatkozóan állítja nagyon következetesen: a felesleges szószaporítás csak azt a célt szolgálja, hogy a beszélő elleplezze vele gondolat- és érzéssilányságát (vö. Gáti: Fontos-beszéd Tudománya vagy Oratoria, S-Patak, 1828.).

A tanári beszéd nyelvi formálása ugyanis csak akkor teremt alkotó feszültséget, ha felerősödnek benne azok a nyelvi képletek, amelyek mögött hitelesítő erőként meghúzódnak az önálló gondolatok is, s ha a gondolkodás folyamata és a nyelvi megformálás teljesen szinkronban van. Miért kell újra és újra hangsúlyoznunk azt a követelményt, hogy a tanári beszéd nyelvi formálásának feltétlenül párosulnia kell a gondolkodás fegyelmezett

s é g é v e l i s? Elsősorban azért, mert még sok tanár beszéde példáját szolgáltatja a túlkombinálásnak, a fontoskodásnak és a fegyelmezetlen gondolkodásnak; másodsorban azért, mert egyesek helytelenül értelmezik az érdekes fogalmának pedagógiai előfeltételeit, illetőleg következményeit, s azt hiszik, hogy a csillogó nyelvi forma, a hangulatos, csinos megfogalmazás fontos tényezők, és kevesebb gondjuk van a nyelvi formák mögötti rendre és logikus összefüggésekre.

Bár csak a szuggesztivitás következményeihez szabott nyelvi formálás és deklamálás egyre ritkábban jut szerephez tanáraink beszédében, találkozhatunk olyan beszéd típussal is, amelyben a tanár éppen a hatáskeltő szándék felerősödése miatt hangjával, mesterkelt nyelvi formálásával akarja lekötni a tanulók figyelmét s nem előadásának, magyarázatának meggyőző erejével, tartalmasságával.

Akik a múltban a retorikai nézőpontot mindig összekapcsolták a megfelelő pedagógiai irányultsággal, azok tudatosan szóltak a nyelvi forma uralma ellen, és ítélték el az ö n c é l ú retorizizmust, azt a „beszédmodort”, amelyben egyik nyelvi képlet szüli a másikat, s ennek eredményeképpen a tanár az egyenmagyarázás buktatóit sem tudja kikerülni. Már Szegedi Kis István figyelmeztetett arra, hogy aki tanít, ne arra legyen gondja, milyen ékesszólással tanítson, hanem hogy milyen világosan, s ezért hagyja el a hangzatos szavakat; mert mit használ az a virágos beszéd, amit nem követ a hallgatók értelme: „Non debet curare, qui docet, quanta eloquentia doceat, sed quanta evidentia, propter quod aliquando, negligat, verba cultiora: quid enim prodest integritas locutionis, quam non sequitur intellectus audientis” (Szegedi Kis: Loci Communes, Basileae, 1585. 300).

Míg az oktatási folyamat csak egyoldalú állapot, s csak a tanár, a tanító munkájának hatásmechanizmusára épül, addig a tanár beszéde a legfontosabb eszköz és tényező az ismeretátadás folyamatában. Különösen így volt ez a múltban. Ebben az összefüggésben érthetjük meg azt is, hogy a retorika, illetőleg az oratória miért játszott oly fontos szerepet az oktatásban. A tanár valóban arra törekedett, hogy minél hathatósabbá tegye beszédét a retorikai eszközök túlzott igénybevételével is. Akkor azonban, amikor már a pedagógus tudatosan törekedett az oktatás folyamatában a kétoldalú kapcsolatteremtésre, illetőleg az oktató és a tanuló intellektuális együttműködésére, módosult a retorika szerepe is. Előtérbe kerültek a beszéd f e g y e l m r ő l , a g a z d a s á g o s n y e l v i f o r m á l á s követelményeiről szóló tételek, tanítások. Comenius már erről a nézőpontról szól a retorika hasznáról, s azt hirdeti, hogy a tanári beszéd minta, ami önmagában véve is elősegítheti, hogy a tanulók beszéde is fegyelmezettebbé, csiszoltabbá fejlődhessen (vö. Bakos: Comenius tankönyvei: III–IV. Atrium és Schola Ludus, Az Egri Tanárképző Főiskola Füzetei. 358. sz. 142–4).

Comenius valóban megfordította a nyelvi anyaggal, a retorikai eszközök használatával kapcsolatban is a nézőpontot, s nem annyira a nyelvi oldalt, a beszéd retorikáját helyezte előtérbe, hanem inkább az információt, az ismeretanyagot, a közlő szándékot és az elérendő tanítási és társadalmi célt.

Ma is ez a korszerű szemléletmód, de a tanári beszéd retorikai eszköztárát és deklamálását tekintve még ma is két véglettel állunk szemben. Vannak, akik a tanári beszéd, a tanári magyarázat mintájául tekintik azt a beszéd típust, amelyik logikus, rendszerezett, s amivel nem társul a szuggesztív erejű előadásmódra való törekvés. A szakmai biztonság, az információ igazsága és a módszer

korszerűsége áll a központban, és másodlagosnak tekintik a logikus, világos nyelvi formálásban való jártasságot, a megfelelő nyelvi képletek információs értékének és erejének igényes ismeretét, a gondos és árnyalt fogalmazásra való tudatos törekvést. A retorikai nézőpont előtérbe helyezése e típusal kapcsolatban azt jelenti, hogy a fentebb megrajzolt beszéd típust gazdagítsuk azokkal a formákkal, eszközökkel, amelyek éppen azt teszik lehetővé, hogy a beszéd, a magyarázat ne csak megfelelően rendezze az ismereteket, hanem fokozza a tanuló érdeklődését is, s ne csak ismeretekkel gazdagítsa őket, hanem tanítsa meg a tanulókat helyesen szemlélődni, értelmesen gondolkodni s magukat világosan kifejezni. A logikus, a rendszerezett, az intellektuális élményeket is nyújtó tanári beszéd tehát legyen szuggesztív erejű és hatású is. Tudatosan kell tehát törekednünk arra, hogy ne csak pontosan közvetítsük az ismeretanyagot, hanem érdekesen és hatásosan is. Az a tanári beszéd, amelyik csak az ismeretanyag, a tananyag puszta közvetítését, átadását tekinti céljának, és önmagában véve nem szuggerál, nem nevel az önálló gondolkodás megbeesülésére, nem lehet hatásos és korszerű.

A régi retorikákban igen fontos fejezet volt az „Elocutio”, amelyben a szóbeli előadás stílusával kapcsolatos ismereteket, követelményeket fogalmazták meg a retorikák szerzői. Ma is tanulságos néhány követelményük. Két végletől adnak számot a régi retorikák: a nagyon praktikus előadási forma és stílus az egyik véglet. A túlságosan részletező, öncélúan nagy elokvenciával, a mondanivaló állandó plasztikus kidomborításával, gyakori kérdések felvetésével, a képek halmozásával formált előadói stílus volt a másik véglet. Valójában egyik sem volt alkalmas arra, hogy teremtő feszültséget eredményezzen. A tanulókat inkább elkábították az ilyen típusú előadások, magyarázatok. Sajnos, még ma is gyakori, hogy a tanár beszédében nem a mondanivaló lényege fogja meg a tanulókat, a hallgatókat, hanem a sziporkázó stílus, sőt a színészkedő előadói modor. Megfigyeléseink, magnetofonfelvételeink azt is bizonyítják, hogy sok tanár valójában nem „beszél”, nem előad, nem magyaráz, hanem inkább lassított tempóval „tollba mond”: a mondanivalót túlságosan leegyszerűsítve a tanuló tollába, tolla alá formálja. Ezt a beszéd típust jellemzi az is, hogy a mindennapi élet nyelvi sablonjai is szerepet kapnak a beszéd nyelvi formálásában. Ezek a nyelvi sablonok olykor nemcsak a szavakban, hanem bizonyos képekben, metaforákban, nyelvi figurákban és beszédfordulatokban is jelentkeznek.

De élő típus még ma is a retorikai szóvirágokat kedvelő tanári beszéd és magyarázat is. Ennek a beszéd típusnak nyelvi formálásában sok a félbehagyott, be nem fejezett mondat, és a közlés folyamatosságát a feleslegesen közbeiktatott kérdések is zavarják. A mondatok mögött alig van rend és logikai összefüggés. Az előadó, a beszélő tanár valójában csak felöltözteti a gondolatait csinos, tetszetős nyelvi „ruhába”, s legtöbbször ez a „ruha” csak „konfekciós termék”, s ment minden egyéni íztől, színtől. Ennek az előadótípusnak jellemzője, hogy a beszéd, az előadás, a magyarázat gazdag szavakban, mondatokban, de nem minden mondat mond lényegest, megjegyzésre méltót és értékes információt.

Iskoláinkban gyakori típus még a „mesélő” tanár. Vadássza az érdekeségeket, de kikapcsolja a rendező ész munkáját, és széttepi a logikai összefüggések láncolatát. Olykor feleslegesen anekdotázik. Szépen is akar mesélni, ezért előtérbe tolazkodnak a szép hasonlatok, a meghökkenítő fordulatok. Ez

a tanári beszéd típus meg, sőt éppen m o d o r o s s á g a miatt unalmas és idegesítő.

Gyakran találkozhatunk az „unalmas” tanári beszéd típusával is. Ezzel a beszéd típussal kapcsolatban különösen fontos az új retorikai nézőpont adta követelmények hangoztatása. Egyik legjellemzőbb jegye, hogy hiányzik belőle a nyelvi igényességre, az árnyaltabb fogalmazásra való törekvés. A tanár beszédében nem él azokkal a szemantikai, pszichológiai és ektoszemantikai eszközökkel, amelyek alkalmasak az előadó és hallgatója közötti kontaktus megteremtésére. Éz a tanár a s z e r k e s z t é s alapvető követelményével sincs tisztában, ezért beszédével kapcsolatban a retorikai nézőpont, illetőleg követelmény előtérbe helyezése, érvényesítése nagyon időszerű feladat. Sajnos, igen gyakori hiba a tanárok beszédében, magyarázataiban, hogy n e m a r á n y o s a r é s z e k e g y m á s h o z v a l ó v i s z o n y a sem. Domináns szerepet kapnak a külső, a tekintélyi érvek, a mások eredményeire való hivatkozások, s másodlagos szerepet játszanak a belső érvek: csak regisztrálnak, s nem bizonyítanak, nem érvelnek; legtöbbször elmondanak mindent, ami a tárggyal kapcsolatban elmondható, sokszor világos rendező elv nélkül. Tanáraink — elsősorban a f i a t a l nemzedék képviselői — különösen kevés gondot fordítanak élőszóbeli megnyilatkozásaik s z e r k e z e t t é r e , m o n d a n i v a l ó j u k e l r e n d e z é s é r e . Ennek oka elsősorban az, hogy erre senki sem tanította meg őket. Jellemző például az is, hogy általában gyakori az információkban gazdag, a tartalmas, a jó stílusú, a szépen deklamált, előadott tanári élő szóbeli megnyilatkozás, ugyanakkor a megszerkesztés legalapvetőbb feltételének sem tesz eleget a beszélő, a magyarázó tanár. A szerkesztési követelményeknek pedig igen komoly szerepük van abban, hogy a beszéd, a magyarázat gondolatbresztő is legyen. Különösen sok hibát vétenek tanáraink akkor, ha szerkezetileg alig vagy nem gazdaságosan különböztetik el a regisztrált ismeretanyag közlését nyújtó tárgyalási résztől az ismeretanyag, az információ megvilágítását, értelmezését s gyakorlati, használati értékét bemutató szerkezeti egységet. Ezért újra és újra előtérbe kell helyoznünk a következő nagyon fontos követelményt: amikor a tanár beszél, előad, magyaráz, mindig hármass feladatot vállal: á t g o n d o l j a , a m i t m o n d , e l r e n d e z i a m o n d a n i v a l ó t , s v é g ü l k i d o l g o z z a , f o r m á b a ö n t i , e g é s s z é k e r e k í t i k ö z l é s e i t . Miért emeljük ki ezt a hármass követelményt? Elsősorban azért, mert nagyon sok tanárunk ma még nem tesz eleget ezeknek a követelményeknek, és ez a hiányosság á t t é t e l e k k e l j e l e n t e k i z i k a t a n u l ó k b e s z é d é b e n , f e l e l e t e i b e n i s . Ha nincs belső rend, nincs egység, folytonosság, összefüggés és haladás a tanár gondolattevékenységében, illetőleg beszédében, magyarázatában, akkor a tanulók sem kapnak követendő példát arra, hogy tudatosan ügyeljenek ezekre a fontos követelményekre.

Megfigyeléseink, illetőleg magnetofonfelvételeink azt bizonyítják, hogy tanáraink a beszéd, a magyarázat m e g s z e r k e s z t é s é b e n kevesebb tudatossággal járnak el. A mondanivaló e l r e n d e z é s é b e n éppen úgy hiba van, mint a lényeg kiemelésében, illetőleg a mondanivaló tagolásában. Gyakran tapasztalhatjuk, hogy kevesen vigyáznak következetesen és tudatosan magyarázatuk, érvelésük, információközlésük logikus rendjére, az ok és az okozat, az előzmény és a következmény helyes felsorakoztatására, a meghatározásnak, az értelmezésnek, a következtetésnek és a bizonyításnak legmegfelelőbb módon való beiktatására.

Elég sok hibát találhatunk abban, ahogyan a tanár elkezdí magyarázatát, információközlését. Már kezdő mondatai is fellengősek, szétfolyóak, s így nem alkalmasak arra, hogy a tanulók figyelmét felkeltsék.

A régi retorikák igen részletesen szóltak arról, hogy a tanár, az előadó beszédének, magyarázatának legfontosabb része a t á r g y a l á s, illetőleg az a szerkezeti egység, amelyben világosan el kell különítenünk két, valóban különböző funkciót teljesítő szerkezeti egységet. Más funkciót teljesít ugyanis a n a r r a t i o (kifejezés) és mást a p r o b a t i o (bizonyítás). Az elsőben tényeket sorolunk fel, az ismeretanyagot regisztráljuk, a másodikban a bizonyítás, az érvek felsorakoztatása, az ellenérvek és nézetek megcáfolása történik. Ebben a részben különösen vigyáznunk kell gondolataink logikus rendjére, az ismeretanyag pontos elrendezésére. A régi retorikák különösen kiemelték azt a követelményt, hogy bizonyító tényeink, érveink sorrendjében is legyen következetesség: a leghatásosabb érv legyen az utolsó.

Ezekkel a követelményekkel kapcsolatban ma még sok hiányosságot tapasztalhatunk: tanáraink jó részénél ugyanis alig találjuk nyomát annak, hogy ezeket a szempontokat, követelményeket ismernék. A régi retorikák igen részletesen ismertették, hogyan lehet hatásosan és következetesen bizonyítani, cáfolni és a jó értelemben vett okoskodás útján és révén é r v e l n i, illetőleg az érvek erejét megnövelni. Újabban, sajnos, a rossz értelemben vett okoskodás, illetőleg fontoskodás a kelleténél nagyobb szerepet kap egy-egy tanár beszédében, magyarázatában. A példák „beszéltetése” helyett a magyarázat valójában s z ó m a g y a r á z ó j e l l e g ű v é v á l i k, s így erősíti, illetőleg szerephez juttatja a verbalizmust is.

Különösen sok hibát találunk a tanári beszéd, magyarázat, előadás befejező részével kapcsolatban. Sok pedagógus alig tudja befejezni mondani-valóját. Újra és újra kezdi a gondolatort, újra részletez és értelmez. Éppen e hibák is ludasak abban, hogy a tanár beszéde, magyarázata körülményeskedővé, fegyelmetlenné válik.

A klasszikus retorikák és iskolai oratóriák részletesen taglalták az o p t i k a i e s z k ö z ö k k e l és jelzésekkel kapcsolatos ismeretanyagot is. Az akusztikai érzékelés mellett a vizuális érzékelésnek is nagy szerepe van az oktatásban. A mimika, a gesztus a tanár beszédében önálló információs funkciót is teljesít. Egy-egy tekintet, szájelhúzás, negatív értékű gesztus éppen ellenkezőjét közvetíti vizuális síkban annak, amiről akusztikai síkban beszél a tanár (vö. Fónagy: Hallható-e a mimika? Nyr. 90: 337).

Az úgynevezett alkalmazott vagy hivatásretorikák éppen úgy nagy jelentőséget tulajdonítottak a logikai funkciót is teljesítő kifejező gesztusnak, taglejtésnek, mimikának, mint a legújabb kommunikációs vizsgálatok (vö. Svend Smith: Systematisches über Ausdruckbewegungen. Wissenschaftliche Zeitschrift der M. Luther Universität, Halle-Wittenberg 1962. 1691—93 l. Laky Demeter: Ékesszólástan. Pest, 1864. 160—1). Annál is inkább kell ezzel kapcsolatban is megfelelő ismeretanyagot és gyakorlatot adnunk pedagógusainknak, mert a verbális kommunikációt ritkán kísérik direkt mozgások, gesztusok, arcjáték. De ez elsősorban a pozitív értékű taglejtésekre, gesztusokra, mimikára vonatkozik. Ugyanakkor némelyek nagyon is jól értik annak módját, hogy ezeket a nem verbális tényezőket hogyan lehet felhasználni annak érzékeltetésére, hogy mi a személyes állásfoglalásuk az információval, annak tartalmával, illetőleg használati értékével kapcsolatban. Állásfoglalásuknak, értékelésüknek, illetőleg nagyfokú közönyösségüknek szinte „kiabáló”

vizuális eszköztárából egyesek jól tudnak válogatni. Annál kevésbé jártasak abban, hogy a gesztust, a mimikát, a taglejtést pozitív értékben használják fel beszédükben, magyarázataikban. A taglejtés is informál, de csak akkor, ha meghatározott beszédhelyzetekben mértéktartó, természetes, és pontosan simul a mondanivalóhoz. A régi retorikák nemcsak azt írták elő, hogy minden mozdulatnak, testtartásnak, kézmozdulatnak, mimikának szép formája legyen, hanem azt is, hogy a mondanivalóhoz simuljon: vagy megelőzze, vagy kísérje, de mindenképpen erősítse az információt tartalmában és hatásában egyaránt. Megfigyeléseink igen érdekes képet mutatnak tanáraink taglejtésével kapcsolatban. Általában sok az *i d e g e s m o z g á s*, a tanár előadása közben gyakran és feleslegesen gesztikulál, vagy éppen egyenes állásban szoborrá merevedik. Vannak, akik az úgynevezett „tanári színészkedés” helytelen útjára tévednek. Ebben az esetben valóban „a test ékesszólása” a taglejtés, a mimika köti le a tanulók figyelmét, és ez a lényegről tereli el a hallgatók aktív figyelmességét. Beszélgettünk fiatal oktatókkal, akik semmi ismerettel nem rendelkeztek a gesztus, a kézlejtés szerepéről. A régi retorikák szerzői azt is gyakran emlegették, hogy a szavak, a nyelvi képletek mellett a szemnek, illetőleg a mimikának van a legnagyobb hatása a tanulókra, a hallgatókra. Sajnos, sok tanárunk nem ismeri sem ezt a tételt, sem a vele kapcsolatos követelményeket. Itt is túlzásokkal találkozunk, s vagy teljesen mellőzi a természetes taglejtést, vagy a taglejtésnek és a mimikának szcenikus jellegét juttatják feleslegesen szerephez, ezért nem egy esetben szinte kellemetlen volt látni a beszélőt, a magyarázó tanárt. A jó tanár valóban „szem alatt” tartja az egész osztályt: egy tanuló sem vonhatja ki magát látóköréből. Súlyos hibát követ el tehát az a tanár, aki beszéde, magyarázata közben a szemét behunyja, vagy egyetlen pontra irányítja, tapasztja tekintetét, vagy éppen csak egy-egy kiválasztott tanulónak magyaráz, beszél.

*

A retorikai szempont érvényesítése s az új kommunikációs vizsgálatok tanulságainak a felhasználása együtt segít bennünket abban, hogy a tanári beszéd hatásának tényezőit tudatosabban juttassuk érvényre, illetőleg tudatosan törekedjünk arra, hogy a tanári beszéd tartalma és hangzásbeli, mozgásbeli tényezői között optimális összhang jöjjön létre. (Vö. G. F. Meier: *Wirksamkeit der Sprache. Zeitschrift für Phonetik, Sprachwissenschaft und Kommunikationsforschung*, 1969. 22 B. 5. H. 474–92.) Cikkünkkel valójában az volt a célunk, hogy felhívjuk a figyelmet az új, a korszerű retorikai nézőpontra, illetőleg a retorika hasznára. A retorikai ismeretek újra oktatását célzó intézkedésekre sem szeretnénk sokáig várni.

Bakos József

Győri szólás- és közmondásgyűjtés 1831—1834-ből

Győri és Győr környéki szólás- és közmondásgyűjtésről vajmi keveset tudunk. 1794-ben ugyan Győrött a Streibig nyomdában látott napvilágot Kovács Pálnak Magyar példa- és közmondásai, azonban ez nem tekinthető győrinek, mert a szerző nyilván Pozsonyban készítette el munkáját, s Győrbe történt költözése miatt adták ki itt. Nem valószínű, hogy Győrött nagyobb méretű gyűjtőmunkát végzett volna. E kis könyvecske inkább Pozsony környéki gyűjtésnek tekinthető, győrinek még akkor sem, ha innen is tartalmaz egy keveset.

Győri közmondások (alig néhány) 1899-ben láttak napvilágot a Nyelvőrben Robits Ignác neve alatt, s ezzel be is zárult a kör. Czuczor Gergely, Pázmándi Horváth Endre, Kis János, Révai Miklós városában a magyar nyelv terjesztése és művelése a reformkorral szoros kapcsolatban áll. Itt született és töltötte élete javát Czech János, aki a jogakadémia elvégzése után városi tisztviselő, 1831-ben polgármester, 1836-ban főbíró lett. Hivatali tevékenysége mellett már a 20-as évektől tudományos kutatással foglalkozott. Történettudományi munkássága elismerésül 1832-ben a Magyar Tudós Társaság rendes tagja lett.

Czech a magyar nyelv méltó művelőjének és terjesztőjének bizonyult. Nagy hatással voltak rá a reformkori országgyűlések, melyeken négy ízben képviselte városát. Életrajzából vett idézetünk elénk tárja a tudós polgármester tevékenységét, melyet nyelvünk terjesztése terén — az akkor még német hatás alatt álló városban — kifejtett.

„Végre munkás volt a' nemzeti nyelvnek a' város lakosai közti terjesztésében is, e végre a' köz igazgatás minden ágában a' honi nyelv használatát indítványozván, az utszák magyar elnevezését, a város egyik kapujának szinte magyar felirattal — újabb időben talán elsővel az egész honban — díszítését eszközölvén, s a' lakosokat is honi nyelvü ezímiratok alkalmazására buzdítván.”

A kiváló történetíró és oklevélkutató Czech 1831-ben bekapcsolódott az Akadémia által kezdeményezett nagy szótár munkálataiba, s ennek keretében gyűjtött tájszavakat Győr megyében. Gyűjtése bekerült az 1838-ban kiadott Magyar tájszótárba. A győri hajósok és mesteremberek szakmai kifejezéseit is összegyűjtötte, s 1832-ben adta be az Akadémiának. Ezt a gyűjtést 1882-ben Frecskay adta ki a Nyelvőrben. 1836-ban készült el a történettudományi műszavak gyűjtésével is.

A Magyar Tudományos Akadémia kézírattárában található ezenkívül győri szólás- és közmondásgyűjtése. A munkát nyilván 1831-ben kezdte és 1834-ben készült el vele. Feltehető, hogy kiadásra is szánta, mert a 26 számozott lapon gondos kézírással megírt gyűjtés nyomdakész állapotban van. E munkájáról életrajzában is megemlékezik, tehát nem tekintette jelentéktelennek.

A szólásokat és a közmondásokat betűrendben sorolt vezérszavak alá csoportosította, néhány esetben magyarázatot is fűzött a homályos értelműekhez. 243 címszó (vezérszó) alatt 361 szólást és közmondást tartalmaz a kézirat, melyet betűhíven közlünk.

Győri Közmondások

gyűjtötte
Czech János

CCCL-nél több győri
köz-mondások, mellyek
nyomtatott szótárainkban és közmondási gyűjteményeinkben
nem találhatók.

Gyűjté és közli Czech János.

A. Á.

Adós. „Fünek fának adós.” „Adós füzess.”

Ablak. „Se ki, se be, mint az ablakfa.”

„Ablakon kívül essék a' szó.” — Engedelem kérési formula némelly magyar czéheknél, ha valami illetlent, vagy egy másikra nézve kedvetlent készül valaki mondani.

Atya. „Attya se volt harangöntő.” „Le esett az attya a' buborka fáról, és ki törte a' nyakát.” „A' szalmaszál ütötte agyon az attyát.” — Mind a' két közmondás olyanról mondatik, kinek attya nem tudatik.

Asszony. „Vén asszony sírása serpenyő forrása.” „A jó asszony háznak ékes czimere.” „Szennyes asszonymnak szucsokos a' konyhája.” „Olyan az asszony ura nélkül, mint a' test fő nélkül.” „Asszonymnak, rókának, verébknek, puskának nem kell hinni.”

Ács. Komárom vármegyei falu. „Kár Ácson a' karácson, mert nincsen Ácson a' rácson” t.i. kenyér, melly a' rácson szokott tartatni.

Ábrám. „Ábrámra vicsorit” sirásra áll a' szája.

Annyan. „Annyan voltak csak ugy kanoztak.”

B.

Barátság. „Fele sem barátság.”

Barát. „Egyedül az barátod, ki segít szük-ségedben.”

Bajusz. „Félre bajsz csók ér, ha nem csók takony.”

Baj. „Kutya baja sincs.”

Barbacs. Soprony vármegyei helység. „Én is voltam Barbacson” Étellel vagy borral kínálónak szoknak így válaszolni, azt jelentvén hogy magoktól is elég bátrak hozzá látni.

Bátor. „Bátrakat segíti a' szerencse.”

Bámul. „Elbámult rá, mint a' pusztai ember a' kastélyra.” Pusztai járás, egyike Győr vármegye három járásainak.

Beteg. „Leg igazabb beteg a' kisgyermek.”

Bér. „Szegődött bér, osztott koncz.”

Bízik. „Bízik magához mint bak a' szarvához.”

Bíró. „Igaz bíró az, ki a' nyájasságot kegyességgel, kegyességet igazsággal tudja össze egyeztetni.”

Bika. „Bika is magára hányja a' földet.”

Borju. „Meg tért benne a' borju.” az az magába szállott.

Bor. „Szereti a' bort mint a' kefekötő.”

Botlik. „Nem csuda ha megbotlik a' vak ló.”

Boldog. „Boldog ki sorsával elégedett.”

Bóna óra. „Eljött már megint a' bóna óra.” Kotlik az esze.

Bő. „Minden bőnek szüke is szokott lenni.”

Böcsület. „Nincs nagyobb kincs a' böcsületnél.”

Bőjt. „Egy bőjtön hét esztendeig volt oda.”

Bölcs. „Bölcs mint a' Noe kecskéje.”

Békül. „Majd meg békül a' maga kenyerén.” az az magától.

Cs. Cz.

Csáki. „Ostobább a' Csáki szalmájánál.”

Csalárd. „Csalárd mint a' veréb.” „Va

fazék feneke, csalán ember lelke egyforma.”
Csunya. „Csunyább a' sánta koldus tánczánál.”
Csendes. „Csendes mint az aludt tej.”
Czifra. „Czifra mint a' kanász szűr.”
Czigány. „Kevélyen füstöl mint a' cigány ünnep napon.” „Több a Czigány mint a' sátor.” „Didereg mint Czigány a' hálóban.” „Örzi mint falusi cigány a' peccenyés sátort.” „Kepiczkél mint a' vén cigány a' deresen.” „Kedve van, mint a' cigánynak a' siralom házban.” „Szereti mint a' cigány a' szürt.” „Kifogyott mint a' vén cigány a' fujtatásból.” „Bátor mint a' cigány a' holt Francia mellett.”

D.

Dudás. „A' mint dudás fujja, Jancsi úgy járja.”
Duna. „Kútból Dunába vizet merni.”
Dödölle. „Meg ölelte mint macska a' dödölét.”

E. É.

Eb. „El tették az ebek elül” az az: bé csukták. „Annyit sem gondol vele, mint eb a' kölykével.” „Ebhátán fecske fészek, mindenik látja csak maga nem.” „Eb téjen neveltetett föl.” „Egyik eb a' másik kutya.” „Ebnek vess hogy ne ugasson.” „Eb eszik annak fogtából, melly kutyát bottal kell a' nyul után hajtani.” „Csontról a' hust le rágják, úgy vetik az ebnek.” „A ki ebbel játszik, bot legyen a' kezében.” „Van böcsülete, mint szüretben az ebnek.” „Morog mint a' falu ebe.” „Ne ingereld azt az ebet, ki téged nem bánt.” „Ludra szénát, ebre korpát ne vesztegess.” „Eb ura a' fakó.” „Ki ebül él, ebül veszi hasznát.”
Ebédél. „Ha rövidebben ebédeltél volna, hosszabban vacsorálhatnál.”
Egyesség. „Egymás közti egyesség, kis dolgot emel nagyra.”
Ember. „Ember szokott hibázni.” „Az is ember a' ki enged.”

Ész, eszes, láng eszü. „Eszes mint pannonhalmán a' vizhordó.” „Láng eszü mint a' vizi tyúk.”
Előre, elől. „Előre meg itta a' medve bőrt.” „Elől hopp, hátul roggy.”
Erős. „Erős mint a' hamu hordó.” „Erős mint a' szunyog.”
Egyenes. „Egyenes mint a' sárközi Duna.”
Eladó. „Eladó mint a' zsidónak a' vén tolla.”
Eszik. „Itt meg eszik ott ki tesz.” „Ha meg esz majd ki tesz.” „Ha akarsz enni kanalat tarts.”
Érdemes. „Sok érdemes legény, hogy értéke szegény, fogja az eke szarvát.”
Ért. „Ért hozzá mint köszörüs az okoskodáshoz.” „Ért hozzá mint a' kankó szabó a' sarkantyú csináláshoz.”

F.

Fa. „Milyen a' fa olyan a' gyümölcs.” „Addig öntözd a' fát míg nyers.”
Fal. „Átlát a' falon, ha lyuk van rajta.” „Falra mászó.” rossz savanyu bor.
Fej. „Ha nincs a' fejedben legyen a' lábodban.” „Káptalan a' feje, csak abroncs kell rá.” „Káptalan a' feje csak bé kell sindelyezni.”
Fejér. „Fejér mint a' túró falat.” „Fejér mint a' szerezsen.” „Fejér mint a' vasfazék feneke.”
Fekete. „Fekete mint a' holt szín.” „Bé van írva a' fekete könyvbe.”
Félre. „Félre taligás, jön a' szekér.”
Fing. „Fingon csfkot nem árulnak.”
Fog. „A' napnak vicсорítja a' fogát.” he nyél.
Főz. Főzik. „A' mint főztél úgy egyél.” „Főzik a' taplót.”
Friss. „Friss mint a' kövér lud.” „Friss mint a' csfk.” „Friss mint menyasszony a' lakodalomban.” „Friss a' legény inkább tesz egy ugrást mint kettőt.”
Fut. Futó. „Sebes futó mint a' kövér lud.”
Fáj. „Kinek hasa fáj keressen bodzát.”

G. Gy.

Gazda. „Rossz gazda az másnak, ki magának sem jó.”

Gazdag. „Gazdag mint a' nagypénteki oltár.”

Gond. gondol. „Leg kisebb gondom is nagyobb annál.” „Ha nem is gondolja az ember, kakál valamit az ördög.” „Gondolkozik mint a' pudli a' bolhák között.”

Gyalázatos. „Gyalázatos mint a' háladatlan ember.”

Gyermek. „Gyermek szájában az igazság.”

Gyenge. „Gyenge mint a' főtelen bab.” „Gyenge mint a' lángos.” „Gyenge prücsöknek is csak hangos szava.”

Gyors. „Gyors mint az ólyom madár.”

Gyönyörködik. „Gyönyörködik mint vén aszszony a' harmadik urával.”

Gyönyörű. „Gyönyörű mint a' dült kemenze.” „Gyönyörű mint a' timár tenyere.” „O te gyönyörű krumpli, marhaláb benne.”

Győr. „Kit Komáromban meg nem lopnak Győrött meg nem szólnak, Pápán meg nem ejtenek, Pesten meg nem vernek, az szerencsésen elmehet az egész országban.”

H.

Hajtós. „Hajtós mint a' rossz ló.”

Hall. „A' füvet is hallja nőni.”

Haragos. „Haragos mint a' pártában vényült leány.”

Hamarság. „Sokban káros a' hamarság.”

Hány. „A' mit egy felől rá hánytak vellával, azt más felől le huzzták a' gereblyével.” „Azt se tudja hányadán van.” — (meg itta az eszét).

Ház. Gombház. „Takarékos mint a' tulsó soron a' dült ház.” „Melly ház maga ellen meg hasonlik el kell annak pusztúlni.” „Gombház, ha le szakad lessz más.”

Héjja. „Viszi mint héjja a' fiát.”

Hét. „Hetet havat hét országot öszsze hord.”

Híjjába. „Híjjába fut azon kocsi után, melly őt föl nem veszi.”

Hinta. „Szálj ki Balázs a' hintából.”

Hisz. „Még az ingemnek se hiszek többé.”

Hó. „Fejér mint a' leesett hó.”

Hopp. „Hoppon maradni.” ki maradni.

Hoszszu. „Hoszszu mint a' barátok imád-

sága.” „Hoszszaabb a' péntek a' szombatnál.” (több a' szomorúság az örömnél.)

Holt. „Holtnak szem födelét elvenni.”

Hüségtelen. „Hüségtelen mint a' macska.”

I. J.

Ifju. „Ifju mint a' sági halom.”

Igaz. „Igaz mondás nem ember szólás.”

Igazít. „Hengeréhez igazították.”

Igér. „Annnyit ígérj a' mennyit meg tartatsz.”

Illik. „Illik mint az arany rojt a' gáli gubára.” „Rá illik mint a' szüz leánya a' koszorú.” „Rá illik mint hajdu farára a' kolomp.”

Ipa. „Helyét meg söpröm jó iparnak.”

Irgalmas. „Irgalmas borbélynak pokol a' helye.”

Isten. „Jobb az Isten száz papnál.” „Kinek Isten darab kenyeret rendelt, nem lesz neki egész.” „Isten igazába csak hire óra valamit tenni.”

Itt benn. „Itt benn nyájasabb ott kinn téresebb.” (mondatik tréfából ha valaki az ajtón koczogat.)

Izellen. „A' tehén szar is izetlen néki.”

Jég. „Még a' jég se mossa el.” (nec porta inferni provalebunt.)

Jó. „Jó mesternek jó tanítványa van.”

„Jó ostor jó ló.” „Jó hir lassan jár.”

„Jó dolga van mint a' taligás lónak.”

Jóság. „A' jóságnak is van határa.”

Jut. „Juthat ám néki is a' köszöntő bot végéből.”

Ijjed. „Ugy meg ijjedt, hogy egy krajezár se maradt a' zsebjében.”

K.

Kalmár. „Kalmár csalmár.”

Kalapács. „El sz . ta a' kalapács nyelét.”

Kapós. „Kapós mint télen a' legyező.”

„Kapós mint télen a' szalma kalap.”

Káposzta. „Borzas mint az Isten káposztája.”

Kár. „Nincs kár haszon nélkül.”

Kecske. „Egy pénzért kecskét hajtana Bécsbe.” (olly fősvény) „Kecskének ha jó dolga van utóbb jégre megy.”

Kedv. „Kedvén tartott paripa hamar ki rug.”

Kegyes. „Kegyes mint a' tigris.” „Kegyes-ségét viperától szívta.”

Kell. „Ha kell tedd magad, ha nem kell bizd másra.”

Kevély, kevélység. „Kevély mint a páva.” „Szüz alatt is el fér a' kevélység.”

Kiált. „Kiált mint a' koldus a' búcsuban.”

Kiliti. Moson vármegyei helység. „Kiliti kukkó.” „Szokás mint a' kilitieknél a' golyva.”

Kis. „Kis ember nagy bottal jár.”

Kígyó. „Veszedelmes mint a' csörgő kígyó csipése.”

Kocsis. „Kocsisnak a' kutyák harangoznak temetésére.”

Kofa. „Vén duda, bűdös paczal, vén kofa agg nő, tejetlen kecske csunya jószág.”

Kokas. „Átcsap olykor a szomszéd kokas-hoz is a' jércze.”

Kolbász. „Érzi a' kolbász bűzt.”

Koldus. „Feszesen áll mint a' koldus szűre.”

Kos. „Okos mint a' kos, ki az ászári határra ment döglenni.”

Koncz. „Féli a' konczát.”

Köt. „Kösd fel a' gatyádat.”

Kövér. „Kövér mint az agár.”

Kukta. „Kuktának pörnye hordozója.”

Kunyhó. „Kunyhóban [sic!] találtatik a' megelegedés.”

Kut. „Nincs az a' mély kut, melyet ki nem lehetne merni.”

Kurva. „Kurvának hét rokolyája van, egyiket a' jámbor nyakába keriti.”

Kutya. „Kutya van a' kertben.” „Egy kutyák lesznek.” „Fut ló mint a' kurta kutya.” „Kell neki mint a' kutyának a bot.” „Kutyába sem veszi.” „Kutya nem paripa.” „Hadd ugasson a' kutya, csak meg ne harapjon.” „Sovány mint a' fakutya.”

L.

Lát. „Látod Molnár!”

Leány. „Hasas leány vagy kövér vagy terhes.” „Férjhez menő leánynak, házasuló legénynek nagy a' kincse.” „Szép a' leány ha jó.”

Lélek. „Lélek vesztő sz.r mellesztő.” (An-nak mondatik, ki mást bosszant.)

Lesz. „Ne! ha volna, fogd ha lesz!”

Ló. „Bujj a' lóba.”

Lopás. „Nincs szerencséje a' lopáshoz.”

Lő. „Túl lőttek innen pattant.”

Lud. „O uram tedd luddá hadd gágogjon.” „El keseredett lud aprólék.”

Lyuk. „Addig foltozd a' lyukat mig kicsin.”

M.

Macska. „Hagyogatja mint macska a' sz . t.” „El vétette mint a' macska a' fingot.”

Magyar. „Nem mind Magyar az ki magyarul beszél.”

Malacz. „Hetvenkedik mint a' pólturás malacz a' garasos kötélén.” „Olyan mint a' Mike malaczca.”

Málé. „Napon sült málé.”

Marad. „Ugy maradt mint az ujjom.”

Mátyás. „Mátyás király kegyesen meg engedte, hogy a' szegény ember is hegyről völgyre nyargalva mehessen kocsi-jával lovával.”

Mécs. „Pislog mint a' mennyei mécs.”

Mester asztalos. (hofmeister) „Mester asztalt akart neki adni.”

Módi. „Módi mint Komáromban a' nagy ület.” „Módi mint Komáromban a' fél szem.”

Mulatoz. „Mulatoz mint a' kutya a' kutban.”

Más. „Mását ne báncsd, a' magadét ne engedd.”

N. Ny.

Nagy lelkü. „Nagylelkü az, ki ellenségén bosszút nem áll.”

Napszám. „Napszám ebszám.”

Nálam. „Nálam is három krajezár egy garas.”

Nemes. „Nemes az ki erkölcsös.”

Nevetséges. „Nevetséges, mint a' vén ember szerelme.”

Nincs. „Nincs sok sütni valója.” (az az esze.)

Nő. „Meg nőtt már, az anyja tolla is ki verte.”

Nyár. „Nyáron ruhádat, télen kenyeredet soha el ne hagyd.”

Nyelv. „Élesebb a' nyelve a' kétélü fegyvernél.” „Gonosz a' föcsögő nyelv.”

Nyerekedik. „Nyerekedik mint Török a' tojással.”

Nyólcz. „Ki kapta a' nyólcz garassát.” „Meg adták néki a' nyolcz garassát.”

Nyomorog. „Nyomorog mint a' hal a' harasztton.”

Nyujt — nyujtja. „Nyujtja mint varga a' bőrt.”

O.

Oláh táncz. „Nem ugy járnák ám az oláh tánczot.”

Orr. „Az orra sem áll ugy, mint ha tudná.”

Ö.

Ökör. „Ökör vet szánt, ló eszi azt meg.”

Öreg. „Tizszer is az öregiből.”

Öröm. „Örömben kibújik a' bőréből.”

Örül. „Örül mint agg leány a' kontynak.” „Örül mint zsidó a' kövér ludnak.”

„Örül mint a' téglá vető az esőnek.”

P.

Pap. „Bízd papra lelkedet pörmesterre pénzedet.” „Halgat mint a' pap a' pa' alatt.”

Parancsol. „Hatalmas — ki parancsol.”

Paraszt. „Ollykor a' paraszt is vitéz.”

Péncz. „Ha nincs pénzed, nincsenek barátid.” „Semmi a' péncz örökség nélkül.”

„A' pénzt kevésység szokta követni.”

„Apát anyát lehet venni, ha fog péncz lenni.”

Píha. „Benn maradt a' pihában.”

Piros. „Piros mint a' tők mag.”

Pislog. „Pislog mint a vakand a' lyukban.”

Pöfög. „Pöfög mint a' forró kása.”

Pösös. „Ez se pösös az se pösös.” (semmi se tetszik.)

Prókátor. „Prókátor szájának, és kis gyerek seggének ne hidj.”

Pirongatás. „Rá fér a' pirongatás, mint agárra a' bot.”

R.

Ráz. „Rázza mint a' Krisztus a' vargát.”

Remeg. „Remeg mint a' kórságos malacz.”

Rendes. „Rendes mint az ebihal.”

Rendetlen. „Rendetlen mint a' söpreetlen szoba.”

Részeg. „Részeg mint az elázott csap.”

Röstell. „Nem röstelli mint a' városi írász a' koczkajátékot.”

Ropogós. „Ropogós mint a' duráncezi bo-roczk.”

Rugd. „Rugd föl, hagyd ott.”

S. Sz.

Sánta. „Egy felől sánta, másfelől is bicze-gős.” (semel deprehensus certies reus)

Sántikál. „Sántikál valamibe.” (aliquid molitur.)

Se. „Se hideg se meleg.”

Segít. „Segíti tollról szalmára.” „Ember-nek háza terhén jó feleség segít.”

Sindely. „Sindely van a' házon.”

Sudár. „Sudár mint a' tuskó.”

Süket. „Süketre ne vesztegess szót.” „Süketnek beszélni annyi mint a' malomban hegedülni.”

Szajha. „El mereszkeedik mint a' szentpáli szajha.”

Szamár. „Szamár hátton tehenet hajtani.”

Száj. „Ugy áll a' szája, mint annak, ki hitelbe bort kér.”

Száraz. „Száraz mint az őszi tehen szar.”

Szegény. „Szánd meg a' szegényt, szurd ki a' szemét.” „Ugy áll mint a' szegény ember buzája.”

„Szegény mint a' templomba zárt egér.” „Szegény ember szándékát boldog Isten birja.”

„Szegény embernek üres a' zacskója.” „Nincs a' szegénynek tekintete.”

„Szegény az, kinek egészsége nincs.” „Több a' szegény mint az ur.”

Szekér. „Szekéren ment, gyalog jött.”

Szemes. „Szemes, mint a' viza hal.”

Szép. „Szép mint a' fagyos alma.” „Szép testben jó lélek.” „Szép állásu mint a'

- vén asszony szoknyája.” „Szép nézésű mint az asszony mikor meszel.”
- Szépség.* „Asszonyi szépség embersorsa nem állandó.”
- Szeret.* „Szereti mint agg urát a' fiatal nő.” „Szereti mint a' Tót a' kását.”
- Szeretet.* „A' szeretet magunkon kezdődik.”
- Szerelmes.* „A szerelmes nem halgat erkölcsi tanításodra.”
- Szerencse.* „Meddig tart szerencséd, addig barátid is.” „A' jó szerencse el takarja a' vétket.” „A' jó szerencse anyja a' kevélységnek.” „A' szerencse nem mindenkor a' jóké.” „Szerencsés mint a' kit a' lopáson érnek.” „Nincs szerencsétlenség szerencse nélkül.”
- Szól.* „Ne szólj ha nem tudod.”
- Szomorú.* „Szomoru mint a' kalitkába zárt mókus.”
- Szomszéd.* „Kinek rossz szomszédja, árad annak gondja és szaporodik kára.”

T.

- Találás.* „Találás mint a' jármos ökör.”
- Társ.* „Meg találta a' társát, mint a' zsidó a' pajtását.”
- Tatár.* „Szüntelen üti hajtja mint a' tatár a' szolgáját.”
- Templom.* „Nincs templom pap nélkül.”
- Tetéz.* „Szénát szalmával meg tetézi.”
- Tesz.* „Ugy tesz, mint ha ötöt nem tudna olvasni.”
- Tiszta.* „Tiszta mint a' szén égető.” „Tiszta mint a' ki a' sárban hever.” „Tisztán jár mint a' kémény seprő.”
- Tisztul.* „Ki tisztul esőre válik.”
- Tót.* „Benne vagyok mint a' Tót a' lóban.” „Tót Pál feleségestül, serpenyő nyelestül.” (similis simili gaudet)
- Tojás, tojik.* „Ennek a' tikja mindég nagyobb tojást tojik.” „Melly tik sokat kárál, keveset tojik.”

- Tud.* „Igen tud a' hajdu a' takácssághoz.” „Tud hozzá mint bagoly az imádsághoz.” „Azt se tudja hány az uja.”
- Tudomány.* „A tudományt csak az üldözi a' ki nem érti.”
- Tréfa.* „Jó a' tréfa de csak ollykor.” „Tréfa ugyan de darab fa lesz mindjárt belőle.”

U. Ū.

- Ujj.* „Ujj a' híja, ally a' híja, egy csepp gallér sincsen.” „Ugy jöttek mint az ujjom sűrűsége.” „Ha a' kis ujját mutatja az ember, mindjárt az egész kezét ragadják.”
- Ur.* „Nagy ur volt familiája, mert az apja köldült, az anyja kéregetett.”
- Utsza.* „Utsza tükör házi csömör.”
- Üdvözít.* „Nehéz azt üdvözíteni, kit az Isten is kárhoztat.”
- Ünnep.* „Ünnep után énekelni.”
- Ūl.* „Ugy űl mint az arany pile.”

V.

- Vargánya.* „Fonnyadt mint a' vargánya.”
- Vemhes.* „Ha akarom vemhes, ha akarom nem vemhes.”
- Veréb.* „Lármáz csármáz, mint a' segg ki dült veréb.” „Veréb maradós, főske el röpül.”
- Végetlen.* „Végetlen mint a' fa tányér.”
- Veszedelmes.* „Veszedelmes a' két színű ember.”
- Világ.* „Sz.r a' világ, tök a' tromf.”
- Viszked.* „Ha viszked vakard, ha fáj szenvedd.”
- Volt.* „Volt de el folyt.”

Z.

- Zuzza.* „Hamis a' zuzzád.”

Uzsoki András

Szó- és szólásmagyarázatok

Agár. 1. A TESz. az *agár* címszó etimológiai részében röviden a következőket mondja: 1. Valószínűleg nyugati szláv eredetű, egy régi szlovák, cseh v. lengyel *ogárb*-ből ... a szláv szó etimológiája és összefüggése a török nyelvek hasonló szavával nincs tisztázva. 2. A magyar szónak a törökből való megfejtési kísérlete jelentős hangtani nehézségekbe ütközik. 3. Mivel a szó a szlávtságban jövevényszónak látszik, nem zárható ki annak a lehetősége sem, hogy mind a magyar, mind a szláv szó ugyanarra a forrásra megy vissza.

Ennek a hozzászólásnak az a célja, hogy az óvatosan megfogalmazott, végleges állást nem foglaló „helyzetjelentésben” a 2. lehetőséget, a kétségbevonat török eredetet valószínűsítse.

Az egymást keresztező hármast: szláv—török—magyar problémakörök csaknem kizárólag hangtani síkon mozgó vitái eddig nem is járhattak döntő eredménnyel, mert megfeledeztek a tárgyi alapról, a nevet hordozó eleven állat történeti múltjáról. — Ennek pótlására, előjáróban utalok Gencsy Tibornak a közelmúltban megjelent ismeretterjesztő cikkére: Az agár (Élet és Tudomány 1968. 52. sz.). Mellőzve a történeti hivatkozásokat, ezúttal csak a következőket emelem ki: Az agár a leggyorsabb és a legrégebb múltra visszatekintő kutyafajta. A szakemberek szerint bölcsője Ázsia. A nomád steppei vadász kítúnó segítőtársa lehetett, mert nem szag után követi a vadat, hanem a hajsza során végig szemmel tartja. Az agarászás divatját honfoglaló elődeink hozták magukkal. Európai elterjedésében kulcsszerepe volt hazánknak. Az agarászat folyamatosságát — csakis nálunk és sehol másutt Európában — a középkortól nyomon kísérhetjük. Stb. — Az idézett megállapítások hitelét emeli, hogy más oldalú tárgyi- és nyelvészeti kutatások eredményei is Gencsy Tibor nézetét igazolják.

2. Az *agár* szó mint helynév (Oklsz.: 1193.) már a XII. század óta ismeretes, ami azt jelenti, hogy közszoói használata jóval előbb is járatos volt; honfoglaló elődeink élhettek vele. Az ilyen természetű profán szavak megőrzésére régi nyelvemlékeink szöveganyaga azonban nem volt alkalmas, s így érthető, hogy az *agár* „társadalmi szerepével” első ízben csak a XVI. században, a magyar solymászat virágkorában ismerkedünk meg, akkor is csak a fennmaradt családi levelezésekből. Legrégibb szótáraink ugyanis nem árulnak el többet, mint hogy az *agár* vadászkutya. — Takács Sándor „A magyar solymászat” (Budapesti Szemle 1914. 159 k., 321–38) című tanulmányában arról értesülünk, hogy a madarászat sokféle fajtája közül nálunk az ebekkel űzött solymászat volt a legelterjedtebb a XVI. században. A vadászó madár csak akkor ért igazában valamit, ha a vadat felhajtó eb is járt vele. A solymászat költséges kedvtelését űző előkelő családaink vadászmadarat kérő vagy ajándékozó levelei ezért rendszerint jó vadászebeket is kérnek, ill. ajándékoznak. A vadászebekre (*agár*, *kopó*, *viszla*) fordított nagy gond a gazdasági elszámolásokból is kiténik: „Örlöltünk a kopókra és az *agarakra* zabot 1 köblöt” (A Batthyány család

számadásaiból 1598). A sokra becsült agarat pedig külön tisztviselőre, az ún. *agárviselőre* v. *agárhozlátóra* bízták. — Solymászatunkkal egyidőben agarászatunk is európai híre emelkedett, úgyhogy külföldi fejedelmi udvarok (Genesity adatszerűen is közli) kérnek és kapnak magyar agarakat. Takács idézett munkája pedig arról értesít, hogy a török hódoltság idején nemcsak basák, hanem maguk a szultánok is kérnek és ajándékba is elvárják a betanított sólymokkal együtt a jó vadászebeket is. — A vadászebekkel, előszeretettel agarakkal űzött solymászat szokása felveti a gondolatot, hogy az agárral, ezzel a kitűnő vadászskutyával mi is a már magunkkal hozott solymászáttal kapcsolatban ismerkedtünk meg. A Leningrádi Ermitázs XVII—XVIII. századi ún. permi ezüst tála, amely László Gyula véleménye szerint esetleg magyar mester műve (vö. Hunor és Magyar nyomában 55), solymászt ábrázol. Amikor már a solymász ábrázolására is sor került, régi múltra tekinthetett vissza Kelet-Európában az Ázsiából származó solymászat. Nagy valószínűséggel feltehető, hogy az ugor eredetű, általános jelentésű *eb* és *kutya* elnevezés mellé, a vadászás megismert új módjával, a solymászáttal került nyelvünkbe az *agár* szó, ill., hogy onnan való, ahonnan vadászó madaraink elnevezésének zöme is, az ázsiai törökségből: *sólyom*, *karvaly* (Németh: MNy. 39: 99—104); *ölyv* (Ligeti: NyK. 49: 238—9); *torontál* 'kis sólyom' (Ligeti: Pais- emlékkönyv 40—4); *turul* (Vönöczky Schenk Jakab: Aquila 42: 267).

3. Az *agár* szóra egyelőre — részben már a BTLw.-ben is említett — következő török megfelelők állnak rendelkezésünkre: tel. *āğār* 'Jagdhund, Hühnerhund' (Radl. 1: 711); kumand, kond. *eger* 'sobaka' (Verbickij); leb. sor. *āğār* 'Jagdhund' (Radl. 1: 695); bar. *igār* 'Jagdhund' (Radl. 1: 1425); *bask*, *iger* 'Metis ot sobakisamki i volka samca' (Baišev: Bašk.-russk. sl.); kumük-balk. *eger* 'vadászskutya' (Németh: KSz. 12: 111); csuv. *akar* (*agár*) 'ustáreloe slovo, povid, ozn. borzuju sobaku' (Ašm. 1: 87). — Ha mármost feltérképezzük az *agár* szó török megfelelőit, úgy találjuk, hogy azok legsűrűbben az ún. szibériai jellegű nyelvekben fordulnak elő, és nyugat felé szóródva eljutnak különböző kipesak nyelvjárásokba, a Kaukázusban az oszétba is, a csuvasba, sőt az ázsiai törökséggel területileg érintkező fgr. nyelvekbe is behatolnak. Kannisto például a vog. *ğā. kār* 'Haushund' szót igen réginek, a vogul nyelv török jövevényszavainak a legrégebb rétegébe tartozónak gondolja, és az osztják *ácár* adattal együtt, egy török *āğār* alapalakból származtatja (FUF. 17: 250). — Az oguz és a turki nyelvcsoporthoz nem fordul elő a szó, ami azt jelenti, hogy nem tartozéka az őstörök szókinésznek, hanem nyilván különfejlődés eredménye, minden bizonnyal az altaji nyelvcsoporthoz belső fejlődésű szava. Már Bang gondolt rá (TT. 1: 17 Anm. 2), amire Németh is felfigyelt (NyK. 48: 143), hogy a török *āğār* vadászskutya elnevezés esetleg tapadásos jelentésfejlődéssel egy *āğār(ā) ~ ānār-ār it* 'hajtó eb' féle jelzős szerkezetből vált ki. A Bangnál alapul vett 'verfolgen' jelentésű tör. *ānār-* ~ *āğār-* ige ma már csak a nyelvemlékekből mutatható ki (ATGr. 298). Figyelemre méltó Verbickij altaji szótárában a többféle variánsban ismert *agār* hangutánzó szóhoz fűzött értelmezés: 'kričat' vo vremja lovli zvorej, štobi krikom vignat' ich na udobnoe mesto', aminek alapján az *agár* szó hangutánzó eredete is szóba jöhetne, ill. állathívogató vált volna állatnévvé. — A török *āğār* ~ *ānār* vadászskutyanev ilyen messzemenő elemzése a magyar *agár* eredetizése szempontjából nem fontos, elegendő annak a felismerése, hogy a szó nagy valószínűséggel Belső-Ázsiában alakult ki, ahonnan a madarakkal űzött vadászat szokásával párhuzamosan terjedt Európa felé.

Ezt a tárgy történeti hátteret, miszerint az *agár* szó keletről jutott el a csuvasokhoz is, ill. hogy a csuvasban nem genuin, hanem jövevényszó, hangtörténeti bizonyítékok is támogatják. Ősi örökség esetén ui. a -g- az ócsuvasban hangtörvényesen spirántizálódott volna, s a csuvasból való kölcsönzés esetén egy -ɣ- fejlődési fokon át, ma a magyarban *ár*-nak hangzanék. A BTLw.-ben ócsuvasnak jelzett *agar* kiinduló alak ezek szerint

nem ócsuvas, hanem egy kipcsek nyelvi forma, ami nem hozható közvetlen kapcsolatba ócsuvas kölcsönzéseinkkel, ill. nem illeszthető bele ennek a jövevényszórétegnek hangtani kereteibe. — Látni való, hogy a BTLw. óta az ócsuvasból magyarázott *agár* szó török származtatásának „jelentős hangtani akadályai” tulajdonképpen abból adódtak, hogy kipcsek jövevényszóra, rá nem vonatkoztatható hangtörvényeket alkalmaztak, s ebből az ellentmondásból az *agár* szóval kapcsolatban más fémjelzés, mint „vitatott eredetű”, nem születhetett. — Ami mármost a magyar szó mély hangúságát illeti az ismert magas hangrendű török *ägär* adatokkal szemben, nem áthidalható akadály, de semmi esetre sem lehet egy időben túlságosan előretolt csuv. hangrendi átcapással megkerülni. Ebből a kényszerhelyzetből is csak az ócsuvasból való származtatás elejtésével szabadulhatunk. Abból a körülményből kell kiindulnunk, hogy a hangrendi párhuzam már a nyelvemlékekben sem volt ismeretlen. Közel fekvő példa a 'vad, vad állat' jelentésű *an ~ an̄* vö. *an̄i* 'Jäger' (ATGr. 294), amely nominális alapja lehetett az említett *an̄ar- ~ agär-* 'verfolgen, jagen' igének. — A magyar *agár* minden jel szerint egy feltehető kipcsek *agar ~ ägär* alakpár mély hangú tagjának az átvétele lehet.

4. Régen vajdó probléma az oszmán-török *zagar* 'bir cins av köpeği' (Türkçe Sözlük) és a magy. *agár* kutyanev összefüggésének gondolata is, amit a TESz. szóba sem hoz. Legelőször Révainál merül fel (Vocabula Turcica 9.), Vámbéry csak ismétli (NyK. 8: 125), és csak jóval később részletezi: Lehetséges, hogy a törökök a magyarból vették, s akkor a *z*-nek meg is van a magyarázata (MBölcs. 133). Ő is hibás tagolására gondol, mint már Ivković-Broz horvát szótára (1901): *az agár > a zagár*. Mivel a *zagár* vadász-kutyanev mind az oszmán-törökben, mind a délszláv nyelvekben megvan, külön vizsgálendő, honnan került az oszmán-törökbe és honnan a délszláv és egyéb balkáni nyelvekbe. — Az oszm.-tör. *zagar* magyarból való magyarázatának megvolna a tárgyi alapja, hiszen a hódoltság korában, amint hallottuk, a betanított vadászmadarakkal együtt, vadászebeket is vittek tőlünk. Analóg eset továbbá, hogy a magyar főnemesi udvarok *agárviselőinek* tisztességét a török portán a *zagarži*-k töltötték be. Vö. Fekete Lajos: Siyāqat-Schrift 1: 823: *zagarži* 'Hundewächter'. Sőt a janicsárok egész osztaga agarász tisztet töltött be, amint azt Barbier de Meynard szótára is kifejti: „un regiment (orta) des janissaires était chargé de la garde des limiers du sultan et portait à cause de cela, le nom de zagardji” (2: 40). Az oszm.-török *zagar ~ magy agár* összefüggésének kétségét azonban, úgy látszik, inkább hangtani, ill. alaktani nehézségek táplálták. A szóhatár-eltolódás főleg a múltra jellemző jelenségének itt azzal a ritkább esetével állunk szemben, amikor az első szó (ez esetben az *az* névelő) vége tapadt a következő szó elejéhez, vagyis *a zacskó > az acskó* fordított esete. Ez a folyamat pedig már a magyar népnyelvben végbement, amire bizonyítékul szolgálhat a hosszúmezei allódiium vadászkutyajegyzékében (1701.) szereplő *Zagras*, a *Visla* és egyéb kutyanevek közt (vö. Schramm Ferenc: MNy. 65: 92). Hasonló természetű szóhatár-eltolódást példáz a *zegezdő* az elhomályosult jelentésű *az Agh erdő*-ből (1767.) (vö. Névtudományi vizsgálatok 87). — Az egész Balkánon elterjedt *agár* jelentésű *zagar* szónak a megfejtését Kniezsánál is hiába keressük, mindössze annyit állapít meg, hogy délszláv eredetű nem lehet. A magyarból való átvételnek pedig azért nem fogadja el, mert nem hisz *az agár > a zagár* ilyen korai keletkezésében. Ezek szerint nem marad hátra más eshetőség, mint a törökből származtatás, ami nagyon valószínűnek is látszik, ha felidézünk a hódoltság korabeli állapotokat. Arra kell gondolnunk, hogy a megszállt Balkán agarászó urai nyilván csak a török basák lehettek, s a földhözragadt szlávok, albánok és görögök az ő szolgálatukban ismerkedtek meg az állatnévvel. Legújabbban Abdulah Škaljić is egészen természetesen a szerb-horvát nyelv török jövevényszavai közé iktatja (Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku 1966.).

A Belső-Ázsiából kiindult *agár* szó magyar *zagar* változatban visszakerült a törökség egy olyan nyelvszoportjába, ahol eddig nem volt ismeretes, és ez továbbadta a fennhatósága alá tartozó területek népeinek is.

K. Palló Margit

Tetová. I. Tavaly volt kétszáz éve, hogy először írták le ezt a szót, természetesen nem magyarul. James Cook angol kapitány, a Csendes-óceán nagy felfedező hajója 1769 júliusában Tahiti szigetén partra szállva a hajónaplóban számolt be erről a bennszülöttek nyelvén szerinte *tattoo*-nak nevezett különös bőrdíszítő eljárásról. (An Account of a Voyage round the World in 1769—1771, by Lt. J. Cook. Először kiadva a J. Hawkesworth-féle Voyages sorozat 2. kötetében, London, 1773.) Az angol utazó élményét — nagyjából Cook beszámolóját követve — így írta át magyarra Benkő Ferenc nagyenyedi professzor 1796-ban: [Tahiti szigetén] Nevezetes szokások a' tefteknek ifju korokban való virágos ki-íráfok, mellyeknek mefterei vagynak, azt éles hal-fogakkal, és tsiga hajakkal vífzik véghez; neve *Totue*, a' figurájok fok féle regularis, és fekete korommal feftvén a' rajzoló fogokat, holtokig meg-marad, és azt erővel-is véghez vífzik minden 14 esztendő gyermekkel, addig többnyire fél-mezitelen járván. (Parnasszusi időtöltés, IV. 22).

Benkő Magyar Geográfiájában még néhányszor megemlékezik erről az eljárásról, de nem használja az idegen szót. Így 1801-ben: [Nigritziában] Az ifju Afzfzonyok meleg tövel mindenféle fzeép virágokat írnak a' teftekre, mely végig meg-marad (III. 53); 1802-ben pedig: [Az észak-amerikai indiánok] Magokat feftik, vagy-is virágokra mettzik a' Tefteket (IV. 182 és 18).

Nem találkozunk az idegen szóval még akkor sem, amikor 1810-ben magyarul is megjelent Cooknak ama' híres anglus hajós-kapitánynak a' Föld körül utazása, melyet Banks és Solander Tudósok társaságában [sic] tett 1768—1771 esztendőben. Németből fordította Horváth 'Sigmond esengei ev. préd. Terjedelmi okokból Cook három ide vonatkozó passzusából csak azokat a sorokat idézzük, amelyekben a tetováálás folyamatát a fordító valamilyen magyar igével írta körül. [A tahitiak] testeket több helyekenn is kidörgölhetetlenképpen befestik (133). [Új-Zélandban] A' testeket mindenik nem meg-irja feketére, . . . Az afzfzonyok . . . testeket . . . mint egy fekete flastrommal kipettegetik (225). [Savu szigetén] bőroket bizonyos kitorülhetetlen figurákkal megjelelik. Az afzfzonyok pedig négy fzepletű fekete linéákkal vóltak megbillyegezve (311).

E körülíró módszerrel találkozunk még 1816-ban Hübner lexikonában is: [a polynesiak] fehér személyek . . . magokat a' pontozás által kevesebbé csufítják, mint a férjfiak (III. 437). [A Marquesas szigetek lakói] a' testeken mettszeni szokott képek mesterségét . . . tökéletességben úzik (V. 376). [A tarlatánoknál] a' férjfiak 's Aszszonyok egész szemérmekig meztelen járnak 's magokat megböködik (V. 135). Még 1831-ben is „a testen béedzett czifraságokról” olvasunk Zádor Eleknél (Geographiai kézikönyv, II. 253, 256).

2. Az idegen ige magyar szövegben először alighanem ugyanannál a Horváth Zsigmondnál bukkan fel 1813-ban, aki pár évvel korábban Cookból fordított. Amerikának hazsonnal mulattató Esmértetésében azt írta a grönlandi eszkimókról, hogy „legkedvesebb tzifrálkodások abban áll, hogy álloknak, pofájoknak, kezeiknek 's lábainknak bőrért fekete tzérnával kivarrják (tátovirozzák)” (192).

Ettől az időponttól kezdve hetven-nyolevan éven át az ige (az első szótag magánhangzójának változásaival) *-iroz* végződésű alakban élt nyelvünkben. A *tátoviroz* szónak *v* hangja a Cook által leírt *tattoo* szónak német hangrendszerű betűjejtésére mutat. Az *-irmorféma* denominális igeképző nivoltában ugyancsak német közvetítésre enged következtetni.

Néhány példa a Horváthtól bevezetett szó- és betűképre: 1817-ben La Perousenak ... Utazásainak veleje c. műben: tátovirozottság (63), tátovirozva (293), tátovirozták (360), — s egyszer: magokat tátovirták (63). Zádor Eleknél: taettovirozás (II. 248), taettovirozva (II. 262). Meglehetősen következetlen a németből 1833 — 34-ben fordított Közhasznú Esmeretek Tára: tattovirozás (VIII. 334), tátovirozás (VIII. 462), tatovirozás (XI. 454) és tátoviroz (XII. 195).

Ugyanezek az alakok váltakoztak nálunk a XIX. század közepső harmadának utazóinál és íróinál, azzal a különbséggel, hogy az angolul is tudó szerzők az első szótagban már az *e* betűt és hangot használták (pl. Haraszthy Ágoston 1844-ben, I. 170, 190).

A mai angol *tattoo* szó hangértékéhez tudomásom szerint elsőnek Bródy Sándor került közel, aki 1886-ban írta le azt a nyelvünkbe azóta begyökerezett betűképpel: egy nagy osztály tetoválja magát (Don Quixote kisasszony, I. 44 NSz). Idegen szótáraink közül a *tetová* alakot elsőnek Radó Antal regisztrálta 1903-ban, párhuzamosan a *tetoviroz* mellett. Az első világháború után a tautológias morfémahalmozó *-iroz* alakok meglehetősen megirítottak idegenszó-készletünkben, részben el is tűntek, s a *bokszíroz*, *blokkíroz*, *garazsíroz*, *szekíroz*, *telegrafíroz*, *treníroz* mellé, némely esetben helyére kevésbé idegen-szerűnek érzett, rövidebb igealakok léptek. Ezeket egy etimológiai felfogás a nem német (hanem francia, latin, angol stb.) szó tőalakja új átvételének tekinti.

3. Ez a nyolcvanas évektől megfigyelhető lassú *tetoviroz* → *tetová* változás időben nagyjából egybeesik a tetoválas tényének és fogalmának hazai szerepváltozásával. A XIX. század elején — ahogy a Benkő-féle Geográfia, a Cook-fordítás és Hübner passzusai mutatják — előbb ismertük meg az idegen *fogalmat*, mint az idegen szót. A XIX. század közepe felé közeledve előbb került a nyelvünkbe az idegen *szó*, mint vált észlelhetővé magyar személyek bőrén a *jelenség*. Nincs módunkban, s nem is feladatunk e cikkben a kérdés antropológiai oldalának történeti vizsgálata. Otto Lauffertől eltérően, aki e szokásának sok évszázados európai meglétét feltételezi (Über die Geschichte und den heutigen volkstümlichen Gebrauch der Tätowierung in Deutschland. Wörter und Sachen, VI. 1914—15, 1—14) az ide vonatkozó csekély irodalom, ill. elszórt utalások alapján azt tartjuk valószínűnek, hogy a tetoválas gyakorlata hazánkban csak a múlt század közepén vagy utolsó harmadában kezdhetett meghonosodni és szélesebb körben terjedni. (Nagyon ritkán, szörványosan persze jóval korábban is előfordult. Széchenyi István naplójából, az 1819. július 17- és 27-én kelt bejegyzésekből és egy levélfogalmazványából tudjuk, hogy húsz éves korában Bécsben karjára tetováltatta akkori szerelmének, Selina O'Meade ír-osztrák leánynak nevét. A Naplók Viszota-féle kiadása, X. 658, 663, 835).

A tetoválas művelete hazai terjedésében része lehetett az Osztrák—Magyar Monarchia olyan ezredeinek, melyek nem magyar földön, hanem pl. Észak-Olaszországban, az okkupáció korabeli Bosznia-Hercegovinában állomásoztak, ahol ez a szokás a bennszülött lakosság között már ismert volt. Még több szerep juthatott a kereskedelmi és haditengerészetben szolgáló, az ország határaitól messzire s a nemzetközi kikötők világában megforduló magyar matrózoknak, akik között a tetoválas idővel hagyományos jelenséggé vált. A monarchia hadiflottájának utolsó parancsnokáról, egy később nálunk fontos politikai szerephez jutott ellentengernagyról minden matróz tudta, hogy teste egy részében sárkányfigurákkal volt tetovála. A hajósok világában az ilyesmi nemzetközi szokássá vált. V. György angol király fiatal tengerésztiszt korában jobb alkarján tetováltatta magát.

4. Ma Magyarországon a tetoválas nem ritka jelenség. Behatóan foglalkozik vele dr. Pastinszky István 17 ábrával illusztrált, A tetoválas c. tanulmányában, a Természet-

tudományi Közlöny 88. évf. (1957) 268–274. lapjan. A többféle lehetséges eljárás közül nálunk egyáltalán nem él a színes cérnával való kivarrás, sem az egyes afrikai törzseknel divatozó, mesterséges sebhelyeket, hurkaszerű kidomborodást előidéző ún. hegtetoválás sem. Nálunk csupán a böködött, festékes túvel szurkált, orvosi nyelven *epigraphia cutanea* néven ismeretes eljárás szokásos. Korántsem szorítkozik azonban katonákra, mint a századfordulón, sőt azok között ma már aránylag ritka. A napilapjainkban fel-felbukkanó hírek szerint a legkevésbé művelt társadalmi rétegek világában, fiatal férfi segédmunkások között észlelhető leggyakrabban. Moldova Györgynek A tetovált kereszt c., az ún. javítóintézetek fiatal bűnözőiről készült szociográfiai jellegű írása szerint a pesti tizenéves hüligrán galerik tagjai között az azonos alakú tetovált figura az összetartozás titkos jele. Ilyenféle összekapcsoló szerep a fehér ember világában elég gyakran jutott e bőrműtétnek. Az első világháborúban a Nádasdy huszárezred minden olyan tagja, aki egy 1916-ban megvívott nagy csatát túlélte, azonos jellel tetováltatta magát. Ez a jel egy kb. tízfiliéres nagyságú, nyolc csúcsú csillag volt, a bal kézfejnek azon a lágyszőrvén, mely a hüvelyk- és mutatóujjat összeköti. (Néhai Medgyesy Miklós ezredes szíves közlése.)

Volt azonban megkülönböztető és nyilvántartó szerepe is, éppen korunkban. Közismert tény, hogy a hitleri Waffen-SS tagjai a bal hónaljuk közelében éppúgy tetoválva voltak a vérsoportot jelző betűkkel, mint az egyes koncentrációs táborok foglyai azonosági számmal az alkaron, a csukló fölött. (Az utóbbi nagynéha ma is látható még a pesti villamosokon a nyári hónapokban ujjatlan ruhát viselő és a kapaszkodó fogantyút markoló hölgyeken.) A spontán tetoválás elterjedt a hazai cigányság alsó rétegeiben (éspedig a nők között is, mint szexuális stimuláló eszköz), ahol pedig a természetes bőrszín e jelenségnek kevésbé kedvez.

Mind e funkciókon túl a tetoválásnak lélektani szerepe is van. Már Cook említi a tetoválási eljárás fájdalmasságát: egy csontból vagy csigahéjból készült fészakkal élnek, mellynek mint a' fésűnek, éles fogakat tsinálnak. Ezt koromba mártják 's a' bőrre tefzik; ekkor rá ütik, úgy hogy a' bémázott fogak a' bőrbe bele hatnak 's az a' jel mint valamelly billyeg örökössen megmarad. . . . Ennek nagy fájdalommal kell végbe menni (133). Hasonlóképpen 1817-ben La Pérouse: A' tátovirozottságot különös ékességnek tartják a' vad nemzetek. De ez igen fájdalmas módja a' tzifrálkodásnak (63). Aki e fájdalmakat kiállotta, az tűró képességét, férfias keménységét bizonyította vele, tehát olyan tulajdonságokat, melyek kezdetleges értékrendű emberek között különleges becsben állanak. Ez az érzelmi érték játszik szerepet az amerikai Tennessee Williamsnek Pécsett 1968-ban és Pesten 1970-ben bemutatott A tetovált rózsa (The Rose Tattoo) c. színművében is.

5. A tetovált rajz, ábra Magyarországon ma csekély változatosságot mutat. A többnyire nagyon kezdetleges rajzú ábrák a közizlés igénytelenségére vallanak. A honvédségnél, századunk elején a jobb alkar belső oldalán szív alakú keretben a személy nevének kezdőbetűi és születési éve voltak olvashatók — ezáltal tehát némiképp az azonosági jegyet pótolva —, a tengerészeknél ugyanott vagy a felsőkar külső oldalán a horgony és néha halfarkú, dús keblű sellő volt látható. Mai fiatalok alsó és felső karján, néha mellén, sőt hátán is, olykor még az ujjak meg a kéz hátán visszatérő motívum a kígyó, a lepke, a patkó, nagyobb bőrfelületeken a pálmafa női akttal, az indiánfej, a hüligránizmura hajlóknál pedig a halálfej. Nem ritkák a különféle jelszavak, szövegfosztlányok, az imádott nő neve s a tizenéveseknél az Anyám szó sem. E banális szimbólumokkal Pastinszky foglalkozott részletesebben.

Nálunk a felhám alá beszurkált festékanyag többnyire korom, faszénpor, tinta, tus, a honvédségnél régebben puszkapor, a mintát kibökődös szerszám az ár, a gombostű, a vasszeg. A fejlett technikájú nagy nyugati kikötővárosokban, ahol mintakönyvek

alapján az ábrák számai között lehet válogatni, a tetováló üzemek villanytűvel dolgoznak, három-, négyféle színes festékkel és természetesen helyi érzéstelenítéssel. Különös gonddal történik az úrhajósok testén azoknak a pontoknak tetoválással való jelölése, ahova az egyes élettani folyamatokat önműködően jelző-író és rádióval továbbító készülékeket kapcsolják.

6. A tetoválás fogalmára se igei, se főnévi szerepben nem született nyelvünk saját eszközeivel alkotott olyan szó, mely országosan elterjedt volna. (Az angol, francia és német is az idegen szót használja, az orosz a *visivat* megjelöléssel él.) Köszönettel tartozom Gunda Bélának, aki saját gyűjtéséből két adatot volt szíves velem közölni. A második világháború előtti években a Fejér megyei ráckeresztúri legényektől hallotta, hogy ők *kiverik, kiszurkálják* karjukat, amikor tetoválnak. Debrecen téglavető cigányaitól pedig a közelebbi múltban a *detomálás* megnevezést hallotta.

A tetoválásnak csak a neve új, és származik a földgömb túlsó oldaláról, — a jelenség ilyen vagy olyan formájában évszázados. Sztrabón már időszámításunk kezdetén említett tetoválnak tekinthető trák törzseket (VII. 4). Az Ószövetség a zsidóknak megtiltotta ezt az eljárást (Mózes III. és V. könyve), Mohammed is a híveinek, s egy Northumberlandban 787-ben tartott zsinat a keresztényeknek, mivel pogány babonás kultuszok továbbélésének jelét látta benne.

Országh László

A kéregbockor tárgyi háttéréhez. Reuter C. azt fejtegeti, hogy a regösének cserfakéreg bockora tulajdonképpen égerfa ('Erle, Alnus') kérgéből készült bockor volt. Az égerfa lábbelihez is szolgáltatott anyagot, s az ősi kéregbockor (a regösének nyír-, szil- és hársfa bockort is említene) erősíti azokat a szálakat, amelyek „a magyar népet a finnugor népek családjához kötik” (Nyr. 91: 484). Végh J. M. ezt kiegészíti azzal, hogy az oroszoknál is megvan a nyírkéreg (hárs-, szilkéreg) bockor. Felhívja a figyelmet arra, hogy a TESz. az ismeretlen eredetű *bocskor* szónak nem közli 'faháncsból, fakéregből készült lábbeli' jelentését. Meg kellene vizsgálni — írja — hogy volt-e a bockornak ilyen jelentése (Nyr. 92: 346).

Az utóbbi kérdésre szeretnék mindenekelőtt felelni. Az abaúji — sok archaikumot őrző — Pusztafaluban ismerték a hárskéreg bockort. A leírás szerint „a hársfát levágták, kérgét lehántották és kétujjnyi szélességben elhasogatva mintegy két hétig vízben áztatták. Mikor a vízből kivették, külső kérgét eltávolították, hogy fehér legyen. Ebből készültek azután a cifrán fonott bockorok” (Tagán: Népr. Ért. 31: 154). A pusztafalusiak készítettek hársfaháncsból kötelet, szőnyeget is. Az Ormánságban a különféle kéregedényeken (*finak, merce, pónyék, pónyeg, sarginya, szapu, szepet, szükő, tukó*) kívül egyszerű bockort is hajtogattak nyírkéregből (Gunda: Néprajzi gyűjtőtűtön. 1956. 32). A Börzsöny hegységben pedig az első világháború idején orosz hadifoglyoktól tanulták meg a kéregbockor készítését (Fehér J.: Néprajzi Közlemények 2 [1957]: 284).

A magyar kéregbockorról sajnos többet nem tudunk. Legalábbis több adat nem áll a rendelkezésemre. Pedig a hárskéreg (háncs) és egyéb fakéreg felhasználásának nagy múltja van népünk körében. A hárskéregből fontak kötelet, ágyat, széket, ládácskát, amint arról Takáts S. is ír (Rajzok a török világból, 3: 316; l. még Csefkó Gy.: Szállóigék, szólásmódok, 65—8). A különféle fák kérgéből készült edényekre vonatkozó tárgyi és nyelvi adatokat Ethnographica Carpathica c. munkámban foglaltam össze (55—8).

A magyar kéregbockor finnugor eredetével azonban csinján kell bánni. Manninen I. szerint valószínű, hogy a bőr lábbeli a finnugor népeknél régebbi, mint a fakéregből

készült. Sem az osztjálkoknak, sem a voguloknak nincs fakéreg lábbelijük, s nem hordanak ilyet a szibériai népek sem. Ismeretlen a kéreglábbeli az altaji törököknél, akik pedig a fakérgyet sokféleképpen felhasználják (Kansatieteellinen Arkisto 13 : 1, 145). A finn, ill. finnugor népek fakéreg (hánsc) bocskorának kérdésével újabban igen részletesen Valonen N. foglalkozott, s nagy óvatossággal nyilatkozva a kéregbocskorok eredetéről azt mondja, hogy a fonott kéreglábbeli a kelet-európai hárserdők övezetében olyan régi eredetűek, hogy korai elterjedési központjukat nehéz körvonalazni. A bocskorokat eredetileg nem nyír-, hanem hársfakéregből készítették. Elvéve használatos füz-, éger-, szil- és borókakéreg is a bocskorfonáshoz. Északi területeken a hárskéreg bocskorról a növényföldrajzi viszonyok miatt áttértek a nyírkéreg bocskor készítésére. A nyírkéreg bocskorra utal a *tamo*- 'nyírkéregszalag', *tuchi*- 'nyírhéj', nyírkéreg' terminológiával kapcsolatos különböző elnevezése a finn kéregbocskoroknak. Lehetséges viszont, hogy a finn nyelvben a *virsu* jelentette eredetileg a hárskéreg bocskort. A *virsu* terminológia körül sok probléma merült fel. Vahros I. S. az orosz lábbelik elnevezéséről írt munkájában a legvalószínűbbnek azt tartja, hogy a finn *virsu* az óorosz **vǫrza* 'hársfánsc bocskor' átvétele (Vahros I. S.: Naimenovaniya obuvi v ruszkom jazike. Helsinki, 1959. 81). Vasmer M. is orosz eredetűnek tartja a finn *virsu*-t (Russisches Etymologisches Wörterbuch, 1: 188).

Feltehető, hogy a Finn-öböltől délre, ahol az ősfinnnek lakhattak, a hárskéreg lábbeli nagy jelentőségű volt, mint ma a nagyoroszoknál és a volgai finnugor népeknél. Kétségkívül, az ősfinn korszakban a finnek már ismerték a kéregbocskort. Eléggé homályos a kéreglábbeli története a volgai finnugor népeknél. A votják *kut* 'hárskéreg bocskor' és a zürjén *kot* 'bőrbocskor, magas szárú filccsizma' őspenni alakra mennek vissza, de nehéz megmondani, hogy eredetileg kéreg- vagy bőrbocskort jelentettek-e. A legrégebb történeti adat a nyírkéreg lábbeliről a koraközépkori Nesztor krónikában fordul elő. Abból kiderül, hogy Vlagyimir kievi herceg 985-ben nagybátyjával Dobrinyával a bolgárok ellen hadakozott, s legyőzte őket; ekkor mondta Dobrinya Vlagyimirnak: „Megszemléltm a kalodába zárt foglyokat, mind csizmába vannak; ezek nem fognak nékiünk adót fizetni, menjünk keressük fel a hánscbocskorosokat” (orosz *lapotnikov*). A közlés — amennyiben a volgai bolgárokra vonatkozik — azt bizonyítja, hogy szomszédai — akik finnugorok lehettek — a korai középkorban hánsc lábbelit hordtak (Valonen N.: Kansatieteellinen Arkisto, 9 [1952]: 246—7; Jeromin I. P.—Lihacsov D. C.: Hudozsosztvennaja proza kievskoj Ruszi XI—XIII. vekov. Moszkva, 1957. 43). Egyes szláv források említik, hogy a szlávok szegényebb rétege a kora középkorban hánscbocskort hordott. Feltűnő azonban, hogy a novgorodi szláv leletek szerint a város szegényebb lakossága csak kivételesen hordott hánsc lábbelit. Az ásatások során ilyen maradványok nem kerültek felszínre, noha más szerves anyag bőségesen előfordul a leletekben. Hasonló megfigyelést végeztek a régészek a korai lengyel települések feltárása során is (Hensel W.: Die Slawen im frühen Mittelalter. Berlin, 1965. 379—80).

Egyébként a hánscbocskorok az oroszoknál széles körben el vannak terjedve. Részletesen ír az orosz hánscbocskorokról Valonen N. is, s az újabban megjelent orosz néprajzi atlasz a különböző formák elterjedését térképen is bemutatja (Russzkij isztoriko-etnograficeszkij atlasz. Moszkva, 1967. 250—5, 70. térkép), nem beszélve Zelenin D. kitűnő orosz néprajzi kézikönyvéről (Russische Volkskunde, 1927. 241—3). Ezeknek a munkáknak a részletadatait nem szükséges itt ismertetni, de azt talán tanulságos elmondani, hogy a századforduló táján a hársfánscot még hihetetlen nagy mennyiségben használták fel az akkori Oroszországban. 20 millió ember hordott hársfánsc bocskort, s évenként kb. 490 millió hársfát pusztítottak el (Schrader O.: Reallexikon der indogermanischen Altertumskunde. Strassburg, 1901. 503).

Gunda Béla

Szótörténeti hozzászólások. **Abesszin.** Nyelvészeti irodalmunk feltevése szerint az *abesszin* népnév elvonás útján keletkezett az *Abesszinia* országnévből (TESz. 1: 90). Legkorábbi előfordulását 1856-ból ismerjük: Jókai használta *abyssin* alakban (Kiss Lajos: MNy. 64: 465). A XVI. századból idézendő példánk a származás más lehetőségét valószínűsíti. Valkai András versbe szedett mesés keleti története a népnevet testesebb formában mutatja: 1573: „Orlágaga negyuen moltis Belulgiannac . . . Sceua orlágában ő fő lakohelye . . . *Abiffinufoc* köfzt fő nemzet népe” (Cronica, melyben megirattatik Prister Johannis, azaz a nagy János pap császárnak igen nagy császári birodalma K4b); „Temerdec kazdaglággal bőuelkődíc, Minden köz neuel így hiuatic, Magokat *Abiffinufok-nac* neuezic” (uo.) stb. Szövegünk a szót melléknévi értelemben is feltünteti: „Harom lágaz és hatuan záfzlós wrfiac . . . *Abiffinus* Czafzárnac vduarlottac” (Lla). A história Abesszinia őslakóinak nevével kapcsolatban is érdekes vonatkozást tartalmaz. A *trog-lodita* 'barlanglakó' nép országa a régi írók szerint a mai Abesszinia (RévaiNagyLex. 18: 493). Valkai András éneke erre az összefüggésre is utal: „*Trogloditac*, kic mérges nyillal élneç, Nem régen vólt engedetlenne lőttec” (M2b). Adataink feljogosítanak arra a vélekedésre, hogy az *abesszin* népnév a *danus* : *dán*, *scótus* : *skót* népnév analógiájára a latin *-us* végződés elhagyásával jött létre.

Borravaló. Szavunk legkorábbinak vélt lelőhelyén, egy 1631. évi céhlevélben főnévként fordul elő (Nyr. 88 : 206). A TESz. szótörténeti magyarázata lehetségesnek tartja, hogy a *borraivaló* közvetlen főnévi használatban keletkezett, de e nézet mellett azt a feltevést is rögzíti, hogy esetleg tapadás útján egy, adatokkal még nem igazolható **borraivaló pénz* jelzős kifejezésből vált ki (1 : 349). Példamondatunk ez utóbbi gondolat javára dönti el a kérdést: 1620: „Az Legeniek az *Borra valo penzt* fel ne vehesek semmi uthon az eő Urok hire nélkül” (Jakab Elek: Oklevéltár Kolozsvár története II. és III. kötetéhez 2 : 251).

Breviárium. Eredeti jelentése: 'latin nyelvű katolikus papi imádságoskönyv' (vö. ÉrtSz. 1 : 718). Az EtSz. szerint ez a már a XVI. század eleje óta *breviár* alakban ismert szó: „ma [= 1915] *breviárium*” (1 : 536). E kormegjelölés késői időpontnak teszik. Kiss Lajos valóban a kifejezésnek másfél évszázaddal korábbi lelőhelyét mutatta ki: A *breviárium* már Bod Péternél előfordul 1760-ban (MNy. 63 : 101). Használata azonban ennél az időpontnál is előbbi. A két változat egymás mellett élt már a XVI—XVII. század fordulóján. Párhuzamos előfordulásukat Magyar István és Pázmány Péter szóhasználatával szemléltethetjük. Magyar lutheránus álláspontról fogalmazza meg a keresztény módon viselkedés követelményeit, s benne ezt a tételt: 1602: „Az Pap Vrac . . . hadgyac hatrab az . . . *Breviarnac* . . . hafzontalan oluafafat” (Az országokban való sok romlásoknak okairól. Kiad. Ferenczi Zoltán. RMKt. 27 : 207). Pázmány Magyar könyvére írt feleletében a szó teljesebb alakjával válaszol: 1603: „Csuda hogy még a Missálét és *Breviáriumot* is reánk nem támasztyátok” (ÖM. 1 : 99). A XVIII. század elejéről is van adatunk: 1703: A karmelita szerzetesek szokásrendje szerint „Minnyájan az kik ebben az Seapular Gyülekezetben vadnak . . . minden nap *Breviariumot* avagy Rofariumot mondanak” (Haszna és szokása Carmeliták szent szerzetiben való Fő Társaságnak . . . A7a).

Enciklopédista. Ennek a rendszerint többes számban előforduló kifejezésnek jelentését az ÉrtSz. ekképp határozza meg: „Az 1751—1780 között kiadott francia Enciklopédia munkatársa, a polgári forradalmat előkészítő, a feudalizmus, az abszolutizmus és az egyház ellen harcoló haladó gondolkodó” (2 : 383). Első előfordulásának helyét és dátumát ma csak szótári számbavétel alapján ismerjük: 1865: Babos Kálmán: Közhasznu

magyarázó szótár (TESz. 1 : 766). Cikkemben közvetlenebb forrásokra szeretnék rámutatni.

Az *enciklopédista* korai megjelenését életrajzi és ismeretterjesztő lexikonaink jelzik: 1819: Diderot elhatározta, hogy kiadja az Enciklopédiát. „Minekutánna ezen tüzéla plánumát elkészítette volna, annak tökéletességre való vihetése véget sok nevezetes Tudósokkal (az úgy neveztetni szokott | *Encyklopaedistákkal*) úgymint: Daubentonnal, Rousseauval, Marmontellel, Le Blonddal, Le Monnierrel, kiváltképpen pedig d'Alamberttel állott társaságba” (Mokry Benjámin: Közönséges Historiai-Biographiai Kézi-Lexikon 2 : 45–46); 1832: „*Encyclopaedisták*, a' d'Alambert és Diderot kezdte encyclopaediának dolgozóji, különösen azok, kik philosophiai, theologiai, status tudományi és aestheticaik czikelyeit dolgozták” (Közhasznu Esmeretek Tára 4 : 308).

Reformkori tudományos irodalmunk és publicisztikánk jól ismeri szavunkat. Elméleti fejtegetések, forradalmi események, politikai mozzanatok kapcsán utalnak vissza az enciklopédisták eszmei tevékenységére.

Munkásságukat jogi vonatkozásban érinti egy-két gondolat. A XVIII. század két eszményt vont ki a maga politikai elveiből: a jogot és jólétet, s ezek megvalósításához az emberi jogok kinyilatkoztatásával fogott: 1835: „A' jog e fogalma, az *encyclopaedisták* által egész Európában elterjedt; s elfoglalá a' legnagyobb elméket” (Tudománytár 6 : 107), Szalay László szerint: midőn II. Katalin cárnő törvényködex készítésére adott utasítást, szándéka pozitív elemei között ott lappangott a zsarnoki hatalom biztosítását célzó mellékgondolat is. 1840: „A' francia *encyclopaedisták*, kik elhireszteltségök' daczára néha a' megfoghatatlanságig jámborok voltak, aligha sejdítették ezt” (Publicistai dolgozatok 1 : 26).

Nemegyszer vallási, társadalmi motívumok elevenítik fel az enciklopédisták szellemi örökségének emlékét: A francia forradalmat három ok idézte elő: a vallás megvetése, a nép nyomora s a francia karakter. A vallás kiirtására Voltaire, D'Alambert és Diderot vállalkozott, s tervük megvalósítására legmegfelelőbb eszköznek az Enciklopédiát találták: 1835: „Az ő felügyelések alatt dolgoztak Raynal Yvon, du Marsay, Marmon-tel, Boulanger, Holbach, Toussint . . . Ezek *Encyclopaedistáknak* nevezettek. Munkájokat nem győzték ditsérni, trombitálni, Frantzia Országban, és külföldön terjeszteni. Ugy mondták, az *Encyclopaedisták* a' gondolkodás szabadságát, és az ember' jogait dívatba hozni . . . iparkodnak” (TudGyűjt 8 : 6). Más tényezők is szerepelnek a forradalom alapokai között: a társadalom romlottsága, az államháztartás és a XIV. Lajos alatt kibontakozó tudomány. Montesquieu megismertette a nemzeteket a törvények szellemével: 1838: „Utána az *encyclopaedisták* és oeconomisták két híres iskolája jött létre . . . Diderot az *encyclopaedisták* feje 's kitünő baráti . . . megtaníták a' nemzeteket politikai 's egyházi dolgokról merészen itélni” (uo. 11 : 14).

Hírlapjainkat néha egy-egy időszerű kérdés kötelezi szavunk használatára. Armand Barbès francia forradalmár halálbüntetését gályarabságra változtatták: 1839: „Azon állítás, hogy a' büntetésnek megváltoztatása beestelenitést foglal magában, . . . ismét egyike azon száz meg száz fogalom-zavaroknak, mellyek Franciaországban 's kivüle, az *encyclopaedisták*' fölvirágzása óta, léteznek” (Hírnök, július 29. 2); a hamis kereskedelmi elméleteket nem lehet átvinni a gyakorlatba, csak a filozófiai és politikai tévtanok válhatnak egy időre valósággá: 1845: „ezen tekintetben . . . történeti tényeket mutathatni fel, mint . . . a vallást illetőleg a 18dik század u.n. philosophusai, t. i. az *encyclopaedisták* [,] illuminatusok működéseiből eredő általános vallásos perversiót” (Nemzeti Ujság 753); a reformkor alkotmányjogi vitái szükségszerűen felidéztek a probléma elméleti múltját: 1846: az alkotmányosság szellemét terjesztő „Algernon Sidney's Locke, korukat előzték meg. Nem sokára Montesquieu, az *encyclopaedisták*, physiokraták, Rousseau, Voltaire,

Filangieri, Smith Ádám 'stb. még inkább költötték fel a' népekben a' szabadságvágyat'' (Jelenkor 157).

Evangelikus. Vallásjelölő kifejezés. Kovács Sándor Iván—Kulcsár Péter számos adatot közöl rá a XVII. század irodalmából. Első példamondatuk dátuma: 1606 (MNy. 64 : 352). Szavunk azonban már a XVI. század vitairodalmában felbukkan mind melléknévi, mind főnévi használatban.

A szó jelentését talán elsőnek Heltai Gáspár adja meg. Háló című, 1570-ben megjelent művének címlapszövege szerint „a Papa Antichristus Hispaniába az együgyű iambor Keresztyéneket, az Euangelionnac kőuetőit . . . meg kőrűli, ki keresi, meg fogja” (Háló. Kiad. Trócsányi Zoltán. RMKt. 36). A reformáció időpontjában tehát Heltaiék szemlélete szerint az igaz, jámbor keresztény magától értetődően evangélikust jelentett, mert Luther követői a pápai hatalom akaratával szemben a bibliához, szűkebb értelemben az evangéliumok tanításaihoz tértek vissza (vö. Simonyi: Nyr. 42 : 437; ÉrtSz. 2 : 490).

Szavunkkal legkorábban Dávid Ferenc unitárius szellemű párbeszédese művében találkozunk: 1570: „Aízt mondiác à moftani *Euangelicus* Doctoroc: Hogy nem kel azzokat meg kerefztelni, kie gyermek korokban meg kerefzteltéc [!]” (Könyvetske az igaz keresztényi keresztsegről S8b). A tanítvány e kijelentésére így válaszol a mester: „Had mondion *Euangelicus* Doctorod, à mit akar mondani” (uo.). Katolikus álláspont színezi a szó többszöri használatát Telegdi Miklósnak Bornemisza Péter állításait cáfoló művében: 1580: „[azt írod, hogy] a ti atyatic fiainac az *Evangelikusfoknac* iráfokból, alkalmas értelmet fzedegetec” (Telegdi Miklós pécsi püspök felelete Bornemisza Péter Fejtegetés című könyvére. Kiad. Rupp Kornél. RMKt. 12 : 11); „Amazokat kedig, kiket te *Euangelicusfoknac* neufez, mi végre ízoktam legyec neha kezembe vennem, . . . elege meg íelenttetem” (uo. 20); „Im ottan à te ízép *Euangelicus* | atyadfianalis bizonyétom Melanchtonnal [hogy érdeme van a jó cselekedetnek]” (uo. 105—6, 1. még 125, 155). Az 1598. évi tordai országgyűlésen hozott határozatok értelmében Váradon katolikus halottat, „a ki akarja kísérni, vagy catholicus, vagy *evangelicus*, szabad legyen kísérni, kitől senkit az *evangelicus* papi praedicator ne tiltsion” (Erd. Országgyűl. Eml. 4 : 196); ahova a római vallást erőszakkal bevitték, „azokról a helyekről, . . . tolláltassék a religio két fő ember által, melyeknek egyike *evangelikus*, másika catholicus légyen” (uo. 197). Magyar István vitairatában a lutheránus pap használja a szót: „Ne öldözzűc, tehát ne haborgaffue, ne tómltzezzűc, es ne birfagollyue az *Euangelicusfokat*” (Az országokban való sok romlásoknak okairól. RMKt. 27: 104).

Itt említenők meg, hogy Szarvas Gábor a kombináló szóalkotás példái közt Pázmány-szövegre is hivatkozik: „egy helyütt a két új hitfelekezetbelieket *kalvangélikusoknak* nevezi” (Nyr. 20 : 450; Simonyi: Nyr. 42 : 437). A forrásmegjelölés nélkül idézett kifejezést Pázmány 1613-ban használja az Isteni igazságra vezérlő kalauzban: „Fridericus Vilhelmus . . . ísmét kigyomlálá a *Calvangélicusokat*” (ÖM. 3 : 205).

Horizont. E műveltségyszavunk legkorábbi előfordulását Szepsi Csombor Mártonnak 1620-ban megjelent útleírásából idéztem (Nyr. 93 : 344). Itt a ma használatos *horizont*-tól eltérő *horizon* betűtípet találjuk. Ez a szóalak volt általános még a XVIII—XIX. század fordulóján is. Így használta Kazinczy 1789-ben (Gáldi: MSzótIr. 209), s így Csokonai 1801-ben Márton Józsefhez írt levelében: „[Bessenyei György] Bakonyszegen a mi *horizonunk* elsetétedését úgy nézi, mint a földünk golyobisa alá fordult . . . nap” (ÖM. 2 : 675). De még egy századdal később is a rövidebb *horizon* járta az irodalmi művekben. Erre enged következtetni Mikszáth szövege: 1880: „A Tiszák is eltűnhetnek a *horizonról*” (Tisza Lajos és udvara Szegeden 109); ezt a feltevést támogatja Ady verssora: 1906: „Új

horizonok libegnek elébed” (Új vizeken járok); a *horizon*-t szótározza Tolnai Vilmos (Magyarító szótár 1900) s e címszó alatt tárgyalják a fogalmat lexikonaink (Pallas Nagy Lexikona 1895.; Révai Nagy Lexikona 1914.).

Az idegen szavak szótárai érzékenyebben rögzítik a köznyelvi alakulatokat. A XIX. század első felében még a minden bizonnyal egyetemesen használt *horizon* alakot közlik (Gyalulat 1835; Idegen szótár 1846), a század második felében már tükrözik a gyakorlatban bekövetkezett kettősséget. Forstinger (1854.) és Babos (1865., 1885., 1886.) csak a *horizont*-ot veszi fel, a két változat csak a század végén találkozik Füredi Ignác szótárában: „*horizon, horizont* g. szemkör, látó kör, † láthatár” (Közhasznu idegen szótár 1891). Ez a párhuzamos szóhasználat megvolt a régiségben is. A *horizont* már a XVI. század végén feltűnik: 1581: „Ez Eztendőben két Hold töltén léssen Ecclipsis, de az Cassai *Horizont* fölöt egyik tetzik csak meg” (Judicium, Magyar Nyelven, az eghi Czillagoknak forgásokról . . . Bártfa 1581. Címlap. Sztripszky Hiador: Adalékok Szabó Károly RMK c. munkájának I–II. kötetéhez. 1814. sz.); 1583: „Egy fjal Ecclypfis fem lefzen az Eztendőben az Cassai *Horizontban* (Judicium, Magyar Nyelven, Az Eghi czillagoknak forgásáról . . . Bártfa. Címlap).

Indus: az Indiában lakó s főképp az indoeurópai törzshöz tartozó népek neve (ÉrtSz. 3 : 488). Előfordulásának leőhelyeit Kiss Lajos adataiból ismerjük. Használja Bod Péter 1760-ban (MNy. 63 : 103), s feltűnik az 1646-ban megjelent, de csak az 1683. évi kiadásból idézhető névtelen Comico-tragoediában (MNy. 64 : 467). Megjelenésének idejét néhány évtizeddel előbbre hozhatjuk. Valkai Andrásnak János pap országáról írt verses krónikája már a XVI. században találkozóra hívja az olvasót *indus* szavunkkal: 1573: „Czac roudit beőzéddele neuezetiről, *Induffoknac* kereőztyénné létekről, . . . Hallgalfátoc ieles dolgot ezekről” (Cronica, melyben megirattatik Prister Johannis . . . birodalma K3a); „Ianos pap halála vtán *Induoc* Ianos pap neuén hittác ő Czafzáríoc” (uo. K4b). — A szó használatának viszonylagos gyakoriságát szemléltetné a Comico-tragoediához közel eső időpontból feljegyzett adatunk: Harsányi Jakab, II. Rákóczi György portai megbízottja jelenti: 1656: „Az indiai követ, azt beszélé egy *indus*, nem jött segítség kérti” (MonOkm. 23: 390).

Kán. Mongolból származó török szó; méltóságnév (Lokotsch: EtWb. 808); több keleti feudális állam fejének címe; ezt viselték a mongol birodalom urai, a krími tatárok fejedelmei (vö. ÉrtSz. 3 : 721, ÚjMagyLex. 4: 24). A NySz. csak a XVII. és a XVIII. század irodalmából, pontosabban az 1644. és 1789. évből ismeri *hám*, illetőleg *chám* alakban (1 : 1297; vö. Kiss Lajos: MNy. 63 : 103). A kifejezés azonban már a XVI. század nyelvéből kimutatható, sőt Székely István világkrónikájában betűképe a mai írásmóddal egyezik: 1559: Cangiust a tatárok parancsnokává választották. „AZERT ez lön leg Első Imperatoroc á Tataroknac, kit őc *KANNAC* hiuanac” (Cronica ez világnak jeles dolgairól 178a); e forrás későbbi helyein más alakot ölt a szó: *MANG CAN*, a Tataroknac *NEGIEDIC Imperatoroc*” (uo. 182a) stb. Temesvári János a Béla királyról és a tatárok betöréséről szerzett históriás énekében így adja a *kán* értelmezését. 1571/1574: „Az Iftent Tatárooc Hiczogánac hiyác, Es az Feiedelmet *Kannac* magyarázzác” (Heltai Gáspár: Cancionale, azaz históriás énekeskönyv . . . 1574. A3b). A század diplomáciai vonatkozású szövegeiben is feltűnik a kifejezés. Báthori András erdélyi fejedelem elsőnek Ali temesvári beglerbéghez küldi meghatalmazott követét: 1599: „Im mostan azonképen bocsáttam fő emberemet Óvári Istvánt nagyságodhoz, . . . és az hatalmas tatár *hámhoz* tanulsággal” (Erd. Országgyűl. Eml. 4 : 294). Egyébként a XVII. század diplomáciai irataiban a NySz. közölte időpontnál valamivel később a szónak az eddigiektől eltérő alakjaira találunk: 1654: Harsányi Jakab jelenti II. Rákóczi Györgynek a portáról: „A hajók

ötödnappal az rhodusi (így) tatár *khán* is beérkezik” [!] (MonOkm. 23 : 157); 1556: „A tatár hántól jó válasz jött” (uo. 289).

Kuplé. A francia *couplet* a latin *copula* 'kötelék' > francia *couple* 'ua.' származéka (Bloch—Wartburg: DictÉtFr.³ 161). Eredetileg azt jelölte, amit asszonánc, rím összeköt: strófát, versszakot, refrént; kötött elrendezése szerint sanzont, kuplét (Larousse du XXe Siècle 2 : 528, Eckhardt: Fr.-m. szótár). Első ismert magyar előfordulásának éve: 1896 (Kiss Lajos: MNy. 63 : 103). Tessedik Ferenc már a XIX. század első harmadában francia földön találkozik a könnyű zenés színpadi művek dalbetéteivel, az igénytelen, könnyed múdallal (vö. ÉrtSz. 4 : 505). Kedvezőtlenül nyilatkozik róluk: 1831: „micsoda muzsikái szegénységre mutat azon tíz vagy tizenötféle *couplet*, mellyel talán XIV. Lajos idejétől fogva majd minden *vaudeville*-ben 's minden utszán hallani” (T.F. Utazása Franciaország déli részeiben 235).

Az idézetben előforduló *vaudeville* jelentése: 'gúnydal időszerű eseményekről; daljáték; bohózat; operettszínház, népszínház' (Eckhardt: Fr.-m. szótár). A francia szó talán a sanzongyományok földjének, Calvados megye egyik járási tájékának, *Vau de Vire*-nek nevét őrzi (Bloch—Wartburg: DictÉtFr.³ 656), de valószínűbb, hogy a *voix de ville* 'városi hangok' kifejezésből származik (MagyÍrLex. 3 : 506). Irodalmunk a szó jelentésének csaknem valamennyi változatát ismeri: 1835: „Csudálást gerjeszt, hogy a *vaudevilleket* (utezadalok) estről estre mindinkább bökdözőkké s fajtalanbakká szivelik lenni” (Jelenkor 693); 1840: „a *Vaudeville*-színházi tapsfőnök' jövedelme havonként 500 francra ment” (Szemere Bertalan: Utazás külföldön 1 : 180); 1842: „nemzeti színpadunkon . . . adatott . . . [nov.] 20ikán »Pénc, dicsőség és nők« *vaudeville* 5 felv.” (Jelenkor 635); 1843: „Nestroy, Saphir . . . ássák a *Vaudeville* sírját” (Honderú 2 : 543) stb. A *vaudeville*-t a Heckenast-féle Idegen szótár már 1846-ban közli, a *kuplé* csak 1865-ben kerül szótárba (Babos Kálmán: Közhasznú magyarzó szótár).

Mór. E 'berber; szaracén' jelentésű népnév (ÉrtSz. 5 : 22) feltűntének ma ismert dátuma: 1646/1683 (Kiss Lajos: MNy. 64 : 46). Szavunk már a XVI. század irodalmában otthonra talált. Heltaí Gáspár Háló című művében a spanyol inkvizitorok elfogtak egy Mauritániából érkezett embert, aki Hispániában a mohamedán vallásról a katolikus hitre tért: 1570: „Latuán à soc Pápai entzebentzet, Azt mondia vala, Hogy az *Maurusok-nac* törüenyec, mellyben az elödt élt vala, iob volna à Papas keresztyen törüenyinél” (Háló 197. RMKt. 36 : 107). A szaracén megbánta tettét. Az erre utaló kijelentésében előforduló *katekizmus* szó korábbi a szó eddig ismert előfordulása événél (1585; Kiss Lajos: MNy. 64 : 467): „ha tudtam volna, Hogy olyan *Catechismusoc* vagyon . . . tanituanycoc nem löttem volna” (uo. 198. RMKt. 36 : 108). A népnév Valkai András énekeiben is felbukkan: 1571/1573: A tengeri tolvajok megtámadják Észak-Afrika országait. „Igen f3okattlan puska *Maurufoknal*” (Cronica, avagy szép historiás ének, miképpen Hariadenus, tengeri tolvaj . . . basává lött . . . A2b); „Megvereténe *Maurufoc*, Araboc, Sokat benne le vagánac tolvaioc” (uo.) stb. Valkainál a szó melléknévi használatára is akad példa. Leírja János pap hada vonulását: 1573: „Az vtán indula à Selamfra, Mahumet hitin valo *Maurus* királyra” (Cronica, melyben megíratatit Prister Johannis . . . birodalma M2b).

Román. Mint földrajzi név már a XIV. században előfordul: 1397: *Román, Roman, Ruman* (Szatmár megyei helységnév. Csánki 1 : 484); összetett helynevek előtagjaként gyakori: 1439: *Románfalva* (Zaránd megye [a későbbi Arad és Hunyad megye részei], uo. 1 : 743), 1471: *Románfalva* (Temes megye, uo. 2 : 60), 1587: „az Besztercze vizét Bákónál költök el, az Moldva vizét *Román-Vásárhelynél*” (Gyulafi Lestár: MonÍrók

38 : 20) stb; mint családnév Ugoesa megye birtokosai közt tűnik fel: 1434: *Román* (böződfalvi, sásvári; uo. 1 : 440), de mint népnév csak a XIX. században jelenik meg. Jóllehet a hazai románok már a század első felében követelték, hogy őket ne oláhoknak, hanem saját nyelvükön románoknak (rumán, román) nevezzék (Melich: MNy. 16 : 34), Bárczi Géza szerint a magyar *román* népnév mint az oláh *román* 'ua.' írott formáján alapuló átvétel csak a XIX. század második feléből mutatható ki (SzófSz.). A szó használatának ezt az általános időpontját Hadrovics László — Kiss Lajos a század közepére rögzíti. Közölt szövegükben ez a mondat is előfordul: 1851: „A *románt* vagyis inkább *rumuny*t magyarul oláhnak nevezik” (MNy. 61 : 489). A *rumuny* népnév hazai történetéhez kapcsolódnak következő adataink: A Thalytól Erdélyi hajdutánc néven közzétett humoros költemény egyik strófarészlete így hangzik: 1705: „Majre-esajre — Molduváre, | Fut Havasföldre, | Ungur-burgur — amaz *rumuj* | Sátorát fölszedte” (Thaly: Adalékok 2 : 96); Kállay Ferenc hírlapi cikkéből idézünk: 1847: „az új görögök, mint az új *romunyok* vagy oláhok a zsidók oldala mellett legkézzelfoghatóbb példányai az elaljasodásnak a huzamos török járom alatt” (Nemzeti Ujság 505).

Seft. ÉrtSz.-unk szerint alakja *gseft* is; jelentése: „Nem mindig egészen kifogástalan módon, gyak. zugban lebonyolított, kisebbszerű üzletkötés, üzleti vállalkozás, adásvétel, cserebere” (5 : 1151). Kiss Lajos a *gseft* előfordulásának korai időpontját Mikszáth Kálmán műve alapján 1874-ben jelöli meg (MNy. 63 : 226).

Szavunk története szorosan összefügg a múlt század harmincas-negyvenes éveinek zsidó emancipációs mozgalmával. Íróink egyrészt hangulatot igyekeznek kelteni az egyenjogúsítás mellett, másrészt visszatetsző alakrajzokban szemléltetik a kérdés időszerűtlenségét. Innen van, hogy a reformkori életképekben, novellákban, freskófestésekben nem egyszer feltűnik a házaló zsidó kereskedő tevékenységével kapcsolatban címül írt szavunk. Természetesen a német *Geschäft* 'üzlet' a valóságban nem volt ilyen szűk körű csoportnyelvi szó, de mintha íróink valamiféle stílusnaturalizmussal e foglalkozási ág számára tartották volna fenn a kifejezést. E gondolatra Nagy Ignác életképi jelenete jogosít fel: A nyalka mészároslegény a haját bodoríttatja: 1842: „'Hogy megy most a' kereset?' — kérdé ismét a' fodrász; ő ugyan a' német »*Gschaeft*« szót használta, de mi nem bírjuk azt ennél jobban magyarra fordítani, ámbár megvalljuk, hogy a' »kereset« szó nem fejezi ki egészen ennek értelmét” (Athenaeum 1 : 816).¹ E tartózkodás azonban rövidesen megszűnik. Nagy Ignác zsidó ügynökét nem elégti ki a gyufakereskedés, sorsjegyarúsítás, lakásközvetítés. 1844: „Itt . . . még koránsem állapodik meg a becsületes hajhász, hanem most már az ugynevezett nagy *Gschaeft*ekhez fog” (Honderú 1 : 138); Lakner Sándor öreg zsidója ékszert visz a zálogházba: 1844: „jelenleg sok pénzre van szüksége, mert igen eprező »*gscheft*et csinálhat egy megszorult földesúrral” (uo. 2 : 399); Jákó Pál ószerese megvette a jurátus zrinyijét: 1845: „Hát valami másra nem csinálunk *gscheft*et?” (uo. 2 : 189). Vas Gereben „diáki életkép”-ének címe: *G'schaeft*. Benne a diáktanya „handele”-t [= handlét] ordító „fináncminiszter”-e lép elénk. Az író így tér rá szerepére: 1845: „hosszas nem akarván lenni, . . . bemutatok egy diák *G'schaeft*et” (Életképek 2 : 541). Arany János Az elveszett alkotmányban (1845.) az „éji *Geschäfte*” szerkezettel csak a német szavak divatjára céloz (ÖM. 2: 38).

¹ A szó értelmezésével Széchenyi István is foglalkozott: Angliában a lótenyésztést úgy tekintik „gazda- és kereskedő-szemekkel nézve, mint valami ügyet”. Ehhez a megállapításhoz fűzi jegyzetét: „Azon képzetet, melyet a' német 'Geschäft' szóval jelez ki, ftéletem szerint magyarban igen jól adhatni 'ügy' által. Mit e' szónak eddigi majdnem kirekesztő használata per' s hasonló tárgyak' kifejezésére, éppen nem tilt” (Néhány szó a lóverseny körül. 1838. 42).

Kifejezésünk későbbi irodalmi életében megtörik a rétegnyelvi kizárólagosság. Megmaradnak ugyan a régi személyi és környezeti viszonylatok, de velük párhuzamosan a szó elhagyja a házaló kereskedők nyelvi területét. Jogaiba lép az élő nyelvgyakorlat.

A hagyományos motívumok nehezen húzódnak vissza. Abonyi Lajos regényében az ócska ruhával foglalkozó zsidó útjára indul: 1859: „Egy nagy ház állott előtte, ebben szintén laknak olyan ifiurak, a kikkel néha igen jó *gseftet* lehet csinálni” (Az egyetem pallosa 3 : 97). Ormódi Bertalan tréfás költeményében a lim-lomok árusa aggályoskodik: 1864: Hogyan tesznek szert ünnepi csemegére azok, „Kik . . . jó *geseftet* nem csinálnak?” (Smule Itzig 8). A vén zsidó Baradlay Richárd előtt hangsúlyozza meggyőződését: 1869: „Én azt mondom önnek, hogy becsületes embernek lenni igen jó *gscheft*” (ÖM. 27 : 122; Jókai az egész mellékmondatot kiemelte). Mikszáth Stofi bácsija A batyus zsidó lányában beleköt a „jakhec”-be: 1871: „Nos, öreg, hogy megy a *gsefta*?” (ÖM. 1 : 42), magának az öregnek a lelke pedig „elandalog a nagy *gseftek* történetén” (uo. 45).

Arany János szóhasználata régi köznyelvi szokásformát szentesít. Tompát értesíti írói honoráriumáról: 1854: „Mellékesen egy *g'schäftet* csináltam Toldi Estéjével, . . . Heckenastnak repraesentáltam. Ad érte nyolczszáz frtot” (Hátrahagyott iratai és levelezése 3 : 337; a szót Arany húzta alá). Frankenburg Adolf így jellemzi humorista írótlarsát, M.G. Spahirt: 1868: „a jótékonyaságból épen oly | '*G'schäft*'-et csinált, mint játékszíni kritikáival a 'Humorist'-ban” (Emlékiratok 2 : 80—1). Itt a helye a Kiss Lajos közölte Mikszáth-idézetnek is. A zsidókereső című életkép a maga meseanyagának általános jellegű személyi és tárgyi elemeivel (zsidókereső, zsidókereső, váltó, jótállás) ebbe a csoportba tartozik.

Skót. A kései latinságból ismert, de ismeretlen eredetű *skót* népnév (Pecz: ÓkoriLex. 2 : 730; OxfEnglDict. 9 : 246) korai magyar jelentkezését *Scótus* alakban Kiss Lajos közölte Bod Péternek 1760-ban kiadott egyháztörténeti művéből (MNY. 63 : 226). A népnév röviden ejtett *Scotus* változatban is előfordul (OxfEnglDict. i.h.). Ennek megfelelő írásformát tüntetnek fel a XVI—XVII. századforduló idejéből való szövegpéldáink: 1590: Gyulafi Lestár, Báthori Kristóf és Zsigmond fejedelmi titkára említi naplójegyzeteiben, hogy a bécsi földrengés meghajlította a Szent István-templom tornyát, és „A *scotusok* szentegyházának chorusát öszverontotta” (Monírók 38 : 20). Magyar István híres karakterológiai seregszemléjében igen rövid jellemzésüket adja: 1602: „az *Scotus* torkokfokodik” (Az országokban való sok romlásoknak okairól. RMKt. 27 : 254).

Sváb. Jelöli a németeknek a bajoroktól nyugatra, Svájc határától északra lakó, délnémet nyelvjárást beszélő csoportját (ÉrtSz. 5 : 1314). Mai ismereteink szerint elsőnek egy Békés megyei leírás említi 1784-ben (Kiss Lajos: MNY. 64 : 470). Jóval előbb találkozunk vele Magyar István vitairatában: 1602: „Papa, foc zurzauart hintene az kerelfzyenec közőt, ő maga Siciliaert, és Neapolifert hadat az *Suaboc* ellen indituan” (Az országokban való sok romlásoknak okairól. RMKt. 27 : 257).

Zsoldos Jenő

Marcapán—marcipán—marcifánk. A három szó voltaképpen ugyanegy szónak három alakja: az első a régi nyelvi, a második a ma ismeretes és használatos, a harmadik a népnyelvi forma. Induljunk ki a szó mai alakjából, ezt Mikszáthnál is megtaláljuk, akinek írásaiban meglehetősen szép számmal szerepelnek ételnevek: levesek, húskételek, valamint sült és főtt tésztafélék nevei. Így miközben A tekintetes vármegye című elbe-

szeléskötet egyik darabjában, A rossz matéria címűben az egyik familia arról tart „szessziót”, miként lehet a kosztos diákokat föltáplálni, meghízlatni, „Mucsiné asszonyom”, a volt papszakácsné, hosszas gyakorlatára és tapasztalataira hivatkozva a következőket mondja: „Tésztás ételeket kell csinálni, ha mondom. A bélesek, rétesek és *marcipánok* adják meg a módját. A főtt tészták meg kiváltképpen. A csik, meg a dere-lye, kedves Molnárné asszonyom” (57). A finom tésztafélék, a bélesek, rétesek között szerepel itt a *marcipán*.

De hát voltaképpen mi is az a *marcipán*? Az ÉrtSz.-ban azt találjuk, hogy e főnévnek a jelentése: 1. Örölt mandulából és cukorból összegyúrt, könnyen formálható (de megsütve alakját megtartó) anyag; 2. ilyen anyagból készült, különféle (főleg gyümölcs utánszó) alakú csemege, édesség. A szótár példamondatai is erre az értelmezésre vonatkoznak. S ez így is van helyén, mert a *marcipán* szó ma csakugyan egy finom cukrászkészítményt jelent. Finomságának elképzeltetéséhez és megértetéséhez legcélszerűbb, ha készítése módját vesszük figyelembe. A szakácskönyvek leírása szerint ugyanis a dió- és a mandulamarcipán előállításakor először a dió- vagy mandulabelét simára megőröljük, azután a vízben „golyóra” főzött [ez az erősséget jelenti] cukrot az örölt dióra, mandulára öntjük, és fakanállal jól elkeverve kihűlni hagyjuk. A kihűlt massa darabosságának megszüntetését, egész simára finomítását a cukrásziparban egy külön e célra szolgáló hengergépen végzik: gránit hengerpáron 2–3-szor átengedik. (Vö. Venesz József szerk. Szakácskönyv. Közgazd. és Jogi Könyvkiadó, 1955. 4. kiad. 295.)

A cukrásziparban ilyen nagy gonddal előállított, egészen sima, finom édességnek, ill. a vele készült süteménynek neve, a *marcipán* a népnél sem ismeretlen; itt is ugyan-csak valami tésztafélélet jelent, de hogy milyen tésztát, azt közelebből nem sikerült megállapítanunk. Csűrű Bálint Szamosháti szótárában megvan a szónak a népetimológia szülte *marcafánk* alakváltozata, amelynek jelentése: 'valami különleges, közelebből meg nem határozott tésztaféle'. Ezt a népetimológiás formát megtaláljuk a MTsz.-ban is, ahol a régi Tsz.-ból átvett székelyföldi adat jelentése: 'szaggatott fánk'. Hogy ez a *marcafánk* valami jobb tésztaféle lehet, arra mutat a Szatmár megyei Nagybányáról ugyanitt közölt példamondat is: „Talán bizony *marcafánk* kellene? (mondják az enni nem akarónak)”. Az idézet a Nyelvőrben való (14 : 476), ahol az adatot közlő Katona Lajos a következő figyelemre méltó magyarázatot adja: „*marcafánk*: olyan tésztaitemény, melyet senki sem látott, nem ismer, csak hírére hallotta; az enni nem akaróra szokták mondani: talán bizony *marcafánk* kellene?”

A szó nem ismeretlen régi nyelvünkben sem. Kiss Ignác Pázmány nyelvéből idézi és 'cukros kenyér'-nek értelmezi a Nyelvőrben (2 : 356): „*marczapán*: cukros kenyér. A ki pisztrángot és marczapánt akar enni (Kalauz, 712 lap). Szótárainkban nincs.” Igaz, hogy akkor még nem volt szótározva (hacsak nem vesszük figyelembe A Magyar Tudós Társaság 1838-ban megjelent Magyar és Német Zsebszótárát, amelyben minden értelmezés nélkül ezt találjuk: „*Marczipán* fn. der Marzipan”), de a NySz.-ban már benne van (2 : 688). A Kiss Ignác idézte Pázmány-féle adatot használja fel Simonyi A szavak összetétele a magyarban című értekezésében (Nyr. 4 : 111), amikor a népetimológia szerepéről beszél: „Megemlítem még e helyen azokat a szavakat, melyeket a népetimológia összetett szavaknak vesz: Thewrewk E. ezeket említi: *káposzta*, *oroszlány*, *tubarózsa*. Ezekhez járul még: *marcafánk* e h. *marczapán* (Pázm. Nyr. 2 : 356)”.

Már régen fölmerült a kérdés: honnan vette nyelvünk ezt az idegen hangzású szót, mert akár a *marcipán*, akár a *marczapán* alakot tekintjük, bizony egy cseppet sem mondhatjuk magyar töről természetnek. Kőrösi Sándor Olasz kölesönszók című tanulmányában (Nyr. 13 : 546) ezt írta: „*Marczipán*. -vel. *marzapan*, közol. *marzapane* mandulás cukros tészta. Diez szerint a lat. *mara* 'mehlbrei' és az olasz *pane* összetétele. A magyar szón népetimológia hatása látszik: *marcza*-ból *Marci*. Ép úgy, mint az olaszban, nálunk

is valami különös jónak tartja a nép a marczipánt. Vö. »még marczipánnal se lehetett elcsalni«; mil. »Bon come el marzapan«: Olyan jó (ember), mint a harapás kenyér.”

Kőrösi Sándornak e magyarázatával szemben Halász Ignác az északi szláv nyelvek magyar elemeinek összeállításában (Nyr. 18 : 215) a *marcipán*-t német eredetűnek tartja, melyet véleménye szerint a szlávok közvetlenül a németből is vehettek. Melich János véleménye is az, hogy nyelvünkbe a németből került, ezért a német vendégszók közé sorolja a *marcipán*, *marcapán* szót (Nyr. 24 : 347).

A népi ételnevek használatával gyakran élő Mikszáth is használja a főntebb idézett *marcipán* szónak népies alakját, a *marcifánk*-ot, mégpedig nem a cukrászsütemény, hanem a nép készítette tészta jelentésében a következő helyen: „A felső-vég fehérnépjei pogácsát, *marcifánkot* sütöttek az árva kis jószágnak az útra” (Szent Péter esernyője 6).

Összegezésül tehát megállapíthatjuk, hogy a ma közismert, közkedvelt cukrászsütemény neve, a *marcipán* a régi nyelvi *marcapán* jövevényszóból népetimológiával született, s ebből jött létre ugyancsak népetimológiás alakulás a *marcafánk* forma.

†Prohászka János

Tráglyaháló. Érdemes tudósunk, Herman Ottó „A magyar halászat könyve” című, ma is forrásmunkaként használt könyvének második kötetében levő „Mesterszótár” (769—843) egyik címszójához kívánok kiegészítést fűzni.¹ Anyyiból is inkább, mert munkáját nyelvészeink gyakran és igen haszonnal forgatják, s a MTsz. számos adatát idézi.

„Tráglya háló — Göcsej — alkalmasint az ollóháló; nem láttam.” (HalK. 2 : 836). Az adat innen a MTsz.-ba került (2 : 802). Ezt használta fel Kniezsa István a SzlJsz.-ban a *taraglya* (I/2, 763) szóról írt szócikkben, s jelentését ’Art Wurfnetz; meritőháló neve’ értelemben határozza meg.

Mint hogy Herman Ottó sem látta e hálót, sorozatos félreértés következett be. Az ollóháló „két ollószzerűen keresztezett rúdra alkalmazott meritőháló” (HalK. 2 : 815, SzegSz. 2 : 225.) Németül ’Scherenhamen’ a neve, képét és használatát láthatjuk a Der Große Brockhaus¹⁵ lexikon 6. kötet „Fischerei” címszó első képén.

A SzlJsz. I/2, 763. lapján értelmezésként említett „Wurfnetz” magyarul ’pöndölyháló, vetőháló’, s így az ollóhálóval, *tráglyaháló*val semmi esetre sem azonos. Félreértés történt.

H. dr. Kerecsényi Edit igazgató (Thury György múzeum, Nagykanizsa) előzékenysége folytán átadott gyűjteményi anyagból (52.321.7 lt. tárgy leírása és fényképe, illetőleg az ad EA. 77. P/1952 pályázat: „Muraszemenye — Csernec népi halászata”) sikerült megállapítanom, hogy a Murán (Muraszemenye) ismert „*tráglaháló* kialakításban, használatban azonos a Herman Ottótól a Küküllő mentéről leírt *böcsőháló*-val” (HalK. I, 315 képpel). Tehát nem ollóháló — mint Herman Ottó vélte, s nem „Wurfnetz”, mint Kniezsa értelmezte.

Ezeknek ismeretében a SzlJsz. I/2, 763. lapján álló: „A *tráglya-háló* elötagja talán idetartozik” mondatból a *talán* szót bizvást törölhetjük. Kniezsa István helyesen vonta a *tráglya-háló* szót a *taraglya* címszó alá, s utasította el Munkácsi szöfejtését.

Szónk közelebbi eredetének ismeretéhez közlöm² Unger-Khull: Steirischer Wortschatz als Ergänzung zu Schmellers Bayrischem Wörterbuch (Graz, 1903.) című szótársból a következő adatokat: „*Tragel* m. ’großes, mit Steinen oder Eisenringen beschwerte-

¹ Ilyen kiigazítást igényel kutató nyelvész a SzlJsz. I/2, 744. lapján **szácsina* címszó alatt is.

² Az adatot Mollay Károly szívességének köszönöm.

Fischernetz' (gráci adat); *Tragel* n. 'Holztrage mit vier Handhaben und Netzbeutel' (Felső-Stájerország); *Tragelfletz* m. 'Bezeichnung eines Fischereigerätes' (1553. és 1694. évi adatok); *Tragelgeigel* n. 'hölzerne Nadel zum Stricken oder Netzen von „Trageln“' (1679. évi adat); *Tragelrecht* n. 'Erlaubnis, mit dem Tragel zu fischen' (1738. évi adat)."

A szótári adatok kétfajta halászszerszámra vonatkoznak, amelyből a „*Tragel* n.” azonosítható a Murán használt *tráglá-hálóval*. A hálót muraszemenyei készítője — Buzsics István¹ — 1953-ban így írta le: „Két felébehasított gyertyánfaágat egymáson keresztbetettek és U alakban meghajlították. Végeiket vastag zsineggel téglalap alakban összekötötték. Alját és három oldalát hálóval bevonták, oly módon, hogy az egész labdarúgókapuhoz vált hasonlónvá. Két oldalát egy-egy hosszászegezett fenyőfaléccel erősítették meg. A háló száját középiűt vékony kötél íveli át, amellyel a hálót tartják a vízben. Hálója sima, négyzetkötésű.” A halászat így történt: „Szombaton van tráglázat [!]. Már előre összebeszélnek, hogy elmennek halászni. Visznek 5—6 *tráglát*, kinek nincs, az meg nagy rudakat visz keríteni. Azok mennek hajtani. Elmennek 15—20 m-re is előbbre, megcsapkodják a vizet és közelebb, mindig közelebb mennek a tráglákhöz. A tráglászok [!] meg sorban állnak, elkötik a víz szélességét. Egy helyben állnak, tartják a tráglájukat. Mikor odaérnek a hajtók, felemelik a tráglát, s akkor már benne vannak a halak. Itt a Kerkában lehetett a nyáron [!]. Régen² is megvolt a tráglázat mindig, de akkor mehettek a Murára is a sarokba [!].³ Itt sokkal többet foghattak, mintha egyesével mentek volna.”

Az adatközlő az Alsó-, Felsőszemenye és (Kis)Csernec egyesüléséből keletkezett (1938.) Muraszemenye lakosa; a községnek 1930-ban 1501 magyar és 4 horvát anyanyelvű lakója volt (MStatKözl. 83. köt. 137). Ugyanígy 1890-ből: Balogh Pál: A népfajok Mo.-on Bp., 1902, 283. Így a közölt adatok feltétlenül magyar népnyelvi adatoknak tekintendők.

A szó eredetét az említett stájer adatokban kereshetjük közvetlenül vagy esetleg vend közvetítéssel, bár e szláv nyelvből idevonható adatot nem ismerek.⁴

Reuter Camillo

Putina. — I. A szamoszégi népnyelvből jegyeztem föl ezt a tájszót jelekkel és ragokkal ellátott *putinát*, *putinák*, *putinájq*, *putinábq* változataival együtt, de képzett formában nem találtam meg. A szó jelentése kétféle: részben egy 'liszttartó konyhai faedény'; részben pedig a 'jóllakottságtól vagy kövérségtől domborodó has (főként gyermeké)' jelölésére használják. Tapasztalatom szerint az előbbi jelentésben már csak a legidősebb nemzedék ismeri a szót, de ez esetben mindig olyan fából készült edényt jelöl, amelyik 6—8 kg liszt befogadására alkalmas, általában henger, ritkábban hordó vagy piskótaszerűen karcsúsított alakú, és faabroncsokkal dongákból van összeerősítve. Az utóbbi jelentésben viszont a legfiatalabbak körében is elevenen él a szó, és tréfálkozó, kedveskedő színezetével nagyon életrealónak látszik.

Adatunk nem pusztán szamoszégi jelenség, minthogy 'bödön' jelentésben kimutatható az egész északkeleti nyelvjárásban, és általában az erdélyi részekkel szomszédos

¹ Vö. ZalaFöldrN. 198/64.

² Az 1950-es években a Dráva és a Mura halászata — mint határfolyóké — tilos volt, így szorultak a tráglászok a kis Kerkára.

³ Vö. „Kerka-sarok — patak, Kerka-sarki-csapu — patak, jó halászó terület” (ZalaFöldrN. 198/128 és 129). Ezek szerint lehetett a Murán is egy „Sarok” helynév.

⁴ Kiss Lajos hívta fel figyelmemet, hogy e szó a szlovénből N. *trajlje* [többes sz.] 'saroglya' (Striedter—Temps: DLwSl. 238), hazai vend *tragle* [többes sz.] 'targonca' (Fliszár 150) jelentésben adatható.

magyar területekről (l. Szamsz., MTSz.), sőt előfordul 'gyermeknadrág' értelmezésben is (l. MTSz.).¹

Noha ismertetésem szerint háromféle jelentésben is használatos a *putina* tájszó, megfejtésében nem talállok különösebb nehézséget. A jelentésbeli eltérések közös nevezőre hozhatóak, az etimon pedig fölfedezhető a román nyelvben közhasználatú *putină* 'kád' szóban, ha elgondolásainkat a régieknek jelzett szamosszegi jelentésre építjük fel.

2. Az a tény, hogy a *putina* tájszónak nincs biztosan kimutatható képzett származéka,² határozottan utal az idegen eredetre; az viszont, hogy fölmutatható egy román nyelvi *putină* 'kád' etimon, továbbá, hogy a magyar nyelvterület keleti peremén használatos általában a *putina* tájszó, kétségtelenné teszi a román nyelvi kölcsönzés lehetőségét.

A román—magyar nyelvi kapcsolat a jelzett területeken olyan kézenfekvő, hogy külön bizonyítása szinte szükségtelen is. Szamosszegi idős adatközlőimnek néhány idevonható visszaemlékezését azért csak megemlítem, minthogy azokban nem csupán bizonyítékokat, hanem értékes adalékokat is kereshetünk. Ezek szerint még a jelen század elején is járták a Szamos menti vidékeket az égetett meszet, kősót és *putină*-t áruoló román kereskedők, iparosok, s áruikat terményért adták cserében. Beszélnek kocsi-kenőcs árus *dekecsesek*-ről is³, de ezeket hol románoknak, hol szlovákoknak (= *tóyt*), hol pedig kárpátukránoknak (= *ruszin*) mondják. — Mindezek az adalékok tehát jogot adnak ahhoz, hogy tájszavunk eredetét a román nyelvben keressük.

3. A 'kád' jelentésű román nyelvi *putină* szót különösebb hangtani és jelentés-tani nehézségek nélkül kapcsolatba hozhatjuk a 'bödön, lisztároló konyhai faedény' jelentésű *putina* tájszóval, hiszen a szamosszegiek által adott tárgyleírás határozottan mutatja, hogy egy kisebb méretű kádról van szó valójában. Valószínűnek az látszik, hogy az előrébb említett román kereskedők anyanyelvükön kínálgatták áruikat a románul nem beszélő magyaroknak, s így ez utóbbiak nem köthették a román *putină* szót a 'kád' fogalmához, hanem 'bödön, liszttartó konyhai faedény' fogalmat kapcsoltak hozzá, mint-hogy általában ilyen célra alkalmazták az edényt. A román és magyar adatokban mutatkozó *ă ~ a* hangbeli eltérés nem zavarhatja ezt a föltevést, mert hanghelyettesítéssel az ilyen megfelelés magyarázható, szabályszerűsége nyelvészeink körében ismert is.

Nehézkesebb a Szamosszegen élő 'jóllakottságtól vagy kövérségtől domborodó has (főként gyermeké)', valamint a Hajdúságban ma is élő 'gyermeknadrág' jelentés magyarázata. Ha azonban tekintettel vagyunk arra, hogy a 'has' jelentés tréfás és kedveskedő színezetű, a *putina* nevű edény pedig élelmiszer tárolására használatos, és alakja általában domború, a rendeltetés és forma alapján történt névátvitellel elfogadhatóan indokolhatjuk a szó 'jóllakottságtól vagy kövérségtől domborodó has (főként gyermeké)' jelentésének a kialakulását. Ugyanilyen alapon érthetővé válhat viszont a szó 'gyermeknadrág' jelentése is. Ahogy beszélünk *hordó alakú, harang alakú* női ruhadarabokról, vagy a régiségből kimutatjuk a *börnyszűzaju ing*-et (sgy. Szamosszeg), a formai hasonlóság alapján egy **bödönnadrág ~ *putinanadrág* nyelvi változaton keresztül magyarázhatjuk a *putina* szó 'gyermeknadrág' jelentését is.

Balogh László

¹ Cikkemhez fűzött lektori véleményében említette O. NAGY GÁBOR, hogy a 'gyermeknadrág' jelentésű *putina* szót ő is ismeri a Hajdúságból, mint ma is élő tájszót. Fogadja szíves köszönetemet az adatért.

² A közismert *puttony* szót szerintem kapcsolni lehet a *putina* tájszóhoz.

³ A kocsi-kenőcs árusok emlékét az alábbi szóláshasonlat is őrzi Szamosszegen: *Ojjam, mint a dekecseseké.* (A nagyon elszennyezett ruhára szokás mondani ezt).

Kossa János: Magyarul, magyarul. Újvidék, 1968. Fórum Kiadó. 288 lap

A szerzőnek immár harmadik nyelvművelő kötetét köszönhetjük és értékelhetjük mint annak a nagy fontosságú és kitartó munkának a gyümölcsét, amellyel hosszú éveken át gondozta a jugoszláviai magyarságnak a nyelvben megnyilatkozó szellemi műveltségét. A tárgymutató tanúsága szerint egyetlen nagy műnek kell tekintenünk a három könyvet: az „Így írunk mi” két kötetének az anyagára is utal. A szemléletében és magas színvonalában egységes — háromkötetes — alkotás betetőző (de biztosan reméljük: nem utolsó) szakaszát jelentő művet Lőrincze Lajos ajánlja az olvasónak. Melegen egyetértünk köszöntő sorainak következő vallomásával: „Egy évtizednél is több már, hogy »felfedeztem« magamnak [Kossa Jánost], s azóta változatlan (vagy inkább egyre növekvő) érdeklődéssel, örömmel és haszonnal olvasom írásait.”

1. Kossa János munkásságának a társadalmi alapja a kétnyelvűség. Legtöbb és legfontosabb mondanivalója a szerb-horvát és a magyar nyelv együttélésének sajátos jelenségeiről van. Noha a kötetnek mintegy harmadát foglalják el azok az írások, amelyek közvetlen módon foglalkoznak a szerb-horvát nyelv sajátosságainak a magyar nyelvhasználatban való megjelenésével, mindvégig jelen van a kötetben ennek a kettősségnek a ténye és gondolja. A kötet másik kétharmada is bőszéggel tárgyalja a magyar nyelvhasználat szeplőit (101—72) és a stílus ficamait (175—255). Ezekben a részekben is sokoldalú elemzéssel fedi fel a magyar nyelvnek árnyalatokban megnyilvánuló gazdagságát, igeiségében rejlő mozgalmasságát és dinamizmusát, eredeti kifejezőképességének képszerűségét stb. A mi, hazai nyelvművelésünk a nyelvek szembesítésének, a másik nyelv állandó és erőteljes jelenlétének a sajátos helyzetét nem ismeri, ennél fogva — ennek a szemléletbeli hiánynak a következményeképpen — motívumai között nem elsősorban saját nyelvi formáinknak az idegen hatástól való féltése szerepel. Kossa János könyvei azért is rendkívül tanulságosak, mivel híven tükrözik azt a küzdelmet, amelynek egyszerre három célja is van: a magyar nyelv megőrzése, védelme és fejlesztése. Ezen a három fronton kell örködni a nyelvművelőnek, vállalva ezáltal a feladata többrétűségével járó gondokat.

Nem kisebb ugyanis a szerző gondolja, mint az, hogy gátat vessen a magyar nyelv elprovinciálódásának. Mint írja: „nem jó volna, ha a mi jugoszláviai magyar nyelvünk eltávolodna, elszigetelődné az egyetemes magyar nyelvtől. Őriznünk kell nyelvünk egységét, közérthetőségét, hiszen nemcsak magunknak, jugoszláviai magyaroknak írunk: van mondanivalónk mások számára is” (11). Igénye tehát az, hogy a magyar nyelvet felemelje arra a szintre, amelyen az igényes hazai beszélő szólaltatja meg napjaink sokrétű és sokszor bonyolult mondanivalóját.

Ebben a törekvésben a nyelvművelő látóhatára rendkívüli mértékben kiterjed. Abból a toronyból, amelynek a tetejéről áttekinti a nyelv egész használati körét, nem elsősorban a szépirodalom nyelvét kell figyelnie. Ez a stílusréteg ugyanis létében hordozza nemcsak a helyesség, hanem a kifejezőérték magasrendűségét is. Az író — ha igazán az —

azzal az igényességgel fog az alkotáshoz, hogy a kifejezésben a nyelvi eszmény öltson testet, különben rozogára sikerül a legjobb szándékkal felépítendő alkotás is. A szellemi élet élvonala egybeesik a nyelvi értékek élvonalával; ezen a fronton a nyelvművelőnek inkább az elemzés és értékelés a feladata. De már a fordítás nyelve számos hibától tarkállik, még többtől a közélet nyelve, az újságírás, s leginkább talán a mindennapok társalgási stílusa.

Kossa János is elsősorban a köznyelvi tájakat pásztázza.

2. Érdeemes néhány részletkérdést kiragadnunk, hogy lássuk a helyi nyelvművelés időszerű problémáit, s hogy érzékelhető közelségbe hozzuk az élő — égető — konkrét feladatokat.

a) Sok gondot okoznak a magyar nyelvbe kerülő szerb-horvát kölcsönzések, az idegen szavak. Ezek — a nyelvérzék éberségét kijátszva — a mindennapi érintkezés helyzeteiben lopakodnak bele a magyarba. Az újságíró vagy társalgó *durbin*-t mond 'távcső' helyett, *akontáció*-t *előleg* helyett, *rekreáció*-t *üdülés* helyett stb. Az idegen szó egyértelmű használat esetében szeplő ugyan a nyelvhasználaton, de sokszor természetesen érthető velejárója a helyzetnek, a környezethez való spontán alkalmazkodásnak. Bántóbb torzulásokat inkább a különféle keveredmények, csonkítások okoznak. A *szimpatizőr* már a szerb-horvátban is helytelen franciásítás, magyarul a *szimpatizáns* járja; a *koncentrát*, *elaborát*, *agronóm*-féle csonkítások a hagyományos *-um* végződést „takarítják meg”, szükségtelenül.

Ezek a hibák kevésbé érintik a szójelentés épségét, ezért károsabbak azok az idegen szavak, amelyek mást jelentenek a szerb-horvátban, mint a magyarban. Egy ilyen jelzős szerkezet: *notórius igazság* már nagyobb hiba az egyszerű tévedésnél, mivel a magyar finom stilisztikai árnyalatát is semmibe veszi ('megrögzött'), s közvetlenül ülteti át szerb-horvát jelentését: 'közismert'. Ugyanez történik a *parolá*-val is, amelynek magyar hangulati tartalma is elvész, amikor 'jelszó' értelemben használják.

A nyelvszegényítés káros eszközzé válik az idegen szó, ha jelentéskörét indokolatlanul kitágítjuk. Ez történik az *objektum*-mal, amely egy cikkben ötször-hatszor előfordulva unalmassá is válik; hiszen jelentése konkretizálható *létesítmény*-re, *épület*-re, *nyaraló*-ra stb.

A két nyelv közös idegen szavainak a használatában mutatkozó zavaroknál károsabbak a magyar nyelv szinonimikai gazdaságát gyengítő hatások. A szh. *star*-nak nemcsak az *öreg* felel meg, hanem az *ó*, a *régi*, sőt még az *ócska* is — ha vasról van szó. Néha dimenzióhibába esik a fordító, ha nem veszi tekintetbe pl. azt, hogy a szh. *okruglo* csak két dimenziós jelentésű szó: 'kerek', a magyar *kerek* szót pedig 'gömbölyű' jelentésben is használjuk — a kerek káposztafej tanúsága szerint.

Különösen árulkodnak a stílusérzék megzavarodásáról a mindkét nyelvben meglévő, árnyalataikban azonban eltérő szavak. A *huncut* a szh.-ban megőrizte az eredeti német szó vaskos 'lator, cudar' árnyalatát, míg a magyar 'csalafinta, csintalan' árnyalattá szelldíftette — s ez elég nagy különbség ahhoz, hogy durva stilisztikai félreértést okozzon. Kevésbé bántó ugyan a hangutánzás körébe vágó formák hibás használata — mivel igazából a hangfestés sokféle hanganyaggal érheti el célját —, de mégis helyesebb, ha a *Žaborenje potoka* szókapcsolatot nem a *patak zsuborgása*-val fordítjuk, hanem a hagyományos *zubogás*, *zuborgás* szavak valamelyikével. Tehát a nyelveknek a hangutánzásban megnyilvánuló ősi „rokonsága” sem szolgálhat indokolásul a közvetlen átvételnek.

Kossa János — igen körültekintően mérlegelő nyelvművelő lévén — óvakodik a dogmatikus állásfoglalástól. Alaposan körülnéz mindkét nyelv körében (nagy erénye az, hogy kiválóan jártas a szh.-ban is!), mielőtt tanácsát megfogalmazná. Kutatásai közben a két nyelv rokon vonásait is felderíti. Így például igen tanulságos az a fejezet, amely a

szólásformálás hasonlóságait, sőt azonosságait tárja föl. Amikor osztályozza a közös szemlélet alapján létrejött szólásokat a két nyelvben, akkor kiderül, hogy a közös történelmi múlt, a paraszti élet sok azonos eleme, az emberi gyarlóságok azonossága (92—7) mennyi, sokszor szó szerinti tükröződésben nyilatkozik meg a két nyelv szóláskincsében (92—7). Viszont a különbségek megtartásán fordul meg a szóláskészlet épsége. Hiába érhető így is: „Még orvosságnak sincs”, a magyar nem így mondja, hanem így: *mutatóba sincs, aranyért se lehet kapni, írmagja se maradt* stb. A szólások kényes hangteste nem tűr meg semmi erőszakot, mert az idegen szemlélet más képi tartalomban ölt testet, tehát a magyarban a *tiszta, mint a könnycsepp* természetsszerűleg nem keltheti azt a hatást, mint a *tiszta, mint a kristály* (vagy *mint a tükör, a forrás, a patyolat* stb.).

A szólások közül azok vegyülhetnek könnyebben, amelyek hasonlóak. A szerbek ilyen vagy olyan *prizmán át* nézik a dolgokat, ami bármelyik nép számára érthető metaforikus kifejezés; a magyar mégis ilyen vagy olyan *szemüvegen át* nézi ugyanazokat a dolgokat, amelyeket a szerb vagy az orosz.

b) A szó- és szólásbeli szinonimikának sokszor alig észrevehető torzulásaival szemben nyilvánvalóbbak a nyelvrendszerbe vágó tévedések, hibák. A viszonyításnak természetsszerűleg mások az eszközei a magyarban, mint a szlávban, a bizonytalanabb nyelvérzékű beszélő azonban mégis sokszor átveszi a viszonyítás szemléletmódját, s a *na sektoru* viszonyformát a *szektoron* alakkal fordítja, noha magyarul a *szektorban* ragos forma a helyes. Különösen az állandó határozók (vonzatok) használatában fordulhat elő sok tévedés, mivel a vonzatformának nincsen logikai magyarázata. Ezért mondják tévesen azt, hogy valaki *megpukkad a méregtől*, pedig magyarul *mérgünkben* szoktunk megpukkadni.

c) Nyelvek szoros egymás mellett élése esetén csakhamar kitetszik, hogy az egyikben hiányzik valamely nyelvi jel, amely pedig a másikban fontos eleme a rendszernek. A magyarban nincs nyelvtani nem, sőt azt sem mindig jelöljük meg, hogy valamely tisztség viselője férfi-e vagy nő. Kossa szépen mutatja ki, hogy mégis mindig tudni szoktuk: férfiről vagy nőről van-e szó a beszédben, mivel a szövegösszefüggés, valamint egyéb nyelvi megoldások egyértelművé teszik a közlést.

A szh.-ban van például nagyító képző (a magyarban csak volt: *-ók, -ök*), tehát a magyarnak más eszközzel kell kifejeznie a sokszor gúnyos nagyítást, és igen találóan ki is tudja fejezni. Ma már nem mondhatjuk azt, hogy *lábók*, viszont válogathatunk a *gólyaláb, a cölöpláb, oszlopláb* vagy akár az *elefántláb* között — s még nyerünk is a kifejezés képszerűsége révén.

Efféle világos tényeken mutatja ki a szerző azt az igazságot, amelyet egy helyütt így fogalmaz meg: „Nem kell . . . semmit sem irigyelnünk más nyelvektől, minden nyelv elég önmagában, önmagának” (41).

3. Az idézett és számos egyéb részletkérdésből egy távolabbi és átfogóbb munka körvonalai sejlenek fel. A három kötetnyi anyag — és ami emellett az írásztalban rejtőzhet — elegendőnek látszik ahhoz, hogy a részletek immár egy kidolgozott összevető nyelvelírásban mint egészben kapják meg helyüket. Természetesen nyilvánvaló, hogy konkrét és tipikus esetek tárgyalása is rendkívül hasznos (a nyelvművelésnek erről az aprólékos válfajáról igen jó hazai tapasztalataink is vannak): Kossa János szakismerete, formáló képessége kiváló cikkeket hozott létre. Továbbra is okvetlenül folytatandónak tartjuk tehát a következetes sajtóbeli felvilágosítást. (Szép jele van a kötetben annak, hogy a nyelvművelésnek ez a gyakorlata kilép egy hírlapi rovat zártságából, s az olvasókat aktívabb nyelvi tevékenységre serkenti. Egy cikket ugyanis az olvasók gyűjtéséből állított össze a szerző. Arra kérte fel őket, hogy segítsenek megmagyaráítani olyan szh.

szavakat és szókapcsolatokat, amelyeket igen gyakran lefordíthatlanul használnak magyar beszédben is. Tucattjával ajánlottak találó magyar kifejezéseket [42–4].)

Elérkezettnek láthatjuk az időt a szintézisre, amelyben a szépen kidolgozott részeket az összetartó rendszer még hatékonyabbá teszi. Tudjuk, hogy ennek a gondolata nem új, s hogy Jugoszláviában ennek az igénye már hosszabb ideje él. Igen nagy eredménye volna a jugoszláviai magyar nyelvművelésnek, ha a folyamatos nyelvműveléssel együtt egy normatív jellegű, tanulásra is alkalmas, rendszeres és alapvető mű készülne.

A nyelvművelés szociológiájának ugyanis — többek között — az is problémája, hogy valamely tanítás vagy kutatási eredmény milyen formában kerül közkézre. Egy terület kidolgozottságának a szintje a szintézisben kaphat igazán hatékony formát. Egy ilyen értelemben vett rendszeres nyelvművelő kézikönyv feltételei kitűnő szerzőnk munkásságában adva vannak. Hadd fejezzük ki befejezésül azt a reményünket, hogy ilyen irányú munka hamarosan megindul — ha ugyan nincsen máris folyamatban.

Szende Aladár

Új nyelvészeti évkönyv*

Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae — ezen a hosszú gyűjtőcímen jelennek meg a Budapesti Tudományegyetem különböző szakcsoportjainak, szekcióinak az évkönyvei. Hozzászoktunk ahhoz, hogy az évkönyveket és az emlékköteteket az értekezések temetőjének tekintsük, mivel valamiképpen kihullnak a forgalomból, és csak a késéssel meg-megjelenő szakbibliográfiák szorgos szerkesztőinek köszönhető, hogy nyilvántartásba kerülnek, és esetleg tudomást szerez róluk a megfelelő tudományág. Pedig az egyetem évkönyve is közismertté válhat, ha állandó képviselője egy kisebb szakterületnek, és nem hajtja sutba régi címét egy újabb kedvéért. Ilyen szempontból példát adó lehet számunkra a Szegedi Tudományegyetem Acta c. sorozatában megjelenő Néprajz és Nyelvtudomány, amelynek immáron tizenhárom kötete hagyta él a sajtót. Ha túl széles az a tudományterület, amelyet az évkönyv szekciója átfog, akkor óhatatlanul elkerüli a szakember figyelmét. Ezen elgondolás alapján választották le a most bemutatandó Sectio Linguisticát az irodalomról, a Sectio Philologicáról, s most — a kétévi vajúdas után — megindulhatott az új sorozat. Az új szekció magába tömöríti az általános nyelvészetet, az uralisztikát (benne a magyar nyelvészettel), az indoeuropeisztikát (különös figyelemmel a germán és a szláv nyelvekre), valamint az altaisztikát. Mindegyik szakterületnek megvan a maga külön szerkesztője.

A Sectio Linguistica, miként társai, idegen nyelven jelenik meg: a külföld számára mintegy tudományos névjegye az ELTE Bölcsészettudományi Karán tevékenykedő nyelvészgárdának. Felsorolva az első kötetben megjelent tanulmányokat, képet adunk arról, milyen területet fog át az évkönyv. Az általános nyelvészetet a következő cikkek képviselik: Gáldi László: La fonction poétique du langage, Hutterer Miklós: Sprachschichtung und Sprachnorm, Zsilka János: The Relation of the Concrete and the General in the linguistic System, Mikó Marianna: Quelques aspects quantitatifs de textes non-littéraires. Az évkönyv ezen cikkek után sort kerít a kisebb szakterületekre. Abaffy Erzsébet On Sylvester's two Systems of Orthography, Bánhidi Zoltán Comments on an English Word in our Vocabulary, Kiss Jenő On the verbal formative Suffixes of a Hungarian Dialect c. tanulmányai a magyar nyelvészet területére esnek. Erdődi József cikke,

* Sectio Linguistica, Tomus I. Redigit I. Szathmári. Budapest, 1970. 101 lap

Der Wanderweg eines Aberglaubens (Fraisring) a vándorszavak problémakörébe visz. Kardos Tibor Una locuzione sulla morte tragica di Alvisè Gritti címen egy, Gritti Lajos haláláról kialakult szokásmondás európai hátterét tárja fel. Témájában némiképp hasonlít az előzőhöz Szabó Győző tanulmánya: Riferimenti all'Ungheria in un detto popolare de „La Mandragola” Machiavelliana, amely Machiavelli vígjátékának egy mondásával („Hiszen jobban megbízom kegyelmedben, mint a magyarok a kardjukban”) foglalkozik. Gregor Ferenc Niekolko poznámkok o slove *veleždur* címen érdekesen ír a szlovák szó történetéről (< m. *veres györgy* ~ *vörös gyurkó* 'bortartó edény').

Három cikk az alkalmazott nyelvtudomány birodalmába utal. Molnár József Audiovisuelle Methoden und Instrumente im Unterricht der richtigen Aussprache című, ábrákkal bőven illusztrált tanulmánya igen hasznos útmutatást ad. Kelemen Jolán (Quelques problèmes de l'enseignement de la grammaire française aux étudiants hongrois néhány, a magyar és a francia nyelv hangtani és mondattani egybevetéséből (azaz eltéréséből) fakadó kérdést vet fel. Ugyancsak a gyakorlati nyelvoktatásba vág Gulyás Józsefné értekezése: К вопросу влияния родного языка на процесс освоения русского языка címen, kísérleti alapon vizsgálja az eredményesség szintjét magyarok által oroszra fordított szövegeinek felülvizsgálata alapján.

A Budapesti Tudományegyetem nyelvészeti évkönyvének első kötete változatos anyagával arról tanúskodik, hogy a bölcsészettudományi kar nyelvész oktatói széles körű és változatos tudományos munkát végeznek oktató tevékenységük mellett és annak az érdekében. Ha a Sectio Linguistica megéri az évtizedet, akkor szerkesztői számíthatnak arra, hogy ez az időszaki kiadvány is belekerül a nyelvészettudományi munka vérkeringésébe: felhasználják a benne publikált tanulmányokat, és hivatkozni fognak rájuk. Kívánjuk, kísérje állandósággal és siker!

Fákdy János

Kázmér Miklós: A „falu” a magyar helynevekben (XIII—XIX. század).

Budapest, 1970. Nyelvészeti tanulmányok 13. sz. Akadémiai Kiadó, 314 p. +2 melléklet.

1. A magyar földrajzi nevek összegyűjtését célul tűző mozgalom megindulása óta és terebélyesedése közepette a névtudomány művelőinek és pártolóinak figyelmét jobbra e munka hírei és eredményei kötötték le. Első névtudományi konferenciánk ugyan egyformán szorgalmazta az anyagfeltárást és feldolgozást, a tudományág elméletének fejlődését mégis alig bizonyítja más, mint Kálmán Béla nagyon időszerű könyve (A nevek világa. Bp., 1967.), valamint Inczeffi Géza problémakereső több cikke (a kérdés bibliográfiáját l. Kázmér Miklós: Helynévkutatásunk 1956-tól 1966-ig: MNy. 64: 108—22, 245—55; Sebestyén Árpád: Újabb eredmények és feladatok földrajzinév-kutatásunkban. MNyj. 13: 29—55). A fehér foltok nagy része máig fölfedezetlen maradt, az elvégzendő feladatok zöme nem talált végrehajtóra, több útkereső a kitaposott út sővénye mentén akart előre jutni. A szükséglet kielégítésén kívül minden bizonnyal a névkutatás serkentése és a járható út megmutatása volt a Magyar Nyelvjárások szerkesztőségének célja, amikor nemrégiben húsz év múltán ismét megjelentette Lőrincze Lajos Földrajzi neveink élete című alapvető dolgozatát (MNyj. 13: 3—27).

Az önelvű névtan programjának megvalósításából jelentős részt vállalt magára Kázmér Miklós. Már az Alsó-Szigetköz földrajzi neveit tárgyaló dolgozatában (MNyTK. 95. sz.) sem csupán alkalmazza a Lőrinczétől kínált rendszert, hanem célja szerint (i. m. 3) igyekszik és sikerül módszertani szempontból is előbbre lépnie. Munkája mindmáig

gondolatokat és vitát szül (vö. Deme László: NévtVizsg. 72—3; Balogh László: NyK. 72: 102, 103), hasonló célú vállalkozások számára mintául szolgál. Most újabb nagyszabású művel gazdagította a földrajzinévtant: az úgynevezett valódi településneveket (amelyek nyelvilag is utalnak a településre) egyik csoportját, a *-falu* szót és változatait tartalmazó helységneveket vizsgálta meg ismertetendő könyvében.

2. A mű két nagyobb, egymással párhuzamos részre oszlik. Az első maga a dolgozat (7—128), amelyben előbb a téma kutatásának körülményeiről szól, majd a típus fő kategóriáit veszi sorra, s elemzi tüzetesen. Ehhez csatlakozik a terjedelmes, az előbb tárgyalt fő kategóriák sorrendjében tagolt adattár (129—304), valamint a rövidítések jegyzéke (305—14) és a típus elterjedtségét szemléltető két térkép.

A szerző anyaggyűjtésében relatív teljességre törekedett: térben a régi Magyarország egész területéről, időben a típus megjelenésétől, a XIII. század elejétől 1873-ig cédláza ki a *-falu* alaptagot vagy változatait tartalmazó településnevek adatait. Az időbeli felső határ megvonását azzal indokolja, hogy ekkor jelenik meg az első hivatalos helységnévtár, ez pedig egyszersmind a hivatalos névadás korszakának „kezdeté” is (nem számítva a telepítések alkalmával adott neveket és a magyarosításokat, ezek mennyisége azonban elenyésző). Az 1898. évi IV. törvénycikk megjelenése után (tehát a törvényt nem 1893-ban alkották meg, mint szerzőnk a 10. lapon mondja) már mesterségesen rendezték a településneveket, ez pedig a korábbi természetes névrendszer megbolygatásával (új típusok teremtésével, korábbiak megterheltségének változásával stb.) járt együtt. A szerző az ekkor és azóta keletkezett neveket nem vizsgálhatta, mert veszélyeztette volna anyagának egységét, jól látta, hogy a mesterséges nevek külön rendszert alkotnak. Éppen ezért is helyeseljük, hogy a hivatalos névadás 1873 előtti termékeit csak az adattárban szerepelteti, számításaiiban nem veszi őket figyelembe. A helységnévrendezés meg az azóta eltelt idő mesterséges névadásának vizsgálata nem kis munkát igényel, amelynek elvégzésére készülő dolgozatomban magam vállalkozom.

Kázmér Miklós a névéletlan követelményei szerint kutatja a típus és változatai keletkezésének okait, kronológiáját, névföldrajzát, megterhelését és a változatok lexikológiai jellemzőit. A dolgozat eredeti formájában tartalmazta a nevek megkülönböztető elemeinek származtatását is. Ennek közléséről azonban a terjedelem korlátozottsága miatt le kellett mondania, amit a szerzővel együtt mindannyian sajnálhatunk, hiszen egy névfejtő szótár elkészítése és kiadása — ha azt kívánjuk, hogy a magyar névtan felnőjön a tudományág nemzetközi színvonalához — sokáig már nem odázható el. A rövidítésjegyzék tanúsága szerint aligha jelent meg hazánkban olyan mű, amelyből még számottevően gyarapíthatta volna adatait, legfeljebb a kéziratok forrásokból nyílta mód kiegészítésre. A szerző mintegy 3000 helység nevében találta meg a *falu* szót (9), ebből láttható, hogy mekkora a veszteségünk, amely az etimológiai közlésének elmaradásából származik.

3. A *falu* közszó nyelvünk szókinésének finnugor eredetű rétegéhez tartozik (vö. MSzFE. 1: 180—1), s a rokon nyelvi megfelelők bizonyossága szerint őseink már az ugor (esetleg a finnugor) korban valamilyen településforma megjelölésére használták. Hogy ez a település milyen jellegű volt, arra nem a névtannak, hanem a településtörténetnek kell válaszolnia. Kázmér elfogadja Szabó István és mások véleményét (24—5), hogy a vándorlások korában — és jó ideig a honfoglalás után is — mozgó település volt a falu. E nézettel a magyarságra vonatkozó korai források és a régészet eredményei alapján lehetne ugyan vitatkozni, de ez most nem feladatunk. Csak annyit jegyzek meg, hogy szerintem a letelepedésre minden szempontból alkalmas helyek korlátozottak voltak, a népes honfoglaláskori temetők, valamint a korábbi időre valló helynévtípusok fennmaradása legalább a téli szállások viszonylagos szilárdságát, hosszabb-rövidebb ideig való mozdulatlanlanságát

bizonyítják. E véleményem természetesen csak a települések helyére, nem pedig a bennük levő építményekre vonatkozik.

Kázmér Miklós a közszóval alkotott településnevek fő változatait a következők sorrendben tárgyalja: *-falu* (30–48), *-falud* (49–51), *Falucska* (52), *-falva* (53–121). A mindössze 3 névben jelentkező *Falucska*-t nem számítva az altípusok jelentkezésének ideje nagyjából megegyezik. Ennek ellenére úgy vélem, hogy a fenti sorrend kronológiai fokozatokat is jelent. Erre mutat, hogy a *-falu* szóval alkotott 519 név zömét a legegyszerűbb módon, a közvetlen szemlélet alapján adták (a fontosabb jelzők megterhelése: a) a településre utalók: *Új*- 189, *Nagy*- 22, *Al*- v. *Alsó*- 21, *Fel*- v. *Felső*- 21, *Kis*- 20; b) a lakosságra vonatkozók: *Tót*- 60, *Orosz*- 22, *Német*- 17, *Szabad*- 10, *Magyar*- 8, *Olasz*- 8), s a leggyakoribb *Újfalu*-ra 1230-ból való az első biztos adat. A szerző meggyőző érvelése mindannyiunkat megerősít abban a véleményünkben, hogy a *-falva* és változataival alakult névtípus nem idegen hatásra, hanem a magyarban is belső fejlődés eredményeként jött létre, s megjelenésének oka egyrészt településtörténeti (*X falu határában új falu: Újfalu* keletkezik), másrészt társadalomtörténeti változásokkal függ össze (30–1, 57–8). Míg a *-falu* altípus a települések egyikének-másikának osztódására utal, tehát a faluszaporodás szórványosságának korából való, addig a *-falva* altípus a települések burjánzásának idejére, a XIV–XV. századra jellemző (vö. 59). Ez utóbbival a XIII. században mindössze 120 falunév tűnik fel, ezzel szemben a XIV–XV. századi helynévanyagban 2200 *-falva* található.

Lényeges különbség van a *-falu* és a *-falva* között abban is, hogy a *-falu* mindvégig megőrzi eredeti alakját, a *-falva* viszont különböző irányban módosul. Szerzünk az 1873-ig felbukkanó mintegy 2600 *-falva* adatát a módosulás alapján csoportosítja: 1. *-falva* > *-fa* (64–80); 2. *-falva* > *-fala* (81–8); 3. *-falva* > *-falu* (89–95); 4. *-falva* > *-falva* (megőrző tendencia: 95–7); 5. *-falva* > \emptyset (97–100); 6. \emptyset > *-falva* (100–4); 7. bizonytalan státusú *-falva* (118); 8. a *-falva* vagylagos nevei (119–21).

A *-fa* közső földrajzi neveinkben gyakran előfordul, de nagy részükben 'Baum' jelentéssel, másokban a nem *-fa* elemű eredeti hangtani változásával, népetimológiával jött létre (vö. 1349: *Sykqua*, 1449: *Sythwa* > *Zsitfa*, részleges hasonulással). A dolgozatnak azonban csak a *-falva* előzményű *-fa* nevek vizsgálata volt a célja. A 240 élő és elpusztult település *-fa* utótagú nevééről 215 esetben sikerült is kimutatni, hogy eredetileg a teljesebb *-falva* elemet tartalmazta. A változásra vonatkozó nézetek kritikája után azt állapítja meg a szerző, hogy a *-fa* közbülső fok nélküli rövidülése a *-falvá*-nak, tehát olyanféle változás, mint a *Pétervására* > *Péterke*, *Sátorajzajhely* > *Ühel* stb. példákban figyelhető meg. A Dunántúl déli és nyugati részén a XVI. század második felében kezdődött s a XVIII. század elejéig tartó rövidülési folyamat 217 nevet érintett. Méretében és kronológiájában is különbözik ettől a csallóközi, mátyusföldi góc: itt 21 *-fa* elemű név található, a változás a XVIII. században kezdődött, s a *-falva* ~ *-fa* párharc a XIX. század végéig tartott. Az ország nyugati felétől távolabb, Bihar megyében mindössze két névben fordul elő ez az ingadozás (*Jánosfalva* ~ *Jánosfa*, *Nyégerfalva* ~ *Nyégerfa*), s a korábbi adatok hiánya, valamint a *-falvá*-t tartalmazó hivatalos név azt bizonyítja, hogy a XIX. század vége felé jött létre a *-fa* változat, az előző két területtől való távolság pedig, hogy azoktól független jelenséggel van dolgan.

A helységnevekben előforduló *-fala* magyarázata többször is foglalkoztatta a kutatókat (vö. 81). Kázmér történeti adatai eldöntik a vitát: a szó valamennyi névben a korábbi *-falva* folytatása, s a szóbelseji *-lv-* kapcsolatból a *v* kiejtésével jött létre. A típusba tartozó 97 név a következő nagyobb góciókban található: Gömör és vidéke, Bereg-Ugocsa, Székelyföld, Moldva. Századunk elején a hivatalos névadás alaposan megritkította a *-falá*-k számát, illetőleg ingadozás esetén gyakrabban a *-falvá*-t részesítette előnyben. Éppen így történt a következő altípussal, a *-falva* > *-falu* változás (váltakozás)

településneveivel is: az Országos Községi Törzskönyvbizottság csaknem minden esetben a régi, a „nyelvileg egyedül helyes” *-falva* formát véglegesíttette. Kázmér szerint a *-falu* megszilárdulása a városi nyelvben és ennek hatására a hivatali nyelvben történt meg (vö. 90), és ezt erősítheti az is, hogy a törzskönyvbizottságnál a *-falva* visszaállítása ellen leggyakrabban nem az érintett községek, hanem a megyék tiltakoztak (pl. Szepes megye).

Roppant érdekes problémákat vet föl a $-\emptyset > -falva$ és a $-falva > -\emptyset$ változás. Azt hiszem, nem lett volna fölösleges, ha a szerző e fejezeteket kiegészíti a településnevek más típusait érintő változások bemutatásával is, pl. *Harang > Harangod, Istvánd > Istvándi, Meggyes > Meggyestelke, Sima > Simaegyház* stb. Nyilvánvaló, hogy névtani szempontból ugyanazzal a jelenséggel van dolgunk: a típus megváltozásával. Ajánlom is, hogy az efféle névfejlődést nevezzük típusváltásnak. Alapos kutatások nyomán szép dolgozat kerekedhetne ebből a témából: milyen okai vannak a típusváltásnak, s milyen alfajai különíthetők el. Nem lehetetlen, hogy lejátszódásában nagyobb szerepük van a történeti okoknak (a település vagy a lakosság megváltozásának), mint amennyit a *-falvával* kapcsolatban szerzőnk valószínűnek tart (vö. 98—9). Az *-egyház* és *-telek* szónak a korábbi névhez való esatlakozásáról, történeti okairól meggyőző bizonyítékokat tárt fel Györfly György (NévtVizsg. 34; Emlékkönyv a Túrkevei Múzeum fennállásának tizedik évfordulójára. 1961. 35—8).

A *-falva* lexikológiai jellemzőiről szóló fejezetben arra kapunk választ, hogy a szó milyen tartalmú jelzőkkel fordul elő a helynévanyagban. Leggyakoribb a személynévvel alkotott szerkezet (1920 név) és az ezzel egyenlő értékű típus, amikor a birtokos közneve vált jelzővé (114 név): *Asszony-* (20 név), *Király-* (7), *Apát-* (11), *Pap-* (18) stb. A szerző hangsúlyozza, hogy néhány idesorolt névről csak alapos helytörténeti vizsgálattal lehetne eldönteni, hogy a köznév vagy pedig már az ebből alakult személynév került-e a földrajzi névbe (vö. 108, 111).

A Bizonytalan státusú *-falva* c. részben azokról a nevekről esik szó, amelyekről az adatok csekély száma miatt nem lehetett eldönteni, hogy melyik csoportba tartoznak. Két Szabolcs megyei községet törölhetünk is az adatok közül: *Kanyár* és *Zám* neve 1543-ban *Kanyarfalva* és *Zamfalva* formában tűnik fel. Az adatok végső forrása minden bizonnyal az 1543. évi dikális összeírás (OL. Magyar Kincstári Levéltár, Magyar Kamara Archivuma, Conscriptioes portarum. Tom. XLII. Comitatus Szabolcs, raksz. A 2662), ebben viszont majd minden községnév után, mintegy értelmezőként kitétték a *falva* szót, tehát az így létrejött formák nem a településre és nevére, hanem az összeírás készítőjére jellemzők: *zelemjér falwa, Lewejh falwa* (Lövé), *Monijoros falwa, Mandok falwa, Comorow falwa, zurk falwa* (Zsurk), *Bezdiéd falwa, kanjyar falwa, kijekcze falwa* (Kékese), *Onthelek falwa, Dombraad falwa, zam falwa, theglas falwa, perkeod falwa, Bolkan falwa, Ewrmezeo falwa* (és ugyanígy még igen sok példában!). Az adattárban (294) elsőként említett *Ábrány* névben talán volt ingadozás, mert az 1587-beli *Abranfalva* nem áll egyedül a községnév adatai sorában, az 1543-i dikajegyzék is *Abram falwa* formában tartalmazza.

4. A könyv terjedelmének nagyobbik részét az Adattár tölti ki (129—304). Mivel a gyűjtés a magyar helységnevek mintegy 10%-ára kiterjedt, akár egy történeti helységnévtár szerepét is betölthette volna, ha a szerző közölheti a cédulákon együtt levő teljes anyagát. Erről azonban — ismét a terjedelmi korlátok miatt — le kellett mondania. De mint minden adattár, amely a nevek életét közvetlenül szemlélteti, ebben a formájában is rendkívül élvezetes és érdekes olvasmány. Megtudjuk belőle 3208 település első említésének idejét, megismerjük a helységnevek fontosabb változatait, a település jellegét (ezzel sorsáról is kapunk némi tájékoztatást). A szerző elvégezte az elpusztult nevek azonosítását, s a térképeken rögzítette ezeket is. Ugyanúgy, mint az előző elméleti rész, az adat-

tár is bizonyítja Kázmér Miklós gondosságát, a szakirodalom tökéletes birtoklását, a rokon tudományokban való otthonosságát. De az adattár testesíti meg legjobban azt a hatalmas munkát is mind az anyaggyűjtésben, mind pedig a feldolgozásban, amelynek méreteiről igazában csak annak van fogalma, aki hasonlóra vállalkozik.

Kázmér Miklós könyve a magyar névtudomány legszebb eredményei közé tartozik, jelentőségében Kniezsa István nagy tanulmányai, Pais Dezső, Lőrincze Lajos és Benkő Loránd dolgozatai mellé állítandó. Azt várjuk tőle, hogy hatására a fellendült dülönév-kutatást követve szaporodni fognak a településnév-adás elméletével foglalkozó munkák is, s hisszük, hogy — mint a szerző korábbi könyve — a kérdéssel vagy hasonló témával foglalkozók számára ez a mű is minta, másoknak pedig sokat forgatott kézikönyv lesz.

Mező András

A magyarországi nyelvtudomány bibliográfiája — 1965. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetének Közleményei. Új folyam V. Bp., 1969. 175 lap

Immár ötödikben látott napvilágot ez az értékes nyelvtudományi segédeszköz, a magyar nyelvtudomány 1965. évi termésének tükre. Az új kötet az előző négy kötettel azonos szerkesztési és anyaggyűjtési elvek alapján készült. Az anyag rostálásában — ami tudvalevőleg mindenfajta bibliográfiakészítés alapvető eljárása — a szerkesztők az 1963. évi — 1966-ban kibocsátott — kötetben alkalmazott „sűrű rosta” gyakorlatához tértek vissza. Ennek következtében kimaradt a kötetből a nem közvetlenül nyelvtudományi jellegű anyag. Így e legutóbbi kötet terjedelmében közelebb áll az 1963. évi bibliográfiához, mint az 1964. évihez, amelyben a rostálás liberálisabb volt; az új kötet 175 lapnyi terjedelmű, 1080 tételt foglal magában (szemben az 1964. évi kötet 206 lapnyi terjedelmével és 1308 tételével). A feldolgozott forrásmunkák száma 1964-ben 311 volt, ebben az utolsó kötetben 315; a bibliográfia fő fejezeteinek száma változatlanul 20. Mindez azt mutatja, hogy valóban csak nagyobb rostálásról van szó, a gyűjtés területe nem szűkült.

A nagy gondnal, szakértelemmel összeállított és egyre esztétikusabb formában is megjelenő bibliográfiának nem is a rostáló, válogató tendenciában van a hibája — bár a rostálási szempont évenkénti változtatása helyett is szívesebben látna az ember valamiféle jól kigondolt következetes eljárást —, hanem a megjelenés késésében. A tudományok, éppen a nyelvtudomány nagyfokú fejlődése idején egy öt évvel a „tárgyév” után megjelenő bibliográfia tagadhatatlanul veszít értékéből. A Bevezetésből sejteni lehet, hogy a szerkesztő bizottság — Fabricius-Kovács Ferenc vezető szerkesztő, Tuszkau Antónia és Vértés O. András társszerkesztők, Korenchy Éva és Zaicz Gábor munkatársak, Gölniczki Margit technikai munkatárs — a betegsége miatt csak közreműködőként dolgozó Uray Gézával együtt milyen nehézségek árán hozta létre a gyűjteményt. Pedig érdemes volna megteremteni annak feltételeit, hogy a bibliográfiasorozat eddig megjelent kötetek létrehozásában megmutatkozó hozzáértést és felgyűlt tapasztalatot rugalmasabban gyümölcsöztethessék a munkában részt vevők. (Kapható az Akadémiai Könyvesboltban.)

Fajcsek Magda

Az űrhajók elnevezése

I.

Napjainkban sokat olvashatunk a sajtóban az űrhajókról. Még 1963-ban P. Balázs János nagyon helyesen magyartalannak tartotta az űrhajók elnevezését, amikor a tulajdonnév után tőszámnévet mondunk: Vosztok 3, Vosztok 4 (Nyr. 87: 39–40). Ma már azonban ezeket az elnevezéseket nem lehet kiirtani. Keletkezésüket nemcsak az oroszból és az angolból való szolgál fordításban látom, hanem abban is, hogy az újabb nyelvérzék szerint a sorszámnevet követő tulajdonnévben (pl. *11. Apollo*, kimondva: tizenegyedik Apolló) nem egy másik űrhajót éreztek a beszélők, hanem az előző kísérletek változás nélküli megismétlését. Kérdés az is, vajon a beszélők nem a technika valóban forradalmi eredményeit hangsúlyozzák-e az űrhajók nevének szokatlan alakjával.

Arra gondolok, mi lenne, ha egyik-másik barátommal közölném, hogy nekem naponta huszonötödik Kovács János postás szokta kézbesíteni a levelet. Már hallok a képzeletbeli választ: „Érdekes! Nem ismerem XXV. Jánost a történelemből. Olyan királyról meg nem is hallottam, akinek *Kovács* volt az állandó jelzője.”

Az űrhajók szokatlan és magyar nyelvi hagyományoktól eltérő nevének helyesírása általában gondot okoz, erre ugyanis szabály nincs. Ebben a kérdésben helyesírásunk logikájára, a matematikai jelölések hagyományára és a józan észre kell támaszkodnunk.

A napisajtóban erre vonatkozólag háromféle írásmódot figyeltem meg. Az első esetben a tulajdonnév után egyetlen jel nélkül járul a tőszámnév. Pl. „Az *Apollo 11* kompja közép-európai idő szerint 21 óra 17 percek a Holdon leszállt” (Hétfői Hírek 1969. júl. 31. 1.).

A második esetben a cikkírók a tőszámnév után pontot tesznek: „Áthelyezték az *Apollo 11.* landolási helyét” — írja az Esti Hírlap (1969. júl. 24. 1.). Ugyanezt a gyakorlatot követi a Magyar Hírlap, amikor alcímével így kelti fel az érdeklődést: „Tudósítás az *Apollo 11.* leszállásáról” (1969. júl. 25. 1.).

A harmadik esetben a tulajdonnév és a tőszámnévet jelölő arab szám közé kötőjelet tesznek. Ez az írásmód terjedt el leginkább. „Ma érkezik vissza az *Apollo—11*” (Népszabadság 1969. júl. 24. 1.). Almár Iván cikkében olvastam: „Éppen ez volt az eset a tavalyi decemberi *Apollo—8* űrrepülés alkalmával . . .” (Élet és Tudomány 1969. júl. 25. 1397.). Ugyanebben a lapban a szovjet kísérletek ismertetésekor fordult elő a *Luna—15* neve: „1969. július 13-án a Szovjetunió területéről felbocsátották a *Luna—15* jelzésű új űrszondát . . .” (Élet és Tudomány 1969. júl. 25. 1402.). „Armstrong és Aldrin két és negyed óras holdsetája után visszaindult az *Apollo—11*” — közölte a Magyar Nemzet 1969. júl. 22-én (1).

A példákat még lehetne sorolni. Céлом csupán az volt az idézetsorral, hogy demonstráljam ugyanannak az elnevezésnek három eltérő írásmódját. Melyik helyes a három közül?

Az „*Apollo 11*” típusú írásmód esetén nem tudjuk pontosan megállapítani, hogy a szám a tulajdonnévhez tartozik-e. Az idézett példamondat helyesírása félreértésre ad alkalmat: „Az *Apollo* nevű űrhajónak 11 holdkompja volt?”

Az „Apollo 11.” írása esetén a tőszámnevet (!) jelölő szám után pontot teszünk. Ezzel ugyan az arab számnak az előző tulajdonnévhez való tartozását jelöljük, de sok esetben jelentésbeli zavart okoz az űrhajó száma utáni pont. Az „Apollo 11. leszállásáról” szóló tudósítás már kevésbé újdonság, hiszen az Apollo már tízszer leszállhatott a Holdra, és a cikkben a tizenegyedik ilyen típusú manőverről olvashatunk. Tehát ez az írásmód sem helyes.

Az „Apollo—11” vagy „Luna—15” kötőjeles írásmód a legelfogadhatóbb, mert félreértésre nem ad lehetőséget. A tulajdonnév utáni kötőjel világosan kifejezi, hogy a tőszámnév hozzá tartozik. Manapság beszélünk M—1-es főútról. A betű és a szám közé kötőjelet teszünk ekkor írásban.

A matematikában a halmazokat betűvel és utána indexbe tett számmal jelölik a szakemberek: A_1 halmaz, B_2 halmaz. Régebben az $A N^\circ 1$ jelölés volt divatban. Lehet, hogy a jövő űrutatásában annyi tervsorozat fut majd egymás mellett, hogy az *Apollo-program* helyett *A program*-ot, a Luna-program helyett *L program*-ot fognak mondani. Az egész program matematikai kifejezéssel élve halmazként fogható fel, és az egyes űrhajók a halmaz részeként értendők: így majd az Apollo—11-et mint A_{11} -et emlegetik, és nem Luna—15 űrszondáról, hanem röviden csak L_{15} -ről fognak beszélni. Az indexből áttett számot a köznyelvi szövegben félreértés elkerülése végett, valamint nyomdatechnikai okokból kötőjellel tanácsos a tulajdonnévhez vagy a rövidítéshez kapcsolni. Valószínű, hogy a nagykötőjelet senki sem fogja mínuszjelnek gondolni.

Dömötör Ákos

II.

Kezdetről fogva figyelem én is az űrhajóknak, űrrakétáknak tulajdonnév + csatlakozó számmal való jelölésmódját, ennek változatait. Az utóbbi években, évtizedekben nagyon elszaporodott más területeken is a hátul hozzácsapott számmal kiegészített jelölés, nyilvánvalóan idegen mintára. Általában sorszámnévi értékű ez a hátravetett tőszámnév, de korántsem mindig. Egyik legrégibb és már teljesen meggyökeresedett fajtája e jelölésmódnak a Kovács II. (János)-féle (kiejtve: *Kovács kettő [János]*); pontot szoktak tenni a számjegy után, de tőszámnévnek, nem sorszámnévnek ejtik). Testületek, hivatalok (a rendőrség, vasút, posta stb.) nyelvében szokásos az azonos személyneveknek ilyen tőszámnévi értelmezős megkülönböztetése.

Én nem hiszem, hogy a II. *Apollo*-féle jelölésmódot azért kerülik, mert „a sorszámnevet követő tulajdonnévben . . . nem egy másik űrhajót éreztek a beszélők, hanem az előző kísérletek változás nélküli megismétlését”. Hisz épp eleinte, évekkel ezelőtt, amikor még újdonság volt az űrhajó és ma már megszokott jelölésmódja, többször láthattuk így a lapokban, folyóiratokban: az I. (vagy: *első*) *Lunyk* stb. Nem származott belőle semmi félreértés. Sőt évek múltán, nemrég olvashattuk ezt a mondatot: „Szombaton este, közép-európai idő szerint 20.13 órakor emelkedett fel a Saturn—5 típusú hordozórakétával az amerikaiak 13. Apollo-űrhajója” (Magyar Nemzet 1970. ápr. 12. 3. lap). Tehát: a 13. [kiejtve: a tizenharmadik] *Apollo űrhajó* (nem kell kötőjel e két szó közé!). Lám, így is mondhatjuk, magyaros szórenddel! Ámde ez ma már ritkaság. A külföldről érkező jelentések fordítása nyomán most már általános a hátravetett, értelemzőféle számnévvel való megjelölés. Ez is több változatban él.

Helyesen állapítja meg Dömötör Ákos, hogy a napisajtóban háromféle írásmóddal találkozunk, mégpedig ezekkel: *Apollo 11* (pont nélkül), *Apollo 11.* (ponttal) és *Apollo—11* (nagykötőjellel a tulajdonnév és a számjegy között, a végén pont nélkül). Az én megfigyelésem szerint is ez a harmadik a leggyakoribb. Úgy emlékszem, a Magyar Nemzet

elejétől kezdve így írta, a Népszabadság sokáig másként, de azután egyszer csak szintén áttért a nagykötőjeles módra. Van egy negyedik jelzőmód is; csillagászok írásaiban találkozunk vele. Ez pedig a kiskötőjeles forma. Például az 1970. évi Csillagászati Évkönyvben (a 150–62. lapon): *Saturn-5* óriás hordozórakéta; *Apollo-1*, *Apollo-2*, *Apollo-11* űrhajó; stb. Ugyanígy a Csillagászati Kisenciklopédiában (Bp., 1969. 101–2. lap): *Luna-3*, *Luna-9* stb., *Ranger-7*, *Ranger-9* stb., *Zond-3*, *Zond-5* stb. A számot mindegyik jelölés-módban tőszámnévnek ejtik.

Olykor ugyanabban az írásműben keverednek a változatok (ezt nem megrovás-képpen, hanem csak ténymegállapításul említem). Példának okáért Csató Istvánnak A kozmosz partján (Bp., 1963.) című írkatatás-történetében szinte minden formát megtalálunk: *Explorer-1* (156. lap), *Explorer-11* (158), *Lunyk 1*, *Lunyk 2*, *Lunyk 3* (186–94), a mesterséges égitestek és űrhajók táblázatában (385–408) a mintegy 150 jelzet csaknem mind ilyen magyaros sorrendű: 1. [tehát: *első*] *Vosztok*, 2. [*második*] *Vosztok* stb., 1. [*első*] *Ranger*, 2. [*második*] *Ranger* stb., 3. [*harmadik*] *Kozmosz*, 4. [*negyedik*] *Kozmosz* stb. Néhány mesterséges égitest ilyen jelzetű: *Transit IB*, *Transit 2A*, *Mercury Ma-4*, *Mercury-Atlas-5*; akad egynéhány ilyen is az áttekintésben: *Aurora 7*., *Mariner 2*. stb.

Melyiket szeressük a többféle változat közül? Egyetérthetünk Dömötör Ákossal: a legcélszerűbb a kötőjeles, mármint a nagykötőjeles írásmód: *Apollo-11*, *Luna-15* (a szám után pont nélkül, s az idézőjel is bátran elmaradhat). Véleményem szerint nemcsak azért a legjobb ez a megoldás, mert nem lehet félreérteni, hanem azért is, mert így g y á r t m á n y j e l z e t l e s z b e l ö l e, s akkor már nem akadáhatunk bele magyar nyelv-helyességi szempontból sem. Olyanféle jelzet, amilyen például: a *ZIL-III*-es gépköcsi, *AR-612*-es rádiókészülék, *AT-505*-ös televíziókészülék. Természetesen nagyon örvendetes volna, ha az 1. (*első*) *Apollo*, 2. (*második*) *Apollo űrhajó*-féle magyaros forma nem fogyna, hanem inkább szaporodna.

Van sok más típusa is a csatlakozó számmal kiegészült jelölésmódnak; például a rádió- és a televízió-műsorban nem ritkák az ilyen címek: *Pódium 68*, *Pódium 69* (és még sok évre visszamenőleg így), *Pamir '69* (külföldön is nagyon divatos újabban az évszám elmaradt két jegyének hiányjellel való pótlása), *Kompozíció '70*, *Jazzpódium '70* (maig így írják a Rádió- és Televízióújságban, idegenszerűen: *jazz*, mint általában a zenészek is, pedig már 1954 óta így kívánja a helyesírás szabályzat: *dzsessz*), *Játékszín 69* (az 1969-ben alapított miskolci színháznak a neve). Mindebben évet jelöl a szám. *Stúdió 11*: ebben a *11* a Rádió tánczenekara tagjainak számát jelöli. Ezekről és egyéb hasonló jelölésmódokról talán majd más alkalommal szölok részletesebben.

Ferenczy Géza

„Egy szó nyilallott a hazán keresztül”. Április 9-én egyik országos napilapunk nagyobb cikkben emlékezett meg Széchenyi István halálának évfordulójáról: „Százttíz éve halt meg Széchenyi” címmel a Technika Házában elhangzott emlékbeszédből közölt részleteket.

„Százttíz éve *nyilalt át a hazán keresztül*» a döbbenetes halálhír” — kezdte beszédét V. Gy., az emlékünnepegy előadója. „Nyilalt át a hazán keresztül”? — vitatkoztam mindjárt az első mondattal. *Át is, keresztül is?* Az *át* és a *keresztül* együttes használata eléggé feltűnő hiba; az olyanféle szószaporítások közé tartozik, mint a *de azonban* meg a *most jelenleg*. Honnan idézte a szónok ezt a gyanús fogalmazású mondatot? Nyilván Arany János szép költeményének, a Széchenyi emlékezetének kezdő soraira gondolt:

Egy szó nyilallott a hazán keresztül,
Egy röpke szóban annyi fájdalom;
Éreztük, amint e föld szíve rezdül
És átvonaglik róna, völgy, halom.

Kétszeresen is pontatlan volt a szónok idézete: 1. a költőnél helyesen használt *át* igekötőt V. Gy. a vers negyedik sorából (*átvonaglik*) az első sorba hozta át, kibővítve így ezt a sort egy olyan szóval, amely a *keresztül* szomszédságában nem használható, 2. másrészt Aranynak ünnepélyesen zengő *nyilallott* szavát csonkította meg egy szótaggal: „nyilalt”.

Ez a nagyon sántító „nyilalt át a hazán keresztül” kifejezés persze nemcsak az idézés pontatlanságai miatt helytelen, hanem önmagában is. Nem kevésbé hibás szószaporítás ez, mint az volna, ha így beszélénk: *ússzál át a folyón keresztül!* Az *át* és a *keresztül* közül az egyik szó itt fölösleges. Helyesen azt mondjuk: *ússzál át a folyón!* Vagy: *ússzál keresztül a folyón, ússzál a folyón át, ússzál a folyón keresztül!*

Arany János idézett sorában nem az *át*, hanem a *keresztül* a megfelelőbb szó. Írhatta volna a költő így is: *Egy szó nyilallott a hazán á t*, de szebben hangzik és kifejezőbb az általa választott forma: *Egy szó nyilallott a hazán k e r e s z t ü l*. Az, hogy Széchenyi „meghalt”, ez a szó 1860 áprilisában úgy hatott országszerte, mint a szíveket, az egész haza szívét *keresztül*döfő, *keresztül*fúró nyíl. Száztiz év múltán is átérezzük Arany szavai nyomán az akkori megdöbbenést és a mélységes nemzeti gyászt. Arra a hírre, hogy Széchenyi meghalt, minden hazáját szerető magyarnak megrezdült a szíve, mert a haza szívéen „nyilallott” keresztül az a fájdalmas szó:

Éreztük, amint e föld szíve rezdül
És átvonaglik róna, völgy, halom.

Amikor népünk múltbeli nagyjaira, Széchenyi Istvánra, Arany Jánosra és másokra emlékezünk, tiszteljük meg őket azzal is, hogy pontosan idézzük szavaikat! Nemcsak a kegyelet és a történeti hűség kívánja ezt, hanem a nyelvi kifejezés pontossága is. A Széchenyi emlékezetének szállóigévé vált első sora — *Egy szó nyilallott a hazán keresztül* — úgy a legjobb és legszebb, ahogy Arany megírta: ne tegyünk hozzá, de el se vegyünk belőle semmit! Klasszikus verssorainknak, szállóigéinknek minden szava nemzeti kincs, melyet nem bízhatunk a felületesen idézgetők kényére-kedvére.

Pásztor Emil

Kölcsey és a lappok. A Nyr. idei 2. számában (46—8) Utasi Zita megemlékezik a XVIII. sz.-ban Európa-szerte jelentkezett lappomániáról. Ennek a csodálatnak voltak hazai lecsapódásai is. Utasi cikkében arról ír, hogy Kölcsey Ferenc eddig kiadatlan és most Szauder József által publikált írásaiban idevágó közlések találhatók. A költő ugyanis olvasta Regnard francia utazó megemlékezéseit („Voyage de Laponnie”, írta 1687-ben), és arról tudósít, milyen hatást tettek reá az útleírásban közöltek.

Úgy gondolom, Utasi cikke — hazai vonatkozásában — hasznos kiegészítése ismereteinknek, de az a véleményem, hogy feltétlen idéznie kellett volna azt az alapvető munkát, amelynek említése nélkül erről a kérdéstről senki sem írhat. Ez a kiváló mű Vértes O. Augusztá 1938-ban publikált disszertációja: A finnugorság felfedezése a francia irodalomban (Bibliothèque de l'Institut Français á l'Université de Budapest, 51 lap). Ebben a munkában Vértes O. A. bőven tárgyalja Regnard útleírását, és bebizonyítja, hogy annak java része a svéd Johannus Schefferus „Laponnia” c. munkájából származik.

Utasi úgy véli, hogy Regnard Scheffer művének francia fordítását használta. Ámde Vértes idézi Théophile Cart tanulmányát (19), amelyből kitűnik, hogy Regnard a latin nyelvű eredetét olvasta és aknáztta ki.

E. J.

A Magyar Nyelvtudományi Intézet nyelv művelő csoportjának levelesládájából

Tébé. Nincs ilyen szavunk, írja dr. Balányi Lajos. Leveléből az látszik, hogy összeveteszi a rövidítéseket a szavakkal. A *tbc* több nemzet orvosi szaknyelvében rövidítés, nem pedig szó. Elterjedése nem mondható nemzetközinek, hiszen a német orvosi szakirodalomban igen gyakori a *tb.* rövidítésforma a *tbc.* helyett. Angol nyelvterületen pedig — úgy látszik — nem használatos a *tbc.* rövidítés. Nincsen meg ugyanis Országgh László nagy angol—magyar szótárában, sem pedig Thorndike—Barnhart High School Dictionary című értelmező szótárában. Országghnál csak a *T.B.*, Thorndike-nál pedig a *t.b.* forma olvasható. A *tbc.*, illetve *tb.* rövidítésekből nyelvenként többé-kevésbé eltérően betűző kiejtésű mozaikszó keletkezett, melyet a magyarok és a németek *tébécé*-nek, illetve *tébé*-nek, a finnek és a franciák *tébészé*-nek, a románok *tébécse*-nek, az angolok és az amerikaiak *tíbi*-nek ejtenek stb. A gümőkör jelentésű *tébé* szó tehát a magyarban és a németben élő, köznyelvi szó. Naponta számtalanszor elhangzik a tüdőkórházakban, tudószanatóriumokban, szűrőállomásokon az orvosok, ápolónők, röntgenasszisztensek, valamint a kezelt és gyógyult tüdőbetegek beszélgetésében egyaránt. Egyik, néhány évvel ezelőtt bemutatott angol film magyar szinkronjában a tüdőbetegek mindvégig következetesen a *tébé* szót használták, a *tébécé* forma még véletlenül sem került a nyelvükre. Föltehető, hogy a *tébé* szóalak a magyar tüdőszakorvosok által sűrűn forgatott német és angol nyelvű szakirodalomból került be a magyar orvosi beszélt nyelvbe, innen pedig a betegek révén széles körben elterjedt a magyar köznyelvben is. Egyébként nem egyedülálló dolog, hogy egy rövidítés az idők során még tovább rövidül. A magyar *drb* ma már *db* formában frandó, az *USA* éppen az *USA*-ban *US*-szé rövidült, a francia *cinématograph* pedig előbb *cinéma*, majd később *ciné* alakra rövidült. A magyar beszélt nyelvi *tébé* szó széles köznyelvi elterjedése ellenére nem nagyon tudott az írásbeliségben elterjedni. Én legalábbis nyomtatott szövegből — igen nagy sajnálatomra — egyetlen példát sem tudtam rá szerezni. Ennek az okát bizonyára a *tbc* rövidítése anyagtakarékosságában és ebből következő versenyképességében kell keresnünk. Olyanféle dolog ez, mint amikor valakinek „öt kiló alma” kívánkozik a nyelvére, de „5 kg alma” a tollára. A másik ok, amiért az emberek — úgy látszik — idegenkednek a *tébé* szóalak leírásától, bizonyára az, hogy eddig helyesírásunkban kevés mozaikszót (vagyis szóként kiejtett rövidítést) írtunk át betűzött formában. E kevés példa közé sorolható az angol *water closet* *W. C.* rövidítéséből lett magyar *vécé* szó, a *minőségellenőrző osztály* *MEO* rövidítéséből lett *meó* szó, az angol *general purpose* *GP* rövidítésének angol ejtésszerű átírásából született *jeep*, melyet a magyarban *dzsip*-nek írunk stb. Igen gyakori amellet a szavak történetében, hogy egy-egy szó előbb csupán a beszélt nyelvben ver gyökeret, az írásbeliségben pedig csak később jelentkezik. Ezt a folyamatot csupán az szokta hátráltatni, ha az írásbeliségben szokásos rövidítés rövidebb a beszélt nyelvi szónál (ez a helyzet a *tbc* és a *tébé* szó viszonyában), vagy pedig az, ha a beszélt nyelvi és az írott nyelvi szóalakok között stíluszintbeli különbség van (ez a helyzet például a *csokoládé* és a *csoki* szók viszonyában). A *tébé* szó tehát azonos stíluszintű a *tébécé* vagy *tbc* szóval, sőt a *tébé* forma asokkal gyakoribb a *tébécé*-nél. Amellet a *tbc* forma rövidebb volta a *tébé* formával szemben csupán viszonylagos. Összetételekben és képzésekben ugyanis nehezkesebb a *tbc* forma, mint a *tébé*. A *csont-*

tbc-gyógyítás, vese-tbc-s, tbc-gyógyszer stb. helyett sokkal nyelvszerűbb, könnyedebb a *csonttébéggyógyítás, vesetébés, tébéggyógyszer* formák írásbeli használata. Azért hangsúlyozom, hogy írásbeli, mert élőszóban amúgy is elvannak terjedve a *tébé* szóalakos formák. A *tébé* szó tehát él, igen gyakori és közismert szó, nem én kívánom „nyelvrendszerünkbe való bevezetését”, tehát nem nevezhető „nyelvreformcsemegének”, „nyelvreformnak”, avagy „nyelvújítási injekeiónak”.

Másik kifogása a *tébé* szó ellen az, hogy összetéveszthető a *tiszteletbeli* szó *tb.* rövidítésének *tébé* kiejtésével. A *tiszteletbeli* szónak *tb.* rövidítését igen ritkán szokták *tébé*-nek ejteni. Ám ha annak ejtjük is, ezt éppúgy nem téveszti össze senki a gümökor jelen-tésű *tébé* szóval, mint ahogy a „h. igazgató” „há igazgató” kiejtésének első tagjában sem fogja senki a „há” ejtést a „8 h-kor” kifejezés „nyole há-kor” kiejtésének *há* részletével összetéveszteni. Azonos alakú szavak minden nyelvben találhatóak, az angolban még a magyarnál is nagyobb számban fordulnak elő. A félreértést azonban a szövegkörnyezet úgyszólván teljes mértékben eloszlatja.

L. J.

M i v e l v a g y k i v e l j á t s z i k a z E T O ? A vonatkozó névmások használatának vizsgálatával próbáljuk megközelíteni a kérdést, mert az olyan mondatok jóval gyakoribbak, mint a levélírónk kérdezte mondatfajták. Így beszélünk, írunk a köz- és irodalmi nyelvben: az a csapat, *amely* (*amelyik* vagy *ami*); az az egyesület, *amely* (*amelyik* vagy *ami*); a katonaság, *amely* (*vagy ami*); az ifjúság, *amely* (*vagy ami*); stb. A *csapat*, az *egyesület*, a *katonaság*, az *ifjúság* olyan gyűjtőnév, amely személyeket, nem pedig más élőlényt vagy élettelen vagy elvont dolgokat jelöl, mégsem használhatjuk utánuk a köz- és irodalmi nyelvben az *aki* vonatkozó névmást, hanem csak az *amely*-t vagy egy kissé más jelentésben az *amelyik*-et (a kevésbé választékos stílusban az *ami* is egyre gyakoribb). Ebből a tényből már voltaképpen következik, hogy amint nem mondhatjuk: az a csapat, *aki* . . . , ugyanúgy helytelen így kérdeznünk: „*Kivel* játszik az ETO?” A *ki*-vel csak egyetlenegy személyre szoktunk kérdezni (nem úgy, mint például a németek; ők a *wer?* névmással több személyre is kérdeznek, mert ennek a névmásnak nincsen többes számú alakváltozata); ha több személy felől tudakolódzunk, akkor mindig többes számban használjuk kérdő névmásunkat, így: *kik?*, *kikkel?* Minthogy a csapat, amely egy másik csapattal játszik, természetesen több emberből áll, inkább így lehetne kérdezni: „*Kikkel* játszik az ETO?” Mégsem ajánlhatjuk nyugodt lélekkel ezt a formát, legföljebb azt mondhatjuk róla, hogy elcsúszik néha mindennapi beszéd közben. De a másikat sem ajánljuk: „Mivel játszik az ETO?” Valaki tréfásan úgy foghatná föl, hogy: „Labdával!”

Mi végül is az ilyenféle szabatosabb kérdésfajta helyeseljük: „*Melyik* csapattal játszik az ETO?; „*Melyik* klubcsapat?”; „*Melyik* egyesület csapatával?”

F. G.

Időszámításunk előtt vagy időszámításunk kezdete előtt? Nincs az időszámításnak sem *előtte*, sem *utánja*, azért az *i. e.* rövidítés helyett ezt kellene írni: *i. k. e.* 'időszámításunk kezdete előtt'. Mit szólnak hozzá? — kérdezi dr. Zádor Béla.

Az *i. e.* 'időszámításunk előtt[i]' kifejezést nem szabad helyteleníteni. Ahogy a *Kr. e.* 'Krisztus előtt[i]' rövidítés és kifejezés ezt jelenti: 'Krisztus születése előtt[i]' (mondták és írták így is: *Kr. sz. e.* 'Krisztus születése előtt[i]', ugyanúgy írhatjuk, mondhatjuk: *i. e.* 'időszámításunk előtt[i]' (tudniillik 'időszámításunk „születése”, azaz kezdete előtt[i]'). Az ellenben hibás, ha valaki így beszél (a rádióban is hallani): *időszámítás előtt*. Hisz többféle időszámítás volt és van, tehát ha ezt látjuk: *i. e.*, akkor csakis a *mi* időszámításunk (kezdetje) előtti megjelölésről van szó, és így kell olvasnunk: *időszámításunk előtt[i]*. Az *i. k. e.* ('időszámításunk kezdete előtt[i]') rövidítés nem volna hibás, sőt

igazán pontosan jelölné a kifejeznievalót, de talán fölösleges ennyire pontoskodnunk, mindenki helyesen érti az *időszámításunk előtt*[i] kifejezést is.

Olykor ezt a rövidítést is látjuk: *i. u.* (a *Kr. u.* 'Krisztus után[i]' rövidítés mintájára, pontosabban így is írták: *Kr. sz. u.* 'Krisztus születése után[i]'). Ez bizony helytelen, mert egyáltalán nem szabatos, hisz ezt is jelenthetné: 'időszámításunk elmúlása, megszűnése után[i]'. Hivatalos helyesírási szabályzatunkban természetesen nem találunk *i. u.* rövidítést, hanem ezt: *i. sz.* (10. kiad. 421. pont), jelentése: 'időszámításunk szerint[i]'. Az Ön elvei szerint lehetne *i. k. u.* 'időszámításunk kezdete után[i]' is, de ezt már aligha lehetne elterjeszteni, s a főtebb mondottak értelmében fölösleges is volna bonyolítanunk a megszokott rövidítéseket.

F. G.

Satrafa—satrapa. Várhegyi Mátyás azt kérdezi levelében, igaz-e, hogy a *satrafa* szó helyesen így hangzik: *satrapa*?

A kérdésre ebben a formájában nemmel kell válaszolnunk. A *satrafa* és a *satrapa* ugyanis két különálló szó. Alaki és jelentésbeli hasonlóságuk megtévesztő, hiszen valójában semmi közük egymáshoz. Az óperzsa nyelvből görög és latin közvetítéssel hozzánk került *satrapa* — gyakoribb változatában *szatrapa* — szó óperzsa helytartót jelent. A 'házsártos, csúf vénasszony' jelentésű *satrafa* szó nem ebből fejlődött, hanem a *satnya* melléknévvvel, illetőleg a népnyelvi — és szintén öregasszony, szipirtó jelentésű — *satrafék*, *satratyú* stb. szavakkal függ össze. Tehát a *satrafa* nem azonos a *satrapá*-val.

G. L.

Drákói intézkedés. Szabad-e *drákói* intézkedést emlegetni *drákoni* helyett? — kérdezi ugyancsak Várhegyi Mátyás.

Szabad, sőt az a helyes. A görög *Drakón* név ugyanis nálunk latinos *Drákó* formában is elterjedt, s a kialakult hagyomány szerint az *-i* melléknévképző ehhez kapcsoljuk. Tehát nem *drákoni*, nem is *drakóni*, hanem *drákói* szigorrról, törvényekről, rendszabályokról szokás és tanácsos beszélni.

G. L.

Macskaköves utca. Ujvári Pál szavá teszi a *macskaköves utca* kifejezést; nem teszi neki, mert azok a kövek nem szőrösek, nem karmolnak, nem megkövesedett macskák-ból készült az olyan utcának a burkolata. Arra gyanakszik, hogy a német *Katzenstein* fordítása a kifejezés.

Úgy látszik, szereti Ön eredeti jelentésükben érteni a szavakat, idegenkedik az olyan átvitt értelemről, amelyen a kifogásolt szókapcsolatban van. Pedig előfordul minden nép nyelvében a képes kifejezés. Ahogy beszélhetünk választékosan, irodalmiasan egy nőnek hattyúnyakáról, darázsderékáról, őzszeméről, hollóhajáról (már Homérosz „tehén szemű”-nek, *boópisz*-nak nevezte Héra istennőt gyönyörű nagy szeméről), ugyanúgy mondhatjuk a macska fejének domborulatára emlékeztető útburkoló követ *macskakő*-nek, beszélhetünk *macskafejes kövezet*-ről. Már az 1838-ban megjelent tájszótár ismer ilyen kifejezést: *macskafejű gombóc* ('nagy gombóc'), s a mai szegedi nyelvben is él ez a szó: *macskafejű* 'egyenetlen, eltérő nagyságú terméskő' (Bálint Sándor: Szegedi szótár). A magyar nyelv értelmező szótára szintén számon tartja a *macskakő* szót: „Utak, terek kövezésére haszn. kisebb, durván megmunkált, domború felületű terméskő. *A macskaköveken döcögött a szekér.*” A szócikk végén megemlíti a *macskaköves* melléknévi származékot. A *macskafejes* szót így értelmezi: „Macskakövekből készült v. ilyenekkel kirakott. *Macskafejes járda, kövezet, szekérút, udvar.*”

Mindebből láthatjuk, hogy nem idegen tőlünk a *macskaköves utca* kifejezés, még akkor sem, ha netán a 'macskakő' jelentésű német *Katzenkopf* vagy *Kopfsteinpflaster* (nem: *Katzenstein*) is ludas e szavunk elterjedésében. Összefér a mi szemléletmódunkkal is ez a kifejezés. Ne haragudjunk rá!

F. G.

Leckekönyv. Komoly tanulmányokat folytató felnőtt tudósjelöltekhez nem illik ez a szó. Így csak a „kisiskolások” bizonyítványát szabadna nevezni — írja levelében Bercei Sándor.

Amikor az egyetemi vagy főiskolai indexnek a *leckekönyv* elnevezést adták, nem a 'kis iskolások házi feladata' jelentésből indultak ki, hanem a *lecke* eredeti és legrégebb jelentéseit vették alapul. Ez a szó ugyanis a latin *lectio* ('olvasás', az 'olvas' jelentésű *lego* igéből) átvétele. Pár száz évvel ezelőtt *lekce* alakban volt használatos, ilyenféle értelemben: olvasmány, tudományos, de elsősorban szent szövegek, a biblia olvasása, felolvasása; templomban felolvasott vagy felolvasandó szentírásrészlet; oktató előadás, amit felolvasnak, például az egyetemeken; a megtanulandó anyag.

R. L. G.

Szarvashiba. Hogyan keletkezhetett a címül írt kifejezés? — kérdi Tápai Gábor.

A *szarvashiba* ('igen nagy, vaskos, durva hiba') nem új keletű kifejezés ugyan, de valószínűleg ezeknek a még sokkal régebbieknél a mintájára keletkezett: *szarvas vétek*, *szarvas hazugság*, *szarvas ellenkezés*, *szarvas bűn*. Ezekben a *szarvas* szó tulajdonképpen már csak annyit jelent, hogy 'óriási, szörnyű, iszonyú'. Feltehető, hogy keletkezésük összefügg azzal, hogy az ókori népek általában a szarvat a hatalom, a nagyság és az erő szimbólumának tekintették.

R. L. G.

Madrid. Kubinyi Kristóf (Veszprém) azt kérdi, honnan ered *Madrid* neve.

Madrid városa a rómaiak idejében még aligha lehetett meg, mert még a mór megszállás idején (VIII—X. sz.) is csak jelentéktelen település volt. Madrid nevét első ízben egy 939-ben kiadott oklevél említi, mégpedig *Magerit* és *Majerit* alakban (valószínű kiejtése *Macherit* lehetett). Az akkoriban Spanyolország déli részét megszálló arabok vagy mókrok *Madzsrit* néven nevezték.

A nagy (57 kötetes) spanyol lexikon azt írja róla, hogy a mókrok i. sz. X. századában Madridig (akkor *Magerit*, *Majerit*) terjesztették ki uralmukat, és erről kapta volna a város a nevét. *Mageritum* v. *majeritum* annyi, mint megnagyobbított terület. Ha ez csakugyan így van, akkor Madrid neve latin eredetű, s a *maior* (= nagyobb) szóból származik. Ebből alakulhatott a spanyol *Magerit* v. *Majerit* (amely kb. *Macherit*-nak hangzik), ezt pedig az arabok még jobban összevonva *Madzsrit*-nak ejtették.

Mivel azonban semmi adatunk sincs arra, hogy Madridot a rómaiak alapították, valószínűleg a mókroknak kell tulajdonítanunk Madrid alapítását. Ezt megerősíti a 939-ből származó (első) adat is a városnévre. Azért Madrid nevét a legújabb kutatások az arab nyelvből igyekeznek megmagyarázni. A *Madrid* szó töve (akkori ejtése kb. *madzsrit*) az arab *madzsra* ('folyik, folyás' jelentésű) szó lehetett, ehhez járult a latin *-it* képző, amelynek jelentése valamiben való bővelkedés. Eszerint Madrid neve körülbelül annyit jelentene, mint 'vízben bővelkedő'. Ez a magyarázat azzal függ össze, hogy a mókrok a tőlük megszállt száraz talajú és éghajlatú dél-spanyolországi területen nagszerű öntözőberendezéseket építettek, némelyiknek a romjai ma is megvannak (vö. Nyr. 94: 340).

P. B. J.

A III. nemzetközi finnugor kongresszus

(Tallinn, 1970. augusztus 17—24.)

Tíz évvel a budapesti első, öt évvel a helsinki második után a III. nemzetközi finnugor kongresszus a harmadik finnugor fővárosban, Tallinnban ült össze — az eddigieknél még gazdagabb programmal és még nagyobb számú résztvevővel. Minthogy a kongresszust ezúttal a Szovjetunióban tartották, a magyarok, a finnek és a vendéglátó észtek mellett a kisebb finnugor népeket is a korábbinál több küldött képviselte. A kongresszus névsorát lapozgatva ilyen városneveket is találunk a résztvevők neve mellett: Joskar-Ola (Mari ASZSZK), Izsevszk (Udmurt ASZSZK), Szaranszk (Mordvin ASZSZK), Petrozavodszk (Karél ASZSZK), Sziktivkar (Komi ASZSZK), Perm (Komi-Permják NK). Moszkván, Leningrádon, Kijeven, Ungváron kívül jöttek Kazanyból (Tatár ASZSZK), Csebokszariból (Csuvas ASZSZK), a másik két balti köztársaság fővárosaiból, Rigából és Vilniusból; a kongresszusi zászlók között a szovjet, magyar és finn mellett csehszlovák, angol, francia, kelet- és nyugatnémet, indiai, olasz, japán, mongol, holland, norvég, lengyel, svéd, jugoszláv és USA zászló is lengett.

Az egymillió és észet nép 350.000 lakosú fővárosában nagy eseményt jelentett a kongresszus: a repülőtéren és a pályaudvaron észet, orosz, magyar, finn és német feliratok üdvözölték a küldötteket; a tallinni napilap, a *Rahva Hääl* („Népszava”) mindennap az első oldalon közölt fényképes beszámolót, az előadók név szerinti megemlékezésével.

A kongresszust az Észet Tudományos Akadémia Nyelvi és Irodalmi Intézetének székházában Paul Ariste akadémikus és Endel Sögel, az intézet igazgatója nyitotta meg. A plenáris üléseken Erkki Itkonen (Helsinki) a finnugor hang- és alaktani kutatások újabb eredményeiről, Bo Wickman (Uppsala) a svédországi lapp nyelvi kutatásokról, Ortutay Gyula a magyar népmesék archaikus rétegeiről, Karin Mark (Tallinn) a finnugor népek származásának tisztázására irányuló antropológiai vizsgálatokról, Vaszilij Litkin (Moszkva) a finnugor nem első szótagi vokalizmus kérdéseiről, Lakó György pedig — az idei évfordulóhoz kapcsolódva — Sajnovics János jelentőségéről adott elő. A többi előadás a következő szekciók keretében hangzott el: általános finnugrisztika, balti-finn nyelvek, lapp nyelv, permi nyelvek, volgai nyelvek, ugor nyelvek, szamojéd nyelvek, archeológia, antropológia, etnográfia, folklór, hiedelmek és szokások, népzene, irodalom.

Az ugor szekció előadásainak nagy része magyar tárgyú volt, előadóinak többsége pedig magyar — részben hazánkon kívül élő magyar. Nyelvtörténeti jellegű témával foglalkozott Bárczi Géza (az előmagyar kori másodlagos mássalhangzó-gemináció; távollétében az előadást felolvasták), Benkő Loránd (a szókincs kronológiájával kapcsolatos vizsgálatok), Futaky István (Göttinga: altaji jövevényszavak), Kelemen József (a szófajok kialakulása), Máté József (a Bécsi Kódex tárgyas szerkezetei), O. Nagy Gábor (frazeológia Molnár Albert szótárában), Nyíri Antal (a szótövek rendszerének kialakulása), Nyirkos István (a szórövidülések keletkezése), Sima Ferenc (Pozsony: a zöngés-zöngétlen korreláció keletkezése), Szathmári István (a XVI—XVII. századi nyelvi norma), Végli József Mihály (az *-i* többes számú birtokos személyrag fejlődése), Velcsov Mártonné (finnugor eredetű mértéknevek). A mai magyar nyelv rendszere köréből merítette előadása tárgyát Demelászló (a fonológiai rendszer), Jean Perrot (Párizs: a *-t*, *-tt* képzős igenévi-igei — „verbonominális” — alakok funkciója), Ráczy Endre (az alany és az állítmány egyeztetésének kérdései), Sebestyén Árpád (a határozószók tipológiája), J. Soltész Katalin (a szóösszetétel kérdései). Nyelvjárási tárgyú volt Imre Samunak a nyelvjáráások bomlásáról és Penavin

Olgának (Újvidék) a jugoszláviai magyar nyelvjárások raghasználatáról szóló előadása. Többen a nyelvi érintkezés érdekes témakörét választották: Gergely János (Párizs) a magyar–francia bilingvizmusról, Kálmán Béla az amerikai magyarok nyelvéről, Király Péter a szomszédos népek nyelvében található magyar elemek vizsgálatáról, Lizanec Péter (Ungvár) a kárpátukrán nyelvjárások hungarizmusainak feldolgozásáról adott elő. A nyitrai Zsilka Tibor a szépirodalmi nyelv és stílus statisztikai módszerű vizsgálatáról beszélt.

Egyéb ugor nyelvi tárgyú előadást tartott Sz. Kispál Magdolna, Kiss Antal, K. Sal Éva, Vértés Edit: egyéb finnugor nyelvek kérdéseivel foglalkozott Bereczki Gábor (csereemis) és Keresztes László (mordvin); szamojéd nyelvekkel N. Sebestyén Irén, Erdélyi István és Mikola Tibor. Az általános finnugrisztika szekciójában hangzott el Andrásyné Kövesi Magda, Erdőd; József, Gulya János, Hajdú Péter, Károly Sándor, Rédei Károly, Róna-Tas András, valamint Majtyinszkaja Klára (Moszkva), Austerlitz Róbert (New York), Décsy Gyula (Hamburg), Sebeok Tamás (Bloomington) előadása. (Nem sorolom fel a nem nyelvészeti szekciók magyar előadóit, sem a külföldi előadókat.)

A kongresszus rendezősege gondoskodott róla, hogy a három világrészből összegyűlt vendégek minél többet lássanak Észtország viszontagságos múltjából és szocialista jelenéből — városnézés, kirándulások, kulturális rendezvények révén. Az Észt SZSZK éppen 1970-ben ünnepelte 30 esztendő jubileumát. Megismerkedtünk Tallinn műemlékeivel, ritka épségben fennmaradt középkori óvárosával, hangulatos tengerparti részeivel; Tartu nagy múltú egyetemével és néprajzi múzeumával, amely — egyedülálló módon — a finnugor nyelvrokonságot is bemutatja. Ízelítőt kaptunk az észt népdalból, népi táncból és az észt nemzeti kultúrában oly nagy szerepet játszó, népi ihletésű, nagyszerű kórusművészetből: az akadémiai énekharangversenye, amelynek műsorán többek között az 1930-ban született V. Tormis művei szerepeltek, élmény volt mindenki számára, aki Bartókon, Kodályon nevelkedett. A régészek és az etnográfusok külön szakmai kirándulásokon is részt vettek.

Nagy tudományos tanácskozások sikerét nemcsak az elhangzott előadások száma és színvonala határozza meg — az utóbbi valójában csak a teljes anyag közzététele után lesz lemérhető —, hanem a légkör, a személyes, baráti kapcsolatok gyarapodása is. A tallinni kongresszus e tekintetben sem maradt elődei mögött. A meghitt, szinte családias légkörre jellemző egy kedves epizód: a záróülésen az elnöklő Ariste akadémikus felköszöntötte a 80 éves Némethné Sebestyén Irént — mint „a finnugor és szamojéd nyelvek nagymamáját”. A jelenlevők annál helyénvalóbbnak érezhették ezt a megjelölést, mivel a kongresszuson az idősebb és a középkorú nemzedék mellett örvendetesen nagy számban lehetett látni fiatal kutatókat is, akik jogos bizakodást kelthetnek tudományszakjaink jövője iránt.

1975-ben ismét Budapestre kerül a kongresszus rendezésének a sora. Nem kétséges: a magyar nyelvész-társadalom mindent meg fog tenni, hogy a tudományos seregszemlének, a nemzetközi és szakmaközi véleménycserének a népek barátsága jegyében immár hagyományossá érett szép sorozatát méltóképpen vigye tovább.

J. Soltész Katalin

Szemle

<i>Kossa János</i> : Magyarul — magyarán (Ismerteti: <i>Szende Aladár</i>)	490
Új nyelvészeti évkönyv (Ismerteti: <i>Fákdy József</i>)	493
<i>Kázmér Miklós</i> : A „falu” a magyar helynevekben (Ismerteti: <i>Mező András</i>) ...	494
A magyarországi nyelvtudomány bibliográfiája — 1965. (Ismerteti: <i>Fajcsék Magda</i>)	498

A Nyelvőr postája

<i>Dömötör Ákos—Ferenczy Géza</i> : Az úrhajók elnevezése	499
<i>Pásztor Emil</i> : „Egy szó nyilallott a hazán keresztül”	501
<i>E. J.</i> : Kölcsény és a lappok	502
A Magyar Nyelvtudományi Intézet nyelvművelő csoportjának levelesládájából	
<i>L. J. Tóbé — F. G.</i> <i>Mivel vagy kívül játszik, az ETO?</i> — <i>F. G.</i> : Időszámításunk	
előtt vagy időszámításunk kezdete előtt? — <i>G. L.</i> <i>Satrapa — satrafa</i> — <i>G. L.</i> : Drá-	
kői intézkedés — <i>F. G.</i> : <i>Macskaköves utca</i> — <i>R. L. G.</i> : <i>Leckekönyv</i> — <i>R. L. G.</i> :	
<i>Szarvashiba</i> — <i>P. B. J.</i> : <i>Madrid</i>	503

A Nyelvőr hírei

<i>J. Soltész Katalin</i> : A III. nemzetközi finnugor kongresszus	507
--	-----

Olvasóinkhoz!

A negyedévenként megjelenő Magyar Nyelvőr előfizethető a POSTA KÖZPONTI HÍRLAPIRODÁ-nál, Budapest V., József nádor tér 1. és bármely postahivatalban. Csekk-számlaszám: egyéni: 61.257, közületi: 61.066. MNB egyszámlaszám: 8. Előfizethető és példányonként megvásárolható az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, Budapest V., Alkotmány utca 21., telefon: 111—010. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215—11488, az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban, Budapest V., Váci u. 22., telefon: 185—612. Előfizetési díj egy évre: 28,— Ft.

Külföldre a Kultúra Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat (Budapest I., Fő utca 32.) veszi fel az előfizetéseket.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők az Akadémiai Kiadó terjesztési osztályától (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és a Magyar Nyelvtudományi Társaságtól (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.). Peldányonként kaphatók a Posta Központi Hírlapboltjában (Bp. V., József Attila u. 1.) és az Akadémiai Könyvesboltban (Bp. V., Váci u. 22.).

*

Felhívjuk olvasóink figyelmét a *Nyelvőr Füzetek* című sorozatra. Eddig megjelent füzetek:

1. *Bárczi Géza*: A helyes magyar kiejtés versenye az Eötvös Loránd Tudományegyetemen
3. *Farkas Vilmos*: Jegyzék „A magyar helyesírás szabályai” tizedik kiadásának szótári részében a kilencedik kiadáshoz képest végrehajtott változtatásokról
- [A 2—3. szám együttes új kiadása ilyen címen: *Deme László*: Magyar-
zat helyesírási szabályzatunk új (10.) kiadásához. (A szótári részben
végrehajtott változtatások jegyzékével)]
4. *Bárczi Géza*: Anyanyelvünk magyarsága
5. *Vértes O. András*: A beszédhibákról
6. *Ferenczy Géza*: Arany János, nyelvünk bűvára és művelője
7. *Bencédy József—Deme László*: Egy szavalo és kiejtési verseny tanulságai
8. *Grétsy László—Wacha Imre*: A műszaki nyelv művelése
9. *Deme László*: Helyesírási rendszerünk logikája

E füzeteket a Magyar Nyelvtudományi Társaság (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.) árusítja.

Nyelvészeti kiadványok

Az Akadémiai Kiadó a következő nyelvészeti folyóiratokra hívja fel a Magyar Nyelvőr olvasóinak figyelmét:

<i>Magyar Nyelv</i> , évi előfizetése	44 Ft
<i>Nyelvtudományi Közlemények</i> , évi előfizetése	40 „
<i>A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei</i> , kötetenkénti előfizetése	60 „

*

Az Akadémiai Kiadó (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és az Akadémiai Könyvesbolt (Bp. V., Váci u. 22.) címén megrendelhetők a következő nyelvészeti kiadványok:

<i>A magyar helyesírás szabályai</i> , 10. kiadás, kilencedik lenyomat	9 Ft
<i>Gárdi László: A magyar szótárírodalom története a felvilágosodás korában és a reformkorban</i>	100 „
<i>Imre Samu: A Szabács Viadala</i>	58 „
<i>Tompa József: A névszói kötőhangzó szófaj-megkülönböztető szerepe</i> ..	15 „
<i>Berrár Jolán: Fejezetek határozóragjaink élettörténetéből</i>	12 „
<i>Hezendorf Edit: Szótanulmányok a szellemi élet középkori magyar kifejezésanyagának köréből</i>	15 „
<i>Károly Sándor: Az értelmező és értelmezői mondat a magyarban</i>	15 „
<i>Magyar hangtani dolgozatok</i> (Szerk. <i>Benkő Loránd</i>)	28 „
<i>A magyar nyelv értelmező szótára, I—VII. (A VII. k. 100 Ft)</i>	à 200 „
<i>Papp László: XVI. század végi nyelvjárásaink tanulmányozása</i>	14 „
<i>Deme László: A XVI. század végi nyelvi norma kérdéséhez</i>	15 „
<i>Király Péter: Ismeretlen magyar glosszák</i>	12 „
<i>Végh József: Őrségi és hetési nyelvatlasz</i>	100 „
<i>Benkő Loránd: A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában</i>	130 „
<i>Névtudományi vizsgálatok</i> (Szerk. <i>Pais Dezső</i> közreműködésével <i>Mikesy Sándor</i>)	50 „
<i>Papp László: Nyelvjárás és nyelvi norma XVI. századi deákjaink gyakorlatában</i>	28 „
<i>Büky Béla: A fővárosi keresztnévadás hatóerői</i>	10 „
<i>Kázmér Miklós: A magyar affrikátaaszemlélet</i>	5 „
<i>A mai magyar nyelv rendszere, I—II. (Szerk. Tompa József)</i>	à 90 „
<i>Karácsony Sándor Zsigmond: Személyneveink 1500-tól 1800-ig</i>	15 „
<i>Radanovics Károly: Északi-osztják nyelvtan</i>	6 „
<i>Márton Gyula: A borsavölgyi nyelvjárás igetővei és igealakjai</i>	8 „
<i>Pais Dezső: Szer</i>	12 „
<i>Elekfi László: Vizsgálatok a hanglejtés megfigyelésének módjaihoz</i>	16 „
<i>Rácz Endre: A magyar nyelv következményes mondatai</i>	14 „
<i>Moór Elemér: A nyelvtudomány mint az ós- és néptörténet forrástudománya</i> ..	35 „
<i>Ligeti Lajos—Pais Dezső—Benkő Loránd szerk.: Tanulmányok a magyar nyelv életrajza köréből</i>	62 „
<i>Grétsy László: A szóhasadás</i>	65 „
<i>Bartha Katalin: Tővégi magánhangzóink története a XVI. század közepéig</i> ..	18 „
<i>Imre Samu: A magyar huszita helyesírás néhány kérdése</i>	10 „
<i>Papp László: Magyar nyelvű levelek és okiratok formulái a XVI. században</i> ..	14 „
<i>Török Gábor: A Börzsöny-vidék nyelvjárástörténetének települési háttere</i> ..	12 „
<i>Alak- és mondatnani gyűjtélék</i> (Szerk. <i>Pais D.—Benkő L.</i>)	20 „
<i>Szabó Zoltán: A kalotaszegi nyelvjárás igeképző-rendszere</i>	18 „
<i>Magács Klára: A magyar beszédhangok akusztikai szerkezete</i>	15 „
<i>Hadrovics László: Jövevényszó-vizsgálatok</i>	18 „
<i>Nemes István: A képszerűség eszközei Radnóti Miklós költészetében</i> ..	12 „
<i>J. Perrot: Adalékok a meg igeikötő funkciójának vizsgálatához a mai magyar nyelvben</i>	9,50
<i>Zsilka J.: A magyar mondatformák rendszere és az esetrendszer</i>	20 „
<i>Deme László—Fábián Pál—Bencédy József: A magyar helyesírás rendszere</i> ..	9 „
<i>Farkas Vilmos: Fonémastatisztikai problémák a nyelvjárástípus-történetben</i> ..	16 „
<i>Hegedűs József: A magyar nyelv összehasonlításának kezdetei az egykorú európai nyelvtudomány tükrében</i>	19 „
<i>Magay Tamás: Angol—magyar és magyar—angol szótárak hazánkban 1945 előtt</i>	16 „
<i>Egriné Abaffy Erzsébet: Sopron megye nyelve a XVI. században</i>	35 „
<i>A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I—II.</i>	à 250 „
<i>H. Molnár Ilona: Módosító szók és módosító mondatrészek a mai magyar nyelvben</i>	15 „